

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TIENDE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

AXEL LINVALD

TREDIE BIND

K Ø B E N H A V N

H. HAGERUPS BOGHANDEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1934—36

Indhold.

Afhandlinger.	Side
Bøggild Andersen, C. O. , Bibliotekar, Dr. phil., Apropos Norgesartikelen i Kong Christian III's Haandfæstning.....	242—253
Friis, Aage , Professor, Dr. phil., Skandinavismens Kulmination. Ministeriet Halls Planer om en nordisk Union forud for Udstedelsen af Martskundgørelsen 1863.....	583—642
Fussing, Hans H. , Lektor, Gessingholm 1609—1663..	59—101, 193—241
Hjelholt, Holger , Arkivar, Dr. phil., Kongens Proklamation til Slesvigerne af 27. August 1849.....	413—432
Hvidtfeldt, Johan , Arkivar, Forordningen af 3. August 1523..	32—42
Koch, Hal , Dr. theol., De ældste danske Klosters Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221.....	511—582
Nørregaard, Georg , cand. mag., Englands Køb af de danske Besiddelser i Ostindien og Afrika 1845 og 1850.....	335—412
Steenstrup, Johannes , Professor, Dr. jur. & phil., Valdemar Sejrs Død og de ved Tronskiftet vedtagne Ændringer i Landets Styrelse.....	1— 31
Wentz, Gottfried , Staatsarchivrat (Magdeburg), Christian II's Vinterfelttog i Vigen 1532.....	42— 58

Smaastykker.

Marstrand, Vilh. , Ingeniør, Aabenraa c. 1028—1523.....	254—256
Plesner, Johan , Docent, Dr. phil., I Anledning af Prof. Knud Fabricius' Anmeldelse af Johan Plesner: L'Emigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIII ^e siècle. Svar af Professor Dr. phil. Knud Fabricius	433—439
Weilbach, Fr. , Frederik IV's Frierrejse til Mecklenburg og Sachsen.....	256—266

Oversigter.

Christensen, Aksel E. , cand. mag., Hanseforskning efter Verdenskrigen.....	440—463
--	---------

Anmeldelser.

Andersen, Vilh. , Den danske Litteratur i det 18. Aarhundrede (1934). Den danske Litteratur i det 19. Aarhundredes første	
--	--

	Side
Halvdel (1924). Den danske Litteratur i det 19. Aarhundredes anden Halvdel (1925—31). Anm. af Professor Dr. phil. Poul V. Rubow	267—270
Andresen , Ludwig und Walter Stephan, Beiträge zur Geschichte der Gottorffer Hof- und Staatsverwaltung von 1544—1659. I—II. (1928). Anm. af Bibliotekar, Dr. phil. Bøggild Andersen	464—479
Bang , Nina Ellinger (og Knud Korst), Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1783 og gennem Storebælt 1701—1748 (1906, 1922—33). Anm. af cand. mag. Aksel E. Christensen	112—130
Brandt , Otto, Caspar von Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II. (1932). Anm. af Rigsarkivar Axel Linvald	130—136
Jensen , Hans, De danske Stænderforsamlings Historie 1830—1848. I—II. (1931—34). Anm. af Redaktør, cand. mag. Povl Engelstoft	480—485
Lundquist , Bo V:son, Sverige och den slesvig-holsteinska frågan 1849—50. (1934). Anm. af Arkivar, Dr. phil. Holger Hjelholt	270—281
Nielsen , Axel (Erik Arup, O. H. Larsen, Albert Olsen), Dänische Wirtschaftsgeschichte (1933). Anm. af Professor Eli F. Heckscher	102—111
Plesner , Johan, L'Emigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIII ^e siècle (1934). Anm. af Professor Dr. phil. Knud Fabricius	281—287

Nekrologer.

Emile Bourgeois af F. W. Wendt	148—149
Otto Brandt af Axel Linvald	288—289
Hermann Dessau af Adam Afzelius	185—186
Franz Ehrle af L. Moltesen	147—148
Gustave Glotz af Axel Steensberg	490—491
Anna Hude af Ellen Jørgensen	144
Camille Jullian af Otto Koefoed-Petersen	148
Sophus Müller af Poul Nørlund	142—144
Max Pappenheim af Poul Johs. Jørgensen	144—145
Henri Pirenne af Ellen Jørgensen	489—490
Johannes Steenstrup af Ellen Jørgensen	486—489
Gunnar Suolahti af Bjørn Kornerup	146—147

Nyt fra historisk Videnskab.

Den 7. internationale Historikerkongres i Warschau og Krakau 21.—29. August 1933. Comité international des sciences historiques' Møder i Budapest 1931, Haag 1932, Warschau 1933 og Paris 1934 (Axel Linvald). — Lauritz Nielsen: Registrant over Breve fra og til Danske i udenlandske Biblioteker (R. Paulli). — Sture Bolin: Ledung och Frälse. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden

- under ældre medeltid (Svend Aakjær). — J. Oskar Andersen: Der Reformkatholicismus und die dänische Reformation (Bjørn Kornerup). — Michael Neiiendam: Erik Pontoppidan, Studier og Bidrag til Pietismens Historie I—II (Hal Koch). — Louis Bobé: Mémoires de Charles Claude Flahaut Comte de la Billarderie d'Angiviller (Harald Jørgensen). — Povl Engelstoft og Frantz Wilhelm Wendt: Haandbog i Danmarks politiske Historie fra Freden i Kiel til vore Dage (Ax. L.). — Flemming Dahl: G. G. Andræ's Taler i Udvalg. I—II (Harald Jørgensen). — Georg Durst: Hessen-Darmstadt und die schleswig-holsteinische Frage 1840—1850 (Harald Jørgensen). — Hugo Matthiessen: Viborg-Veje (Svend Aakjær). — Vilhelm Marstrand: Aabenraa c. 1028—1523 (Frode Gribsvad). — Johan Schreiner: Historie og Politikk (Gudmund Boesen). — Henrik Schück: Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien I—III (R. Paulli). — Toni Schmid: Sveriges kristnande, från verklighet til dikt (Hal Koch). — Hjalmar Holmquist: Svenska kyrkans historia: Reformationstidevarvet 1521—1611 (Bjørn Kornerup). — Kjell Kumlien: Karl Knutssons politiska verksamhet 1434—1448 og Erik Lönnroth: Sverige och Kalmarunionen 1397—1457 (Henry Bruun). — C. F. Palmstierna: Sverige, Ryssland och England 1833—55 og Carl Hallendorff: Konung Oscar I:s politik under Krimkriget (Just Rahbek). — The Cambridge Ancient History red. af J. B. Bury (M. P. Charlesworth), S. A. Cook og F. E. Adcock. The Cambridge Medieval History red. af M. H. Gwatkin, J. P. Whitney, J. R. Tanner, C. W. Previtè-Orton og Z. N. Brooke, Histoire générale red. af Gustave Glotz, Peuples et Civilisations red. af Louis Halphen og Philippe Sagnac, Propyläen-Weltgeschichte red. af Walter Goetz, Linblads Verdenshistorie, Norstedts Världshistoria red. af Sven Tunberg og S. E. Bring, Vår egen Tids Historia red. af Yngve Lorents, Ullsteins Weltgeschichte red. af J. von Pflugk-Hartung, fra 1925 Paul Herre (Adam Afzelius, Harald Jørgensen og F. W. Wendt). — Günther Franz: Der deutsche Bauernkrieg, Wilhelm Stölze: Bauernkrieg und Reformation, A. Rosenkranz: Der Bundschuh, W. Andreas: Deutschland vor der Reformation, Joachimsen i Propyläen-Weltgeschichte etc. (A. H. Feilberg Jørgensen). — F. Meinecke, Hermann Haupt og O. Oppermann: Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft und der deutschen Einheitsbewegung (Harald Jørgensen)..... 137—192
- Litteratur vedr. Udgravningerne i og ved Hedeby (Vilh. la Cour). — Carl Hamann: Die Beziehungen Rügens zu Dänemark von 1168 bis zum Aussterben der einheimischen rügischen Dynastie 1325 (Johannes Lomholt-Thomsen). — Litteratur vedr. de pavelige Legater op til det 13. Aarhundredes Slutning (Ellen Jørgensen). — Arthur G. Hassø: Christoffer Valkendorf (Knud Fabricius). — J. J. A. Worsaae: En Oldgranskens Erindringer udg. af Victor Hermansen (Gudmund Boesen). — Chr. Buur: Bidrag til Undervisnin-

- gens Historie i Middelalderen og under Humanismens og Reformationens Indflydelse (Bjørn Kornerup). — Die lateinische Kirchenordnung König Christians III von 1537 udg. af Ernst Peddersen m. m. (Bjørn Kornerup). — Hans Tausens Postil udg. af Bjørn Kornerup (Alfred Otto). — John Tuneld: Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624 (Bjørn Kornerup). — Wilhelm Rahe: Johannes Lassenius (Bjørn Kornerup). — Holger Hjelholt: Falsters Historie I—II, M. K. Zahrtmann: Borrhingholmerens Historiebog. I—II, Eiler Nyström: Lyngby Sogn i Fortid og Nutid (Hans H. Fussing). — Oscar Albert Johnsen: Innberetninger fra den franske legasjon vedrørende Norge 1670—1791 (Aksel E. Christensen). — Oscar Albert Johnsen: Navigasjonsakten av 1651, disse forutsetninger og nærmeste formål, Studies in English Trade in the Fifteenth Century udg. af E. E. Power og M. M. Postan, Johan Schreiner: Nederland og Norge 1625—1650 (Aksel E. Christensen). — Samuel E. Bring: Bibliografisk handbok till Sveriges historia (Alfr. Krarup). — Det ekonomisk-historiska institutet (Stockholm)'s Arbejder vedr. Befolknings-, Handels- og Pristatistik (Aksel E. Christensen). — Lars Sjödin: Meddelanden om kanslistilar under de yngre Sturarnas och Gustav Vasas tid (Johan Hvitfeldt). — Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer red. af N. Herlitz: Brevene fra den ældre Vasatid ved E. Nygren, Gunnar Bolin: Stockholms uppkomst, Wilh. Koppe: Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrh., samme: Lübeck und Lödöse m 14. Jahrh., Helge Almquist: Göteborgs historia I—II og andre Bymonografier (Aksel E. Christensen). — Carl R. af Ugglas: Lödöse Historia och Arkeologi (Victor Hermansen). — L. M. Bååth: Hälsingborgs historia II (Hugo Matthiessen). — Eirik Hornborg: Finlands hävder (Harald Jørgensen). — Finlands medeltidsurkunder udg. af Reinhold Hausen (Henry Bruun). — Babylonske og assyriske Kongers historiske Indskrifter, oversat og udg. af O. E. Ravn (Knud Fabricius). — Johs. Østrup: Arabiens Historie (Knud Fabricius). — A. Andreades: Geschichte der griechischen Staatswirtschaft I (Axel Steensberg). — Lothar Gross: Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559—1806 (Johan Hvitfeldt). — Chester Wells Clark: Franz Joseph and Bismarck, Otto Scheel: Bismarcks Wille zu Deutschland in den Friedensschlüssen 1866 (Poul Kierkegaard). — Anne-marie Petersen: Die dänische Oppositionspresse in Nord-schleswig 1864—1914, The Story of The Times o. a. Arbejder vedr. Pressens Historie (Harald Jørgensen) 289—334
- Det 6. nordiske Historikermøde i Stockholm 9.—12. August 1935 (Harald Jørgensen). — Stednavneudvalgets Jubilæumsskrift (Vilh. la Cour). — Svend Larsen: Et Provinsmuseums Historie (Victor Hermansen). — Poul Norlund: De gamle Nordbobygder ved Verdens Ende o. a. (Vilh. la Cour). — P. Holck: Cort Adeler (Th. Topsøe-Jensen). — Gustaf Adolf Lödberg: De nordiska konungarna och Tyska orden 1441—1457 og Gösta Kellermann: Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan under äldre Sturetiden 1470—1497

(Henry Bruun). — Ingvar Andersson: Erik XIV:s engelske underhandlingar (Arthur G. Hassø). — Den store svenske Kirkehistories andet udkomne Bind af Hilding Pleyel vedr. Perioden 1680—1772 (Bjørn Kornerup). — Heinrich Otto Meisner: Aktenkunde (Johan Hvidtfeldt). — Pommersches Urkundenbuch red. af Hans Frederichs (C. A. Christensen). — H. Lietzmann: Geschichte der alten Kirche I Die Anfänge, II Ecclesia catholica (Hal Koch). — Daniel Mornet: Les Origines Intellectuelles de la Révolution Française 1715—87 (Harald Jørgensen). — Hans Rosenberg: Die nationalpolitische Publizistik Deutschlands vom Eintritt der neuen Ära in Preussen bis zum Ausbruch des deutschen Krieges I—II (Povl Bagge)	491—510
Meddelelser om Dansk historisk Forening i Aarene 1933, 1934 og 1935	643—646
Den danske historiske Forenings Vedtægter	647—648
Navneregister ved cand. mag. Aksel E. Christensen	649—683

Valdemar Sejrs Død og de ved Tronskiftet vedtagne Ændringer i Landets Styrelse.

AF

JOHANNES STEENSTRUP

Indledning. — I. Begivenheder og Tilstande i Valdemar Sejrs Dødsaar. S. 2.
— II. Forhold, der forklare, at den udstedte Anordning ikke nævner Hertug
Abel. S. 6. — III. Bestemmelser om Tronfølgen. S. 11. — IV. Landslov og
Danelov. S. 15. — V. Kongeløfte og Haandfæstning. S. 25.

Den i det følgende meddelte Afhandling angaar et Emne, som har været Genstand for mange Undersøgelser af Historikere og Jurister. Jeg erkender fuldt ud, i hvor høj Grad jeg er bleven vejledet ved disse Arbejder og ved den omfattende Polemik, som de har ført til, men jeg har i mange Hovedpunkter ikke kunnet være enig med nogen af disse Forskere. Jeg henlægger det ældste af de omhandlede Aktstykker til et andet Tidspunkt, jeg fortolker flere af de i Aktstykket benyttede Udtryk paa en anden Maade end det hidtil er sket, jeg forsøger at tolke Udsagn, som man har fundet dunkle.

De nævnte Aktstykker har i den nyere Tid sædvanlig været betegnet som den Abel-Christofferske Forordning. De tre Breve indeholde dels enslydende, dels ret tilsvarende Bestemmelser om Kongens Myndighed og Landets Styrelse. Det ældste af dem er skrevet paa Latin og plejer at henføres til Kong Abels Regering. En dansk Tekst har det samme Indhold i en lidt knappere

Form, et tredje Aktstykke er paa Latin, det har ændret Artiklernes Rækkefølge og delvis udvidet eller tolket dem, og enkelte nye Bestemmelser ere komne til; det stammer fra Christoffer I.s Tid — denne Konges Navn nævnes i Artikel 7 — og det viser sig i det Hele som den yngste af de tre Redaktioner¹.

I. Begivenheder og Tilstande i Valdemar Sejrs Dødsaar.

Hvad der gav Anledning til at de nævnte Lovkilder blev Genstand for nye Undersøgelser var Dr. Ludvig Holbergs i mange Henseender værdifulde og lærerige Doktordisputats »Kong Valdemars Lov« (1886). I Modsætning til den ældre Opfattelse vilde Dr. Holberg hævde, at det ældste af Aktstykkerne var en af Valdemar Sejr umiddelbart før hans Død i Tilslutning til Jyske Lov givet Anordning. Imidlertid indeholdt Holbergs Undersøgelser mange Vilkaarligheder, og som en af disse nævner jeg, at han uagtet sin Hovedpaastand om Tidspunktet for Lovstykkets Tilblivelse dog lader den anonyme »dominus rex« være Erik Plovpenning, medens den samme Betegnelse dog i andre Artikler skal rumme enhver dansk Konge. Henning Matzen har i en lang Række Afhandlinger udførlig imødegaaet Dr. Holberg, og denne vides ikke heller at have vundet Tilslutning til sin Opfattelse fra anden Side².

¹ De tre Former af Anordningen ere trykte i Geheimearchivets Aarsberetninger V. S. 9 ff og dér betegnede som I a, I b, II. Formen I a er efter denne Gengivelse trykt som Tillæg til Holberg, Kong Valdemars Lov. I a findes i Haandskrift paa det Kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling Nr. 1311 d 4to. (Gigas, Katalog II 152). Varianter til denne Tekst ere tagne af Hdskr. i Arnemagnæanske Samling Nr. 12 8vo. (Kaalund, Katalog II S. 329 ff). — I b, den danske Tekst, findes i Hdskr. C 41 i Biblioteket i Stockholm, trykt i Kofod Ancher, Lovhistorie II 548 f, og derefter trykt i Geh. Arch. Aarsb. — II findes alene i det nævnte Arnemagnæanske Hdskr. Nr. 12 8vo. Bl. 182—185 (Kaalund, Katalog II 331).

² Jeg giver her en samlet Redegørelse for Litteraturen om dette Emne. L. Holberg: Kong Valdemars Lov (1886), Dansk Rigslovgivning (1889). Henning Matzen fremsatte sine kritiske Indvendinger i Indledningen til

Det forekommer mig, at der er én Bestemmelse i Anordningen, som med næsten bydende Magt paatvinger os den Tanke, at Aktstykket stammer fra Aaret 1241. I Forordningens Art. 7 befales det, at »Lovbogen skal gives og bringes til Anvendelse« og at Kongen skal straffe enhver Overtrædelse af dette Bud¹. Men om en Lovkilde, der kan omtales paa denne Maade som Lovbog, kan der umuligt sigtes til andet end Jydske Lov. Man vilde vanskelig kunne kalde de bevarede Optegnelser om hvad der var gældende Ret i Sjælland eller i Skaane for en Lovbog, dertil have de en altfor spredt og uordnet Karakter. Ogsaa mangler der dem en saadan Godkendelse af Konge eller Øvrighed, at man vilde kunne henvise til dem, som om de var Aktstykker med almen Gyldighed. Jydske Lov har derimod en fast Inddeling og fremtræder som en færdig Komposition, den er tilvejebragt af Kongen og mange kyndige Mænd, den indledes med et Forord, der kundgør for »alle, der denne Bog ser«, at Kong Valdemar lod »skrive denne Bog og gav denne Lov« i Vordingborg. Derfor udtaler da ogsaa den samtidige Forfatter, der har givet os Skildringen af Biskop Gunner i Viborg, som havde været virksom ved Lovens Affattelse, at Kong Valdemar i Vordingborg gav »Lovbogen« og bød sit Folk at overholde den (*conservandum*), hvori de sidste Ord² mærkeligt stemmede med Anordningens Udtryk (*conseruetur*). Paa tilsvarende Maade fortæller Gamle Sjællandske Krønike, at Kong Valdemar lod den i

Universitetsprogrammet »Danske Kongers Haandfæstninger« 1889 II—III. Holberg forsvarede sin Opfattelse i »Dansk og fremmed Ret« (1891) 147 ff. »Konge og Danehof« (1895) 128. Matzen tog den hele Undersøgelse op til ny kritisk Behandling i Historisk Tidsskrift 6. R. VI 1 ff. (»Leges Valdemari Regis«), som gav Anledning til Holbergs Svar »Vor ældste Rigslov«, 319 ff., og Matzens Gensvar »Kong Valdemars Lov eller Kong Abels og Kong Christoffers Udkast til Lov?« 681 ff. Jfr. endvidere Matzens Udtalelser i Dansk Retshistorie, Retskilder 242 ff., Poul Johs. Jørgensen: Retshistorie 3. Udg. 80 f., A. Hude: Danehoffet (1893).

¹ Art. 7: detur et conseruetur liber legalis, et qui contra ipsum fecerit a domino rege puniatur (V. 10).

² Scriptores minores II 274: Waldemar rex senior librum legis Danice Worthinborgh composuit et populo terre sue conseruandum commisit.

Vordingborg givne Lov nedskrive paa Dansk i »en Bog«, og den anfører de første Ord i »Bogens« Fortale¹.

En Lov kan ordentligvis kun gives én Gang², og naar Jydske Lov selv siger, at den er givet i Marts 1241, maa det her behandle Lovstykke nødvendigvis skrive sig fra det samme Tidspunkt.

Ved nu at betragte Begivenheder og Tilstande saaledes som de var i Danmark netop i hine Foraarsmaaneder, vil man forstaa, hvor rimeligt eller nødvendigt det var, at der kunde udgaa et nyt Paabud om, at Loven skulde efterkommes.

Paa det nævnte Møde i Marts Maaned i Vordingborg var Kongens Sønner, Landets Bisper og mange Stormænd tilstede, og Rigsforsamlinger af denne Art plejede at holdes ved Midfaste. I Aaret 1241 indtraf Midfaste-Søndag den 10. Marts. Nogle Uger derefter døde Kong Valdemar, nemlig Skærtorsdag den 28. Marts, eller mulig Aftenen forinden. Jordfæstelsen i Ringsted har vel fundet Sted i den første Uge af April, og til den har sikkert atter Landets gejstlige og verdslige Stormænd været indkaldt; de har efter Begravelsen kunnet samles med Tronfølgeren for at forhandle om Rigets Anliggender³.

For at Jydske Lov kunde blive gældende Lov for Indbyggerne under dens Omraade, maatte Loven offentliggøres ved at læses paa Tinge, først og fremmest paa Landstinget i Viborg, men vel ogsaa ved Landstingene i Odense og ved Urnehoved, desuden rundt om ved Tingene i Herrederne indenfor det jydske Retsomraade. Sammen med Fastetiden inden Paaske indtraf imidlertid Foraarets lange Retsferie, da der ikke maatte holdes Ting⁴; først naar Paaskeugen »lukkedes«, kunde der atter holdes Ting, altsaa efter Søndag den 7. April.

¹ *Scriptores minores* II 65: *legem Danicam promulgavit et eam in libro Danice fecit conscribi, qui liber ita incipit: mæth logh scal man land byggia.*

² Da Anordningen paa et senere Tidspunkt udgik i fornyet Skikkelse, udelodes Art. 7; da var Jydske Lov forlængst traadt i Virksomhed.

³ En Bekræftelse paa, at de gejstlige Stormænd i disse Uger var samlede til Møde, kan man finde deri, at der den 8. April (6 Idus Aprilis) blev i Roeskilde Domkirke af Gejstlige vedtaget en kirkelig Bestemmelse. Jfr. L. Holberg: *Konge og Danehof* 304, Schlyter: *Skånelagen* 384, 392.

⁴ Jydske Lov II 83. Jfr. *Danske Samlinger* 2. R. II 236.

Det vil heraf fremgaa, hvilke Hindringer der mødte Jydske Lov i straks at træde i Kraft, og hvor træffende Anordningen netop skildrer Lovens hvilende Tilstand; den var lovmæssig givet, og den kunde hvert Øjeblik blive gældende Lov¹.

I den Forsamling, der efter Jordfæstelsen fandt Sted, og hvor man hilste paa Kong Erik i hans ny Stilling som Enekonge, har der været udtalt de Ønsker, som Tronskiftet naturlig maatte foranledige, her har man mindedes om Kong Valdemars aller-sidste Gerning som Lovgiver, og man bekræftede at Loven ufor-andret skulde gælde paa jydsk Retsomraade og kundgøres for Folket som et herligt Arvestykke efter den afdøde Konge², selv om man i nogle Enkeltheder kunde have ønsket Ændringer og særlig vilde have enkelte Forhold iagttagne ved Administrationen af Bestemmelser i den (dette vil blive omtalt i den følgende Del af Undersøgelsen)³.

¹ For os nulevende maa uvilkaarlig Mindet dukke frem om, hvorledes ved Tilblivelsen af en af de vigtigste Love fra vor Tid en Tilstand af lignende Art var tilstede, om end hidført af anden Grund. I Efteraaret 1908 var en omfattende Lov, en hel Lovbog, bleven vedtaget af Rigsdagens to Afdelinger, underskrevet af Kongen med Parafering af en Minister. Endnu hvilede den i Ministeriet, og den var ikke offentliggjort; da indtraadte en Katastrofe, som gjorde det nødvendigt, at den fremtraadte med Parafering af en anden Minister. En Lov, der i alt væsentligt kun indeholdt Rettelser af formel Art i den tidligere Lov, blev forelagt Rigsdagen og vedtaget, og med disse Ændringer kunde Loven omsider offentliggøres og træde i Kraft (Lov Nr. 53 af 26. Marts 1909 om Rettens Pleje).

² Derimod har Jydske Lov aldrig været en for Riget gældende Lov, Poul Johs. Jørgensen: Retshistorie 3. Udg. 45: Loven er en særlig jydsk Lov, der aldrig har haft officiel Gyldighed udenfor det jydsk Retsomraade.

³ Her skal endnu kun anføres følgende med Hensyn til Tidspunktet for Anordningens Tilblivelse. Der kan findes Udtalelser fra ældre Tid, der fører Aktstykket tilbage til Valdemar Sejrs Tid. Den Skriver, der henimod 1500 afskrev jydsk Retskilder (Arn. Magn. Hdskr. 12, 8vo, Kaalund II 331) har givet de to Lovstykker, Frdg. for Fyen 1228 og den her omhandlede Lov Fællestitlen: Constitutiones Waldemari. Jfr. Holberg i Hist. Tidsskrift 6. R. VI 321.

II. Forhold, der forklare, at den udstedte Anordning ikke nævner Hertug Abel.

I det omhandlede Lovstykke bliver der i den første Artikel sat en Grænse for »Herrers« Ret til at tage »Mænd«, og dette har sikkert bidraget til, at man henførte Loven til et senere Aar end det, da Jydske Lov blev udstedt. I Jydske Lov tillægges der nemlig Konge og Hertug Ret til at tage Mænd i deres Tjeneste (Herremænd), selv om disse hidtil har været indordnede under et Skipæn og altsaa gjort Leding paa den ellers i det hele Rige gældende Maade, nemlig ved i Skipæn at tjene som Søkrigere, deltage i Udrustning af et Skib og i den Pengeydelse, hvormed Tjenesten kunde være afløst. Efter Lovstykket skulde Kongen saavel som alle Gejstlige og Verdslige, der havde taget Mænd i deres Tjeneste, som hørte ind under et Skipæn, opsigte dem af deres Tjeneste. Den af Jydske Lov Konge og Hertug tillagte Særstilling synes altsaa Anordningen at ophæve.

Naar Anordningen endvidere i Spidsen for dem, der skal opsigte deres Mænd, stiller Kongen og Hr. Christoffer, synes den at stamme fra en Tid, da kun to af Valdemar Sejrs tre Sønner var i Live. Altsaa var Erik Plovpenning da død, og den Konge, hvis Navn ikke angives, maa være Abel.

Imod alt det her anførte kan der dog fremsættes Indvendinger af forskellig Art. Først og fremmest maa det erindres, at selv om Anordningen bliver flyttet en halv Snes Aar frem i Tiden, vilde man ikke derved have fjernet den Modsigelse, der paastaas at være tilstede mellem de to Love. Jydske Lov skulde efter Bestemmelsen vedblive at bestaa, hvad der vitterligt nok ogsaa var Tilfældet, men i den Form for Anordningen, der gennemførtes paa Christoffers Tid (II art. 7), læses den samme Regel, at Kongen og alle gejstlige og verdslige Herrer skal opsigte de Mænd, der bevisligt havde staaet under et Skipæn. Det er derfor værdt at undersøge, om den paastaaede Modstrid mellem Reglerne virkelig er tilstede.

I Anordningen (I a art. 1) bliver der ikke udtalt et direkte Forbud mod at Kongen tager Mænd, der høre under et Skipæn,

den bestemmer kun, at paa Steder, hvor dette er sket, skal det ophøre. Uvilkaarlig maa man spørge, om det er muligt, at en Konge skal være hindret i at tage den kyndigste og dygtigste Mand til at varetage til Eks. en af de mest betydningsfulde Stillinger i Statens Tjeneste, fordi han er pligtig under et Skipæn. En saadan Mand skulde altsaa Kongen ikke kunne sætte til at være Hærfører, Marsk, Hovmester eller Høvidsmand. Dette er jo dog utænkligt¹: Bestemmelsen kan kun gaa ud paa, at saadant ikke kan ske, uden at der ydes Erstatning derfor, Lettelser paa anden Maade for dem, hvem der derved at en bestaaende Ordning brydes, bliver paalagt nye Byrder eller Afgifter. *Mæn mughæ skipæn æi minskæ*, saaledes lyder i en anden Anledning Overskriften til Jydske Lov III 9, nye Ejendomme maa lægges ind under det ældre Skipæn, eller Erstatning gives paa anden Maade.

Det var jo ikke muligt andet end at de to Systemer, der paa den Tid var raadende i Hærordningen, maatte paa adskillige Maader føre til Sammenstød. Inddelingen i Skipæn hvilede paa det mere uforanderlige Grundlag, Jorden vurderet efter dens Udstrækning og Brugbarhed, medens Tjenesten som »Mand« var afhængig af, om den dertil pligtige var egnet til at yde Tjeneste som fuldbevæbnet, og endvidere deraf, at hans »Herre« forblev i den Stilling i Samfundet, at han var berettiget til at tage »Mænd«. Hvor let Forviklinger kunde indtræde, uden at »Herren« havde med Bevidsthed gjort sig skyldig i en Forseelse, vil fremgaa af et af den unge Kong Erik udstedt Brev (1237), hvori han overfor Beboerne af Varde Syssel udtaler, at det aldrig har været hans Agt at gribe ind i de under Bispen i Ribe hørende Skipæn, hvilke hans Fader og han selv forlængst havde fastslaaet og ladet optegne. Hvis derfor nogen falskelig for ham har angivet, at han ikke var bundet af Skipæn, skal saadan Løgner udgaa af hans Tjeneste². Dette Brev viser da ogsaa, at man

¹ Henning Matzen har stærkt fremdraget denne Side af Sagen. Hist. Tidskr. 6. R. VI 696 f.

² O. Nielsen: Ribe Oldemoder 8.

søgte at udjævne Overgreb ved Forhandling¹. Iøvrigt synes Overtagelsen af en Herremands Pligt, altsaa Tjeneste som fuldt rustet Kriger, ikke nødvendigt at udelukke den samtidige Forpligtelse overfor Skibsledingen. Herremanden var udelukket fra samtidigt at gøre personlig Tjeneste i Skibet, men han kunde sende en Stillingsmand for sig, saaledes som det var mange andre tilladt og saaledes som Kvinder maatte skaffe sig. I de Ydelser af Penge eller andet, som paahvilede Ledingsmanden, kunde Herremanden jo fremdeles deltage. En midlertidig Gliden ud af Rammerne er desuden vel kendt af Jydske Lov, der nævner, at det ofte hænder, at en Herremands Jord efter hans Død gaar til Skipæn igen (III 13). Derfor synes Hovedformaalet med Bestemmelsen om at Skipæn ikke maa mindskes, at være en Indskærpelse af at der ikke af den Grund bør paalægges andre en større Byrde.

Naar det endvidere siges, at man ved at lade Anordningen være udstedt under Kong Erik kommer til at savne en Udtalelse om den tredje Broder, da kan Tausheden om Hertug Abel have sin Forklaring i forskellige Forhold.

Selv om Abel var tilstede i Mødet ved Midfastetid og vel ogsaa overværede Faderens Jordfæstelse, var det jo muligt, at han havde været hindret i at deltage i den derefter holdte Forsamling. Den Mulighed kunde endvidere foreligge, at Abel ikke følte sig ramt af Beskyldningen om at have taget Mænd ud af Skipæn og derfor ikke heller fandt sig foranlediget til at give Tilsagn af den anførte Art.

Endnu rimeligere er det dog, at Abel ved sin Stilling som Hertug, Hærfører og Markgreve kan have været betænkelig ved at binde sig paa denne Maade, især fordi de administrative Forhold i Slesvig var saa udviklede ved at Landet havde ret jævnsides stillede Fyrster, nemlig foruden Hertugen Kongen som

¹ Paastanden om at der skete Indgreb i Skipæn vedblev i lang Tid at være Stridsemne mellem Herskaber. Krarup, Norvin: Acta processus litium 12, 17, 30. Jørgen Olrik: Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispestrid 137, 139, 141.

Overherre, som Godsejer og som Fyrste over det frisiske Kystland. Meget slesvigsk Jordegods kom ved Faderens Død i Abels Eje, og denne Arvelod var vel endnu ikke opgjort, saa at Abel ogsaa af den Grund maatte tage Forbehold. Desuden var det muligt, at de administrative Forhold i Slesvig paa den Tid var under en Omdannelse, der gjorde en Udtalelse vanskelig. Dette er mere end en Gætning; netop ved den samme Midfastetid havde Kong Valdemar stadfæstet en Overenskomst, der var truffet mellem Bispen i Ribe og Hertugen om den Skat og Tjeneste, der skulde ydes af alle Kirkens Bryder og Landboer i de tre Sogne Møgeltønder, Daler og Ballum¹.

Jeg tror at have paavist et Antal Forhold, der kunde have bevirket, at Abels Navn ikke er nævnt, eller som kunde give ham Anledning til ikke at binde sig ved et Tilsagn som det, der forelaa fra anden Side. Men jeg kan gaa endnu videre og hævde, at den ikke navngivne Konge netop ikke kan være Abel. For nylig har Dr. Ellen Jørgensen i den ny Udgave af »Biografisk Leksikon« paavist den Ejendommelighed ved Kong Abels Styrelse at han, efter at have modtaget Kongestillingen, ikke undlod fremdeles at kalde sig Hertug, de to Titler staar uadskillige ved hinandens Side, og det var ligegyldigt, om Brevets Indhold angik den hele Stat eller Kongeriget eller Slesvig alene. Efter at have gennemgaaet samtlige af Abel udstedte Breve — og de er mange, uagtet hans korte Regeringstid — kan jeg ganske bekræfte denne Iagttagelse².

Abel var tiltraadt Styrelsen af sit Hertugdømme 1237, og han havde i det samme Aar ægtet Mechtild, en Datter af Grev Adolf af Holsten, han var i nogle Aar Formynder for sine unge fyrstelige Svogre. Paa mange Maader følte Abel sig knyttet til Landskaberne Nord og Syd for Danmarks Sydgrænse, og han

¹ O. Nielsen: Ribe Oldemoder 10 f.

² I et Brev af 4. April 1252 hos Hasse: Urkundenbuch II 5 nævnes Abel kun som »rex«. Brevet siges trykt efter Afskrift i Langebeks utrykte Diplomatarium i Rigsarkivet og i denne Afskrift mangler Ordene dux jucie, som imidlertid findes i det Haandskrift, hvorfra Brevet er afskrevet, se Oldemoder, udg. af O. Nielsen, S. 6.

havde med stor Iver taget sig af Styrelsen af Sønderjylland. Abel kan ikke have villet slippe den gennem en halv Snes Aar baarne Titel, da han overtog Kongemagten (1250), han har sikkert paa den Tid heller ikke kunnet føle sig bundet ved et Til-sagn i Anordningen, der betegnede ham alene som »dominus rex«, han vilde have krævet, at Ordene kom til Eks. til at lyde saaledes: *dominus rex atque dux, et dominus Christoforus.*

Endnu skal bemærkes, at der uden for det her behandlede Aktstykke selv ikke findes Oplysninger om, paa hvilken Tid det er udstedt. Den første Historiker, der henfører Aktstykket til Kong Abels Regering, er Franciskaneren Peder Olsen¹, der paa Frederik II.s Tid fortæller, at Kong Abel *quasdam novas leges libro legali addidit*, men hans Angivelse viser klart nok, særlig ved Ordet »Lovbogen«, at han ikke har andet at bygge paa end Anordningens egne Ord²; da den kun nævner som levende to af Kongebrødrene, har Peder Olsen henført den til Abels Tid og til et af de Danehoffer, som denne Konge holdt.

Til Slutning er der ved det her behandlede Punkt Grund til at udtale følgende:

Det er vanskeligt at benytte den Aand og Tone, som i det Hele gennemtrænger et Aktstykke, til at bestemme den Tid, som det maa tilhøre. Men vist er, at Anordningen ikke røber Kamp mellem Partier eller Splid mellem Stænder, den paataler Misbrug hos Embedsmænd, og der er sagt om den, at den er venlig overfor Bondestanden. Utvivlsomt er det lettere at tænke sig bag dette fredelige Aktstykke en stille Bortgang af en alderstegen Konge, end det er at antage, at der umiddelbart foran Udstedelsen skulde være forefaldet et lumskt Mord paa en ung Konge, og at have været rejst Beskyldning om, at den dræbtes Drabsmand var hans egen Broder, saaledes at denne ved en højtidelig Akt paa Tinge havde sammen med 24 Adelsmænd maattet sværge, at han ikke havde voldt Broderens Død. Det er derimod

¹ Scr. Rer. Dan. II 263.

² Tilknytningen til Jydske Lov var desuden givet ved at de to Haandskrifter, hvori Aktstykket er afskrevet, indeholder Jydske Lov eller Jydske Retskilder.

let at tænke sig, at der bag den anonyme »dominus rex«, der ikke har et Valg behov, staar Kong Eriks Skikkelse, han der siden 1232 havde som Medkonge ved Faderens Side styret Landet, og som havde følt sig saa nøje knyttet til Kongestillingen, at han i et Brev fra Aaret 1239 betegner dette Aar som sin Regerings syvende Aar¹.

III. Bestemmelser om Tronfølgen.

I begge de to Manuskripter, hvori Lovstykket er afskrevet, lyder den 14. Artikel: *dominus rex prevideal regnum in posterum*. Formen for det benyttede Gerningsord er *prevideal*, ikke *provideal*. Imidlertid anvendtes i Sprogbrugen paa den Tid de to Former jævnsides. Man vil saaledes ved at gennemgaa de i Danmark i det 13. Aarhundrede skrevne Testamenter² finde vekselvis den ene eller den anden Form benyttet, her har et tilfældigt Lune hos Koncipisten eller ogsaa den anvendte Forskrift eller Formular-bog været bestemmende. Mulig tager *prevideo* mere Sigte paa fremtidige, endnu ikke indtraadte Forhold, medens *provideo* omordner det bestaaende, men som Regel virker de paa samme Maade³ og ofte kan alene en urigtig Opløsning af den i Originalen anvendte Forkortning⁴ være Anledningen til den forefundne Form.

Artiklen er af mange Historikere blevet dadlet stærkt for

¹ Kong Eriks Privilegium for St. Peters Kloster i Næstved. Thorkelin: Dipl. Arne Magn. I 128, Repert. Nr. 136 («anno regni septimo»). Jfr. Fyrrst Vitzlavs Brev af 25. Febr. 1240, »rege Waldemaro et rege Erico monarchiam Dacie gubernantibus«, Regesta Dan. Nr. 796. Jfr. Holberg i Hist. Tidsskrift 6. R. VI 327 f.

² Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder (1901).

³ Om Anvendelsen af *prevideo* er jeg af Dr. Ellen Jørgensen bleven henviset til M. Hammarström: Glosarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder (Finska historiska Samfunds handböcker, 1925). Jeg har tillige raadspurgt en stor Del Glossarier i Monumenta Germaniæ Historica.

⁴ Forcellini: Lexicon IV 638, 843, fremhæver, at Anvendelsen af *provideo*, *prævideo*, *pervideo* ofte skyldes en urigtig opfattet Afkortning.

dens dunkle Ubestemthed¹. Dog bliver den sædvanlig forstaaet saaledes, at Kongen fra nu af kan overtage Styrelsen af Riget. Artiklen skulde altsaa indeholde en Bemyndigelse fra Stormændenes Side, et af Danehoffet givet Tilsagn om at Kongen herefter kan virke som Regent. Hvis Artiklen har dette Indhold, har den faaet en besynderlig og højst utiltalende Form.

Saafernt endvidere hele dette Aktstykkets Formaal har været at fastslaa, under hvilke Vilkaar Kongen faar Adgang til Tronen, og hvilke Regler han maa følge ved sin Styrelse, burde dog vel dette Formaal med Brevets Udstedelse være nævnt i Spidsen af Brevet, eller — hvad der vilde være endnu rimeligere — blive udtalt til Slutning, medens det nu overraskende kommer frem midt i Brevet, med 13 Artikler foran sig og 9 efter sig. Der kan vel ikke være Tvivl om at Henning Matzen har givet den rigtige Tolkning af Artikel 14. Den bemyndiger Kongen til at faa en Bestemmelse truffet om hvem der skal være hans Efterfølger paa Tronen². Jeg vilde blot ønske, at Professor Matzen ved en videregaaende Undersøgelse havde belyst, ved hvor mange Forhold denne Forstaaelse netop bliver støttet, nemlig ved de brugte latinske Udtryk, ved parallelle Bestemmelser i Tidens Praxis, og ved den personelle Bestand indenfor den kongelige Familie; derved vilde ogsaa findes en Bekræftelse paa at Anordningen er blevet til under Erik Plovpenning's Regering.

For det første er der Grund til at erindre om, hvorledes netop Udtrykket *prævidere in posterum* bliver anvendt i et gammelt Udsagn om at have et Riges Fremtid for Øje. Det lyder saaledes,

¹ Hvor langt Artiklens dunkle Ord kan lade Tanken svæve, vil ses af Jørgen Olriks Udtalelse (Valdemar Sejrs Sønner 321) Art. 14: Den Herre Kongen skal forestaa Riget i Fremtiden. Denne i noget svævende Udtryk holdte Paragraf gaar vel snarest ud paa at styrke Kongens Magt; mulig staar den i Forbindelse med Abels højtidelige Ed paa at være uskyldig i Kong Eriks Dod.

² »Kongen skal sikre Rigets Fremtid ved at ordne Adgangen til Tronen og Kongebørnenes Forsørgelse paa en Maade, hvorved Rigets Tarv varetages« (Hist. Tidskr. 6. R. VI 16).

at det er bedre at have en Yngling til Konge end en Olding og Taabe, der ikke magter at se ind i Fremtiden¹.

Den foran nævnte anden Form af Verbet bringer os uvilkaarlig til at tænke paa, hvorledes netop paa dette Tidspunkt ved Midten af det 13. Aarh. den pavelige Provision var i Virksomhed, Tilsagnet om at kunne erhverve eller bortgive Poster, Embeder, Præbender, naar Vacance indtraadte. Verdslige Fyrster var lige saa ivrige som gejstlige i at ansøge om denne pavelige Indgriben. I den ældre Kirke havde saadan Provision været forbudt, men fra Innocent III.s Tid var den kommet i Brug, og i Løbet af en Menneskealder var den i fuld Flor og anvendtes i utallige Forhold².

Vi skal straks se den pavelige Provision benyttet ogsaa ved Kongeslægten's Forhold. Men her erindrer jeg først om, at man i Danmark paa disse Tider stræbte efter at have en Tronfølger udpeget i Tide. I nogle Menneskealder havde dette været gennemført i Kongeslægten. Valdemar den Store havde, efter at der var født ham en Søn, faaet den knap 2 Aar gamle Knud hyldet af Stormændene som hans Efterfølger (1165); syv Aar gammel blev han salvet til Konge af Ærkebisp Eskil ved Festen i Ringsted (1170). Efter den barnløse Knuds Regering fulgte hans Broder Valdemar Sejr, der fik Dagmars 6 Aar gamle Søn hyldet af de Store ved et Møde paa Samsø 1215 og kort efter taget til Konge i Viborg. 9 Aar gammel blev han ved en stor Fest i Slesvig salvet og kronet (1218). Efter hans Død (1231) blev Halvbroderen, den 16 Aar gamle Erik taget til Faderens Medregent og kronet i Lund af Ærkebisp Uffe (1232).

Hvor meget det end var ønsket, at Kongerne selv i Tide fremdrog Spørgsmaalet om, hvem der skulde være deres Efterfølger, er det klart, at Kongen ikke kunde træffe nogen Anordning paa egen Haand, det maatte ske ved Forhandling med de i Samfundet raadende Stormænd og senere ved Tilslutning fra

¹ Melior est puer rege sene et stulto, qui nescit prævidere in posterum. Vulgaris interpret. eccl. IV 13. Forcellini IV 844.

² Kathol. Kirchenlexicon I (Anwartschaft), X (Provisio canonica). Prot. Realencyclopädie V 700.

Folkets Side. Selv om Kongeslægten havde Arveret til Tronen, maatte Folket have Ret til at være medbestemmende ved Valget af den enkelte Mand¹, og kun en Mand kunde tages til Regent. Hvis der endnu ikke var født den unge Kong Erik Sønnen, vilde Ordningen berede Vanskeligheder.

Nu har vi ganske vist ikke Oplysning om, hvor mange Børn Kong Eriks Dronning Jutta havde skænket sin Mand paa det Tidspunkt, da Valdemar Sejr døde. De havde været gift i halvtredie Aar (siden 9. Oktober 1239), og der kan derfor muligt være født dem et Par Børn. Sønnen har det næppe været, i alt Fald er det vist, at da Erik blev dræbt, efterlod han sig som Livsarvinger 4 Døtre; der findes ingen paalidelig Efterretning om, at han har haft Sønnen². Mulig har den Omstændighed, at der stadig blev født ham Børn og Forventningen om, at ogsaa en Søn skulde blive ham skænket, været Anledning til, at han ikke har faaet Anmodningen om at træffe en Anordning om Tronfølgen efterkommet; men dertil har vel ogsaa de mangfoldige Stridigheder med hans to Brødre bidraget.

Kvinder kunde, som det alt er anført, ikke erhverve Tronen. Her skal nu fra en lidt senere Tid anføres et Forsøg paa ved den almægtige pavelige Provision at faa dette Forhold forandret. Der vil nemlig derved blive givet et nyt Bevis for, at Anordningens Ord er opfattede rigtigt. Under Kong Erik Klippings umyndige Aar og paa en Tid, da han sad i Fangenskab, var der stor

¹ Smlgn. nogle lærerige Udtalelser af Otto v. Gierke om Forskellen mellem Blodsret og egentlig Arveret, samt ved Siden deraf Folkets Ret til at tage den afgørende Bestemmelse; de findes i Joh. Krüger: Grundsätze und Anschauungen bei den Erhebungen der deutschen Könige in der Zeit von 911—1056. (1911) (Gierkes Untersuchungen zur deutschen Staats- u. Rechtsgeschichte, Heft 110) 143 f.

² Huitfeldt tillægger Kong Erik to Søner Christoffer og Knud, der døde før Faderen; disse er anførte hos Königsfeldt: Nordiske Kongeslægter, 28, men Huitfeldt synes at have misforstaaet en Udtalelse hos Peder Olsen, Kr. Erslev: Svaning-Hvitfeld 46 Anm. 49. Af Anordningens Art. 15 om at Pligtkørsel paa Rejser kun kan kræves af Kongen, Dronningen eller deres »filii«, kan ikke udledes, at Kong Erik havde Sønnen. Ordet betyder »Børn«, saaledes som det ogsaa er oversat i den danske Form (I b, Art. 13: kung oc drotning oc theræ børn).

Fare for, at en Udlænding (Hertug Albert af Brunsvig) vilde tilrive sig Magten. En Kreds af danske Stormænd henvendte sig derfor i Kong Eriks Navn til Pave Urban IV (1261—64) med Anmodning om, at Paven vilde anordne — *providere super hoc* — at for Fremtiden — *in posterum* — naar i Danmark en Konge døde sønneløs, skulde hans ældste Datter arve Tronen, og hvis Kongen var død uden Børn, gik Tronen over til hans ældste Søster¹. Saaledes finde vi de nævnte to Udtryk anvendte om Succession til Tronen.

IV. Landslov og Danelov.

I den følgende Del af min Undersøgelse vil det være mit Maal nærmere at bestemme Lovstykkets Karakter som Retskilde, at sammenstille Loven med andre Aktstykker af juridisk Art, og tillige nærmere at belyse nogle Enkeltheder i det.

Man vil have bemærket, at jeg i det foregaaende har undgaaet at benytte Udtrykket Rigslov. For et halvt Aarhundrede siden var egentlig denne Betegnelse ganske ukendt. Den er bleven indført gennem Dr. Ludvig Holbergs Skrifter, særlig ved hans Bog »Dansk Rigslovgivning« (1889). Han henviste her til, hvorledes der i ældre Tid i Tyskland fremtraadte en Modsætning mellem »Folkeret« og »Kongeret«, saaledes som især Sohm og Brunner havde fremdraget. Men foruden at i Tyskland Navn og Betegnelse altsaa var forskellige, er det jo vist, at meget af hvad de Tyske kaldte »Folke-Ret« eller »Gammel Stamme-Ret« byggede oprindelig paa Kongebud og at ligeledes mange kongegivne Love oprindelig udelukkende var bestemte for en enkelt Landsdel². Det har efter min Opfattelse været lidet heldigt for vor hjemlige Litteratur at have faaet indført en Betegnelse, som man begrebs-

¹ Brevet er fremdraget af Dr. L. Moltesen og trykt i De Avignonske Pavers Forhold til Danmark 208 ff. Professor Hans Olrik har indsat det paa rette Plads i Danmarks Historie i Hist. Tidsskr. 6. R. VI 648 ff.

² Jfr. Pappenheim i Krit. Vierteljahrsschrift für Gesetzgebung, Bd. 32 (1890) 32 ff.

mæssigt har Vanskelighed ved at bestemme, og som i Danmark savner ethvert Støttepunkt i ældre Tiders Sprogbrug.

Ordet Rigslov var ganske ukendt i Middelalderen¹. Selv om der vilde kunne paavises en Udtalelse om at dette eller hint »er Rigens Lov«, vil der ikke derved være givet Berettigelse til at godkende Ordet som om det dækkede et fast retsligt Begreb; endog i den nyere Tid er det sjælden anvendt. I Videnskabernes Selskabs Ordbog siges det at være mest brugt om de for det tyske Rige gældende Love².

I historiske Undersøgelser fra vor egen Tid vil man finde, at Rigslov dels betegner Love, udgaaede fra Rigets øverste Myn-dighed, dels Love, der omfatter alle Undersaatter, ja at herunder endog kan indgaa hvad der ikke fremtræder i Lovform, men dog som Vedtægt eller som optegnet Praxis har Gyldighed for alle. Derved har Udtrykket faaet en saa elastisk Vidde³, at det forekommer mig lidet nyttigt, hvorfor det da ogsaa ved Anven-delsen ses at trænge til en nærmere Bestemmelse (til Eks. »i snævrere Forstand«, »her forstaaet som«).

Der vil derfor være Grund til at fremstille, fra hvem over-hovedet paa Valdemarstiden Love udgik. Om Loves Herkomst udtaler Fortalen til Jydske Lov »at Lov er hvad »Kongen giver og Landet tager ved«. Ifølge Dr. Holberg skulde der i Fortalen overalt ved Land være forstaaet Rige; dette fremgaa af at den nævnte Udtalelse er en Oversættelse af et Sted i Gra-tians Dekret, hvor den latinske Tekst har »regnum«. Men selv

¹ Ordet findes ikke i Kalkars Ordbog; i Norge synes det ikke kendt, se Fritznors og Hertzbergs Ordbøger.

² »Rigslov, en almindelig Lov for et Rige — Bruges mest om det tyske Riges almindelige Love« (1829).

³ Jfr. Henning Matzen: Retshistorie, Retskilder 230: Afsnittet »Al-mindelig Rigslovgivning« (og ved Tillægsordet almindelig betegnes Modsæt-ningen til den for enkelte Befolknings-Elementer . . . gældende Ret). Matzen anfører »indenfor denne Rigets almindelige Ret« Gruppe 1. Haandfæstning-er, 2. Rigsvedtægter, 3. Egentlige Love, 4. »Den paa Retsbrugen grundede fælles Ret eller Rigens Ret i snævrere Forstand«. Men denne fjerde Gruppe er jo kun Regerings-Kontorenes Optegnelser om deres Praxis, og dette er vel ikke Lovgivning. Mon ikke her Bestræbelsen for at ordne det spredte systematisk er gaaet for vidt.

om Fortalens Forfatter har haft Dekretet som Forlæg, er det jo ikke sagt, at han har villet oversætte ordret, langt snarere har han ønsket at benytte et til danske Forhold svarende Udtryk. Ordet Rige er i Jydske Lov og ligeledes i de andre Provinsers Love et lidet benyttet Udtryk, det anvendes næsten kun, hvor udenrigske Forhold eller Grænser til andre Riger berøres. Overfor Kongen som Hersker er det styrede Omraade »Landet«, hvad der kan betyde Rigets samtlige Landsdele, men oftest kun sigter til Omraadet indenfor et af de tre »Lande«, hvoraf Riget som Helhed bestod. Naar en latinsk Oversættelse af Jydske Lov fra det 14. Aarh. gengiver de anførte Udtryk om at Kongen giver og Landet tager ved Loven, med Ordene *consensu totius regni*, viser dette kun, at Texten i det benyttede Manuskript har lydt »alt Landet tager ved«, men saaledes lyder ikke den ældste eller den almindelige Form af Teksten, saa lidt som Christian IV.s Udgave af Loven, og ikke heller sigter »alt Landet« til mere end Landskabet i sin Helhed. Den samme Oversættelse gengiver da ogsaa Udtalelsen om at Loven skal være »æftær landæns wanæ« med *secundum patriæ consuetudinem*, hvor Ordet *patria* netop tager Sigte paa dem, der ved det snævrere Landsmandsskab var knyttet sammen. I den af skaansk Særfølelse stærkt prægede Forordning for Bara Herred bestemmes, at ingen skal anses som fredløs, der ikke var dømt efter skaanske Lov, *secundum leges patriæ convictus legitime dinoscitur*¹.

En Rigslov i den Forstand, at Loven gjaldt alle en Konges Undersaatter, vilde i en Stat i Middelalderen allerede af den Grund være stærkt indsnævret i sin Rækkevidde, at Standshensyn overalt gjorde sig gældende, saaledes at man først ved at tilhøre den samme Stand i mange Forhold naaede fælles Lighed. Endvidere var Landskaberne lidet tilbøjelige til at opgive deres individuelle Ret og deres Særfølelse, kun i Borgerstanden fik Standshensynet stadig stærkere Magt til at fortrænge det provinsielle Standpunkt. I det 13. Aarhundrede opstod ganske vist en Myndighed, som kunde give Love af forfatningsmæssig Art eller Love, som var gældende for det hele Rige, men det vilde

¹ Geh. Arch. Aarsb. V 19—20 (art. 5).

være ganske urigtigt at betragte alle Bud, der udgik fra den, som Rigslove.

Det er upaaviseligt at ved Affattelsen af Jydske Lov andre end Jyder have været virksomme, ja man vilde snarest kunne tænke sig en bestemt Afvisning fra Jydernes Side, dersom der ved Udarbejdelsen af Loven havde været Forslag fremme om en Medvirken af Mænd fra et andet Landskab. Ligesaas bestemt vilde Jyderne have gjort Indsigelse imod at en Bekræftelse af Loven paa en Rigsforsamling skulde bevirke, at Jyderne havde mistet deres Ret til paa egen Haand — sammen med Kongen — at ændre Bestemmelser i Loven, saaledes som det da ogsaa altid i en følgende Tid var erkendt.

Vi erfare af Forordet til Loven, at Kong Valdemar gav i Vordingborg denne Lov med Sønners Raad og med Raad af Bisper og alle de bedste Mænd, der var i Riget. Saaledes har hele Riget været med til at bekræfte Loven. Men efter Fortællingen var dette unødvendigt, da Magten til at lovgive alene tilkom Konge og Land; den vedtagne Lov kunde Kongen ikke »aftage eller skifte«, medmindre den strider aabenbarlig mod Guds Lov. Godkendelsen paa Forsamlingen i Vordingborg gaar da kun ud paa at lade Loven fremtræde med den højeste Grad af Vitterlighed og tillige højtidelig at fastslaa dens store Betydning¹. Endvidere bliver det ved denne Godkendelse udtalt, at for saa vidt Loven berører Omraader, der tillige eller delvis vedkommer Myndigheder eller Private udenfor »Landet«, har Loven ikke derved vakt Anstød eller gjort en Indsigelse nødvendig.

Man maa derfor ikke henføre Danehoffets Stadfæstelse af denne Lov til dets »rigslovgivende Virksomhed«, det er kun optraadt som kontrollerende og i Egenskab af Rigets øverste tilsynhavende Myndighed.

¹ Dr. Anna Hude har meget rigtigt set og erkendt dette (Danehoffet S. 68): »Paa den anden Side er man næppe berettiget til af Loves Offentliggørelse i en Stormandsforsamling at drage nogen Slutning om dennes Medvirken eller Nødvendigheden af dens Samtykke; Affattelsen maa jo have været tilendebragt forud for Mødet, og den Højtidelighed, hvormed Bekræftelsen fandt Sted, er kun et Vidnesbyrd om den Betydning, der nu tillægges Kongens Sanktion.«

Kong Erik tilstod paa et Danehof i Nyborg Borgerne i Ribe en Stadsret og udfærdigede den med sit Segl; Rigets bedste Mænd havde givet deres Samtykke dertil¹. Atter her har den fulgte Fremgangsmaade ingen Betydning overfor Spørgsmaalet om, hvem Retten til at forandre eller udvide en Købstads retslige Stilling tilkom. Staden er ikke bleven lagt ind under nogen ny Myndighed; Borgernes Ret til med Kongens Billigelse selv at raade for Stadens retslige Forhold er ikke bleven ændret. Alle-rede 1252 havde Kong Christoffer givet Byen det Privilegium, at hvad dens Magistrat sammen med den kongelige Embedsmand havde vedtaget, skulde Borgerne uden Indsigelse rette sig efter². Den samme Stilling havde Staden i det 15. Aarhundrede. Den gamle Stadsret forelagdes Erik af Pommern til Stadfæstelse, men da var mange af Lovens Artikler ændrede og nye kommen til; det uordnede Manuskript egnede sig heller ikke til Godkendelse, og derfor foretrak Kongen at stadfæste Loven i dens ældre Form. Men i den bekræftede Del af Stadsretten fandtes Artiklen om Borgernes Ret til sammen med Lensmanden at vedtage Bestemmelser (art. 32); de kunde altsaa selv forny, hvad der ikke var bleven stadfæstet³, og de vedblev da ogsaa stadig at udvide Vedtægterne ved nye Bestemmelser⁴.

En Række Artikler af juridisk Indhold har Navn efter Landsdommer i Viborg Thord Litle. Han havde paa Grundlag af Erik Menveds Lovgivning og af Afgørelser, der var faldne paa

¹ Rosenvinge: Love V 216: *hec jura et decreta in consilio apud Nyburgh celebrato melioribus regni in hoc consencientibus*. Jfr. nærmere herom P. Hasse: *Die Quellen des Ripener Stadtrecht* (1883) 6 f.

² Terpager: *Ripæ Cimbricæ* 686 f., Langebek: *Scriptores VII* 326 f.: *volentes, ut quicquid procuratores et consules dictorum civium simul cum aduocato nostro faciendum decreuerint ratum et stabile, remota quorumcunque civium reclamatione, habeatur*, 25. Juli 1252. Stadfæstet 1266 af Erik Klipping. P. Hasse l. c. 37.

³ Kinch: Ribe I 318 f., Rosenvinge: Love V S. XXXII, P. Hasse l. c. 3f.

⁴ Ogsaa A. Hude (Danehoffet 68) peger paa, hvor lidt Stadfæstelser af Bylove virkede til at give dem en særlig Karakter, saaledes for Ribe 1269 (»ved Stadsrettens Tilblivelse havde hverken Kongen eller hans Omgivelser medvirket«), og Kongen kunde bekræfte Stadsretter alene eller i en snævrere Kreds.

Viborg Landsting, samlet og i en sammentrængt Form paa Latin optegnet 53 Retssætninger. Paa et Rigsmøde 1304 besluttede man at nedsætte et Udvalg, bestaaende af 5 ansete jydsk Stormænd — Biskop Christian i Ribe havde Forsædet, Thord var et af dets Medlemmer. Udvalget skulde lade Artiklerne oversætte paa Dansk og forelægge dem for hvert enkelt Medlem, hvorpaa det samlede Udvalg skulde i en Betænkning udtale sig om, hvor vidt de mest brugelige af dem egnede sig til Stadfæstelse¹. Paa det følgende Danehof (1305) var man imidlertid optaget af andre Sager, og ingen Indstilling kom til at foreligge. Man maa have ventet, at de vilde kunne stadfæstes, saaledes som det vil ses af den afsluttende Artikel 53: *Item ut leges Woldemari regis, exceptis illis, que in hiis scriptis sunt correcte, obseruentur, item regis Erici bone memorie, que handfæst dicuntur, seruentur et iste correctiones si per regem confirmantur, tanquam leges inuolabiler obseruentur.*

Uagtet denne Modgang² vedblev man at afskrive Thords Artikler og anvendte dem som gældende Ret. Det oprindelige Antal Artikler (53) blev forøget til omtrent 100. Og det blev paastaaet, at Artiklerne var stadfæstede af en Konge Valdemar (Atterdag). Saaledes læses som Overskrift over Artiklerne i et Haandskrift fra det 15 Aarh.s sidste Halvdel:

Articuli et correcciones legis, quas lithlæ Thord diæghen noriucie legifer composuit, et consensu meliorum regni in parlamento danorum nyburgh rex woldemarus vonfirmavit.

Hvad den sidste Udtalelse sigter til, kan sikkert ikke være

¹ Ut considerent et eligant utiliores, quas voluerint et pecierint confirmari, quas etiam nos, considerato, que nobis, corone nostre et communitati regni necessarie fuerint, anno futuro in celebratione parlamenti proximi confirmari faciemus, Geh. Arch. Aarsb. V 43.

² Det forekommer mig derfor, at Dr. Anna Hude (Danehoffet S. 72) kommer til at lægge mere ind i de paa Rigsmødet 1304 vedtagne Bestemmelser, end disse i Virkeligheden indeholde. Kong Erik gav et vist Tilsagn om at ville bekræfte enkelte af Thords Artikler (1), saafremt disse blive anbefalede dertil af Udvalget (2), og dersom Kongen finder, at de ogsaa ere forsvarlige efter Rigets almindelige Tarv (3), men kun som gældende for Jylland (4).

andet end — saaledes som det jævnlig hidtil er forstaaet — Brevet om at Valdemar Atterdag »in parlamento generali Danorum Dane hoff dicto« i Nyborg (1354) fik vedtaget bl. a. følgende:

»primo quod tota communitas regni Dacie debeat legibus et libertatibus domini regis Woldemari et aliorum regum Dacie predecessorum nostrorum uti libere et gaudere. Item quod omnes bone consuetudines quas habuerunt ab antiquo rate esse debeant atque firme«¹.

Det er ikke ret rimeligt, at Thords brogede Samling af fældede Domme skulde gaa ind under Lovens Ord »Sædvaner«. Langt snarere har Loven villet udtale det samme, som Forordninger og Haandfæstninger ofte har indskærpet, at gammel Sædvane skal være gældende, hvor ikke ny Lov har indført Forandring, at hævdvunden Brug ved Afgifter, Ydelser og Tjenester staar ved Magt, at alle ulovmæssige Sædvaner og alle Misbrug skal ophøre². Vi finde ved Bud af denne Art netop tilsvarende Udtryk anvendte, iøvrigt ganske særlig om den paa de skaanske Markeder fra gammel Tid raadende Brug.

Imod Antagelsen om at Artiklerne skulde have naaet officiel Godkendelse³, forekommer det mig ogsaa at tale, at der intetsteds i de ret talrige Haandskrifter, hvori Artiklerne er bevaret⁴, er givet nærmere Oplysning om det Tidspunkt, da det skulde være sket. Hvis Thords Artikler har været stadfæstede⁵, har det

¹ Geh. Arch. Aarsb. V 48 art. 1, 2.

² 29. Juli 1282 (Geh. Arch. Aarsb. II S. 6) art. 6: nostrum stuthækorn secundum consuetudinem provincie cujuslibet exsoluetur, art. 7 (Bønders Ægt og Arbejde) quod consucuerunt tempore regis Woldemari, art. 15 (mercatores) uti debent libertatibus quas habere consueuerunt ab antiquo consuetudinibus nichiloninus, que observantur in Scanøer in suo robore duraturis (II 22), 1376 art. 18: omnes abusiones et dissuetudines . . . reuocentur.

³ Poul Johs. Jørgensen 46: synes senere at have faaet officiel Sanktion.

⁴ Kofod Ancher (Lovhistorie II 186) har haft henved 30 Stykker paa Hænde. Rosenvinge anfører en Snes Afskrifter.

⁵ Arup II 105: Maaske var det paa dette Danehof [1354], at Thord Litles Artikler som Tilføjelser til Jydske Lov endelig ophøjedes til Rigslov.

i hvert Fald ikke været som gældende for det hele Rige¹. Allerede da Udvalget blev nedsat, har man sikkert været klar over, at et Udvalg, der bestod udelukkende af 5 Jyder, ikke kunde afgive Betænkning om en Sag, der angik det hele Rige. Selv om der for Muligheden af en Bekræftelse henvises til Statens almindelige Tarv — hvortil der ogsaa, og med de samme Udtryk, henvises i den følgende art. 8 om Stadfæstelse af Privilegier — maatte jo ogsaa ved Love for Jyder Statens Almenvæl haves i Tanke. Thords Artikler er i Et og Alt saa bestemt prægede af jydsk Ret og af den i Jylland raadende Praksis — hvad der er udtalt af mange Forfattere² — at de ikke kunde tænkes overførte til de østlige Landsdele, hvor de da heller ingensinde vides at være anvendte³.

Danmarks sønderrevne Tilstand under Christoffer II.s Regering og det truende Vælde fra tyske Magthaveres Side bevirkede, at gejstlige og verdslige Stormænd i Skaane gav deres

¹ Man har i Forsvaret for, at Thords Artikler ere blevne kongelig bekræftede, henvist til en Udtalelse af en ubekendt Forfatter, der bestræbte sig for at forsvare at disse Artikler indeholde gældende Ret (hvilket ikke skal bestrides): *et isti articuli sunt confirmati per regem in litteris Regis depositis inter instrumenta Domini Episcopi Roschildensis* (Kofod Ancher: Lovhistorie II 169, Matzen: Retshistorie. Retskilder 213). Formodentlig støtter ogsaa denne Udtalelse sig paa Ordene i Forordningen 1354, af hvilken der i altfald fandtes Afskrifter i Roeskilde. H. Matzen antager dog, at Stadfæstelsen snarest har fundet Sted under Valdemar Eriksens Regering. — Iøvrigt vilde Antagelsen om at Forordningen 1354 skulde indeholde en Bekræftelse af Thords Artikler føre til en Besynderlighed. I Forordningens Artikel 9 nævnes som en af de gamle Sædvaner, der skal overholdes, at der bliver aarlig holdt Danehof: *parlamentum nostrum, Danehoff dictum, semel in anno videlicet die Johannis baptiste Nyburgh secundum antiquam consuetudinem regni Dacie celebretur*. Dette Bud findes i Thord Degn art. 52 (*semel in anno, Nyburgis*), og vilde altsaa allerede være stadfæstet.

² Kofod Ancher: Lovhistorie II 181. Stemann: Retshistorie 30 f.

³ Matzen: Retskilder 213: »det synes ikke, at [Thord Degn] paaberaabes udenfor Jylland, saa at Artiklerne næppe ere blevne stadfæstede som Rigslov«. — Hertil skal jeg føje, at heller ikke jeg har truffet dem anvendte udenfor Jylland. Hos Secher: Rettertingsdomme I 430, 608, II 124, 571 viser de sig ogsaa alene paa jydsk Grund.

Land ind under Sveriges Konge Magnus Eriksen. Kong Magnus — siger Professor Arup¹ — »betragtede Skaane som et selvstændigt Kongerige, i sin Kongetitel føjede han Konge af Skaane til Konge af Sverige og Norge«. Dette sidste er rigtigt nok, men man kan ikke deraf slutte, at han betragtede Skaane som et Kongerige. Han maatte have Ret til at udvide Titlen »Sveers og Goters Konge« (disse Folk indgik dog i et samlet Rige) med Norges og Skaanes, eller til »Sveriges og Norges Konge« at føje »og Skaanes«, uden at redegøre nærmere for Skaanes særlige Stilling. Det samme skete, da Magnus senere vandt Halland, uden at dette derfor betragtedes som et nyt Rige.

Her var imidlertid et Forhold, hvor baade Politik og Etikette tvang til at iagttage Forsigtighed. Kong Magnus udstedte den 28. Juni 1340 et Frihedsbrev for Skaane, og i denne Grundlov for Styrelsen kalder Magnus sig paa sædvanlig Maade »Swecie et Noruegie Scanieque rex«, men han udsteder Brevet til »incolæ terræ nostræ Scanie« og i de enkelte Artikler hedder det terra Scania; dette er overholdt i alle de Artikler, hvor i det Hele Skaane nævnes (8 af 11), et »regnum« nævnes ingensteds². Vi finde da ogsaa enkelte Gange, især i en senere Tid, i Kong Magnus' ellers almindelige Titel terra knyttet til Skaane³ eller hans fyrstelige Stilling til dette Land angivet som »dominus«. Mest betegnende er det dog, at i Breve, hvor Magnus har udtrykkelig betegnet Sverige og Norge som »Riger«, giver han Skaane den rette Stilling som »Land«⁴.

Kong Magnus' Søn Erik, der blev uenig med sin Fader og

¹ Danmarks Historie II 87.

² Geh. Arch. Aarsb. V 45 ff. Diplom. Svecanum IV 724 ff.

³ 30. August 1344 Magnus rex, Svechie, Norwegie et terre Skanie. Rydberg: Sveriges Traktater II 278.

⁴ 12. August 1336. Magnus, regnorum Swecie et Norwegie terreque Scanie rex, 18. August 1336 det samme. 5. August 1343: konigk des rykes Schweden u. Norwegen u. des landes Schonen. 18. Febr. 1351 Magnus regnorum Swecie et Norw. ac terrarum Hallandie et Scanie dominus. Rydberg II Nr. 228, 229, 262, 298. Dipl. Svec. V Nr. 3728, 3787. Dreyer: Specimen de naufragio 104.

endog gjorde Oprør mod ham, holdt strængt paa, at Skaane blev kaldt Land¹, dets Fyrste Landsherre, og dette var ogsaa Tilfældet med Kong Albrecht. Iøvrigt var Kong Magnus optraadt med stor Forsigtighed overfor Skaane; han kom der i de første Aaringer sjældent, og selv i en senere Tid gjorde han kun i ringe Grad sin Magt gældende².

I Skaaningernes Uvilje mod at betragtes som et Rige laa der vel nok en Frygt for, at der til Begrebet et Rige var knyttet Forestillingen om en øverste Myndighed af ubestemt Sammen sætning, lidet præget af Hjemstavns særlige Forhold, og med stærk Hensyntagen til udenrigske Forbindelser. Skaaningerne vilde vedblive at være et Land, der samlede sig om sit gamle Landsting med dets udprægede Magt til selv at give sig Love eller dog til stærkt at medvirke ved deres Tilblivelse³, ligesom da ogsaa Landstinget uforandret bevarede sin dømmende Magt.

Min i det foregaaende fremsatte Undersøgelse vil have vist, med hvor liden Ret mangan Lovkilde er bleven henført under »Riget«, skønt den kun vedrørte et enkelt Land eller en enkelt By, baade hvad den Myndighed angaar, fra hvilken den var udgaaet, og med Hensyn til det Omraade og den Befolkningsdel, som dens Bud gjaldt⁴.

Hvis Historikerne har savnet et Udtryk, der omfattede alle »Lande«, alle de under en Konge staaende Undersaatter, kunde man med god Ret have benyttet et Udtryk, der dog har nogen Hjemmel. Paa Erik Klippings Tid var man ved at udforme den Institution, der skulde staa som Rigsforsamling ved Kongens

¹ 27. Dec. 1356: Ericus Sweorum Gothorunque rex ac terre Scanie dominus; det samme 24. Maj 1357, 9. Okt. 1358 o. s. v. Rydberg II Nr. 323, 324, 329, 337.

² Hans Hildebrand i Sveriges Historie II (1905) 201 ff., 205 ff.

³ Jfr. Matzen i Hist. Tidsskr. 6. R. VI 709. Hude: Danehoffet 67 f.

⁴ Ingen Forsker er gaaet videre i sin Anvendelse af det ubestemte Begreb »Rigslov« og i at henføre Retskilder derunder end Professor Arup. Jeg har kun paa enkelte Steder rettet min Kritik derimod, men jeg vil dog udtale, at saafremt det er rigtigt, hvad jeg i denne Afhandling har søgt at godtgøre, vil der være talrige Udsagn og Domme at berigtige i de to Bind af hans »Danmarks Historie«.

Side; i det Aktstykke, der indleder og forbereder denne Ordning (Marts 1232), møder os Ordene: dette er den Lov, som Kong Erik gav efter »alle Daners Raad (*æflær allæ Danæ rath*)«. Forsamlingens Navn skulde blive Danehof — selv om dette Ord ikke kan paavises før ved Tiden 1330—40¹. Paa Valdemar Atterdags Tid dannedes der en fælles Domstol for hele Riget, dens Segl kom til at have Indskriften: *ad causas. Tyl Danelough*².

V. Kongeløfte og Haandfæstning.

Der staar endnu tilbage at oplyse om hvor vidt disse Breve fra Erik Plovpenning's Tidsalder i Form og Karakter stemme med hvad der da var gængs Brug, og at undersøge Værdien af de Betragtninger, der har villet opfatte dem alene som Enkeltmands Forsøg paa at skabe ny Retsordning, uden at han dog naaede sit Maal.

Det maa erindres, at vi i Valdemar Sejrs Tid i Danmark endnu befandt os i en tidlig Periode af Brevkunstens Udvikling, særlig hvad Bedømmelsen af Breves Evne til at afgive juridisk Bevis angaar. Vel var det erkendt, hvad der helst burde iagttages med Hensyn til Breves ydre Skikkelse og den anvendte Formular, men det antoges, at en retstiftende Aftale ogsaa kunde foreligge, hvor en skriftlig Udtalelse fra den, der forpligtede sig, ikke var givet, men kun et skriftlig Vidnesbyrd af andre om, hvad han paa den anførte Maade havde forpligtet sig til; det var den saakaldte *notitia*, som allerede Romerretten kendte³.

Med dette for Øje vil man, langt snarere end at undres over Aktstykkernes formelle Fremtræden, se dem i Overensstemmelse med Tidens Praxis.

Et Vidnesbyrd om hvad Kongen havde lovet, maatte være lige saa bindende for ham som hans, med Seglet nedenunder

¹ A. Hude: Danehoffet 136. Dog kan maaske en saadan Betegnelse mærkes allerede i Thord Degn art. 51: *item quod nulla nova theolonia sine consensu Danorum imponantur.*

² Steenstrup: Skriftarter, 2. Udg. 88.

³ Smstds. 57.

afgivne personlige Erklæring. Det kunde desuden tænkes, at man af forskellige Hensyn foretrak en lempeligere Form end den, som den rene Kontrakt dannede. Det var jo dog erkendt, at Kongen indtog sin høje Stilling i Kraft af et af Gud givet Hverv, hvorfor han ogsaa indviedes til sin Stilling ved en af Kirkens øverste Mænd. Vel forelaa der ogsaa en Hylding fra Folkets Side, men denne Akt var dog nærmest en Godkendelse fra Folkets Side, om at han, foruden i Egenskab af Arving, ogsaa var værdig til at overtage Landets Styrelse. Alle disse Hensyn kunde virke til, at man ikke lod Kongeløftet faa Karakter af en almindelig Kontrakt om Udførelsen af et Hverv.

De her behandlede Aktstykker har ikke Kongeløftet i dets udprægede Form, saaledes som det foreligger i Haandfæstningerne, men de Breve, som endnu ere bevarede om Tilblivelsen af den første Haandfæstning, viser os klart de Trin, hvorover Kongen er vandret, inden Haandfæstningen fremtraadte i sin endelige Skikkelse. Paa et Rigmøde i Vordingborg forhandlede de Store med Kong Erik Klipping om Reglerne for Styrelsen, og i et Brev af 19. Marts 1282 berettede Forsamlingen om hvad Kongen havde sagt Ja til: thæt hauær konung iat riket, . . thæt hauær oc konung iat . . Tre Maaneder senere blev den virkelige Haandfæstning udstedt i Nyborg; i den henviser endog Kongen til, at han herved bekræfter sit tidligere Løfte: *ordinavimus, sicut in concilio apud Worthingburgh de meliorum consilio promissimus.*

Saaledes udviser Rækken af de her behandlede Aktstykker paa klareste Maade den Udvikling, som Kongeløftet har gennemgaaet¹.

Ordet Haandfæstning i Betydningen af et af Kongen skriftligt udstedt Kongeløfte er vist første Gang benyttet af Erik Klipping i en Forordning af Mai 1284². Ordet har sin egen be-

¹ Holberg: Konge og Danehof 48.

² Art. 13 (V S. 29); *allæ innæ oc allæ æctæ sculæ wæræ swo sum the waræ innæn konung Woldimars daghæ oc swo sum stær scriuæt innæn wart hand fæstæ, thær wi gauæ i Nyburgh undær the bæstæ mænþ insighlæ thær i rikit waræ.*

tegnende Historie. Det er fra Nordtyskland vandret ind i Landet, men det trængte aldrig ind i de andre nordiske Riger¹. Dets plattyske Form² var *hantveste*, *hantvesteninge*; i Danmark blev den ældre Form »handfest« i det 14. Aarh. afløst af »handfestning«. I Ordets Hjemland forstodes derved et Aktstykke, der var udstedt i højtidelig Form eller som var udgaaet fra en Øvrighed eller fra højtstaaende Personer. En tilsvarende vid Betydning har Ordet ogsaa oprindelig haft i Danmark, saaledes at til Eks. ogsaa Privilegier kunde gaa ind derunder³, men siden Valdemar Atterdags Tidsalder har det udelukkende Betydning af Tilsagn om forfatningsmæssig Styrelse.

Det Sprog, hvori Regeringens Breve udfærdigedes, var ordentligvis Latin, ganske særlig, naar de angik alle Landsdele og alle Undersaatter. Latin benyttedes i det Hele overalt, hvor det gjaldt om at fastslaa et Bud med juridisk Bestemthed. Saaledes er det betegnende, at for Thord Litle Landstingets Kendelser maatte iklæde sig latinsk Form, da de indgik i hans Samling. Imidlertid sørgede Regeringen for, at Bud, der henvendte sig til en større Almenhed, ogsaa blev kundgjorte i dansk Form, og enkelte Love eller vigtige Forordninger, der gjaldt en enkelt Landsdel, synes den at have ladet udgaa alene paa Dansk. De tre her omhandlede Aktstykker ere vist udgaaede paa Latin, selv om den ene af Formerne (I b) kun foreligger paa Dansk. I den senere Halvdel af Aarhundredet fulgte man den samme Fremgangsmaade. Brevet om Forhandlingerne i Vordingborg foreligger kun paa Dansk, men selve Haandfæstningen er paa Latin, dog ledsaget af en dansk Oversættelse; Latin vedblev at være Haandfæstningernes Sprog indtil Unionstiden.

Mærkeligt er, at saavel Haandfæstninger som kongelige Forordninger, hvor meget de end iøvrigt angaar samtlige Landsdele, udgaa i forskellig Affattelse for hvert enkelt af de tre

¹ Se Ordbøgerne af Schlyter, Söderwall, Storm & Hertzberg, (Fritzner har beslægtede Udtryk S. 722).

² Schiller & Lübben, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Jfr. Matzen: *Haandfæstninger* 1 ff.

³ 1304 art. 8 (V S. 43): *de literis et priuilegiis, que handfæst dicuntur*.

Lande. En Form kan have et afvigende Indhold i det for et andet Landskab udstedte Exemplar, Grupper af Bestemmelser kunne endog alene findes i den for et enkelt Landskab udgaede Form, saaledes Art. 9—14 i Forordningen af 1284 for Jylland, i samme Forordning for Sjælland ere Art. 8, 10, 14—16 særegne for dette Land¹. Uligheden i den for de enkelte Landsdele gældende Møntordning maatte allerede gøre afvigende Bestemmelser nødvendige, men især har Forskelligheden i mange retslige og sociale Forhold medvirket hertil.

Det vil heraf ses, at selv om der indenfor Afskrifterne af et af de omhandlede Breve skulde findes Afvigelser, kan Grunden dertil være, at der til Forlæg er benyttet et for et andet Land udgaet Brev.

I det foregaaende har jeg belyst, hvorledes flere af de Lovbud, som man har kaldt dunkle eller anset for stridende mod andre Oplysninger, i Virkeligheden stemme godt med Tidens Tilstande eller ere forklarlige efter de da raadende Anskuelse². Her skal endnu kun dvæles ved et af de Lovbud, som har vakt mest Anstød, nemlig den i Anordningens Art. 13 Kongen tildelede store Magt gennem de kongelige Breve³. Naar i en

¹ Holberg: Konge og Danehof 180 ff, 185.

² En Lov kan møde Kritik, og der kan gøres Forsøg paa at faa den omstødt eller dens Gyldighed anfægtet, men derved er det ikke bevist, at den ikke oprindelig var givet paa lovmæssig Maade. Oplysende er i den Henseende en Tilføjelse ved Forordning af 9. Oktober 1276 om Majestætsforbrydelse. Ved dens Artikel 4 var bestemt, at Kongen skulde udnævne det Nævn paa 12 Mænd, som skulde sværge om den anklagedes Skyld; derom tilføjes saa: *quod autem supradictum est scilicet quod rex quasi actor nominaret purgatores supradictos, nullis placuit de regno exceptis paucis, qui tunc dicto concilio interfuerunt; sed affirmarunt quod reus debeat eos nominare* (Geh. Arch. Aarsb. V 16 og mine Rettelser efter Manuscriptet i Tidsskr. f. Retsvidenskab 1891 S. 118). Forordningens Bestemmelse er imidlertid bleven anvendt i Processen mod Erik Klippings Mordere, hvorfor en Mand, der har staaet paa de anklagedes Parti, har forsøgt at hævde, at denne Bestemmelse ikke var lovmæssig vedtaget. Se Holberg: Konge og Danehof 260,265.

³ L. Holberg: Dansk Rigslovgivning 221 ff.

Retssag¹ den skyldige har nægtet at efterkomme de 3 mod ham udstedte kongelige Breve, skaffer Kongen Domhaveren Fyldestgørelse ved at bemægtige sig hans Modparts Løsøre; desuden bliver Følgen bl. a., at den ulydige, hvis han er Herremand (ikke derimod Bonden), for sin Trods skal betale 3 Mark for hvert af de kongelige Breve.

Nu maa det erindres, at Tidens Rettergang var ved at forlade det gamle Princip om at Parterne i en Retssag selv maatte hjælpe sig til at faa en falden Kendelse fyldestgjort. Dette kunde ske ved Nam, den hemmelige Bemægtigelse af den skyldiges Ejendele, eller ved at Modparten fik hans retslige Handleevne begrænset ved at han mistede sin Mandhelg eller endog gjordes fredløs, men begge Veje vare besværlige og lidet fyldestgørende. Der skete Klageren aabenbar Uret, og da det var Kongens Opgave at sørge for, at Retfærdighed raadede i Landet, maatte man betro Kongen at kunne gribe ind med stærk Magt. Deri laa imidlertid den Fare, at Kongen eller hans Embedsmænd blev vilkaarlige i Udøvelsen af deres Tvang, ligesom ogsaa at den ydede Hjælp krævedes for stærkt betalt².

Vi har Vidnesbyrd fra mange gamle Samfund om, i hvilken Grad Fyrsten betragtedes som Garant for Samfundsfreden, og der kan ikke være Tvivl om, at der til Gengæld tillagdes ham Ret til kraftig politimæssig Indgriben. Dette har saaledes sikkert været Tilfældet, naar der af Fyrsten — som i Normandiet paa Rollos Tid, i Slesvig under Knud Lavards Styrelse — gaves Tilsagn om at yde Erstatning for alt det stjaalne³. Naar efter den ældre Gulathingalov en Bøde ikke blev betalt, skulde Kon-

¹ L. Holberg (Kong Valdemars Lov 128) gør Indsigelse mod, at man har opfattet disse Breve alene som Led i en Proces. Kongen har sikkert ogsaa udenfor en saadan kunnet anvende Breve som Tvangsmiddel, men Texten i sin Helhed og særlig Ordet »causa« viser dog vist, at Artiklen tager Sigte paa en Form for Rettergang. ♣

² Matzen: Retshistorie, Proces 126 f., 142 f. Holberg: Konge og Danehof 144.

³ Ogsaa andre Exempler paa en saadan Ordning er nævnte af Steenstrup: Normandiets Historie 246 f., Vidensk. Selskabs Skrifter 7. R. V 1 (1925).

gens Embedsmand betale den, og han var derefter berettiget til at tage det dobbelte Beløb i den dømtes Bo¹.

Om Kampen for at begrænse paa rimelig Maade Kongernes Magt, uden at derved deres Evne til at skærme Samfundsfreden svækkedes, indeholde Haandfæstninger og Forordninger talrige Vidnesbyrd. Endnu i langt senere Tider var det erkendt, at trodsig Vægning ved at efterkomme et Kongebud udsatte den skyldige for at overgaa til Kongens Naade og Unaade.

Den Opfattelse er fra mange Sider gjort gældende, at samtlige de her omhandlede Aktstykker eller dog enkelte af dem kun er Udkast eller Forslag, udgaaede fra Private, medens de derimod ikke er endelig vedtagne Love². Man støtter dette paa formelle Mangler, som disse Breve formentlig frembyde, og endvidere derpaa at Indholdet af forskellige Artikler lyder saa usandsynligt, at man vanskeligt kan tænke sig dem godkendte; de maa alene skyldes en Enkeltmands djærve Synsmaade. Disse Paastande har jeg allerede imødegaaet. Men allerede Tanken om at man har villet opbevare Enkeltmænds Udkast, er lidet rimelig. Her foreligger ikke et enkelt Stykke Pergament eller Papir, men det saakaldte Udkast er, tillige med Ændringer i Rækkefølge, indført i Protokoller eller Bind, der ifølge deres øvrige Indhold klart nok var af Samleren bestemte til at optage gældende Ret eller Lovbestemmelser, der tidligere havde været i Brug.

Man vil ikke herimod kunne anføre, at der dog er bevaret mange Købstadlove fra Middelalderen, som efter almindelig Opfattelse anses for at være sammenskrevne af Privatmænd. Vi er her ved et Omraade af Samfundet, hvor privat Autonomi var godkendt i langt videre Udstrækning. Desuden er i disse Købstadlove af privat Oprindelse Bestemmelserne i væsentlig Grad direkte overført fra andre gældende Bylove, og har kun sjældent Karakter af Enkeltmands Standpunkt og en individuel Opfattelse.

¹ Ældre Gul. Lov, Kap. 3 i. f. Norges gamle Love I 5. Jfr. Holberg: Dansk Rigslovgivning 225.

² Matzen i Hist. Tidsskr. 6. R. VI 708 ff.

Til Slutning skal endnu en Artikel omtales, som hidtil ikke har været berørt, nemlig den sidste Artikel af Anordningen fra 1241, saaledes som den findes i Ny kgl. Saml. 1311 d 4to. Efter at Brevet i 23 Artikler har talt Latin, lyder den 24. Artikel paa Dansk: *Een skipæn skal væræ ate(?) hafnæ oc fiugertiugh*. Der er næppe Grund til at forkaste Artiklen som en vilkaarlig Tilføjelse, om den end ikke findes i det andet Haandskrift (det Arnamagnæanske), hvor Anordningen er optegnet. Tallet kunde maaske være blevet fastslaaet alene overfor en enkelt Landsdel, og Artiklen derfor kun være indgaaet i Udfærdigelsen for denne. I Aktstykket selv er jo udtalt en Beklagelse over, at Skipæn beskæres; der kan derfor have været Grund til ved et Lovbud at fastslaa, hvor mange Hafnæ der ordentligvis gik paa et Skipæn, ligesom maaske at forhøje Tallet ud over det sædvanlige. Læsningen af Talangivelsen frembyder nogen Vanskelighed (42?, 48?)¹, men Tallet er i hvert Fald højt, idet 40 Hafnæ ellers synes at være anset som Højdepunktet² og mange Skipæn er langt mindre.

¹ I Udgaven i Geh. Arch. Aarsbr. læses Tallet som: *ate* (?). Dr. Ellen Jørgensen vilde være tilbøjelig til her at se et romersk Tretal, altsaa 43. Sv. Aakjær har paa et andet Sted i det samme Haandskrift fundet en Optegnelse: »item XLII hafne er en skibenn«, og han vilde ogsaa være tilbøjelig til at læse i Artikel 24: »two«. Hist. Tidsskr. 9. R. II 66 ff. K. V. Jordebog, udg. af Svend Aakjær 27. Festskrift for Kr. Erslev 12.

² Erslev: Valdemarernes Storhedstid 186, udtaler, at: efter Eriks Sjæll. Lov III 18, synes et lovligt Skib at være stillet af 40 Hafnæ, men dette vist ogsaa som et Maximum; i Kong Valdm. Jordebog er et Par Skipæn paa 42 Hafnæ anførte.

Bidrag til Christian II's og Frederik I's Historie.

I.

Forordningen af 3. august 1523.

AF

JOHAN HVIDTFELDT

Kristian II's regering var først og fremmest en borgerregering, hvis politik gik ud paa at gennemføre den stærke kongemagt. Derfor maatte de privilegerede stænders magt knækkes, og borgerne gøres til samfundets ledende klasse. Men ikke blot borgerstanden og byerne, ogsaa bønderne vilde man hjælpe. Skarpest kommer dette frem i landloven, især i den berømte paragraf, der delvis ophævede vornedskabet: det blev i fremtiden forbudt at sælge bønderne, og hvis deres herskab behandlede dem uredeligt og gjorde dem ulov og uret, maatte de flytte af det gods, de paaboede, og ind paa andet gods, ligesom bønderne i Skaane, Fyn og Jylland hidtil havde gjort¹.

Men snart hærgede revolutionens uvejre det danske folk. Adelsreaktionens ledende mænd gennemførte — mod en stor del af deres standsfællers vilje — Frederik I's valg til dansk konge, medens Kristian II og de ledende mænd i hans regering maatte flygte. I Frederik I's haandfæstning blev det derefter

¹ Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske love. IV 54 f.; denne bestemmelse gik fra konceptet nogenlunde uforandret over i den endelige lov (om det eneste bevarede eksemplar af denne se »Scandia« 1934 p. 160 ff.); i stedet for det meningsløse Sjælland hos Kolderup-Rosenvinge p. 55 linie 5 fra oven (efter Uldall 255. 4.) skal selvfølgelig læses Jylland, hvilket ogsaa findes baade hos Resen og i lovens endelige form.

fastslaaet, at Kristian II's love skulde være døde og magtesløse¹; men uroen i landet var for stor til, at man straks turde indføre hele den gamle tingenes tilstand igen, og i løbet af 1523 blev der udstedt forskellige forordninger til absolut gavn for bondestanden. En af de første og mest interessante af disse er forordningen af $\frac{3}{8}$ 1523, som forbød adelen at dele de bønder til stavns, som efter Kristian II's ovenfornævnte lov havde opsagt deres gaarde, betalt deres førlov og var flyttet til andre godser.

Brevet lyder saaledes²:

Breff till Selandis lantzting.

Vii Frederick etc. gjør alle vittherligt, att for oss er berett, at then tid hogboren første konning Christiern haffde giord oc skicket ten ny log oc ordinancier her i riigett, vor her mange bønder vtii Sieland, som vpsagde theris gorde tiill laghe tiidt oc gaffve theris herskab theris forløff effther fornessnte ordinantzens lydelse, oc nv ther offuer delis oc nodes till staffn aff same theris herskab, som theris forlog haffue vptaget. Tha effther vort elskelige Danmarcks riigens raads raadt, som her nv tiilstede ær, viille vii ycke tilstedhe, at saadan forfølling eller delemaall schall thennem offuergaa, som saa ær skildt fran theris herskab, som fornessnt stor, oc theris forlog giffuet haffuer, dog met saa skiell, ath hver mand værer sin husbuntd hörig oc lydug oc giffuer hannem, hues han er hannem pligtug met rette. Fforbiudendes alle, ehvo the helst ære eller være kunde, thennem her emodt dele eller diele lade,

¹ Aarsberetninger fra det kongelige geheimearchiv II 78.

² Trykt i »oversættelse« af Johannes Steenstrup Hist. Tidsskr. 5 R. VI 441 f., hvor der dog er et par fejllæsninger og udeladelser; blandt andet er der p. 441 linie 1 fra neden læst have i stedet for gaffue, hvilket p. 442 linie 1 fra oven har nødvendiggjort indsættelsen af betalt, i samme linie skal læses deroffuer i stedet for derefter; mærkeligst er det dog, at relatorangivelsen ikke er medtaget; sammenlign ogsaa Allen: De tre nordiske rigers historie IV 2. afd. 66 f. Brevet findes i et hefte (Danske kanc. Kopier og koncepter til missiver, anordninger og kundgørelser for alle lande 1523 $\frac{27}{5}$ — $\frac{28}{9}$), som utvivlsomt er en slags registrant, og som indeholder en række breve, der omfatter tiden fra 27. maj til 28. september; samtidig med den er der i cancelliet ogsaa ført en anden registrant, kun indeholdende breve fra før kroningen, denne er dog nu tabt, men en afskrift deraf findes i den saakaldte registrant III og er herefter udgivet af Erslev og Møllerup i deres udgave af Frederik den første danske registranter; (se nærmere indledningen p. III).

platze eller i noget maade vforrette, indtiile saa lenghe then sag ythermere kommer for oss oc vort elskelige Danmarcks riigens raadt, Giffuet i vor kiøbstadh Roskildt mangdag nest effther sancti Pethers dag advincula, aar etc. mdxxiii. Vnder vortt signet.

Relator Danmarcks riigens radt.

Der vil være grund til nærmere at undersøge dette brev og belyse dets opstaaen for derigennem at forstaa den politik, man har ført, og blive klar over, hvem der har været ledende i den.

Formaalet med forordningen kan der ingen tvivl være om, det har været at berolige den underklasse, som Kristian II og hans regering vilde hjælpe og havde hjulpet gennem sine love. Bestemmelsen var rettet mod den klasse, der havde ført revolutionen igennem: adelen. Hvem har da været den drivende kraft ved udstedelsen? Betragter man de politiske forhold: paa den ene side den magtsyge adelige reaktion, som stejlt holdt paa sine rettigheder, især over for bønderne, og paa den anden side den kloge konge, hvis politik først og fremmest gik ud paa at holde denne adel i ave, skulde man paa forhaand mene, at det var kongen; de forfattere, der tidligere har behandlet spørgsmaalet, har ogsaa været af den mening¹. Der er imidlertid det ejendommelige ved brevet, at der som relator er angivet Danmarks rigens raad, medens det ellers almindeligvis er en enkelt eller enkelte mænd, som er relatorer.

For at forstaa betydningen af denne relatorangivelse vil det være nødvendigt nærmere at undersøge hele dette begreb, idet dog kun forholdene paa Frederik I's tid tages i betragtning.

Relatorangivelsen findes altid under selve brevet og er i de fleste tilfælde skrevet med en anden haand end dette; som oftest synes den at være tilføjet af kansleren selv, men er dog jævnlig skrevet af den sekretær, der har udfærdiget brevet, saaledes tit af den højt betroede Jesper Brochmand; dette skyldes dog sikkert de ejendommelige arbejdsforhold, Danske kancelli havde

¹ Efter at denne artikel var skrevet, er jeg blevet opmærksom paa, at Erik Arup i sin Danmarkshistorie II 414 f., om end ad andre veje, er naaet til anskuelser, som i det væsentligste falder sammen med de her hævdede.

under Frederik I, hvor nogle af sekretærerne i mange tilfælde var hos kongen paa Gottorp, medens andre var i Danmark¹.

Ofte angiver relationen, at kongen personlig har givet kansleren eller kancelliet sin ordre, maaske endda dikteret brevet, dette udtrykkes ved »dominus rex per se«, »ad mandatum domini regis proprium«, »relator dominus rex per se« eller lignende, hvortil svarer, at man undertiden ser et saadant brev omtalt som skrevet »af kongens mund«, saaledes hedder det i et af Hans Tolders regnskaber om noget vin, hvoraf der ikke skulde svares cise, »som mester Anders Glob skrev hid til os af min herres mund«². En anden relationsform er det simple »relator N. N.« eller »ad relationem N. N.«; tit anføres endog flere relatorer.

Efter registranterne at dømme er relationsangivelsen meget almindeligere i Frederik I's tid end i Kristian II's; af 233 breve i Kristian II's registrant findes der relatorangivelse ved de 23, men ved de 112 breve i Frederik I's danske registranter fra $27/3$ 1523 til $20/3$ 1524 er der relatorangivelse ved de 71. Men registranterne er et meget daarligt materiale, da de kun omfatter en mindre del af de aabne kongebreve, som faktisk er blevet udstedt. I Esge Billes arkiv findes der saaledes 37 aabne breve fra 1523 til 1533, og heraf er kun de tre registrerede³. Trods det har registranterne en særlig stor betydning for studiet af relationsbegrebet, idet de netop giver de smaa notitser, som kaster lys over problemet, men som i de fleste tilfælde er udeladt i selve brevet⁴.

Brevene inddeles som bekendt i »aabne« og »lukkede« breve eller missiver; ved de sidste, der i reglen behandler saadanne

¹ Se herom nærmere A. Heise i Hist. Tidsskr. 5. R. II 172 ff.

² I pakken: Toldregnskaber fra Aalborg og Rødby 1518—22, regnskabet for 1517 p. 10; et lignende udtryk findes i det note 3 omtalte hefte fol. 16b.

³ Esge Billes privatarkiv paa papir, pakke VII, de tre registrerede breve findes: Norske rigsregistranter I 27 f. (1531 $16/8$, $19/8$) og 42 (1533 $18/2$).

⁴ Se for eksempel brevet af 1523 $15/3$ til Ove Bille (Frederik I's danske registranter p. 12), hvor der efter relationen findes en længere oplysning om, naar befalingen er givet, for hvem brevet er læst o. s. v.; denne tilføjelse mangler dog i den afskrift af brevet, der findes i Ny kgl. saml. 1301 e fol.

forhold som forsendelse af fetalje, nathold og lignende, er der yderst sjældent nogen relator, man har ikke anset dem for betydningsfulde nok til, at det kunde have interesse at faa oplyst, hvem relatoren har været.

Men hvad vil nu relator sige? Forskellige forskere har undersøgt problemet. V. A. Secher har paavist, at der ikke dermed kan menes den, der har refereret sagen for kongen, da man undertiden finder en relatorangivelse som »relator dominus rex per se«, og hævder derfor, at det maa betyde den, der har overbragt udstedelsesordren til kancelliet fra kongen¹. At denne forklaring ikke altid holder stik, har William Christensen senere paavist².

Naar man ikke er kommet til en afgørende forklaring, skyldes det sikkert, at man er gaaet ud fra, at det i alle tilfælde var kongen, der skulde give ordre til kancelliets udstedelse af et brev. I hvert fald efter 1523 synes forholdet at have været det, at ogsaa de højere rigseembedsmænd, kancellisekretærer, hele rigsraadet eller enkelte rigsraader kunde foranledige et kongeligt brev udstedt af kancelliet.

Med hensyn til missiverne synes det i en mængde tilfælde naturligt, at det forholder sig saaledes; det vilde være meningsløst, hvis kongen selv skulde give ordrer om de mindste detaljer i den daglige administration. Den 27. marts 1525 skriver Jesper Brochmand et brev til kansleren, hvor han beder denne om at »forskrive holdene, hvilke som skulde holde vor naadigste herre i Odense . . .«, og paa en til samme brev hørende seddel: ». . . mester Knud Henriksen gav befaling i Segeberg, at Johan Bjørnsen skulde holde min herre første nat i Odense og Esge Bille anden nat, og fik de skrivelse derom og ingen anden«. Det er dog ikke rigtig billigt, at Johan Bjørnsen skal holde baade i Odense og Middelfart, ». . . thi maa I vide at rette eder her efter udi brevene . . .«. I et koncept til et brev til Mogens Gøye og Johan Friis hedder det, at der er stor trang til øxne, lam, høns og æg til kongens behov til denne herredag, ». . . ved jeg ikke nogle og

¹ Meddelelser fra det kongelige gehejmearkiv og det dermed forenede kongerigets arkiv I 68.

² Will. Christensen: Dansk statsforvaltning i det 15. aarhundrede 121.

bedre raad, end at det forskrives til alle bispens her udi Sjælland hans provster og embedsmænd, at de bestiller baade for penge og i andre maader af præster og bønder . . . da vil Iver Krabbe og jeg finde raad til at faa det hid og skrive dem til igen . . .¹. I disse breve er der overhovedet ikke omtalt nogen ordre fra kongen; kancelliet maa have haft magtfuldkommenhed til paa egen haand at ordne disse forhold. Naar Peder Lykke i 1531 skriver til kansleren Klaus Gjordsen: » . . . har det danske kancelli skrevet mig til, at jeg skal fly ede en god plads paa Nyborg, som I maa have eders værelse udi i denne herredag . . .², er der sikkert ogsaa tale om et brev udstedt i kongens navn af kancelliet.

Statsretligt har det selvfølgelig mindre betydning, at kancelliet paa egen haand kunde ordne disse daglige smaaforretninger. Principiel interesse faar spørgsmaalet, naar det drejer sig om de aabne breve³, der ordnede lensspørgsmaal, stiftede ny lov og ret, kort sagt var udtryk for den virkelige kongelige myndighed.

Men ogsaa med hensyn til de aabne breve synes det, at andre end kongen kunde give ordre til udstedelsen. Saaledes er Ejler Eriksens livsbrev paa Toreby birk af ³/₁₀ 1523 udstedt: »Ex commissione dni. Tychonis Krabbe, in absentia regis, og sagde han, at han vilde det bestaa for vor naadigste Herre, og hvis hans Naade ikke er tilfreds dermed, vil han stande ham til Rette derfor⁴. Et brev af ¹²/₇, 1531 til Norge er udstedt »de commissione consiliariorum Daciæ et Norvegiæ⁵«. Børge Jensens skødebrev af ¹/₈ 1526 paa to gaarde af Niels Brahes gods er udstedt: »Ex commissione literaria dni. Tuconis Krabbe, marschalci⁶«.

¹ Danske kanc. B I 1 b. Breve fra kongen til kancelliet . . . III 1. Diverse [1481—1571 C] ad 47 I.

² Indkomne breve til Danske kanc. 1531 ²³/₈.

³ I undersøgelsen er ikke inddraget de saakaldte rigens kanslers breve (forfølgningebreve, laasebreve osv.), som udstedtes i kongens navn af rigens kansler, men uden at kongen havde det mindste med dem at gøre. Om disse se nærmere: Videnskabernes selskabs skrifter (historisk og filosofisk afdeling) 5. R. I 95 ff.

⁴ Frederik I's danske registranter 23.

⁵ Norske rigsregistranter I 25.

⁶ Frederik I's danske registranter 106.

Betingelsen for et kongebrevs gyldighed var forseglingen, og enhver, der havde et af de kongelige segl i hænde, kunde udstede et retsgyldigt brev; disse segl opbevaredes altid af kancelliets embedsmænd; kun de kunde altsaa udfærdige kongelige breve, og ønskede en af de kongelige embedsmænd som marsken og hofmesteren eller rigsraadet et brev udstedt, maatte de befale en sekretær at gøre det; blev en rigsraadskommission udsendt, udstyret med kongelig myndighed, maatte den have en af sekretærene med sig. ¹⁰/₃ 1524 anmoder Lage Urne, Mogens Gøye, Anders Bille og Oluf Nielsen saaledes kongen om at sende kansleren Klaus Gjordsen til dem med det kongelige indsegl; thi de vidste ikke, hvor nødvendigt det kunde blive at bruge det til Sverige, Gotland og de vendiske stæder . . . eller om noget her forinden i riget paakommer, der vi kunde ramme og vide eders naades og rigets gavn og velfærd . . .¹. 1531 siges det, at kongen har sendt sin sekretær Johan Friis med Danmarks rigens raad til København med hans naades signet, hvormed de breve skulde forsegles, som raadet syntes var nødvendigt², og samme aar beder Anders Glob kongen om at faa en af sekretærene sendt til sig med det kongelige indsegl, da der løber meget til at »forskrive paa eders naades gavn og behov . . .³. Da der i 1532 blev sendt en rigsraadskommission til Norge, fulgte Jesper Brochmand med, han havde det kongelige signet i varetægt og fuldmagt til at skrive og besegle under kongens navn⁴.

Det maa saaledes anses for bevist, at embedsmændene eller rigsraadet har kunnet befale kancelliet eller den enkelte kancellisekretær at udstede fuldt gyldige kongebreve. En anden ting er, om de for at kunne gøre dette har behøvet en kongelig fuldmagt; rigsraaderne, der i 1532 sendtes til Norge, havde en saadan, og rigsraaderne i 1524 har vel ogsaa haft det; i det ovenfor nævnte brev omtaler de »eders naades befaling, eders naade har os givet

¹ Indk. breve til Danske kanc. 1524 ¹⁰/₃.

² Nye danske magazin VI 123.

³ Danske kanc. B I 1 b. Breve til kongen og kansleren fra rentemesteren; brevet er udateret, men maa være skrevet 1531; sammenlign Scandina 1933, 264, note 1.

⁴ Diplomatarium Norvegicum V 795 f. og XV 513 ff.

og betroet i eders naades fraværelse«. Mere tvivlsomt er det, om det samme gælder i de tilfælde, hvor en enkelt mand har givet en ordre til kancelliet, men i hvert tilfælde har han, som det fremgaar af det nævnte brev af $\frac{3}{10}$ 1523, været ansvarlig overfor kongen. Spørgsmaalet lader sig dog næppe fuldt opklare med det ringe materiale, vi har, især da vi mangler kendskab til bestallinger for kansleren eller de højere kancelliembedsmænd.

Under alle omstændigheder maa begrebet relator revideres: det maa betyde den mand, som har givet ordre til brevets udstedelse, enten denne ordre nu kom fra vedkommende selv eller fra kongen. At denne antagelse er rigtig, synes med al ønskelig evidens at fremgaa af følgende: $\frac{9}{9}$ 1523 udstedes et pantebrev til Oluf Nielsen; som relatorer opføres foruden Johan Oxe og Iver Reventlov seks danske rigsraader, idet der tilføjes »in absentia principis vdi leyerett in vigilia omnium sanctorum«. Selvom dette brev er noget uklart, idet den sidste dato ikke kan bringes i overensstemmelse med udstedelsesdatoen, synes det i hvert fald sikkert, at der ikke er tale om nogen kongelig befaling, hvilket ogsaa bekræftes derved, at kongen senere forhøjede pantet med 100 mark og 100 gylden. Kongen har altsaa, da han hørte om brevet, fundet, at rigsraaderne havde ladet Oluf Nielsen slippe for let, og fordret en større pantesum¹.

Kancelliet opholdt sig ikke altid hos kongen. Saaledes er det i begyndelsen af 1525 i Kolding, hvor Klaus Gjordsen skulde modtage den store landehjælp. Ønskede kongen under saadanne forhold et brev udstedt af kancelliet, maatte han give kansleren ordre dertil enten ved bud eller skrivelse, og der er bevaret flere saadanne skrivelser, f. eks. om at udstede breve til Jylland og smaalandene og om udstedelse af et dombrev². Ved flere af de i Kolding udstedte kvitteringer nævnes Klaus Gjordsen som relator³, uden at det omtales, at der til grund for kvitteringen

¹ Frederik I's danske registranter 22.

² Missive 1525 $\frac{10}{1}$, $\frac{12}{2}$ og $\frac{22}{2}$. Danske kanc. B I 1b. Breve fra kongen til kancelliet . . . II 6, 10 og 11, sammenlign ogsaa Frederik I's danske registranter 64, hvor et brev er udstedt »ex commissione literaria dni. regis«.

³ F. eks. Danske magazin 4. R. II 36.

laa noget kongeligt mandat; det vilde jo ogsaa være en noget indviklet fremgangsmaade, hvis Klaus Gjordsen først skulde modtage pengene i Kolding, meddele kongen dette og af denne faa ordre til at udstede kvittering paa beløbet. Han har selvfølgelig paa egen haand og i kongens navn udfærdiget kvitteringerne. I andre tilfælde har han givet det underordnede kancellipersonale ordre dertil, og er optraadt som relator.

Naar det saaledes maa anses for bevist, at andre end kongen kan give ordre til udstedelsen af et brev, og at relator ikke blot kan bruges om den, der overbringer kongens ordre til udfærdigelsen, men ogsaa om den, der selv giver en saadan ordre, frembyder der sig to muligheder med hensyn til den rette forstaaelse af relatorbetegnelsen i brevet af $3/8$ 1524. Danmarks rigens raad kan have overbragt kancelliet kongens ordre og derigennem indirekte anerkendt, at brevets udstedelse havde deres fuldkomne billigelse, hvad der paa en vis maade svarer til, at det i nogle tilfælde, som f. eks. i brevet af $16/10$ 1528 om jagt, hedder: »Dns. rex per se in presentia consiliariorum regni Dacie«, i et forleningsbrev af $15/10$ 1528 »Dominus rex per se in præsentia consiliariorum Datiaë et Norvegiaë hic existentium« eller i brevet om Bornholm $23/8$ 1525 »Ad mandatum domini regis proprium de scitu consiliariorum«¹.

Denne forklaring er dog ikke fuldt tilfredsstillende; det vilde være underligt, at en hel forsamling mødte op for at overbringe en ordre. Har raadet ønsket at udtrykke den fulde anerkendelse af kongens ordre, skulde man vente, at der var blevet benyttet en af de formler, som ellers almindeligvis brugtes i saadanne tilfælde.

Mere mening i relatorangivelsen bliver der, hvis det er rigsraadet som saadant, der har givet ordre til at udstede brevet. Kancelliembedsmanden, der har udfærdiget det, har i saa fald anført hele raadet som relator for at vise, hvilken myndighed der stod bagved, men hele raadet behøver selvfølgelig ikke af den grund at have givet møde i kancelliet. At der i selve brevet siges:

¹ Frederik I's danske registranter 185 og 78. Norske rigsregistranter I 15, jvf. smstds. p. 10.

»Tha effther vort elskelige Danmarcks riigens raads raadt, som her nuv tilstede ær, viille vii ycke tilstedhe, at saadan forfølling eller delemaall schall thennem offuergaa«, er intet bevis derimod. Naar brevet officielt er udstedt af kongen, kan rigsraadets medvirken, bortset fra relatorangivelsen, kun udtrykkes paa denne maade. Som det fremgaar af de anførte eksempler, var det sædvanligvis kun, naar kongen ikke var til stede, at rigsraadet eller andre kunde gribe ind. Men kong Frederik maa $\frac{3}{8}$ have været til stede i Roskilde, da haandfæstningen er udstedt denne dag. Hvorfor er initiativet da ikke kommet fra ham?

For at kunne besvare dette spørgsmaal er det nødvendigt at klarlægge den politiske tilstand: Kongens stilling endnu temmelig svag, adelen almægtig og ivrig efter økonomisk, socialt og politisk at udnytte den vundne fordel. Almuen, især bønderne, i gærende uro; alle de fordele, de havde vundet under Kristian II, tabte, de for dem gunstige love ophævede, vornedskabet atter indført, og desuden nye, tunge skatter og paalæg. Vore efterretninger om datiden er forholdsvis ringe, men dog hører vi hist og her om begivenheder, der i et kort glimt belyser stemningen i landet¹.

Vanskeligheden for kongens politik, som under disse omstændigheder gik ud paa at dæmpe uroen, kom fra den menige adel, som uden at kende forholdene til bunds krævede det fulde udbytte af de vundne fordele. Da forordningen fratog adelen en enkelt af disse, maatte man paa forhaand vente, at udstedelsen vilde vække den største uvilje. Naar det er rigsraadet, som har givet ordre til udstedelsen, maa det ses som et bevis paa, at dette, eller i hvert fald den besindige del deraf — folk som Mogens Gøye og Ove Bille — har forstaaet, at man paa dette punkt maatte give efter over for bønderne — i hvert tilfælde foreløbigt. De har indset, at opportunistisk politik i øjeblikket gavnede dem mest, og de har haft magt som hensigt. Ved at gribe ind, om end paa en noget usædvanlig maade, som lovgivere er de med

¹ Se nærmere herom i Allen: De tre nordiske rigers historie IV 2. afd. 75 ff.; Johan Oxes privatarkiv paa papir 1524 $\frac{27}{4}$ om affæren ved Horslunde.

hele deres mægtige autoritet gaaet ind for kong Frederiks politik.

Vi kan ikke paa grundlag af det foreliggende materiale afgøre, om denne forklaring er den rigtige; andet end hypotese er og kan det ikke blive. Men enten relationen nu betyder, at rigsraadet selv har givet ordre til brevets udstedelse eller kun, at rigsraadet fuldt ud har været enig med kongen om udstedelsen af forordningen, saa laa det i kongens, og dermed kancelliets, interesse at faa dette fastslaaet i selve brevet. Enhver, der var inde i datidens administrationsforhold, vilde forstaa, hvad denne relation betød. Adelen vilde være mere tilbøjelig til at lyde brevet, naar det skyldtes deres egen repræsentation, deres egne klassefæller.

II.

Christian II's Vinterfelttog i Vigen 1532.

AF

GOTTFRIED WENTZ

Faa Afsnit af Nordens Historie er i Stand til at fængsle Historikeren som den sidste Unionskonges Liv og Skæbne¹. Navnlig hans Forsøg paa over Norge at tilbageerobre sine tabte Riger staar for os i et Skær af Eventyrets Romantik². Det var et vovelig Foretagende, der ikke alene skulde ende med at kuldaste hans dristige Planer, men blive Begyndelsen til det livsvarige Fangenskab, som skyldtes Modstandernes Tillidsbrud³.

¹ Bricka i sin Anmeldelse af Heises Disputats om Christian II i Norge (Hist. Tidsskr. 4. R. VII 115).

² Sml. den populære malende Fremstilling hos L. Daae: Historiske Skildringer. Udg. af Selsk. f. Folkeoplysningens Fremme (Kria. 1873) 81—117.

³ Ved Overenskomst af 2. Juli 1532 mellem Kong Christian og Anfø-

Enhver, som beskæftiger sig med Kilderne til denne Ekspedition, vil finde, at de er i allerhøjeste Grad sparsomme. Man kan derfor ikke undres over, at historiske Fremstillinger nøjes med at skildre Felttogets Forløb i store Træk. Særlig savnes der autentiske Beretninger om Christians Togt fra Oslo Syd paa gennem Vigen mod Halland¹. For Tiden mellem Træfningen ved Nylösen og Christians Tilbagetog til Oslo over Uddevalla kendes der kun 2 Breve fra Exkongen, det ene dateret 19. Februar fra Lillehammar og stilet til Ærkebiskop Olaf af Trondhjem², det andet dateret 21. Februar fra Uddevalla og stilet til Biskop Johann Reff i Oslo³; begge skildrer de Krigssituationen i de lyseste Farver.

erne for de dansk-hanseatiske Tropper blev der lovet Kongen frit Lejde til Danmark for at forhandle med sin Farbroder Kong Frederik I. Kun en Maaned senere lukkede Sønderborgs Porte sig bagved den fangne Exkonge. Det er tvivlsomt, om man allerede i Norge ved Overenskomstens Besegling har tænkt paa Forræderi eller om Planen først er bleven udklækket i København. Jeg benytter Lejligheden til paa dette Sted at gøre opmærksom paa en hidtil upaaagtet Udtalelse, fremsat af Lübecks Borgmester Jochim Gercken paa Hanseforbundsdagen i Lübeck under Særforhandlinger mellem Lübeck og de vendiske Østersøsteder den 24. Juli 1535. Den findes kun i den ene af de mig bekendte 8 Receshaandskrifter, nemlig den Brunsvigske. Borgmesteren minder om »welcher gestalt her Christiern in Norwegen gefencklick genamen und dat tor sulven tidt bespraken, wenner her Christiern vorwart were, men alsdan darumme wolde tosamende kamen, umme ferner to handelen, wo eth darmit to holden«. I Gerckens Erindring staar det altsaa, som om Forræderiet allerede var aftalt i Norge.

¹ Felttoget i Vigen behandles udførligst af A. Heise: *Kristiern den Anden i Norge og hans Fængsling* (1877) 33—35, sml. ogsaa den korte Omtale i et ældre Arbejde af Iver Hesselberg: *Christian den Anden i Norge* (Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II (Kria. 1833) 24), ligeledes de tilsvarende Steder i større Arbejder som Dietrich Schäfer: *Geschichte von Dänemark IV* (Gotha 1893) 181 f., Emil Hildebrand: *Sveriges Historia till våra dagar IV* (Stockh. 1920) 189 f.

² *Konung Gustaf den Förstes Registratur*, utg. af Kgl. Riks-Arkivet genom Victor Granlund (i det flg. citeret som KGReg.) VIII (Stockh. 1883) 359 f.

³ Breve til Oplysning af Norges Historie i Aaret 1532. Ved Gr. F. Lundh, med Anm. af J. Chr. Berg i *Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie II* 220 f.

Fra Modpartens Side har man hidtil savnet en tilsvarende Fremstilling af de militære Operationer, der foranledigede Kong Christians Tilbagetog. Ved mine Arkivstudier til den 4. Serie af Hanserecesserne stødte jeg paa en Beretning paa et Sted, hvor man ikke kunde vente at finde slige Efterretninger. I Strassburgs Byarkiv blandt Akter til de Hamborgske Fredsforhandlinger i November 1535 mellem Christian III's holstenske Raader og Lübecks og de vendiske Østersøsteders Udsendinge¹ findes en tysk Oversættelse af en indgaaende Beretning, som to Førere af de danske Forsvarstropper Truid Ulfstand og Axel Ugerup den 20. Februar har sendt Kong Frederik af Danmark fra Nylösen². Foruden en Efterskrift, der beretter om nogle forudgaaende Begivenheder, indeholder Skrivelsen en temmelig udførlig Skildring af den militære Situation efter Træfningen ved Nylösen. Det lønner sig med denne Beretning som Supplement til det øvrige Kildemateriale at følge Felttogets Forløb i Enkelthederne.

Først et kort Tilbageblik over de foregaaende Begivenheder. Christian II havde i Slutningen af Oktober 1531 forladt Nederlandene med en anelig Flaade paa ca. 25—30 Skibe, der havde højtregnet 6—7000 Landsknægte ombord. Afsejlingen foregik saa sent hen paa Aaret, at man maatte regne med haarde Efteraarsstorme, men til Gengæld kunde haabe at overraske Fjenden; et Moment, der i høj Grad maatte begunstige det heldige Udfald. Kongens Betragtning var forsaavidt rigtig nok, som Modparten paa dette Tidspunkt ikke mere regnede med et Angreb. Det er ogsaa vanskeligt at sige, hvorledes Ekspeditionen var forløbet, hvis Overfarten var gaaet glat. Imidlertid kom Flaaden i Skagerak ind i en voldsom Storm, som splittede den fuldstændig og for en stor Del ødelagde den. Skibene, som slap ud af Stormen, søgte Ly ved Vigens Kyst. Medens en Del samledes sammen af Kongens Befalingsmænd, ilede Christian Nordpaa for endelig den 10. November, svækket af en ny Storm, at naa det svagt befæ-

¹ Sml. Georg Waitz: Lübeck unter Jürgen Wullenwever und die europäische Politik III (Berlin 1856) 130—133, 452—454.

² Se Bilag S. 53.

stede Akershus¹, hvis Kommandant Mogens Henriksen Gyldenstjerne blev fuldkommen overrasket.

Dietrich Schäfer har i sin Danmarks Historie levende skildret, hvorledes Kongen ved sin ubesluttsomme og modstridende Adfærd forspildte Foretagendets heldige Udfald. Eftersom næsten hele det norske Rige straks sluttede sig til sin Arvekonige, var der endnu adskillige Muligheder tilbage. Men der blev intet alvorligt foretaget. Kongen bortødslede den kostbare Tid med indrepolitiske Forhandlinger² og i Stedet for at indtage Akershus med Vaaben i Haand³, sluttede han en Vaabenstilstand med Gyldenstjerne, der skulde vare indtil Midfaste⁴. Efter at have sendt en temmelig stor Styrke i Forvejen, som det den 13. December ved et raskt Angreb lykkedes at indtage Fæstningen Karlsborg⁵, satte Kongen sig først i Bevægelse i Begyndelsen af Januar, idet han efterlod en lille Observationspost foran Akershus. Hans Plan var at trække de splittede Troppeafdelinger til sig og med den samlede Styrke at gaa frem gennem Vigen og

¹ Ankomstdagen og Skibenes Antal meddeles efter § 14 i Beretningen. Ifølge Heise (13) ankom Kongen med 4 Skibe til Oslofjorden den 8. November. Schäfer (179) nævner 9. November som Ankomstdagen til Akershus.

² Ang. de indrepolitiske Forhold fra Christian II's Flugt til Frederik I's Død sml. den indgaaende Skildring af C. Paludan-Müller: Grevens Fejde, II (Kbh. 1854) 1—42.

³ I en Skrivelse til Danzig af 25. Dec. 1531 meddeler Kong Frederik, »das unser vheinde, konig Kristiern, in unserm reich zu Norwegen ankommen ist und sich daselbst für zwey unser heuser Aggershuesen und Bahuesen gelegert, aber dero keins, weniger noch anders, wiewol er zwene sturm daran versucht und dieselbigen mit abbruch und schaden verlorn, biesher nit gewinnen hat« (Paul Simson: Danziger Inventar 1531—1591, München und Leipzig 1913, 6, Nr. 77). Der kan dog vel kun være Tale om Smaaafgøtninger; overfor et alvorligt Angreb af Kongens Overmagt havde Slottet næppe kunnet klare sig. (Schäfer 179 f.)

⁴ 1531, 23. Nov. (sml. Heise 23, Schäfer 180).

⁵ Heise 32. Iflg. Tegel (Jeg har kun haft Adgang til den forkortede Udgave): Breviarium Gustavianum, thet är: Ett kort Utthogh af K. Gustaffz den Förstes Historia . . . af Erich Jörenson Tegell 1622 . . . kortteligen extraherat . . . aff Christopher L. Grubb (Linköping 1671) blev Angrebet paa Karlsborg foretaget af de Tropper, der ved Stormen var blevet forslaaet til Vigens Kust.

Halland for at aabne Krigen i Skaane og Sjælland, hvor han kunde regne med en handlekraftig Understøttelse fra Landbefolkningens Side.

Fæstningen Bohus, den norske Grænseborg mod Sverige, der laa paa en Ø i Götaelv lige foran Elvens Deling i sine to Udmundinger, spærrede Vejen mod Syd til Vestergötlands smalle Kyststrækning, som adskilte det norske Vigen¹ fra det danske Halland. Det maatte derfor blive Kongens første Opgave at erobre Bohus². Uden at møde Modstand naaede han i Slutningen af Januarmaaned frem til Götaelven³, hvor hans Hovedstyrke allerede siden Begyndelsen af Maaneden var samlet ved Kungelf lige overfor Bohus ved Flodens nordlige Udmunding⁴. Skønt Kongen disponerede over ca. 4500 Mand, foretog han heller ikke nu noget Angreb, men indledede atter de af ham saa yndede Forhaninger, der strandede paa Kommandanten Klaus Bildes faste Modstand.

Kongens tøvende Holdning kom Fjenden til Gode og satte ham i Stand til uforstyrret at træffe sine Foranstaltninger. De svenske og danske⁵ Forsvarstropper samledes i Nylösen (den

¹ Vigen var ganske vist bleven delvis erobret af Gustav Vasa i 1523 og lagt ind under Sverige, men i Traktaten af 7. August 1530 blev det fastsat, at Landskabet efter 6 Aars Forløb skulde genforenes med Norge.

² Tidligere Forsøg paa at erobre Bohus fra de Tropper, der siden midt i November laa for Anker i Marstrand, var ikke lykkedes (sml. S. 45 Note 1, Tegel 154).

³ »[Christian] nam also alle die anderen stedecken in der Wicksiede in« (Pastor Reimar Kocks lybske Kronik, Afskrift i Staatsarkivet i Lübeck, og Bergenfareren Hans Reckemanns Kronik i Staats- und Universitätsbibliothek i Hamburg).

⁴ Heise 31, Note 1, mener, at Kong Christian først kan være afrejt 9. Januar. Den 17. er han i Vigen og først den 25. nærmer han sig Kungelf (smstds. 33). Men Kong Gustavs Brev til den danske Rigsraad af 10. Januar meddeler: »Haffve wij nu fåt bref och tiende, at for:ne konung Christiern är komen med sin ganska makt j Kongelle och acter göre angröp antingen på Bahus eller Nylösze och sedhan up åth landit, hvart han kan« (KReg. VIII, 4).

⁵ Tegel 158 bebrejder Danskerne Skodesløshed under Forsvaret: »Men the Danske ginge långsambligen ther medh om. Doch sände the seent omsijder allenast en fähnika knechter til Lödese under en höfwidzman bet junker Willem, the Swenska til undsättningh, som lijkwäl intet uträttade

nuværende Gamlestaden ca. 4 km Nordvest for Göteborg i Floddeltaet mellem Götaelv og Säfvne-Å¹). Herfra rykkede de frem til Undsætning af det belejrede Bohus². I Nærheden af Kungelf indlededes Slaget³. Christian sejrede og trængte Fjenden tilbage gennem Hisingen til Nylösen. Fastelavnssøndag den 11. Februar mødtes Modstanderne til en ny Kamp ved Nylösen, hvor Kong Christian atter blev Sejrherre⁴, men vistnok led saa store Tab, at han ikke turde angribe selve Stedet⁵.

Her begynder den af mig fundne Beretning af 20. Februar, som skildrer Begivenhederne efter Slaget.

De Danske og Svenske søgte at svække Christian — der synes at være blevet i Nærheden af Nylösen — ved natlige Overfald, hvorfor han trak sig længere tilbage paa svensk Omraade for

emoot fienden, uthan gick strax tillbaka». Sml. Heise 37, som nævner Junker Wilken (Steding?). I Ulfstands og Ugerups Beretning omtales denne Landsknægtehovding slet ikke.

¹ I de historiske Beretninger forveksles Nylösen hyppigt med Lödöse (ved Götaelv, 20 km Nordost for Kungelf). Den rigtige Stedsbestemmelse findes allerede i Samlinger til det norske Folks Sprog og Historie I (Kria. 1833) 336, Note 2.

² Iflg. Kong Christians Breve til Bisperne (jvf. ovenfor S. 43, Noter 2—3) deltog baade Svenske og Danske i dette Angreb. Tegel (159) taler kun om svensk Kavalleri, det samme gør Arild Hvitfeld (Danmarckis Rigis Krønike II, 1353). I KGReg. VIII 359 betegner Udgiveren i en Fodnote Kong Christians Meddelelse som urigtig og hævder, at det udelukkende var Svenskerne, der deltog i Fægtningerne ved Kungelf og Nylösen. Landsknægtesangeren Meinert von Hamme nævner ogsaa kun Svenskerne ved Nylösen (Rochus Freiherr von Liliencron: Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert IV, Leipzig 1869, 46). Iflg. § 1 i vor Beretning har Danskerne i hvert Fald deltaget ved Nylösen.

³ Tegels Stedangivelse: »emillan stoore Elfwen och en lijten rinnande Åa, som intet war tilfrusen« (159) er ikke meget bevendt.

⁴ Efter Modtagelsen af Beretningen om Slaget ved Nylösen paalagde Kong Gustav de svenske Befalingsmænd for Fremtiden ikke at indlade sig letsindigt i nye Skærmysler og undgaa unødigt Tab af Mennesker og Dyr. Denne Skrivelse er dateret Stockholm 22. Februar 1532 (KGReg. VIII, 39); den kan dog først være kommet til Nylösen, efter at Kong Christian havde begivet sig paa Vej til Oslo.

⁵ Hvitfeld 1353 mener, at Frygten for Baghold havde afholdt Kongen fra at angribe selve Stedet.

der at forhandle med Bønderne om Hjælp. Dette Tilbagetog er det vel, som Tegel¹ tænker paa i sin Notits om, at Christian for at opnaa bedre Provianteringsmuligheder flyttede sin Lejr til Skepplanda². Det lykkedes dog Modstanderne at lægge saa mange Hindringer i Vejen for Tilførslerne, at Kongen maatte trække sig tilbage over Götaelven og slaa Lejr i Kungelf.

Selvom disse Begivenheder ifølge Beretningens §§ 1—2 har fundet Sted i Løbet af ca. en Uge, kan i Virkeligheden, af Hensyn til Tidsbestemmelsen af de derpaa følgende Tildragelser, kun Dagene fra 12.—15. Februar komme i Betragtning. Man maa derfor antage en vis Unøjagtighed i Beretningen og gaa ud fra, at de svensk-danske Aktioner, som i §§ 1—2 skildres som følgende efter hinanden, faktisk for en stor Del skete samtidig.

Vi maa antage, at Kongens Tilbagetog fra Skepplanda Kirke til Kungelf fandt Sted den 15. Februar³. Endnu før han naaede sit Maal, satte Fjenden Ild paa Stedet. Kongen vilde derefter slaa Lejr paa aaben Mark udfør Bohus, men Landsknægtene, som i Forvejen var forbitrede over den daarlige Forplejning og de udeblevne Lønninger, vægrede sig ved at bo i aaben Lejr i den strenge Vintertid (§ 2). Kongen havde saaledes ingen anden Udvej end at frafalde sin Plan og besluttede at indkvartere Tropperne i Uddevalla. Samtidig søgte han Forstærkning hos det tjenstdygtige Mandskab ombord i de Skibe, som laa for Anker i Marstrands Havn. Paa Vejen til Hovedhæren kom disse Hjælpetropper i Kamp med Fjenden og mistede 20 Mand (§ 9).

Afstanden fra Kungelf til Uddevalla er ca. 60 km. Paa Vejen derhen gik Tropperne to Gange i Nattekvarter. Da de — formodentlig den 17. Februar — var naaet frem til en Mil fra Uddevalla, saa de ogsaa dette nye Tilflugtssted gaa op i Luer. Fjenden, der gennem Spejdere var underrettet om Marschens Maal, havde givet en dansk-svensk Eskadron Ordre til at sætte Ild

¹ Tegel 159: »Sedan rychte kong Christiern ther ifrå up med sitt läger til Skiplanda för bättre profwianteringh skull för sitt folck«.

² 20 km Nordøst for Kungelf, 5 km Øst for Götaelf.

³ Heise 34 lader Kongen staa foran Skepplanda Kirke den 18. Februar; det er umuligt.

paa Byen. Christian vendte straks om, da han frygtede for at støde paa en større Hær i Nærheden af Uddavalla, og trak sig tilbage til Svancundet, den smalle Fjord mellem Fastlandet og Øen Orust; det kom her til et Sammenstød mellem hans Tropper og de fjendtlige Eskadroner (§ 3).

Kong Christian havde i Løbet af de sidste to Uger lidt betydelige Tab. Fanger fortalte, at to af de stærkeste Landsknægtefæniker var næsten tilintetgjort. Fjenden vurderede paa dette Tidspunkt Kongens Hær til kun 2000 Mand¹. Det skal ifølge Fangers Beretning have været Kongens Hensigt at redde sig over paa Øen Orust, hvad der lyder meget troligt. Han var her i Ly for de stadige fjendtlige Rytterangreb, der udmarvede hans Kræfter (§ 6).

Planen kom dog ikke til Udførelse, idet Kongen drog Syd paa langsmed Sundet henimod Ödsmål. Dateringen af hans førnævnte Brev til Ærkebiskop Olaf viser, at han den 19. Februar stod i Lillehammar, der ligger i umiddelbar Nærhed af Ödsmål². Han er sikkert først ankommet hertil samme Dag, thi de i § 4 i Beretningen skildrede Begivenheder maa være foregaaet om Natten imellem den 18. og 19. Februar. Den 18. om Eftermiddagen var danske Befalingsmænd og deres Rytteri tilligemed en svensk Eskadron under Kommando af Rigsraad Birger Nilsson³ draget ud for at opsøge Fjenden. Efter lang Tids Søgen i forskellige Byer og Landsbyer overraskede de en Fortrop, angreb og paaførte den et Tab paa 200 Mand. Det lykkedes Kongens Folk

¹ Samme Tal angiver Tegel 159 ved Ankomsten til Oslo. Kong Gustav derimod vurderer Fjendens Hærstyrke til 4500 Mand endnu den 25. Februar (KGReg. VIII 45). Han lader dog ikke til at være underrettet om Christians Tab i Midten af Maaneden. Først 13. Marts taler han om Fjendens store Tab ved Nylösen (smstds. 57).

² Litle-Hammer stedfæstes i Registret til KGReg. VIII, utvivlsomt galt, som Walla paa Øen Tjörn. Det drejer sig — efter hvad Institutet för ortsnamns- og dialektforskning vid Göteborgs högskola velvilligst har meddelt mig — om en Gaard Lillehammar i Sognet Ödsmål ved Halsefjord.

³ Ing. Meddelelse fra det svenske Rigsarkiv i Stockholm synes Rigsraad Birger Nilsson Grips Deltagelse i disse Fægtninger ikke at være kendt andetsteds fra.

at forskanse sig i en befæstet Gaard, som Fjenden maatte opgive at fordrive dem fra. Ved at stikke Ild paa et af Gaardens Huse opnaaede han kun at alarmere andre af Kongens Afdelinger. Kampen, som derpaa udviklede sig, lader til at have været ganske ublodig. Danskerne paastod, at de kun havde een saaret. Om Tab paa Christians Side hører man intet.

De dansk-svenske Eskadroner havde oprindelig til Hensigt at holde sig i Fjendens Nærhed for at iagttage hans Bevægelser. Men paa Grund af svigtende Provianteringsmuligheder maatte Planen opgives. Eskadronerne naaede om Aftenen den 19. Februar Solberga og var d. 20. tilbage i Nylösen (§ 5).

Fra Lillehammar skriver Kong Christian 19. Februar til Ærkebisp Olaf, at han agter at slaa Lejr i Vigen for senere paa ny at angribe Fjenden¹. Men allerede d. 21. er han atter i Uddevalla og meddeler herfra Biskop Refs, at han har til Hensigt med en Del af sine Tropper at vende tilbage til Oslo for at undsætte Akershus².

Natten mellem 20. og 21. Januar var der nemlig indtruffet et Skib fra Danmark med en Undsætning paa 40 Mand, hvad der havde foranlediget Gyldenstjerne til at opsigte Vaabenstilstandsoverenskomsten med Kong Christian. Biskop Refs havde i Breve af 25. Januar og 1. Februar underrettet Kongen om den forandrede Stilling og foreholdt ham Nødvendigheden af en Storm paa Fæstningen³. Heises Antagelse, at Efterretningen om Gyldenstjernes Undsætning først naaede Kongen i Uddevalla, er allerede bleven draget i Tvivl af Schäfer⁴. Formodentlig har Kongen allerede faaet Meddelelse derom inden Slaget ved Nylösen, men til at begynde med betragtet Undsætningen af Akershus som uvæsentlig. Endnu i Svarskrivelsen til Biskoppen gaar han let hen over Sagen. Da Kongens Beslutninger ogsaa før havde

¹ »Oc acthe wij nu at slå wortt leyger i Wygen en tiid lang og siden giffve os emodt wore fiende igen«.

² »Wij achte nu strax med guds hielp att giffve oss self ther op met eth tall folk ether till unsetning oc gøre en ende med same Mogens Gjillenstjerne.«

³ Heise 41, Note 1.

⁴ Schäfer 182, Note 1.

været ret svingende, behøver man ikke at lede efter en særlig Foranledning til, at han allerede Dagen efter opgiver den i Brevet omtalte Plan at forblive i Vigen og beslutter at ile til Oslo. Den sidste Uges Begivenheder havde tilmed vist, at Fjenden var i Stand til at forhindre enhver Fremtrængen mod Syd. De utilfredse Lejesvende har vel heller ikke været forhippet paa at opholde sig længere i den ugæstfri Egn. Kun 100 Landsknægte lod man blive tilbage til Værn for Skibene. Hele den øvrige Hær førte Kong Christian i Etapper nordpaa. I Nylösen synes hans Tilbagetog allerede at være kendt den 20. Februar (§ 13).

Endnu forinden de danske Officerer havde faaet Nys om Tilbagetøget, havde de under Henvisning til Isforholdene i Marstrands Havn tilraadet Kong Frederik at foretage et Flaadeangreb paa Modstanderens svagt beskyttede Skibe (§§ 9—10). Som bekendt forpassedes Tiden ved det Smøleri, hvormed man i København udrustede en Flaade, der skulde møde Skibene i Marstrand. Paa Vejen til Oslo blev de imidlertid 21. Marts indhentet udfor Tønsberg og kapret af den dansk-hanseatiske Flaade¹.

De militære Operationer blev paa begge Sider sinkede ved Forplejningsvanskelighederne i det snedækte Land. Det fremgaar af vor Beretning, at enkelte Troppeafdelinger i Nylösen i 8—10 Dage hverken havde faaet Brød eller Øl. En Tønde Havre, hvis den i det hele taget var til at opdrive, betaltes med 4 Mark. Da de dansk-svenske Eskadroner fulgte efter Kong Christians Fortrop langs Svancundet, fandtes der den 19. Februar i 40 Landsbyer overhovedet intet spiseligt (§ 5). De danske Officerer var da ogsaa bange for, at de ikke vilde kunne klare sig ret meget længere i Nylösen, da de siden deres Ankomst til Landet ikke havde faaet nogensomhelst Levnedsmidler fra Svenskerne. En Del af de svenske Tropper forlod paa deres Side Nylösen d. 20. Februar (§ 7). Kong Christian var ikke bedre stædt. De Forraad, der havde været ombord paa de 5—6 Skibe i Marstrand, maa formentlig være sluppet op. Et tomastet Skib, der 6. Februar ankom til Marstrand — formodentlig fra Holland — med 200 Landsknægte, Klæder, Vin og Levnedsmidler ombord, var saa uheldig

¹ Schäfer 182 f.

at støde paa et Skær ved Indløbet til Havnen og forsvinde i Bølgerne. Kun 4 Mand reddede sig i Land. De blev opsnappet af Fjenden og sendt som Fanger til København (§ 13).

Medens Kong Christians Hær næsten udelukkende bestod af Infanteri, havde Fjenden hovedsagelig Kavalleri, som ganske vist havde større Bevægelsesfrihed, men dog ikke formaacede at foretage afgørende Indhug paa Modstanderen, som i den bjergrige Egn kunde finde Stillinger, der praktisk talt var uindtagelige. Den danske Beretning er klar over denne Vanskelighed og fremhæver, at selv 10.000 Ryttere ikke vilde formaa noget imod Kong Christians Stilling ved Lillehammar (§ 11); lignende Udtalelser findes senere i Kong Gustav af Sveriges Skrivelse til Grev Johann von Hoya¹.

Kong Christian omtaler i Brevene til Bisperne kun de to Træfninger ved Kungelf og Nylösen, som han fremstiller som afgørende Sejre. Senere vil han ikke have mærket noget til fjendtlige Operationer, bortset fra, at nogle faa syge Landsknægte, der var blevet noget tilbage, var blevet fanget af fjendtlige Ryttere². De danske Officerers Beretning, hvis Sandfærdighed der ikke er Grund til at drage i Tvivl, viser, hvor urigtig Kongens Fremstilling af Krigssituationen er.

Tegel beretter, at Gustav Vasa beklagede sig hos Kong Frederik over Danskernes Skødesløshed. Imod Aftale³ var de kun mødt med een Fænnike Landsknægte og havde ikke opereret sammen med Svenskerne, hvorved en fuldstændig Tilintetgørelse af Kong Christians Styrke var bleven umulig-

¹ »Och hvar wij hadhem haft någhot mera fotfolk, så hadhe thenna feyde nu haft en ända, forty wij hadhe rezeghetygh nogh. Men the kunde ikke komma j manglingen med, ty ath knecterne icke willa giffva sigh til sådana platzer, ther hesterna kunde någhot gangn göra, utan wilde ju stedze wara på theris fordell« (Brev af 25. Marts, KGReg. VIII 62).

² »Siden thend tiid haffve wij inthet fornummet, at the wilde komme till oss igen, uden hvor the kunde offverkomme nogne aff wore siuge knechte, som icke kunde folge hobben, them ride the effther« etc. (Brev af 19. Februar sml. S. 43, Note 2).

³ Nylösen, 21. August 1528. (L. Laursen: Danmark—Norges Traktater I 1907, 77 ff.).

gjort¹. Ifølge de danske Officerers Beretning til Kong Frederik synes denne Beskyldning uretfærdig. En saadan Skrivelse findes da heller ikke anført i Kong Gustavs Registratur. Gustav Vasa har tværtimod, fuldt tilfreds med Resultatet, i et Brev af 21. Marts underrettet Kong Frederik om Christians flugtlignende Tilbage-tog². Berettigelsen af en Bebrejdelse for utilstrækkelig dansk Krigshjælp maa derefter med god Grund drages i Tvivl.

BILAG.

Troid Ulfstand und Axel Ugerup berichten [an König Friedrich I von Dänemark] über die militärischen Operationen der schwedisch-dänischen Vertheidigungstruppen gegen den Exkönig Christian II. Nylösen, [15]32, Febr. 20. [Stadtarchiv Strassburg i Els., AA 455. Nedertysk Oversættelse af den table danske Original.]

1. Unse underdenige vorplichte treuwe denste sin juwen gnaden und hochmechticheit alle tidt thovoren. Hochgebarne furste, gnediger her! Wy vogen juwer gnaden hoghmechticheit underdanigen tho weten, dat nu am vorgangen sondage³ achte dage, alse wy dat schermutzelnt mit ko:Christierns volcke alhir vor Nylosen⁴ helden. So hebbe wy alle tidt darna etliken dach und nacht einhundert edder twehundert uthgemaket, de dar stedes sin by em gewesen, und alle nacht van sinem summen edder hupen etlike nacht 10, 20, etlike nacht mer, so wy eme gantz vele afge-grepen und geslagen hebben.

2. Darna legerde he sick in dat erste 3 nacht in dat ryke tho Sweden und wolde dar mit den Swedeschen buren und gemenheit dingen und handelen. So were wy also umme en heruth im ringe, dat eme garnichtes togevorth wart. So toch he wedder aver de

¹ Tegel 160; noget lignende fortæller Heise (37), Danskerne havde senere faaet mange onde Ord af Kong Gustav, «fordi de intet havde gjort, men vare løbne med Skamme».

² Kong Christian skulde være saa svækket, at han «en ganska ringa makt igen haffver, och är så komen på fluctena, at han ey weeth, hvart han sigh wende skal» (KGReg. VIII 59).

³ 11. Febr.

⁴ Den nuværende Gamlestaden, ca. 4 km Nordvest for Göteborg mellem Götaelf og Säfve-Å.

Elve¹ vor Bahusz² und wolde sick wedder vor Kongeel³ gelegert hebben. Do was Kongeel uthgebrent. So helt he mit sinen lantz-knechten gemein und begerde, dat se ere leger up dat velt vor Bahusz slan scholden. Alszdenne trotzeden se em, dat se solck in dessem harden und swaren winter nicht don konden, und wolden ere besoldinge und betalinge hebben; und he scholde se voren in ein ander leger, dar se beer und kost bekamen konden, edder se wolden einen andern herren soken. Do antwerde he en, he wolde mit en in ein ander leger theen, dar se kost und ere betalinge erlangen scholden.

3. So kreghe wy einen kuntschopper darvan, dat he wolde na Odewaldt⁴ und slan dar sin leger. Und toch so in dat negeste karspel, harde und negest by Bahusz, und de ander nacht in ein ander karspel. Und wolde sick szo behelpen de eine nacht na der andern, beth dat he tho Odewalt kamen konde. So vorordende und geve wy dartho einhundert Densch und einhundert van den Swedeschen haveluden und befalen en, dat se al, wat se konden, gelick na Odewalt riden scholden. Also nu ko:Christiern up eine mile na by Odewalt gekamen, so brenden unse havelude de stadt af, und ko:Christiern stunt sulvest und sach idt an, dat de stadt brende, und krech ein allarm, dat wy aldar mit unser gantzer macht wesen scholden vor em. So toch he wedder thorugge na dem Swanesundt⁵, und unse volk hebben mit em ein groth regimenth gehat. Wy weten avers nicht, wo idt togegan is, er unse volck wedder tho husz kumpt.

4. Gistern nacht⁶ reden wy beiden sulvest uth mit alle den Denschen, de wy hir by uns hedden, und heren Byr Nylys⁷ mit uns mit 100 perden und sochten in allen steden und dorpen recht umme ko:Christierns leger her. Dar fogede uns got ein groth gelucke tho, sodat wy by etlike sinem volcke quemen und slogen und grepen dar twehundert lantzknecchte und 24. Und desulven kregen dar vor uns einen hof in, dar konde wy se nicht van krigen, er wy dat husz mit vure anstickeden. Hadde uns dat vur nicht so groten schaden gedan und alle man wach gemaket, so wolde wy

¹ Götaelf.

² Bohus. Ruinerne af Fæstningen findes endnu paa en () i Götaelf.

³ Kungelf, ogsaa Kongelf, By ved Götaelv, Göteborg Län.

⁴ Uddevalla, By ved Wrångelycka Byfjord, Göteborg Län.

⁵ Den smalle Fjord mellem Orust östra härad og Fräkne härad, som ikke mere er anført paa de nyere Kort, men hvis Navn er bevaret i Gaarden Svanesund (2 km Sydost for Langelanda) ved Fjordens vestlige Bred.

⁶ 18. Febr.

⁷ Birger Nilsson Grip, friherre till Vinäs (ca. 1490—1565), oprindelig Tilhænger af Christian II, men siden 1524 paa Gustav Vasas Side, Rigsraad 1531.

ko:Christiern ein ander und beter gastebeth togerichtet hebben. Wy hedden desulve nacht so ein groth schermutzelnt, also jemant weth, hir in langen tiden gescheen mach sin. Men wy kregen nicht einen serigen vinger edder jennigen schaden darvan up einen witten, sunder ein van den unsen wort dorch dat been geschaten.

5. So wolde wy uns up in dat landt by ko:Christiern gelegert hebben und sochten vertich dorper umme und konden dar nicht sovele vinden, also einer in sine munt steken mochte, noch kost edder ber. So worde wy genodiget, wedder na Nylosen tho reisende und quemen hir up den avent¹ tho Szalszeborch². Unde unse volck und perde kregen dar entwischen noch eten noch drincken. Nu hebbe wy so grote noth vor de upentholdinge der perde und volckes, dat wy uns befruchten, dat wy hir nicht vele dage lenger bliven konen.

6. Ock seggen unse gefangen, dat binnen 14 dagen van ko:Christiern sinem volcke mer also twe de[r] starckesten venlin knechte vorlagen, gegrepen und van hunger gestorven sin. Ock love wy gewisse, dat ko:Christiern dessen dach nicht baven twe-dusent starck sy. Ock seggen unse gefangen vor uns, dat ko:Christiern dessen dach reisen wil up Orderust³ und hebben den Sundt⁴ twischen szick und uns.

7. De Swedeschen hebben ock so grote noth vor upentholdinge, dat etlike dessen dach van uns getagen sint. Hir sint vele in desser stadt, beide Swedesch und Densch, de dar nicht hebben gekregen ber edder broth in achte edde 10 dagen. Welck in jenger stede kan vinden eine tunne havern, dar gift men gerne 4 marck vor. Ock hebben uns de Swedeschen, sint dat wy hir gekamen sint, slichtes keine upentholdinge gemaket edder geschaffet.

8. Alle de gefangen, so hir gegrepen und gefangen sin, hebbe wy koninck Gustaf mothwilligen gegunt, dan wy wusten wol, dat se manck unse lantzknechte nicht nutte weren etc.

9. Konde wy dat gelucke erlangen, dat sick ko:Christiern men ein weinich bet van sinen schepen, so im Mastrande liggen, begeven wolde, so scholde wy ock einen gedancken hebben, eft wy eme wes tho gude doen konden. Baven alle, wat wy raden konen edder don, so duncket uns-jodoch na juwen gnaden egen gevallen-geraden wesen, dat juwer gnaden schepe mit den alder-forderlikesten tho dessen schepen im Mastrande kamen. Alsze nu

¹ 19. Febr.

² Solberga, 2 km fra Kysten, 13 km Nordvest for Kungelf, Göteborg Län och Bohus.

³ Orust, O i Göteborg Län och Bohus.

⁴ D. v. s. Svanesund.

veer dage vorlegen¹ leet ko:Christiern alle sin gesunde volck uth sinen schepen halen, als daruppe was. Und unse volck quam twischen beide hupen und slogen wol 20 van densulven.

10. Ock isset nu so selsam und wunderlick gestalt by dem Mastrande; etlike dage isset vul van dryfysze und etlike dage drift idt wedder uth. Men, drogede idt twe dage, so mach juwe gnade gewisse sin, dat de Mastrandescche haven reine is.

11. Ock is hir anders nen radt in Norwegen, und wy konen slichtes ko:Christiern up sinen weldigen hupen mit unsem reysigen tuge nichtes don, wente he tuet nicht twe pileschote weges uth sinem vordele. Hyrumme al hedde wy 10dusent perde, so konde wy em doch darmede garnichtes don.

12. Hirmit juwe gnade hochmechticheit lif und seele der hilgen drevaldicheit bevalen tho ewigen tiden. Geschreven tho Nylosen, dinxstedages vor sunte Peters dage am jar etc. 32

juwe gnaden

truwe denere

*Trul Ulstand*² } riddere.
*Axel Ugerup*³ }

[*Efterskrift*]

13. Ungeverlich by 14 dagen quam hir ein schyp mit twen masten mit twenhundert lantzknecchten, win, doeck, landesknechtekleder und ander notroft, ko:Christiern mede tho entsetten. Alse idt quam vor den haven⁴, schickeden se uth umme einen sturman. Do se den sobalde nicht averkamen, sint se up ere egen eventur in de haven gelopen und eine blinde klippe gedrapen, dat schyp tho allen stucken und allent vorgan, dat daruppe was, sunder 4 man allene quemen tho lande. Desulven sint gegrepen van unsem volcke und na Kopenhagen geschicket. Dartho tueth ko:Christiern wedderumme na Aggerszhusen und heft by sinen schepen hundred knechte gelaten. Wes he avers im sinne heft, dar weth men nichtes van.

¹ 16. Febr.

² Truid Gregersen Ulfstand (1487—1545), dansk Rigsraad, 1522 Lensmand paa Varberg i Halland (Dansk biografisk Lexikon XVIII, Kbh. 1904, 66—71; Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarhundrede, Kbh. 1879, 11).

³ Axel Ugerup († 1540), 1526 Lensmand paa Aasnum i Skaane og som Søren Norbys Efterfølger paa Sølvitsborg i Bleking. Gennem sin Hustru var han nær beslægtet med Ærkebiskop Gustav Trolle, der forgæves søgte at vinde ham for Christian II's Sag (Dansk biografisk Lexikon XVIII, 113 f.; Erslev anf. St. 12, 65).

⁴ I Manuskriptet: schaven.

14. Item koninck Christiern is mit vyf schepen am avende Martini¹ tho Aggerhusen angekamen und datsulve husz van stund an tho stormende understanden, denne de erentveste unse leve, getruwe amptman darsulvest Magnus Guldenstern, ridder², heft even de tidt sine knechte und denere, der he jarlikes und dachlikes baven de hundert by sick gehat, umme lanck in dat leen de nastande tynse intomanende, geschicket, und also gantz swack up den huse gewesen. Avers under solckem heft gedachte unse amptman mit ko:Christiern und den vienden sprake geholden, und is na aller widerer langer underhandelinghe de sake thoruggegestelt und entlick beslaten, ock dorch unsen amptman vorschreven worden, wo wy dat husz Aggerhusen edder unsen amptman twischen dersulven tidt und negestkamenden sondach Letare³ nicht entsetteden, dat alszdenne unse amptman eme dat husz und den slothgeloven tostellen, thosetten und datsulve middeler tidt nicht bespisen, starcken, noch buwen scholde⁴.

15. Hirup is ko:Christiern vor Bahusz, dat sloth, mit dem hupen getagen und gelikewol einen hovetman mit namen Hans van Oldenborch⁵ mit etliken krancken und knechten vor Aggerhusen im stedeken gelaten, up de benomede tidt van unsem amptman dat sloth und geloven upthonemen und tho entfangen. So heft doch middeler tidt unse amptman up velegemelten unsem husze by unsen stedeholder und rykesreden tho Kopenhagen nebenst averschickinge der vorschringhe, wes twischen em und den vienden gehandelt, umme raedt, reddinge, bystandt geschreven und angesocht. Darup se em denne ene jacht mit vertich knechten uth Kopenhagen togeschicket⁶. Hebben sick doch solcke knecht etwes gantz hogh in de see gelaten, anders nicht, den ift se van westen lopen quemen, und sin gelick tho den vienden angelopen, de se denne gefraget, wor se her quemen. Se antwerden en, se quemen uth der herschop van Oldenborch ko:Christiern und sinem hupen tho reddinge. Des sick denne de viende, dewile em denne uth dem orde reddinge und hulpe quemen, gefrowet und se an dat landt gestedeth⁷. Also avers de avent angevallen und ener des amptmans dener by en gewesen is, hebben se eren vordeel gena-

¹ 10. Nov.

² Mogens Henriksen Gyldenstjerne (1485—1569), 1527 som Oluf Galdes Efterfølger Lensmand paa Akershus (A. Heise: Kristiern den Anden i Norge og hans Fængsling, 1877, 18; sml. Dansk biografisk Leksikon VI).

³ 1532, 10. Marts.

⁴ Sml. Heise 20 ff.

⁵ Hos Heise 33: Hans Mikkelsen.

⁶ Jagten sejlede 10. Januar fra København.

⁷ Anvendelsen af den her skildrede Krigslist er ikke nævnt andetsteds.

men, unde[r] de mure de[s] slates gelopen und up dat sloth gekamen. Und is also unse amptman desulve nacht¹ mit den knechten wederumme uth dem slate in de stadt gevallen, ko:Christierns sinen hovetman und alle de knechte, so by em legen und den slothgeloven van em entfangen scholden, ersteken und sick siner vorschivinge, de ko:Christiern nicht dermaten, sunder dat wy em mit gantzer macht entsetten scholden, vorstanden, wederumme frighgemaket, also dat he mit gotliker hulpe sollich husz vor em, alse wy sulvest daran ock nicht twivelen, wol beholden wil². Datum ut in literis.

¹ Natten mellem 20. og 21. Januar, 1532.

² Sml. den herfra afvigende Frenstilling hos Heise 38 ff. De danske Officerer var ojsynlig ikke nojere underrettet om Tildragelserne i Oslo.

Gessingholm 1609—1663.

En landbrugshistorisk studie.

AF

HANS H. FUSSING

FØRSTE AFSNIT

Indledning.¹

Grevskabet Løvenholms arkiv — i landsarkivet i Viborg — er vistnok det bedst bevarede danske godsarkiv fra 17. aarhundrede. Selvom nogle dokumenter er ældre, begynder det sammenhængende arkiv i 1616, da Gert Rantzau købte Gessingholm, og naar op til 1700, da godset, der i 1674 var blevet et grevskab, som foruden Gessingholm omfattede en del andre hovedgaarde, blev beslaglagt av kronen, da den daværende besidder grev Christian Ditlev Rantzau nægtede at betale den bøde paa 30000 sp., han skulde erlægge, fordi han havde brudt sin trolovelse med en datter av Ulrik Fr. Gyldenløve. 1721 blev han forøvrigt myrdet paa sin broder Wilhelm Adolfs foranstaltning, og grevskabet blev konfiskeret.

I arkivet findes sager fra hovedgaardene Gessingholm, — fra 1674 kaldet Løvenholm — Sødriugholm, Demstrup, Skovgaard, Vejbjerg og Herningsholm, næsten alle vedr. godsernes

¹ Under forberedelsen av en udgave av de ældste private jordebøger har jeg i Løvenholm modt saa værdifuldt landbrugshistorisk stof, at jeg har ment, det burde udnyttes, allerede inden jordebogsudgaven kunde foreligge. Til forberedelsen av jordebogsudgaven har jeg fra den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse modtaget en flereaarig understøttelse, for hvilken jeg bringer direktionen en ærbødig tak.

drift. Kun undtagelsesvis findes der private breve, akter vedrørende retssager e. l. Da arkivet endnu ikke er registreret, og da de enkelte pakker ofte indeholder sager fra forskellig tid og fra forskellige gaarde, er arkivets tilstand saa temmelig kaotisk, og det er vanskeligt at skaffe sig overblik over indholdet. Muligvis kan der ved en endnu nøjere gennemgang av alle regninger skaffes en del flere oplysninger om priser paa varer og haandværksarbejde, og andre supplementter til det følgende.

Da Gessingholm var den vigtigste af gaardene og dannede hovedsædet i hele godskomplekset, og da arkivet herfra er det fuldstændigste i alle henseender, omfatter skildringen alene dette gods' drift i tiden 1616—1663. Valget av tidsgrænser skyldes simpelthen, at der fra tiden forud for Gert Rantzaus erhvervelse av gaarden kun findes faa dokumenter, medens grev Chr. Rantzaus død og den nye besidders, grev Ditlev Rantzaus, tiltrædelse og især de forandrede politiske og økonomiske forhold danner et andet naturligt skel, hvortil kommer, at jordebog og regnskab for 1663 mangler. Avhandlingen forsøger saaledes at give en skildring av et storgods' drift i den periode, da adelens politiske og økonomiske tilbagegang begynder, og da landbruget efterhaanden præges av prisstigningens ophør og av de mere akutte kriser, som skyldes de tre krige.

Da Gessingholm var paa holstenske hænder, kan dets drift sikkert ikke betragtes som absolut typisk for dansk godsdrift i dette tidsrum. Næppe nogen dansk adelsmand har drevet sin jord saa systematisk som Rantzauerne; de sparsomme bevarede rester av den fynske storgodsejer Jørgen Brahes (død 1661) godsarkivalier tyder derpaa, og ingen dansk eller holstensk gods-ejer har haft saa store godsbesiddelser i begge dele av riget og har kunnet udnytte den fordel, der laa deri — fx. m. h. t. studehandlen — som Rantzauerne, især Chr. Rantzaus. I det store og hele har dog livet og arbejdet paa Gessingholm formet sig paa samme maade som paa andre herregaarde, og en skildring av godset skulde da kunne give oplysninger om Danmarks landbrugs vilkaar i 17. Aarh., som paa grund av materialets store rigdom næppe kan skaffes bedre fra noget andet privat gods.

Skildringen omfatter baade hovedgaardens og bøndergodsets forhold. For at give et indtryk av det økonomiske udbytte av godset er der gjort rede for udbyttet paa grundlag av regnskaber for aarene 1619, 1630, 1643, 1646, 1656, 1661, idet der er valgt et aar før og efter de store krige, for saa vidt der findes regnskaber. I almindelighed vil det fremgaa av skildringen, fra hvilket regnskab en oplysning er hentet, hvorfor henvisninger til de enkelte dokumenter — ogsaa paa grund av arkivets hele uordnede tilstand — kun undtagelsesvis meddeles.

Arkivets hovedstamme er en række jordebøger — der kun mangler for aarene 1623—28, 1634, 1636, 1638, 1641—42, 1651 — med dertil knyttede regnskaber for landgildens størrelse og værdi og for hovedgaardens drift. Ofte optræder disse dog som særlige regnskaber. Dertil kommer en del særlige regnskaber for korn, penge, øxne, olden, skovhugst, restancer, fæste- og brøderregistre, lister over tingsvidner m. m.; av de fleste av disse regnskaber findes dog kun nogle faa stykker, der endda tit er ekstrakter eller copier av det paagældende afsnit i det egentlige regnskab. Kun øxneregnskaber findes i større omfang. Til alle disse regnskaber findes læg med bilag, desværre tit henlagt paa uvedkommende steder.

Næsten alle jordebøger og regnskaber er reviderede, vistnok nede paa Breitenburg, og undertiden av godsejeren selv; Chr. Rantzaus grove og kejtede haand træffes tit i bemærkninger paa tysk eller dansk eller paa en puhsig blanding av begge dele. Fra Chr. Rantzaus ejertid findes — for aarene 1646—47 og 1649—54 — revisionsantegnelser paa særlige ark. Endnu bedre oplysninger om godsdriften giver de saakaldte memorialer fra aarene 1639, 1643, 1647, 1652 og 1656, det er lister over, hvad fogeden i det paagældende aar skulde foretage sig paa godset.

Endelig kan der udtrages nogle oplysninger av de forholdsvis faa bevarede breve, især fra fogederne til Chr. Rantzau eller til folk paa hans »godskontor« paa Breitenburg.

Ved landgildens omregning til hartkorn er næsten overalt Arent Berntsens opgivelser lagt til grund, da regnskabernes landgildeberegning de faa steder, den kan kontrolleres, synes at falde

helt sammen med hans taxter. Der er dog et par undtagelser. Møllerskylden er i overensstemmelse med jordebøgerne sat til 1 ørte møllemel = 10 skp. hk., og da den havre, der i tiden før 1616 optræder som gæsterihavre, altid senere er gaaet i ett med den almindelige landgilde, er den regnet som landgildehavre. Salt er regnet som Læsøsalt, engpenge er beregnet halvt, medens træpenge ikke er sat i hartkorn.

Ved kun at medregne de poster i landgilden, der av Arent Berntsen og i det hele av samtiden regnedes i hartkorn, faar man imidlertid ikke noget rigtigt billede av godsets virkelige værd. Gæsteri, huspenge og andre ikke i hk. regnede indtægter er ligesaa faste ydelser som korn og andre beder og maa derfor medregnes, hvis man skal have et sandt billede af indtægterne. I det følgende er disse poster omregnede efter de almindelige taxter og sat i [], dog er hestegæsteriet omregnet efter de penge, det er sat til i de aar, det ifølge jordebogen er præsteret i penge; ved denne beregningsmaade forøges godsets værdi med 8 %.

Ved opstillingen av gaardenes hartkorn er ydelserne opført med deres værdi før de forskellige landgildereguleringer, der fandt sted i tidens løb, og som vil blive særlig omtalt.

I regnskaberne synes der altid, hvor intet andet er bemærket, at være regnet i lybsk mønt, medens landgildepengene angives i dansk mønt¹.

I. Godsets erhvervelse og arrondering.

Gessingholm, det nuværende Løvenholm, i Sønderhald herred i Djursland kom ved reformationen fra Essenbæk kloster i slægten Banners eje, og gik efter at Otte Banner først havde søgt at avhænde gaarden til Eske Brok til Estrup, ved et kølebrev dateret Silkeborg 31. maj 1609 over til Frantz Rantzau til Rantzau, som fik skøde 18. Juli 1616. Godset er opregnet i en

¹ De benyttede regnskaber er trykt i Jyske Samlinger 5 R. 1 Bd. 3. Hæfte, hvortil henvises. Iflg. velvillige meddelelser fra hr. rigsarkivar Axel Linvald og hr. adjunkt Poul Colding findes der hverken paa Løvenholm eller paa Breitenburg arkivalier vedrørende Gessingholm i denne periode.

jordbog, hvortil der senere er føjet 8 gaarde og 7 huse. Til Gessingholm hovedgaard, taxeret i søskendeskitte for 1 læst korn og 1 td. smør, hørte en del skove, nemlig »Østerfiell till Statzewasse« = 500 svins olden, »Stienbertzholtt och Torlycke med byschoffuen« = 400 svins olden, »Muncken schoff och Sønderschoff« = 250 svins olden og »Nimtofft Sønderschoff« = 60 svins olden. Ved et særligt køb 7. december 1609 erhvervede Frantz Rantzau desuden 1 gaard i Koved av Otte Banner, der stadig havde nogle gaarde paa egnen, som han 22. Januar 1613 pantsatte til Hartvig Kaas til Møllerup.

Det i 1609 købte gods udgjorde 401 td. 4 skp. 2 fj. hk. + [32 td. 2 skp.], hertil kom saa skove til 1210 svins olden og hovedgaarden, altsaa en ganske anselig gaard, hvis tilliggende dog i Rantzauernes tid skulde voxe til omtrent det tredobbelte.

Da Frantz Rantzau døde allerede 1614, ønskede hans enke Anna Rosenkrantz strax at skifte med sine børn, hvorfor kongen 16. Dec. s. a. beskikkede værger for de umyndige børn Henrik, Johan og Helvig Rantzau, ligesom der beskikkedes nogle gode mænd til at paase, at Otte Banner udleverede fru Anna de gessingholmske ejendomsbreve, han endnu ikke havde avleveret (Kanc. Brevb.). Arvingerne begærede Gessingholm vurderet, og dette besørgedes 1615 d. 7. februar av Hartvig Kaas til Møllerup, Holger Rosenkrantz til Rosenholm, Eske Bille til Ellinge og Oluf Parsberg til Sødal. Hovedgaarden var ved skiftet efter Anders Banner († 1580) ansat til 3000 rdl., og dette ændredes ikke. Møllen for gaarden vurderedes til 1 stor læst korn = 30 td. + $\frac{1}{2}$ td. smør. Skovene var: Østerfjell med 4 lodder i Brunmose ved Tustrup agre, den søndre ende av Liergraffsholtt, Steensboeshollet, Thorløcke, Sønderskouff, Byschouff, Munkenschouff med det skifte vesten Langsø tilsammen sat for 1200 svins olden. Dertil kom parter i Siuestedt skov = 70 svins olden, Nimtofft skov = 50, og Schiffart skov = 10; Frantz Rantzau maa saaledes have forøget godsets skovtilliggende i sin korte ejertid.

Godset blev ved skiftet udlagt til Frantz Rantzaus fire sønner Erik, Frederik, Johan og Henrik, der 25. Juli 1616 skødede

det til deres farbroder Gert Rantzau for 46000 rdl. + 500 rdl. til deres søster Helvig. Skødet stedfæster de fire ovennævnte skovskifter og omfatter foruden det gods, deres fader købte i 1609, 4 bol i Gessing nord for bækken — med en ldg. paa 11 td. 7 skp. hk. + [4 skp.] — som Frantz Rantzau maa have erhvervet i mellemtiden, vistnok fra Otte Banner.

Købesummen er blevet erlagt i rede penge, idet der findes kvitteringer fra de tre ældste brødre, hver paa 11500 rdl. Erik Rantzau kvitterede desuden for nogle andre beløb, nemlig for 500 rdl. for en gaard i Skiffart, for 10 rdl., der resterede for et fiskevand, 50 rdl. for 10 køer paa gaarden Rantzau og endelig for betaling for vaarsæden paa Gessingholm hovedgaard, nemlig 24 td. byg à 1 rdl., 8 td. boghvede à 1 rdl., 24 td. havre à $1\frac{1}{2}$ rdl. og $7\frac{1}{2}$ rdl. for humle. Kornet er formodentlig den sæd, der har ligget i jorden ved overtagelsen, og viser altsaa udsæden, som har været væsentlig mindre, end den senere blev.

Foruden ovennævnte gaard i Skiffart paa 12 td. 7 skp. hk. + [2 td. 2 skp.] købte Gert Rantzau et hus sammesteds av sin neveu [1 td. 4 skp.], og omtrent paa samme tid maa han have købt mere gods, nemlig i Nørager fra Claus Below til Spøttrup 1 g.¹ paa 11 td. 5 skp. 1 fj. 1 alb. + [1 td. 2 fj.] og 1 g. fra fru Ellen Marsvin paa 6 td. 4 skp. — følgebrevet er dateret 12. februar 1617 — og i Ølst sogn Birkholm fra Trud Bryske til Katholm med 4 huse (4 skp.), tre skovskifter og nogle agre, som Trud Bryske ejede sammen med Eske Brok. (Skøde 4. sept. 1616). Yderligere erhvervede Gert Rantzau 10. september 1616 fra Jacob Lykke til Tranderup for 8200 rdl. den faktisk til bondegaard reducerede hovedgaard Mogenstrup i Nørager sogn med tilhørende bøndergods i alt 78 td. 5 skp. 2 fj. 1 alb. + [19 td.]. De til Mogenstrup hørende skovparter var: Toffteskouff (30), Kiøfløcke (25), Handeruplund ved Løngsbæk (4), Ildbierrig lund (6), Hualsskouff ved Ilbjerg (40) og en skovpart i Ringsøeskouff østen for Rust Vejle (6). Tallene i () angiver de oldensvin, som de paagældende skovparter er taxeret til i jordebogen 1618, det eneste sted de nævnes. Bondegodset var: i Mols herred Strandby

¹ Her som i det følgende er g = gaard, b = bol og h = hus.

1 g., i Hald herred Nørager 3 g., Lystrup 1 g., Fuglslev 1 g., Løngsbæk 1 g., Ilbjerg 1 g., Benstrup 1 g. og i Hjortshøj »Stieno« 1 g. Da det hele sættes til 62 td. 2 skp. 3 fj. og $6\frac{1}{2}$ svins olden, har »hovedgaarden«, som den stadig benævnes i skødet, været paa 16 td. 2 skp. 3 fj.; hermed ophørte Mogenstrup definitivt at være hovedgaard, men ydede dog stadig en meget stor landgilde. En del av Mogenstrup-godset blev forøvrigt snart avhændet igen, men herom senere. Pudsigt nok angives i et brev fra Gert Rantzau av 7. september 1616, at de 200 rdl. av købesummen skal være til en guldkæde til sælgerens hustru fru Sofie Rud. Dagen efter skriver han, at han nok skal levere de 8000 rdl. til næste omslag.

Det gods, som Otte Banner som ovenfor nævnt havde pantsat til Hartvig Kaas for 1740 rdl., skulde forrentes med 1 rdl. pr. td. hk., hvad der synes en meget høj forrentning, selvom han 17. december samme aar fik et tillægslaan paa 80 rdl. i det samme pant. Saasnart Gert Rantzau erhvervede Gessingholm, søgte og fik han 24. december 1618 kongelig bevilling til at tilforhandle sig dette pantsatte gods, og det lykkedes, for 1. marts 1618 udstedte Otte Banner et følgebrev paa det, og 1. april samme aar mødte dets bønder paa Sønderhald herredsting og lovede Gert Rantzau lydighed. Godset omfattede i Hjelmager sogn Skødstrup 1 g. 1 h., Astrup 1 g., Svinbo 1 g. og i Lime sogn Lime by 1 g. 3 h., Andi 1 g. 1 h., ialt 45 td. 4 skp. 1 fj. + [8 td. 4 skp.].

Ved et større mageskifte med kronen 23. juni 1621 fik Gert Rantzau, bl. a. for gods, der ikke hørte under Gessingholm, 1 g. i Gessing og 1 i Vejlbjby med ialt 9 td. 3 skp. 3 fj. 1 alb. hk.; han erhvervede samme aar fra Falk Lykke til det nærliggende Skovgaard i Vivild sogn Vivild 2 g. 1 h. og i Lystrup 6 g. 1 b. 8 h. med ialt 83 td. 2 skp. 2 fj. + [9 td. 2 skp. 2 fj.], og forøgede aaret efter godset med gods i Nørre Dyrs herred i Fjellerup sogn Rygaard 2 g., Hedegaard, halvparten av en mølle, Fjelderupgaard og i Nørager sogn Solgaard, 3 b. 1 h. og Tustrup 1 g. 1 h. ialt 81 td. 5 skp. + [5 td.].

Ved Gert Rantzaus død i 1627 var arronderingen vidt frem-

skredet, og Gessingholm gods omfattede da 746 td. 2 fj. hk. + [79 td. 7 skp.], hvortil kom det ved købet av Mogenstrup-godset forøgede skovomraade. Da han desuden fik tre andre hovedgaarde i Jylland i hænde, er hans virksomhed et typisk eksempel paa den holstenske kapitals indtrængen i kongeriget, hvor den udkøbte den gamle danske adel.

Christian Rantzau, som fik Gessingholm udlagt som arv, var kun en 13-aars dreng, da hans fader døde, men fortsatte den paabegyndte arrondering saaledes, at han kunde efterlade godset til sin søn ca. 50 p. c. større, end han havde modtaget det. Da han kom til skelsaar og alder, tog han sig ivrigt av sine godsers styrelse, forøgede Gessingholms tilliggende og erhvervede andre jyske hovedgaarde. Disse i forbindelse med hans udstrakte besiddelser i Holsten gjorde ham til sin tids største godsejer, med hvem selv »kongen i Fyn« Jørgen Brahe ikke kunde maale sig¹.

Vistnok i 1629 — det første aar gaarden findes omtalt i jordebogen — erhvervedes et bol i Lystrup paa 4 td. 5 skp. 2 fj., og 1631 oprettedes paa Gessingholm et schäferi, hvis ldg. sattes til 4 td. 4 skp. Hvorfra jorden hertil er taget, kan ikke ses, men da der ikke er nedlagt nogen ejendom i Gessing, og da hovedgaardens udsæd ikke er formindsket, maa jorden enten være erhvervet ved køb eller ved indtagning av overdrevsjord eller skov.

I 1635 forøgedes tilliggendet ved oprettelsen av to nye brug med 3 td. + [4 td. 4 skp. 1 fj.], og ved købet av en gaard i Udby fra Gunde Rosenkrantz til Vindinge; dens hk. var 10 td. 1 skp. 1 fj. + [7 skp. 2 fj.].

Fra fru Ide Gøye, Jens Juels, erhvervedes i 1638 86 td. 1 skp. 1 fj. 2 alb. $2\frac{2}{5}$ p. hk., nemlig i Nimtoft sogn 3 g., den ene i Svendstrup, 1 g. i Skiffart, 3 g. 1 h. i Voldby og 2 g. 1 h. i Torsø. Ifølge memorialen for 1634 kostede dette gods c. 300 rdl.

Senest 1639 — jordebogen for 1638 mangler — købtes av Jørgen Marsvin til Aunsbjerg en gaard i Vejlbj by paa 10 td. hk. + [4 td. 4 skp.] og samme aar en gaard av Peder Gerstrup —

¹ En fortegnelse over alle Christian Rantzaus besiddelser og len findes i D. A. A. XLVII.

vistnok en borger i Randers — i Nødager sogn i Krarup paa 5 td. hk. + [1 td. 4 skp.] og av Jacob Grubbe til Nørkjærgaard i Voldby 4 g. 1 h., i Sangstrup 1 g. 2 h., i Lyngby 2 g. 1 b., og i Søby 1 g. med tilsammen 105 td. 7 skp. 3 fj. + [18 td. 7 skp.]¹.

Formodentlig ved en regulering i 1643 — noget køb kan i hvert fald ikke paavises i dette aar — er der opstaaet en ny gaard i Gessing. At det skulde være den præstegaard, som fulgte med, da Christian Rantzau 31. marts erhvervede jus patronatus m. m. til Gessing kirke, er ikke sandsynligt, da den øvrige landgildeforøgelse, som dette medførte, først senere optræder i jordebøgerne. I al fald forøgedes godset med 12 td. 5 skp. 1 fj. hk. At der i 1643 ikke kan være tale om præstegaarden, bekræftes ogsaa derav, at der fra 1647 findes en landgildeydelse: »Her Søren i Giesing aff prestegaarden, som lensmanden haffuer giort vederlagt for«. Denne ydelse var [7 td. 2 skp.] og vederlaget gods udenfor Gessingholms tilliggende. (Se Kronens Skøder I. 522). Ved samme lejlighed opnaaede Rantzau kronens og kirkens parter av tienden mod bl. a. at svare nogle smaaavgifter, men desværre er tienderegnskaberne saa daarligt bevaret, at disse indtægter ikke har kunnet medinddrages i undersøgelsen. Samtidig erhvervedes en ydelse — [1 td. 2 skp.] — som kirken tidligere havde svaret biskoppen i Aarhus, der nu blev tilfredsstillet ved andet gods. Muligvis er der tale om den gamle bispetiende (1 ørte havre).

Uvist hvorledes fik godset, ligeledes i 1647, et nyt hus i Krusborg med en landgilde paa [1 td. 2 skp.] og voxede saaledes i 1647 med [9 td. 6 skp.].

I jordebogen for 1645—46 anføres, at Chr. Rantzau har købt noget gods av Gunde Rosenkrantz til Vindinge og Skaføgaard, nemlig 2 g. i Kolstrup og 4 g. 1 b. i Bøjen i Hvilsager sogn. Til

¹ Da det efter overtagelsen av gaardene fra Jacob Grubbe viste sig, at bønderne ikke ydede fuld landgilde, fik fogeden i memorialen for 1639 ordre til at prøve at presse prisen ned, men det kan ikke ses, om det lykkedes. Det viser imidlertid, at hele købesummen ikke er blevet erlagt strax ved godsets overtagelse. Noget av købesummen, maaske den hele, blev først betalt til snapstinget i Viborg 1640.

Kolstrupgaardene hørte noget skov, der i oldenaar kunde føde 100 svin, men var forhugget — der huggedes i den »hver dag« — og har derfor næppe kunnet føde saa mange svin længere; av gaardene, hvis ldg. hk. var 21 td. 2 skp. 2 alb. + [4 td.], var den ene øde. Brugene i Bøjen var paa ialt 42 td. 1 skp. 3 fj. 2 alb. + [5 td.], men ydede, ligesom Kolstrupgaardene, første gang ldg. i 1648. Av Kolstrupgaardene skulde Gunde Rosenkrantz beholde ldg. indtil Mortensdag 1646 — skødet er dateret 5. september — undtagen træpengene, og først i 1647 blev Bøjen-gaardenes hoveriforpligtelser fastslaaet; hver bonde skulde give 8 rdl. træpenge, yde 3 ægter til Randers eller Viborg, og desuden hugge 3 favne ved og køre det til stranden. Grunden til, at der ikke svaredes ldg. før, er formodentlig den, at gaardene som skik og brug var ved ejerskifte, skulde yde husbondehold, der blev sat til 2 rdl. i 1647, og til 1. maj 1648 et par øxne eller 16 rdl. i fællesskab. Bolsmanden slap med 2 rdl. i træpenge, een vognægt og een favn brænde, samt $\frac{1}{2}$ rdl. i husbondehold.

I 1648 købtes av Otte Thott til Næs 1 g. 4 h. (de to var øde) i Andi i Skørring sogn paa 10 td. 5 skp. hk. + [3 td. 4 skp.], i 1654 av »de mendt aff Helsingør« : borgmestre og raad 2 b. 2 h. i Nørager paa 8 td. 3 skp. 2 fj. 2 alb. + [3 td. 4 skp.] for 383 rdl. 42 sk., som dog først fra 1656 ydede ldg. — Godset har oprindelig været krongods — i. s. a. av Ebbe Gyldenstjerne til Tyrrestrup en gårdpart i Nødager på 3 td. hk., og endelig i 1661 blev noget ryddet skovjord fra Kolstrup skov taget ind til landbrug, men ldg. skulde først fastsættes ved vurdering i 1663. Det kan dog næppe have været stort, da indfæstningen kun var 3 rdl.

Arronderingen fortsattes ud over det her omhandlede tidsrum. Ifølge et brev fra fogeden Hans Hansen Torntved 15. november 1661 havde han tilsendt Chr. Rantzau en jordebog over Nielstrup i Vivild s., der ved Kaj Lykkes fald var blevet konfiskeret. Hans Hansen skrev imidlertid, at mere belejligt gods, der tidligere havde tilhørt Kaj Lykke i Nimtoft og Koved sogne, og desuden nogle skovskifter vilde kunne erhverves. Godset blev ogsaa købt av Chr. Rantzau, uvist naar, men naaede ikke at komme med i jordebøgerne, saa det er ikke medtaget her. Ved

erhvervelsen var Nielstrup ikke længere nogen hovedgaard, men delt i to bøndergaarde, hver paa 11 td. hk.

Foruden ovennævnte gods har der til Gessingholm i kortere tid enten som pante- eller ejendomsods hørt nogle gaarde, der imidlertid hurtigt er blevet indløst eller avhændet.

4. december 1616 havde Gert Rantzau faaet 3 g. i Lystrup i pant fra fru Ellen Rostrup, Tyge Sandbjergs til Vedø; de havde et samlet ldg. paa 22 td. 4 skp., men findes kun i den ene jordebog, saa de maa være blevet indløst strax. En selvejergaard i Benstrup, som Søren Udsen pantsatte for 30 rdl. i 1616, maa ligeledes være indløst, da den slet ikke nævnes i jordebøgerne. Temmelig langt fra Gessingholm, i Birkholm, Ølst sogn, Galten herred, købte Gert Rantzau 5 h. av Trud Brysk til Katholm senest 1617, men de nævnes kun i jordebøgerne til 1622 og maa saaledes være bortmageskiftet eller solgt. To av Mogenstrupgodsets gaarde — gaarden i Hjortshøj og en gaardpart i Benstrup, den sidste erhvervet fra fru Anna Hardenberg, Erik Ruds til Møgelkær — blev 1621 bortmageskiftet til kronen. Endelig forsvandt gaarden i Ilbjerg efter 1633, uvist til hvem.

Christian Rantzau forsøgte i 1641 uden held at faa et mageskifte i stand med kronen. Sagen er imidlertid interessant, baade fordi den viser hans naturlige bestræbelser for at faa nærmere liggende gods for fjernere, og fordi den lægger for dagen, hvor omhyggeligt kronen lod det tilbudte gods undersøge. Chr. Rantzau begærede gods i følgende landsbyer: Tustrup, Nørager, Limmer, Andi, Koved, Tostrup og Skiffart og tilbød gaarde i Lyngby, Allelev, Albøge, Fuglslev, Søby, Hammelev, Voldby og endelig Strand i Mols herred. Det tilbudte gods blev paa kronens vegne besigtet av Just Høeg, der avgav en erklæring 22. juni 1641. Han mente, at kronen godt kunde avhænde det ønskede gods i Hald herred, da det laa langt borte fra Kalø slot, men krævede til gengæld, at den i stedet skulde have ligesaagodt beliggende gods i samme herred. Da kronen bortset fra disse gaarde kun havde 13 selvejere og 7—8 kronens gaarde i herredet, av hvis bønder een skulde være herredsfoged, een delefoged og 8 sandemænd, blev der for faa bønder til at gøre ægt og arbejde

og især til at holde husene ved magt paa slottets ladegaard. Gaardene i Nørager og Tustrup kunde slet ikke undværes, da de var de bedst skovforsynede i herredet. Da gaardene i Nørherred havde bedre skov og laa nærmere end det tilbudte gods, burde de nødvendig avhændes; endelig var kronens gaarde bedre ved magt og kunde bedre yde landgilde end Chr. Rantzaus. Der foreligger en koncept til et brev fra Chr. Rantzau, hvori han søger at reducere værdien av kronens gaarde, men indirekte indrømmer, at en del af hans egne var ringere, idet han tilbyder at ombytte gaardene i Albøge, Fuglslev og Voldby med gods i Torsøe. Det hele blev som sagt ikke til noget, men viser tendensen i Rantzaus bestræbelser.

Nedenfor er de sogne, hvori Gessingholm havde gods, opstillet i følge efter deres afstand fra hovedgaarden. Tallene angiver de aar, i hvilke der blev erhvervet gods i sognene.

Gessing (1621, 1643, 1646)	Hvilsager (1648) Nimtoft (1638)	Albøge (1639) Lyngby (1639)
Vivild (1621, 1629)	Udby (1639)	Voldby (1638, 1639)
Nørager (1622, 1656)	Skjørring (1648)	
Vejlby (1621, 1639)	Nødager (1639, 1656)	
Fjellerup (1622)		

I den første kolonnes første aarrække ligger alle erhvervelserne fra Gert Rantzaus tid, medens anden aarrække markerer nogle smaaerhvervelser, hvorved Chr. Rantzau supplerede sin faders arrondering. I de to næste kolonner anføres alle de senere erhvervelser, som omfattede gods, der ligger forholdsvis fjernt fra hovedgaarden. Tendensen er altsaa tydelig og naturlig: først erhvervedes gods i de nærmeste sogne — og i selve Gessing by fik Rantzauerne samlet al jorden — dernæst købtes fjernere gods, som eventuelt kunde bortmageskiftes for nærmere gaarde. En yderligere koncentration foregik derved, at jord i Gessing sogn blev lagt ind under hovedgaarden, men herom senere.

Chr. Rantzau foretog yderligere nogle smaa mageskifter med skovparter; det drejer sig kun om ubetydeligheder, men viser den samme tendens.

Paa nedenstaaende skema er godsets tilvæxt og afgang opstillet kronologisk og samlet.

1609 401 td. 4 skp. 2 fj. » alb. (32 td. 2 skp. » fj.):

Gods købt:

1616	11	td.	7	skp.	»	fj.	»	alb.	(»	td.	4	skp.	»	fj.)
—	109	-	5	-	3	-	2	-	(24	-	4	-	»	-)
1618	45	-	4	-	1	-	»	-	(8	-	4	-	»	-)
1621	92	-	6	-	1	-	1	-	(9	-	2	-	2	-)
1622	81	-	5	-	»	-	»	-	(5	-	»	-	»	-)
1629	4	-	5	-	2	-	»	-							
1631	4	-	4	-	»	-	»	-							
1635	13	-	1	-	1	-	»	-	(5	-	3	-	3	-)
1638	86	-	1	-	1	-	2	-							
1639	120	-	7	-	3	-	»	-	(24	-	7	-	»	-)
1643	12	-	5	-	1	»	»	-							
1646	63	-	4	-	»	-	1	-	(9	-	»	-	»	-)
1647	»	-	»	-	»	-	»	-	(9	-	6	-	»	-)
1648	10	-	5	-	»	-	»	-	(3	-	4	-	»	-)
1654	11	-	3	-	2	-	2	-	(3	-	4	-	»	-)

1070 td. 6 skp. 3 fj. 2 alb. (136 td. 1 skp. 1 fj.)

Solgt eller forsvundet:

1621	3	td.	»	skp.	»	fj.	»	alb.						
1629	»	-	»	-	»	-	»	-	(»	td.	2	skp.	»	fj.)
1630	3	-	»	-	»	-	»	-	(»	-	2	-	»	-
1635	4	-	6	-	»	-	»	-	(1	-	4	-	»	-

10 td. 6 skp. » fj. » alb. (2 td. » skp. » fj.)

Gods: 1662 1060 td. » skp. 3 fj. 2 alb. (134 td. 1 skp. 1 fj.)

ialt 1194 td. 2 skp. 2 alb.

II. Hovedgaarden.

Omfanget av hovedgaardens areal skulde saa nogenlunde kunne ses av den samlede kornudsæds størrelse. Denne var:

1618: 144 td. » skp.	1643: 218 td. 7 skp.	1655: 208 td. 1 skp.
1630: 133 - $\frac{1}{2}$ -	1645: 167 - » -	1656: 188 - 5 -
1642: 225 - 7 -	1646: 190 - 2 -	1660: 157 - 4 -
		1661: 161 - 3 -

De mindre udsving skyldes utvivlsomt krigene, hvad der senere vil blive gjort rede for; den store stigning mellem 1630 og 1642 har derimod en anden årsag, nemlig at der er lagt ny jord ind under hovedgaarden.

Allerede i 1620 fik en gaard i Gessing, der blev reduceret fra en hel gaard til et bol, sin landgilde nedsat med 6 td., fordi en del av dens agre og enge var blevet fordelt paa de andre gaarde sønden for den bæk, der deler Gessing by; disse gaarde havde nemlig avstaaet deres enge »bag gaarden«, d. v. s. bag Gessingholm, til indlemmelse under hovedgaardsjorden, formentlig for at der kunde skaffes foder nok til den voxende øxnemængde.

Langt mere gennemgribende var dog en regulering i 1635. Den lille by Sorvad i Gessing sogn, der bestod av 5 gaarde og 1 hus, blev reduceret til 2 g. 1 h., og det øvrige areal, hvorav der var ydet en ldg. paa 38 td. 7 skp., blev lagt ind under hovedgaarden som Sorvad ager. Naar jorden blev taget fra det fjernere liggende Sorvad og ikke fra Gessing by, var grundene formentlig, at det var vanskeligere at regulere den store bys tilliggende, og tillige bekvemmest at have hovbønderne saa nær hovedgaarden som muligt. De to resterende gaarde blev forøvrigt i 1662 slaet sammen til ett større brug og var en hovedgaard, til den i 1921 blev udstykket til husmandsbrug.

Hovedgaardens jorder blev desuden forøget, dels ved ligefrem indtagelse av ikke tidligere dyrket jord, dels ved at det allerede dyrkede blev rensat for træer og buske, hvorved agerjorden faktisk blev større. Fogeden Mads Nielsen Ulf eller Wulf skrev 10. februar 1653 til Chr. Rantzau, at hede- og mosejorden i vestre kobbøl var blevet opbrudt til agerjord, og at han havde ladet opkaste grøfter mellem agrene. Et areal kaldet »gammel jord« var ogsaa blevet opbrudt til ager, hvor den var bedst tjenlig, men det ses ikke, hvor stort stykket var. Memorialen fra

1646 giver bestemte ordre om, at buske og træer i Smedekoblet ved graven, d. v. s. voldgraven omkring gaarden, ved bækken fra Langsø og paa alle side steder skulde ryddes og den tjenlige jord pløjes til agerland; paa andre steder, hvorom der tidligere var givet besked, skulde rydningen fortsættes. Fra en av Rantzau andre gaarde Demstrup skulde der hentes mandskab, der skulde rense engen mellem møllen og Nydam for buske og træer og grave en ny grøft.

I revisionsantegnelserne, der meget ofte giver ordrer om nye arbejder — ganske som memorialerne — træffer man ogsaa bestemmelser om arealets brug og udvidelse. I revisionsantegnelserne til regnskabet for aaret $\frac{1}{5}$ 1650— $\frac{1}{5}$ 1651 bestemmes det saaledes, at en tidligere dam ved taarnporten skal tilsaas med havre i det kommende foraar og engen ved samme port indhegnes og tilsaas med græs. Til gengæld skal et stykke ager lægges ud i græs for svin og gæs, hvad der vil give den bedre hvile, end naar der saas nyt græs paa den, og derfor meget bedre korn, naar den igen bliver pløjet og saet. Desuden skal det stykke skov, der staar mellem toften og engen, ryddes og træet bruges til bygnings-tømmer og brænde, at jorden kan blive »en god stykke jord med korn at saa«. Ovennævnte lille forsøg paa vexeldrift er et godt eksempel paa, hvordan det overlegne holstenske landbrugs fremskridt omlantedes til Danmark.

Aaret efter bestemte memorialen, at bønder, der var i restance, skulde betale deres gæld av ved sammen med hovtjenerne at grave ved agerrenerne ved gaarden, og den nye jord gøres til ager. Samtidig skulde vandet avledes, saaledes som Chr. Rantzau selv har vist forvalteren og ladefogeden det. Princippet for vand-avledning forklares forøvrigt i det følgende. Naar marken »felges« d. v. s. pløjes paa stub, skal der først pløjes i siksak, saa der ingen »rind« d. v. s. agerren bliver, og derefter saadan, at der bliver en dyb ren, saa vandet kan løbe av.

Der blev ikke nedlagt gaarde i Gessing til forøgelse av hovedgaardens jorder, formodentlig for ikke at formindske ugedagsbøndernes antal, men alligevel fik Rantzau lagt ny jord ind under den. Revisionsantegnelserne for 1652—53 bestemmer nemlig, at

en hedebakke, der ligger paa Gessing mark overfor skoven, skal opbrydes og pløjes, og stenene enten anvendes til bygning eller nedgraves. Den saaledes nybrudte jord skulde skiftes mellem bønderne, og disse til gengæld afgive jord av Gessing mark, der skulde lægges ind under hovedgaarden.

Medens nedlæggelsen av gaardene i Sorvad ikke med sikkerhed kan antages at have medført en bedre dyrkning av jorden — selvom meget taler for, at hovedgaardens driftsmaade har været bøndernes overlegen — medførte denne rydning og opdyrkning av hede en direkte forøgelse av det besaaede areal. Paa den anden side har det sikkert bevirket, at hoveriydelsen er blevet kraftigere udnyttet. Desværre fremgaar der intet direkte av regnskaberne om hoveriets størrelse og fordeling, men anvendelsen av hovtjenere fra Demstrup, som ligger ca. 22 km fra Gessingholm, tyder paa en meget energisk udnyttelse av hoveriet.

Arbejdet paa gaarden lededes av fogeden, som assisteredes af en ladefoged. Iøvrigt var det meget smaat med det faste mandskab, hvad der fremgaar av de i Jyske Samlinger trykte regnskaber, hvori folkelønnen er specificeret. Fra 3—6 karle og drenge, gerne een mere om sommeren til at vogte kvæg, 3 piger ofte hver med særligt hverv — hønsepige, gaasepige, mejerske — og av og til en mand med særligt hverv i kortere eller længere tid fx. jagtbetjent, postkører, svineslagter, skytte, tit en mand, der deltes mellem flere av de Rantzauske gaarde. Dertil kom en gartner, som intet havde med det egentlige landbrug at gøre, og schäferne, der passede deres faar. Alt andet arbejde paa gaarden udførtes enten av haandværkere fra Randers eller Grenaa fx. sejmager, skorstensfejer, stenhugger, glarmester, for saa vidt de ikke fandtes blandt godsets egne husmænd, eller av hovtjenerne.

I selve Gessing sogn var der 26—33 gaarde og bol og 25—29 huse, men mange av husmændene har ikke udført landbrugs-hoveri, da de var haandværkere o. l., skovfoged, smed, bødker, snedker, murer, budfoged etc. Hovtjenerne i Gessing formaaede næppe alene at udføre alt arbejde paa hovedgaardens marker. I 1661 6. november nævner fogeden i et brev som noget extraor-

dinært, at Gessing fæstere alene har maattet gøre alt hoveriet, da »udtjenerne af frygt og fare« har holdt sig borte. Et andet bevis paa, at udtjenerne har arbejdet paa hovmarken, ligger deri, at kun et ganske lille antal av godsets fæstere overhovedet har ydet trælpenge i stedet for hoveri, iøvrigt udelukkende blandt de fjærnere boende bønder. Herav kan man dog ikke slutte, at alle de andre bønder har gjort hoveri paa Gessingholms marker, idet der har været mange andre former for hoveri, især skovhugst. At husmændenes haandværksarbejde var hoveri, fremgaar direkte av en bemærkning i revisionsantegnelserne for 1649—50, hvori der spørges, om smeden i Gessing ikke som hoveri kan udføre »fleckeri« paa gaarden, hvad fogeden siger ja til. Derimod kan det ikke betale sig at lade ham lave søm. Da bønderne i 1650 var »svage«, maatte der holdes en plovkarl extra, men iøvrigt var man paa Breitenburg ingen ynder av at skulle udbetale folkeløn. Revisionen gjorde i 1650 vrøvl over, at svinedrengen fik for høj løn (3 rdl. 1 mk.). Paa holstenske gaarde som Rantzau og Schrevenburg, hvor der dog var tre gange saa mange svin, fik han kun 8 mk. lybsk. Fogeden svarede, at han ikke kunde lønnes ringere, fordi han ikke var livegen, og at han havde faaet det samme i salig statsholderens tid. Aaret efter var det galt igen, idet revisionen atter klagede over lønnens højde. Hertil kunde Mads Hansen dennegang svare, at Chr. Rantzau havde approberet lønnen. Dette tilløb til at indføre holstenske tilstande paa Gessingholm mislykkedes saaledes heldigvis, men der kom andet sydfra.

En revisor, der bærer det danske navn Ths. Nissen, skriver i 1652, at naar der engang bliver meget at tække paa godset, skal der komme en tækkemand fra Breitenburg, der kan oplære en mand i at tække med »røgger, vieder og huoller« d. v. s. rygtræer, vidjer og stave (?), hvad der er bedre end den nuværende metode med halmreb og baand. I det hele taget er de tyske tækkemænd bedre end de danske. Den ovenfor nævnte dræning er formentlig ogsaa inspireret fra Holsten. I hvert fald beordrede memorialen fra 1646 den store eng i Sorvad drænet, og i 1652 bestemte revisoren, at engen skulde drænes og ros opgraves.

Selvom det egentlige formaal var et andet — at skaffe bedre forhold for fiskeriet — maa den i 1639 beordrede opstøvning av Skiffart, Mogenstrup og andre damme ligeledes have bidraget til at regulere vandet, det samme gælder støvningen av dammene i »Boileshede« i 1646.

Paa en mængde andre omraader av gaardens drift blev der grebet ind fra Breitenburg, hvadenten det skyldtes Chr. Rantzau selv eller hans undergivne. Desværre er der kun bevaret saa faa memorialer og revisionsantegnelser, at man ikke helt kan følge gangen i godsdriften, men nogle eksempler udover det allerede anførte vil formentlig være tilstrækkelige til at vise tendensen.

Det bestemmes saaledes i 1643, at møget i den ene stald ikke skulde føres ud, men at der altid skulde være ett aars møg i stalden, ligesom det fastsættes, ad hvilken vej møget skulde køres ud paa markerne. Fra Breitenburg gav man ikke alene ordre med hensyn til høets behandling (1656), men avgjorde ogsaa, hvor mange heste der skulde holdes paa Gessingholm. En saadan indgriben i alle detaljer forudsætter et nøje kendskab til forholdene paa gaarden hos revisorerne, og det ser ogsaa ud til, at de desværre for størstedelen »navnløse« revisorer har været paa Gessingholm. I hvert fald besøgte Chr. Rantzau meget ofte selv gaarden. Det lader sig ikke fastslaa, hvor tit og længe han var der, men efter at han var blevet voxen, synes han praktisk talt at have været der hvert aar. (Regnskaberne. »Forspisning«). I hvert fald kan han have faaet et indtryk av driften i sine drengenaar, da han efter faderens død sammen med mor og søskende ofte opholdt sig der i maanedsviis. Chr. Rantzau, der som politiker har ord for at have været ualmindelig doven, har saaledes med stor energi givet sig av med sit landbrug, og selv om memorialer og revisionsantegnelser er skrevet med skriverhænder, er der saa mange »jeg'er« og saa ofte bemærkninger med hans egen haand, at man kan se, at han har fulgt med selv i smaating. Derimod kan det ikke av de bevarede arkivalier ses, om Gert Rantzau har taget sig ligesaa meget av godsernes drift som sønnen.

Hovedgaardens indtægter og udgifter fremgaar av de

bevarede regnskaber. Det lader sig dog ikke nøjagtigt udregne, hvad selve hovedgaarden har givet i over- eller underskud, da den har en del poster fælles med jordebogsindtægterne. Derimod kan man maaske udregne, hvad hele godset har givet i indtægt.

Med sikkerhed kan man alene fastslaa følgende hovedgaardsindtægter: avlen av korn, humle, hamp etc. og mængden av til-lagte dyr. Derimod er hovedgaardens svin blandet haabløst sammen med landgildesvin og smørret fra gaardens faa køer med bøndernes ydelser, ligesom det ikke kan ses, hvorfra honningen stammer. Endnu værre er det med udgifterne. Til forspisning er brugt landgildeydelse og gaardens avl i flæng; af indkøbte byggematerialer anvendtes en del paa gaarden, en del til opførelse og istandsættelse av fæsternes gaarde og huse; naar det i hovedgaardsregnskaberne føres til indtægt, at man har solgt eller videresendt korn til andre gaarde, fremgaar det ikke, om det er landgildeskorn eller gaardens avl og saa fremdeles.

Alligevel skal der gøres et forsøg paa at vise udbyttet av hovedgaardens drift. Da der findes kornpriser paa de første fem av de her benyttede regnskaber, kan man udregne værdien av nettokornavlen d. v. s. det indavlede korn \div udsæd og det av mennesker og dyr paa gaarden fortærede korn. Herfra trækkes de direkte udgifter ved ladegaardens drift: løn til gaardens faste folk — herunder medregnet fogeden, skønt hans arbejde var meget andet end drift av gaarden — indkøb av mad til folkene, bygningsarbejder paa ladegaarden, betaling for extraarbejder i markerne, indkøb og reparation av landbrugsredskaber etc. Begge grupper av poster er dog unøjagtige. Forspisningen omfatter baade gaardens folk, herskabet og tilfældige gæster, og regnskaberne over de nævnte udgifter viser ikke, i hvilket omfang de indkøbte varer og det udførte haandværksarbejde er kommet ladegaarden til gode, og hvad der er anvendt til borggaarden, dyrehaven og fæsternes gaarde. Endnu værre er det, at man ikke kender størrelsen af hoveriet paa gaardens marker og bygninger, og det desuden snarest er at betragte som en jordebogsindtægt. Den anden store vanskelighed hænger sammen med, at husdyrbruget ikke kan

opgøres i penge, da jordebøgernes omregningstal ikke angiver dyrenes værdi i handel og vandel, og der desuden ved forspisningen er en lignende sammenblanding av gaardens dyr og landgildeydelse. Schäferiet, der dreves av særlige folk, maa holdes udenfor, ligesom øxnene. Av bilagene fremgaar imidlertid, at det øvrige husdyrhold har givet et beskedent overskud. Overskuddet av heste blev sendt til Holsten og svin og fjerkræ enten til København eller Holsten; nogle blev solgt, men størstedelen forbrugt i Chr. Rantzaus egen husholdning.

Resultatet bliver derefter flg.¹:

i 1618 var Udgifterne:	171	rdl.	1	mk.	8	β	lybsk
Avlen:	163	-	»	-	8	-	
Udbyttet:	÷ 8	-	1	-	»	-	
1630 var Udgifterne:	116	-	2	-	6	-	
Avlen:	16	-	2	-	12	-	
Udbyttet:	÷ 99	-	5	-	10	-	
1643 var Udgifterne:	142	-	2	-	»	-	
Avlen:	164	-	1	-	1	-	
Udbyttet:	+ 21	-	5	-	1	-	
1646 var Udgifterne:	90	-	2	-	»	-	
Avlen:	39	-	»	-	8	-	
Udbyttet:	÷ 51	-	1	-	8	-	
1656 var Udgifterne:	123	-	2	-	3	-	
Avlen:	233	-	2	-	6	-	
Udbyttet:	+ 110	-	»	-	3	-	

Senere vil der blive gjort forsøg paa at opgøre godsets samlede indtægter. Idet der iøvrigt henvises til regnskaberne, skal her alene meddeles nogle oplysninger om kornavlens foldudbytte. Selv om jordernes skiftende tilstand som følge av den daarlige drift under krigene kan fortægne billedet, er hovedindtrykket dog klart.

¹ For 1661 mangler værdital. Hvor havrens værdi mangler, er den sat = $\frac{1}{2}$ byg.

1643 Rug 1,7 fold	Byg 3 fold	Havre 2 fold	Boghvede » fold
1646 — 2 —	— 2,5 —	— 1,9 —	— 1,5 —
1656 — 3,4 —	— 4 —	— 3,3 —	— 2,6 —
1661 — 4 —	— 2,6 —	— 2,1 —	— 2,6 —

Gennemsnittet av alle aar og alle kornsorter er saaledes 2,6 fold. Dette tarvelige udbytte svarer nogenlunde til, hvad man ellers kender til foldudbytte¹, er dog maaske snarest lidt lavere — og maa siges at være et daarligt resultat av den energiske godsdrift. Paa dette spinkle materiale lader der sig ikke opstille nogen almindelig regel; det ser dog ikke ud til, at den tendens til faldende foldudbytte, som Christensen Hørsholm har fundet paa nogle av kronens nordsjællandske gaarde (Agrarhistoriske Studier I s. XXI.), har gjort sig gældende paa Gessingholm. Har den nævnte tendens været den almindelige i Danmark, har Chr. Rantzau dog alligevel faaet noget ud av sin energi, idet udbyttet paa hans gods jo snarest er stigende.

Den indavlede mængde var, alle kornsorter taget under eet:

1618: 336 td. 1 skp.	1646: 324 td. 4 skp.
1630: 468 - 3 -	1656: 709 - 4 -
1643: 464 - 5 -	1661: 439 - 1 -

Den store stigning fra 1618 til 1630 skyldes utvivlsomt, at der i mellemtiden var taget mere jord under dyrkning. 1630 til 1646 holdt mængden sig, men falder i 1646 paa grund av krigens

¹ Edv. Holm skriver i Danmark-Norges indre Historie 1660—1720 (I 268): »Fire til fem Fold af Byg og Rug og tre til fire af Havre omtales idelig som det almindelige«. Det er ikke saa lidt højere end C. Christensen Hørsholms tal fra begyndelsen av 17. aarhundrede og ingen av de Rantzauseke gaarde, jeg har gennemgaaet — Gessingholm, Skovgaard, Demstrup og Sødringholm — har udover ganske enkelte aar givet et saa højt foldudbytte. En meget omhyggelig vurdering av Nygaard paa Langeland, som Chr. Rantzau i 1646 lod en foged foretage, anslaaer næsten alle godsets gaarde til at kunne give 3—4 fold »efter som aaret er«; nogle enkelte har lavere, men ingen højere foldudbytte. Desværre henviser Holm ikke til bestemte kilder for sine tal, men for den første halvdel av aarhundredets vedkommende er de sikkert for høje.

ødelæggelser. 1656, da foldudbyttet var størst, synes at have været et særligt godt høstaar; noget av den vældige stigning skyldtes dog formodentlig den bedre drift og forøgelse av det dyrkede areal (se ovenfor). Derved forklares det ogsaa, at Karl Gustav-krigene, skønt de varede længere og medførte større ødelæggelser end Torstensson-krigen, har haft mindre nedgang i udbyttet til følge.

De dyrkede kornsorter var rug, byg, havre og boghvede, men desuden blev der paa gaardens marker avlet hamp, humle og hør. I 1652 beordrede revisionen, det vil vistnok sige Chr. Rantzau selv, at der skulde avles hamp til reb baade til vognene og til vaad. De kunde flettes av gaardens egne folk om aftenen, og man kunde bruge haar av øgene til hjælp. Aaret efter skulde der saas hamp til møllesejl i hørageren, og naar den var høstet, skulde der plantes kaal bagefter. Humlen var bestemt til brug ved brygningen av gaardens eget øl, men et enkelt aar blev der dog sendt humle til en av de andre gaarde. Som regel var den indavlede humle ikke tilstrækkelig, og der maatte købes mere.

For nogle aar findes der lister over lærred og bolstre, som var forarbejdet paa godset, men desværre er de ikke saa fuldstændige, at de kan give noget almindeligt billede. Det ser ud til, at arbejdet delvis har været udført som hoveri, delvis for betaling med det paa gaarden avlede hør. Gaardens uld blev vistnok undertiden forarbejdet. 1639 skulde der sendes 7 harbopd. uld til Herningsholm, hvor det skulde laves til strømper og handsker. En av husmændene i Gessing var som regel væver, og det vævede lærred blev altid sendt til Holsten, bortset fra, hvad der skulde anvendes til Gessingholms egne lagner og duge etc.

I 1639 skulde Anne Jensdatter lave lærred av nælder, som skulde slaas paa volden.

Desværre findes der intetsteds regnskab for hø. Da der i memorialen 1653 er tale om høets behandling, kan ikke alt græsset være blevet spist av kreaturerne paa marken, men en del maa være blevet høstet. En betydelig høavl var ogsaa nødvendig til staldfodring av øxnene; baade for gaardens egne øxne og for de opstaldede beregnedes der foderpenge — 2 rdl. pr. øxe

en vinter — men der staar intetsteds, hvad de blev fodret med, og det kan næppe have været halm alene. 1653 gives der ordre til, at der skulde saas græs til hø paa de øde gaardes jord.

Det kan vel ikke regnes med til gaardens »avl«, at der i 1652 og 1653 blev slaaet lyng og bregner til foder for faarene. Maaske brugtes grøn lyng det sidste aar ogsaa til andre dyr, da den blot kaldes vinterfoder.

Foruden det egentlige landbrug var der paa Gessingholm en del mindre virksomheder, der næppe gav direkte indtægter i penge av betydning, men dog ydede bidrag til Gessingholms egen eller de andre gaardes husholdning. Huderne av selvdøde og slagtede dyr blev solgt. Det vidner ikke om større tillid til Mads Nielsen, at revisionen i 1652 krævede bevis for, at dyrene virkelig var døde, og derfor forlangte, at deres hoveder eller ører skulde sendes til Breitenburg. Paa gaarden maa der have været bistader, hvis honning blev brugt i husholdningen, medens voxet, i hvert fald i 1653, blev sendt til Breitenburg. Gaarden havde sin egen gartner, en husmand i Gessing, senere (1653) blev bestillingen varetaget af en mand, der tillige var møllersvend. Han passede haven paa Gessingholm, og desuden de æbletræer, der i 1646 blev plantet paa nogle øde gaarde. Havens egne æbler var man meget øm over; en dreng, der i 1637 havde stjaalet frugt i abildgaarden, blev saaledes straffet med en bøde paa 2 rdl. Av gaardens æbler lavedes der i 1661 3 td. most. Havebruget bestod mest i kaaldyrkning, og det avledes ogsaa paa ageren; av indkøbslisterne kan man dog se, at der ogsaa blev dyrket grøntsager, idet der blev købt en del plantefrø foruden kabudskaalfrø. Gaardens gartner i 1643 var maaske ikke helt sin gerning voxen; i hvert fald kom der en mand fra Rosenholm for at beskære træerne. Revisionen var i 1652 meget ivrig for, at kaalen skulde give tilstrækkeligt udbytte og gav ordre til, at den skulde saas inden eller uden for porten paa god gammel jord, der aldrig havde været brugt før (hertil?), og at den skulde slaas to-tre gange, saa man ikke behøvede at købe planter. I haven fandtes bl. a. ribs, for i 1647 opføres kost til en dreng, der plukkede ribs til en nabogodsejer.

Chr. Rantzau byggede den søndre fløj paa Gessingholm 1642—43, som det ogsaa fremgaar av regnskaberne, ifølge hvilke der i dette aar anvendtes ca. 630 rdl. til materialer og arbejds løn. Byggearbejderne falder imidlertid udenfor landbrugshistorien og bliver derfor ikke omtalt her. Dette arbejde saavel som vedligeholdelsen av godsets andre bygninger krævede imidlertid et betydeligt forbrug av mursten og kalk, der frembragtes paa godset selv, i hvert fald i de senere aar. Til at brænde stenene havde man en teglmester, der havde et hus i dyrehaven at bo i og fik 12 læs hø om aaret, desuden fik han 7 mk. dansk og 1 td. rug for hvert 1000 sten. I 1639, da det aabenbart gjaldt om at faa brændt saa mange sten som muligt til det forestaaende store byggearbejde, fik han yderligere 1 td. rug, 1 td. malt og 1 pd. smør for hver ovnfuld sten. Det maa have været en særdeles indbringende virksomhed for ham, for i 1642—43 blev der brændt 68500 sten og i 1655—56 62000. Da beholdningen i det sidste aar, altsaa efter at den søndre fløj var bygget, var 458500 sten, maa brændingen være fortsat. Stenene brugtes nu ikke alene til Gessingholm; en del førtes til andre gaarde, en del blev solgt, saaledes i 1656 22000. Til denne masseproduktion opførtes i 1639 en ny tegllade. Sandsynligvis har teglmesteren for de betydelige indtægter maattet holde sine medhjælpere betalt, i hvert fald kan man ikke se, at han har faaet hovtjenere til hjælp. Murerarbejdet er udført baade med egen og fremmed arbejdskraft, den sidste anvendtes vel særlig ved mere indviklede foretagender som i 1639, da den nye kamin i fruerstuen først kunde sættes op, naar fru Karen Sehesteds stenhugger var kommet. Godsets skove leverede træ til bygningerne (se senere), medens de fliser, der i 1643 blev lagt i det nye taarn, maatte hentes andetstedsfra¹.

Bygningskalk producerede godset selv, og kalkslagningen var høveri. 1643 og 1646 blev der givet ordre til at brænde kalk med særlig flid, det sidste aar i to ovne. Kalkproduktionen var til tider betydelig; i 1656 skulde der sendes 20 læster kalk til

¹ I 1646 fik fogeden besked paa at lade et gammelt taarn nedrive. Det maa vistnok være det tidligere trappetaarn paa ostfløjens østside.

Kiel til de holstenske gaardes reparation, og i 1661 blev der solgt 2 $\frac{1}{2}$ læst. Som hoveriarbejde blev der i 1639 hentet limsten i Sangstrup av bønderne, der skulde age det til Gessingholm paa deres spanddage.

Schäferiet laa i Koved sogn. Dets forhold til hovedgaarden er ikke ganske klart. I jordebogen for 1631 læser man: Hans »schepperren« antaget schäferiet efter junkerens forordning til videre besked. Skal give det aar 3 td. rug, 1 td. boghvede — hvad der maa betyde, at der har hørt landbrug til schäferiet; samtidig opføres imidlertid løn til schäferne i hovedgaardsregnskabet, og faarene findes mellem gaardens andre dyr. 1618 var der kun een faarehyrde, 1630 to schäfere, en schäfer med kone og søn og en faaredreng, 1643 en schäfer og to faaredreng, men derefter forsvinder de fra regnskaberne, og memorialen 1646 gav ordre til, at schäferen skulde afskediges og alle faar undtagen 30—40 gode lammefaar sælges. Schäferiet blev nedlagt, fordi græsset fordelagtigere kunde anvendes til øxnefoder, men paa gaarden holdtes stadig faar. Schäferens løn og kost regnedes til 33 rdl. I 1629, da en del landgildefaar findes optaget i besætningslisten, er der skelnet mellem hedefaar og rhinske faar — ca. halvt av hver — men ellers optræder alle faar og lam simpelthen under betegnelsen »faar«. Antallet er:

1618: 246	1642: 266	1655: 146
1619: 361	1643: 333	1656: 125
1629: 266	1645: 263	1660: 193
1630: 178	1646: 253	1661: 208

Tallene 1655 ff. viser, at schäferiet da var nedlagt.

De direkte indtægter av faareavlen, d. v. s. uld, faareskind, faareost og solgte dyr, synes efter regnskaberne at dømme at have været meget beskedne, derimod har de slagtede faar været en ret stor indtægt, hvadenten de blev fortæret paa gaarden eller sendt til Chr. Rantzau i København eller paa Breitenburg. Hvorvidt de bortsendte saltede kroppe blev solgt eller benytte-

des i Rantzaus husholdning, kan ikke ses. Osten er kun undtagelsesvis indført i regnskaberne, og da i smaa mængder, men revisionen krævede 1653, at hvert faar skulde give 1 pd. à 24 mk. ost, og Chr. Rantzau sagde selv til »kvinden i Mogenstrup«, at hun skulde passe bedre paa. Det er maaske hendes uduelighed, der har medført, at der i 1655 blev ansat en mejerske, hvad der ogsaa bevirkede, at værdien av den solgte ost steg fra 7 rdl. i 1646 til 14 rdl. i 1656, saaledes at hendes løn (5 rdl. 1 mk.) var indtjent; i 1660 var der ingen mejerske mere, medmindre en av pigerne har gjort tjeneste som saadan.

Forsaavidt Gessingholms produkter ikke blev forbrugt paa gaarden selv, blev de enten sendt til de andre gaarde eller solgt. Ustandselig blandede revisionen sig i salget og klagede over, at salgspriserne var for lave, men ligesaa prompte svarede fogeden, at der ikke havde kunnet opnaas højere priser. Revisionen, der havde regnskaberne fra alle de Rantzauske gaarde, havde et udmærket sammenligningsmateriale — selvom priserne jo kunde variere fra egn til egn — og man faar indtrykket av, at den ene foged blev spillet ud mod den anden. Navnlig var Chr. Rantzau paapasselig med kornet, hvadenten det var gaardens avl eller landgildekornet. Det blev selvfølgelig solgt, hvor det var dyrest, i København, Randers eller Aarhus, men i hvert fald i slutningen av perioden ser det ud til, at det oftest blev sejlet til Holsten. Hvis man, som i 1661, ikke kunde faa fat i en skipper, der turde sejle Skagen rundt til Elben, blev det sendt til Kiel eller til Rantzaus gods Schrevenburg ved Kielerfjorden. Fogeden har næppe paa eget ansvar kunnet sælge kornet, men har spurgt Chr. Rantzau først, om han maatte sælge. Han meddeler fx. 28. november 1652 i et brev, hvad landkøbspriserne paa korn er, nemlig rug 3 rdl. pr. td., byg 2, havre 1, og kort efter faar han at vide, at nu maa han sælge til de priser, men senere skal han forlange henholdsvis 16,8 og 4 sk. mere pr. td., og kornet skal saa betales til 1. maj eller senest St. Hansdag. Den samme fremgangsmaade synes at være brugt i 1643, da memorialen krævede kornpriserne meddelt og har sikkert været den normale. Da prisen paa maltet byg laa lidt højere end paa kornet, var det

kun naturligt, at det i 1643 blev krævet, at der skulde maltes saa meget byg som muligt baade paa Gessingholm og hos bønderne.

III. Øxnehandlen.

Gessingholm drev i begge ejeres tid en betydelig studehandel. Paa gaarden fandtes øxnestalde, der synes at have kunnet rumme indtil 160 øxne; det sædvanlige tal var dog langt mindre, mellem 80 og 110. I 1639 blev der føjet 5 fag til midten av øxnestalden, »og gavlen smukt muret«; fogeden fik ordre til at sørge for, at baasene var i orden til vinteren. Da staldene i 1656 var forfaldne, blev der lagt nye fodstykker under dem.

Paa tre forskellige maader deltog man i studehandlen. Helst modtog Gessingholm fremmede stude til opfodring. Det gav en forholdsvis lille fortjeneste, c. 2 rdl. pr. par, men rummede til gengæld ringe risiko; fogedens arbejde var minimalt, og der blev ikke krævet nogen kapitalanbringelse af Rantzau. Det var imidlertid kun i faa aar, at man fuldtud kunde udnytte staldenes rum og foderets mængde paa denne maade, og ofte kunde man slet ikke faa øxne paa foder for andre.

Godset lod i saa fald fogeden opkøbe øxne hos bønderne om efteraaret og holdt dem paa foder vinteren over sammen med de meget faa øxne, gaarden selv lagde til, og de øxne, bønderne leverede som husbondehold eller i bøder (sagefaldsøxne). Næste foraar søgte fogeden at sælge øxnene paa stalden til opkøbere, gerne hollændere, der selv hentede dyrene og lod dem drive sydpaa. Som regel — i hvert fald i de senere aar — gik det imidlertid heller ikke paa denne maade, og Rantzau maatte selv lade øxnene drive ned til Holsten, hvor de blev solgt til Hamborg eller andetstedshen. Sidstnævnte fremgangsmaade medførte baade større risiko og flere omkostninger, og gav blandt andet derfor langt ringere udbytte. At man helst undgik den, fremgaar tydeligt av et brev fra Mads Nielsen 29. december 1652, hvori han skriver, at øxnene har det godt, men endnu ikke er solgt; han skal nok, som han har ordre til, søge at sælge dem; men hvis det ikke lykkes, vil han som sædvanlig lade dem

drive til Elben og sælge dem dyrest muligt. Et andet brev fra fogeden af 10. februar 1653, lægger for dagen, at det sikkert skyldes toldafgifterne, naar Rantzau helst vilde sælge øxnene paa gaarden; tillige giver det indtrykket av, at handelen havde sine besværligheder. Øxnene var solgt for 29 rdl. 24 sk. pr. par til en hollænder, der skulde betale til snapsting med specier og hente dyrene 6. marts. Imidlertid døde køberen, hvorefter hans »kammerater« vilde have, at handelen skulde gaa tilbage. Med stort besvær — efter eget sigende — fik Mads Nielsen dog sagen ordnet og pengene ind, selvom han maatte tage c. 300 rdl. i kroner og markstykker. Derved var der tjent 4 rdl. pr. par, og Rantzau har faaet 1 rdl. 3 sk. i rente per 100 rdl. af sine udlagte penge, hvad der paa grund av told og transportomkostninger var fordelagtigere end selv at drive øxnene til Elben. Ved samme tid havde mange adelsgaarde »her og i Vendssysel« endnu ikke solgt deres øxne, hvorfor fogeden spørger, om der skal købes nye øxne.

Ved salg fra stalden synes det at have været reglen, at man ydede en ret lang kredit. I 1643 maatte fogeden — Rasmus Hansen — sælge øxnene for 29—30 rdl. parret at betale i tre terminer, men han maatte slaa $\frac{1}{2}$ specie av, hvis han fik kontant betaling hos en hollænder (Memorialen).

Naar øxnene i slutningen av perioden altid var Rantzaus egne, var det dog ikke efter ønske. I memorialen av 4. april 1656 faar Mads Nielsen udtrykkelig ordre til først at søge at faa fremmede øxne paa foder; hvis det mislykkes skal han købe billigt for de restancepenge, han har liggende; strækker de ikke til, kan han til St. Hansdag skrive efter flere penge. Det indskærpes ham, at han skal sørge for kun at købe sunde dyr. Da fogeden aldrig laa inde med større beløb i rede penge, blev der hvert aar sendt penge fra Breitenburg til øxnekøb, undertiden gennem præsten i Gessing, hr. Søren, der synes at have nydt Chr. Rantzaus tillid og tit ordnede pengesager for ham.

Øxnene blev købt hos egnens bønder, og fogeden førte sine rejseomkostninger i regning, gerne 4—5 rdl. Da han i 1652 havde købt 55 øxne, havde han paa rejserne fortæret for 3 rdl. 12 sk.,

hvad revisoren fandt var »vel møget ved saa lidet fæ at købe«. Undertiden kunde der komme sygdom blandt dyrene, som i 1655—56, da der indkøbtes medicin til syge øxne for 3 rdl. 12 sk., medens huden av de selvdøde dyr blev solgt — i 1652 fik Mads Nielsen paa hovedet, fordi han ikke havde faaet nok for huderne. Tabet ved sygdom var sjældent mere end en eller to, men kunde dog stige til 13; da en stud i 1648 stak av under transporten, maatte fogeden erstatte den.

Rejsen sydpaa var lang og besværlig og skulde altid foregaa i marts maaned (Reces 1. juli 1619).

Fra en del aar findes kun enkelte optegnelser om studerejserne i regnskaberne, men fra aarene 1654, 1656 og 1657 er der bevaret fuldstændige rejseregnskaber, ført av fogeden, der ledede studedriften. Et kort referat av det første regnskab vil give et billede av en saadan tur.

5. marts blev 141 øxne »slagen fra stalden« og marcherede ledsaget av fogeden, ladefogeden og en karl til Øskov [Løsning sogn] og dagen efter til Javngyde [Tulstrup sogn]. Ingen av dagene blev der købt foder til studene, kun havre til fogedens hest, da der var kørt foder til disse steder fra Gessingholm. 8. marts naaede driften Chr. Rantzaus gaard Skovgaard i Kollerup sogn, men fik her kun udleveret to læs hø, hvorfor der næste dag maatte købes hø i Bække for 4 rdl. 8 sk. Øxnene passerede Foldingbro d. 10., hvor toldereren fik 20 sk. for sin ulejlighed, og naaede over Meilby til Ribe d. 11., hvor der baade betaltes told ved den nordre og den søndre port, og tolderne m. fl. fik smaa-beløb. Samme aften kom man til Spandet, hvor der købtes hø for 3 rdl. 16 sk.; de følgende dage gik vejen over Alslev, Bøhus og Ravsted. De to første steder købtes hø for godt 4 rdl. det sidste for kun 4 sk. I Ravsted maatte der betales $\frac{1}{2}$ sk. i told for hver ox. Paa Rantzaus gaard Lindved fik øxnene d. 14. 4 læs hø, naaede d. 16. over Skovby til Dannevirke, hvor der betaltes 3 sk. told for hver, laa natten over i Krop og fik for $4\frac{1}{2}$ rdl. hø, mens mandskabet spiste i Sorkro, passerede d. 17. Rensborg, hvor der igen betaltes 3 sk. told pr. ox, og overnattede i Javnsted, hvor de fik hø for 3 rdl. 16 sk. Chr. Rantzaus »kasse-

rer« Ths. Nissen kom d. 18. til kroen Aspe og mødte driften, der igen fik for $4\frac{1}{2}$ rdl. hø. D. 19. blev der fra Breitenburg kørt 4 læs hø ud til den i Bramsted, hvor der kom nogle hollandske købmænd for at se paa dyrene. D. 20. tilbragte driften i grevskabet Rantzau og fik foder fra Breitenburg, men i dagene 21.—25. laa den ved Uetersen, hvor der maatte købes foder, skønt noget blev bragt fra Breitenburg. Endelig solgtes 115 øxne d. 25., hvorefter de resterende 25 — een maa altsaa være gaaet tabt paa vejen — blev drevet tilbage til Rantzau. Bortset fra »den store told i Ribe« var rejseudgifterne 81 rdl. 23 sk. eller c. $26\frac{1}{2}$ sk. pr. øxe, hvortil kom fogedens og hans mænds hjemrejseudgifter og værdien av den tabte øxe. 1656 tog rejsen 20, men 1657 kun 16 dage, skønt vejen var praktisk talt den samme.

Det kan synes ejendommeligt, at den jyske halvø krydsedes tre gange under marchen mod syd, men grunden har aabenbart været den, at man fulgte en rejserute som tangerede Skovgaard, Lindved og Breitenburg, saaledes at øxnene kunde faa foder fra Rantzaus egne gaarde. Dette ønske forklarer dog ikke turen om ad Ribe. Maaske var grunden den, at øxne-markedet i Ribe holdtes d. 25. marts, og der derfor paa denne tid var opkøbere i byen. De indkøbte fodermængder var iøvrigt saa smaa, at dyrene for en del maatte finde deres føde ved vej-kanten. Øxnetolden, der betaltos i Ribe, var $1\frac{1}{2}$ rdl. pr. øxe, hvortil kom tolden ved Dannevirke paa 3 sk. pr. dyr og nogle broavgifter. Turen fra Gessingholm til Uetersen er ca. 370 km., det vil sige, at øxnene har gaaet ca. 20 km om dagen, hvad der ikke er imponerende. I slutningen av det 19. aarhundrede regnede man med, at en stud uden vanskelighed kunde gaa 25—30 km. Delvis skyldes vel denne sneglefart, at vejene var slette, delvis at dyrene næppe har været saa kraftige, som senere tiders.

I de tre aar, 1654, 1656 og 1657 er turen gaaet den samme vej; derfor er det dog ikke sikkert, at man altid har fulgt denne rute; i 1643 fik fogeden i hvert fald ordre til at drive de øxne, der ikke

maatte blive solgt, den korteste vej til Holsten over Kolding. 1650 slog øxnehandlen fejl paa grund av sygdom; i krigs-aaret 1657 gik det dog endnu værre. Da efterretningen om krigsudbruddet naaede Gessingholm, drog Mads Nielsen og lade-fogeden d. 4. august til Frederiksdodde med ca. 110 øxne og 7 heste for at se at faa dem over til Fyn. De naaede Frederiks-odde d. 10., men kunde ikke komme over og lejrede sig i Høn-borg i tre dage. Av hensyn til bekostningen vandrede de derefter til Skovgaard, hvor de blev i tre dage, medens ladefogeden hver dag red til Melfarsund, hvor han forgæves søgte skibslejlighed. Da de hørte et rygte om svenskernes ankomst til Kolding, drog de hjem til Gessingholm. Herfra red de begge til Aarhus, hvor de i 11 dage forgæves søgte at faa fat i et skib, men nu hørte, at svenskerne laa for Frederiksdodde, hvorefter de igen satte øxneflokken i march og med et tab av 9 øxne naaede over Rold-skov og Hobro til Aalborg, hvor de fik dyrene sat over til Vend-syssel, staldede dem i Torup og der mente dem foreløbig i sikker-hed. Dermed var redningsbestræbelserne imidlertid ikke stand-set. Ladefogeden red paa een nat til Helgenæs og fik en baad til at sætte sig over til Samsø, hvor han i to dage forgæves søgte skibslejlighed. Medbringende sin hest satte han nu over til Refs-næs og red til Kallundborg, hvor han stadig uden held fortsatte sine bestræbelser i to dage. Over Slagelse naaede han Korsør, hvorfra en karl Rasmus Holst blev sendt med breve til greven paa Fyn, medens ladefogeden var en todagestur i Skelskør. Her kunde han endelig faa fat i en skude, men fandt fragten for høj og red derfor til København efter grevens egen skude. Den var imidlertid beslagnagt av regeringen, og det tog sex dage at faa den fri; saa maatte han endda betale 20 sk. for »kongens crone at stryge aff masten«. Da den ikke var stor nok til at tage alle øxnene, forsøgte han at faa en skude til, men »da kom bud til København, at der blev mange skuder tagen i søen av kapere, saa var der da ingen, som vilde ej heller maatte løbe ud fra landet«. Endnu i tre uger blev han i København uden at faa ud-rettet noget, hvorefter han sejlede hjem. Alle disse udflugter

havde kostet ca. 50 rdl., og saa endte det endda med, at øxnene faldt i hænderne paa fjenden.

Da regnskaberne, som det fremgaar av vedføjede skema, er meget mangelfulde, er det vanskeligt at se, hvor meget der er tjent paa øxnehandlen. Rantzaus egen beregning er ikke helt tilfredsstillende. Staldfodringspengene er nemlig bruttoindtægt og viser saaledes ikke, hvad opstaldningen av fremmede øxne har givet i virkelig indtægt. Noget bedre stiller det sig med de aar, da Rantzau selv har drevet hele handlen, selvom han mærkværdig nok ikke har regnet de selvdøde dyr med til omkostningerne. Foruden at han har faaet en hæderlig rente av sine i forretningen anbragte penge, ca. 6 0/0, har han paa de solgte øxne tjent en 10—20 0/0 av de samlede udgifter. Beløbet svinger noget, men er snarest lidt større; i de aar, hvor øxnene solgtes direkte fra stalden, var fortjenesten omkring 35 0/0, saa det er rimeligt, at man har foretrukket denne salgsmaade. For nogle aar kendes salgsprisen pr. par nemlig: 1652 29¹/₂ rdl., 1653 29¹/₂ rdl., 1654 30 rdl., 1655 28¹/₂ rdl., 1656 28 rdl. og 1657 26 rdl. 36 sk.

De øxne, der ikke blev solgt, blev skoet og brugt i landbruget som trækdyr. En del avskoede øxne, der ikke egnede sig til staldfodring, blev for en ringere pris solgt til slagtning i Randers og andetsteds eller slagtet til gaardens egen husholdning.

I de fleste aar blev Gessingholms øxne drevet av sted alene, men i enkelte aar fik fogeden ordre til tillige at tage sig av stude fra de andre gaarde, hvor der ogsaa holdtes øxne. Alle øxnene blev klippet med »CzR« (c: Christian zu Rantzau) og ligesom de andre dyr brændt med bogstaverne »G. R. Z. R.« (c: Graf Rantzau zu Rantzau).

Nedenstaaende oversigt oplyser de vigtigste forhold vedrørende øxnehandlen, hvorom de bevarede regnskaber kan give oplysninger i en længere aarrække. Som regel har tallene maattet hentes fra forskellige steder. Øxneaaret gaar fra marts til marts og falder derfor ikke sammen med det almindelige skæringspunkt i godsregnskaberne 1. maj. Oplysningerne er temmelig

mangelfulde, men kan næppe fremskaffes bedre. Kolonnen beholdning omfatter baade sagefaldsøxne, eget tillæg og de det forrige aar indkøbte øxne. Naar beholdningen er særlig stor, betyder det kun, at øxnene er indkøbt tidligt paa aaret, d. v. s. før 1. maj, saa at der i det almindelige godsregnskab findes en stor beholdning av øxne. I aaret 1619 sendtes der 34 og 1629 32 øxne til andre jyske gaarde fra Gessingholm, og 1631 kom der fra Herningsholm 34 øxne. Pris er den gennemsnitlige indkøbspris uden hensyn til fogedens omkostninger til indkøbsrejser etc., og de ved udregningen opstaaede skillingsbrøker er forhøjet eller bortkastet. Indkøbslisterne er gennemgaaende meget omhyggeligt ført med beskrivelse av hver enkelt stud. Sælgerne var egnens bønder, baade godsets egne og andre, og det var meget sjældent, at der købtes mere end 2 øxne hos samme bonde. Fremmede vil sige fremmede øxne paa stald. Ejerne var enten købmænd fra Holsten eller Holland eller borgere i Randers og betalte 4 rdl. for et par stude for hele vinteren, medens et ungnød kun kostede det halve. Som en del av deres løn havde fogeden og ladefogeden fra 1654 henholdsvis 4 og 1 oxer gratis paa stald, men dem er der intet hensyn taget til i skemaet. Solgt betegner de øxne, som er indkøbt eller tillagt, staldfodret og om foraaet solgt til studehandlere. Drevet omfatter alle øxne, der forlod Gessingholm. Som regel naaede de alle velbeholdne til Altona. 1650 var øxnene imidlertid syge, og paa vejen til Holsten døde 13. Ingen vilde købe de syge dyr, og 30 av de daarligste blev opstaldet paa Breitenburg, mens resten vandrede tilbage til Herningsholm (89) og Gessingholm. Av de 11, der naaede hertil, døde de 10, og formodentlig er det ikke gaaet dem, der blev tilbage paa de andre gaarde væsentlig bedre.

Naar øxnene solgtes paa stalden, blev de av den nye ejer klippede og brændt med hans mærke; da Cornelis Hollænder i den anledning i 1652 var paa Gessingholm, lod fogeden godset give en tønde øl, men paa regnskabet bemærkede Chr. Rantzau egenhændig: Vil ikke herefter for saa ringe godtgøres!

	Behold- ning	Købt	Pris	Frem- mede paa stald	Solgt paa stald	Drevet til Holsten
1616....	1	70 11 rdl.	27 sk.	»	»	»
1617—18	»	102 11 -	27 ¹ / ₂ -	»	»	100
1618—19	»	80 11 -	17 -	»	»	»
1620—21	82	» (12 -	32 -)	»	»	79
1621—22	78	22 10 -	21 -	»	2	»
1624—25	»	33 12 -	46 -	»	»	»
1625—26	»	24 12 -	9 -	»	»	»
1626—27	46	12 12 -	1 -	46	»	42
1628—29	»	121 11 -	39 -	»	»	»
1629—30	85	29 13 -	31 -	»	»	94
1630—31	8	75 14 ¹ / ₂ -	» -	»	»	95
1631—32	42	96 14 -	» -	5	»	94
1632—33	1	100 16 -	22 -	»	»	»
1636—37	4	» » -	» -	96	»	»
1638—39	»	» » -	» -	114	»	»
1642—43	14	103 16 -	24 -	»	»	92
1645—46	»	» » -	» -	80	»	»
1646—47	4	118 16 -	9 -	»	»	107
1647—48	10	83 15 ¹ / ₂ -	» -	84	»	80
1648—49	15	132 15 -	37 -	»	»	140
1649—50	7	149 15 -	4 -	»	»	136
1651—52	19	47 16 -	33 -	100	55	»
1652—53	7	126 17 -	34 -	»	112	»
1653—54	18	164 17 -	37 -	»	»	141
1654—55	31	75 16 -	36 -	200	50	»
1655—56	52	88 15 -	28 -	54	2	100
1656—57	26	144 17 -	9 -	»	»	120
1657—58	22	84 15 -	15 -	»	»	»
1658—59	»	» » -	» -	»	»	»
1659—60	14	» » -	» -	61	9	»
1660—61	»	» » -	» -	80	»	»

IV. Skov og svin.

Størrelsen af Gessingholms skovareal lader sig næppe fastslaa med sikkerhed. Nogle af de skove, der nævnes i regnskaberne, findes ikke mere, i hvert fald ikke under de dengang brugte navne. Nu hører der ca. 800 ha skov til gaarden; da skovarealet i almindelighed er faldet i tiden efter den her behandlede periode, kan man vist gaa ud fra, at arealet dengang ikke var mindre. Om Skovenes tilstand ved man alene, at Just Høeg i 1641 erklærede, at skoven til de gaarde, som Chr. Rantzau da vilde bortmageskifte, var ringere end den til kronens gaarde. En enkelt gang kan man se, at Chr. Rantzau har bestræbt sig for at behandle sin skov rationelt, for i 1652 fik fogeden ordre til at beskære de unge bøge for grene, saa »de fik des bedre mod at gro i højden«; de avhuggede grene skulde bruges til gærdsel. For at værne skoven, udstedte han ligeledes forbud mod, at bønderne beholdt deres geder længere end til Mikkelsdag 1643; i hvert fald maatte de ikke komme i Dyrehaven. Aabenbart for at skaffe læ til denne, fik en række træer langs dens plankeværk lov til at blive staaende i 1646, da der ellers ryddedes løs blandt træerne uden for Dyrehaven.

Skoven havde de tre opgaver: at være hjemsted for vildtet, at yde tømmer og brænde og at give olden til svinene.

Hvorledes Dyrehaven er opstaaet, kan ikke ses, men 1639 laa der i den baade en gaard, der dog havde sin avling udenfor, og flere huse, og i et av disse har den et par gange nævnte dyrevogter boet. I 1643 blev der udført et stort — uvist hvilket — arbejde i Dyrehaven. Det sandsynligste er vel, at det har drejet sig om rejsning eller reparation av gærder. Hver søndag efter prædikenen skulde der sendes 10 karle fra Rantzaus gaard Demstrup til Gessingholm for at arbejde i Dyrehaven, hvorefter de kunde tage hjem den følgende lørdag, og arrangementet skulde staa paa i 5 uger. Fast skytte holdtes ikke paa gaarden, men en skytte fra Holsten blev undertiden sendt rundt paa de jyske gaarde for at skyde vildt, og da han i november 1661 havde skudt en del paa Gessingholm, spurgte fogeden, hvor han skulde sende ham hen. (Brev 15/11 1661). Vildtets art nævnes ikke, men i

1639 skulde der hentes kaniner fra Samsø, som skulde »forvares vel«, og senere blev sat ud i Dyrehaven. 1646 fik fogeden ordre til at købe 10 stk. »groswilt« hos jægermesteren Hans Dypolt paa Skanderborg for 20 rdl., men den økonomiske Chr. Rantzau rettede det i memorialen til : »er muss für das wilt geben, was in Jütland gebruchlich ist«. Samme aar fik Dyrehaven et nyt plankeværk, hvori der blev boret huller til regnvandets avløb.

Sammen med vildtet kan man maaske omtale fiskene. Der fandtes flere fiskedamme, vistnok med træbund eller træsider; i 1651 blev det forbudt at bruge fyrredeller i dammene; i stedet skulde anvendes eg og nede i vandet bøg. En av dammene laa i Mogenstrup, hvortil der i 1639 blev flyttet 1000 karudser fra Skiffart dam. Til andre damme blev der hentet fisk fra Langsø — 1647 skulde fogeden købe levende fisk til dammene — og desuden fik Chr. Rantzau fisk av Mogens Arenfeld til Rugaard. Fiskene blev fanget i et stort vaad, som blev laant — sammen med en fisker — af fru Olive Lykke. Hverken fisk eller vildt blev solgt og er nok blevet spist i en av Chr. Rantzaus mange husholdninger. I hvert fald fik ladefogeden paa Gessingholm i 1646 besked paa at fiske i Langsø og Kolindsund til gaardens vinterforsyning. 1648 og 1652 findes ligefrem registre over, hvormange fisk dammene rummer.

De fældede træer blev anvendt til redskaber, til bygnings-tømmer baade paa hovedgaarden og paa bøndernes gaarde og huse og endelig til brændsel. Nedenfor er det forsøgt at opgøre, hvormange træer der er fældet i de aar, hvorfra der er skovregister; et træ er imidlertid et meget vagt begreb, saa kun naar træet er hugget op i favneved, faar man en nogenlunde klar forestilling om mængden. Træet blev fældet, hugget og savet av hovbønderne, — i 1646 hentedes endog hovbønder fra Demstrup og Sødringholm — og reglen var den, at hver gaard skulde hugge 10 favne bølgeved 3 alen høj, og føre det enten til stranden, naar det skulde sendes til København, eller til Gessingholm, hvor det opbevaredes i kælderen. Det daarligste træ blev brændt under tegloven eller til trækul, som sendtes til København. (Memorialen 1643. Revision 1650). Noget savværk omtales ikke

paa gaarden, men under en bøde paa 20 rdl. blev det alligevel 1639 forbudt bønderne at drive savlad i erhvervsmæssig hensigt. En stor del av det ophuggede træ var vindfælder, »falveded«, og naar der fældedes træ, søgte man at skaane dem, der gav god olden (Memorial 1646). For at holde paa skoven forbød Chr. Rantzau endda i 1656 fogeden at sælge av de »skallede« ege og bøge i Strandkær, skønt de ikke gav olden.

Det huggede brænde, der blev sendt til København, blev enten brugt i Chr. Rantzaus »logement« eller solgt. I 1646 skulde fogeden sørge for, at der var bøge- og birkebrænde paa lager, men da prisen pr. favn i København var 8 $\frac{1}{2}$ mk. dansk for bøg og 6 $\frac{1}{2}$ for birk, maatte det ikke sælges til skipperen under 4 og 3 mk. dansk. Ved at sælge til skipperne undgik man risikoen ved sejladsen og sparede fragten. Skovens tømmer dækkede gaardens forbrug av bygningstømmer — der ses aldrig at være købt tømmer udefra — men fandt dog ogsaa anden anvendelse. I 1643 skulde der saaledes hugges spaan til tækning av taarnet paa Herningholm, og 1652 skulde der hugges og lagres bødkertræ til smørtønder. Foruden det tømmer, der udvistes bønderne til bygning og brændsel, blev der av og til givet andre træ. Præsten i Vivild hr. Lauritz Fussing fik brænde ligesom hans kollega hr. Søren Hansen Ølgod i Gessing, og det samme gjaldt en gammel præsteenke Maren Jensdatter i Gessing. Under Torstensson-krigen fik fogeden Oluf paa Estrup udvist en eg, fordi han havde hjulpet Mads Nielsen med at faa 5 kreaturer igen, som var blevet stjålet av en svensk kvartermester, og en saa fornem mand som kongens kammersekretær Philip Bornemann fik 1647 10 favne brænde som gave. Samme aar fik bønderne udvist 37 bøge til nye vogne, da svenskerne havde taget alle køretøjerne fra dem.

Til Gessingholm hørte en del mose, men tørv nævnes kun een gang, da hr. Lauritz i Vivild fik lov at skære tørv i Brendmose 1639.

Oversigt over skovhugsten.

1624—25. Solgt vindfælder for 21 rdl. 36 sk.

1625—26. Solgt vindfælder for 7 rdl.

1643. En del tømmer bevilget bønderne til stolper og lægter.

1643—45. Hugget til eget brug: 30 ege, 17 bøge, og til gaver: 3 ege, 3 bøge. Udvist bønderne til bygningstømmer: 30 ege, 31 bøge og til vogntømmer: 37 bøge.

1646—47. Udvist bønderne til bygningstømmer: 84 ege, fældet til eget brug: 37 ege, 44 bøge og til gaver: 1 eg, 2 bøge og 15 birke. Hugget til brænde: 1040 bøge (= 484 favne) og 1167 espe (=538 favne). 4 favne blev sendt til Chr. Rantzau i København, 10 favne brugt til gave, medens resten solgtes for 14 sk. 1½ d. pr. favn.

1647. Til eget brug paa Gessingholm (bygning, gærdsel, brænde): 202 ege, 37 bøge og paa Herningsholm: 9 ege, 3 bøge (= 2 rdl. 38 sk.). Solgt bønderne 92 bøge, 1 eg for 4 sk. pr. læs (= 33 rdl. 10 sk.). Desuden udvist der 103 ege 60½ bøg opgjort i fag, bjælker og lægter til bøndernes bygningsarbejder. Prisen paa bølgebrænde sattes til 4 mk. pr. favn, for birk 3 mk.

1648. Solgt bønderne til brænde 118 bøge, 31 ege (= 51 rdl. 36 sk.). Til brænde, især ved tegl- og kalkovne, huggedes 124 ege, 115 bøge og til gaardens og bøndernes bygning 4 ege og 15 bøge.

1649. Til gaardens brug savet 185 fjæle (arbejdslønnen udgjorde 27 rdl. 19½ sk.) og solgt fra Kolstrupskov 8 ege, 84 bøge for 27 rdl. 25 sk. Udvist bønderne 24 bøge til bygningstømmer.

1649—50. Hugget til gaardens og bøndernes bygning 63 ege, 84 bøge.

1651. Udvist bønderne til bygning 11 ege, 20 bøge. Til eget brug savedes i Strandkær 218 bjælker, for en arbejds løn paa 28 rdl. 22 sk. I en stor blæst faldt saa mange træer, at der det aar intet blev hugget paa roden. Til at ryge flæsk ved fik d. 29. januar hver gaard i Gessing, Lystrup og Nørager anvist 3 læs ved og hvert bol 1½ læs.

1652. Udvist bønderne til bygningstømmer 18 ege, 8 bøge og til vogntømmer 155 bøge. Solgt tømmer og brænde for 76 rdl. 1 sk.; herav var 77 bøge fældet og resten — uvist hvormeget — vindfælder.

1653. Solgt fra Kolstrup skov 13 ege, 103 bøge, 1 esp (= 64 rdl. 20 sk.).

1655. Solgt fra Kolstrup skov 46 ege, 12 bøge (= 18 rdl. 10 sk.).

1656. Solgt fra Kolstrup skov 27 ege, 55 bøge (= 21 rdl. 22 sk.).

1657. Solgt fra Kolstrup skov 22 ege, 56 bøge (= 19 rdl. 12 sk.).

1658. Hugget i alle skove og solgt for 17 rdl. 44 sk.

1658. Hugget i alle skove og solgt for 5. rdl. 5 sk.

1661. Hugget i alle skove og solgt for 6 rdl. 31 sk.

Regnskaberne er jo meget ufuldstændige, men de sidste lave salgsbeløb viser, hvor skoven har lidt under krigen. At der var brug nok for træ, ses av det følgende aar, da der til bønderne udvistes 96 ege 157 bøge.

Skoven vurderedes altid efter den olden, den kunde yde, og paa denne tid har det sikkert været regnet for vigtigere at kunne faa olden end tømmer og brænde av den. Paa Gessingholm taxeredes skovene hvert aar av nogle bønder, der fastslog, hvor mange svin de kunde føde. Deres taxation synes at have været rimelig, for da man i 1647 satte flere svin paa skoven, end den var taxeret for, sultede de. I 1609 regnede man med, at skovene kunde føde 1210 svin og i 1615: 1330; i 1616 forøgedes godsets skovareal med Mogenstrupskovene, der kunde føde yderligere 111 svin. Desuagtet er det højeste antal svin, der efter regnskaberne har kunnet gaa i skovene i de følgende aar 955 (i 1630). Enten maa de første vurderinger være foretaget i usædvanlig gode oldenaar, eller ogsaa er skovene blevet uhyggeligt forringet i Rantzauernes tid. Da vurderingerne i 1609 fandt sted i anledning av gaardens salg, skulde de svare til den normale tilstand og ikke som den var i et særlig godt aar; man er derfor mest tilbøjelig til at antage den sidste forklaring. Det er sandsynligt, at skovene har lidt stærkt under krigene, men allerede i aarene før Karl Gustavkrigene var der praktisk talt ingen olden. Der maa altsaa være foregaaet en voldsom forringelse av skoven, men om dens aarsager kan man kun gætte. (Om skovens forringelse, se iøvrigt Troels Lund: Dagligt Liv i Norden. I.).

Oldengældtaxationen oplyser desværre intet om skovenes

areal eller værdi som tømmerkov. Esp og birk, hvorav der fandtes en del i skovene, gav ingen olden, og selv i daarlige oldenaar gav skoven brænde og tømmer. I almindelighed hævdes det, at de store svinemængder ødelagde skovene, fordi svinene spiste de unge spirer, saa der ingen ny skov voxede op; maaske er det forklaringen paa de gessingholmske skoves tilbagegang. Kun i eet aar — 1661 — da der næsten ingen olden var, blev svinene fodret med korn paa sti.

Oldensvinene tilhørte forskellige kategorier: først var der gaardens egne svin, en beskeden stamme, der fik faa grise, og som nærmest skulde tjene til at skaffe flæsk til gaardens eget forbrug, dernæst bøndernes landgildesvin, der næsten altid ydedes in natura og ligesom gaardens egne svin fik gaardens mærke indbrændt. I gode oldenaar hentedes ogsaa landgildesvin fra Rantzaus andre gaarde, fordi Gessingholm var bedre skovforsynet. Medens Demstrup og Sødringholm dog kun laa en 3—4 mil borte, var der flere dages vandring fra Skovgaard og Herningholm, for slet ikke at tale om Vejbjerg ved Struer, hvorfra der i 1647 traskede 13 svin til Gessingholm. Endelig tog man bondesvin paa olden mod en betaling, der vist i nogen grad var afhængig af oldenens godhed. I regnskaberne fra 1629 og 1630, der er ført paa tysk, optræder som en særlig kategori »Tehteschwein«, hvad der formentlig betyder, at svinene er leveret i »tægter« (en tægt var sex svin). Hvorfor de holdes for sig, og hvorfor der betales et ringere beløb for dem, end for andre svin, kan ikke ses. Tægthetegnelsen hænger formodentlig sammen med, at hvert sjette av de svin, bønderne satte paa skoven, oprindelig tilfaldt skovejeren. Da der betaltes 6 sk. for hvert av dem, kan man maaske gaa ud fra, at ordningen med tægter, hvorav der ydedes hvert sjette svin, er den almindelige betalingsmaade, som man i dette Aar efter Chr. Rantzaus ordre har forladt. I 1646, for hvilket aar der desværre ikke er bevaret noget oldenregnskab, var Chr. Rantzau i vildrede med sig selv med hensyn til oldensvinene. Først fastslog han 19. februar, at oldenydelsen som sædvanlig skulde være hvert sjette svin, men han vilde overhovedet ikke have bondesvin i skoven! Blev det et godt

oldenaar, skulde der hentes svin fra de andre gaarde. Senere paa aaret — udateret — vil han nok have bondesvin paa olden, men kun hvis han faar hvert sjette svin, ikke for penge; i dette aar har det aabenbart været en bedre forretning selv at handle med svinene. Stadig skal der dog komme svin fra de andre gaarde. Tre aar senere ser man det samme princip hævdet: først Gessingholms egne svin og landgildesvinene, derefter svin fra andre gaarde og endelig bondesvin paa olden.

Til at vogte svinene havde gaarden en svinedreng; men i 1651 foreslog revisionen, at en av de mænd, der havde svin paa olden, skulde vogte alle svinene mod en godtgørelse pr. svin. Han kunde eventuelt faa betaling i korn fra Gessingholm, men skulde holde sig selv med kost. Det kan ikke ses, om forslaget blev gennemført; i hvert fald viser de senere regnskaber, at der var en svinedreng paa gaarden, men han kan jo have været brugt til pasningen av gaardens egne svin, naar de var paa sti.

Svinene blev slagtet, saltet og, bortset fra hvad der spistes paa gaarden selv, sendt til København eller Holsten. Til nedsaltningen brugtes bl. a. det salt, bønderne ydede i landgilde, og baade svinehoveder og rygge røgedes, før de blev sendt avsted. I 1654 erklærede revisionen, at alt flæsket fra Jylland var saa daarligt, at det næppe kunde fortæres, hvorfor alle svin fra de jyske gaarde skulde føres til Gessingholm for at blive ordentlig behandlet, altsaa dog en tillidserklæring til Mads Nielsen. I forbindelse hermed staar det vistnok, at der samme aar blev sendt en vis Gert von Buchwald til Skovgaard for sammen med »Elisabeth« at slagte 200 svin paa rette maade.¹⁾

Som det ses av nedenstaaende oversigt over olden, er oplysningerne meget spredte og sparsomme; man kan dog ikke derav slutte, at der ikke har været olden i de aar, da oldenregnskaberne mangler. Taxationen foretoges som nævnt av bønderne og fastsloges i tingsvidner. Disse indeholder undertiden udtalelser om, at nogle av skovene var helt uden olden (1654) eller at oldenen

¹ Gert von Buchwald findes ikke i stamtavlen i D.A.A. XXX.; det lyder ogsaa usandsynligt, at en mand av saa fornem slægt skulde optræde som svineslakter.

	Taxation	Egne svin	Bonde- svin	sk. pr. stk.
1616.....	1037	93	944	»
1621.....	214	60	154	11
1624—25.....	»	»	312	8
1625—26.....	»	»	6	8
1629.....	497	83	128	8
1630.....	955	222	227	8
1631.....	352	86	238	10
1632.....	»	»	112	8
1635.....	348	101	237	8
1637.....	466	46	257	12
1639.....	321	207	114	10
1644.....	734	190	536	8
1647.....	475	276	200	12
1653.....	749	260	589	10
1654.....	42	18	24	10
1657—58.....	38	32	»	»
1658—59.....	563	31	»	6
1659—60.....	80	18	70	8
1660—61.....	36	36	»	8
1662—63.....	53	»	53	8

var ond og ringe (1658). Kolonnen egne svin omfatter baade Gessingholms hovedgaardssvin og landgildesvin samt de svin, der fra Rantzaus andre gaarde blev drevet til Gessingholms skove. Reglen var iøvrigt den, at i den nærmest ved hovedgaarden liggende skov, Gessingholm skov, optoges gaardens egne svin, mens bondesvinene blev drevet ud i godsets andre, fjærnereliggende skove. I de gode oldenaar 1630, 1644, 1647 og 1653 blev der drevet 134, 114, 189 og 171 svin til Gessingholm fra de andre gaarde; i de øvrige aar kom der kun faa, eller i de daarligste slet ingen. Bondesvinene tilhørte baade Rantzaus egne og andre bønder, og desuden fik fogeden og præsterne paa godset lov at drive nogle svin gratis ud i skoven. Prisen for at have et svin paa olden synes ikke at have været afhængig af, hvor mange svin der kunde gaa

i Gessingholms skove, men bestemtes snarere efter egnens olden i det hele taget; ellers er der i al fald ingen mening i de meddelte priser. I 1658—59 var prisen særlig lav paa grund av »den fjendtlige tids tilstand og fordi olden var raadden og fordærvet«. I det sidste krigsjaar 1660—61 fik bønderne lov at lade et ubestemt antal svin gaa paa olden for 8 sk. pr. stk., men formaaede ikke at betale pengene. Kun for ett aar kendes salgsprisen for svin, idet godset 1635 solgte 80 egne og landgildesvin for 120 rdl. 36 sk.

Anmeldelser.

Axel Nielsen, unter Mitarbeit von Erik Arup, O. H. Larsen, Albert Olsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte. (Handbuch der Wirtschaftsgeschichte, hrsg. von Georg Brodnitz). Jena 1933.

Dansk Historieforskning er oprigtig at lykønske til allerede nu at have faaet en samlet Fremstilling af Danmarks økonomiske Historie. Det vil vare nogen Tid, før Norge og Sverige er naaet saa vidt. I den foreliggende Bog er Fremstillingen af Middelalderen kun skitseret, men af den følgende Tid, frem til Verdenskrigens Udbrud, er der givet en fyldig Oversigt. Arbejdet vil sikkert blive paaskønnet af mange Landes Forskere og Studerende, som hidtil har manglet enhver Mulighed for at skaffe sig Kendskab til den danske økonomiske Udvikling. Af Hensyn til et nordisk Publikum vilde det ogsaa være ønskeligt, om Værket ogsaa kom til at foreligge paa Dansk.

Det siger sig selv, at en samlet Fremstilling, der er gjort færdig saa tidlig, har nødvendiggjort en hel Del Resignation. At Opgaven maatte fordeles paa flere Hænder, laa i Sagens Natur. Uheldigere er det, at de forskellige Forfattere er gaaet til den med forskellig videnskabelig Udrustning, uden at der fra den samlede Forfatterkomité's Side synes at være foretaget nogen Bedømmelse af deres Bidrag. Da Tiden ikke har tilladt Benyttelsen af meget nyt Kildestof, har Arbejdet i det væsentligste maattet støtte sig til, hvad der tidligere er blevet offentliggjort. Af utrykt Materiale finder man vel ikke lidt i Behandlingen af Lavsvæsenet og ellers noget paa enkelte Punkter (f. Eks. S. 273 og 290), iøvrigt kun Ubetydeligheder. De trykte Primærkilder er meget rigeligere benyttet; i hvilken Udstrækning er dog ikke let at overskue, da kun Bogens første Kapitel indledes med en Kildeoversigt. At Forfatterne i første Række har været henvist til at holde sig til den tidligere Litteratur, siger sig iøvrigt næsten selv, da det ellers vilde have været flere Aar endnu, inden Opgaven var blevet løst.

Spørgsmaalet bliver, hvor stærkt dette Forhold begrænser Muligheden for at lære Danmarks økonomiske Udvikling at kende. Danmark har allerede haft en Række betydelige Forskere paa dette Omraade: Henrik Pedersen og Falbe Hansen indenfor det XVII, XVIII og til Dels XIX Aarhundredes Agrarhistorie; Rubin og Schovelin indenfor Handelshistorien (og andet) i den sidste Halvdel af XVIII og den første Halvdel af XIX Aarhundrede, Camillus Nyrop for Lavsvæsenets Historie — for kun at nævne nogle af de vigtigste. Men saa værdifulde disse Forskeres Bidrag end har været, kan der dog ikke være nogen Tvivl om, at Danmarks økonomiske Historie, ligesom Nabolandenes, er udforsket paa meget centrale Punkter. Da den politiske Historie til Gengæld har været dyrket i Aarhundreder, opstaar der en stærk Fristelse til at give de politiske Kendsgerninger en Plads, der ikke motiveres af deres Betydning for selve den økonomiske Udvikling. Ved at vise dette vil den foreliggende Bog forhaabentlig stimulere til fortsat Udforskning af det Mylder af fængslende Emner, der her foreligger; til syvende og sidst bliver det maaske det største Gavn, den kan gøre.

Fordelingen mellem de fire Medarbejdere har været følgende: Erik Arup har været alene om Middelalderen, medens Skildringen af de følgende Tidsaldre frem til Verdenskrigens Udbrud leddes efter baade kronologiske og saglige Synspunkter. Albert Olsen og Axel Nielsen har sat en Tidsgrænse mellem deres Afsnit ved Aar 1840, men for begges Vedkommende har O. H. Larsen overtaget de Kapitler, der vedrører Landbruget. Paa den Maade har Axel Nielsen og O. H. Larsen faaet omtrent en Fjerdedel hver, Albert Olsen noget over en Trediedel og Arup Resten. Det synes rigtigst at behandle hver Forfatters Bidrag for sig selv.

Arups Skildring af Middelalderen præges af hans sædvanlige fængslende Fremstillingsform. I dette Tilfælde kommer den særlig til Udtryk i hans Gave til næsten umærkeligt at føre Læseren fra det ene Emne til det andet. Netop af den Grund er det imidlertid vanskeligt at redegøre for Fremstillingens Traad eller endogsaa dens Formaal. I Afsnittets første Halvdel, der øjensynlig skal skildre Tilstanden før det 14. Aarhundrede, behandles — med Udgangspunkt i Folketallet — Bebyggelsesforhold, Dyrknings- og Besiddelsesformer af Jorden; paa dette Punkt benyttes Kongemagtens Stilling som Udgangspunkt for en Overgang til Penge- og Skattevæsen og Naturalhusholdningen. Derpaa følger en Redegørelse for de nordtyske Byers Betydning for Udførelsen af Landbrugsprodukter og af Skaanesilden. Den anden Halvdel, der skal

behandle Middelalderens to sidste Aarhundreder, er for en stor Del politisk orienteret. Af vigtigere økonomiske Forhold omtales særlig Vornedskabets Opkomst, en antaget »gunstig Handelsbalance« omkring det 14. Aarhundredes Midte, Adelens Kreaturudførsel og Øresundstolden. Mest fængslende er de Par Sider om Handelsforholdene ved Periodens Slutning, efter Ditlev Enbecks Regnskabsbog, hvormed Fremstillingen slutter.

Jeg maa for en stor Del give Afkald paa at forsøge en kritisk Vurdering af denne Skitse, der paa knap 80 Sider indeholder en Ekstrakt af, hvad Nordens mest omstridte Historiker har behandlet paa flere Hundrede i sin Danmarkshistorie. Kun nogle kritiske Bemærkninger maa finde Plads; til Dels gælder de ogsaa andre Medarbejdere end Arup.

Den endogsaa ualmindelig stærke politiske Orientering, Arup har givet Fremstillingen, har næsten umuliggjort den »sammenlignende Kulturforskning«, hvortil Middelalderens økonomiske Historie i særlig Grad indbyder, og som Arup i sin udmærkede Doktorafhandling, Studier i engelsk og tysk handels historie, har vist sig at beherske. Navnlig bruger han danske politiske Hændelser til Forklaring af Kendsgerninger, der har Sidestykke næsten overalt, og som man ellers ikke i Almindelighed har fundet Anledning til at forklare ved nogle begrænsede politiske Tilfældigheder. Saaledes taler Arup udførlig (S. 50 ff.) om den politiske Anledning til Erik af Pommerns Gæsteretsforordning af 1422, skønt den ikke afviger fra, hvad man finder andetsteds. I Sverige indgik omtrent de samme Bestemmelser i Magnus Erikssons Stads-lag omtr. 1350, vitterlig uden nogen særlig politisk Foranledning; saavel der som i England havde Bestemmelserne den nationale Karakter, som Arup betragter som karakteristisk for Erik af Pommerns Forordning. Paa lignende Maade forholder det sig med en Forordning af 1475 (S. 61), der har et svensk Modestykke i den saakaldte Telge Stadga af 1493, og derfor ogsaa maa antages at repræsentere en almindelig Tendens. Ikke som nogen Indvending, kun til Belysning af, at Sammenligninger vilde have været oplysende, maa det ogsaa nævnes, at den første danske Skraa, for Ribe Skræddere, 1349 (S. 49), fik et svensk Sidestykke syv Aar senere, ogsaa for Skræddere; det viser, hvor overmaade sent den middelalderlige Bypolitik kom til Norden.

Faa Regler for økonomisk Historieforskning synes at være saa vigtige som den, at man, saa vidt det paa nogen Maade er muligt, skal prøve paa at danne sig et Skøn over Størrelsesproportionerne af de Fænomener, man behandler. Ganske særlig bliver det nødvendigt, naar man foretager den Slags Paralleler med Nutiden,

som Arup ynder. Naar der f. Eks. (S. 58) tales om Kvæg som den »meget vigtige« Eksportartikel i Middelalderens Danmark paa Grund af de nord- og vesttyske Byers Kødkonsumtion, maa man først danne sig en Forestilling om Størrelsen af denne Konsumtion i Forhold til den landbrugdrivende Del af Befolkningen i Danmark, hvad der vistnok lader sig gøre. Afgjort misvisende, paa Grund af Manglen paa den Slags Beregninger, forekommer det mig, naar Arup drager en Sammenligning mellem Adelens Kvæghandelsmonopol 1536 og et tænkt tilsvarende Monopol paa Smør ved det 19. Aarhundredes Slutning (S. 75). Var en blot tilnærmelsesvis ligestor Del af Landets Befolkning afhængig af de to Eksportgrene paa de to Tidspunkter?

Min alvorligste Betænkkelighed ved Arups Fremstilling gælder imidlertid hans Behandling af den økonomiske Sammenhæng. Jo mere Lyst man har til at søge økonomiske Forklaringer paa Udviklingen, desto mere nødvendigt er det at sætte sig ind i, hvorledes det økonomiske Liv virker. Jeg skal nøjes med eet Eksempel, vist nok det mest udprægede (S. 44): »Das Schlussresultat der wirtschaftlichen Tätigkeit einer politischen Gemeinschaft zeigt sich alljährlich in dem Verhältnis seiner Zahlungsbilanz gegenüber den anderen politischen Verbänden, die sie umgeben und mit denen sie in Handelsverbindung steht«. Denne Opfattelse, der var den herskende paa Merkantilismens Tid, blev opgivet allerede af de senere engelske Merkantilister omkring 1700 og fik Dødsstødet ved Adam Smith. Paa en Maade, der aldrig senere har kunnet gendrives, har han godtgjort, at Betalingsbalancen ikke viser noget som helst af dette, men at det er »the balance of annual produce and consumption«, der gør det. Men det er ikke alt. Arup fortsætter med at paastaa, at Danmarks Betalingsbalance ved denne Tid (Midten af 14. Aarh.) var usædvanlig gunstig, og at man »infolgedessen den Wert seiner landwirtschaftlichen Ausfuhr kaum überschätzen kann«. Nogen Sammenhæng med det foregaaende findes ikke; for en ubegrænset stor Udførsel skaber ikke i sig selv Overskud i Betalingsbalancen. I Forbigaaende sagt kræves der ikke nogen stærk økonomisk Fantasi til at forestille sig en større Udførsel end den danske Landbrugseksport i det fjortende Aarhundrede. Saa kommer imidlertid Beviset for disse Paastande: »dass in diesen Jahrzehnten, in denen sozusagen nicht ein Pfennig dänischer Münze im Umlauf war, ausländisches Geld ins Land strömte«. Men saa har vel dansk Mønt strømmet ud, og Sammenhængen med Betalingsbalancen er igen tabt. Og selv om der, tværtimod hvad Arup siger, var en Indstrømning uden tilsvarende Udstrømning, vilde det ikke nytte; for Indstrømning

af udenlandsk Mønt, i en Tid, da denne brugtes som Formuegenstand, viser i sig selv ikke mere om Betalingsbalancens Stilling end Indstrømningen af udenlandsk Klæde.

Albert Olsen har behandlet alle Sider af den økonomiske Udvikling fra Middelalderens Slutning til omtrent 1840, med Undtagelse af Landbruget. Som Udgangspunkt tager han Kampen for dominium maris Baltici og dens for Danmark ulykkelige Følger — saaledes et i første Række politisk Aarsagsforhold — og gør Rede for Merkantilismens Ideer, om hvilke han med fuld Ret fremholder, at de ikke i Danmark adskilte sig fra, hvad man finder overalt. Han behandler derefter Byerhvervene, Haandværk, Manufaktur og Handel, frem til Revolutionskrigene. Uden Tvivl med Rette betragtes Toldloven af 1797 som Tegnet paa, at den danske Merkantilisme var til Ende. I et nyt kortere Afsnit følges Udviklingen frem til 1840, hvilken Periode i Virkeligheden deles temmelig skarpt ved Aar 1814. Det tør maaske siges, at Albert Olsens Bidrag ikke alene er større, men ogsaa rummer mere nyt end nogen anden Medarbejders. Ogsaa i dette Afsnit sporer man Tendensen til at overvurdere de politiske Forholds Betydning og til at dramatisere, hvad der i Virkeligheden er temmelig udramatisk. Forskningen bærer dog i enhver Henseende Præg af at være grundig.

Mest nyt giver den udførlige Skildring af Lavsvæsenet, i hvilken ogsaa utrykt Materiale kommer til Anvendelse. Skønt de forskellige Indgreb imod Lavsvæsenet ligeledes behandles udførligt, er det ikke ganske let at blive klog paa den Betydning, Forf. tillægger disse Indgreb. S. 218 hedder det, at Lavsvæsenets Magt som økonomisk Faktor var brudt ved en Forordning af 1681. Kort derefter forklares dette saaledes, at Lavene var indskrænket til blotte lokale Fremtoninger; man har imidlertid intet hørt om, at det nogensinde har været anderledes. Og siden (S. 227) faar man at vide, at et Reskript af 1747 gav Anledning til, at Lavene fra København, hvor de i Forvejen havde haft deres egentlige Hjem, bredte sig over hele Landet. Ogsaa den sidste af de to Paa-stande lader saaledes til ikke at have haft mere end tidsbegrænset Gyldighed. Mest sandsynligt er det vel, at Lavsvæsenet i Danmark som andetsteds levede videre, uafhængig af Statens Forsøg paa at reformere eller ophæve det, og at dens Indgriben nærmest var egnet til at udbrede og vedligeholde det. Olsens to interessante Tabeller S. 261 og 382 tillader et nærmere Studium af Haandværkets økonomiske Karakter, idet de angiver Antallet af Mestre, Svende og Lærlinge i syv forskellige Aar indenfor Perioden 1727—1836, og de belyser ogsaa Lavspolitikens Virkninger. I Sammen-

ligning med Haandværket var Manufakturernes temmelig betydningsløse; Fabrikkerne trivedes ikke under Merkantilismen og var aabenbart ude af Stand til at lægge Grunden til det nittende Aarhundredes Industrialisme. Ogsaa dette Forhold var fælles for de fleste Lande undtagen England og Frankrig, men sandsynligvis særlig udpræget i et Land som Danmark, hvor Industrien kom temmelig sent frem. Hvad Forfatteren har at fortælle om Husfliden, er paa den anden Side særlig velkomment; thi denne grundlæggende Side af alt ældre økonomisk Liv hører til det, der er mest vanskelig at belyse historisk. Det er aabenbart kun en lapsus calami, naar det (S. 241) siges, at »der gesamte Textilwarenverbrauch der Provinz« kun udgjorde nogle Tusinde Rigsdaler om Aaret; hvad der menes er den lille Del deraf, som blev dækket ved Indkøb.

Langt vigtigere og for Danmark mere karakteristisk var Handelsens Udvikling, som selvfølgelig ogsaa bliver udførlig skildret. For den senere Tid ved man i Forvejen mere om den end om de fleste andre Grene af Næringslivet. Med særlig Interesse spørger man om Albert Olsens Opfattelse af Frigørelsen for Hanseaterne. Til en Begyndelse erklærer han (S. 85) om Kristian IV's Indgriben: »Damit verlor die Hanse in Dänemark fast jeden Boden«, hvad der vistnok kan være rigtigt, naar man alene tænker paa Privilegier og overhovedet politisk Stilling. Men at de nordtyske Byer og særlig Lübeck besørgede de danske Provinsbyers Handel endnu i 18. Aarhundrede, fortælles udførligt i det følgende (S. 289), og ligeledes (S. 269) at Hamburg forblev Stapelpladsen for den islandske Handel. Axel Nielsen skildrer ogsaa udmærket i sin Del af Bogen, hvorledes endnu Krisen i 1857 viste Hamburgs Betydning for dansk Erhvervsliv, og paapeger, at først den følgende Periode gav København dens Betydning som Handelscentrum, samtidig med at Orienteringen henimod England løste den mindst halvtusindaarige Forbindelse med Nordtyskland. Her ligesom overalt gælder det at vide, hvad det er, man vil studere, Foranstaltningernes Hensigt eller deres økonomiske Virkninger.

O. H. Larsens Bidrag er splittet op i de forskellige Afdelinger, men har en stærk indre Enhed og præges helt igennem af Forfatterens nøje Kendskab til sit Emne og Interesse for den økonomiske Side af Udviklingen. Da det i den Henseende falder sammen med Axel Nielsens Fremstilling, passer det særlig godt med dennes Afsnit. I det hele behandler O. H. Larsen temmelig velkendte Ting, og jeg skal derfor ikke opholde mig længe ved hans værdifulde

Bidrag¹. Særlig Interesse har Skildringen af de høje Priser paa Landbrugsprodukter i 16. og Begyndelsen af 17. Aarhundrede, med Højdepunkt omkring 1630, og Betydning deraf for Danmark. De danske Kapitelstakster synes for denne Tid at være bedre end det tilsvarende svenske Materiale (Markegængstaxor), som i mindre Grad bærer Præg af Tilforladelighed og heller ikke er saa sammenhængende. I Fortsættelsen kommer O. H. Larsen ind paa Nedgangen i Landbrugets Stilling som Følge af Konkurrencen først fra det russiske saa fra det engelske Korn, især henimod Slutningen af 17. Aarhundrede. Kornets saavel som Smørrets lave Kvalitet fremhæves, og de mislige Følger heraf efter Tabet af Norge, der tidligere var forbeholdt det danske Landbrug som Marked. Det omtales ogsaa, at den skaanske Kvægstamme var den bedste, og at Skaanes Overgang til Sverige derfor medførte lignende ubehagelige Virkninger. Efter svenske Kilder kan tilføjes, at Skaanes Befolkning efter Skilsmissen bittert klagede over at være afskaaret fra det danske Marked og fra Udførslen over Danmark.

Selvfølgelig var der et Svælg befæstet mellem de frie svenske og de stadig mere underkuede danske Bønder — til Trods for at det ogsaa til Tider var saa som saa med den svenske Bondefrihed. Kun i de svenske Provinser paa den anden Side Østersøen findes der indenfor den svenske Stat Forhold, som svarer til Tilstandene rundtom i Europa under l'ancien régime. Hoveriet naaede saaledes ikke Norden for Skaane. Paa den anden Side var der en Lighed mellem Danmark og Sverige, at Jorden for en ganske overvejende Del vedblev at blive dyrket af Bønder. O. H. Larsen meddeler (S. 150) nogle Tal, der viser, at det i Danmark var Tilfældet med omtrent $91\frac{1}{2}$ Procent af Gaardene. For Sveriges Vedkommende har jeg fundet, at Tallet er lidt under 91 $\frac{0}{100}$. Paa den anden Side ser det ud til, at Herregaardene tidligere er blevet udskilt fra Bymarken i Danmark end i Sverige; Tallet 82 $\frac{0}{100}$, der meddeles for Danmark i 1680'erne (S. 180), er efter al Sandsynlighed — endnu kan der dog ikke foretages nogen eksakt Beregning — langt højere end det tilsvarende for Sverige.

Det er temmelig utvivlsomt, at Danmark er gaaet i Spidsen for den økonomiske Udvikling i det mindste paa to Omraader, inden-

¹ Det maa dog i Forbigaaende bemærkes, at man har vanskeligt ved at tro paa, at en af de vigtigste Grunde til Prisfaldet i den sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede skal have været »die langen und verlustreichen Kriege« (S. 129). Temmelig umulig er Paastanden (S. 340), at Skatterne gik ned med »rund 300 $\frac{0}{100}$ « i Forhold til Grundværdierne. Allerede en Nedgang paa 100 $\frac{0}{100}$ vilde have reduceret dem til Nul; aabenbart menes der $66\frac{2}{3}$ $\frac{0}{100}$.

for Handelspolitikken og — hvad der er meget vigtigere — indenfor Agrarvæsenet og Jordbruget. Den danske Toldlov af 1797 var uden Sidestykke i sin Tids Europa; man maa sandsynligvis gaa tyve Aar frem i Tiden, før man finder noget tilsvarende i den berømte præjsiske Toldlov af 1818. O. H. Larsen giver en udmærket Skildring af Bondefrigørelsens og Landboreformernes Følger, fremhæver, at Reformerne var blandt de første i Europa og samtidig usædvanlig godt gennemtænkte, og at den følgende Tids Vanskeligheder vilde have været endnu større uden dem. Man kunde have ønsket, at de mærkelige Aartier i Danmarks økonomiske Historie, før Ulykkerne indtraf i Forbindelse med Inddragelsen i Napoleonskrigene, havde kunnet bringes i særlig Relief, thi de var ganske enestaaende. Men Opgavens Fordeling paa forskellige Hænder har vanskeliggjort det¹.

Axel Niensens Afsnit har jeg allerede tidligere berørt et Par Gange. Han deler Tiden efter 1840 i to Dele, før og efter Midten af Halvfjerdserne, og kalder den første Liberalismens, den senere Kapitalismens Tidsalder. Fremstillingen præges af den kyndige Nationaløkonoms Indsigt i den økonomiske Sammenhæng og mangler heller ikke Historikerens Blik for Relativiteten. Den største Fare, som truer Skildringer af 19. Aarhundrede: at man ikke ser Skoven for bare Træer, er lykkeligt undgaaet, og Behandlingen af de økonomiske Kendsgerninger er gjort til Skildringens utvivlsomme Hovedopgave. Det synes ogsaa at være mere hensigtsmæssigt som her at inddele Kapitlerne i korte Underafdelinger og bruge Fremhævelserne i Teksten med Sparsomhed end at fremhæve næsten halve Sider, som det er sket paa visse Steder i andre Dele af Bogen.

Axel Nielsen er selvfølgelig ikke blind for Liberalismens Doktrinarisme og det uvirkelige i en hel Del af de Reformer, der forlangtes og gennemførtes. Men han forfalder ikke til den modsatte Yderlighed, der nu er langt den sædvanligste, og det Billede, han tegner af den begyndende Industrialisme, er stort set lyst, med højere Lønninger for Industriarbejderne end for Haandværksvendene og uden Misbrug af Børnearbejdet. Lavsvæsenets Oplosning sættes i Forbindelse med de tyske Haandværkeres Forsvinden fra Danmark efter Krigen 1848—50, fordi Tyskerne var de egentlige Tilhængere af de gamle Lavsskikke. Endnu ved denne

¹ Det synes at være en Mangel i Litteraturhenvisningerne, at Axel Linvalds Bog »Kronprins Frederik og hans Regering« ikke er blevet nævnt, for den behandler mange af de herhenhørende Emner, ligesom den ogsaa giver det fyldigste Billede af den danske Neutralitetspolitik før 1807.

Tid, da det stod foran sin Undergang, var Lavsvæsenet i alt væsentligt indskrænket til Hovedstaden, og dets Ophævelse derfor ogsaa et københavnsk Problem.

Paa Handelens Omraade indtraf de virkelig store Forandringer, og jeg har allerede berørt Axel Niensens Redegørelse derfor. Af særlig Interesse er hans stærke Fremhævelse af, at Danmark under »Liberalismen« var kapitaleksporterende — og blev dette ved Rovdrift af Jorden — men i den følgende Periode og efter Begyndelsen af den amerikanske Konkurrence i Firserne gik over til at blive kapitalimporterende for at kunne bygge sit nye Landbrug op. Det er mig ikke klart, hvorfor Axel Nielsen fremstiller denne sidste Fase som mere eller mindre ulykkelig, om end som undskyldelig paa Grund af de særlige Vanskeligheder. Danmark — hedder det — blev derved »afhængig af den internationale Kapital« og maatte købe sin Redning med »dem Opfer der Verschuldung«. Kapitalimport er vel en lige saa naturlig Bevægelse som Kapitaleksport og betyder kun, at Kapitaludbudet er større udenlands end indenfor Landet; hvis den ikke kom til, vilde Landet tvinges til at indskrænke sit Produktionsapparat mere end nødvendigt. Mange andre Lande har jo helt igennem fulgt den samme Metode, uden at have den Undskyldning, som Axel Nielsen finder for Danmarks Vedkommende, men ogsaa uden uheldige Følger for deres økonomiske Fremtid.

I denne Sammenhæng kunde det maaske uden Skade være fremholdt, at Danmark var næsten alene om at møde den amerikanske Konkurrence ved umiddelbart og maalbevidst at koncentrere sin Landbrugsproduktion om de Produkter, med hvilke de transoceanske Lande dengang ikke var i Stand til at konkurrere. Medens England for en stor Del lod sit Landbrug gaa under, og de fleste andre Lande prøvede paa at redde deres Kornproduktion ved Toldbeskyttelse, fandt Danmark en Løsning i Overensstemmelse med den nye Situation. Og dette ved Hjælp af en Bondeklasse, der halvandet Hundrede Aar i Forvejen havde været repræsenteret ved Jeppe paa Bjerget. Der er faa mere interessante Fænomener indenfor den økonomiske Historie.

Maaske maa det tillades mig i al Beskedenhed at afslutte denne Anmeldelse med nogle Ord om, hvorledes økonomisk Historie efter min Mening bør opfattes. Dette maa ikke læses som nogen Kritik af »Dänische Wirtschaftsgeschichte«. Selv om man vil give mig Ret i, at den Behandling, jeg foreslaar, er den bedste, vil den først kunne gennemføres, naar meget mere Materiale, end der endnu foreligger, er bragt til Veje. Det er alene som et Forsøg

paa at lede Studierne i en bestemt Retning, jeg i faa Ord fremsætter mit Program:

Økonomien selv er den økonomiske Histories Indhold. Hvad er Økonomi? Husholdning, Disposition af utilstrækkelige Resourcer til Dækning af menneskelige Behov. Hvorledes er denne Opgave blevet løst i Historien? Svaret kan umuligt blive hverken dominium maris Baltici, Lavsvæsenet eller Klassekampen, skønt alt dette ogsaa kan komme med i en Fremstilling, der har et andet Hovedformaal. For den økonomiske Historie er Hovedformaalet at vise Midlernes Tilpasning til Maalet, at vise, hvorledes Menneskene har sat sig i Stand til at faa, hvad de har ment at trænge til, og at vise, hvilket aandeligt Maskineri der er bygget op og bygget om for at opnaa det. Økonomisk Historie har med andre Ord nøjagtig den samme Opgave som økonomisk Teori og økonomisk Beskrivelse, vel at mærke med den eneste, men uhyre vigtige Forskel, at den betragter Sammenhængen dynamisk, som en stadig forandret Tilstand, ikke som et mere eller mindre færdigt System, og undersøger, hvorledes disse Forandringer er gaaet for sig. Men Systemets Ingredienser er fælles for økonomisk Teori, statisk økonomisk Beskrivelse og økonomisk Historie.

Maaske vil man indvende, at økonomisk Historie slet ikke kan skrives paa en tilfredsstillende Maade efter disse Linier. Det er dog rigtigere at sige, at disse er lettere eller vanskeligere at følge med Hensyn til visse Tider end til andre. Særlig Muligheden for kvantitative Beregninger af de forskellige Faktoreres Størrelse spiller en stor Rolle for Gennemførligheden af Programmet. At meget kan gøres i den Retning, tror jeg, at jeg har Lov til at sige, og ligeledes at en hel Del allerede er gjort. Men selv for saavidt Opgaven er uløselig, er det ikke nogen Grund til at erstatte den med en anden og at kalde denne anden for økonomisk Historie; det rigtige er i saa Fald at sige, at vi ikke kan komme videre. Enhver økonomisk Teoretiker ved, hvor langt Teorien er fra at have løst de Opgaver, der er stillet den; derfor lader man dog ikke, som om man syslede med økonomisk Videnskab, naar man i Virkeligheden studerer Statsfilosofi eller Etik. Paa samme Maade bør det være med Studiet af økonomisk Historie.

Eli F. Heckscher.

Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1497—1660. Ved Nina Ellinger Bang. Bd. I. Skibsfarten (1906). — Bd. IIA-B. Varetransporten (1922—33). Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661—1783 og gennem Storebælt 1701—1748 ved Nina Ellinger Bang og Knud Korst. Bd. I. Skibsfarten. (1930).¹

Med andet bind af Varetabellerne (Bd. II B), der udkom i 1933, maa Nina Bangs udgivelsesplan betragtes som gennemført for tiden op til 1660; »adelsvældens sundtoldsregnskaber« foreligger nu. Allerede forinden (1930) var første bind af næste række, skibsfartstabellerne for perioden 1661—1783, udsendt, mens varetabellerne fra enevældens tid stadig lader vente paa sig, forhaabentlig ikke alt for længe. Imidlertid gør fuldendelsen af 1. række det muligt i grove træk at overskue betydningen af det store udgiverarbejde, enestaaende af sin slags, og at give en bedømmelse af den fulgte plans hensigtsmæssighed og af værkets hele videnskabelige værdi. Men ogsaa kun i meget grove træk; for som Nina Bang udtrykte det: »om næsten hver eneste kolonne (i tabellerne) kan man sige, at den har sit kapitel i Europas historie« (IIA. p. XII). Dette er ikke for meget sagt. Sundtoldstabellerne, dansk historisk videnskabs største kildepublikation i dette aarhundrede, er i virkeligheden hovedhjørnestenen for al vor viden om de økonomiske forhold i Østersølandene og desuden af afgørende betydning for hele den nordvesteuropæiske handelshistorie; ja selv de politiske begivenheder giver sig udtryk i tabellernes tal.

I en anmeldelse at paapege betydningen af tabellernes tal vilde derfor være en haabløs og ogsaa en unødvendig opgave. Jeg har derfor valgt en anden fremgangsmaade, idet jeg fortrinsvis beskæftiger mig med principperne for udgivelsen. Hovedsynspunktet for min betragtning har været: Hvad ønsker man besked om?, og dernæst: Hvorledes er det muligt efter de principper, der ligger til grund for toldernes indførsler, at faa disse oplysninger? Nina Bangs udgangspunkt var derimod et ganske andet; hun ønskede at skaffe sig en ren handelsstatistik (fru Bangs eget udtryk) eller rettere transitstatistik (prof. Heckschers udtryk), og for at faa denne statistik saa knap, klar og systematisk som muligt brød hun konsekvent med toldregistrenes principper. Naar denne fremgangsmaade nu viser sig ikke at være fuldt ud heldig, i hvert fald ikke tilstrækkelig til virkelig forstaaelse og udnyttelse af sundtoldsregnskabernes oplysninger, maa jeg dog paa forhaand

¹ Bindene vil i det følgende blive betegnet saaledes: *I*, *IIA*, *IIB* og *Ser. 2 I*.

betone, at de ulemper, der knytter sig hertil, i og for sig ikke kan regnes fru Bang til last. Det maa overalt tages i betragtning, at den økonomiske historieforskning har gjort mægtige fremskridt, siden Nina Bang for mere end en menneskealder siden lagde rammerne for sit værk. Vi er nu i besiddelse af en langt mere indgaaende kendskab til de svundne tiders toldteknik end den, Nina Bang kunde skaffe sig i begyndelsen af aarhundredet.

For Nina Bang blev Øresundstoldregnskaberne i sjælden grad skæbne. Det var tidligt hendes store plan som historiker at faa dem udgivet, og straks da hun i 1894 blev magister, gik hun i gang med arbejdet, og skønt hun — dog med enkelte afbrydelser — bistaet af medhjælpere arbejdede dermed i mere end en menneskealder, var hun ved sin død i 1928 end ikke færdig med tabellernes første række; rammerne var dog lagt for resten af arbejdet og delvis udfyldt. Ledelsen af det resterende arbejde er nu overdraget til kontorchef Knud Korst, der samvittighedsfuldt følger fru Bangs planer. Sundtoldtabellerne er derfor i et og alt fru Bangs værk; de er blevet hendes historiske livsværk, hendes egentlige videnskabelige indsats; men knyttet til dem vil hendes navn ogsaa leve blandt økonomiske historikere over hele verden til sene tider. Hendes værk er i virkeligheden banebrydende, idet det er det første systematiske udgiverarbejde af toldregnskaber. Hvad der tidligere forelaa, var kun summariske undersøgelser til brug for egne fremstillinger eller udgivelse af smaa brudstykkeagtige levn fra middelalderen¹. Nina Bang maatte derfor bygge sit værk op helt fra grunden af, uden forbilleder af nogen art.

Hvad er nu aarsag og motiv til hendes store værk? Impulsen gaar utvivlsomt tilbage til hendes barndomshjem i Helsingør, hvor man levede i skyggen af fordums storhed, men hvor glansen fra sundtoldstiden endnu ikke var glemt. Vigtigere for planens udformning var det, at hun, mens hun studerede historie ved Universitetet, indfangedes af den socialdemokratiske bevægelse og blev en overbevist tilhænger af den økonomiske og komparative historiske skole, vist ikke uden indflydelse fra hendes medstuderende og senere mand, dr. Gustav Bang. Hvor meget de videnskabeligt har betydet for hinanden, lader sig ikke udrede, men deres indstilling overfor historien og deres behandling af kilderne var i virkeligheden identisk: suveræniteten overfor

¹ Foruden de af dr. Astrid Friis fremdragne eksempler (Hist. Tidsskr. 9. R. IV 110) skal nævnes et fremragende svensk værk: H. Forssell: Sveriges inre historia från Gustaf den første . . . 1—2. (Stockh. 1869—75), hvis handelshistoriske afsnit i høj grad bygger paa toldmateriale, der for en del ikke er blevet behandlet siden.

stoffet, klarheden i opstillingen, foragten for det individuelle og for petitesse; fælles for dem er ogsaa troen paa statistikken som den mest nøjagtige og objektive, og derfor absolut principale metode. Der maa her have fundet en vekselvirkning sted; for Nina Bangs arbejde spillede skibe og ladninger nøjagtig samme rolle som mennesker for hendes mands arbejder: de var enere, som stillet rigtig sammen blev til en helhed, der som i et spejl aftegnede udviklingens vej. Ideen til sundtoldstabellerne er utvivlsomt Nina Bangs egen, men ganske sikkert har Gustav Bang haft sin andel i tabellernes klare og logiske opstillinger.

Inden vi gaar over til den egentlige omtale af tabellerne, er det nødvendigt at give nogle orienterende oplysninger om det materiale, som tabellerne bygger paa, nemlig de af toldembedsmændene i Helsingør førte toldregistre. Fra sundtoldens sidste 300 aar, 1557—1857, er disse bevaret med en sjælden omhu og fuldstændighed; det er kun ganske faa aargange, der helt mangler, og kun enkelte andre aar, for hvilke registrene er ukomplette¹. I perioden forud, tilbage til sundtoldens oprindelse i 1420erne, er toldregistrene kun fragmentarisk bevarede; det første stammer fra 1497, derefter følger aarene 1503 og 1528 samt den sammenhængende periode fra 1536 til 1548 $\frac{2}{3}$. Indtil 1562 gives der kun oplysninger om skibsfarten samt om de særlig toldpligtige varer, vin og kobber, i 1562 indførtes der imidlertid en ny afgift »fyrpenge« (til vedligeholdelse af fyrene); den skulde opkræves paa grundlag af ladningerne, hvad der nødvendiggjorde en nøjagtig registrering af det i skibet indeværende gods. I 1567 kom hertil den nye afgift »lastepenge«, der ligeledes opkrævedes paa grundlag af ladningens art og størrelse efter faste tariffer for hver enkelt vare.

Indtil 1632 anvendtes derefter følgende fremgangsmaade for registreringen: Først en afdeling for de specielle skibsafgifter; her inddeltes skibene i hjemstedsgrupper (i nogen grad svarende til

¹ De aar, der mangler, er 1559, 1561 og 1570—73; ukomplette er 1632 og 1634. For krigsaarene 1645 og 1658—60 kan det egentlige danske sundtoldsarkiv suppleres. Det ufuldstændige regnskab for 1645 (sml. I p. 340) maa kompletteres med en fortegnelse, admiral Witte de With lod udføre over de skibe, der om sommeren toldfrit passerede sundet. (G. W. Kernkamp: *De Sleutels van de Sont . . . 1644—45, 's Hage 1890 s. 259 ff.*). — For krigen 1658—60 er der en lakune i det egentlige sundtoldsarkiv fra 1658 $\frac{10}{8}$ til 1660 $\frac{4}{8}$. I enkelte perioder har tolden været krævet fra et kongeligt dansk krigsskib. (Regnskab herfor findes i pakken i RA: »Antegnelser til Øresundstoldregnskaberne 1629—1683«. Fra første halvdel af aaret 1660 findes i Kammerarkivet i Stockholm et register, omfattende henimod 500 passager, saaledes at materialet faktisk er fuldstændig for 1660.

den lodrette inddeling i tabellerne), og inden for hver hjemstedsgruppe indførtes skibene efter følgende formel: N.N. af H. kom fra A., hvor N.N. betegner et personnavn, H. og A. hver navnet paa en by (eller land), hvis tekniske betegnelse er henholdsvis hjemsted og afgangshavn (ofte erstattes bynavnet i A. af et »ibidem«, der betegner, at »hjemsted« og »afgangshavn« er identiske). Derefter følger de specificerede skibsafgifter, varierende efter skibets størrelse, ladning og hjemhørighed. Næste afdeling omfatter »fyrpenge«, og den sidste »lastepenge«; begge er journalmæssigt indført, uden at opdeles i geografiske underafdelinger. Naar toldbeløbene undtages, er indførslerne praktisk talt identiske efter følgende opstilling: først formlen »N.N. af H.«, derefter varespecificeringen og til sidst toldbeløbene (fyrpenge resp. lastepenge).

I 1632 sker der en gennemgribende administrativ forandring; de tre nævnte afdelinger slaas nu sammen, saaledes at hver indførsel inden for hver hjemstedsgruppe faar følgende form: »N.N. af H. kom fra A.« og derefter udtømmende vare- og toldspecificering. Samtidig finder der en ny tredeling sted, idet registreringen fordeles paa tre forskellige protokoller af nøjagtig samme karakter, men hver ført af sine skrivere. Denne registreringsform bibeholdes praktisk talt uforandret, idet der dog fra slutningen af 1660erne finder en udvidelse af »hovedet« sted, saaledes at der nu normalt ogsaa opføres skibets navn og det opgivne bestemmelsessted, saa at formlen bliver: »N.N. af H. kom med skibet (navn) fra A., vil (ell. agter sig) til B.«¹.

I skibsfartstabellerne i 1. række er dette store toldmateriale aar for aar sammentrængt i een meget stor tabel, hvor skibspassagerne i den lodrette kolonne fordeles efter »hjemsted« (ialt 26 geografiske hovedinddelinger med fast løbenummer), mens de i den vandrette kolonne inddeles efter stedet, hvor de kom fra; først er der et par rubrikker, hvor skibene deles i to afdelinger »østpaa« (d. v. s. paa rejse ind i Østersøen) og »vestpaa« (d. v. s. paa rejse fra Østersøen); indenfor hver af disse skelnes yderligere mellem »ballastede« og »ladede«; dernæst fordeles det samlede antal efter en lignende fast geografisk skala som ved hjemstederne: østpaa i 12 hovedtabeller, vestpaa i 17, hver forsynet med et fast kendingsbogstav og hver omfattende et større eller mindre landomraade eller en enkelt vigtig søhandelsby. Søger man nøjagtigere

¹ Her er kun medtaget de oplysninger, der normalt fandtes ved ethvert skib, ikke de talrige notitser, der lejlighedsvis gives om skibets størrelse (for nederlænderne), om redernes og befragternes nationalitet, om mangler i skibspapirerne og om forsøg paa besvigelser o. s. v.

oplysninger, er der til hver tabel knyttet 2 sider specifikationer, i hvilke der gives oplysninger om hver enkelt lille havn, der er anført i regnskaberne, og i hvilke opgivelserne er fordelt efter hovedtabellernes faste rubrikker (lodret 1—26, vandret A—Ø). Hovedtabellerne er ypperlige, let overskuelige med hensigtsmæssige og omhyggeligt valgte geografiske inddelinger; kun forekommer det mig, at Emden burde have været udskilt som en særlig rubrik under Øst-Friesland, idet denne by ikke alene var af stor vigtighed, men dertil ofte behandles særskilt i selve regnskaberne. Specifikationerne er klare og udførlige og skulde egentlig være udtømmende; men rubrikken »heraf fra hjemstedet« i hovedtabellerne har ført til, at det er meget vanskeligt, til dels umuligt indenfor landomraaderne at udskille forholdet mellem hjemsted og afgangshavnen, især naar disse falder indenfor samme rubrik.

Et vilkaarligt eksempel vil vise dette. I 1640 kom der 141 engelske skibe fra England, deraf 137 fra hjemstedet. I hovedtabellen oplyses straks, at for Hulls vedkommende kom 18 af 19 fra hjemstedet, for Londons 32 af 33 og for Newcastles alle 20. Vi har nu faaet nøjagtig oplysning om 70 skibe, men tilbage er 67 fra hjemstedet og 4 fra andre havne, hvoraf 1 fra Hull og 1 fra London. Om det nærmere forhold mellem hjemsted og afgangshavn for disse giver specifikationerne ingen holdepunkter, hverken under A 9 eller I 9. Her burde A 9 have oplyst, hvor mange af de opførte skibe der kom fra hjemstedet (fx. ved kursiverede tal i parentes) og hvilke 2 der kom fra andre engelske havne; under I 9 burde ligeledes være meddelt hjemstederne for de specificerede afgangshavne. Med hensyn til de 18 engelske skibe, der sejlede fra ikke-engelsk havn, kan man heller ikke faa forbindelsen mellem hjemsted og afgangshavn i orden i alle tilfælde; der savnes oplysninger om hjemstedet for 1 skib afgaaet fra Emden (J 9), 3 fra Nederlandene (K 9) og 4 fra Frankrig (L 9); hvorledes disse indbyrdes var fordelt paa afgangshavnene under hver rubrik lader sig heller ikke udrede, skønt det fremgaar af selve regnskaberne. Det maa indrømmes, at denne ulempe, der mer eller mindre rammer alle rubrikker omfattende landomraader, og som kunde være undgaaet ved en forholdsvis ringe udvidelse af specifikationerne, rent statistisk ikke betyder særlig meget, navnlig i betragtning af, at hjemstedet gaar paa skipperen og ikke paa skibet (se nedenfor); værre er det, at denne mangel vanskeliggør eller umuliggør enhver sammenligning med andet toldmateriale¹.

Undersøger man den statistiske bearbejdelse, viser det sig, at

¹ Sml. sammenstillingen med materialet fra »Stora sjötullen« for Stockholm 1648. (Hans. Geschichtsbl. Bd. 59 p. 43).

den er af en enestaaende god kvalitet. Det er yderst sjældent at opdage en fejl; finder man en saadan, bestaar den næsten altid i en ganske lille fejltælling eller forglemmelse, der er uden reel betydning. Naar undtages at specifikationerne kunde ønskes fuldstændige, er ellers den formelle side ved udgivelsen i saa smuk en stand, som det overhovedet kan forlanges.

Det næste spørgsmål bliver imidlertid: hvad er det reelle indhold af statistikken, eller med andre ord: hvad betyder egentlig formelen: »N.N. af H. kom fra A.«? Hvilke konkrete fakta ligger der bagved?

Besvarelsen af dette spørgsmål er kun tilnærmelsesvis mulig paa dette tidspunkt. Det er nødvendigt forinden at gøre dybtgaaende studier dels over den tekniske administration ved fortoldningen og dels over karakteren af de skibspapirer, paa grundlag af hvilke fortoldningen fandt sted til de forskellige tider.

Foranlediget af en række indførsler med tilsyneladende fonetisk ortografi mente Nina Bang, at »utvivlsomt har skriverne ofte indført skipperens navn, hjemsted og afgangshavn efter hans mundtlige opgivelser« (I p. VI). At denne fremgangsmaade undtagelsesvis har været benyttet, skal jeg ikke benægte¹; men alt hvad der ellers kan oplyses viser, at fortoldningen normalt har fundet sted paa grundlag af skibspapirer. Dette forudsættes overalt i tariffene og toldinstrukserne, og langt tilbage i det 16. aarh. noteres det omhyggeligt, naar der findes mangler i »søpas« eller »certifikat«. Disse dokumenter udstedtes oftest af bymagistraterne i hjemstedet eller i afgangshavnen og tjente til oplysning om skipperens hjemsted og skibets, henholdsvis ladningens nationalitet. Men desuden har der ogsaa været benyttet andre dokumenter, maaske specifikationer fra befragterne; i hvert fald forlangtes der i størstedelen af det 17. aarh. generalcertifikater med nøjagtig opgivelse af hele ladningen, men kravet herom blev kun langsomt gennemført. En undersøgelse af ladninger fra Lübeck for aarene 1655—57 har vist, at sundtoldsmaterialets kvalitet i forhold til Lübeckmaterialet var uafhængigt af, om skibet i Lübeck angaves som certificeret eller ikke.

At personnavnet i spidsen af formelen (N.N.) næsten uden undtagelse er identisk med skipperen, tror jeg er givet; det maa nemlig være det navn, der staar i søpasset. Denne opfattelse er heller ikke blevet bestridt. I en række tilfælde, hvor personnavnet ved engelske og skotske skibe skifter fra udtur til hjemtur, anser ud-

¹ Dog kan den mundtlige ortografi lige saa vel hidrore fra afskrift efter skibspapirer udstedt i fremmed havn.

giveren det imidlertid for »sandsynligt, at skipperen kan have sendt en stedfortræder i land, eller at maaske befragterens navn opføres i stedet for skipperens eller lignende« (IIA p. VII). Denne forklaring er øjensynligt inspireret af teorien om den mundtlige opgivelse, men er lidet trolig, hvis der ikke findes bestemte holdpunkter for den; navnet er utvivlsomt altid en gengivelse af den i søpasset opførte skipper, og jeg vil snarere tro, at skipperskiftet hænger sammen med de administrative forhold i de britiske handelskompagniers stapelpladser ved Østersøen.

Hvad der forstaas ved den lodrette kolonne »hjemsted« (formlens H.), er mere diskuteret. Ved udsendelsen af bind I synes Nina Bangs opfattelse at have været vaklende, idet der snart tales om skibenes hjemsted (p. III) og snart om skipperens hjemsted (p. V), der aabenbart er opfattet som identiske. Hovedvægten lægges dog saavel formelt som reelt paa, at det er skibenes hjemsted, der regnes med, og denne opfattelse har udgiverne ogsaa opretholdt. Misforholdet mellem de forholdsvis faa skibe hjemmehørende i Amsterdam og de mange, der var hjemmehørende i de smaa skipperbyer rundt ved Zuidersøen, bevirkede imidlertid, at den hollandske handelshistoriker S. van Brakel kom til at tvivle paa denne opfattelses rigtighed, og efter en analyse af forholdet »Schiffsheimat und Schifferheimat« slog han fast, at sundtoldsregistrene uvægerligt maatte registrere skipperens og ikke skibets hjemsted; paa grund af partsrederiet var skibets hjemsted ofte en juridisk fiktion, mens skipperens hjemsted var en realitet, der endogsaa opførtes i søbrevet, hvor højst skibets nationalitet blev angivet¹. Med udgangspunkt i den hyppigt anvendte form »af ibidem« fastholdt Nina Bang overfor dette — først privat til v. Brakel og dernæst ogsaa i tabellernes følgende bind — sin tidligere opfattelse, at det var skibets hjemsted, der angaves². Rigtigheden af v. Brakels paastand er imidlertid yderligere blevet bestyrket af E. C. G. Brünners undersøgelser³. Under forudsætning af at fortoldningen fandt sted paa grundlag af skibspapirerne, er det ogsaa

¹ S. v. Brakel: *Schiffsheimat u. Schifferheimat in den Sundzollregistern* (Hans. Geschichtsbil. XXI 211 ff., især s. 215). — Søbreve, jeg har set i det danske og svenske rigsarkiv, angiver ligeledes skipperens hjemsted, men kun skibets nationalitet. Sml. Almquist: *Göteborgs historia* I 228 ff.

² Smstds. 217 f. og sundtoldstabellerne IIA p. IV og Ser. 2, I p. IX og X. — Sammenblanding af skippers og skibs hjemsted gør endnu dr. Astrid Friis sig skyldig i 1925 (*Hist. Tidsskr.* 9. R. IV 168).

³ De waarde der Skibsfart-Tabellen van Nina Ellinger Bang voor de kennis der handelsgeschiedenis van Holland in de 16e eeuw. (*Bijdr. v. vaderl. Gesch. en Oodheidk.* 5. R. IX 269 ff.); at Brünners samtidig modificerer v. Brakels opfattelse af et skibs hjemsted betyder intet i denne sammenhæng.

den eneste tænkelige mulighed. At Nina Bang dog selv har været klar over, at hjemstedsproblemet ikke var saa ligetil, fremgaar af en notits (I p. V) om, at efter 1632 retter »hjemstedet« sig ikke saa meget efter skibet som efter godset (se nedenfor).

Vi gaar derefter over til den sidste oplysning i adelsvældens sundtoldsregnskaber: hvor skibet kom fra (formlens A.). Men hvad »afgangshavn« egentlig indebærer, er ikke virkelig undersøgt, skønt Kernkamp allerede i 1909 gjorde opmærksom paa, at afgangshavn ikke altid var identisk med den havn, hvor ladningen indtoges. Hvor skipperen kun indtog ladning i en enkelt havn og derfra direkte sejlede gennem sundet — og det gjorde han vist oftest i det 16. og 17. aarh. — er forholdet simpelt. Men hvor skipperen besøgte og ladede i flere havne, bliver forholdet indviklet; for hvilken havn er da opført? Er det den sidst anløbne, saaledes som jeg har fundet eksempler paa for visse skibe, der i »Stora sjötullen« for Stockholm i 1648 angives at være bestemt for Vesteuropa, men som i Sundtoldsregistre opføres med Reval eller Danzig som afgangshavn, og det skønt ladningen for største delen er indladet i Stockholm? Kun sammenligninger med andet materiale og til dels analyser af enkeltladningernes bestanddele kan vise vej. Hollandske skipperkontrakter viser, at kontrakterne ofte afsluttedes for store og lange ruter med forskellige anløbshavne i Vesteuropa og et par stykker i Østersøen¹. Dette forhold giver sikkert ogsaa forklaringen paa, at sundtoldstabellerne i den af Brüner sammenstillede tabel med finske toldregnskaber viser en meget daarlig talmæssig kvalitet med hensyn til skibspassager; andre undersøgelser viser nemlig, at det kun har været forholdsvis faa skibe, der løb igennem sundet uden at fortolde (sml. anmelderens afhandling i Hans. Geschichtsbl. 1934). Den vigtigste forklaring er dog sikkert, at skibene fra finske havne ofte har søgt mellemhavn i Stockholm, Danzig eller andetsteds, og derfor i Helsingør er blevet noteret som kommende fra denne sidste havn². Ligeledes vilde et nøjere kendskab til søhandelsvejene uvægerligt vise, at en stor del af de skibe, der anføres med Amsterdam som afgangshavn, i virkeligheden ikke har købt deres ladning her, men

¹ Brüner o. c.; Schreiner: Nederland og Norge 1625—1650. Tabel 1 og 2.

² Naar Nina Bang har ment at kunne konstatere, at de bagerste dele af Østersøen, hinsides Danzig og navnlig Finland »endnu sov deres Tornerosesøvn« (Tilskueren 1926, II 320) langt ned i det 17. aarh., er det altsaa en vildfarelse, som den direkte aflæsning af sundtoldstabellerne uvægerligt maa føre til. — For Finland maa den »botniske handelstvang«, der monopoliserede handelen i Norrland og Finland paa Stockholm, ogsaa tages i betragtning. (Eli F. Heckscher: Vasakonungedömetts ekonomiska politik och idéer, i »Hist. studier tillägn. L. Stavenow« 105 ff.).

har hentet deres sydeuropæiske varer direkte paa produktionsstedet i Frankrig, paa Pyrenæerhalvøen eller endog ved Middelhavet.

Selv om konklusionen af ovenstaaende maa blive, at en virkelig systematisk og gennemført statistik ikke kunde tilvejebringes paa væsentlig bedre maade, giver den dybere forstaaelse af toldindførslerne dog til resultat, at tabellerne alligevel ikke giver oplysning om, hvad det egentlig er, de meddeler. Saa vidt det kan ses, belyser de heller ikke eksakt og direkte de ting, vi allerhelst vilde have besked om.

Denne opgave maa gribes an paa en anden maade. Man maa begynde med at stille spørgsmaalet: Hvad er det egentlig, man først og fremmest ønsker oplysning om? Og paa hvilken maade og til hvilken grad er netop sundtoldsregnskaberne i stand til at besvare de stillede spørgsmaal? Den vigtigste hensigt har allerede Nina Bang selv angivet, nemlig »talmæssigt [at] følge trafikken ad en bestemt færdselsvej« (I p. III); forstaaet rigtigt vil dette sige at opløse de forskellige handelsveje, der sammensnævredes i Sundet og derefter fordele skibs- og varetrafikken paa den enkelte rute. Denne opgave kan imidlertid ikke løses paa grundlag af 1. rækkes skibsfartstabeller, og kun delvis ved omhyggelige analyser af den enkelte skippers færden ud og ind af Sundet. Saa-danne analyser blev senere udført for hvert 10. aar, og summariske tabeller herover er fremkommet i specifikationerne til varetabel-lerne under bogstav B, men disse giver ikke udtømmende svar.

Langt bedre midler til kortlægning af handelsvejene giver sundtoldsregnskaberne fra slutningen af 1660erne, idet nu ogsaa bestemmelsesstedet anføres, mens samtidig de ligeledes nu anførte skibsnavne gør identifikationen lettere og sikrere. Da det er umuligt at opstille tabeller efter tre dimensioner (hjemsted, afgangshavn og bestemmelsessted) kan disse oplysninger kun fuldtud udnyttes ved tre samhørende tabelsæt: 1) opstillet efter hjemsted og afgangshavn, 2) efter hjemsted og bestemmelsessted og 3) efter afgangshavn og bestemmelsessted. Kun de to første af disse tabeller er opstillet i tabelværket; den tredie, der alene kan give oplysning om handelsvejene, er udeladt, skønt den vilde have været af langt større betydning end i hvert fald nr. 2.

Det næste spørgsmaal, man maatte stille, er: Paa hvilke byer og paa hvilke nationer fordelte passagerne sig, og med hvor stor en skibsflaade deltog hver især i trafikken gennem Sundet. Begge spørgsmaal foregiver tabellerne at give svar paa, det sidste dog kun for hvert 10. aar (den udvidede skibsstatistik i Varetabel-

lerne, bd. A); her er de enkelte skippere og deres passager optalt og rubriceret efter det antal gange, de er passeret Sundet. Men denne statistik er jo opstillet paa grundlag af skippersnes og ikke efter skibenes hjemsteder, og hvor fast forholdet mellem de to er, maa stadig betragtes som et uløst spørgsmaal. For de enkelte nationer taget som helhed bliver variationerne sikkert ikke særlig store; men for de enkelte byer, navnlig de nederlandske, bliver denne fejkilde af afgørende betydning. En omhyggelig analyse af originalernes opgivelser kunde her have givet gode holdpunkter, dels gennem enkeltoplysningerne om rederforhold, og dels ved en undersøgelse af den egentlige mening med originalernes fordeling af skibene i de geografiske underafdelinger.

Da Nina Bang var af den opfattelse, at det i registrene opgivne hjemsted gjaldt skibene, har hun aldrig gjort disse inddelinger til genstand for nøjagtige undersøgelser. Hun meddeler blot, at »hundreder af skibe har hvert aar maattet flyttes fra deres plads i regnskabet til de afdelinger, hvor de virkelig hører hjemme« (I p. VI). Og senere forklarer hun nærmere, at det ikke blot drejer sig om enkelte uregelmæssige journalmæssige indførsler, der bryder med den ellers gennemførte systematik, men ogsaa om de enkelte skibe af anden nationalitet, der hist og her findes indført i en fremmed afdeling (fx. nederlandske blandt lybske)¹. Disse undtagelser er imidlertid ikke saa faa, og de er aldeles uforklarlige efter Nina Bangs opfattelse. Spørgsmaalet er da ogsaa, om disse fremmede skippere ikke i virkeligheden hører hjemme netop der; det ligner slet ikke de gode toldere i Sundet at have en saadan uorden i deres regnskaber. Det viser sig da ogsaa, at de ved fortoldningen bliver behandlet efter netop de regler, der gjaldt for den afdeling, de opførtes under. Forklaringen er sikkert — om ikke altid, saa dog i stor udstrækning — at det drejer sig om skibe, hvis nationalitet var forskellig fra skipperens. Toldernes inddeling vil sikkert vise sig at være mere i overensstemmelse med skibenes nationalitet end tabellernes og give mulighed for en meget tiltrængt kontrol med, hvor godt et udtryk de rubricerede skipperhjemsteder er for skibenes nationalitet; men den kan desværre umulig anvendes til en meget specificeret statistisk bearbejdelse.

Endnu større værdi har den originale inddeling dog sikkert for varetabellerne. Inden dette spørgsmaal behandles, vil det være hensigtsmæssigt ganske kort at fremstille principperne for

¹ Nationaløkonomisk Tidsskrift 1909 p. 615 som svar paa prof. Arups misforstaaelse af forordets dunkle udtryk.

opstillingen af disse¹. Den oprindelige plan, at nøjes med varetabeller for hvert 10. aar (1565, 1575 o. s. v.), blev efterhaanden erstattet af en anden, hvorefter varetabellerne fik to former: en udtømmende statistik for hvert 10. aar og en mindre omfattende for de mellemliggende aar². Den mindre udførlige statistik omfatter de vigtigere varer og varegrupper, fordelt dels efter skipperens hjemsted og dels efter skibets opgivne afgangshavn, og er forsynet med ret udførlige varespecifikationer i tilknytning til hjemstedet. I de store tabeller for hvert 10. aar er den geografiske opdeling mere udførlig, varerubriceringen udtømmende og alle kvantiteter medtaget i specifikationerne; desuden er der angivet pris for det fransk-engelsk-skotske gods. I bind IIB er varerne blevet bearbejdet paa en ny maade, med en lignende sondring mellem de udførlige tabeller for hvert 10. aar og de mindre udførlige for de mellemliggende aar, men denne gang ind delt efter et nyt system, der er af overordentlig stor værdi for benyttelsen: »Varer ført østpaa (vestpaa) fordelt indenfor afgangshavne efter skibenes (!) hjemsted«.

Den fulgte fremgangsmaade er den eneste systematisk-statistisk gennemførlige, naar man vil anvende den sammentrængte tabelform. Men egentlig giver den kun et daarligt svar paa de spørgsmaal, der maa anses for de vigtigste. Den giver nøjagtige sammentællinger af samtlige vareposter, der er indført i registrene (om disses forhold til den virkelige varetransport, se nedenfor); men da varetabellerne ved inddelingen efter skippernes hjemsteder og skibenes paastaaede afgangshavne har det samme grundlag som skibstabellerne, er de ogsaa paa forhaand behæftet med de samme statistiske begrænsninger og fejlkilder. Derved er intet at gøre; det er ikke nogen indvending mod udgiveren, men det er et

¹ Sml. dr. Astrid Friis i Hist. Tidsskr. 9. R. IV 168 ff.

² Denne sondring mellem udtømmende og mere summariske tabeller er principielt overordentlig heldig; men ved den praktiske udførelse er det misligt, at forskellige varegrupper er sammenstillet paa forskellig maade, saaledes at de udførlige tabellers tal ikke direkte kan sammenlignes med de øvrige, men nøjsommeligt maa udregnes paa grundlag af specifikationerne. Størst ulempe volder det for krydderier og kolonialvarer, der opføres i fælles rubrik; i de smaa tabeller omfatter denne (F) »peber, ris, sukker og indigo« men i de store er rubrikken (N) udvidet til at omfatte »Kolonialvarer, sydfrugter, farve- og garvestoffer, drogueri o. lign.«. Af andre eksempler kan nævnes, at de almindelige tabeller har en rubrik E: Silke og bomuld; hertil svarer der i de store to: dels K: Silke og lamfers og dels Bomuld; her maa ved sammenstilling lamfers udskilles efter specifikationerne. Af varer vestpaa kan nævnes, at de smaa tabeller har en rubrik »huder og skind«, der i de store er udvidet til ogsaa at omfatte læder, og saaledes heller ikke direkte kan sammenlignes med de øvrige.

faktum, som forskeren maa tage afgørende hensyn til under benyttelsen.

Det vigtige spørgsmål: hvem der drev denne varehandel, lader sig ikke udlede af varetabellerne. Kun findes der for hvert 10. aar nogle meget sparsomme oplysninger i en tabel over det »antal skibe medførende gods for fremmed regning, fordelt efter deres hjemsted« (Tabel 5). Men hvor meget kan originalerne nu oplyse om disse forhold? Det maa straks tilstaaes, at det vil være umuligt at give en nøjagtig statistik over ejendomsforholdet, men at det dog giver mange gode holdepunkter. Alene regnskabernes originale inddelinger i geografiske grupper giver saaledes — ganske vist med en temmelig stor fejlprocent — ejendomsfordelingen af varerne mellem disse grupper. Fejlene skyldes fortrinsvis den administrative praksis, at et skibs ladning kun opførtes under een afdeling; da der imidlertid i stor udstrækning sondres mellem »egget gods« og »fremmed gods«, med eller uden angivelse af nationalitet, er det muligt for størstedelen af godset at give en nogenlunde nøjagtig nationalitetsangivelse. Hvor stor en del dette er, og med hvor stor en sandsynlighed resten kan beregnes, kan kun fremgaa af stikprøver; men at saadanne analyser vilde give overordentlig værdifulde oplysninger til forstaaelse af varetabellerne og til oplysning om Østersøhandelen i det hele taget, er utvivlsomt, fx. forholdet mellem egenhandel og kommissionshandel, hollændernes økonomiske indtrængen i Østersølandene o. s. v. En gennemført undersøgelse af denne art for alle aar er selvfølgelig praktisk talt umulig, men paa grundlag af visse stikprøver og toldernes sammenregnede toldbeløb af laste- og fyrpenge samt varetabellerne tabel 5, kunde man i hvert fald efter 1632 naa ganske langt ved beregning af varernes fordeling paa de forskellige nationer¹. Men disse meddelelser om befragteres og rederes forskellige nationalitet er selvfølgelig kun anført i de tilfælde, hvor det har været af direkte betydning for selve toldbehandlingen, med andre ord kun, naar der skulde bringes forskellige tariffer og regler i anvendelse. Dette er det overordentlig vigtigt at erindre sig ved benyttelsen, og alene af den grund er det nødvendigt at have indgaaende kendskab til de udførlige regler for fortoldning, der indeholdes i tariffer, privilegier og forordninger².

¹ Fra 1632 følger som ovenfor nævnt laste- og fyrpenge den geografiske inddeling, mens de tidligere hver stod i en særskilt journalmæssigt ført afdeling. Efter denne tid mener fru Bang (I p. V), at den geografiske inddeling mere rettede sig efter godset end efter skibene. Dette behøver dog ikke at være tilfældet; snarere tror jeg, at det fortsat normalt retter sig efter skibets (ikke skipperens) nationalitet.

² Tariffmaterialet har ogsaa stor selvstændig værdi, idet det er nogle af de tidligste, udførlige og systematiske specificerede tariffer, der findes.

Vi skal derefter se lidt nærmere paa varerubriceringen; i det store og hele er den overordentlig logisk og konsekvent inddelt og udvalgt. Men ogsaa paa dette punkt har udgiveren i sine bestræbelser for at opnaa en efter moderne synspunkter saa fuldkommen statistik som muligt taget lidt for haardhændet paa stoffet og undertiden unødvendigt revet det ud af den historiske sammenhæng og brudt med toldernes egen logiske sammenhæng, som tabellernes benyttere intet indtryk faar af. Dr. Astrid Friis har allerede vist, hvorledes den systematiske inddeling i det 17. aarh.s toldruller burde have været udgangspunktet for tabellernes varerubricering. Ligeledes har frk. Friis ret i, at det vilde være muligt at skaffe en større nøjagtighed ved kvantitetsbestemmelsen end tabellerne giver (ved at skaffe sig udførlig viden om maal og vægt dels af toldrullerne og dels af en »haandbog« i Øresundstold-opkrævning fra ca. 1645 samt endelig ud fra indførslerne i selve toldregistre). Derimod tror jeg ikke, at planen om, at tabellerne skulde indeholde de til enhedsmaal og -vægt omregnede vare-mængder, vilde være hensigtsmæssig¹. Sikkert er det i hvert fald, at sundtoldsarkivets meget rige oplysninger om maal og vægt burde meddeles benytterne paa en ganske anderledes effektiv maade, end det er sket ved de ganske nødtørftige forklaringer, der findes i registrene til varetabellerne.

Men vi gaar videre med vort forsøg paa at stille spørgsmaal til sundtoldstabellerne og -regnskaberne og paa at faa dem besvarede efter saa klare og simple metoder som muligt. Det økonomiske liv er underkastet visse rytmiske svingninger, der er afhængig af mange forskelligartede forhold. Det kan umuligt være anderledes, end at et saa rigt og saa alsidigt økonomisk sammensat materiale maa kunde bruges som et slags barometer for disse økonomiske konjunkturer. Men hvorledes aflæse dem paa den mest nøjagtige maade?

Skibstallene giver den letteste og mest brugte maalestok, men denne er temmelig grov, idet saavel skibsstørrelsen som udnyttelsen af lasten er underkastet variationer, der ikke lader sig beregne; saaledes er skibstallenes kulmination i de to sidste aar-

¹ Dr. Astrid Friis' redegørelse i Hist. Tidsskr. 9. R. IV 172 ff. — Naar jeg anser en omregning i tabellerne for uheldig, har det forskellige aarsager: først og fremmest vil det aldrig være muligt at foretage omregningerne nøjagtigt, fordi maaleenhederne varierer, ikke alene efter tid men ogsaa efter sted, idet tolderne ofte har overført skibspapirernes tal, saafremt variationerne ikke var alt for store; dernæst er en del af maal- og vægt-enhederne i sig selv meget variable (fx. fad, kiste og kurv) og endelig har maaleenhederne og udbredelsen af deres anvendelse værdi i sig selv.

tier af det 16. aarh. ikke ensbetydende med kulmination i varetransport. Til vurdering af skibsstørrelsernes svingninger har man indtil 1645 et vist, om end meget skrøbeligt, hjælpemiddel i nederlændernes graderede skibstold, der nødvendiggjorde en inddeling af de nederlandske ladede skibe i tre størrelsesklasser: under 30 læster, mellem 30 og 100 læster og endelig over 100 læster¹.

Umiddelbart giver varetabellerne kun de enkelte varers og varegrupperes svingninger; men de forskellige varearter lader sig ikke umiddelbart sammenstille; det gælder derfor om at finde en maalestok, der kan give et nogenlunde enhedsmæssigt udtryk for den hele vrimmel af varer. Tonnagestørrelsen lader sig tilnærmelsesvis beregne, fx. i læster²; men foruden de store fejkilder, der ligger i selve omregningen, kommer dertil den ulempe, at den er overordentlig besværlig. Og endelig: er det hensigtsmæssigt, at krydderier bliver regnet sideordnet med salt, kobber med jern o. s. v.?

Mere brugbar vilde en værdistatistik være, og en saadan lader sig til en vis grad og ved et stort arbejde udregne for hvert 10. aar, naar man tager den gennemsnitspris, der her er angivet for de fransk-skotsk-engelske varer, til udgangspunkt. Man kan herved faa et nogenlunde paalideligt relativt udtryk for transitbalancen for varerne ind i og ud fra Østersøen. Med betydelig større fejlmargin kunde der dernæst skaffes et udtryk for Østersøbyernes eksport hinsides Sundet og de vesteuropæiske byers og landes eksport til Østersøen; i sig selv vilde dette kun have relativ betydning, men ved sammenligning med andre toldregistre el. lign. (hvor værdien oftest angives), kunde tillige paalidelighedsgraden forholdsvis let bestemmes, og der var dermed opnaaet mulighed for en tilnærmelsesvis beregning for andre omraader og for andre aar.

En sidste mulighed for at skaffe sundtoldsregnskabernes rige messe over al verdens varer et enhedsmæssigt udtryk findes i det tidligere omtalte storslaaede og hidtil ganske ubenyttede tarif-

¹ Om skibstallenes og læstestørrelsernes værdi som maalestok sml. min afhandling i Hans. Gbl. 1934 p. 71 ff. Paa hvilken maade udgiveren har delt de nederlandske skibe i de tre størrelsesklasser, er det umuligt at faa nogen klar mening om. I forordet meddeles det, at da ballasterne øst paa ikke var graderet, er tallene fremkommet ved en fordobling af de tilsvarende skibe vestpaa (I p. VII). Men hvorledes er det da muligt at faa alle de ulige tal ind i tabellerne? I hvert fald ikke ved fordobling alene. — Det vilde sikkert have været mere hensigtsmæssigt, om man havde graderet skibene vestpaa for sig (under rubrik C) og de ladede skibe østpaa for sig; saa vilde alt have været klart.

² Sml. W. Vogel i Hans. Gbl. 1933 p. 92, 96, 98 o. a. s.

materiale. Selv om taksternes graduering kun er et grovt udtryk for det relative værdiforhold mellem varerne, vil de dog være en meget god og anvendelig generalnævner for en sammenstilling. En fordel har denne metode fremfor prisstatistikken: den er uafhængig af prissvingningerne; tariffaksterne varierer i de forskellige perioder kun i meget lette forholdstal, der let lader sig udligne ved simpel forholdsregning¹.

Det var Nina Bangs hensigt (IIA p. XI) paa grundlag af prisopgivelserne for de ovennævnte franske, engelske og skotske varer at give en udførlig prisstatistik; men denne er aldrig kommet. Visse holdepunkter kan der dog opnaas ved en (ret besværlig) gennemgang af specifikationerne til varetabellerne, der for de nævnte lande angiver totalprisen ved siden af varekvantiteten, saaledes at det er muligt at udregne en gennemsnitspris. Betydningen af disse priser ved statistiske beregninger over varetransporten er berørt; men spørgsmaalet, i hvor høj grad regnskaberne prisangivelser har selvstændig betydning som priskilde, er aldrig blevet undersøgt. I hvert fald er det givet, at de maa have en temmelig nær relation til de virkelige priser; det viser sig bl. a. deri, at det ikke er faste tarifpriser, der registreres, men at priserne varierer efter kvalitet og herkomst. Desuden klages der i samtiden lige saa ofte over for høje værdiansættelser som over for lave, og den længe haandhævede praksis, at tolderne havde ret til for den danske konge at overtage varerne til den af skipperne angivne værdi, skulde ogsaa nok afholde skipperne fra at opgive varerne til alt for »billigt køb«. Men hvilke principper der ligger bag ansættelsen, er endnu et uløst spørgsmaal².

Oplysninger om disse og andre praktiske forhold er i høj grad paakrævet ved benyttelsen. Et udførligt vareregister inddelt paa grundlag af toldrullernes systematiske rubricering i det 17. aarh. og med udførlige tabellariske oversigter over toldtakster og varepriser i de forskellige tidsrum vilde forholdsvis let kunne tilvejebringes, og det vilde i forbindelse med redegørelsen for maal og vægt nogenlunde udtømme de hjælpemidler, som sundtoldsarkivet ligger inde med.

Vi har nu behandlet de væsentligste af den række problemer, der knytter sig til udnyttelsen af indførslerne om skibe og varer,

¹ Sml. udførligere redegørelse i anmelderens ovennævnte afhandling i Hans. Gbl. 1934 p. 76 f.

² En engelsk klage over højere taksationer af de ombordværende varer, end de var købt for, tyder paa, at det har været indkøbsprisen (dvs. engrosprisen i afgangshavnen), der har været den grundliggende. (Danmark-Norges Traktater ed. L. Laursen III 211).

saaledes som de forefindes i toldembedsmændenes regnskaber. Et ganske andet spørgsmaal er det, hvorledes de forholder sig til de faktiske forhold. Der hersker altid visse tvivl om rigtigheden af toldregnskabers oplysninger, og disse tvivl bliver selvfølgelig særlig store, naar det drejer sig om en transittold som Øresundstolden. Man har dog i almindelighed nøjedes med at pointere, at talangivelserne naturligvis maatte opfattes som udprægede minimumstal — om der skulde lægges 10, 20 eller 40 % til, spiller i og for sig mindre rolle — derimod har man ikke hidtil i tilstrækkelig grad haft øje for, at de relative forhold ogsaa i høj grad varierer.

Det bedste middel til at faa et virkeligt udtryk for materialets paalidelighedskvalitet er kontrolsammenligninger med andet materiale. Den form, som tabellerne har, udelukker imidlertid saa godt som alle summariske sammenligninger; saadanne maa derfor foretages paa grundlag af originalernes enkeltindførsler. Det bedste materiale hertil er befragtningskontrakter o. lign., som findes, i hvert fald i stor udstrækning, i de nederlandske arkiver¹. Hidtil er der dog kun benyttet toldregnskaber fra de enkelte havne og lignende administrativt materiale². De hidtidige undersøgelser har vist, at paalideligheden for skibspassagerne i det store og hele er upaaklagelig³, men at den for vareregistreringens vedkommende svinger fra fuldstændig identitet til kun at omfatte en ringe procentdel. Paalideligheden er dog samtidig underkastet visse regler og afhængig af den variable paapasselighed i toldadministrationen, toldreglerne for de forskellige nationer og endelig størrelsen af det pligtige toldbeløb i forhold til varens volumen⁴.

Slutning fra toldregistrenes oplysninger til virkeligheden falder dog udenfor en anmeldelse af tabellerne, for saa vidt selve sundtoldsmaterialet ikke selv indeholder midler til verificering. Men saadanne findes, og tabellerne har allerede delvis stillet dem til disposition. Navnlig gælder det skibsstatistikken. Saaledes med bæltfarerne; for Øresund var jo ikke den eneste forbindelse til Østersøen. De fragmentarisk bevarede registre over Storebælts-

¹ J. Schreiner: *Nederland og Norge 1625—1650*. (Oslo 1933).

² A. Huhnhäuser: *Rostocks Seehandel 1635—1648 nach den Warnemünder Lizenzbüchern. I. Die Schifffahrt*. (Rostock 1913). — Astrid Friis i *Hist. Tidsskr.* 9. R. IV. — Aksel E. Christensen i *Hans. Geschichtsbl.* 1934.

³ Her maa dog undtages de danske skibe. Samtidige vidner beretter for øvrigt, at mange skibe »forløb kongens told«, saaledes Regnard.

⁴ Bl. a. har man angivet hvede som rug, fordi toldgebyret for rug kun var det halve; smuglerier fandt især sted ved silke, krydderier og andre kostbare varer, og sjældne varer og varer i smaa partier er ofte slet ikke anført.

trafikken (kun fra begyndelsen af det 18. Aarh.) (Ser. 2. I. Afd. 4) viser, at denne færdselsvej har haft overordentlig stor betydning for skibsfarten indenfor Danmark-Norge og Hertugdømmerne samt for de vestligste hansebyer ved Østersøen (især Lübeck og Rostock)¹; for disse gruppers fjerntrafik var Bæltrafikken dog uden virkelig betydning, og kun undtagelsesvis forvildede andre skippere sig denne vej. Desuden synes disse forhold at gælde ogsaa andre perioder, og Lillebælt blev kun berørt af den allersnævreste lokaltrafik.

Tabellerne har endvidere i ret udstrakt grad udnyttet den ypperlige kontrol, der indeholdes i skippersnavnene. I tabellernes 1. række er der for hvert 10. aar (IIA specifikationerne til rubrik B) og i 2. række for hvert aar (Afd. B 2) opstillet en tabel over de skippere, der vendte hjem i samme eller næstfølgende aar; det viser sig da, at de »ufuldenste rejser« med undtagelse af de bæltfarende nationer er yderst faa, ikke flere end at det med god grund kan antages, at de nogenlunde svarer til de forlis, skibssalg og andre skipperskifter, der maa have fundet sted hvert aar. Men det maa dog erindres, at de, sikkert ganske faa, skippere, der konsekvent forløb kongens told, unddrager sig denne kontrol.

Værre staar det til med vareopgivelserne. Fejlkilderne er her ganske anderledes store og kontrolmidlerne langt færre, navnlig da, naar man skal holde sig til tabellerne alene. Den største fejlkilde skyldes forholdet mellem privilegerede og upriviligerede. For gods tilhørende de nationer, der ikke skulde erlægge hverken fyr- eller lastepenge, var der ingen reel grund til at indføre specificeret varefortegnelse i registrene. De enkelte tolderes praksis var her ganske vilkaarlig: snart fuldstændig registrering overalt og snart kun en summarisk angivelse af ladningens nationalitet og eventuelt angivelse af de vigtigste varers art. Paa dette omraade har udgiveren brudt med det strenge statistiske krav om ikke uden udførlig vejledning at samarbejde materiale, der er tilvejebragt efter forskelligartede principper. Kun i de tilfælde, hvor der overhovedet ikke findes nogen kvantitetsangivelse, indgaar skibet i varetabellernes specifikationer over uspecificerede skibe².

Men nu de mange ladninger, der delvis var toldfri? Derom giver tabellerne overhovedet ingen oplysninger. For de toldfri nationers vedkommende bliver de derved uden reel værdi for

¹ Indenfor disse grupper omfattede bæltrafikken, fordelt efter hjemsteder, 27.8—59.5 %, fordelt efter afgangshavne 43.3—90.9 % af den samlede trafik. (Hans. Gbl. 1934 p. 63 ff.).

² I 1. række for almindelige aar bd. IIA specificeringerne til rubrik A, for hvert 10. aar specifikationer til B**.

kendskabet til varetransportens omfang, og for de øvrige nationer er der indløbet store inkontrollable fejlkilder. Tabellerne burde nøje have skilt det toldfri gods fra det toldpligtige og bragt en fuldstændig tabel over forholdet mellem 1) uspecificerede, 2) delvis specificerede samt 3) fuldstændig specificerede ladninger. At dette er undladt, har gjort det i forvejen hullede materiale endnu mere skrøbeligt, og desværre er det kun muligt at raade virkelig bod herpaa ved en fuldstændig gennemgang af hele materialet; en gennemgang af de enkelte protokoller med nøjagtig redegørelse for principperne for registreringen vilde dog være af overordentlig værdi¹.

Mens den ufuldstændige registrering af de privilegeredes gods uvægerligt maa forrykke vort indtryk af den handelsmæssige aktivitet til ugunst for disse nationer, modvirkes denne tendens i nogen grad af en anden fejlkilde, der ogsaa foranledigedes af privilegierne. Af forskellige akter (klager, noter og domme m. m.) fremgaar det, at der til stadighed har været foretaget en mængde pro-forma-overdragelser af gods fra upriviligerede til privilegerede. Denne form for toldsvig har især forøget de svenske ladningers antal, men hvor meget den har forrykket forholdene, lader sig ikke konstatere. Indgaaende kendskab til privilegieforholdene i forbindelse med anden handelshistorisk viden kan dog give sikre anvisninger paa de retninger, i hvilken transaktionerne har fundet sted. Navnlige var Göteborg en torn i øjet paa den danske regering som formodet centrum for megen toldsvig af denne art.

For fuldstændighedens skyld skal det endelig erindres, at balasterne ofte har medført en ikke ringe godsmængde, der gik uangivet og ufortoldet igennem, samt at skipperen og mandskabet havde ret til at faa en del af deres eget gods toldfrit igennem, den saakaldte føring.

Det har været diskussion underkastet, om tabelformen har været den principielt rigtige publikationsform. En fuldstændig udgivelse af sundtoldsregistre vilde selvfølgelig have givet mulighed for langt mere dybtgaaende undersøgelser end tabelformen; men en saadan udgave havde været ganske uoverskuelig, de uforholdsmæssigt mange bind vilde have forøget omkostningerne kolossalt, og samtidig vilde dog en lignende tabellarisk oversigt have været nødvendig. Noget andet er, at det antagelig havde

¹ Et eksempel vil vise dette: For eksport fra Stockholm i 1648 laa fejlprocenten for de fleste varer omkring 1 % i protokol A og B, i C var den derimod ca. 80 %. Aarsagen ligger udelukkende i, at de to første registrerede alt, C derimod kun toldpligtigt gods.

været bedre, om statistikken ikke havde været saa sammentrængt. Imidlertid er det forbavsende, som det er lykkedes udgiveren at samle summen af de mange hundrede bind toldregistres oplysninger i saa faa bind og paa en saa overskuelig maade, og rent utrolig er det, saa mange unormale tilfælde der er blevet plads til i de smaa parantesiske indskud i specifikationerne.

Tabellernes store værdi og anvendelighed er almindelig kendt og anerkendt, og principperne for deres opstillinger fremgaar klart og tydeligt af indledningerne. Alt dette har det forekommet mig unødvendigt at gentage. Det har her været hensigten at gøre opmærksom paa, at Nina Bangs opfattelse: at det var muligt at tilvejebringe en statistik, hvor de rene tal talte udtømmende og uden kommentarer, ikke har holdt stik over for den senere udvikling. Værdien af regnskaberne selv og udgiverens arbejde er ikke blevet mindre af den grund. En dybere forstaaelse af regnskabernes hele karakter og en klar opfattelse af deres begrænsning vil tværtimod give dem øget betydning. Som tabelværket foreligger i øjeblikket, er det en uvurderlig, men tillige en yderst farlig historisk kilde, fordi der ikke er givet anvisning paa at bruge den. Den ukyndige anser den for en ufejlbarlig universalkilde, griber løs og misbruger den, mens den kyndige forsigtigt holder sig tilbage, for sundtoldsmaterialet giver ikke umiddelbart noget »tro spejlbillede« af Østersø-handelens udvikling; det er i virkeligheden et meget vanskeligt og yderst kompliceret instrument; først naar man kender hjælpemidlerne og forstaar at benytte dem, kan man faa instrumentet til at tone rigtigt. *Aksel E. Christensen.*

Otto Brandt: Caspar von Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II. Erlangen og Kiel 1932.

Dansk Historieforskning — i nyere Tid repræsenteret af P. Vedel, Edv. Holm og Aage Friis — har udførlig skildret Caspar von Salderns Virksomhed og fremhævet hans Betydning for den endelige Løsning af det aarhundredgamle dansk-gottorpske Mellemværende. I det hele og store har den betragtet og fremstillet den russisk-gottorpske Forhandler som en overmaade tvivlsom Karakter, Diplomat af Rang og Embede, dog snarere en professionel Agent og Mellemand, til Fals for Penge og Udmærkelser, lejlighedsvis med en betydelig Indflydelse, men dog adskiltigt af en Eventyrer, hvem alene de urolige Forhold ved Christian VII's Hof og i danske Regeringskredse gav Muligheden for at spille en afgørende Rolle. Otto Brandts nye Biografi har ikke alene for-

øget vor Viden om disse Forhold, men giver for første Gang en Skildring af Mandens Forudsætninger og Karakteregenskaber og bestemmer hans Plads i den historiske Udvikling. Otto Brandt stiller med Rette Fremstillingen af de historiske Fakta i Forgrunden, men er samtidig saa paavirket af den moderne »idéhistoriske« Skole, at han i sin Vurdering af Menneskers og Tidsaldres historiske Indsats stræber at forstaa og analysere de ledende Ideer, i hvis Tjeneste og Aand de øvede deres Gerning. Ogsaa Otto Brandts Værk forkynder, at Nationer og deres ledende Mænd ikke blot benytter Statens Magtmidler til at fremme materielle Interesser, men bevidst eller ubevidst handler i Overensstemmelse med Staternes dybeste Livskrav. Den foreliggende Saldern-Biografi kan tillige lære danske Historikere, at vort Fædreland aldrig har været en isoleret Enklave i det europæiske Statssamfund. Ogsaa et forholdsvis snævert Emne faar først sit rette Perspektiv, naar det bliver betragtet som Led i et større Hele.

Forberedelsen af Værket har staaet paa i en længere Aarrække. En ung Historiker Max Vosgerau havde allerede indsamlet adskilligt Stof, da Krigen udbrød og bragte ham Døden. Otto Brandt tog Opgaven op og skaffede sig et større og sikkert fuldstændigt Materiale: Salderns efterladte Papirer paa Schierensee og Hedemann-Heespens Arkiv paa Deutsch-Nienhof, Reventlowske og Bernstorffske Brevsamlinger paa Jersbek, Altenhof og Stintenburg, danske Akter i Rigsarkivet i København og gottorpske i Oldenburg, Sager i Arkiverne i Berlin og Stockholm, samt ikke mindst de ved nordisk Samarbejde tilvejebragte Filmgengivelser af Papirer i Moskva-Arkivet. Særlig Betydning har Salderns og J. H. E. Bernstorffs Korrespondance med deres hemmelige Mellemand Borgmester F. W. Otte i Eckernførde. Det er en Selvfølge, at Otto Brandt kender og har udnyttet den danske og tyske historiske Litteratur.

De diplomatiske dansk-russiske Forhandlinger var i Forvejen kendt, og meget nyt er derfor heller ikke kommen frem ved den fornyede Gennemgang af Akterne. Undtagelser danner bl. a. Skildringen af det danske Forsøg paa at fremskynde Mageskiftetraktatens Iværksættelse saavel som af Salderns Holdning efter 17. Januar. Salderns Kamp mod J. H. E. Bernstorffs personlige og politiske Modstandere har ligeledes foreligget oplyst. Otto Brandts haandfaste — undertiden for haandfaste — Behandling trækker Linjerne skarper op, men bidrager ogsaa til at forenkles det komplicerede Spil. Hist og her har han føjet nye Træk til Billedet og f. Eks. meddelt Oplysninger om Salderns Kritik af Saint Germain's Hærledelse og Bestræbelser for — i det russisk-danske Forbunds Interesse —

at forøge Danmarks Militærmagt. Med Interesse læser man Skildringen af Salderns Virksomhed som Administrator af det gottorpske Holsten. I den oplyste Enevældes Aand og ledet af Ønsket om, at det lille Landskab ved Overgangen til Danmark skulde være i rig og blomstrende Tilstand, gennemførte han som Præsident for et nyoprettet Generaldirektorium en Række administrative og sociale Reforme, afskaffede Fællesskabet og synes at have anbefalet Livegenskabets Ophævelse paa Domænegodserne, gjorde i hvert Fald Begyndelsen paa Cronshagen, fik Landevejene forbedret og adskillige Byggeforetagender iværksat samt forberedte en ny og bedre Tid for Universitetet i Kiel. Ligeledes har det Interesse at faa Oplysninger om Salderns nære Forhold til Hertug Friedrich August af Oldenburg og Bestræbelser for, at den oldenburgske Stat handlede i nøje Overensstemmelse med Rusland og Danmark. En glansfuld og levende Skildring af Salderns sidste Leveaar paa Schierensee og Interesser for Kunst og Havedyrkning, der gjorde det holstenske Herresæde til en nordeuropæisk Seværdighed, afslutter Biografien.

For en væsentlig Del beror Værkets Værdi paa Redegørelsen for Salderns Forudsætninger og personlige Udvikling. Utvivlsomt var han Opkomlingen, der ved alle Midler vilde opnaa en »Plads i Solen«, skaffe sig Magt og Rigdom og sikre Slægten en anset Stilling. Det hører dog med til Billedet, at han var Ætling af holstenske Bønder og gottorpske Forvaltningseembedsmænd og fast forankret i deres Traditioner. Oprindelsen forklarer adskilligt af hans Optræden, tillige at han selv og hans Slægt havde lidt under Følgerne af Gottorpernes ulykkelige Skæbne og Mislighederne ved den elendige Administration. Hans Karakter havde mange frastødende Træk, kynisk Egennytte og utæmnet Brutalitet; andre Egenskaber: bondeagtig Godmodighed og usnobbet Robusthed virker forsonende. Otto Brandt kan anføre mange Citater, der giver et levende Billede af hans sammensatte Personlighed og drastiske Udtryksform. Mere Skepsis vækker Fremhævelsen af hans »starke Wahrheits- und Gerechtigkeitsliebe« og »ausgeprägten religiös-sittlichen Weltanschauung«. Selvhævdelsen og Egennytten udelukker ikke, at han med alle Hjerterødder var knyttet til sin holstenske Hjemstavn og udfra egne og Slægtens bitre Erfaringer oprigtig ønskede at skabe den en ny og rigere Fremtid under den danske Konges Scepter. Otto Brandts vante Tilbøjelighed til at potensere Udtrykkene — naar han f. Eks. taler om Salderns »hoher Idealismus« og »heilige Ueberzeugung« — giver uvilkaarlig Bagslag, men bør ikke forhindre, at man anerkender de ideelle Motiver, der ogsaa var bestemmende for hans Optræden.

Bogen er i mange Henseender en »Ehrenrettung« for Saldern og giver Grundlaget for en retfærdigere Vurdering. Danske Historikere har været tilbøjelige til at fremstille ham som det bestukne Redskab. Otto Brandt gaar utvivlsomt til den modsatte Yderlighed. Lad være, at det laa i Tidens Aand — og ikke mindst var legitimt ved det russiske Hof, at Diplomater modtog kontant Vederlag for deres Virksomhed; sikkert er det, at Saldern har drevet Kotymen til dens yderste Grænse. At hans Stilling stillede mange Krav kan neppe forsvare den enestaaende Ublufærdighed, med hvilken han gennemførte sine Fordringer. Rimeligvis med Rette afviser Brandt Beskyldningerne for ligefremt Bedrageri; vanskeligere er det at betragte Salderns sidste Udpresninger som Udslag af Ønsker hos en »Abkömmling treuer Diener und Untertanen der kleinen Gottorper Dynasten deren altem dänischen Gegner seine wie seines Herrscherhauses Ueberlegenheit . . . fühlbar [zu] machen«. Tilbage bliver det historiske Faktum, at Saldern har drevet sine Pengetransaktioner ud i Konsekvenser, som ogsaa faldt Datiden for Brystet. Man kan indrømme Brandt, at han ikke var købt; betalt var han i hvert Fald. Lad det være Tidens Skik; »sittlich« kan det aldrig blive. Til syvende og sidst er det Salderns bedste Forsvar, at han trods alle Pengetilskud og ligefremme Bestikkelser aldrig følte sig afhængig af de danske Ministre, men formaaede at hævde sin Selvstændighed.

Caspar von Saldern udfoldede maaske sine største Evner, da han i Aarene omkring 1762 vandt Indflydelse over Peter III og alligevel bevarede sin Stilling under Katharina II. Naar han optraadte paa større Skuepladser, kom han i Reglen tilkort. Som Forhandler om et almindeligt »nordisk Forbund« maatte han opleve, at J. H. E. Bernstorff undveg hans Tilnærmelser og Frederik den Store slog ham Kortene af Haanden. Da han i 1771 blev russisk Gesandt i Warschau, kom han i Strid med samtlige polske Partier og maatte rømme Marken. En Tid saa det ud til, at han ved at svigte sin Støtte og Velgører, den russiske Udenrigsminister Panin, skulde naa op paa Magtens højeste Tinder. Resultatet blev et forsmædeligt Nederlag. Da han dumdrigt fortsatte sine Intriger og muligvis arbejdede paa at gøre Tronfølgeren til Kejserindens Medregent, blev hans Skæbne beseglet og hans Indflydelse brudt.

I Historien lever han alene som den sejrige Forkæmper for Løsningen af det dansk-gottorpske Mellemværende.

Krisen 1762 lægger for Dagen, at det gottorpske Spørgsmaal havde europæisk Betydning. Alligevel falder det vanskeligt at anerkende Otto Brandts Betragtning, at »die Ruhe der nordischen Welt in weitgehendem Masse davon abhing, ob diese Angelegen-

heit aufs neue zur Diskussion gestellt würde oder gar einer neuen Lösung entgegenführt werden sollte«. For det 18. Aarhundredes Danmark var Spørgsmaalet af vital Interesse og derfor vel den væsentligste Faktor i vor samlede Udenrigspolitik. For Sverige og Rusland kunde det alene i visse Situationer faa afgørende Betydning, medens det for de øvrige Stater var Brikken i et Spil, hvor Indsatsen i Virkeligheden gjaldt andre Værdier. Det vil føre for vidt at gendrive, men skal eksempelvis understreges, at man neppe vil kunne opretholde Paastanden om, at det gottorpske Spørgsmaal under de store europæiske Allianceforhandlinger i 1725 (om det hannoveranske Forbund og om Forbundet i Wien) har »die eine europäische Mächtegruppe zusammen[ge]kittet, während die andere durch den Gegensatz zu ihr in ihrer eigenen Politik bestimmt wurde«. Otto Brandt har i et Foredrag (offentliggjort i Hist. Zeitschr. Bd. 140 S. 550 ff.) fremhævet Østersømagternes Bestræbelser for at opretholde »Roen« og »Ligevægten« i Norden og betragter dem med Rette som Karakteristika for den oplyste Enevældes Udenrigspolitik. Løsningen af det gottorpske Spørgsmaal var et vigtigt Led i denne Politik, men faar dog først sit rette Perspektiv, naar den ikke fremstilles som Maal, men som Middel i Magtkampe, der fandt deres endelige Afgørelse paa andre Fronter.

Selv paa denne Baggrund bliver Caspar von Saldern en historisk Personlighed, som ikke alene tjente egne lavtliggende Interesser, men handlede i større Ideers Tjeneste. Til syvende og sidst er det Otto Brandts største Fortjeneste at have paavist, at han ikke var den tvivlsomme diplomatiske Agent, men en politisk Personlighed som ud fra sin inderste Overbevisning arbejdede paa en tilfredsstillende Løsning af det gottorpske Spørgsmaal og for »Nordens Ro«. Den dansk-tysk-norske Helstat — d. v. s. vort Fædreland i det 18. Aarhundrede — har Saldern været en god Mand. Hvor stærkt han end har fremhævet Ønsker om at sikre »Nordens Ro«, kan det neppe være Tvivl underkastet, at han først og fremmest har været ledet af Hensynet til sin holstenske Hjemstavns og — sammen med sin Modpart ved det endelige Opgør Ditlev Reventlouw — var besjælet af Ønsket om at sikre den en lys og lykkelig Fremtid: »... der begeisterte Glaube an die Idee des Gesamtstaates der Dänen, Norweger und Schleswig-Holsteiner in freiem Nebeneinander und nahem Zusammenleben sowie in gegenseitiger Achtung umfassen sollte, die heilige Überzeugung, dadurch der »Ruhe des Nordens« ja der Menschheit zu dienen; das waren die Triebkräfte . . .«, som ledede de to Mænd og trods alle Modsætninger forenede dem i enig Handling. Dansk Historieskrivning har lejlighedsvis opkastet Problemet, om det

ikke havde været til Danmarks Lykke, at Rusland havde bevaret Fodfæstet ved Landets Sydgrænse og saaledes ved det 19. Aarhundredes Midte var bleven direkte Part i det dansk-tyske Mellemværende. Bortset fra, at ingen vel kan tro, at en saadan territorial Besiddelse skulde have overlevet Napoleonstidens Omvæltninger, er Betragtningen uholdbar. Begivenhederne 1762 fører Beviset for, at det i det 18. Aarhundrede var en altovervejende dansk Statsinteresse at bringe det gottorpske Mellemværende til Afslutning. Set paa en endnu større Baggrund maa man vel ogsaa med Otto Brandt betragte det som en Lykke, at Mageskiftet og Oprettelsen af det selvstændige Hertugdømme Oldenburg har forhindret, at Moskovitterne satte sig fast ved Østersø og Nordsø og derfra havde kunnet gribe bestemmende ind i Vesteuropas Skæbne. Paa sit Dødsleje i 1786 har Caspar von Saldern i et Brev til A. P. Bernstorff udtalt sin Forvisning om, at Efterverdenen engang vilde anerkende hans Fortjenester af Danmark. Med Rette betoner Brandt, at den ofte ubehagelige Afhængighed af Rusland, som blev en af Mageskiftets umiddelbare Følger, var en forbigaaende Ulempe. I Virkeligheden har A. P. Bernstorffs Livsværk: Opretholdelsen af Neutraliteten, Løsningen af det gottorpske Spørgsmaal — og dermed Salderns Indsats — til nødvendig Forudsætning.

Otto Brandt optrækker ogsaa en anden Linje: Fra Gennemførelsen af Mageskiftet til det 19. Aarhundredes slesvig-holstenske Bevægelse. Selv om han falder for Fristelsen at give Konturerne altfor skarpe Omrids — Saldern bliver intet mindre end »der Retter der Sonderstellung Schleswig-Holsteins im Rahmen des dänischen Gesamtstaates und im gewissen Sinne auch schon des deutschen Charakters der obersten Verwaltung der Herzogtümer und dieser Lande selbst« — er der adskillige Forhold — at Ridderskab og Adel fik flere Muligheder for at optræde som en Enhed, Bestemmelserne til Fordel for Kiels Universitet saavel som Nyorganisationen af Tyske Kancelli — der berettiger dette Synspunkt. Alligevel rummer Paastanden en Overdrivelse og en Forskydning af Problemet. Opgøret 1767/73 blev en Sejr for det slesvig-holstenske Aristokrati, men gav det kun middelbart forøgede Muligheder for Hævdelser af Hertugdømmernes Særstilling. Det kan hverken — fra tysk Side — anføres til Fordel for Mageskiftepolitikken eller — fra dansk Side — benyttes som Grundlag for en Kritik af dens Gennemførelse, at en fortsat Deling af Holsten kunde have svækket og sinket Udviklingen af Hertugdømmernes Partikularisme. Ikke Mageskiftet som saadant, men den danske Regerings Politik efter 1773 — om den har forsømt Muligheder for at styrke den

fælles Statsfølelse — bliver afgørende for den historiske Dom over Lederne af den dansk-tyske Helstat.

Det er en væsentlig Fortjeneste ved Otto Brandts Værk om Caspar von Saldern, at det med forøget Viden og fra et nyt Synspunkt rejser Problemer, hvis Besvarelse er afgørende for Skildringen af den danske Stats Historie i sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede.

Axel Linvald.

Nyt fra historisk Videnskab.

21.—29. August 1933 afholdtes den 7. internationale Historikerkongres i Warschau og Krakau. Den polske Organisations Komité — og særlig bør fremhæves Professorerne Dembinski og Handelsman samt Generalsekretæren Docent Tadeusz Manteuffel — bistaaet af Ledelsen for den internationale Historikerorganisation og Oslokongressens Sekretær Lektor Viggander havde gjort et ypperligt forberedende Arbejde. Da desuden de polske Statsmyndigheder, Hovedstadens Bystyrelse og Private udfoldede den største Gæstfrihed, var de ydre Rammer i bedste Orden. Besøget i Krakau, hvor »Stenene har Mæle«, blev utvivlsomt en af Mødets rigeste Oplevelser. Trods vanskelige Forhold og skarpe nationale Modsætninger forløb Kongressen uden Mislyd. Fra Østrig mødte ingen Repræsentanter — man sagde som Følge af de tysk-østrigske Brydninger — medens de tyske Historikere til Gengæld havde sørget for at være repræsenteret i saa godt som alle Sektioner. Aabenbart laa det dem i særlig Grad paa Sinde at godtgøre deres Interesse for østeuropæiske Problemer og saaledes føre Beviset for, at tysk Videnskab »ihr vornehmstes Augenmerk dahin zu richten hat, wo die Daseinsfragen der Nation in der Gegenwart liegen«. (Iflg. Karl Brandis Beretning i Hist. Zeitsch. Bd. 149. S. 213 ff.). Som Led i disse Bestræbelser havde tyske Historikere samtidig med Kongressen udsendt en Samling Afhandlinger med Forord af A. Brackmann og Karl Brandi: *Deutschland und Polen. Beiträge zu ihren geschichtlichen Beziehungen*. Ogsaa de polske Historikere havde gjort et tilsvarende Arbejde. Ikke blot modtog alle Kongressister et ypperligt lille Skrift af den kendte Professor i Warschau O. Halecki: *La Pologne de 963 à 1914*. (Paris 1933). En større Publikation: *La Pologne au VIIe congrès international des sciences historiques I—II*, som indeholder alle polske Historikers Foredrag, giver yderligere et levende Indtryk af moderne polsk Historieforskning og dens stærkt

patriotisk bestemte Iver for at oplyse Landets og Folkets bevægede Skæbne gennem Tiderne. Karl Brandi har i den anførte Kongresberetning ment at kunne fastslaa som Kongressens væsentligste Resultat, at polske og tyske Historikere viste sig enige om »dass man auch Ernst machen müsse mit einem wirklich historischen Verständnis unserer — Tysklands og Polens — vielfach gemeinsamen Vergangenheit und das Hineintragen moderner Kategorien in ganz anders geartete Verhältnisse früherer Jahrhunderte entschlossen ablehnen sollte«. Skulde Fremtiden opfylde dette Krav — som har sin Baggrund i Øjeblikkets polsk-tyske Afspænding — har Kongressen ikke været forgæves.

Mener man, at de store Kongresser først og fremmest har deres Berettigelse ved at give en international Tilhørerskare et Indtryk af Videnskabens Koryfæer, beredte Warschau-Kongressen en Skuffelse. Konstellationen Pirenne-Dopsch, som kastede Glans over Osломødet, havde intet Sidestykke i Warschau. Tilføjes maa det dog, at Virkningen af den første Dags »store« Foredrag af de byzantinske Studiers Nestor Charles Diehl og Rumæneren Nicolas Jorga blev fuldkommen ødelagt af Salens elendige Akustik.

Til Gengæld havde Ledelsen bestræbt sig for at gøre det intime Samarbejde i Sektionerne saa frugtbringende som muligt. Da Kongressen havde ikke mindre end 15 Sektioner, hver med adskillige Foredrag, og spændte over Forskningens samtlige Omraader, er det selvfølgelig umuligt for den enkelte Deltager at fastslaa Arbejdets Udbytte. Det store Værk: *Resumés des communications présentées au congrès de Varsovie I—II* giver et Billede af Mangfoldigheden. Maaske kan der være Grund til at beklage, at danske Historikere — i Mødet deltog lidt over en halv Snes — saa godt som slet ikke benyttede Lejligheden til gennem Foredrag og Indlæg i Diskussionerne at vise de danske Farver og give Udlandet et Indtryk af det historiske Arbejde i vort Land. Som bekendt har den internationale historiske Komité organiseret forskellige Organisationer, der har til Formaal at skabe et Arbejdsfællesskab mellem Forskerne paa specielle Omraader. En Række af disse Kommissioner havde tilrettelagt Møder, hvis Deltagere paa Grundlag af »Rapports«, der i Forvejen forelaa trykt (i Bulletin V. Bd.) skulde diskutere vigtige Problemer. Et saadant Møde — hvor bl. a. Forfatteren af disse Linjer fremlagde en Beretning om dansk Historieskrivnings Behandling af vort Lands Historie i sidste Halvdel af 18. Aarh. — var saaledes bragt i Stand af Kommissionen vedrørende Udforskningen af den oplyste Enevælde. Muligvis vil man ad denne Vej være i Stand til at opnaa en For-

nyelse af de internationale Kongresser. Givet er det, at man samtidig med at bevare de »store« Foredrag bør lægge Vægt paa at samle Specialforskere om Drøftelsen af færre Fællesemner og ikke — som det stadig i saa høj Grad er Tilfældet — give fri Bane for vidtspredte Foredrag, som snarere har deres Plads som Afhandlinger i de forskellige videnskabelige Tidsskrifter.

En lang Række (25) »Voeux adoptés par le congrès« skulde give Udtryk for det moderne Historikersamfunds aktuelle Krav. Altfor mange af dem formulerede dog alene platoniske Ønsker om nærmere Studium af saa det ene, saa det andet Forskningsomraade. Andre Udtalelser anbefalede Organisation af nye Kommissioner. For saa vidt det kan fremme Samarbejdet mellem de forskellige Landes Forskere, er Forslagene tiltalende: tænker man paa at iværksætte nye store Fællesforetagender, vil det dog sikkert være mere formaalstjenligt, om den internationale Komité sætter sin Kraft ind paa Fuldførelsen af de allerede planlagte Værker og viser Tilbageholdenhed overfor nye Opgaver. Endelig kan det nævnes, at et Par »voeux« fremhævede Nødvendigheden af en bedre Organisation af det internationale Udlaan af Arkivalier og anbefalede den direkte Ordning gennem de forskellige Arkivledelser uden diplomatisk Mellekomst.

Ifølge Kongressens Beslutning afholdes næste internationale Historikerkongres i Zürich 1938.

— — —

Jævnside Forberedelsen af Historikerkongressen i Warschau har Comité international des sciences historiques fortsat Arbejdet efter de hidtil optrukne Linjer og afholdt Aarsmøder i Budapest 1931, i Haag 1932, i Forbindelse med Warschau-Kongressen i 1933 og i Paris i Foraaret 1934. Udførlige Beretninger om de to første Møders Forløb foreligger i Komiteens Bulletin IV Bd. S. 359 ff og V Bd. S. 811 ff. Et særligt lille Skrift: *Le comité international des sciences historiques* (1932) giver en samlet Oversigt over Komiteens Virksomhed, Organisation og Medarbejdere siden Oprettelsen i 1926. Alle Beretningerne giver Indtryk af et imponerende Arbejde, som forhaabentlig vil blive fortsat, men dog rimeligvis i nogen Grad vil blive præget af, at Pengemidlerne kommer til at flyde mindre rigeligt. Blandt andet er det allerede nu — hvad der ogsaa er formaalstjenligt — bleven besluttet at indskrænke Mødernes Antal. Det er en nødvendig Følge af Sammenslutningens indviklede Organisation, at der ikke hvert Aar kan foreligge saadanne Fremskridt i de forskellige Kommissioners Arbejder, at det er nødvendigt med saa kort Melletrum at afholde Fællesmøder.

I Overensstemmelse med Sammenslutningens Bestemmelser og

tidligere Beslutninger blev der paa Mødet i Warschau dannet et nyt Bureau. Til Præsident valgtes Professor Temperley (Englands Repræsentant), til Vicepræsidenter Professorerne Dembinski (Polen) og Brandi (Tyskland), til Skatmester Professor Nabholz (Schweiz), medens Professor Lhéritier genvalgtes som Sekretær. Bureauets øvrige Medlemmer blev Père Delehay (Belgien) samt Professorerne Domanowsky (Ungarn) Nicolau d'Olwer (Spanien) og Usani (Italien). Fra alle Sider udtaltes en Paaskønnelse af det store Arbejde, som var blevet udført af det afgaaede Bureau og i særlig Grad af dets Præsident Prof. Halvdan Koht. Sikkert alle, som i Aarenes Løb har deltaget i Komiteens Møder, vil slutte sig til denne Anerkendelse. Først og fremmest skyldes det Halvdan Kohts kloge og faste Ledelse, overordentlige Takt og Behændighed, at Komiteen saa heldigt har overvundet alle Vanskeligheder og fundet praktiske Former for Virksomheden.

I Bulletins forskellige Hefter vil man finde udførlige Oplysninger om den lange Række Foretagender, Komiteen har sat i Gang. Blandt dens nye Opgaver kan nævnes Tilvejebringelsen af en Bibliografi over Publikationer af Vatikaner-Arkivets Indhold og en systematisk Udforskning af Malta-Arkivet. Yderligere har Komiteen nedsat en »Commission des abréviations«, en numismatisk Kommission og en særlig Arkivkommission, der ikke skal behandle arkivtekniske Spørgsmaal, men indsamle Oplysninger om de gældende Regler for Forskernes Adgang til de forskellige Arkiver og tillige gøre sin Indflydelse gældende for at lette den. De tidligere nedsatte Kommissioner har alle fortsat deres Arbejde: Kommissionerne vedrørende Udgivelsen af Diplomatlister, vedrørende Udarbejdelsen af kronologiske Lister, vedrørende de forskellige Landes Forfatningshistorie og vedrørende en Bibliografi over Indholdet i de mange Festskrifter til lærde Folk. Særlig kan det fremhæves, at det første Bind af *Forfatningsværket* (*La Costituzione degli Stati nell'Età Moderna 1933*) er udkommet, medens Udgivelsen af første Bind af Diplomatlisterne (omfattende Tiden 1648—1715) er under Forberedelse. Nye Enquêtes er bleven sat igang af Kommissionerne for den historiske Geografi — vedrørende Kortmateriale i de forskellige Lande — og af den iconografiske Kommission vedrørende Opstillingen af faste Regler for Billedbeskrivelser. Af Kommissionerne vedrørende Videnskabens Historie og Litteraturens Historie er der bleven organiseret Særkongresser, og af Kommissionen for Bankvæsenets Historie er alle Forberedelser truffet til Udgivelsen af en Bibliografi. Yderligere har man besluttet at tilvejebringe en Bibliografi vedrørende den

internationale Fredsbevægelse og drøftet Udgivelsen af et Værk om de tysk-franske Forbindelser i Tidernes Løb. Endelig maa nævnes, at der nu foreligger 5 Bind af den *internationale historiske Bibliografi*, for 1926—1929 og 1932. Særlig paaskønnelsesværdigt er det, at man paa det sidste har kunnet udsende Aargangene i et hurtigere Tempo (2 Bind i 1933). Selv om man kan kritisere Enkeltheder og ogsaa gøre Indvendinger mod Bibliografiens almindelige System — at det i for ringe Grad tager Hensyn til de enkelte Landes Historie — er det fra alle Sider bleven indrømmet, at det er lykkedes Udvalget og Redaktøren, den kendte Bibliograf P. Caron, at skabe et virkelig nyttigt Hjælpemiddel for den internationale Forskning.

Den danske Komité har paa forskellig Maade ydet sin Medvirking ved Iværksættelsen af alle disse Foretagender, og en Række danske Historikere har givet eller vil give Bidrag til de enkelte Værker og til de igangsatte Enquêtes. Professor Aage Friis er saaledes Formand for »Publikationskommissionen«, der bl. a. søger at finde en Form, hvorunder Resultaterne af værdifulde historiske Publikationer fremkomne paa mindre almentilgængelige Sprog (nordiske, slaviske etc.) kan blive gjort bekendt ved Offentliggørelse paa et af Hovedsprogene. Yderligere kan nævnes, at Bibliotekar Alfred Krarup og Museumsinspektør Dr. phil. Brøndsted er Medarbejdere ved den internationale Bibliografi, at den første tillige deltager i Vatikaner-Kommissionens Arbejde, at Museumdirektør Andrup har spillet en ledende Rolle indenfor den iconografiske Kommission, at cand. mag. Afzelius og Redaktør cand. mag. Engelstoft har udarbejdet de danske Bidrag til Forfatningsværket og til Pressebibliografien, medens Arkivar Marquard har tilvejebragt de danske Diplomatlister, at Museumsinspektør Dr. P. Nørlund er Medlem af Kommissionen vedrørende Opdagelsesrejsens Historie og Rigsarkivar Axel Linvald af Kommissionen vedrørende den oplyste Enevælde, og at man endelig ved det kgl. Biblioteks Medvirken har kunnet skaffe Kommissionen vedrørende Geografiens Historie Gengivelser af en Del Kortmateriale fra vort Land.

Den danske Komité har gentagne Gange taget Initiativet til Indbydelser af fremmede Historikere til at holde Gæsteforelæsninger ved Københavns Universitet. En saadan Række Forelæsninger om Karl V er i April 1933 bleven holdt af Professor Brandi fra Göttingen.

Som bekendt er der i Aarene siden Verdenskrigen paa mange forskellige Hold — fra Fredsorganisationernes Side, af Folkeforbundet og af Lærereforeninger i de enkelte Lande — bleven sat et

stort Arbejde i Gang for en Reform af Historieundervisningen. En Oversigt over alle disse Bestræbelser ved Arkivar Harald Jørgensen foreligger andetsteds i dette Tidsskrift (10. Rk. II Bd. S. 619 ff). I denne Forbindelse skal alene gentages, at ogsaa den internationale Historiker Komité har været med i Arbejdet og desangaaende nedsat en særlig Kommission med Franskmanden Professor Glotz som Formand og Prof. Otto Brandt som Sekretær. Fra dansk Side har Professor Aage Friis og afdøde Rektor Maria Nielsen deltaget i Forhandlingerne. Kommissionen har indhentet Rapporter fra de enkelte Lande om Historieundervisningen ved Folkeskolerne og i de højere Skoler og har ligeledes sat en Enquête i Gang vedrørende Universitetsundervisningen. For Danmarks Vedkommende er Rapporter bleven udarbejdet af Frk. Maria Nielsen, Seminarieførstander Ernst Larsen, Lektor Kretschmer og Harald Jørgensen, og den første havde tillige kort før sin Død faaet til Opgave at udarbejde den fælles Generalrapport vedrørende de højere Skoler.

Som det vil ses, har det internationale historiske Samarbejde hidtil heldigt overvundet Tidens mange Vanskeligheder. Det er dog et Vidnesbyrd om truende Fare, at Komiteen paa sit Møde i Haag har fundet det nødvendigt at kræve Respekt for Videnskabens Frihed:

»Le comité international des Sciences historiques, convaincu que la liberté absolue des recherches, conquise en principe au cours du dernier siècle, est une condition impérieuse des progrès continus des sciences et des lettres, ayant observé que les luttes politiques, économiques et sociales des temps présents tendent à restreindre cette liberté, fait appel aux gouvernements de toutes les nations civilisées pour leur demander de maintenir la liberté des recherches et des chercheurs dans son intégrité, avec l'idée que la vérité, qui est le but idéal de tous les travaux scientifiques, ne pourra résulter que des efforts et des études diverses d'hommes différents.«

Axel Linvald.

24. Februar 1934 døde Arkæologen Dr. Sophus Müller, næsten 88 Aar gammel. Med ham er en af de sidste store Skikkelser fra de humanistiske Videnskabers Blomstringstid i Slutningen af forrige Aarhundrede gaaet bort. Fra Worsaaes Død i 1885 ledede han det forhistoriske Studium i Danmark med sin blændende Intelligens og sin haarde, ubøjelige Vilje, en rank Herskernatur, stræng i sine Krav til sig selv som til sine Medarbejdere. Ved

Nationalmuseets Organisation i 1892 blev han Direktør for dets første Afdeling og sad i dette Embede indtil 1921, men sine arkæologiske Studier fortsatte han med usvækket Kraft lige til det sidste. Faa Uger før sin Død udsendte han et stort Skrift om Jernalderens Kunst, hvorpaa han i Aaringer under sine daglige Besøg paa Museet havde arbejdet.

Sophus Müller hørte til de meget stærke Personligheder, som vor Tid ellers ikke er rig paa og ligesom ikke har Plads til. Han var kamplysten som faa, Strid var ham en Livsfornødenhed, og han skabte den undertiden, hvor den i og for sig var ganske unødvendig. Utvivlsomt var han mere beundret end elsket, beundret selv af sine Modstandere, frygtet selv af sine Venner og Medarbejdere. En mærkelig Blanding af en gammeldags korrekt Embedsmand, konservativ og national i sit Livssyn, og en Spotter, som med næsten sagnagtig Respektløshed lod sit ustyrlige Vid spille over Personer og Forhold.

Som Forsker har han været grundlæggende. Maaske ikke banebrydende i samme Grad som Worsaae, hvis Lærling han var, og hvis Værk han forsvarede overfor Angreb og gav den egentlige videnskabelige Underbyggelse. Han var for kritisk og maadeholden til at naa den store Genialitet, hans Styrke var den indtrængende Gennemarbejdelse af et Stof og Gennemprøvelse af et Synspunkt. I alt hvad han har givet fra sig, Afhandlinger saavel som større Skrifter, er hver Side præget af hans Klarhed og Stringens, de indeholder aldrig noget overflødigt eller ligegyldigt. Hans Hovedværk *Vor Oldtid* (1897), den første udførlige Oversigt over, hvad de arkæologiske Fund og Mindesmærker kan lære os om vore fjerne Forfædres Kultur og Livsforhold, er nok populær i sin Form, men den videnskabelige Stringens er ikke derfor ofret. Det er den samlede danske Arkæologis betydeligste lilterære Indsats. At den nu efter snart 40 Aars Forløb i mange Afsnit er forældet, har han selv ved sine utrættelig fortsatte Studier været med til at bevirke. De fleste af sine videnskabelige Undersøgelser, lige fra Doktordisputatsen om *Dyreornamentikken i Norden* (1880), har han publiceret i Afhandlingsform i Oldskriftselskabets Skrifter, hvis Udgivelse han selv fra 1881 til 1920 ledede, i »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed« samt i den af ham skabte, statelige Serie »Nordiske Fortidsminder«, hvori bl. a. Müllers og Neergaards store Værk om *Danevirke* (1903) kom. Et grundlæggende systematisk Arbejde er hans *Ordning af Danmarks Oldsager* (1888—95), og saare typisk for hans hele Indstilling overfor det arkæologiske Materiale er det skønne og monumentale tre-Binds Værk om *Oldtidens Kunst* (1918—34). Han elskede Oldsagerne, uromantisk, men ikke derfor

mindre brændende, han fordybde sig med Kenderblik i deres kunstfærdige Tildannelse og tolkede dem derudfra. Denne kunst-industrielle Betragtningmaade vil sikkert blive ved med at være en af de væsentligste for Arkæologien, selv om en berettiget Reaktion mod dens Overherredømme i Øjeblikket gør sig stærkt gældende. Men for de bebyggelseshistoriske Studier, som nu saa stærkt optager Sindene, har Sophus Müller selv banet Vejen gennem en Række mesterlige Afhandlinger, først og fremmest den epokegørende *Vej og Bygd* (Aarbøger 1904), hvortil senere sluttede sig hans Studier fra Vendsyssel og Sønderjylland (smstds. 1911—14). Ogsaa hans Boplads-Studier fortjener at nævnes i denne Sammenhæng (1906 og 1919). P. N.

10. August 1934 døde Anna Hude 76 Aar gammel. Hun hørte til den ældste Kreds af Kr. Erslevs Elever og modtog som de andre afgørende Tilskyndelser gennem hans inciterende Undervisning og gennem Samarbejdet med ham. Erslevs ledende Haand spores i Prisafhandlingen: »En Fremstilling og Kritik af de nyere Opfattelser af Spørgsmaalet om Lensvæsenets Opkomst«, for hvilken Anna Hude fik Universitetets Guldmedaille 1888, og ligeledes i hendes maalbevidste og stringente Arbejde: *Danehoffet*, hvorved hun — som den første Kvinde ved Københavns Universitet — vandt Doctorgraden 1893; karakteristisk er det, at Udgangspunktet var et kildekritisk Spørgsmaal, og at Undersøgelsens Omraade er meget skarpt, for skarpt afstukket.

Allerede som Student havde Anna Hude været Erslevs Hjelper ved Udgivelsen af »Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV.s Tid«; siden var hun Medudgiver af »Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis«. For Rigsarkivet, hvor hun var ansat fra 1889 til 1910, da hun ægtede Kr. Erslev, udgav hun sammen med F. Falkenstjerne *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger* (1895—99). Men hendes videnskabelige Production standsede meget tidligt. En dyb Trang til Livsforstaaelse førte hende til religiøs Speculation og religionspsychologiske Studier, bort fra Historien. Ellen Jørgensen.

3. Februar 1934 døde den tyske Retshistoriker Max Pappenheim i en Alder af 74 Aar. Pappenheim var i en lang Aarrække (1888—1928) Professor ved Universitetet i Kiel, hvor han foruden Retshistorie docerede tysk Privatret, Handelsret og Søret og hans største videnskabelige Arbejde, *Handbuch des Seerechts*, falder

indenfor sidstnævnte Fag. Ved Siden heraf udfoldede han imidlertid en meget betydelig retshistorisk Forfattervirksomhed, som der er Grund til at mindes her, fordi den ikke i ringe Grad berørte dansk og anden nordisk Ret. Dette gælder saaledes hans første større Arbejde *Die altdänischen Schutzgilden* (1885), der giver en udtømmende Fremstilling af alle Forhold vedrørende de danske Værnegilder og i Forbindelse hermed ogsaa indeholder Bidrag til dansk Procesrets og Strafferets Historie. I Modsætning til Wilda hævdede Pappenheim, at ikke blot Gildesammenkomsterne og de dertil knyttede Skikke, men ogsaa Udformningen af Forholdet mellem Gildemedlemmerne som et Broderskabsforhold med de Konsekvenser, som fulgte heraf, var opstaaet paa national Grund uden Paavirkning udefra, idet Broderskabsforholdet beroede paa en Videreudvikling af de allerede tidligere kendte kunstige Slægtskabsforbindelser, særlig Fostbrøderlagene. Skønt ingen af disse Paastande kan siges at være trængt endelig igennem, og den sidste i bedste Fald indeholder en utvivlsom Overdrivelse, har Pappenheims Undersøgelser været af grundlæggende Betydning for alt, hvad der senere er skrevet om Værnegilderne. Selv behandlede han nogle Aar efter ogsaa de norske Værnegilder: *Ein altnorwegisches Schutzgildestatut*. (1888).

Pappenheim har yderligere skrevet et meget stort Antal større og mindre retshistoriske Afhandlinger og udførlige Anmeldelser spredte paa mange Steder. Som Emner, til hvis Belysning han har ydet vigtige Bidrag, kan nævnes den germanske Rets kunstige Slægtskabsforbindelser, den germanske Rets Gavebegreb, Gudsdommene samt en Række Spørgsmaal af Handels- og Sørettens Historie. Ogsaa med Spørgsmaal af Hertugdømmernes Retshistorie har han lejlighedsvis beskæftiget sig. Særlig bør endelig fremhæves hans mange omhyggelige og velvillige Anmeldelser af danske historiske Arbejder i tyske Tidsskrifter.

Som Retshistoriker tilhører Pappenheim samme Retning som v. Amira og havde ligesom denne et udstrakt Kendskab til Kilder og Litteratur vedrørende alle Grene af germansk Retshistorie. Hans Arbejder udmærker sig altid ved stor Lærdom og Grundighed, ved Skarphed i Tanken og kritisk Forsigtighed i Konklusionerne, og den, der arbejder sig igennem hans ofte noget omstændelige Fremstilling, kan altid være sikker paa godt Udbytte deraf.

Pappenheim besøgte i sine noget yngre Aar ofte Danmark og knyttede navnlig i denne Periode mange Forbindelser med danske Videnskabsmænd. Han var Dr. juris honoris causa fra Københavns Universitet og var for nogle Aar siden indkaldt som Foredragsholder af Rask-Ørsted-Fondet.

Poul Johs. Jørgensen.

Med Professor Gunnar Suolahti, der døde 26. December 1933, er en ejendommelig, skarptskaaret Profil forsvundet fra de nordiske Historikeres Kreds. Suolahti var født 1876 i Tavastehus, blev Student 1894, fil. kand. 1898, studerede derpaa i Leipzig, tog den filosofiske Licentiatgrad paa en Afhandling om Historikeren H. G. Porthan 1901, blev Docent i Historie i Helsingfors 1902 og var fra 1918 til sin Død Professor i nordisk Historie sammesteds. 1903—10 var han Hovedredaktør af det af ham selv grundede, finske historiske Tidsskrift »Historiallinen Aikakauskirja«. Flere af Suolahtis Arbejder foreligger kun paa Finsk, saaledes den store Fremstilling af Yrjö Koskinens Ungdomsudvikling, som han naaede at faa afsluttet kort før sin Død; andre af hans Skrifter er oversat til Svensk og har derved vundet en større Læserkreds, f. Eks. *Sprengtportens statskupp och andra essayer* (1919) og især *Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen* (1927, paa Finsk 1919). Ikke mindst det sidstnævnte Arbejde, der vel maa kaldes Suolahtis Hovedværk, er værdifuldt (jvfr. Omtalen af det i dette Tidsskrift 9. R. VI 335). Den noget tunge, men helt igennem lødige Fremstilling viser paa typisk Maade Suolahtis Ejendommeligheder som Historiker. Overalt vidner den om, at han baade var en grundig Forsker, der pløjede dybt i det overleverede Kildemateriale og møjsommeligt forstod at samle Enkelthed til Enkelthed, og at han tillige besad en betydelig Evne til at drage et stort Stof ind under almindeligere Synspunkter, til med Selvstændighed og ofte overraskende Originalitet at klarlægge Linierne i den historiske Udvikling. Trods Emnet var det dog ikke i første Række den kirkehistoriske Side deraf, som fængslede ham, men den sociologiske, og det var netop hans Maal gennem en indgaaende Undersøgelse af den finske Præstestands ydre Kaar at eftervise dens Skæbne og Betydning i social, økonomisk og kulturel Henseende.

Gunnar Suolahti var som Menneske og Forsker besjælet af en varm Fædrelandskærlighed, og han deltog med Begejstring i Arbejdet for Finlands Frigørelse og videre Udvikling, men hans stærke nationale Sympatier gjorde ham ikke blind for andre Synspunkter. Meget stærkt betonedede han saaledes altid Værdien af Finlands kulturelle Forbindelse med Omverdenen, især med det øvrige Norden. Derfor var han fra første Færd en ivrig Tilhænger af de nordiske Historikermøder, og i Breve og Samtaler kunde han ofte paa en næsten rørende Maade give Udtryk for sin Glæde over Arbejdsfællesskabet og den personlige Forbindelse med skandinaviske Fagfolk. Ved Samværet paa Kongresserne har sikkert ogsaa en Del danske Historikere modtaget et stærkt Indtryk af Suolahtis Personlighed. Nu ved hans Bortgang vil de med Vemod genkalde

sig Billedet af den lille, spinkle Skikkelse med det tænksomme, alvorlige Ansigt, stille og tung af Væsen og langsom af Tale som han var, men ikke mindre levende vil baade Modstandere og Venner erindre, med hvilken Glød og Myndighed og ubøjelig Fasthed den i personlig Omgang saa sagtmødige Mand kunde føre Ordet, naar det gjaldt Spørgsmaal, der havde hans Hjerte.

Bjørn Kornerup.

Kardinal Franz Ehrle — under Navnet Pater Ehrle er han kendt i den videnskabelige Verden, der har haft Forbindelse med Vatikanets Arkiv og Bibliotek — døde Paaskeaften i Aar, 31. Marts, 89 Aar gammel. Han var Søn af en württembergske Læge, blev opdraget i Jesuiterkollegiet i Feldkirch i Østrig og blev Jesuitmunk i 1863. Han var Lærer ved og Leder af Jesuiterkollegier i Tyskland, i England, hvor han blev præsteviet, og i Belgien, indtil han 1880 kom til Rom, hvor han helt kunde vie sig til videnskabeligt Arbejde. Ved Siden af sin Skolevirksomhed havde han studeret Skolastikens og Franciskanerordenens Historie, hvilket Studium han fortsatte Livet igennem. Med *Beiträge zur Geschichte und Reform der Armenpflege* (1880) vakte han Opmærksomhed som Historiker, men det var først i Rom, hvor Pave Leo XIII lige havde aabnet det vatikanske Arkiv, at han vandt sit Vædensry. Han og Dominikaneren Pater Denifle udgav 1885—1900 *Archiv für Litteratur und Kirchengeschichte des Mittelalters*, en uvurderlig Kilde til Middelalderens Historie. 1890 udkom hans *Historia Bibliothecae Romanorum Pontificorum*, hvorefter han blev ekstraordinært Medlem af den Kommission, som Leo XIII havde nedsat til en Nyordning af det vatikanske Bibliotek. I denne Kommission blev Pater Ehrle Sjælen: han fik paabegyndt Udarbejdelsen af et Katalog og skabt et Haandbibliotek i Sala Leonina. 1895 blev han Præfekt for det vatikanske Bibliotek, hvilken Stilling han opgav 1915, da han mente at føle Uvilje mod sig som Tysker.

Under Krigen levede Pater Ehrle i Schweiz, hvor han fortsatte sine middelalderlige Studier, samtidig med at han gav sine Bidrag til Forstaaelse af Dagens Historie. Efter Fredsslutningen vendte han tilbage til Rom, hvor hans Ven og Efterfølger som Bibliotekspræfekt, Achille Ratti, nu sad som Pave under Navnet Pius XI. I sit første Konsistorium udnævnte Paven ham til Kardinal, senere gav han ham Hæderstitlen »Bibliothecarius et archivarus S. Romanæ ecclesiæ«. Da hans 80 Aars Fødselsdag nærmede sig, udsendtes en Opfordring til at udgive et Festskrift for

ham; denne Opfordring blev underskrevet af Videnskabsmænd fra hele Jordens Kreds, fra Danmark af Professor Dr. J. L. Heiberg. Festskriftet, *Miscellanea Francesci Ehrle*, som udgør 5 Bind (udgivet i det af Pater Ehrle grundlagte *Studi e Testi* 37—42) blev overrakt ham i en af Paven præsideret Forsamling af Kardinaler, Videnskabsmænd og det samlede diplomatiske Korps.

Da jeg i Februar 1894 blev indført i det vatikanske Arkiv af den svensk-norske Gesandt i Rom, Historikeren C. Bildt, forestillede denne mig for Pater Ehrle. Han tog sig straks af mig, lagde en Plan for mit Arbejde og hjalp mig hele Tiden som en faderlig Ven. Det varede ikke længe, før han førte mig ind i Sala Leonina, hvor han viste mig en Reol, hvorover der stod Danimarca. I denne fandtes dengang kun enkelte Bøger — foruden Saxo og Regesta Diplomatica var der næppe andre end »Digte« af Andreas Dolleriis, sendt af Forfatteren — mens den svenske Reol ved Siden var helt fuld.

For Pater Ehrle, der foruden sit Modersmaal talte og skrev Latin, Italiensk, Fransk og Engelsk, var intet menneskeligt fremmed, Historie og Topografi (Roms og Vatikanets ældre Topografi), Kunst (Pinturicchios Fresker i Appartamento Borgia), Skolastik, Mystik og Politik. Han blev en af Romerkirkens Fyrster, men det er som Videnskabens uselviske Tjener og som den ædle Personlighed, fra hvilken der udgik en lysende Klarhed, han her bør mindes.

L. Moltesen.

Ved Camille Jullian's Død (Dec. 1933) har fransk historisk Videnskab mistet en af sine mest særprægede Skikkelser og flittigste Forskere. Jullian virkede først gennem mange Aar som Professor ved Universitetet i Bordeaux. 1909 blev han kaldet til Professor i Histoire et antiquités nationales ved Collège de France og 1924 optaget som Medlem af det franske Akademi. Jullian's Hovedværk er hans monumentale *Histoire de la Gaule*, der udkom 1908—26 i syv svære Bind, og skildrer Landets vexlende Skæbne fra de første Spor af menneskelig Bebyggelse til Sammenbruddet af Romervælden og Dannelsen af nye Statssamfund, et originalt og solidt underbygget Værk, baaret oppe af en skarpsindig Undersøgelse af Enkeltheder og en storartet Sammenfatten af Kildernes Efterretninger til et helstøbt Billede.

Otto Koefoed-Petersen.

Med Émile Bourgeois, der afgik ved døden 25. august 1934, har fransk historisk videnskab mistet en af de faa overlevende

forskere af Ernest Lavisse's og Albert Sorel's berømmelige generation. Bourgeois, der fødtes i Paris 1857, arbejdede navnlig med diplomatisk historie og er forfatter til flere bøger om det 18. aarhundredes »sekrete« udenrigspolitik, fyrsternes og statsledernes private forhandlinger side om side med udenrigsministrenes officielle korrespondance. Sammen med Georges Pagès redegjorde han for aarsagerne til verdenskrigen og skrev alene det moderne Frankrigs historie til Cambridge Historical Series. Hans hovedværk er den meget anvendte *Manuel historique de politique étrangère*, der i fire bind skildrer den mellemfolkelige udvikling fra 1610 til 1919. Som lærer ved Sorbonne, École Normale Supérieure og École des Sciences politiques, øvede han stor indflydelse ved sin viden og sin personlighed. Den der skriver disse linjer bevarer i taknemlig erindring mindet om hans inspirerende undervisning og hans ædle karakter. Bourgeois var »administrateur honoraire« for Sévres porcellainfabrik og siden 1920 medlem af Académie des sciences morales et politiques.

F. W. W.

»Videnskabernes Selskabs Kommission for Registrering af litterære Kilder til dansk Historie« oprettedes 1906 og har i Aarenes Løb ved Udsendinge til Biblioteker og Arkiver i Sverige, Norge, Tyskland, Østrig, Schweiz, Holland og Frankrig indsamlet et overordentlig righoldigt Materiale. Dette har hidtil kun kunnet benyttes paa Det kgl. Bibliotek, hvor det opbevares i Kartotekform, men for at gøre det lettere tilgængeligt har Kommissionen nu ladet sin Sekretær Dr. Lauritz Nielsen udgive en *Registrant over Breve fra og til Danske i udenlandske Biblioteker*. (Kbh. 1934.) Registreringen af de vidt adspredte Breve har ikke blot givet det rigeste Udbytte, men har tillige været det Arbejde, som er til Nytte for det største Antal Forskere. Det er derfor af stor Betydning at faa denne Brevregistrant trykt, og det foreliggende Bind, der i overskuelig og let haandterlig Form, med Litteraturhenvisninger og Register, giver Oplysning om Tusinder og atter Tusinder af Breve fra og til Danske, har al Udsigt til at blive en stærkt benyttet Haandbog, der stadig vil bevare sin Værdi, naar den, som det ifølge Forordet er planlagt, efterhaanden føres à jour ved Udsendelse af Tillæg. Kommissionens Registreringsvirksomhed er desværre næsten helt lammet for Tiden, men netop en Publikation som denne er velegnet til at vise, af hvor stor Betydning Arbejdet er, og vil forhaabentlig bidrage til, at dette snart kommer i Gang igen.

R. Paulli.

Docent Sture Bolin i Lund har i Aar paany udsendt en Bog, som har dansk Middelalderhistorie til Emne: *Ledung och Frälse. Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid* (Lund 1934). I sit store Arbejde *Om Nordens äldsta historieforskning*, Studier över dess metodik och källvärde (Lund 1931) gjorde han ogsaa den ældste danske Historieforskning til Genstand for en indgaaende Behandling; i de to hidtil udkomne Bind af hans *Skånelands Historia* (Lund 1930 og 1933) findes ligeledes særdeles værdifulde Bidrag ogsaa til Danmarks Riges Historie indtil Midten af det 13. Aarhundrede, og i flere Afhandlinger i »Scandia«, især i den særdeles skarpsindige kritiske Studie *Hallandslistan i kung Valdemars jordebok* (Oktober 1929), har han fremdraget Stof til Belysning af Skatteforhold i Valdemarstiden, som paa flere Punkter danner Grundlaget for de dybere gaende Studier i den nye Bog.

Bogen deles i 4 Hovedafsnit, Krigsledungen, Hirden, Skattledungen og Herremännen. Forf. bekender sig paa næsten alle Hovedpunkter til den Opfattelse, som er udtalt i Erik Arups banebrydende Afhandling, Leding og Ledingskat i det 13. Aarhundrede (Hist. Tidsskr. 8. R. V): Leding og Landeværn er ikke to forskellige Krigsorganisationer, Danmark havde i den ældre Middelalder kun een saadan: Ledingsflaaden. Alle var ledingspligtige, ogsaa Landboerne og Præsteskabet, og Ledingsbyrden bestod i Udrustningen, Bemanningen og Provianteringen af Ledingskibe. Krigstjenesten hvilede paa alle Jordbrugere, hvadenten de var vaabenføre eller ej, og de Medlemmer af Hafnen, der ikke havde Tur til selv at fare med i Leding, havde Pligt til at bidrage til den tjenestegørende Hafnebroders Proviantering. I Skåne var Bolet Skattegrundlag, i Danmark Hafnen, men det var Størrelsen af Brugernes Jordejendom, der var bestemmende for deres Pligter, da Ledingen blev afløst af en Ledingskat. Paa ligningen af Skatten paa de enkelte Bønder forudsatte en Jordtaksering. Da Hafnen sprængtes, indførtes Guldvurderingen, som kendes fra 1180'erne, men da synes at være forholdsvis ny. Paa Sjælland afløstes den af Skyldvurderingen, som først er sikkert bevidnet fra det 13. Aarhundredes Begyndelse. Forf. polemiserer imod Poul Nørlunds Opfattelse af Skyldvurderingen (jfr. *Skånelands Historia* II 206, 221 ff.), men slutter sig i Opfattelsen af Bolet til Erslev og Henrik Larsen. Ligesom Arup lægger han Vægt paa Skipswisten, Ydelsen af den Proviant, som udkrævedes for de tjenestegørende Hafnemedlemmer.

I sin Skildring af Hirden lægger Forf. Vægt paa, at Hirdmanden var en Vasal, der ved Ed var forpligtet til at yde Kongen

Hærfølge og Tjeneste; han viser, hvorledes Bondearistokratiet efterhaanden vokser ind i Hirten, og hvorledes vi allerede i det 13. Aarhundredes Begyndelse (Falsterlisten og Fehmernlisten) ser Kongen oplade Jord til sine Mænd. Han understreger, hvorledes Kongens Hirdmænd og Tjenestemænd kommer til at staa udenfor Ledingsorganisationen, og derfor ved Beg. af 13. Aarh. ikke deltog i dennes fortsatte Udvikling, Omdannelsen fra Krigsleding til Skatteleding.

Ikke mindst indeholder Afsnittet om Skatteleding en Række nye Iagttagelser. Studen karakteriseres som en Skat i Havre, som paahvilede Ledingsorganisationens Enheder, og den ældre Opfattelse, at den var en Afløsning for kongelige Gæsteri- og Natholds-Forpligtelser, afvises. Det er Privilegiebreve, men især Forf.'s Studier over Hallandslisten, der afgiver Bevismaterialet for denne nye Opfattelse. Samtidig søges den Opfattelse begrundet, at et Skipen oprindelig var 25 Hafne, og at Vinterstuden i Halland var den egentlige Stud eller Lagastud, som skulde ydes i Havre den 30. November hvert Aar. I Nørre og Sønder Halland har man haft to forskellige Metoder til at paaligne Studen, det ene Sted optræder Skovtorper, oppida silvestria, udenfor, som Tillæg til, Hafnerne, det andet Sted øgedes de oprindelige »Grundhafner« med nye Tillægshafner, hvorved Hafnetallet ofte fordobledes. Denne Havreskat gjorde det muligt for Kongen at øge sin Rytterhær.

Naar Hafnens Skattesum er 2 Mark Sølv, da skyldes det efter Forf.s Mening, at Ydelsen af Tredingshafne var 8 Ørtug Sølv i Ledingsafløsning og 8 Ørtug Sølv i Stud, altsaa $16 \text{ Ørtug} = \frac{2}{3}$ Mark Sølv for Tredingshafne, 2 Mark Sølv for fuld Hafne. Landboens Landgilde, 8 Ørtug Sølv af Tredingshafne bliver da kun Halvdelen af hans Skat til Staten. Medens Förf. afgjort deler Arups Anskuelse, at Ledingsskatten blev gjort til en personlig Skat i Jylland, saa er han ikke enig med ham i hans Opfattelse af »Hafnebonden« som en Storbondeklasse paa Vej over i Herremandsklassen. Han drøfter indgaaende de to Lovkapitler i Jyske Lov 3, 12 og 2, 50, hvorpaa Arups Opfattelse hviler. Medens Arup tolker Stedet »Bonde, som har 3 Mark Guld eller mere, skal udgøre Tredingshafne« saaledes, at Tredingshafne ydes fra 1 Mark Guld til 2 Mark Guld, og 2 Mark Guld til 3 Mark Guld udgør 2 Tredingshafne, og 3 Mark Guld fuld Hafne, saa mener Forf., at 1 Mark Guld til »fuld Plovs Ærje« = 3 Mark Guld yder Tredingshafne. Det synes mig, at Forf.s Udredning og matematiske Gennemprøvning af alle de Tilfælde, der vil indtræffe ved Deling af Ejendomme, paa overbevisende Maade underbygger hans Op-

fattelse, at kun med hans Tolkning faar Kapitlets Overskrift »Mænd maa ej lægge to Tredingshafne sammen« nogen Mening, ligesom han utvivlsomt har Ret i, at Udtrykket i Jy. Lov 2, 50, num, betyder »men derimod«, og stiller 3-Marks-Mænd, Adelbønder, som opholder for sig fuld Landeværn, i Modsætning til Bryde og Landbo, men ikke i Modsætning til andre Adelbønder. Denne Forf.s Opfattelse af Jyske Lovs Ledingskala stemmer derfor overens med Steenstrups; derimod er Forf. enig med Arup, og uenig med Steenstrup i, at Ledingen endnu i Jyske Lov skulde være en personlig Krigstjeneste.

Naar Forf. med Arup mener, at Ledingen havde udviklet sig til en aarlig fast Pengeskat, saa maa han stille sig selv de Spørgsmaal: Fandtes der da ikke mere nogen Krigsinstitution, som hed Leding? Eller hvem paahvilede da nu Pligten til at forrette Krigstjeneste? Som Svar herpaa skildrer Forf. Herremandsklassens Udvikling. Herremændene optoges formelt i Kongens Hird og fik derved Skattefrihed for Stud og Leding; vilde de ikke fare i Leding personlig, skulde de yde normal Skat af hver Tredingshafne, de ejede; nægtede de ogsaa dette, blev de Innebønder, mistede deres Herremandsstilling. Kongens Mænd, Herremændene, var bundet til ham ved en Mandsed (homagium); Herremandsklassen var en ved Ed til visse Herrer knyttet, lønnet Tjenestemandstand, først og fremmest forpligtet til at yde Herren Hærfølge og kvalificeret Krigstjeneste. Bøndernes Betaling for deres Fritagelse for personlig Krigstjeneste, deres Ydelse af Stud og Leding, muliggjorde det for Kongen at holde og lønne de Krigere, Herremændene, som særlig var egnede til at forrette den Tjeneste, den nye Krigsførelse med Rytterhære udkrævede. Folket havde altsaa paataget sig Underholdet af en erhvervsmæssig Hær. I første Række førte det maaske snarere til en Demokratisering af Herremandsklassen end til en Aristokratisering, men efterhaanden som Kongen ved udstrakte Privilegier fritog Kirker, Klostre og Adelige for Skat af deres Bøndergods, blev Herremandsklassen et privilegeret Aristokrati, som, igennem Danehovet, kunde afvinge Kongemagten større og større Indrømmelser. Kongens Mænd, som oprindeligt var Hirdmænd og Hærmænd, og siden en Overgang var Herrers Mænd, endte til sidst med selv at blive Herrer, virkelige Herremænd, som endogsaa kunde unddrage sig Pligten til at møde i Krigstjeneste, i alt Fald udenfor Riget.

Det vil utvivlsomt af dette knappe Referat fremgaa, at Sture Bolins Bog, der, som alt hvad der foreligger fra denne Forfatters Haand, er præget af hans logiske Stringens, klare Problemstilling og metodiske Løsning af Problemerne, frembyder den største

Interesse for danske Læsere og næppe vil undlade at præge den kommende Forskning paa ældre dansk Middelalderhistories Omraade.

Svend Aakjær.

Som 7. Hefte af »Studien der Luther Akademie, herausgegeben von Carl Stange« har Professor, Dr. J. Oskar Andersen udgivet en interessant Afhandling: *Der Reformkatholicismus und die dänische Reformation* (Gütersloh 1934). Ved Reformkatholicismen forstaar Forf. alle de forskellige Anskuelse og Rørelser indenfor Catholicismen, der har været medvirkende til at hidføre den gamle katolske Kirkes Undergang i Danmark. Hertil hører de senmiddelalderlige Fromhedsretninger, der paa Grundlag af et ivrigere Bibelstudium tilsigtede en større Inderliggørelse af det religiøse Liv og en Forbedring af de moralske Tilstande i Kirken (en karakteristisk Repræsentant herfor er Paulus Heliae) og saaledes i flere Henseender indirekte forberedte Jordbunden for den lutherske Kristendomsopfattelse. Ikke mindre stærkt virkede dog den hele kirkepolitiske Udvikling allerede under de første Konger af det Oldenborgske Hus, men især under Christiern II og Frederik I, en Udvikling, der paa forskellig Vis begunstigede Nationalkirketanken og tilsidt medførte, at al Forbindelse med Rom blev afbrudt, hvorved den hjemlige katolske Kirke sank sammen i indre Opløsning. Navnlig belyser Forf. indgaaende Frederik I's ejendommelige Tolerancestandpunkt mellem de stridende Partier. For danske Læsere, som kender Prof. Andersens forskellige, i de senere Aar offentliggjorte Enkeltundersøgelser over alle disse Emner, byder den foreliggende Afhandling ikke meget nyt, men det er værdifuldt at have en samlet Oversigt over væsentlige Sider af den danske Reformationshistorie.

Bjørn Kornerup.

Dr. Neiiendam gav i sin Tid i Disputatsen om Bastholm et Billede af Oplysningstiden i den danske Kirke, samlet om en af denne Tids mest repræsentative Skikkelser. Noget lignende har senere Dr. Kornerup givet os for Ortodoksiens Vedkommende. Tiden imellem Ortodoksi og Oplysning tilhører Pietismen, og denne er det, Dr. Neiiendam i sit nye Arbejde har søgt at belyse med særligt Henblik paa Erik Pontoppidan, »den bedste skikkelse, hvorom en saadan fremstilling kan grupperes« (Michael Neiiendam: *Erik Pontoppidan, Studier og Bidrag til Pietismens Historie I—II*, (1930—33)). Faa Skikkelser er i Virkeligheden saa velegnet til at belyse, hvorledes Udviklingen skrider frem fra Ortodoksi til Pie-

tisme, men navnlig hvorledes denne sidste føres over i Oplysningsfilosofiens teologiske Indstilling.

Efter en Skildring af den europæiske Pietisme som Baggrund og en Redegørelse for Kilder og hidtidig Litteratur om Emnet følger vi i I Bind Pontoppidans Liv fra Barndommen og Ungdomsaarenes Studietid (man forbavses ved at se, hvor ringe betydning denne har) over Udenlandsrejser til Holland og England (der giver Forf. Anledning til en grundig Redegørelse for den kirkelige og teologiske Situation i disse Lande), over Virksomheden som Huslærer frem til Præstegerningen paa Als og (1734—35) i Hillerød. Man faar her et levende Billede af Modsætningen mellem de gammeldags ortodokse og den »moderne« Pietisme. Med P.s Kaldelse til Hofprædikant i København (1735) begynder II Bind. Det er nu Kristian VI's Tid, hvor Pietismen er toneangivende — P. faar Embedet, fordi han er Pietist — og dette Tidspunkt vælges derfor naturligt nok til at give en Skitse af den danske Pietisme og dens Egenart. Videre skildres P. som Hofprædikant (1735—47), som Biskop i Trondhjem (—1754) og som Universitetets Kansler (til hans Død 1764). Fremstillingen skrider kronologisk og ukunstlet frem, men med talrige orienterende Digressioner (der sammen med det store og fortrinlige Noteapparat viser, hvilket uhyre Arbejde, der ligger bag Fremstillingen; særlig kan der maaske være Grund til at fremhæve en hel lille Afhandling for sig om Konfirmationen p. 69 ff). Forf. deler sin Interesse ligeligt mellem P.s offentlige Virksomhed i Kirke, Skole og Universitet og hans litterære og videnskabelige Produktion. Kort og klart gengives det væsentlige af hvert enkelt Skrift, hvortil føjes en omhyggelig litterær Karakteristik. Om P.s Privatliv hører man derimod forbavsende lidt. Værket er skrevet i et letflydende og behageligt — dog ikke altid lige sikkert — Sprog.

Man kan vel ikke sige, at Dr. N. paa væsentlige Punkter omstøder det gængse Billede af Pontoppidan, men det er — saa vidt jeg kan se skønne — heller ikke paa dette Omraade at Værkets Styrke ligger; det fremgaar allerede af Titlen, at et Hovedformaal har været gennem Pontoppidan at belyse den pietistiske Samtid, og dette forekommer mig at være lykkedes særdeles vel. Ganske vist er det væsentlig den teologisk-kirkelige Pietisme, det drejer sig om, ikke Pietismen som den folkeopdragende Bevægelse, der naar helt til de nederste Samfundslag. Men dette Forhold følger jo nødvendigt af Pontoppidans hele personlige Indstilling. Hertil kommer imidlertid Værkets — efter min Mening — vigtigste Fortjeneste: Fremstillingen af Pontoppidans senere Udvikling. Skønt til det sidste Pietist drages P. med Aarene mere og mere over imod Oplysningstidens Indstilling (Indflydelse fra den wolfske

Filosofi) og bliver saaledes en fortrinlig Illustration af Tidens almene kirkelige Udvikling. Paa dette Omraade kommer Forf.s indgaaende Kendskab til 18. Aarh.s sidste Halvdel i højeste Grad Fremstillingen og dermed Læseren til gode. Svagere er Indledningen til I Bind, der skulde tegne den europæiske Baggrund; den er, forekommer det mig, for meget blevet en leksikografisk Opregning af pietistiske Forfattere og deres Værker, hvoraf de fleste ikke ses at have haft større Betydning for P. En generel og mere principiel Udredning af Pietismens væsentlige Karakteristika, og saa noget færre Navne, vilde her have givet større Udbytte for Læseren.

Dr. Neiiendams Værk udfylder et Hul i vor kirkehistoriske Litteratur og vil — foruden at det kan læses af enhver interesseret — være en uvurderlig Hjælp for den, der arbejder med dansk Pietisme: man føler sig tryk under hans Vejledning og faar god og omfattende Besked.

Hal Koch.

Man har i Aarene efter Verdenskrigen hos franske Revolutionshistorikere kunnet spore en stadig stigende Interesse for de Problemer, der knytter sig til Emigrantspørgsmaalet, og ikke faa Bind har allerede set Dagens Lys. (Se Hist. Tidsskr. 10. R. II 307 ff.) Til dette Arbejde har nu ogsaa en dansk Historiker, Dr. Louis Bobé, ydet Bidrag med sin Udgave af *Mémoires de Charles Claude Flahaut Comte de la Billarderie d'Angiviller*. (Kbh. 1933.)

Louis Bobé har Æren af at have løftet Sløret for denne højst interessante Skikkelses Skæbne. D'Angiviller indtog en fremtrædende Plads ved Ludvig XVI's Hof, var »directeur général des bâtimens« og havde som saadan ikke alene Tilsynet med alle de franske Kongeslotte og deres Kunstskatte, men stod ogsaa i Spidsen for Værkstederne i Sévres og for l'academie de France i Rom. Det var ham, der tog Initiativet til Skabelsen af det verdensberømte Louvregalleri, og for Statens Penge indkøbte han i Holland og i Tyskland mange skønne Lærreder. Som Kunstmæcen betød han meget for unge Talenter, og den store Maler David havde ham meget at takke for. Men Revolutionen havde ikke Brug for denne Mand, hans Kunstindkøb blev Genstand for voldsom Kritik i Nationalforsamlingen, og han fandt det raadeligst at forlade Landet. En kort Periode var han atter tilbage i Paris, men snart gik Rejsen for stædse til det Fremmede, og sine sidste Aar tilbragte han i Kiel og i Altona. Han traf her sammen med Fritz Reventlow og Brødrene Stolberg, af hvilke navnlig Christian kom til at staa ham nær. I Kiel gjorde han ligeledes Bekendtskab med

Enkegrevinde Munster-Meinhoevel, og i hendes Hænder overgav han det Manuskript, som Dr. Bobé nu har udgivet.

D'Angivillers Arbejde er ikke et Memoireværk i egentlig Forstand, men nogle personlige supplerende Bemærkninger til en Samling Erindringer, der blev meget læst og diskuteret i Emigrantkresen i de Dage. Men da d'Angiviller har opholdt sig i de Begivenheders Brændpunkt, han skildrer, bliver hans Meddelelser en historisk Kilde, man ikke kan komme udenom. D'Angiviller stod ved Tronens Fod hin berømmelige Dag i Maj Maaned, da Kongen aabnede Nationalstændernes Forsamling, og med d'Angiviller som Mellemand forhandlede Kongen med Mirabeau. Det var ogsaa ham, der smedede de første Planer til Kongefamiliens Flugt fra Paris, men inden de kunde udføres, maatte han flygte. D'Angiviller følder en meget haard Dom over Necker, hvem han tilskriver Hovedskylden for Kongedømmets Fald, medens paa den anden Side Turgot hæves til Skyerne. Mange af de intime Enkeltheder, der fortælles om de politiske Intriger ved Ludvig XVI's Hof, maa naturligvis, inden de kan benyttes, gennemgaa en meget kritisk Behandling, men der findes i d'Angivillers Erindringer betydelige ny Bidrag til Tidens almindelige Historie, som det er af Værdi at faa lagt frem.

Harald Jørgensen.

Af mange Grunde bør det paaskønnes, at to Historikere — den ene endda af yngste Generation — Cand. mag'erne Poul Engelstoft og Frantz Wilhelm Wendt paa Initiativ af Professor Aage Friis har skrevet og udsendt en *Haandbog i Danmarks politiske Historie fra Freden i Kiel til vore Dage* (1934) og — som Forordet forkynder — søgt »at tilvejebringe et Grundlag for Universitetets Historiestuderendes Tilegnelse af Danmarks Historie efter 1814«. Uden Omsvøb bør det anerkendes, at Formaalet er naaet, men tillige fastslaas, at Forfatternes naturlige Bihensigt at skabe en Bog, som ogsaa kan blive »til Nytte for Læsere uden for de Studerendes Kreds« undertiden har fristet dem til at meddele flere Fakta, end der naturligt kan kræves lært af vordende Lærere i Historie og Samfundskundskab. Det forøger Bogens Betydning som Haandbog, men svækker til Gengæld dens Virkning som Lærebog. Det er nu engang vanskeligt at tjene to Herrer. Fra samme Synspunkt havde det ogsaa været ønskeligt, om Bogen i højere Grad fremhævede de historiske Problemer og Forskningens forskellige Opfattelse af dem, samt gjorde Rede for Historieskrivningens Indsats paa de enkelte Omraader. Naar det omtales, at det danske Folk efter Trearskrigen lagde for Dagen,

at det ikke var modent til den vidtgaende politiske Frihed, det saa let havde opnaaet, var der god Grund til at anføre A. D. Jørgensens Betydning for denne Opfattelse. Den udførlige Litteraturfortegnelse ved Værkets Afslutning har ringere Betydning end de korte historiografiske Noter, hvormed f. Eks. Fridericia bestandig ledsagede Fremstillingen i sine Lærebøger.

Disse — og mulige andre — kritiske Anmærkninger skal dog ikke overskygge Værkets mange fortræffelige Egenskaber: dets klare Disposition i Stoffordelingen og omhyggelige Præcision i alle Opgivelser, som paa engang er korte og udtømmende, aldrig omtrentlige og svævende. Indenfor Bogens første Halvdel — Skilddringen af XIX. Aarh. — bør man fremhæve Forfatterens Evne til at trække Linjerne op for den samlede politiske Udvikling, til at give en Karakteristik af Partierne og deres ledende Mænd og til at gøre Rede for de sociale og idémæssige Forudsætninger, som bestemte deres Aktioner. Det skyldes mindre Forfatterne, end Forskningens almindelige Standpunkt, at de Nationalliberale og Bondevennerne-Venstre kommer bedre til deres Ret end det gamle Helstatsparti og det senere »Højre«. I Fremstillingen af den sidste Menneskealders Historie spores naturligt nok en Tilbageholdenhed, som i nogen Grad svækker den historiske Vurdering og forkorter Perspektivet, men til Gengæld viser Forfatterens Takt i Bedømmelsen af nulevende eller nyligt afdøde Politikere og deres Gerninger. For Fuldstændigheds Skyld skal tilføjes, at Bogen er overmaade velskrevet.

Ax. L.

Det havde længe været afdøde Etatsraad Poul Andræs Ønske at sætte Slutstenen paa sit Forfatterskab om Faderen med en Udgave af de bedste Taler, han havde holdt paa Tinge. Selv naaede han ikke at faa dette gjort, men i sit Testamente hensatte han Midler til dette Arbejdes Udførelse. Raadstuearkivar Flemming Dahl paatog sig Hvervet og har nu løst Opgaven: *G. G. Andræs's Taler i Udvalg I—II* (1933).

Flemming Dahl har udført Arbejdet med megen Kærlighed til Emnet og med stor Dygtighed. Værket, som det nu foreligger, bestaar af 2 statelige Bind, udstyret med smukke Portrætter, et meget udførligt Noteapparat og en ganske fortrinlig Indledning, om hvilken man maa have Lov til at udtale Skuffelsen over, at den ikke er bleven en Bog.

De udvalgte Taler er ordnet sagligt i Grupper med Emner af beslægtet Karakter: Taler om Forholdstalsvalgmaaden, om Forfatningsspørgsmaal, Skatter og Toldafgifter, Embedsmændenes

Retsstilling, Forsvarssagen etc. Ved denne Opstillingsmetode har Samlingen vundet meget i Overskuelighed, saaledes at Læseren med største Lethed kan finde netop det Spørgsmaal, der interesserer ham. Kun den Indvending maa man have Lov til at fremføre, at Udgaven vilde have vundet i Betydning, hvis der i Spidsen for hver Tale var blevet anbragt et lille Resumé, der førte Læseren ind i den konkrete Situation, i hvilken Talen blev holdt. Indledningen til Værket viser, at Udgiveren evner paa ganske faa Linjer at faa sagt meget væsentlige Ting. En Del af det værdifulde Stof, som nu ligger begravet i de omfangsrige Noter, vilde derved blive bragt frem i Dagens Lys.

Det er prisværdigt, at Udgiveren af disse Taler ikke er blevet staaende ved en blot Fremlæggelse af Materialet, men ogsaa har søgt at yde et Bidrag til en Karakteristik af C. G. Andræ. Paa de henvend 70 Sider, som denne Indledning omfatter, findes saa godt som alle de Problemer strejft, som Andræ's politiske Gerning og Personlighed stiller Forskeren overfor. I et fortættet Sprog, der viser Forfatterens betydelige Evner til at finde det korte, ramrende Udtryk, paa sine Steder nok lidt søgt og pretensiosøst, men dog med Flugt og Fart er denne Indledning skrevet. Et uhyre Materiale er samlet sammen, lagt til rette og bearbejdet med personlig Kritik.

Kun een væsentlig Anke maa man have Lov til at fremføre mod denne Indledning: den tynges til Jorden af Noter. Udgiveren meddeler i Forordet, at det navnlig er af Hensyn til den historiske Læser og ikke til Faghistorikeren, at Noteapparatet er blevet saa omfattende. Men er det ikke saaledes, at det kun er Faghistorikeren, der har Taalmodighed til at arbejde sig gennem dette uhyre Stof, medens den almindelige Læser hurtigt giver op? Dræber man ikke den i Forvejen ikke altfor stærke Interesse for historiske Arbejder ved at tvinge en Læser til 116 Gange at maatte afbryde Læsningen af $10\frac{1}{2}$ Side for at kigge efter i Noterne? (Indledningens Kap. 2). Eller for at tage et andet Eksempel, Side 67, hvor der til 16 Linjer Tekst, findes 10 Henvisninger, som i tæt trykt Notesats rummer ikke mindre end 25 Linjer! Noterne bør først og fremmest være Henvisninger saa korte og saa enkle som mulig, og ikke en Bivogn hvorpaa man lægger alt det Stof, som man ikke kan faa Plads til i Teksten.

Harald Jørgensen.

I Samlingen »Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte«, der udgives af den historiske Kommission i Staten Hessen, har Dr. Georg Durst offentliggjort en Afhandling:

Hessen-Darmstadt und die schleswig-holsteinische Frage 1840—1850, som fortjener at kendes af danske Historikere, der beskæftiger sig med Hertugdømmernes Historie. Som Titlen angiver, har Forfatteren til Formaal at skildre Stemningen i det lille Omraade Hessen-Darmstadt, men som det undertiden gaar med den Slags snævert afgrænsede Opgaver, bliver det nødvendigt at gribe ind paa den almindelige Histories Omraade. Det gør Georg Durst, og hans Afhandling bliver derfor snarere et Bidrag til Spørgsmaalet om hele det tyske Folks Stilling til det slesvigholstenske Spørgsmaal. Durst har brugt baade trykt og utrykt Materiale; af det sidste bør navnlig fremhæves Indberetningerne fra Hessen-Darmstadts Befuldmægtigede paa Forbundsdagen, der belyser den danske Regerings Forsøg paa gennem Forbundsdagen at dæmme op for den Pressekampagne, Slesvigholsternerne lidt efter lidt fik vakt til Live, især i Staterne syd for Mainlinien. Mon der ikke paa dette Omraade skulde ligge en Opgave for en dansk Historiker: i Sammenhæng at undersøge og skildre den Virksomhed, som det danske Gesandtskab udfoldede i Frankfurt, og den Betydning det havde i de skæbnesvangre Aar 1840—50? Georg Dursts Fremstilling paa disse Punkter virker fragmentarisk, ligesom det ogsaa maa fastslaas, at han har skrevet sit Arbejde uden Kendskab til dansk videnskabelig Litteratur. I denne Forbindelse maa der endvidere gøres opmærksom paa, at Forf. et Par Steder forveksler de to Konger Chr. VIII og Fred. VII (Side 32) og heller ikke er videre stiv i de militære Træfninger i Aaret 1848.

Harald Jørgensen.

Det er altid med en vis Begærlighed, man griber en ny Bog af Hugo Matthiessen. Faa evner som han paa een Gang at fængsle og berige Læseren. Nylig vederfores hans Bog om *Hærvejen* den for et historisk Værk saa sjældne Ære i Løbet af kort Tid at udkomme i to Oplag, og det er intet Under, da det altid er en Nydelse at læse hans Bøger. Dels glæder man sig over den Fylde af levende kulturhistorisk Stof, de rummer, dels bringer de for alle Elskere af vort Lands Natur og af vore Købstæders gammeldags Ynde et sjældent frisk Pust ude fra Danmark, og endelig glæder man sig rent æstetisk over hans smukke og magtfulde Sprog. Der er næppe nogen Historiker i vort Land, der naar Hugo Matthiessen i sproglig Fremstillingskunst.

Medens »Hærvejen« rejser sig i hans Produktion næsten monumentalt som et Symbol paa selve Jyllands og Danmarks skiftende Skæbne, med en Rejsning som et aarhundredgammelt Træ, saa

er den nye Bog, *Viborg-Veje* (1933) Løvværket og Grenenettet paa Hærvejens Stamme. »Studier og Vandringer« er Bogens rammende Undertitel, som i sig forener det dybtgaaende Kilstudium og den lykkelige Evne til Stedbeskrivelse, som præger alle Hugo Matthiessens Bøger.

Efter et indledende Kapitel om »Baggrunden«, hvori skildres Viborgs centrale Stilling i Jyllands, og dermed Danmarks Historie, og de skiftende Tiders Fremfærd mod Viborg-Eggen, følger Behandlingen af Hærvejens Fortsættelse mod Nord, Vejene Viborg—Aalborg og Løgstør—Viborg, i Afsnittet »Gennem Himmerland«. I »Storveje mod Øst« behandles Viborg—Randers Vejene, ad hvilke baade Krigshære og Kongetog er stævnet mod Jyllands gamle Hovedstad, og Viborg—Hobro Vejene dels over Hvornum Vase, og dels over Onsild Bro. Gennem »de store Skove«, bræmmed af mange og rige Klostre, fører Vejene Skanderborg—Viborg over Resenbro og Øst om Mos Sø, og Viborg—Aarhus over Kongens Bro og Søbyvad. I »Vestjydske Veje« skildres den gamle Vej Viborg—Holstebro over Finderup, Sejbæk og Hagebro, og Viborg—Skive Vejen over Nybro, Jordbro Mølle og Dommerby. I et Slut-Kapitel skildres dernæst Viborgs Tilbagegang fra Slutningen af det 17. Aarhundrede, Hedens og Sandflugtens Erobringer som Følge af Skovenes skaanselløse Udryddelse, og Bogen slutter med en indtrængende Forbøn af stor Styrke og Skønhed for de urørte fattige Levninger af Heden og de smaa sammenkrøbne Krat og Egepurrrer, som endnu er tilbage. Ikke mindre end 34 tættrykte Sider med særdeles værdifulde »Kilder og Bevissteder« ledsager Bogen og vidner højt om, at Hugo Matthiessen ikke alene er en højtbevaget Historiskriver, men tillige en omhyggelig og flittig Historieforsker.

Svend Aakjær.

Vilhelm Marstrand: *Aabenraa c. 1028—1523. En egnspan- og byplanhistorisk undersøgelse* er en ejendommelig Byhistorie. Titlen — selv den videregaaende Undertitel — dækker kun Halvdelen af Værket. Dets første Halvdel — med Kapiteloverskrifterne: By og Kultur, Adelby, Torp, Stift og Syssel — handler, med mange Spring ud til Siderne, om det danske Folks Tilblivelse. Det er et dristigt Forsøg paa at skaffe Klarhed over vor Forhistorie og paa at trække Hovedlinierne op for Landets Historie fra ca. 700 f. Kr. Det er ingen ringe Opgave, Forf. her har sat sig. Han kommer, væsentligst ved Hjælp af Stednavnene, til det Resultat, at den ene Indvandring og Erobring har fundet Sted efter den anden: en illyrisk ca. 700 f. Kr., en keltisk 450 f. Kr., en kelto-skythisk

375 f. Kr., en erulisk 180 e. Kr., hvorefter Danernes Erobring fandt Sted ca. 280 e. Kr. Endelig erobrede Hadbarden Landet ca. 455, men fordreves igen ca. 530. Jeg skal ikke komme ind paa en Vurdering af hele denne Fremstilling, men kun sige, at man undrer sig over den Sikkerhed, hvormed Forf. fremfører sine Hypoteser, og at det næppe lykkes ham at overbevise den Læser, der møjsommeligt bestræber sig for at følge hans Udvikling.

Derimod skal her gøres lidt udførligere Rede for Forf.s Hypoteser ang. Aabenraas Opstaaen og ældste Historie. Gennem Foredrag og Avisartikler har han allerede for flere Aar siden hævdet, at Urnehoved Landsting bør henlægges til Brunlyngen i Rise Sogn, ca. 1 Mil stik Vest for Aabenraa, i Stedet for til Løgpold i Bjolderup Sogn, hvortil man som Regel henfører det. Det lykkes ham dog ikke dengang at faa denne Opfattelse almindelig anerkendt. Her hævdes, at Urnehoved Tingsted 1028—1490 var paa Brunlyngen og kun 1490—1523 paa Løgpold. Denne Teori om Stedet for Tinget faar stor Betydning for Forklaringen af Aabenraas Opstaaen. At Byens Navn egentlig er Opnøraa og har sin Oprindelse fra et ældre Opnør, er slaaet fast af P. G. Thorsen. Om dens Tilblivelse slutter Marstrand saaledes: Ca. 3 km Vest for Aabenraa har der ligget en Landsby Ovening, hvis Navn endnu i nyere Tid er bevaret i nogle Oveningslykker. Denne Landsby har gennem Formerne Ovening-ør, Oven-ør, Opnør (hvor Endelsen -ør er det samme som den oldengelske Endelse -ofer, Kyst, Strand) givet Navn til en Borg, som af Kongen 1028 blev anlagt øverst paa Bakken i det nuværende Aabenraa, der hvor nu St. Nikolai Kirke ligger, til Betyggelse af Færdslen til det samme Aar oprettede Ting paa Brunlyngen. Om denne Kongeborg har man hidtil intet vidst, men Marstrand konstruerer den paa Grundlag af, at der omkring Kirkepladsen har været Befæstningsanlæg — hvilket er rigtigt nok — og af Vejnettet. Der er dog i Virkeligheden ikke fremført nogen tvingende Grund til at antage dens Eksistens. Ved Borgen vokser der saa en lille By Opnøraa frem, hvis første Indbyggere væsentligst skal være kommen fra den en Mils Vej mod Syd liggende Landsby Stubbæk, hvilket ogsaa faar staa for Marstrands Regning. I Skildringen spiller Borgens og Byens Ødelæggelse 1148 af Venderne en stor Rolle. Kilden for denne Beretning er Byens ældste Historieskriver Organisten Claus Møller, der skrev sin lille Skildring ca. 1620. Det er tvivlsomt, om der kan tillægges Cl. Møller større Vægt for dette Punkts Vedkommende. Marstrand har da ogsaa en Fornemmelse af, at Meddelelsen om Aabenraas Ødelæggelse 1148 kan være udformet efter Huitfeldts Beretning om Vendernes Hærgen dette Aar, men kom-

mer til det Resultat, at der næppe bliver »anden forklaring tilbage, end at Claus Møller, der stammede fra Haderslev, i et der-værende kirkeregister har fundet en oplysning om, at en eller anden afgift af Aabenraa har været nedsat som følge af byens afbrænding i 1148«, hvorefter han har faaet nærmere Besked ved Hjælp af Huitfeldt. »Oplysningen skulde derefter have en betydelig værdi og bekræftes fuldt ud af det, som de topografiske forhold lærer os«. Han gaar derefter ud fra, at Borgens og Byens Hærgning 1148 er givet, og bygger store Slutninger herpaa!! Efter Branden genopførte Kongen ikke Borgen, men har derimod »sikkert« betroet Biskoppen at genopføre Byen. Herom vides aldeles intet. Hvorfra ved Forf. det da? Jo, »ti det skraaen fra 1335 beretter om kongens tilbagekøb c. 1209 af de jorder, som kaldes Kongs-køb, maa efter ordlyden forklares som tilbagekøb af jord, som kongen tidligere havde givet bispnen for at fremme byens genopførelse«. Det ses ikke, hvorfor den meget uklare Paragraf i Skraaen, hvortil her hentydes, »efter Ordlyden« kan forklares saaledes. Der er hverken Tale om Biskop eller Byens Genopførelse, ja, der er ikke engang Tale om Tilbagekøb af Jorder, men om at Kongen køber nogle Jorder og giver dem tilbage til Ejerne for at sikre Byen Græsningret. Der konstrueres nu et Modsætningsforhold imellem Kongen, der sidder inde med Borgtomten paa Bakkens Top, og Biskoppen, der genopfører Byen Syd for Bakkens Fod med Vold og Grav omkring og bygger Slottet Aabenraahus, der ogsaa skal bevogte Adgangen til Tinget. Det er vanskeligt at se, hvorfra Forf. har hentet denne Bispeby, som man ellers intet kender til. Den har vistnok sin Oprindelse i en Beretning hos Cypræus af en meget tvivlsom Værdi om, at Biskop Valdemar 1193 blev taget til Fange »in acre Burlund non longe a pago Hellevad«, hvilket man har udlagt: at han blev taget til Fange paa Aabenraahus (1411 flyttet til Brundlund, der hos Cypræus er bleven til Burlund). Samtidige Kilder har intet herom. Men lad nu være, at Biskop Valdemar virkelig er taget til Fange paa Aabenraahus, derfor er det dog ikke sikkert, at han sad inde med det, endnu mindre, at Biskoppen har genopført Byen og bygget Slottet efter den uvisse Hærgning 1148.

Dette turde være tilstrækkeligt til at vise, at der maa tages alt muligt Forbehold overfor de Paastande, Forf. fremsætter ang. Aabenraa Bys Tilblivelse og ældste Historie. Det er Roman og ikke Historie. Derfor er det ikke umuligt, at der imellem kan være geniale Glimt. Muligvis vil nogle af Forf.'s mange Ideer vise sig frugtbare, naar de tages op af dem, der formaar at tøjle Fantasion noget mere, end Forf. af dette Værk har været i Stand til.

Frode Gribsvad.

Mens Edvard Bull levede, tænkte han paa at udgive et Udvalg af de talrige Artikler, han gennem Aarene havde offentliggjort i Aviser og forskellige Tidsskrifter. Efter hans tidlige Død har nu (1933) en af hans Elever, Johan Schreiner, virkeliggjort denne Tanke og under Titelen *Historie og Politikk* udsendt et Udvalg paa et halvt Hundrede Artikler fra de sidste 20 Aar af Bulls Liv. Bogen har sikkert sin største Værdi ved at give et mangesidigt Billede af Manden Edvard Bull; Udgiveren erklærer da ogsaa i sit Forord, at det er dens eneste Formaal. Artiklerne er præget af det friske og livfulde, der var over hele Bulls Personlighed. Klare og kølige Fremstillinger veksler med muntre ironiske Indhug og skarpe Polemikker, som det tit er en Nydelse at læse. Bull var Marxist og tog bestemt sit Standpunkt; men hans polemiske Artikler viser, at han ingenlunde savnede Blik for Modstandernes og deres Meningers Værd. Usædvanlig forstaaende er f. Eks. Mindeartikelen om en fra ham selv saa vidt forskellig Personlighed som Harald Hjärne. Største Delen af Artiklerne behandler Emner, der har Tilknytning til Bulls politiske Virksomhed; men alligevel er det ikke med Urette, at Ordet *Historie* i Titelen nævnes sammen med, ja foran Ordet *Politik*. Ligesom Bull blev Marxist ud fra sin Opfattelse af Historiens Forløb, saaledes ser han ogsaa med Historikerens Øjne paa de politiske Spørgsmaal, han behandler. Vel er kun en Femtedel af Bogens godt 200 Sider rubriceret under Afsnittet »Historie« — med en stærkt personlig Artikel om Historiens Opgaver i Spidsen og et Par Jubilæumsartikler om 1814 og Unionsopløsningen 1905, der giver klare Skitser af Bulls Opfattelse af det sidste Aarhundredes norske Historie og viser hans Evne til at stille Problemerne. Men ogsaa i de øvrige Artikler finder man originale historiske Synspunkter, som i hans Besvarelse af Spørgsmaalet »Hvorfor jeg ikke er konservativ« eller den agitatoriske Fremstilling af »Socialistisk Skolepolitik«, for blot at nævne et Par Eksempler. Ogsaa i Artiklerne om Kristendommen og om Arbejderbevægelsens Historie er der adskilligt af Interesse for enhver Historiker. Bogen er derved blevet ikke blot et Billede af en betydelig Personlighed, men ogsaa et Værk, hvori der kastes nyt Lys over mange gammelkendte historiske Emner.

Gudmund Boesen.

Det berømmelige »Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien« er egentlig først oprettet 1786, men med sine Forløbere »Svenska Vitterhets-Akademien«, stiftet 1753, og »Antikvitetskollegiet«, stiftet 1666, rækker dets Historie langt tilbage i Tiden.

Med Henrik Schücks nu udgivne store Værk: *Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien. Dess förhistoria och historia. I—III* (Stockholm 1932—33) er Fremstillingen ikke naaet ud over Antikvitetskollegiet Historie, men hele første Bind er da ogsaa helliget Forhistorien, nemlig det antikvariske Studiums Udvikling i Sverige, især i det 17. Aarhundrede. Ikke mindst dette Bind udviser mange Berøringspunkter med Danmark, f. Eks. Striden mellem Bure og Worm. Skildringen af Antikvitetskollegiets Udgivervirksomhed i tredje Bind giver mange interessante Bidrag til den nordiske Filologis Historie i det 17. Aarhundrede. Værket er præget af svensk Storslaaethed, Udstyret svarer til det imponerende Anlæg. Akademiets Historie vil kræve endnu adskillige Bind, før den er ført til Ende; men den Kraft, hvormed svensk Lærdomshistories Nestor har formaet at fremme Arbejdet, lover godt for dets snarlige Fuldendelse. R. Paulli.

Toni Schmid: *Sveriges kristnande, från verklighet til dikt* (Stockh. 1934) skildrer — i tre Afsnit, »Legenden«, »Hændelser och förlopp«, »Från verklighet til dikt« — Kristendommens Indførelse i Sverige. I det andet af disse Afsnit møder vi det Bogens Titel giver Forventning om: en Fremstilling af den historiske Virkelighed, for saa vidt som den endnu er os tilgængelig. Behandlingen gør klart Rede for Kildeforholdene og drøfter de herhen hørende Problemer (Vita Ansgarii, de hamburgske Pavebuller etc.), hvor Forf. viser sig som Tilhænger af den strengt metodiske Kritik, saaledes som den navnlig er drevet i den Weibullske Skole. Den svenske Kirkes ældste Historie er overordentlig kompliceret. Paavirkninger fra fire forskellige Sider, fra Hamburg-Bremen (over Danmark), fra England (over Danmark og Norge), fra Byzans (over Rusland) og fra Frankrig (mest direkte) mødes og brydes; denne historiske »Virkelighed« i al dens Rigdom og Mangfoldighed lykkes det her trods Kildernes Mangelfuldhed at tegne et Billede af. Men med dette lader Forf. sig ikke nøje. Værkets 1. Afsnit hedder »Legenden«; ogsaa her berettes om Sveriges »kristnande«, men i Modsætning til den historiske Virkelighed med dens brogede Mangfoldighed er alt retlinet, klart, afpasset efter Guds Frelsesplan, faa Motiver, faa Helgener, faa Legender. Hvorledes er nu Forholdet mellem Digt og Virkelighed? Har Legenden nogen Værdi? Sikkert ikke, naar man spørger om den Tids Historie, som den skildrer; men den moderne Kritik har dog været for rask, naar den af den Grund har skudt det hele tilside; derved er en meget vigtig Opgave blevet forsømt; thi selv om Legenden ikke hjælper

os, naar vi spørger om den historiske Virkelighed, afspejler den til Gengæld, saa meget des nøjere, den Tid, hvori den selv er opstaaet. Legenden har sin egen Udvikling og Historie, som man maa følge; man maa prøve at udforske dens oprindelige Materiale, de Motiver, der har gjort sig gældende under dens Udformning, og det nye, som utvivlsomt er kommet til, ofte fra fjerne og fremmede Egne. Herigennem faar man da værdifulde Bidrag til den senere Middelalders Historie. Men af endnu en Grund kan man ikke lade Legenden ligge: det er i denne Form at Kristendommens Indførelse har levet i Folket, det er disse Helgener — ikke »den historiske Ansgar« — der er blevet troet, forkyndt og efterlignet gennem Aarhundreder. Alle saadanne Spørgsmaal er det, Forf. med stor Kyndighed (ikke mindst naar det gælder de gamle Liturgier) behandler i sit tredie Afsnit, »från dikt til virklighet«; der gives her en Række nye og interessante Iagttagelser. Tilsidst blot en Bemærkning af formel Art: man beklager, at Noterne er sat bag i Bogen, og at der ikke er givet et Personregister. *Hal Koch.*

Medens man i Danmark stadig haardt føler Savnet af en samlet, paa moderne Forskning bygget Fremstilling af vor hjemlige Kirkehistorie, er denne Mangel for Sveriges Vedkommende nu ved at blive afhjulpet, idet der under Redaktion af de to bekendte lundensiske Kirkehistorikere Hjalmar Holmquist og Hilding Pleijel er planlagt en *Svenska kyrkans historia* i 9 store Bind, hvert paa ca. 5—600 Sider, der — hvis den fuldføres efter Planen — vil blive et virkeligt Størværk i den kirkehistoriske Litteratur. De ældre Skildringer af Sveriges Kirkehistorie af H. Reuterdahl og L. A. Anjou var for deres Tid højst fortjenstfulde Arbejder, men rent bortset fra, at de nu maa betragtes som forældede, har Materialets store Udstrækning og de skærpede Krav i metodisk Henseende faktisk gjort det umuligt, at en enkelt Forfatter paa tilfredsstillende Maade skulde kunne skrive om hele Tiden fra Ansgar til vore Dage, i hvert Tilfælde efter den Maalestok, som her kræves. Man har da valgt den naturlige Udvej at fordele Stoffet paa 11 forskellige Forskere, som hver skal behandle sin Periode. Et afsluttende Bind vil bringe samlede Oversigter over svensk Teologis og svensk Missionsarbejdes Historie, og Værket skulde i sin Helhed være afsluttet allerede 1937. Fremstillingen skal for alle Partiers Vedkommende være bygget paa selvstændig videnskabelig Forskning, hvorfor der ogsaa sidst i hvert Bind tilføjes et ret omfangsrigt litterært Apparat med Kildehenvisninger og Omtale af Problemer af speciel Karakter, men det

skal tilstræbes at holde Skildringen i en saadan Form, at ogsaa den dannede Almenhed med Udbytte kan fordybe sig i den. Af samme Grund skal Fremstillingen ledsages af et omfattende Illustrationsmateriale.

Som første Bind er i 1933 udsendt Værkets tredje Del *Reformationstidevarvet 1521—1611* af Professor H. Holmquist (451 + 352 S.). Denne Begyndelse lover godt for Planens videre Udførelse. Ganske vist kunde man nok ønske, at Forlaget (Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag) havde ofret noget mere paa Udstyret af et saa monumentalt Værk, især paa Illustrationerne, der ofte kunde være betydeligt bedre, men desto mere tiltrækkende er Indholdet. Den svenske Kirkes Historie i Reformationsaarhundredet frembyder et usædvanligt interessant Billede, og sammenlignet med den tilsvarende danske maa man sikkert erkende, at den afspejler en rigere og mere nuanceret Udvikling. Svensk Reformationshistorie spænder over langt større aandelige Modsætninger, Kampen mellem de forskellige Retninger former sig ofte paa en mere dramatisk Maade, jævnlig er ogsaa de ledende Personligheder af et større Snit end de danske. Dette gælder baade Kirkemænd som Olavus og Laurentius Petri og Rækken af de samtidige svenske Konger. Baade Gustav Vasa og Erik XIV, Johan III og Karl IX er ejendommelige og rigt facetterede Skikkelser, der rummer store Gaader i psykologisk Henseende. Den taknemmelige, men vanskelige Opgave at tegne et livfuldt Billede af Brydningen og Samspillet mellem de mange forskellige Faktorer i den svenske Reformations Udviklingsgang har Prof. Holmquist løst paa en meget tiltalende Maade. Som Forfatter er han i høj Grad besjælet af den sunde Fortællerglæde, som maaske er den inderste Kærne i al Historieskrivning, og netop overfor et Stof som det foreliggende har han med særligt Udbytte kunnet gøre Brug af den »dramatiske« Fremstillingsmaade, som han ogsaa andetsteds har bragt i Anvendelse, og hvorved han overalt tilstræber at trænge ind i Aarsagssammenhængen mellem Begivenhederne og først at belyse de enkelte Faktorer i Udviklingsgangen paa det Punkt, hvor de bliver bestemmende for denne. Uden nogensinde at tabe Reformationsbevægelsens aandelige Egenart af Syne har det aabenbart ikke været Forf.'s Maal blot at give en Udsigt over Idéhistorien i denne Periode. Værket viser paa velgørende Maade, at han samtidig er en fremragende Realhistoriker, der overalt forstaar at tage Hensyn til og i sin Fremstilling at indarbejde mangeartet Stof fra den politiske, sociale og økonomiske Historie ikke mindre end fra Kulturhistorien og Folkloren. Adskillige Steder vidner ogsaa om, at han er fortrolig med

det betydelige Arbejde, som netop i den sidste Menneskealder i Sverige er gjort for gennem boghistoriske Efterforskninger og arkivalske Kildeundersøgelser at kaste nyt Lys over mørke Punkter i Reformationshistorien. Over de mange andre indflydelsesrige Faktorer glemmer Forf. dog ikke de enkelte Personligheders Indsats, og hans Karakteristik af de førende Skikkelser er mere fast i Linien og mere levende end i hans Fremstilling af den almindelige Kirkehistorie.

At en saa omfattende Bog som den foreliggende er blevet udarbejdet i et forholdsvis kort Spand af Tid, har ikke helt kunnet undgaa at sætte sit Mærke paa Skildringen, der nu og da bærer et noget ujævnt Præg. Som oftest er den lovlig sammentrængt, og enkelte Steder gør der sig et vist Misforhold gældende i Kompositionen. Saaledes synes Afsnittet om »utomkristen tro och livspraxis« (I, 46—71) vel bredt i Forhold til Behandlingen af den senmiddelalderlige Kirkes Forhold set som Baggrund for Reformationsrøret. Alvorligere er det dog, at den ovennævnte »dramatiske« Metode har ført til, at sammenhørende Stof jævnlig er blevet splittet i saa mange mindre Afsnit, at det undertiden er vanskeligt for Læseren at bevare det fulde Overblik. Ikke mindst gælder dette Skildringen af mange indrekkelige Forhold, som man hellere vilde have haft samlet i større Afsnit. For danske Læsere er det derimod en stor Tilfredsstillelse at se, hvor kendt Forf. er med vor historiske Litteratur, og hvorledes han Gang paa Gang formaar at drage Paralleller mellem svenske og danske Foreteelser. Alt i alt maa det siges, at den nye svenske Reformationshistorie er et meget lærerigt og værdifuldt Værk, ligesom den ved sin Metode er et vægtigt Vidnesbyrd om, hvor frugtbar kirkehistorisk Forskning kan være, naar den ikke indskrænker sig blot til at skildre visse Tanketypers Udvikling, men for Alvor sætter sig til Opgave at belyse et Folks Liv i dets hele Bredde. *Bjorn Kornerup.*

Sveriges Middelalder har i de senere Aar været Genstand for flittigt Studium. Herom vidner ikke blot talrige Tidsskriftsartikler i »Scandia« og andetsteds, men ogsaa flere selvstændige Skrifter, deriblandt et saa dygtigt kildekritisk Rydningsarbejde som Ingvar Anderssons: »Källstudier till Sveriges historia 1230—1436« (1928). Denne Disputats er nylig blevet efterfulgt af to andre, nemlig Kjell Kumlien: *Karl Knutssons politiska verksamhet 1434—1448* (Stockholm 1933) og Erik Lönnroth: *Sverige och Kalmarunionen 1397—1457* (Göteborg 1934). Som man vil se af Titlerne, har de

to Bøger delvis fælles Emne; men ellers er de vidt forskellige i Anlæg og Metode, derfor ogsaa i Resultater.

Mens Lönnroths Værk spænder over to Menneskealdres Historie, skildrer Kumlien knap en Fjerdedel af samme Tidsrum. Til Gengæld behandles disse 14 Aar med imponerende Lærdom. Næppe nogen Kilde af Betydning er oversat, og de Detailundersøgelser, der ikke har kunnet finde Plads i selve Teksten, staar at læse i Noterne, der ofte breder sig over det halve af Siden eller mere. Det mylrer med Datoer, Stednavne og Personnavne; Forfatteren kender Datidens høje Adel og Gejstlighed saa grundigt som nu muligt; og da hans Værk ikke blot i Kraft af sin næsten annalistiske Disposition er nemt at finde Rede i, men ogsaa i Modsætning til Lönnroths er forsynet med Personregister, vil det være et udmærket Hjælpemiddel navnlig for Personalhistorikerne, men ogsaa for enhver, der ønsker hurtig Orientering i Kildestoffet vedrørende en eller anden konkret Begivenhed i disse Aars svenske Politik. Til Gengæld mangler Kumliens Afhandling Overblik og Udsyn; ofte synes det, som om han har svært ved at se Skoven for Træerne. Ganske vist afsluttes hvert Kapitel med et Resumé; det er imidlertid betegnende, at dette i Almindelighed blot indeholder en Oversigt over de skildrede Begivenheder og specielt Karl Knutssons Andel deri, derimod praktisk talt aldrig Konklusioner af større almenhistorisk Rækkevidde. Kumliens Landvindinger angaar oftest Enkeltheder, og vover han endelig paa et væsentligt Punkt en ny Teori — som naar han hævder, at Brødrene Oxenstierna 1448 arbejdede for Erik af Pommerns Tronkandidatur — virker Argumentationen lidet overbevisende. Det er næppe ubilligt, naar Lönnroth karakteriserer hans Fremstilling af de vigtige Aar 1434—41 saaledes, at han »i detaljer [har] utbyggt, korrigerat och avrundat den traditionella uppfattningen« (Erslevs, Schücks og Tunbergs).

Noget tilsvarende vil ingen let falde paa at paastaa om Lönnroths eget Værk, som i Kraft af baade Emnets og Behandlingens videre Karakter i langt højere Grad har Bud til danske Læsere. Det opfylder ulige bedre end Kumliens det gamle Krav til en Disputats, at den skal opstille og forsvare visse Theses. Lönnroth polemiserer meget og gerne, saaledes jævnlig mod Kumlien og Tunberg; hans Tolkning af Unionsbrevet 1397 vidner om Selvstændighed selv i Elevforholdet til Brødrene Weibull. Hvad Lönnroth har lært af disse Forskere, er først og fremmest historisk Metode; han forstaar den Kunst at præcisere en Undersøgelses Maal og forfølge det haardnakket selv ad vildsomme Stier; han indlader sig aldrig — som undertiden Kumlien — paa at for-

flygtige Modsætningen mellem indbyrdes modstridende Kilder. Hans Overlegenhed som Kildekritiker viser sig klarest i hans Benyttelse af Karlskrøniken, den bekendte, af Karl Knutsson inspirerede Rimkrønike, der alene i Kraft af sin store Bredde altid maa forblive en Hovedkilde til Sveriges Historie i første Halvdel af 15. Aarh., men som desværre er lige saa gennemtentios som i og for sig velunderrettet. En Kilde af denne Art er en ypperlig Prøvesten for en Historikers kritiske Evne, og Lönnroth bestaar Prøven med Glans. Hvor Karlskrøniken er eneste Kilde, refererer Kumlien den vidtløftigt, selv om dens Paalidelighed undrager sig enhver Kontrol, mens Lönnroth i saadanne Tilfælde med Rette foretrækker at se helt bort fra Krønikens Vidnesbyrd og om fornødent hellere søger selv at rekonstruere Forbindelsen mellem de relativt sikre Fakta. Ligesom Curt Weibull i sin Disputats paaviste Anvendelsen af Clicheerne »rex justus« og »rex iniquus« i det 11. og 12. Aarhundredes Historiografi, saaledes har ogsaa Lönnroth skarpt Blik for de middelalderlige Historieskrivers Tilbøjelighed til skabelonagtige Biografier; i de ældste Kilders Skildring af Engelbrecht ser han en »hagiografisk mytbildning«, i Karlskrønikens Karikatur af Christoffer af Bayern omvendt Billedet af »en konung, som valts mot Guds vilja«. Et Weibullsk Træk hos Forfatteren er ogsaa hans Forstaaelse af, at Nordens Historie ikke lader sig isolere. Mens Kumlien i sin Optagethed af Karlskrøniken og af de svenske Stormænds indbyrdes Rivalitet i forbavsende Grad forsømmer den udenrigspolitiske Side af sit Emne, følger Lönnroth opmærksomt Hansestædernes og den tyske Ordens Politik; værdifuld er hans Fremhævelse af den fælles Modsætning til Tyskerne som Unionens realpolitiske Basis.

Som Lauritz Weibull ved kirkeretlige Studier har tilvejebragt nye frugtbare Synspunkter for Diskussionen om det stockholmske Blodbad, saaledes søger Lönnroth at kaste nyt Lys over det 15. Aarhundredes Unionspolitik ved at sætte den i Forbindelse med Brydningerne inden for Senmiddelalderens Statsfilosofi. Han gør saaledes udførligt Rede for, hvorledes denne fra ca. 1300 beherskes af Distinktionen mellem regimen regale, det absolute Monarki, i hvilket Kongen er Lovens Kilde og selv staar over den, og regimen politicum, det lovbundne Monarki, i hvilket Fyrsten maa overholde de af Medborgerne vedtagne Love og kan afsættes, hvis han bryder dem. Lönnroth hævder nu, at den rent idépolitiske Modsætning mellem disse to Styreformers Tilhængere har spillet ind i praktisk Politik, og det ikke blot ude i Europa, men ogsaa i det skandinaviske Norden. Allerede i det 14. Aarhundrede kæmper Magnus Eriksson og senere Dronning Margrethe for regimen regale

mod det svenske Aristokratis Modstand. Ogsaa Begivenhederne i Kalmar 1397 maa ses paa denne Baggrund. Med Hensyn til Unionsbrevet af 20. Juli tiltræder Lönnroth Lauritz Weibulls Anskuelse, at det maa opfattes som et faldet Forslag, som en Koncept til en officiel Overenskomst, hvis Parter skulde have været paa den ene Side Margrethe og Erik, paa den anden Side Rigernes Raad og Mænd. Derimod er de to Forskere af stik modsatte Meninger om Aarsagen til Forslagets Fald; Weibull ser heri et Nederlag for Dronningen, Lönnroth for Raadsaristokratiet. Dette begrundet han med en Analyse af Brevets Indhold, der tolkes som en Lovfæstelse af regimen politicum.

»Unionsbrevet var fallet. Men dess idéer levde kvar. Motsättningen från Kalmarmötet 1397 gick över i den följande tidens historia«. Denne beherskedes af den forfatningspolitiske Modsætning mellem to forskellige Unionsprogrammer og ikke af en Strid om selve Unionstanken, der gennem lange Tider fandt fuld Tilslutning ogsaa hos det svenske Rigsraad, saaledes som det med uomtvistelig Tydelighed viste sig endnu ved Halmstadmødet 1450; først i Løbet af de nærmest følgende Aar kommer en virkelig svensk Separatisme til Gennembrud, idet Kongernes Magtpolitik faar Overhaand over Rigsraadens Forbundspolitik. Med stor Kraft og Dygtighed bekæmper Lönnroth den traditionelle Opfattelse af Oprøret 1434—36 som en folkelig national Rejsning; »nutidens historieopfattning måste ta afstand ifrån den liberala historieskrivningens konstruktion om en nationell pånyttfödelse under demokratisk egid«. Med særlig Skarphed vender han sig mod Forherligelsen af Engelbrekt som »den første svensken«; Engelbrecht var mere tysk end svensk, og hans Gerning kom i første Række Hansesæderne til gode. Hans Betydning er i øvrigt stærkt overvurderet. »Det svenska riket har under åren 1434—1436 regerats och representerats av riksrådet. Dess insats har icke varit fronderi mot en folkelig diktator«. Og Raadets Politik gik nu som baade før og siden ud paa Hævdelsen af regimen politicum; derom vidner baade det bekendte udaterede Unionsforslag (af Erslev efter Lönnroths Mening med Urette tillagt Hans Kröpelin) og Kalmartraktaten af 1438. Med Christoffer af Bayerns Haandfæstning og andre Akter fra 1441 naar denne Politik til fuld Sejr, og selv det nationale Kongevalg 1448 vil Lönnroth opfatte som en ny Triumf for Raadskonstitutionalismen. Fra ca. 1451 fører imidlertid Karl Knutssons forfejlede Udenrigspolitik og den af Krigstilstanden følgende Magtkoncentration til et nyt regimen regale. Som den naturlige Reaktion mod dette kommer da Jöns Bengtssons Oprør 1457, der uden Grund stemples som Højforræderi; det

bares i Virkeligheden af ganske samme Magter, som 1434—39 havde styrtet Erik af Pommern; »folkets materiella nød och riks- aristokratiens frihetsprogram samverkade åter till uppror«.

Over for hele denne beundringsværdigt gennemførte, snarest lidt for konsekvente Helhedsopfattelse af et stort Afsnit af Sveriges Historie kan man med Føje rejse det Spørgsmaal, om Forfatteren ikke vel stærkt har forelsket sig i sine fine latinske Kunstudtryk. Nødvendigheden af at laane et Par ikke altfor berømte middelalderlige Statsfilosoffers Terminologi synes ikke umiddelbart indlysende; hvorfor ikke simpelthen — som dog ogsaa ældre Forskere af og til har gjort det — tale om Kampen mellem Rigsraadsmagt og Kongemagt? Et Navn eller to gør jo imidlertid mindre til Sagen; det afgørende er, om det virkelig er lykkedes Lönnroth at gribe det centrale i hine Tidens forviklede politiske Stridigheder. Og vistnok sporer man her og der i hans Værk nogen Tilbøjelighed til at gaa let hen over de Momenter, der staaar hans Teori imod; men selv om visse Sider derfor kan minde vel stærkt om et Advokatindlæg, maa det dog fremhæves, at Argumentationen i det hele og store forekommer fuldt ud overbevisende. Man vil sikkert blive nødt til at indrømme Forfatteren, at det 19. Aarhundredes i øvrigt saa grundlæggende Forskning ikke tilstrækkeligt har evnet at frigøre sig for sin egen Tids politiske Forestillingskreds og heller ikke altid har anvendt fornøden Kritik over for det 15. Aarhundredes agitatorisk farvede Beretninger. Der er derved fremkommet en Skævhed i Billedet, som det bliver moderne Historieskrivnings Sag at rette. For saa vidt er Dr. Lönnroths Arbejde af virkelig banebrydende Art; heller ingen dansk Historiker, der i Fremtiden skal beskæftige sig med Erik af Pommerns eller Christoffer af Bayerns Tid, vil kunne forbigaa denne Bog.

Henry Bruun.

I de senere Aar er der udkommet flere Værker og Afhandlinger, som meget udvider Kendskabet til en Hovedfase i Sverige-Norges mellemfolkelige Forhold i det 19. Aarhundrede, nemlig Tiden omkring Tilblivelsen af Traktaten af 21. November 1855 og Aalandskonventionen af 30. Marts 1856. Lovbestemmelsen om 50 Aars Fredlysning af diplomatiske Akter havde længe hindret al mere indgaaende videnskabelig Forskning paa dette Felt; men efter at ikke blot de offentlige Arkiver, men ogsaa vigtige private Samlinger, som f. Eks. den Manderström'ske, var gjort tilgængelige, forelaa der et Arbejdsgrundlag, som efter Verdenskrigen yder-

ligere er stærkt udvidet ved den frie Adgang til Statsarkiverne i de europæiske Hovedstæder.

Et Arbejde, der er skrevet med Udnyttelse af hele dette diplomatiske Kildemateriale, og hvor man bl. a. for første Gang møder en systematisk Anvendelse af russiske Akter, er C. F. Palmstierna: *Sverige, Ryssland och England 1833—55. Kring Novembertraktatens förutsättningar* (akademisk avhandling), Stockholm 1932. I mere end tyve Aar forud for denne Traktats Tilblivelse bestemtes de Forenede Rigers udenrigske Forhold i afgørende Grad af Spændingen mellem Rusland og England, som især fremkaldtes af Sortehavsproblemet, men ogsaa gjorde sig gældende i Østersøen, hvor Sverige-Norge saa vel fra Øst som fra Vest var Genstand for et Pres, der først lettedes ved Krimkrigen. Det er de saare vanskelige Forhold, som deraf opstod for de Forenede Riger, der danner Genstanden for Forfatterens vidtspændende Undersøgelser, som samles under nogle faa Hovedspørgsmaal: Først Russernes Befæstning af Aalandsøerne, som allerede fra 1833 ængstede den britiske og vist ogsaa den svensk-norske Regering trods Carl Johans traditionelle russiske Indstilling. I Forbindelse hermed omtales den svensk-norske Neutralitetserklæring af 1834, som ilsomt udstedtes, da der som Følge af Unkiar-Skelesitraktaten opstod en overhængende Fare for en engelsk-russisk Krig. Ved denne Lejlighed markeredes de Forenede Rigers Vilje til at indtage en ligelig og ikke-væbnet Neutralitet. Erklæringen blev velvilligt modtaget i England, men vakte Ruslands Mishag ved Bestemmelsen om, at de svensk-norske Havne i Krigstid vilde være aabne for begge Parter. Da Neutralitetserklæringen med faa Ændringer blev gentaget ved Krimkrigens Udbrud, mødte den de samme Indvendinger fra russisk Side, et fornyet Vidnesbyrd om Zarmagtens Stræben efter at udøve Formynderskab over for Sverige-Norge. Bogens andet Kapitel beskæftiger sig med den orientalske Krise 1840—41 og Carl Johans Forsøg paa at spille en aktiv Rolle i europæisk Politik, denne Gang i nær Tilknytning til Rusland og England, men mod Frankrig. Tredje Kapitel omhandler Gotland, hvor England i 1830erne og 40erne til Fremme af dets Handelsinteresser var ivrigt for Realiseringen af den gamle svenske Plan om at faa Slite gjort til Frihavn, hvad imidlertid Rusland forstod at hindre. Fra 50erne overskyggedes Spørgsmaalets økonomiske Side af den politiske, idet Rusland og England gensidigt mistænkte hinanden for at ville bemægtige sig Gotland som Flaadestøttepunkt. Bogens sidste og omfangsrigeste Kapitel gør Rede for Finmarksspørgsmaalet, der her for første Gang oprulles i dets Helhed. Fra 1820erne førtes

langvarige Forhandlinger om norske Lappers Græsningsrettigheder paa finsk Omraade og den finske Grænsebefolknings Deltagelse i Fiskeriet paa den norske Kyst. Et russisk Forslag om at løse Vanskelighederne ved, at Finland til Sverige-Norge afstod en Strimmel af Finmarken mod til Gengæld at erhverve et lille Distrikt paa den norske Kyst, modsatte England sig paa det bestemteste, advaret af dets Konsul i Hammerfest J. R. Crowe, som frygtede russiske Planer om paa denne Maade at bane Vej for en Flaadestation ved Varangerfjord. Palmstierna hævder, at der ikke er megen Sandsynlighed for, at Rusland virkelig har haft Planer, der gik ud over at tilfredsstille lokale finske Ønsker; det havde i Forvejen isfri Havne paa Murmankysten, hvad der dog mærkelig nok endnu i 1850erne hverken var kendt for den svensk-norske eller den engelske Regering. Imidlertid fortsattes Striden, og ingen Løsning var naaet ved Krimkrigens Udbrud.

Palmstiernas Bog er værdifuld, fordi den giver et fyldigt Billede af Sverige-Norges Mellemstilling mellem Rusland og England i Zar Nikolajs og Palmerstons Tidsalder, og derigennem en dybere Forstaaelse af nogle af Forudsætningerne for Novembertraktatens Tilblivelse, idet den viser, hvorledes alle de gamle Konfliktspørgsmaal stadig paany blev aktuelle, især under Krimkrigen. Ruslands Mangel paa Imødekommenhed i Finmarksspørgsmaalet i Forbindelse med dets Holdning i Neutralitetssagen havde til Følge, at man fra svensk-norsk Side over for Vestmagterne under Krigen begyndte at tilkendegive Ængstelse for russiske aggressive Tendenser. Særlig i England laante man villigt Øre hertil, saa meget mere som Indberetninger fra Crowe utrættelig paapegede Russernes formodede Interesse for den norske Kyst, hvor et fremtidigt Helsingfors eller Kronstadt vilde være en frygtelig Trusel mod det britiske Søherredømme. Men først da Palmerston i 1855 var blevet Premierminister, gik England (hvis Initiativ i denne Sag allerede er paavist af den norsk-amerikanske Historiker P. Knaplund i Historisk Tidsskrift, Oslo 1925) over til aktiv Optræden og foreslog med Frankrigs Tilslutning Kong Oscar at slutte en Garantitraktat til Beskyttelse af den norske Finmark mod Rusland, et Forslag, det uden større Vanskelighed lykkedes Kong Oscar at faa udvidet til at omfatte hele de Forenede Rigers Omraade, idet han henviste til, at ogsaa Sverige, ikke mindst med Henblik paa Gotland, følte sig truet af Rusland. Under Krigen var ogsaa Aalandsagen traadt i Forgrunden. Fæstningen Bomarsund blev indtaget af Vestmagterne, og ved Fredslutningen satte England med Sverige-Norges Bifald igennem, at Øerne ikke paany maatte befæstes.

Hele Værket munder ud i den Hovedopfattelse, at Novembertraktaten ikke var nogen isoleret Begivenhed, men var betinget af de gamle Konfliktspørgsmaal og af Decenniers gradvise Overgang fra det nære Venskab med Rusland, der var indledt i 1812, til en vestlig, særlig engelskorienteret Politik, en Forskydning, som naturligt fuldbyrdes under den Krise, Krimkrigen fremkaldte. Det har imidlertid ligget uden for den Opgave, Palmstierna har stillet sig, at give en samlet videnskabelig Vurdering af den svensk-norske Udenrigspolitik under selve Krimkrigen altsaa netop den Periode, hvor Novembertraktaten blev til Virkelighed. Bogens Udtalelser om, hvad der var de bestemte Momenter i denne Sag, bliver derfor meget spredte og temmelig vage. Dette skal desto stærkere understreges, som der fra anden Side, især i Professor Carl Hallendorffs Arbejder, er givet en Vurdering af Svingningen i den svensk-norske Udenrigspolitik i 1855, der lægger Hovedvægten paa væsentlig andre Forhold.

Allerede i den interessante og ypperligt skrevne Bog: *Oscar I, Napoleon og Nikolaus* (Stockholm 1918) formulerede Professor Hallendorff, hovedsagelig paa Grundlag af svenske Kilder, den Opfattelse af Begivenhederne, som han senere, særlig med Støtte i en Række egenhændige Optegnelser ved Kong Oscar, reviderede og sammenfattede i en kort Afhandling: *Konung Oscar I:s politik under Krimkriget*, der med talrige Aktbilag udkom efter Forfatterens Død (i Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademiens handlingar, del 41:2, Stockholm 1930). Dette sidste Arbejde indledes med en Omtale af de identiske Neutralitetserklæringer, som Sverige-Norge og Danmark kort før Krigens Udbrud udstedte. Den ligelige Neutralitetspolitik, som herved paabegyndtes, kunde, mener Forfatteren, uden Skade være fulgt uforandret, da Ruslands Svækkelse som Følge af Krigen for lange Tider syntes at maatte befri Sverige-Norge for det Formynderskab, Zarmagten var tilbøjelig til at ville udøve over for det. Men saa roligt var man i Stockholm ikke i Stand til at bedømme Forholdene. Under det endnu friske Indtryk af de Kræfter, som var løsgjort i 1848, ventede man med et russisk Nederlag en stor Fremtid for de folkelige og nationale Ideer, og Kong Oscar, der var den egentlige Leder af Udenrigspolitikken, hældede derfor i Overensstemmelse med den liberale Opinion i Sverige mod Vestmagterne og stillede sig ikke afvisende over for engelske og franske Opfordringer til at opgive Neutraliteten. Allerede under Flaadeekspeditionen til Østersøen i 1854 fandt Forhandlinger Sted; men Kong Oscar, for hvem Maalet var Finlands Genforening med Sverige, stillede større Krav, end Vestmagterne kunde opfylde, og Drøf-

telserne ophørte, da Sortehavet med Krim om Efteraaret blev Hovedkrigskuepladsen. Men i Foraaret 1855 knyttedes Traadene atter, idet den svensk-norske Konge i Paris og London lod foretage hemmelige Sonderinger for at vinde Klarhed over, hvorvidt Vestmagterne paany vilde optage Krigen med Kraft paa den nordlige Skueplads, og for i Tide at lade forstaa, at han vedblivende kunde tænke sig at yde aktiv Bistand. Det var paa Baggrund af disse Begivenheder, at England og Frankrig fremsatte Tanken om at skabe en Integritetsgaranti for den norske Finmark. Lige siden 1830erne havde Palmerston Tid efter anden fremhævet det ønskelige i en saadan Traktat, men først nu, da Kong Oscar af andre Grunde overvejede at revidere Forholdet til Rusland, viste han Lydhørhed over for denne Plan for at beskytte sine Lande mod fremtidige Efterregninger fra russisk Side, og han udtalte derfor Ønsket om og opnaaede, at Garantitraktaten, der først undertegnedes noget senere, d. 21. November, kom til at omfatte hele de Forenede Rigers Omraade. Medens denne Sag gik sin regelrette Gang, optog imidlertid Kejser Napoleon de private Forhandlinger fra Foraaret, og som Led heri besøgte General Canrobert i November Maaned, nogen Tid efter Sebastopols Fald, Stockholm i officiel Sendelse; det fremgaar af Kong Oscars Optegnelser om de lange og fortrolige Drøftelser, de havde, at han regnede med en eftertrykkeligt fortsat Krig i Østersøen som det sandsynligste og ventede, at der i nær Fremtid vilde blive givet ham definitivt Tilbud om en Offensivalliance. Selv betragtede han Novembertraktaten — der formelt intet havde med Canroberts Sendelse at gøre — som det indledende Skridt hertil. Canrobert hyldedes med stor Begejstring i Stockholm og paa Rejsen ned gennem Landet, og kort efter publiceredes Integritetstraktaten, et tydeligt Vidnesbyrd om, at Sverige-Norge var i Færd med at glide over til Vestmagterne. For England betød Novembertraktaten Virkeliggørelsen af et gammelt Ønske; Napoleon har sikkert gerne føjet sin Allierede heri, men selv set en politisk Gevinst ved, at Sverige-Norge lagde sig ud med Rusland, dog næppe, som Kong Oscar troede, for at udvide Krigen, men for at fremme Fredsviljen i St. Petersborg; thi en snarlig Fredslutning var vistnok i Virkeligheden Hensigten med Napoleons dunkle Strategi i Efteraaret 1855. For Rusland kom Novembertraktaten som en fuldstændig Overraskelse; den fremkaldte megen Bitterhed og var næppe uden Indflydelse paa Fredsdrøftelserne, som snart efter indledtes.

Ruslands uforbeholdne Antagelse af Fredskravene betød for Kong Oscar en stor og ikke behagelig Overraskelse; men da saa-

ledes de betydelige Udvidelsesplaner, som havde foresvævet ham, maatte blive til intet, gik han resolut i Gang med at søge at vinde, hvad vindes kunde, og her samlede Interessen sig om Aalandsøerne. Han havde helst set Øerne ligefrem afstaaet til Sverige. Det opnaaede han dog ikke, men særlig ved engelsk Indsats skabtes Konventionen af 30. Marts 1856 mellem England, Frankrig og Rusland, hvorved den sidste Magt forpligtede sig til ikke paany at befæste Øerne.

Ved Vurderingen af Tilblivelsen af Novembertraktaten og Aalandskonventionen lægger Professor Hallendorff kun ringe Vægt paa de gamle Konfliktspørgsmaal; efter hans Opfattelse udnyttedes disse, især Finmarksagen, under den begyndende offensive Politik, Kong Oscar slog ind paa med store Vindinger for Øje. Denne følte sig derfor meget skuffet af de opnaaede Resultater; thi ved Novembertraktaten havde han dybt saaret Rusland, Bestemmelsen om Aaland var kun en svag Erstatning for de Fordele, han havde ventet, og det maatte staa hen i det uvisse, hvor meget han kunde bygge paa Vestmagternes Garanti. Imidlertid fik de to Traktater ingen større Betydning i den følgende Tid, idet Rusland svækket af Krigen for mange Aar førtes bort fra den mod Vest rettede Politik, saaledes at Forudsætningerne for Integritetsgarantien knap nok eksisterede. Det samme gælder Aalandsspørgsmaalet, som først de storpolitiske Forhold omkring det 20. Aarhundredes Begyndelse atter gjorde aktuelt.

Just Rahbek.

I Aarene efter den store Krig er der i England, Frankrig og Tyskland saavel som i Sverige gjort et beundringsværdigt Arbejde for at samle den moderne Videnskabs Resultater i universelle Fremstillinger spændende over alle vigtigere Kulturlandes Udvikling. Disse store Verdenshistoriers Anlæg, Grundtanker og ydre Udstyr er meget forskellige, men det er fælles for dem alle, at de er blevet til ved en lang Række Forskeres Samvirken. Nogle af dem spænder over hele Menneskehedens Udvikling, andre kun over mere begrænsede Afsnit. De fleste af disse store Foretagender er nu naaet saa langt frem mod Afslutningen, at det vil være nyttigt at henlede den hjemlige historiske Verdens Opmærksomhed paa dem.

Efter Afslutningen af »The Cambridge Modern History« paa-begyndtes i 1924 to nye Rækker, *The Cambridge Ancient History* (citeret CAH), hvoraf foreløbigt ni Bind er udkommet, omfattende Tiden indtil Cæsars Død, og *The Cambridge Medieval History*

(citeret CMH), som med sine syv udkomne Bind skildrer Tiden fra Konstantin den Store til Slutningen af det 14. Aarhundrede. Fælles for de to Rækker er den stærke Opdeling af Stoffet, hvorved det enkelte Bind kan have indtil henimod en Snes forskellige Forfattere. Ved denne Fremgangsmaade opnaas en fuldt ud sagkyndig Behandling af de forskellige Emner, foruden at mange speciellere Omraader derved opnaar en mere samlet og fyldigere Fremstilling end almindeligt i verdenshistoriske Haandbøger. Desværre maa denne Ordning ogsaa medføre, at Værket taber i Ensartethed og i Overskuelighed. Dertil kommer, at de enkelte Afsnit ofte er for sparsomt leddelt; til Gengæld fremmes en hurtig Orientering, ved Hjælp af Sideoverskrifter, af et meget udførligt Indeks og af et fortræffeligt Navne- og Sagregister, der iøvrigt for den ikke engelske Benytter har den Ulempe, at Navnene, ligesom i Fremstillingen, oftest angliseres. Bindenes Størrelse varierer fra godt 500 til over 1000 Sider. I hvert Bind findes en udførlig Bibliografi over Kilder og Bearbejdelser til hvert Afsnit; disse Bibliografier er vel for omfattende til at være overskuelige for den Læser, der blot søger Orientering, mens de paa den anden Side ikke er fuldstændige og derfor utilstrækkelige til egentlig videnskabeligt Brug. Paa andre Punkter findes nogen Forskel mellem de to Rækkeres Anlæg: Mens begge er veludstyrede med historiske Kort, er disse i CMH samlede i særlige Korthæfter til de enkelte Bind og ikke ledsaget af Register over de geografiske Navne. I CAH er Kortene fordelt i Teksten og anbragt paa de Steder, hvor der er mest Brug for dem; ved hvert Kort findes et geografisk Register; desuden findes i hvert Bind et Register over Kortene, samt et fælles Register over de paa samtlige Kort forekommende Navne. Ligeledes findes i CAH bag i hvert Bind en fyldig Række Stamtavler og Regentrækker. I CMH er disse mindre hyppige, og de er spredt rundt om i Teksten. CAH bringer, hvor Stoffet gør det hensigtsmæssigt, et Register over de i Noter under Siderne citerede Kilder; i CMH er Noter sjældnere, og Registerne mangler. CAH giver i hvert Bind synkronistiske Tidstavler, CMH nøjes med en simpel Aarstalsrække. Endelig har alene CAH et Tillæg med Plancher af de vigtigste arkæologiske Fund med tilhørende Beskrivelser. Af dette Tillæg er der i Tiden 1927—30 udkommet tre Hæfter indeholdende Plancher til og med den hellenistiske Tid.

CAH redigeres af J. B. Bury (fra Bind VII afløst af M. P. Charlesworth), S. A. Cook og F. E. Adcock. Et Udvalg af de mange engelske og udenlandske Forfattere med Verdensnavn vil give et Indtryk af CAH's Kvalitet: John L. Myres (Forhistorien og den græske Kolonisation), S. A. Cook (Semitterne), J. H.

Breasted (Ægypten), J. H. Bury (græsk Historie), F. E. Adcock (græsk Statshistorie og Rom under Pompeius og Cæsar), W. W. Tarn (Persien efter Xerxes, Alexander den Store, Makedonien under Antigoniderne, Parthien), M. Rostovtzeff (Ptolemæerne, Seleukiderne, det bosporanske Rige, Pontos), Léon Homo (Galernerne og Rom), Tenney Frank (Pyrrhus og Karthago i Kamp med Rom), A. Schulten (Spanien) og M. Holleaux (Roms Krige med Makedonien og Syrien).

CMH redigeredes oprindeligt af M. H. Gwatkin og J. P. Whitney (I—III Bind), fra III traadte J. R. Tanner og C. W. Previt -Orton og fra IV Z. N. Brooke til. Blandt Forfatterne kan nævnes Paul Vinogradoff (Roms sociale og økonomiske Historie i 4. Aarhundrede og Feodalismen), Charles Diehl (Byzans 518—867), Albert Vogt (Byzans 867—1057), Christian Pfister (Merovingerne), Rafael Altamira (Spanien), L. M. Hartmann (Longobarderne i Italien), Louis Halphen (Frankrig 888—1180), Allen Mawer (Vikingerne), Halvdan Koht (Skandinavien), Henri Pirenne (Byerne), J. H. Clapham (Handel og Industri).

Alt i alt er CAH og CMH den fyldigste og vægtigste moderne Haandbog i Verdenshistorien i Oldtid og Middelalder, en Guldgrube for den, der har overvundet Vanskelighederne med at finde sig til Rette i det uhyre Stof.

Den franske *Histoire générale*, redigeret af Gustave Glotz, er et noget mindre Sidestykke til Cambridge-Publikationerne. Foruden et Bind om den forhistoriske Tid har man planlagt fire Sektioner 1. *Histoire ancienne*, 2. *Histoire du moyen  ge*, 3. *Histoire moderne* og 4. *Histoire contemporaine*. Heraf er dog kun første og anden Sektion begyndt at udkomme. For disse to Sektioner er planlagt ialt 18 Bind paa 6—700 Sider. Stoffet er stærkt leddelt, saa det er nemt at overskue, de enkelte Bind har Kildehenvisninger og videnskabelige Noter og afsluttes af et kombineret Navne- og Sagregister. Bibliografiske Oplysninger findes enten samlede foran ved de enkelte Bind eller fordelt i Noter til de enkelte Afsnit. Som Haandbog er *Histoire générale* derved langt lettere anvendelig end Cambridge-Publikationerne. Blandt Medarbejderne kan nævnes Alexandre Moret (Orient), Gustave Glotz i Samarbejde med Robert Cohen (Grækenland), Ettore Pais, Gustave Bloch og efter dennes D d J r me Carcopino, Léon Homo og Maurice Besnier skriver Roms Historie. Blandt Medarbejderne ved de hidtil udkomne Afsnit af Middelalderens Historie kan nævnes Augustin Fliche ( L'Europe Occidentale de 888   1125 ), Henri Pirenne, Gu-

stave Cohen og Henri Focil, der behandler Afsnit indenfor »la civilisation occidentale« i 12.—15. Aarh. Desuden foreligger Dele af Skildringen af Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 888, forfattet af Ferdinand Lot og Christian Pfister.

En Verdenshistorie anlagt efter en helt anden Plan er den af Louis Halphen og Philippe Sagnac redigerede *Peuples et Civilisations*, som har til Formaal at give de enkelte Folks Udvikling under en fælles Synsvinkel og skildre de fælles Træk hos de forskellige Kulturer. Det er en Verdenshistorie i Ordets egentlige Forstand, bestandig inddrages Paralleller, Aarsager og Virkninger fra fjerne Kulturer, og det til enhver Tid værende Hovedland skydes frem i Forgrunden. De enkelte Bind er — første Bind undtaget — forsynet med et kombineret Navne- og Sagregister, for det sidstes vedkommende dog ikke synderlig udførligt. Bibliografiske Oplysninger meddeles i Noter til de enkelte Kapitler, mens Kildehenvisninger mangler. Ægyptens og Asiens Historie i Oldtiden skildres af ikke mindre end fem Forfattere, Gustave Fougères, efter hvis Død 1921 Georges Contentau, Pierre Jouguet og Jean Lesquier har fuldført Arbejdet, mens René Grousset behandler Indien. Pierre Roussel og Paul Cloché samt René Grousset skildrer den græsk-persiske Verden fra Perserkrigene til Roms Erobring; André Piganiol behandler den samtidige Udvikling i det vestlige Middelhav, medens Bindet »L'Empire romain« er forfattet af Eugène Albertini, der paa fortræffelig Maade inddrager Udviklingen i det fjerne Østen i Fremstillingen. Louis Halphen er alene om det store Tidsrum 395—1285; Halphen viser her en imponerende Beherskelse af det vældige Stof og gennemfører Værkets verdensskuede Plan med Konsekvens. Desuden genfindes han som Bidragsyder til Bindet »La fin de moyen âge«, i hvilket han arbejder sammen med Henri Pirenne, der behandler økonomiske og sociale Spørgsmaal, Augustin Renaudet, hvem den kirkelige Udvikling er tilfaldet, Édouard Perroy og Marcel Handelsmann.

Fem store Bind er reserverede Perioden fra 1500 til 1789. Foreløbig er der kommet to, begge i Hovedsagen forfattet af Henri Hauser, Professor ved Universitetet i Paris. I det første af disse Bind er Fremstillingen samlet omkring de to vigtigste aandelige Bevægelser paa Overgangen fra Middelalderen til den nyere Tid, nemlig Renæssancen og Reformationen, medens et følgende Bind skildrer Europas politiske Udvikling fra ca. 1550 til 1660. Dette Bind bærer Titlen det spanske Hegemoni, og Fremstillingen er hovedsagelig koncentreret om denne Nation, ligesom den »katolske Konge« i Madrid er Hovedfiguren i det Skuespil, der fremføres.

Det er interessant at se, at Henri Hauser, der ellers fortrinsvis beskæftiger sig med økonomisk Historie, har vovet at give sig i Lag med denne Opgave og tilmed trukket den politiske og den aandelige Historie saa stærkt i Forgrunden, som det her er sket. Med ikke ringe Interesse læser man Afsnittene om Kunst og Videnskab, hvori Forfatteren stærkt understreger, at de store Kirkekampes og Religionskriges Aarhundrede ogsaa er den Tidsalder, hvori Grundlaget lægges for den moderne eksperimentale Videnskab. Efter Bindet om det spanske Hegemoni vil følge et om det franske og et andet om det engelske Hegemoni, og endelig vil Europas Historie efter 1763 og den amerikanske Revolution finde sin Plads i et femte Bind.

Af de otte Bind, som skal føre Fremstillingen fra 1789 op til vore Dage, er der udkommet tre, behandlende Perioderne 1789—1799, 1815—1848 og 1904—1918. Georges Lefebvre, Raymond Guyot og Philippe Sagnac har i Fællesskab skrevet »La révolution française« (1930) og har fordelt Arbejdet saaledes imellem sig, at Lefebvre behandler Aarene fra Revolutionens Udbrud til Konventets Hjemsendelse, Guyot Direktorial-Tiden og Sagnac den franske Revolutions aandelige Ydelser og dens Forhold til den samtidige europæiske Civilisation. Bogen (som har været omtalt i Hist. Tidsskr. 10. R. II 302f.) er bygget over den Grundtanke, at den franske Revolution er »l'événement capital«, ikke blot i Frankrigs, men i hele Verdens Historie i det 18. Aarhundrede, »un point de départ nouveau dans l'évolution des peuples«. Mens Revolutions-tiden krævede tre Forfattere, har en enkelt, Georges Weill, faaet overdraget Bindet om »L'éveil des nationalités et le mouvement libéral« (1930). Han skildrer heri de lidet krigeriske og dog saa indholdsrige Aartier fra 1815 til 1848, idet han fremhæver Liberalismen, Nationalismen og Industrialismen som de bevægende og uroskabende Kræfter i Tidsrummet. Under disse tre Synsvinkler samler han Begivenheder og Forhold i de forskellige Lande. Endelig har den fremragende Kender af den allernyeste Tids Historie, Sorbonne-Professoren Pierre Renouvin, med »La crise européenne et la grande guerre« (1934) givet en mesterlig Oversigt over Verdenskrigen og de Begivenheder og Tilstande, hvoraf den voksede frem. Værket omfatter Aarene fra 1904, da den fransk-engelske Entente etablerede en ny Ligevægt i Europa, frem til Centralmagternes Sammenbrud i Efteraaret 1918. Selve Fredsforhandlingerne skal først behandles i Seriens endnu ikke udkomne sidste Bind. Renouvins Skildring giver en klar og overlegen Fremstilling af det overvældende Stof, og er tillige alsidig. Foruden Krigsbegivenhederne paa de mange Fronter fremdrager

han de diplomatiske, magtpolitiske, økonomiske, sociale og indrepolitiske Faktorer, der ved Siden af de militære spillede en saa stor Rolle for Verdenskrigens Forløb og Resultat. *Renouvins* Bind er ubetinget et af Samlingsværkets bedste og originaleste.

Et Sidestykke til Halphen's og Sagnac's store Værk er det tyske *Propyläen-Weltgeschichte*, redigeret af Walter Goetz. Ogsaa dette Værk vil skildre Verdensudviklingen og opnaar dette dels ved at lægge Hovedvægten paa Kulturudviklingen, dels ved at lade Redaktøren give sammenfattende Oversigter som Indledning til hvert Bind, hvorved han vil raade Bod paa den Uensartethed, de enkelte Binds mange Forfattere maatte skabe. Værket omfatter ti Bind paa 6—700 Sider. De enkelte Bind har fyldige Indholdsangivelser, synkronistiske Aarstalslister og Navneregistre; desuden findes et samlet Registerbind til hele Værket. I Modsætning til de før nævnte Verdenshistorier er *Propyläen-Weltgeschichte* rigt illustreret og illustreret med virkeligt historisk Materiale: fortræffelige Fotografier eller farvelagte Plancher af arkæologiske Fund, samtidige Bygninger og Billeder, Facsimiler af Dokumenter og Indskrifter og udmærket overskuelige Kort. I. Bd. »Das Erwachen der Menschheit« indledes med et Afsnit om Systemet for verdenshistorisk Behandling af Hans Freyer, og om Racernes og om Jordens Forhold til Historien. Forhistorien behandles af Friedrich Behn, hvorefter Friedrich Krause skildrer Kina indtil 1912 og Japan til 1868, Georg Steindorff Ægypten indtil Slaget ved Actium og Rudolf Kittel det nære Orient til Alexander den Store. Indenfor Hellas' og Roms Historie skildres Grækenlands af Karl Julius Beloch, Hellenismens og Roms af Gaetano de Sanctis, den romerske Kejsertids af Ernst Hohl og Kristendommens Oprindelse af Hans v. Soden. Paul Kirn og Karl Hampe behandler Vest- og Mellemuropa i Tiden 400—1250, August Heissenberg Byzans 395—1453, Hans Heinrich Schaeder Araberne og Williblad Kirfel Inderne.

Den nyere Tid er behandlet i 3 Bind. Et af disse bærer Titlen »Das Zeitalter der Gotik und Renaissance«. Handel, Haandværk og Industri i Middelalderen skildres af Jakob Strieder, Byernes Udvikling af Fritz Rörig, medens de enkelte Staters Udvikling behandles af Fedor Schneider (Frankrig, England, Spanien og Portugal), Goetz selv (Tyskland) og Martin Winkler (Østeuropa). Endelig skriver Karl Brandi om Renaissancen og Hans Plischke om de store Opdagelser. Derefter følger »Das Zeitalter der religiösen Umwälzung«, hvori foruden Goetz Erich Marchs og Wilh. Mommsen har skrevet betydelige Afsnit. I det

tredje Bind »Das Zeitalter des Absolutismus« møder vi Forfattere som Walter Platzhoff, Herman Wätjen og Hans Plischke.

Allerede i 1929 udkom »Die französische Revolution, Napoleon und die Restauration«, som omtaltes udførligt i Hist. Tidsskr. 10. R. I 113—15. Siden da er Værket afsluttet med yderligere tre Bind. I VIII. Bind, »Liberalismus und Nationalismus« (1930), skriver Hovedredaktøren, Walter Goetz, selv om den aandelige Struktur og de aandelige Bevægelser, medens Alfred Stern skildrer Revolutionerne 1848—49, og andre Forfattere redegør for det europæiske Statssystem 1850—90, de økonomiske Forhold og Arbejderspørgsmaalet i de samme Tidsrum. De to sidste Bind, Værkets niende og tiende, »Die Entstehung des Weltstaatsensystems« og »Das Zeitalter des Imperialismus«, begge udsendt 1933, dækker tilsammen Aarene fra Bismarcks Fald til Hitlers Magterobring. I det første af Bindene har Felix Salomon skrevet Afsnittene om de forenede Stater og om det britiske Rige, mens andre Afhandlinger er helliget Rusland, Mellem- og Sydamerika, den muhammedanske Verden og Østasien. Goetz indleder selv med en Oversigt over Jordklodens Udforskning. Han er ogsaa Forfatter til sidste Binds første Kapitel om den aandelige Udvikling ved Aarhundredskiftet. I dette Bind skriver endvidere Kurt Wiedendorf om Verdensøkonomien og Erich Brandenburg, den udmærkede Kender af Krigens Forhistorie, om Europa før og efter Verdenskrigen. Dennes politiske og militære Historie skyldes General, Grev Max Montgelas.

Ogsaa Sverige har i de senere Aar gennemført flere store Verdenshistorier, bl. a. *Linblads Verdenshistorie*, hvori Axel Boethius behandler den klassiske Oldtid med vid Anvendelse af det nye arkæologiske Materiale. Mere kendt her i Landet er dog *Norstedts Världshistoria*, redigeret af Sven Tunberg og S. E. Bring, en Verdenshistorie paa 15 Bind, hvert paa 5—600 Sider. Værket er godt illustreret om end ikke tilnærmedesvis saa flot som Propyläen-Weltgeschichte og har gode Kort. Hvert Bind har et Personregister og et Register over Illustrationerne. Af de seks Bind, der skal behandle Oldtid og Middelalder, er fem udkommet, hvori Knut Tallkvist behandler Semitterne og Ægypten, mens Jarl Charpentier skildrer Persernes og Indernes Historie. Martin P:son Nilsson har alene skrevet Bindene om »Hellas och de hellenistiska rikerna« og om Rom, to Fremstillinger, der er Forfatterens Verdensnavn værdige. Folkvandringstaterne, Östrom och Islam behandles af Tunberg, S. Lindstam og K. V. Zettersteen. I et endnu ikke udkommet femte Bind vil de samme Forfattere føre Fremstillingen videre til 1300. I VI. Bd.: »National-

staterne och Renässansen« omfattende Middelalderens sidste 200 Aar skildrer Per Olof von Törne Vesteuropa og H. S. Nyberg Byzans og Muhammedanerne, mens Johan Nordström giver en sammenfattende Kulturskildring og Problembehandling af Middelalderen og Renaissancen.

Af de 5 Bind, som skal behandle den nyeste Tid, mangler kun et, nemlig Skildringen af Absolutismen og Merkantilismen. Af de udkomne fire Bind lægger Professor Törne og Docenterne Nordström og Nyberg Beslag paa et til en Skildring af Nationalstaterne og Renässancen. Docent Norlund og Professor Holmquist deler et andet, der bærer Titlen De geografiske Opdagelser og Reformationen, medens Dr. Löfgren og Lektor Sörensson skildrer Religionskrigene og det ny Statsystem. Endelig behandler Lektor Valentin og Professor Lamm Kabinetspolitikken, Oplysningskulturen og Kampen om Kolonierne.

For Perioden efter 1789 er der hidtil kun udsendt to Bind. Det ene har Anders Grade helt alene faaet overdraget til en Fremstilling af »Revolutionen och Napoleon« (1930). Mere interessant er det 1934 udsendte, hvori Georg Wittrock skriver om den væbnede Fred i Tiden 1871—1914 og Anton Karlgren om Ruslands indre Forhold fra 1863 til Verdenskrigens Udbrud. Særlig lægger man dog Mærke til Eli Heckschers Afsnit, benævnet »Industrialismen«, om den økonomiske Udvikling fra 1750 til 1914. Denne tankeklare, aandfulde Skitse, der udsendtes som Særtryk i 1931, er gjort yderligere tilgængelig for den danske Læseverden ved at være blevet oversat under ovennævnte Titel i Serien »Nyt socialt Bibliothek«.

Alt i alt staar Værket fuldt paa Højde med de store Verdenshistorier paa Hovedsprogene. Det virker i høj Grad oplivende at se en lille Nation som Sverige kaste sig over den mægtige Opgave at skrive en fuldt videnskabelig og meget læseværdig Verdenshistorie, og at der eksisterer et Forlag, som ikke er ængstelig for at vove noget. Maatte begge Dele virke ansporende herhjemme. Som allerede Titlen paa de citerede Bind angiver, har man samlet Fremstillingen om Belysningen af visse Hovedtemaer.

Endelig skal omtales svensk Historieskrivnings og Forlagsdristigheds sidste store Foretagende, det af Bonnier paabegyndte seks-Binds Værk om Aarene fra 1880'erne til Begyndelsen af 1930'erne: *Vår egen Tids Historia*, under Redaktion af Yngve Lorents. Hidtil er udkommet to Bind. I »Demokratiets sejer och kris« (1933) skildrer Herbert Tingsten Tidsrummets forfatningspolitiske Udvikling, de konstitutionelle Former og Kampen om Statsmagten. De økonomiske, sociale og kulturelle Forhold

inddrages kun, forsaavidt de har været partiskabende, men henvises ellers til senere Bind. Foruden en Analyse af det moderne Demokratis Tilblivelse, Natur og Aand og af Brydningerne indenfor det, helliges et særligt Afsnit til de moderne antidemokratiske Diktatorsystemers Ideologi. Hovedvægten i Bindet er dog ellers naturligt nok lagt paa de vesteuropæiske og amerikanske Demokratier. Andet Bind: »Kampen om Freden och Kolonierna« (1934) er skrevet af Ragnar Svanström og Bo Enander. Den første behandler Rivaliteten mellem Stormagterne fra Frankrigs Nederlag i 1870—71, til det i 90'erne paa ny styrker sin Position ved Alliancen med det zaristiske Rusland. Den anden har som Emne Kolonipolitikken og den koloniale Ekspansion fra c. 1880 til Verdenskrigen. De to udkomne Bind er rigt og oplysende illustreret og forsynet med gode Registre og nogle Kort. Der findes en knap Litteraturfortegnelse, men ingen Kildehenvisninger. I de fire endnu ikke udkomne Bind vil Yngve Lorents, Værkets Redaktør, selv skrive om Udviklingen op til Verdenskrigens Afslutning, hvorpaa Rütger Essén vil give en Oversigt over Fredsslutningerne og Efterkrigstidens Politik. Endelig skal Gunnar Westin Silverstolpe og Gunnar Aspelin give samlende Fremstillinger henholdsvis af den sociale og økonomiske og den aandelige Udvikling i det halve Aarhundrede Værket spænder over.

For Fuldstændigheds Skyld noteres, at *Ullsteins Weltgeschichte*, som 1909 afsluttedes med seks Bind under Redaktion af J. von Pflugk-Hartung, i 1925 er blevet fortsat med Paul Herre som Redaktør. I et syvende Bind i to Halvbind føres Fremstillingen fra 1890 op til 1925. Verdenskrigens Opstaaen, Forløb og Følger er det centrale i Værket, men af den Grund forsummes ikke den indre Udvikling hos Stormagterne eller de mindre eller fjernereliggende Landes vigtigste Problemer. Blandt Medarbejderne bemærker man, foruden Paul Herre, som selv har behandlet hele Tidrummets internationale Politik, særlig O. Hoetzsch, Felix Salomon, Emil Lederer, der behandler Krigens økonomiske Historie, og tidligere Rigsværnsminister Wilhelm Groener, hvem Skildringen af Kampen til Lands er tilfaldet. Til Slut fortjener det at bemærkes, at *Cambridge Modern History* bliver udsendt i en billig Udgave. Teksten er et Optryk af Originaludgaven, blot uden den fyldige Litteraturfortegnelse og Kortene.

For Tiden indtil c. 1500: *Adam Afzelius*,
1500—1789: *Harald Jørgensen* og for d.
19. og 20. Aarh.: *F. W. Wendt*.

12. April 1931 døde den kendte tyske Epigrafiker, Professor ved Berlins Universitet, Hermann Dessau, 75 Aar gammel. Som sin Tids største Kender af det romerske Indskriftsmateriale har Dessau i mange Aar forestaaet Det kgl. preuss. Videnskabernes Akademis store Publikation *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ligesom han har udgivet den lettere tilgængelige *Inscriptiones Latinae Selectae* I—III (1892—1916), der indeholder et med Kyn-dighed foretaget Udvalg af 9522 latinske (og enkelte græske) Indskrifter og desuden bringer ikke mindre end 17 udførlige Registre paa ialt 954 Sider, heraf 10 Navne- og Stedregistre og 7 Sagregistre, bl. a. et Register med Opløsning af Forkortelsestegn og et grammatisk Register; et af Wickert fuldført Supplement vil bringe de vigtigste nyfundne Indskrifter. I sin Alderdom besluttede Dessau at delagtiggøre Offentligheden i sin store Viden om den romerske Kejsertids Forhold og udsendte 1924—30 de to første Bind af en til fire Bind beregnet *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, som skulde gaa til Conciliet i Nicaea 325. Det er i højeste Grad at beklage, at det ikke er lykkedes Dessau at naa frem til 2. og 3. Aarhundrede, hvis Historie paa Grund af den slette og mangelfulde litterære Overlevering for en langt væsentligere Del end andre Perioder maa bygges paa Indskriftsmaterialet og de arkæologiske Fund; paa det førstnævnte Omraade havde Dessau haft Betingelser for at skabe det blivende Fundament for fremtidige Bearbejdelser. De udkomne Bind omhandler Kejsertiden til Vespasians Tronbestigelse: 1. Bind (585 Sider) er viet Augustus' Liv og Indsats, skildrende Kejserdømmets Grundlæggelse, Augustus' administrative Reforme, Rigets Udvidelse og Grænsernes Afrunding, Tronfølgeproblemet m. v.; af særlig Interesse er Dessau's udførlige Polemik mod den Opfattelse, at Augustus i Virkeligheden søgte at bevare Senatets Autoritet og Indflydelse. 2. Bind's første Halvbind skildrer paa 398 Sider de følgende syv Kejsere til og med Vitellius, andet Halvbind behandler paa 431 Sider Provinsernes Tilstand i Kejserdømmets første Aarhundrede. Har Dessau allerede da anet, at det ikke skulde blive ham forundt at fuldføre sit Værk? I al Fald har han afsluttet dette Halvbind med tre Registre (Person-, Sted- og Sagregister) til de to første Bind. Dessaus Formaal med sin Kejserhistorie har kun været at give en sammenfattende Behandling og herved i højere Grad end tidligere at inddrage Indskriftsmaterialet som Kilde: »Neues auf einem so vielfach durchforschten Gebiete zu geben, war mir selbstständiglich nur in Ausnahmefällen möglich«, siger han lovlig beskeden i et Forord. I Virkeligheden findes mange nye Synspunkter og Undersøgelser i forskellige Detailspørgsmaal, altid

udførligt begrundede, undertiden maaske for meget Studerekammerresultater uden indre Sandsynlighed (sml. f. Eks. I, 57 ff. de vel dybsindige Betragtninger om, at Augustus skulde have formaaet Livius til at forfalske et firehundrede Aar gammelt Konsulat i den Hensigt at berøve M. Crassus Ret til at bringe Juppiter Spolia opima for med egen Haand at have nedlagt en fjendtlig Hærfører og Belochs Bemærkninger dertil: *Römische Geschichte bis zum Beginn der Punischen Kriege* p. 299). Fremstillingen er vægtig, om end noget tung (Dessau var hverken mundtlig eller skriftlig nogen stor Stilist), og Værket vil ved sit udførlige og oftest velbegrundede Indhold være til Nytte for enhver, der vil have fyldigere Underretning om Forhold i den første Kejsertid.

Adam Afzelius.

Den tyske Bondekrig — »das grösste Naturereignis des deutschen Staates« (Ranke) — og de dertil knyttede Problemer har i lange Tider sysselsat tyske Historikere. Særlig levende har Interessen været efter 1918, da man ivrigt har søgt at finde Aarsagerne til denne Tysklands første sociale Revolutions Sammenbrud. En lang Række Aktpublikationer¹, Monografier og lokalhistoriske Afhandlinger har set Lyset, og endelig i 1933 er udkommet den brede samlede Fremstilling, som, bygget paa tidligere Arbejder og paa omfattende selvstændige Specialundersøgelser, kan siges at afløse Zimmermanns længst forældede *Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges* (1841—42). Forfatteren til det omfangsrige og solidt funderede Værk *Der deutsche Bauernkrieg* (München 1933) er den unge Marburger Docent Günther Franz.

I Spørgsmaalet om Aarsagerne til Bondeurolighederne, herunder Bøndernes materielle Stilling før Bondekrigen og de reformatoriske Bevægelers Indflydelse paa Udbrud og Forløb, og dernæst i Vurderingen af Krisens religiøse, sociale og økonomiske Følger for Bønderne og for den lutherske Bevægelse har Anskuelserne altid været vidt forskellige, idet Historikerne ofte har taget Stilling til Problemerne ud fra mere eller mindre ensidige, forudfattede Synspunkter, og mange af dem har udnyttet Bonde-

¹ Af de sidste Aars Aktpublikationer skal fremhæves, foruden Baumanns kendte »*Akten und Quellen zur Geschichte des Bk. in Oberschwaben*« i tre Bind (1876—78), Wopfner: *Quellen zur Gesch. des Bk. in Deutschtirol* (1908), *Die Lebensbeschreibung Götz v. Berlichingens* (udg. af A. Leitzmann 1916), O. Merx u. G. Franz: *Akten z. Gesch. des Bk. in Mitteledeutschland I* (1923), G. Franz: *Der deutsche Bk. in zeitgenössischen Zeugnissen* (1926), O. H. Brandt: *Der deutsche Bk.* (1929) og G. Franz: *Akten zur Gesch. des Bk. II* (1934).

krigenes Historie i bestemte Ideers Tjeneste. Den nævnte württembergske Præst og Demokrat Zimmermann betragter saaledes Bevægelsen som det smukkeste Vidnesbyrd om tysk Frihedsaand, som »ein Kampf der Freiheit gegen unmenschliche Unterdrückungen«. Denne Fremstilling blev udnyttet af de senere socialistiske Historieskrivere, bl. a. Engels (*Der Bauernkrieg* 1850) og Kautsky (*Vorläufer des neuen Sozialismus* 1913) til en Skildring af Bondekrigen ud fra Klassekamp-Synspunktet. I nær Tilslutning til denne Opfattelse betragtede Lamprecht Bondekrigen som »den unausbleiblichen Versuch eines radikalen Bruches mit einer langen, nunmehr unleidlich und hoffnungslos gewordenen wirtschaftlichen Vergangenheit« (i *Preussische Jahrbücher* 1885), en Anskuelse, som i det 20. Aarh. er fastholdt af Barge (*Der deutsche Bauernkrieg in zeitgenössischen Quellenzeugnissen* 1916), men nu ellers maa siges at være forladt.

I det 20. Aarh. er Problemstillingen ændret noget. Ved Siden af en Gruppe Historikere, som hævder, at Bondekrigen kun har aandelige Aarsager (Reformationen), findes en anden, som ikke vil forklare Problemet ved en enkelt Formel, men mener at kunne paapege et Sæt komplicerede Aarsager. Førstnævnte Anskuelse repræsenteres af den saakaldte konservative Skole, hvis Hovedmænd er afdøde Prof. Max Lenz og Prof. W. Stolze (i Königsberg); til den sidstnævnte Gruppe kan regnes afdøde Prof. Joachimsen, Prof. W. Andreas (i Heidelberg) og nu sidst Docent G. Franz (i Marburg).

Navnlig Wilhelm Stolze har i en lang Række mindre Afhandlinger hævdet, at Bondekrigen i egentligste Forstand er en religiøs Bevægelse, og at der absolut ikke er Tale om Forsøg paa en social Revolution. Paa de samme Hovedtanker bygger hans af »Verein für Reformationsgeschichte« udsendte Arbejde *Bauernkrieg und Reformation* (1926). Spørgsmaalet om, hvorvidt Bøndernes Stilling forværredes før Reformationen, og i saa Fald om denne Forværring strækker til til at forklare Senmiddelalderens Bonderejsninger, besvarer Stolze benægtende og hævder, at disse skal ses i Sammenhæng med de politiske Begivenheder (Maximilians Rigsreformplaner). Religiøse Momenter, erklærer han, gjorde sig ikke gældende før 1524—25. Ved Behandlingen af Hovedspørgsmaalet: Bondekrig og Reformation lægges Vægten paa Tildragelserne i Sydvesttyskland, Bundschuhbevægelsens Hovedomraade. Bundschuh-Idékredsen gennemtrænges af reformatoriske Tanker, som først skabte den Stemning og Idealisme, som rev Bønderne med sig, og uden hvilke Bondekrigen næppe vilde være kommet til Udbrud. Naar Rejsningen kom netop i

1525, skyldes det Regensburg-Konventet 1524, hvor de katolske Fyrster sluttede sig sammen for at undertrykke Reformationsbevægelsen. Bondekrigen fik derved Karakteren af en Kamp til Værn for Evangeliet, besjæledes af en ensartet Aand (der henvises til »de 12 Artikler«) og rettede sig først og fremmest mod de gejstlige Fyrster og Herrer. I øvrigt mener Stolze ikke, at Bøndernes Nederlag har haft videre Betydning for den lutherske Bevægelse. Hvis Masserne overhovedet har vendt sig bort fra Reformationen, har det i hvert Fald kun været et forbigaaende Fænomen. Til samme Resultat kommer v. Below i *Die Ursachen der Reformation* (1917). Vedrørende de økonomiske og sociale Følger er Stolze enig med Knapp (*Neue Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte* I—II 1919) og hans Elever, som benægter, at Nederlaget for Omraaderne som Helhed har haft varig Betydning. Om Forfatterens indgaaende Kendskab til Kilder og Litteratur kan der ikke være Tvivl, men Theserne i hans Bog har vakt livlig Drøftelse og stærk Modsigelse.

For enkelte af de berørte Problemers Vedkommende kommer saaledes A. Rosenkranz i sin grundige og indgaaende Skildring af Bundschuh-Opstandene o. 1500 til andre Resultater. Hans to Binds Værk fra 1927: *Der Bundschuh* (I. Darstellung, II. Quellen) i »Schriften des Wissenschaftlichen Instituts der Elsass-Lothringer im Reich« behandler de fire store »Bundschuhe« i Sydvesttyskland fra 1497—1517. Disse fire Bundschuhe, finder Rosenkranz, havde fælles Maal, hvorved de adskiller sig fra de tidligere, og det er Forf.'s Opfattelse, at disse fælles Træk genfindes i Bondekrigen 1525, saaledes at denne var en ny Bundschuh, blot i større Format, den nødvendige Fortsættelse af de tidligere Opstande, kun radikale og mere omfattende. Særlig værdifuld er Bevisførelsen for den af Stolze betvivlede Sammenhæng mellem de senmiddelalderlige Bonderevolutioner og Bondekrigen; kun kan man ikke, som paavist af Franz (se nedenfor) nøjes med Rosenkranz' Opfattelse, at Bundschuh og Bondekrig er det samme.

I Forbindelse hermed skal fremhæves Afsnittet »Ländliche Verhältnisse und Vorboten des Bauernkrieges« i W. Andreas' nye, tidligere anmeldte (Hist. Tidsskr. 10. R. II 704 ff.) Værk *Deutschland vor der Reformation* (1932). Afsnittet giver ikke et almindeligt Billede af Forholdene i Tyskland. Som Forf. selv betoner: »Agrargeschichte wird nur durch Eingehen aufs Einzelne, ja aufs Kleinste greifbar, empfängt nur dadurch feinere Abtönung und die richtige Licht- und Schattenverteilung«. I Overensstemmelse hermed afholder han sig fra enhver Generaliseren, men meddeler en Fylde af interessante Enkeltheder, særlig fra det af

ham specielt studerede Omraade, Sydvesttyskland, og stiller derigennem de vanskelige Problemer paa sikker Grund.

Ogsaa den nylig afdøde Professor i München, Joachimsen, har i *Propyläen-Weltgeschichte* 5. Bind (1930) givet en interessant Vurdering af Bondekrigen. Han understreger, at Bondekrigen i første Linje er en social Kamp, men tillige, hvad der har gjort Bedømmelsen af den saa vanskelig, en middelalderlig Bevægelse: ikke en Klasses Kamp for at forbedre sine Arbejds- og Livsvilkaar, men en Stands Kamp for at bevare sine Rettigheder. Bønderne rejste sig, ikke fordi det gik dem økonomisk daarligere, men fordi de følte sig truet af den opadstræbende Statsmagts Indgreb i deres middelalderlige økonomiske og retslige Forhold. Først ved sit Løsen, som er beslægtet med Senmiddelalderens apokalyptiske Profetier, Guds Retfærdighed eller en naturlig Ret, faar Bonderevolutionen sit Enhedspræg. I denne Idékreds optager man nu yderligere af Luthers Lære Slagordet om Evangeliet som Forkyndelsen af en ny Retstilstand. Interessant er Paastanden, at Bøndernes Ødelæggelser lægger for Dagen, i hvilken Grad de har betragtet hele den gamle Kulturkreds, i hvilken de har levet i Aarhundreder, som noget fremmed og fjendtligt. Bondekrigen har utvivlsomt været afgørende for Reformationens Skæbne; efter 1525 blev den ikke mere den levende altomfattende Folkebevægelse. Vanskeligere er det at dømme om de sociale og økonomiske Følger. Bøndernes Afvæbning og Ophævelsen af de gamle Landsbydomstole var de nærmeste Virkninger. Temmelig sikker er ogsaa Forøgelsen af de gamle Byrder. I det lange Løb har det gamle Bondesamfund dog overlevet Nederlaget.

I Günther Franz' nye Værk er Hovedtankerne følgende: Forløberne for Bondekrigen, som maa ses i Sammenhæng med ældre Bevægelser i Tyskland og ude i Europa, kan betragtes under to Hovedsynspunkter: Kampen for »das alte Recht« og Kampen for »das göttliche Recht«. — Kampen for den første vender sig mod Udvidelserne i Landsherrernes Myndighedsomraade, mod Indgreb i Retsplejen og Beslaglæggelsen af tidligere Tidens »Allmende«. Kampene i Schweiz, i Allgäu og i Württemberg (»Der arme Konrad«) skyldes disse Forhold. Selv om alle de Krav, der stilles, kommer igen i 1525, lader Bondekrigen sig alligevel ikke forklare alene ud fra disse Forudsætninger. Ogsaa Kampen for »das göttliche Recht« er Led i en aarhundredelang Bevægelse. Man kræver ikke blot den gamle Retsorden bevaret, men vil tillige stifte et Idealsamfund grundet paa »den guddommelige Ret«. Man savner dog en nøjere Redegørelse fra Forf.'s Haand for Begrebet »das göttliche Recht« og dettes historiske

Udvikling, hvorved dets Oprindelse og Afgrænsning kunde staa mere klart. Disse verdslige og aandelige Kampmaal er imidlertid fælles Træk for Bundschuh-Bevægelserne, hvis Hovedarnested er Øvre-Rhinomraadet. Bundschuh-Programmet er ikke præget af lokale Tilstande, men henvender sig til hele Bondestanden og er udpræget revolutionært.

Trods Kravenes Slægtskab løber Bevægelserne fuldstændig adskilt indtil 1525. Først Reformationen fører de to Idékredse sammen. De sociale Krav begrundes i Biblen (»de 12 Art.«) og forbindes med de evangeliske Fordringer om den rene Lære og kirkelige Reformers. De tyske Bønder gaar over til Revolution. Dennes Forløb skildres i Enkeltheder, Landsdel for Landsdel, og det paavises, hvordan de evangeliske Krav under Slagdet »das göttliche Recht« de fleste Steder kun er et Dække for vidtgaende politiske og sociale Reformplaner (Hubmayers Forfatningsudkast, Gaismairs »Landesordnung«). I Overensstemmelse med W. Andreas understreges det, at Aarsager og Forløb er forskelligartede i de forskellige Landsdele og ikke kan udtrykkes ved en Generalnævner. Bondekrigen er ikke kun en religiøs Bevægelse, som Stolze hævder, heller ikke blot en social Bevægelse. Selv om Bondekrigen vilde være kommet ogsaa uden Reformationen, som et naturligt Lød i de tyske Agrarforholds Udvikling, har Paavirkningen fra de lutherske Tanker givet Bevægelsen større Spændvidde og radikal Slagkraft. Interessant er Paavisningen af, at det ikke forholder sig som hævdet af Lamprecht og Barge, at Proletariatet paa Landet var Bærer af Opstanden; det var tværtimod de mere velstillede (»die Dorfwehrbarkeit«), som gjorde Krav paa at øve den Indflydelse i Staten, som tilkom dem efter deres økonomiske Stilling.

Ogsaa om mange Enkeltspørgsmaal gaar Anskuelserne vidt fra hinanden. Man lægger saaledes Mærke til, at Franz tillægger Sebastian Lotzer Forfatterskabet til »de 12 Artikler«. Da man hidtil ikke har ment at kunne løse dette Problem, maa den lovede, nærmere Bevisførelse imødeses med Interesse. Vedrørende Karlstadts Rolle i Franken, som af Stolze og Joachimsen understreges som betydningsfuld, hævder Franz, at hans Ideer ikke har haft nogensomhelst Betydning for Bøndernes Holdning; med Hensyn til Thomas Münzer hævder Stolze, at hans Agitation har været uden Indflydelse paa Bevægelsen, og støttes heri af Böhmer, som endog finder Münzers Forbindelse med Bondekrigen »rein zufällig« (*Ges. Aufsätze* 1927). Franz godtgør imidlertid paa overbevisende Maade Sammenhængen mellem Münzer og Bondekrigen

og fastslaar hans skæbnesvangre Betydning for dennes Forløb i Thüringen.

Følgerne af Bondekrigen kan ikke fastslaaes i faa Ord. Under Læsningen af Franz' Værk bundfælder sig dog det almindelige Indtryk, at hverken Bøndernes økonomiske eller retlige Stilling kan siges at være blevet afgørende ændret. Mere betydningsfuldt har det været, at Bønderne af Sejrherren, Territorialfyrsten, blev trængt ud af Deltagelse i Staternes politiske Liv og ligeledes fra nu af kom til at staa uden for Reformationsbevægelsen, hvad der blev en af de vigtigste Aarsager til Lutherkirkens Stivnen. Ogsaa paa dette Omraade sejrede Territorialfyrsten.

A. H. Feilberg Jørgensen.

I 1910 stiftedes i Tyskland Die burschenschaftliche historische Kommission med det Formaal at samle og udforske det meget spredte Stof, der findes navnlig i privat Besiddelse til Belysning af Burschenschaftbevægelsen og dens Betydning for Tysklands Enhed. Kommissionen var sammensat af en Kres af fremtrædende tyske Universitetslærere og Historikere, bl. a. Professor F. Meinecke, Universitetsbibliotekar Hermann Haupt og Historikeren O. Oppermann. Siden 1910 har denne Kommission udgivet *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft und der deutschen Einheitsbewegung*, hvoraf der indtil nu er udkommet 13 Bind.

Gennemblader man denne lange imponerende Række, finder man først og fremmest et betydeligt Antal Monografier over de forskellige Studentsammenslutninger og i Tilknytning hertil en Redegørelse for særlig begivenhedsrige Perioder i Burschenschafternes Liv. Saaledes skildrer A. Petzold paa Grundlag af utrykt Materiale *Die Zentral-Untersuchungs-Kommission in Mainz*, Professor Hermann Oncken: *G. G. Gerwinus und sein Programm in 1832*. Ogsaa F. Meinecke og Alfred Stern er flittige Bidragydere. Bind VII indeholder en lang Række Biografier over mere fremtrædende Burschenschaftmedlemmer, og i denne Samling har to Slesvigholstenere fundet Optagelse, nemlig *Uwe Jens Lornsen* og *Beseler*. Et helt Bind er endelig reserveret de gamle tyske Studentsange.

Særlig Interesse vækker de Bidrag, der findes til en samlet Fremstilling af Burschenschaftbevægelsen. I Bind VI indleder Paul Wentzche denne Skildring med en Redegørelse for de første spæde Tilløb i Slutningen af det 18. Aarhundrede og fører derefter Fremstillingen frem til 1819. I Bind X og XI fortsætter

Georg Heer denne Skildring i Aarene 1820—33 og videre til 1859. Meget nyt Materiale bliver gravet frem, f. Eks. Breve fra Studenter hjem til deres Forældre, og selv om Fremstillingen er baaret af en stærk Begejstring for den nationale tyske Studenterbevægelse, har Forfatterne dog undgaaet alle Udfald mod anderledes tænkende.

For danske Historikere vil denne Publikation have en ikke ringe Interesse, idet Forholdene i Slesvig-Holsten indtager en ikke uvæsentlig Plads i Værket. Man finder ikke paa noget Sted en samlet Redegørelse for Kiels Universitet og dets Betydning i den almindelige tyske Enhedsbevægelse, men rundt omkring i de forskellige Bind finder man stadige Hentydninger, og læst i sin Sammenhæng forstaar man den Betydning, Slesvig-Holsten har haft som Løftestang for de tysk-nationale Ønsker. I Bind V har Hermann Haupt, Sjælen i det store Foretagende, skrevet en mindre Artikel om Grundlæggelsen af Burschenschaft Teutonia i Kiel 1855, og i denne Forbindelse kommer han ogsaa en Del ind paa Forholdene før 1848.

Harald Jørgensen.

Gessingholm 1609—1663.

En landbrugshistorisk studie.

AF

HANS H. FUSSING

ANDET AFSNIT

I. Landgilde.

Jordebøgerne er hovedkilden til vor viden om bøndernes stilling. De indeholder en fortegnelse over brugene, opført med brugerens navn, kun undtagelsesvis med et gaardnavn, og angiver, hvad hver enkelt ejendom skulde yde. Med hensyn til fæsternavnene er jordebøgerne absolut upaalidelige, idet samme bondenavn bliver ved at optræde, selv efter at den paagældende fæster er død, ja selv efter at bruget flere gange har skiftet fæster. I 1650 blev der givet ordre til, at brugene for fremtiden skulde opføres under brugerens navn og ikke mere under det bondenavn, der fra gammel tid klæbede ved gaarden. Det blev dog ikke gennemført, og paabudet blev med større held gentaget 1661. At identificere et brug paa grundlag af landgilden alene lader sig heller ikke gøre, da der altid er flere gaarde med samme hk. i hver landsby. En hjælp til identifikation er det, at rækkefølgen især i de senere jordebøger er nogenlunde fast. Naar et fæsterskifte saa godt som aldrig indføres strax, skyldes det, at den skriver, der har udarbejdet bogen, til forlæg har haft ikke den sidste, men den forrige eller en endnu ældre jordebog. Fæste- og brøderegistrene er derimod sikre midler til identifikation, men desværre kun sparsomt bevaret.

En række av jordebøgerne meddeler under hvert brug

de species, som brugt skulde yde; delvis er disse species eller en del av dem — især smaabederne — omsat i penge. Dette betyder imidlertid ikke, at de paagældende persiller virkelig er ydet i penge, men er dels en beregning over, hvad godset omtrent kunde yde, og angiver dels den omregningstabel, der blev brugt, naar fæsteren vilde svare en bestemt ydelse i en anden form. Der er saaledes ikke blot tale om, at fæsteren yder penge i stedet for naturalier, men ogsaa om at levere en naturalie i stedet for en anden. Det ser ud til, at der især er ydet svin og havre i stedet for smaabederne. Det forlanges 19. februar 1643, at de bønder, der hellere vil svare penge end ldg. korn, skal stille kaution og betale 6 rmk. lybsk pr. td. rug og byggen med højeste opnaelige pris. Kornet, der næsten altid ydedes in natura, er altsaa her regnet til dagspris. Omregningstallene angiver ellers ikke posternes virkelige værdi i handel og vandel. Fx. er der i 1631 leveret 56 svin in natura, der er ansat til 1 rdl., men senere solgt til 2 rdl. pr. stk.

I de første jordebøger opføres brugene i den orden, de er erhvervet: først godset, der købtes 1616, og derefter, under sælgerens navn, det senere tilkomne gods. I jordebogen for 1629 er godset samlet under landsbyerne; i de følgende aar blev det erhvervede gods sat bagest i bogen, og det blev først reguleret i jordebogen for 1646—47.

Landgilden var fast¹. Et par landgildeforhøjelser kan dog konstateres paa Gessingholm gods. Det gods — Mogenstrup-godset — som Gert Rantzau i 1616 købte av Jacob Lykke, fik saaledes en forhøjelse, der i alt beløber sig til 3 td. hk. Det ses av, at den i skødet anførte ldg. er mindre end den, der svaredes iflg. den første jordebog, hvori gaardene er indført.

¹ I det 16. aarhundrede har jeg konstateret en række ikke helt ubetydelige ldg. forhøjelser paa baade jyske og sjællandske gaarde, men ingen saa sent som i denne periode. De har alle fundet sted paa privat gods. Da forhøjelsen næsten kun kan ses, naar man har to i tid nogenlunde adskilte jordebøger fra samme gods, er det vanskeligt at skaffe tilstrækkeligt stort materiale, fordi kun saa faa private jordebøger er bevaret fra denne tid. Jeg haaber senere at komme tilbage til dette spørgsmaal.

Ved de ldg. reguleringer, der foregik paa godset, er der ligeledes iværksat en forhøjelse. Ved disse blev al den jord, der dreves av de paagældende gaarde, omrebet og gaardene gjort lige store, og derved forøgedes den samlede ldg. en smule. Bolsmændene i Gessing fik deres ldg. reguleret i 1633. Derved opstod dels et helt nyt bol, der ydede samme ldg., som de andre svarede efter reguleringen, dels forøgedes de gamle bolsmænds ldg. med ialt 2 td. 2 skp. Forøgelsen falder ikke paa en enkelt mand, da jo baade bolens areal og ldg. reguleredes, men godsets indtægt forøgedes herved med 5 td. 2 skp. + [1 fj.]. Gaardene i Sønder Gessing blev reguleret i 1635, hvorved der fremkom en samlet ldg. formindskelse paa 2 skp. 2 fj., men hvadenten det nu er godsejeren eller bønderne, der har været utilfredse med forandringen, saa fik den ingen betydning, for fra 1637 — for 1636 mangler jordebogen — er ldg. igen den gamle. Et lignende resultatløst forsøg paa regulering blev gjort i Gessing 1639. Memorialen gav ordre til, at fire bønder fra Lystrup en onsdag (hvorfor?) skulde ligne marker og enge nord for bækken og derefter syd for bækken, saa alle gaarde blev lige store; av resten av jorden skulde der oprettes to nye gaarde, saadan at den samlede ldg. blev den samme. Da denne regulering ikke har sat sig spor i jordebøgerne, kan den ikke have fundet sted.

I Lystrup foregik der i 1631 en regulering, der medførte en meget betydelig forøgelse av ldg. Reguleringen, der blev tinglæst 17. juni 1631, medførte, at hver helgaard (6 hele gaarde, 1 halvgaard og 2 bol) fik tillagt 39 td. 4 skp. 2 fj. land og derav skulde yde 13 td. 6 skp. ldg. Da de andre brugs ydelse blev en ubetydelig smule større end den kvotadel, de synes at skulle have ydet, har deres tilliggende formentlig været lidt større end $\frac{1}{2}$ og $\frac{1}{4}$ helgaards jord. Halvgaarden ydede desuden gæsteripenge. Den samlede ydelse var før reguleringen 69 td. 2 skp. 2 alb. + [5 td.] og efter forandringen 97 td. 2 skp. 2 fj. + [2 td. 4 skp.], saaledes at ldg. forøgelsen var 25 td. 4 skp. 1 fj. 1 alb. En gadehusmand i Vivild, der ligeledes var en av Chr. Rantzaus tjenere, havde med alle granders samtykke et uvurderet stykke jord i Lystrup i brug. Det vurderedes til 1 skp. 2 fj. Denne

regulering viser iøvrigt tydeligt, at ldg. var lig den halve udsæd.

De anførte eksempler godtgør, at selvom ldg. normalt var fast, kunde en godsejer udnytte en regulering til en — i det sidste tilfælde meget eftertrykkelig — forhøjelse. Nedsættelser av ldg. findes der ingen eksempler paa. Ganske vist foreslog memorialen, at man for at faa en ny fæster til at overtage en øde gaard i Fuglslev skulde nedsætte ldg. med en ørte byg, men gaarden blev besat, uden at nedsættelsen havde fundet sted, blev øde igen og atter besat, stadig uden at nogen nedsættelse kan ses av jordebogen. En ny fæster i Vejlbj klagede over sine byrder, og Chr. Rantzau gav ordre til, at bruget kun skulde regnes for en halvgaard, hvad der dog heller ikke havde nogen indflydelse paa ldg., men kan have medført et ringere hoveri.

Naar ldg. ikke blev ydet, blev den enten indkrævet senere som restance eller, i særlig drøje aar, eftergivet. Restancerne er sjældent specificeret, men naaede bortset fra krigs- og misvæxtaar, sjældent op til 100 td. De blev inddrevet med stor energi, og selv i de slemme aar lige efter Karl Gustavkrigene faar fogeden ordre til med strengthed at inddrive restancer. I 1639 anbefalede memorialen en usædvanlig haard inddrivning. Restancerne skulde være betalt inden jul, og fogeden sætte tærskere i bøndernes lader og lade tærskene, til restancen var betalt. Denne fremgangsmaade har næppe været lovlig, i hvert fald ikke uden forudgaaende stævning, men blev gentaget 1661. I 1646 holdt man sig paa lovens grund: hvis restancerne ikke var betalt inden 1. maj, skulde der pantes hos skyldnerne. Da man omkring 1650 var i færd med at dræne og rense jorden, foreslog revisionen, at restancerne kunde arbejde deres gæld av, dels ved at ophugge vindfælder ved Svinbo til brænde eller svide dem til kul, dels ved at grave; i saa fald skulde den halve restance blive dem eftergivet. Til det sidste punkt svarede fogeden imidlertid, at bønderne ikke havde redskaber at grave med.

Under krigene (se iøvrigt s. 218 ff.) ydedes der i nogle aar slet ikke landgilde, men da regnskaberne for en del aar mangler, kan det ikke ses, hvor mange aar det drejer sig om, kun i enkelte

aar kan det fastslaas med sikkerhed. 1644 svaredes i hvert fald ingen ldg., ligesom heller ikke i aarene 1657—60. De fæstere, der drog bort fra godset, nød dog ikke godt av eftergivelsen, men skulde yde fuld ldg., en foranstaltning, der blev truffet for at hindre, at gaardene blev øde. Desværre mangler regnskaberne fra kejserkrigens aar, men i 1629 slap fæsterne med at yde »eyn drudde pardt«. De fæstere, der trods krigen i 1644 havde ydet deres svin, blev ikke ringere stillet end deres fæller, men fik svinet fradraget i deres ldg. for 1646/47. Ofte fik fæstere i de vanskelige aar restancerne eftergivet, hvad der i virkeligheden betød, at godset avskrev dem som uerholdelige. Det ses tydeligt av et brev fra fogeden 6. november 1661, hvori han skriver, at kornet i aar er slaaet helt fejl, saa avlen er lig udsæden, og bønderne faar ingen saasæd; de beder ydmygt om avslag, som andre adelstjenere har opnaaet det, og maa, hvis de ikke faar det, gaa fra gaardene. Om avslaget bevilgedes dette aar, kan ikke ses, da det følgende regnskab mangler. Naar ldg. blev eftergivet, gjorde man altsaa blot, hvad der var nødvendigt, hvis gaardene ikke skulde gøres øde.

Foruden i restance med ldg. kom fæsterne ofte let i en anden gæld, navnlig for laant udsæd, frugtegæld. Kun i enkelte tilfælde og alene i de aar, hvor ødegaardene var faa, saaede godset korn i nogle øde gaardes jord, og da hyppigst i de nærmest hovedgaarden liggende agre. Naar der var mange ødegaarde, eller naar de havde staaet ubesat længe, var gaardene helt ude av drift, og den nye fæster maatte købe eller laane udsæd hos godset, der selvfølgelig krævede sit udlæg tilbage. Udlaan av saasæd fandt ogsaa sted i misvæxtaar, fx. i det frygtelige misvæxtaar 1649, eller naar en bonde havde haft uheld med sin avl. Det er dog kun sjældent, at en enkelt bonde laaner korn, bortset fra nyfæstere; som regel er de mange i følge. I 1647/48, da Torstenssonkrigens eftervirkninger endnu mærkedes, laante godset kun korn ud til de tjenere, der kunde skaffe kaution for frugtegælden hos andre bønder. Bønder, der i 1643 vilde laane saasæd, skulde stille en borgen paa 8 sk. pr. td. rug og 5 pr. td. byg og betale til snapsting. Disse betingelser blev bekendtgjort paa

tinge og fortegnelse over det udleverede sendt til Chr. Rantzau selv.

Landgilden bestod i de almindelige species. Ved nyherhvervelserne kom et par nye arter til, medens en enkelt — en forføle — kun findes de første par aar. I 1661 var det hele: 112 rdl. 25 sk. 6 d. — 299 td. 5 skp. 3 fj. rug — 333 td. 6 skp. byg — 27 td. 4 skp. møllemel — 89 td. 1 skp. 2 fj. havre — $7\frac{1}{2}$ td. $5\frac{1}{2}$ pd. 10 mk. smør — 27 kander. $1\frac{1}{2}$ stob honning — 105 brændsvin — $10\frac{1}{2}$ faar — $46\frac{1}{2}$ lam — $33\frac{1}{2}$ gæs — 79 høns — 3 galte — 1 skovvogn — 2 mk. manhaar — $14\frac{1}{2}$ nød — 6 td. salt — 1 td. 1450 flyndere — 1 td. boghvede.

Persillerne er de fra andre godser bekendte størrelser. Men ved at sammenligne dem med opgivelserne i andre jordebøger fx. Eiler Hardenbergs 1588 (Odense skoleprogram 1928), Jakob Ulfelds 1588, Jørgen Brahes 1617 og Niels Harbous 1646 undrer man sig over to ting: den meget ringe smørmængde og den totale mangel paa forøxne. Stor smørmængde plejer at indicere store enge, og da egnen, hvori Gessingholms gods laa, endnu i vore dage har ret betydelige engarealer, især Vivild sogn, skulde man have ventet at finde en større smørskyld, ikke mindst i en tid, da den daarligere dræning medførte større engarealer. Forklaringen er formodentlig den, at græsset er blevet brugt fortrinsvis til øxnefoder. Bønderne havde selv øxne, hvad man kan se derav, at en stor del av de øxne, som Rantzau købte, er solgt ham av hans egne bønder. Formodentlig har det betalt sig bedre at købe disse øxne til staldfodring paa Gessingholm, hvor fodringen kunde foregaa rationelt, end at lade bønderne yde staldfodrede øxne, der næppe har været i god foderstand. Endelig har det maaske været vanskeligt at indføre en helt ny form for landgilde — hvad erfaringerne paa Erik Hardenbergs gods dog ikke tyder paa. I 1646/47 led bønderne av stor mangel paa foder til deres kreaturer og maatte derfor laane hø paa Gessingholm, som tilbagebetaltes enten med 10 sk. pr. trave hø eller med $1\frac{1}{2}$ trave tagrør pr. høtrave. Naar godset saaledes har kunnet udlaane hø i et daarligt aar, skønt det selv brugte store mængder til sine egne øxne og andre dyr, tyder det paa, at der har ligget

særlig meget eng til hovedgaarden. Det tidligere omtalte mageskifte (s. 72), hvorved Gessingholm erhvervede enge fra bønderne, peger i samme retning. Maaske ligger heri en del af forklaringen paa, at bønderne ikke ydede forøxne.

I skødet fra 1609 opføres en del havre som gæsteriydelse; da den ikke senere er adskilt fra den almindelige landgildehavre, er det vel efterhaanden gaaet i glemmebogen, at der var tale om en gæsteriafgift.

En enkelt gang, 1643, gives der ordre til, at fogeden skal opkræve en bede, der ellers ikke findes, hverken i jordebøger eller regnskaber. De fæstere, der er købt av fru Ide Gøye og Jacob Grubbe, hedder det, skal yde den samme mængde fjer og dun, som de andre fæstere har givet. Medmindre der er tale om konverteret ldg., kan jeg ikke forklare forholdet¹.

II. Indfæstning.

Indfæstning betaltes til husbonden, naar en ny fæster tiltraadte en gaard, eller naar fæsteren skiftede husbond. Den var en anerkendelse fra fæsterens side av husbondens ejendomsret til gaarden og svarede altid, selvom det undertiden var med ganske smaa beløb, eller fæsteren samtidig opnaaede en saa stor nedsættelse av ldg., at afslaget langt oversteg indfæstningen. Under krigen i 1657 lod Mads Nielsen to fæstere faa gaarde uden indfæstning, for at disse ikke skulde staa øde, men da han var død, paatalte revisionen det skarpt over for hans arvinger, der maatte staa til regnskab for forsømmelsen.

Undertiden bliver et brug nedsat i en lavere klasse — fra

¹ I 1654 opkrævedes paa en anden av Chr. Rantzaus gaarde, Demstrup, en fjer- og dunavgift til Chr. Rantzaus datter Margrete Dorotheas udstyr. Den fordeltes over flere aar, for ikke at virke for trykkende, og var fuldt ydet, da hun i 1656 holdt bryllup med Frederik Ahlefeld. Muligvis kan avgiften paa Gessingholm være opkrævet til en av Chr. Rantzaus søstres udstyr, men det er ikke sandsynligt. Et par av dem var blevet gift flere aar før og en — Øllegaard Catharina — var blevet gift aaret før, 1642. Den yngste søsters bryllupsaar har ikke kunnet findes. Maaske er avgiften i 1643 restancer fra en til det forrige aars bryllup opkrævet avgift.

hel- til halvgaarde e. l. — naar en ny fæster tiltræder. Det har dog ingen indflydelse paa indfæstningen, der retter sig efter ganske andre forhold, og selv om fæsteren faar nedsættelse av ldg., sørger man energisk for at inddrive indfæstningsrestancer. Det er, som om man var bange for, at ikke-betalt indfæstning skulde formindske godsets ejendomsret over gaarden. Nogle gange ses det, at fogeden har faaet ordrer fra Breitenburg om indfæstningens størrelse, hvad der dog ikke synes at have været reglen.

Hvis en enke vilde drive sin avdøde mands gaard videre, skulde hun betale ny indfæstning. I memorialen fra 1639 findes en egenhændig notits fra Chr. Rantzau: hvis enken i »Strand«, en gaard paa 18—2—2—2 td. hk., vil beholde fæstet, skal hun give 40 rdl., halvdelen til jul, halvdelen senere. Vil hun ikke, skal gaarden fæstes til en anden, der vil give de 40 rdl.; »og herudi maa ingen forsømmelse tages«, tilføjes der, og saa er endda den sidste bemærkning understreget. To gange hedder det udtrykkeligt, at den nye fæster skal ægte enken paa gaarden. I det ene tilfælde i 1653, faar han den billigere, end gaarden ellers fæstedes, nemlig for 10 td. havre, medens indfæstningen i 1626 var 16 rdl. og 1656 12 rdl. Gaarden var paa 13—1—1— td. hk. Den anden gaard var paa 13 td. og kostede i 1629 den, der tog enken, 10 rdl. 1621 overtog en søn den for 16 rdl., medens indfæstningen i 1657 atter var 10 rdl. Da mange andre faktorer spiller med ind, kan man ikke antage, at der har været nogen præferencestilling for dem, der overtog enken med gaarden.

Indfæstningen rettede sig naturligvis først og fremmest efter den almindelige lov om tilbud og efterspørgsel. Dernæst var gaardens tilstand av vigtighed. Til syvende og sidst var den afgørende faktor dog vel den nye fæsters økonomiske evne.

Godset bestod til sidst av ca. 180 brug av alle arter, møller, gaarde, halvgaarde, bol og huse, og ca. 210 fæsterskifter kan i hele perioden og paa alle slags brug konstateres med sikkerhed, d. v. s. med angivelse av aar og indfæstning. I virkeligheden har fæsterskifterne dog, som det fremgaar av jordebøgernes bondenavne, været en del hyppigere, og da brugenes antal i

begyndelsen av perioden inden de store erhvervelser var en del mindre end senere, kan man vist regne, at hver ejendom 2 gange har skiftet fæster. De nye fæstere var som regel fra en av de landsbyer, hvori Gessingholm gods laa, og ofte sønner av andre fæstere paa godset. Andre kom fra nærliggende landsbyer, og ingen av dem, hvis hjemsted findes opgivet — for en stor del av fæsterne mangler desværre hjemstedsangivelse — er fra steder, der er mere end nogle faa mil fjærnet fra Gessingholm. Der findes ikke en eneste fra Rantzaus andre gaarde. Det hyppigste er, at fæsterne bliver i deres egen landsby. I 17 tilfælde siges udtrykkelig, at søn følger efter fader, men efter navnene at dømme er det sket langt oftere. I alle tilfældene er det paa gaarde eller bol, aldrig paa huse. Antallet av bekendte nyfæstninger fordeler sig saaledes over perioden:

1618. 1 g.	1637. 5 g. » h.	1652. 10 g. 2 h.
1620. 1 -	1639. 7 - » -	1653. 12 - 2 -
1621. 1 -	1640. 1 - » -	1654. 4 - 3 -
1622. 4 -	1643. 7 - 2 -	1655. 7 - 2 -
1625. 2 -	1644. 2 - » -	1656. 11 - 4 -
1626. 1 g. 2 h.	1645. 7 - » -	1657. 12 - 2 -
1627. 2 - » -	1646. 15 - » -	1658. 3 - 1 -
1629. 3 - 2 -	1647. 4 - » -	1659. 1 - 2 -
1630. 8 - 2 -	1648. 4 - 3 -	1660. 5 - 1 -
1631. 6 - 2 -	1649. 4 - » -	1661. 1 - 4 -
1632. 1 - 3 -	1650. 7 - 2 -	1662. 4 - » -
1633. 3 - 2 -		

Kolonnen g. omfatter baade hele og halve gaarde, bol og møller, d. v. s. alle brug, hvortil der har været landbrug, medens h. kun er gadehuse. Materialet er mangelfuldt, for dels mangler alle oplysninger fra nogle aar, dels er angivelserne om nyfæstning ikke sikre i de første og sidste aar, hvis fæsteregistre ikke altid er indført i jordebogen. I fæsteregistrene findes desuden nogle nyfæstninger, som det ikke har været muligt at knytte til bestemte brug, og som derfor er udeladt her. Ved en sammenlig-

ning med skemaet over ødegaarde (se s. 207) ser man, at nyfæstning selvfølgelig er særlig hyppig i og lige efter de aar, da der er mange øde gaarde, hvad der falder sammen med aarene efter de store krige og efter misvæxtaaret 1649. Da nyfæstningerne i 50'erne er særlig hyppige, vil det maaske være paa sin plads allerede her at fastslaa, at medens godset kom ret hurtigt til kræfter efter Kejserkrigen, gik det langsommere efter Torstenssonkrigen, fordi der ret hurtigt efter den indtraf et misvæxtaar. Bønderne havde ringe modstandskraft, og godset var allerede ude i en krisetilstand, da Karl Gustavkrigene for ødelæggende hen over Jylland.

Ved nyfæstningen av de ovennævnte gaarde og andre brug var disse øde i 66 tilfælde, frarømt i 5 og forladt paa grund av armod i 3, Resten var enten avsaagt av den gamle fæster, opladt av den gamle til den ny eller ledige paa grund av dødsfald. Dog findes der ingen oplysninger om gaardens tilstand i de fleste — 95 — tilfælde. I 12 maatte den nye fæster selv genopbygge gaarden, i 6 skulde han genopbygge den, men blev til gengæld fri for ldg. i et eller — i to tilfælde — 2 aar. Fritagelse for ldg. i et aar bevilges uden motivering i 19 tilfælde ved øde gaarde og i 4 ved brug, der synes at have været i drift. Nogle faa gange bemærkes, at fæsteren desuden fritages for hoveri, men reglen er, at selvom ldg. avkortes, skal der gøres hoveri, og i alle tilfælde skal der ydes indfæstning.

Indfæstningen svaredes hyppigst i penge, sjældnere i korn (havre); sex gange nævnes forøxne. I regnskaberne optræder øxne som husbondehold noget hyppigere end i fæsteregistrene og maa derfor være ydet i nogle tilfælde, der nu ikke kan fæstnes til bestemte gaarde. I fæsteregistrene anføres gang paa gang, at indfæstningen er saa og saa meget, da fæsteren ikke kan yde mere, og hyppigt ses det, at beløbet ydes i to terminer, hvad der vistnok altid har været reglen med større indfæstningssummer.

Av ovennævnte grunde varierer indfæstningen saa stærkt, at det er umuligt at opstille en regel for indfæstningens relation til hartkornet. For en helgaard (10 td.) kan ydes saa lidt som 4 td. havre og saa meget som 40 rdl. Den mindste ydelse, jeg har

mødt, er $\frac{1}{5}$ rdl. pr. td. hk. og den største 66 rdl. 32 sk. for 10 td. 5 skp. Da denne ydelse ogsaa omfattede frugtegælden, har den egentlige indfæstning dog været noget mindre. Nogle typiske eksempler fra gaarde, hvis indfæstning kendes fra forskellige aar, vil vise svingningerne.

Halvgaard. 6—6—2—2—hk. + [1—4—] 1639. Øde: 2 td. havre.

— 1644. I drift, fæsteren død: 8 rdl. $\frac{1}{2}$ sk. ldg. det første aar.

— 1657. I drift: 20 rdl.

Helgaard. 13—1—1—hk. 1626. I drift, opsagt: 16 rdl. — 1653.

I drift, fæsteren død, den nye gift med enken: 10 td. havre. —

1656. I drift, fæster død: 12 rdl.

Helgaard. 9—6—2—2—hk. 1653. Fæsteren skal opbygge gaarden:

2 td. havre. Ldg. fri i 2 aar. — 1655. Øde, fæsteren

rømt: 20 rdl.

Helgaard. 8—6—2—2—hk. 1622. Øde: 1 td. havre. — 1643.

I drift, fæster død: 10 rdl. 1653. Øde, fæsteren skal op-

bygge gaarden: 10 rdl. 16 sk. Fri for hovning et aar.

Helgaard. 15—5—1—2—hk. 1640. Søn fæster den halve gaard:

18 rdl. 1645. Søn fæster anden halvdel: 9 rdl. Ldg. fri $\frac{1}{2}$ aar.

Disse eksempler er formodentlig tilstrækkelige til at vise svingningerne i indfæstningens størrelse. Man har stræbt efter at opnaa saa meget som muligt, men dog først og fremmest været interesseret i at faa gaardene i drift. Et særligt forhold gør sig gældende ved den forhenværende hovedgaard Mogenstrup paa 22 td. hk. + [12 td.], der i 1620 fæstedes for 50 rdl. og 1631 for 160 rdl. Naar indfæstningen sidstnævnte aar naar en saa umaadelig højde, skyldes det sikkert, at man ved gaardens værdsættelse naturligt nok har taget hensyn til de ydelser, der normalt ikke regnedes i hk. Husenes indfæstning er av ringere interesse, men viser den samme omskiftelighed paa grund av lignende forhold. For et hus paa [4 skp.] er der betalt indfæstning, som varierer fra 24 sk. til 6 rdl.; 1 rdl. synes dog at have været den normale ydelse for et almindeligt hus, det vil sige indfæstning = ldg.

Den samlede indfæstning i de 34 aar, i hvilke den kan opgø-

res, beløber sig for gaardenes vedkommende til 1596 rdl. og 66 td. havre og for husenes til 61 rdl. Regnes havren til 1 rdl. pr. td., bliver det i alt 1723 rdl., 50 rdl. 4 mk. 1 sk. om aaret eller noget mere end gennemsnittet av de sex i Jyske Samlinger trykte regnskaber (37 rdl. 7 sk.). (5 R. 1. Bd. s. 393 ff).

I ovenstaaende er der kun taget hensyn til egentlig nyfæstning og ikke til den indfæstning (husbondehold), der ydedes ved ejerskifte av de gaarde, som Rantzauerne købte. De eneste steder, man kender dennes størrelse, er fra de 4 gaarde i Bøjen og de 2 i Kolstrup, som Chr. Rantzau købte av Gunde Rosenkrantz 1648. Bøjen-mændene ydede hver en oxer til 8 rdl. og Kolstrupmændene hver en ungstud, der har været en 5—6 rdl. værd, altsaa et beløb der svarer ganske godt til en almindelig indfæstning.

III. Ødegaarde.

»Ødegaarde« vil sige gaarde, der staar ubesat, men er ikke gaarde, der er ødelagt, og heller ikke besatte gaarde, hvis fæster ikke formaaede at yde ldg. De øde gaarde var normalt ude av drift, og der er derfor ikke i det flg. taget hensyn til et par gaarde — en i Gessing og en i Sorvad — der hele perioden igennem var ubesatte, men hvis jord blev drevet av andre bønder i landsbyen, som ydede den derpaa hvilende ldg. Gaardene blev som regel øde, fordi fæsterne ikke kunde holde dem ved magt og yde ldg. og derfor forlod dem av armod eller rømte fra gaard og gæld. Under krigene blev nogle gaarde øde paa grund av hærgning og ildsvaade. Gaarde, der stod øde blot i nogle aar, blev som regel saa forfaldne, at de maatte genopføres. I de fleste tilfælde — sml. ovf. — genopførte godset bygningerne, skete det ikke, udviste det altid træ til de nye bygninger, men lod undertiden den nye fæster selv foretage genopførelsen og gav ham i saa fald næsten altid en betydelig reduktion i landgilden i et eller to aar og sommetider fritagelse for noget hoveri. Bygningerne angives altid i fag, men det kan ikke ses, om de var av bindingsværk eller helt av træ. Da der tit er tale om tagrør, har de formentlig altid været tækket hermed.

Godset saae som tidligere nævnt undertiden i nogle øde-gaardes agre, men i saa fald var det altid paa de gaarde, der laa nær ved hovedgaarden, og hvor arbejdet kunde udføres av hov-bønderne samtidig med, at de passede hovmarken. I 1646 blev der givet fogeden ordre til at plante æbletræer og andre frugt-træer og buske paa de øde gaardes jorder (Memorial 1646).

Jordebøgerne angiver kun undtagelsesvis, at en gaard er øde. Tit staar der ved den et »0«, men det kan baade betyde, at den var øde, og at der ikke var ydet ldg. af den. Havde fæsteren ladt korn og besætning i stikken, lod godset kornet tærskes, og øxne fra fæstegaarden blev sat paa foder paa hovedgaarden. (Memorial 1643). Kunde hele gaarden ikke fæstes bort, skulde fogeden forsøge at udleje enkelte agre og enge eller leje bygningerne ud, saa de ikke forfaldt. (Revision 1650). Fogeden opfordredes stadig til at søge de øde gaarde besat og fik i 1643 at vide, at han skulde gøre sig bedre umage dermed. 1646 skulde han søge dygtige fæstere, saa ødegaarde i fremtiden kunde undgaas. 10. februar 1653 havde han den glæde at kunne meddele Chr. Rantzau, at næsten alle øde gaarde var blevet besat, og en enkelt gang fortalte han glædestraalende, at han havde faaet en særlig dygtig karl til en gaard. Øde huse blev behandlet paa samme maade. Der synes at have været et forholdsvis stort antal huse, der i aarevis stod ubesatte; et par forsvandt av jordebøgerne, fordi de aldrig i Rantzauernes ejertid havde været i brug. Gessingholm mølle stod en enkelt gang øde paa grund av vandmangel, men havde forøvrigt ogsaa landbrug (1648). I 1652 var den øde, fordi bønderne intet havde at lade male, og mølleren rømte og blev forfulgt. Den var ofte forfalden, og godset maatte i 1656 lade bekoste et nyt vandhjul, da det ikke kan være anderledes, hedder det med et suk. Godset maatte ligeledes bekoste nye møllesten (1647). Maaske er møllens landbrug blevet nedlagt 1653, da dens lade blev beordret nedrevet; ldg. var dog stadig den samme. Det er mærkeligt nok, at møllen saaledes flere gange stod øde. Av memorialen 1646 fremgaar nemlig, at der var mølletvang. Mølleren havde klaget over, at bønderne i Sorvad, Allestrup, Vejlbj. Vivild og Lystrup søgte andre møller, og fogeden fik

derfor ordre til at paase, at det ikke skete, og idømme bønderne en bøde paa 1 td. rug, hver gang de alligevel søgte andetsteds hen med deres korn.

Genopbyggelsen av ødelagte eller forfaldne bygninger har aabenbart været en kraftig byrde for godset. I 1656 maatte fogeden ikke strax opbygge de forfaldne huse, men skulde indsende til Breitenburg et overslag over, hvad det vilde koste at genopføre dem, og hvad de kunde forventes at ville indbringe, hvis de igen blev besat.

Hvert aar maatte fogeden lade de øde gaarde syne av nogle bønder og faa et tingsvidne om deres antal og tilstand, som saa blev sendt til Breitenburg, hvorfra der flere gange blev gjort vrøvl over, at dette tingsvidne manglede som bilag til jordebøgerne.

Nedenstaaende skema giver en oversigt over de øde brugs antal og hk. gennem hele perioden, forsaavidt det kan ses av kilderne. Tallene for de sidste aar er for smaa, hvad der skyldes, at materialet er meget mangelfuldt. De lave tal, skemaet viser, staar i saa aabenbar modstrid med baade fogedens breve og andre oplysninger om godsets tilstand i disse aar, at man intet kan bygge paa dem. Skemaet viser naturligt nok høje tal for aarene lige efter Kejserkrigen og under og efter Torstenssonkrigen. Denne sidste krig har det aabenbart været vanskeligt at komme over, og misvæksten i 1649 har derfor været en katastrofe for mange bønder. De første aar av 50'erne har stadig høje ødegaards-tal, og først det gode høstaar 1656 bringer en avgørende bedring. Hvorfor 1637 har et saa højt tal, kan ikke med sikkerhed besvares, men man kan jo gætte paa et særlig daarligt høstaar.

Skemaet er udarbejdet paa grundlag av alle forhaanden-værende kilder (jordebøger, memorialer, breve, revision, fæsteregistre, ødegaardsregistre), da ødegaardsregistrene, der kun findes bevaret for nogle faa aar, ikke giver tilstrækkeligt grundlag.

Aar	Gaarde	Bol	Huse	Møl- ler	hartkorn			
					td.	skp.	fj.	alb.
1619.....	»	»	2	»	2	0	0	0
1620.....	»	»	3	»	2	4	0	0
1621.....	»	1	4	»	5	0	0	0
1622.....	2	»	5	»	24	0	2	2
1623—1628 mangler								
1629.....	7	1	2	1	78	3	3	0
1630.....	8	2	2	1	94	6	2	0
1631.....	2	»	2	»	24	5	3	1
1632.....	1	»	2	»	14	5	3	1
1633—1635 mangler								
1636.....	»	1	1	»	4	7	0	0
1637.....	4	2	5	»	58	6	0	2
1638.....	»	1	1	»	4	0	0	0
1639.....	1	1	4	»	14	6	2	2
1640.....	»	»	3	»	2	4	0	0
1641.....	»	»	3	»	2	2	0	0
1642.....	1	»	3	»	10	4	0	0
1643.....	5	4	2	»	136	2	2	1
1644.....	8	2	1	»	130	5	0	1
1645.....	6	2	3	»	136	6	0	1
1646.....	8	»	3	»	128	6	0	2
1647.....	2	3	5	»	36	4	3	2
1648.....	4	2	3	1	78	2	1	2
1649.....	11	5	7	»	149	3	2	1
1650.....	7	4	4	1	106	6	0	1
1651.....	7	3	5	»	96	5	1	2
1652.....	11	4	12	»	124	4	2	0
1653.....	7	3	5	»	81	6	1	0
1654.....	3	1	7	»	39	0	3	1
1655.....	5	2	12	1	71	6	0	2
1656.....	3	1	2	»	29	7	0	0
1657.....	2	7	»	»	26	0	0	0
1658.....	1	»	»	»	6	4	0	0
1659 mangler								

Aar	Gaarde	Bol	Huse	Møl- ler	hartkorn			
					td.	skp.	fj.	alb.
1660.....	2	»	»	»	12	7	2	2
1661 mangler								
1662.....	5	»	6	»	47	7	1	0

IV. Hoveri.

Hoveriets omfang kendes ikke for gaardenes vedkommende, men kan maaske i nogen grad udregnes av trælpengenes størrelse. Husmændene skulde gøre 52 dage om aaret. Der findes, bortset fra almindelige klager over tilstanden under krigene, ikke i Løvenholm arkiv bevaret nogen klage over hoveriet eller noget vidnesbyrd om, at hoveriet er blevet forøget eller skulde forøges. Herav kan dog intet sluttes. Den energiske hovedgaardsdrift, byggearbejderne i 1643 og den kraftige hugst i skovene og ophugning til brænde maa i hvert fald have medført et meget betydeligt hoveri. Som tidligere nævnt under hovedgaardsdriften har ikke blot bønderne i Gessing sogn gjort hoveri paa hovedgaarden. Under Karl Gustavkrigene havde fogeden meget svært ved at holde den i drift, fordi de fjærnere boende bønder ikke turde forlade deres egne gaarde og komme til hovarbejde. Den urolige tid er dog nok i stort omfang blevet brugt som undskyldning for, at bønderne ikke indfandt sig. Før 1662 ydede kun 12 av godsets tjenere trælpenge, derefter 22. Da erritspenge overhovedet ikke findes nævnt i jordebøgerne¹, kan man trygt gaa ud fra, at praktisk talt alle bønderne gjorde hoveri, omend de ikke alle arbejdede i hovmarken. At der arbejdede udtjenere paa hovedgaarden, fremgaar direkte av det nedenfor citerede sted. Hoveriet udførtes dels som arbejde (gangdage) av adskillige slags, dels som spanddage, dels endelig som løbe- og køreægter. Ganske vist forekommer hverken ordet spanddage eller heste paa de forholdsvis faa steder, hvor hoveriet er omtalt,

¹ Een gaard i Nørager betalte 24 sk. gerningspenge, men denne post gaar fuldstændig sammen med den øvrige ldg., og intet tyder paa nedsettelse av gaardens hoveri.

men da bønderne i 1643 skulde stille med skudøxne¹ til pløjningen — hvor man dog skulde sørge for, at øxnene ikke blev ødelagt — kan man sikkert regne med, at tjenerne har skullet stille med spand i al fald til pløjningen. Det fremgaar ogsaa indirekte derav, at hovedgaardens ringe besætning umuligt kunde overkomme landbrugsarbejdet.

Foruden til det almindelige landbrugsarbejde paa gaarden har tjenerne været anvendt til meget arbejde i skovene og andetsteds. I revisionsbemærkningerne hedder det 1651, at naar ud-tjenerne kommer til hove, skal der drives en hel hob gerning med dem. Fogeden skal sørge for, at de ikke gør deres morgenstund for lang, og skal hele tiden være til stede og holde dem til arbejde. Naar de kommer til Gessingholm, kan de blive fri for arbejde andetsteds. I de tidligere kapitler er forskellige former for hoveri omtalt baade paa hovedgaarden og i skovene, hvorfor her kun skal nævnes nogle supplerende eksempler. Bols-mændene blev i 1639 fri for hoveri, da de om foraaet skulde slaa kalk. I 1643 skulde mølledammen graves ud og renoveres, hvad der maa have været et særlig ubehageligt arbejde, som bønderne gerne vilde være fri for, for to gange indskærpedes det fogeden, at de bønder, der efter tilsigelse ikke mødte, skulde straffes. Tilsigelsen foretog en husmand som budfoged, og paa grund af dette embede fritoges han for landgilde, saa længe han var i virksomhed. Graverarbejder forekommer hyppigt, men kunde ikke altid besørges af Gessingholms tjenere alene. Undertiden blev der derfor, som ovenfor nævnt, hentet bønder fra Demstrup — et foretagende hvis lovlighed er tvivlsom — undertiden maatte der lejes arbejdskraft, og her faar man et pudsigt eksempel paa revisionens paapasselighed. Den gjorde nemlig i 1649 vrøvl over, at det var for dyrt; i Holsten kunde man faa en rode — 16 alen — grøft, 4 fod dyb, gravet for 4 sk., naar jorden opsattes, for 3 sk., naar den kun opkastedes, men paa Gessingholm kostede det 10 sk. Fogeden svarede hertil, at det blev saa dyrt, fordi jorden var haard og stenet.

¹ Udskudsøxne : øxne, der ikke egnede sig til fedning, men blev brugt som trækdyr.

De paa godset boende haandværkere udførte deres hovning i form av arbejde i deres fag, og betalte ogsaa deres landgilde paa denne maade. Godset sørgede for at være selvforsynende paa alle felter, hvor det var muligt, og man var endog villig til at avkorte hoveriet, naar det blev udført som haandværksarbejde. I 1643 regnedes saaledes 2 dages haandværksarbejde for lig 3 dages hoveri, og i 1653 vurderedes hver av deres hovdage til 10 sk., altsaa 10 rdl. 40 sk. om aaret. En del av dette arbejde er tidligere omtalt; andet var »flekkeri« paa gaardens bygninger eller inventararbejde til gaardens brug. Snedker og smed lavede kasser og kister, og det ser ud til, at der rundt om paa bøndergaardene blev spundet enten som hovning eller som afløsning av ydelse av penge (se regnskab 1642/43). Avgiften spindepenge, der ellers er ret almindelig i jordebøger, findes kun nævnt i 1632 og da ikke med noget beløb, saa det har ikke været en fast avgift. 1643 omtales udtrykkelig, at der i dette aar skulde spindes i stedet for at leveres penge, og 1632 er der spundet betydelige mængder, men det kan ikke ses, om det var mod betaling eller i stedet for hoveri. En bolsmand, der havde gaardens fisker boende, naar han var ved stranden, slap i den anledning for noget hoveri. Skovhugsten, eller rettere brændehugningen synes at være paalignet alle brug som hoveri og fordelt saaledes, at en gaard skulde hugge tre favne brænde.

En del haandværksarbejde kunde godset ikke selv skaffe besørget. Glarmester og sejrmager maatte saaledes hentes fra Randers ligesom skarpretteren. I hvert fald under krigen havde glarmesteren nok at bestille, medens sejrmageren havde den vigtige funktion at passe ur og »time og folkeklokken«, der skulde kalde hovbønderne til arbejde og gaardens folk til spisning.

I de første jordebøger findes ingen trælpenge opført. De dukker første gang op i 1637 og er da fastsat i runde beløb. Det ser dog ud til, at en hel gaard skulde yde ca. en halvsned rdl. til afløsning av hoveriet.

Ved følgende 11 gaarde ses det, at der før 1662 blev ydet trælpenge. Det anførte aar er det første, hvori de er ydet; da nogle av dem allerede i flere aar før havde været i Chr. Rantzaus

besiddelse, maa hoveriavløsningen være indført av ham. Den anden kolonne indeholder hartkornet, den tredie trælpenge. Alle gaardene gav trælpenge perioden ud.

1637.	10—1—1—1—	hk.	+	[0—7—2—]	12 rdl.
1640.	7—1—3—1—	—		10 —
1647.	5—»—3—1—	—	+	[1—4—]	... 3 — 16 sk.
1648.	12—5—1—»—	—	+	[2—4—]	... 10 —
1649.	9—6—2—2—	—	+	[1—2—]	... 8 —
1649.	9—6—2—2—	—	+	[1—2—]	... 8 —
1649.	9—6—2—2—	—	+	[1—2—]	... 8 —
1649.	9—6—2—2—	—	+	[1—2—]	... 8 —
1649.	2—7—1—»—	—		2 + vognægter og brændehugning.
1652.	8—»—»—»—	—		3 —
1654.	12—7—»—»—	—	+	[2—2—]	... 4 —
1657.	[0—5—»—»—]	—		4 mk. 3 sk.

(Et hus.)

Som det vil ses av tabellen, er trælpengene ringere for de brug, der først er kommet til at yde dem i de sidste, daarlige aar. Denne tendens viser sig endnu tydeligere ved de gaarde, der først ydede trælpenge fra 1662, altsaa efter de ødelæggende Karl Gustavkrige. Naar godset paa dette tidspunkt har foretrukket trælpenge for hoveri, skyldes det formodentlig ønsket om at faa en større, fast indtægt, og fordi udtjenernes hoveri har været ringe bevendt. Tallene ser saaledes ud 1662:

14—3—0—1—	hk.	+	[2—1—]	5 rdl.
6—2—»—»—	—			2 ¹ / ₂ —
3—2—2—»—	—			2 —
17—5—1—»—	—			5 —
5—»—»—»—	—	+	[1—4—]	5 —
18—2—2—2—	—			8 —
5—1—3—2—	—	+	[1—4—]	4 —
10—»—»—»—	—	+	[4—4—]	3 —
20—2—»—»—	—	+	[3—6—]	6 —
15—0—1—1—	—			5 —

Den samlede hoveriavløsning for disse 22 brug beløb sig til 106 rdl. 2 mk. 3 sk., en paa Gessingholms budget betydelig sum. Ligesom nyfæstning medførte en nedsættelse eller fritagelse for hoveri, blev de nye fæstere altid fritaget for træpenge i det første aar. I 1658 blev alle træpenge paa grund av krigen nedsat til deres halve beløb. En gaardfæster i Voldby foretrak i 1657 og 1661 at gøre arbejde paa gaarden fremfor at betale træpenge.

V. Retsvæsen.

Indtil 1637 hørte Gessingholms bønder under deres respektive herredsting, men i dette aar fik Chr. Rantzau 19. maj birkeret til Gessingholm og Mogenstrup og de to gaarde kaldet Rygaard mod at opgive sin birkeret til Sødriingholm. Ved kongebrev av 12. november 1646 udvidedes birket til at omfatte alt Chr. Rantzaus gods i Nørhald herred og fem brug i Nørre herred samt gods, han eventuelt senere maatte tilmageskifte sig fra kronen. Birkefoged blev en bonde i Mogenstrup Niels Jensen, med hvem Chr. Rantzau senere drev en del forretninger, idet de to i forening ejede en skude. Der blev købt en ny tingbog for det beskedne beløb 10 sk.

I arkivet findes et forbløffende ringe antal retsakter, hvorav det ellers plejer at vrimle i godsarkiverne. Kun een eneste gang ses Rantzauerne at have været i strid med en nabogodsejer om skel, idet Frantz Lykke til Østergaard i 1646 søgte at hindre nogle av Chr. Rantzaus bønder fra Rygaard og Mogenstrup i at pløje nogen skovjord, som begge godsejere tilskrev sig ejendomsretten til. De bevarede tingsvidner er i Chr. Rantzaus favor, men sagens afgørelse kendes ikke. Av nogle lister over udgifter til domme og tingsvidner fremgaar det dog, at godset har ført nogle retssager, de fleste i Viborg. Disse regnskaber stammer fra delefogeden, godsets repræsentant og anklager paa tinge, der for sit arbejde fik fritagelse for landgilde. Næsten alle de bevarede akter er tingsvidner, mest om taxation til olden av skovene og om øde gaarde.

De allerfleste sager er blevet avgjort med en bøde til herska-

bet, og det ser ud til, at der undertiden er blevet tinget om dens størrelse; i hvert fald er den altid blevet fastsat under hensyntagen til forbryderens økonomiske evner. Retsbøderne er ikke altid blevet betalt i penge, men ofte arbejdet av paa hovmarken. Til sin beklagelse maatte fogeden i 1662 meddele, at nogle piger, der i krigstiden havde ligget i med fremmede soldater og andre mandfolk til forargelse for gud og hvermand, desværre intet havde at bøde med, saa de maatte straffes paa kroppen. Da det jo var den, de havde syndet med, kan man vel sige, at retfærdigheden skete fyldest. Det var imidlertid ikke efter Chr. Rantzaus kogeboek, for allerede i 1643 havde han givet ordre til, at besøvede piger skulde arbejde deres bøder av, naar de ikke kunde betale. I 1656 opstod der et problem, som fogeden ikke kunde klare og spurgte Chr. Rantzau om: hvad skal der gøres med de fremmede adelstjeneres bøder, der falder ved birket? Chr. Rantzau udbad sig en liste over disse retssager, men det endelige resultat kan ikke ses. Taarnet paa Gessingholm blev brugt som varetægtsarrest, og i november 1652 — brev fra 28. nov. — sad der en berygtet tyv, der var blevet fanget ved Mejlgaard, og som havde stjaalet penge og klæder fra en bonde i Kolstrup. Onsdag før jul blev han hængt, efter at han havde tilstaaet adskillige tyverier.

Forseelserne er av to arter: forseelser over for godset og overtrædelser av de borgerlige love. Til den første gruppe hører bygfældighed (5 tilfælde), rømning (2) og hoveriforsømmelser (2), medens følgende staar paa grænsen: ulovlig engslagning og græsning paa Gessingholms jorder (3) og den hyppigste av alle forseelser, ulovlig skovhugst (20). Til den anden kategori hører smugkro (3), barn sovet ihjel (1), tyveri (3), forprang (2), vold og baardag (4), beliggelsesmaal (12), skænderi (1) og falsk beskyldning (1).

Bygfældigheden paa en gaard blev i 1626 vurderet til 55 rdl. 16 sk., men bonden kom dog kun til at bøde $\frac{1}{2}$ rdl. Mølleren paa Gessingholm mølle bødede for bygfæld 10 rdl. i 1639, men fik respit med betalingen til Mikkelsdag. En gaard bødede 1640 4 rdl. og et hus 6 rdl. 1639 blev en bonde idømt

8 rdl.s bøde, men paa forbøn av lensmanden paa Aarhusgaard, Erik Grubbe, fik han den halveret.

Rømning. En bonde i Allestrup stak i 1625 av fra sin forsømte gaard og blev fæster hos hr. Albret Skeel. Han blev dømt til at staa Gert Rantzau til rette, men resultatet er ukendt. En anden bonde, der rømte fra sin gaard i Lystrup, og som skyldte 5 rdl. i fæste, fik disse eftergivet paa forbøn av lensmanden paa Kalø Christen Thomsen Sehested. Man tør maaske deraf slutte, at rømningsmanden er blevet fæster paa krongodset. De mange øvrige fæstere, som løb bort fra deres mere eller mindre forfaldne gaarde, ser ud til at være sluppet væk, uden at fogeden har faaet fat i dem. I 1657 siges udtrykkelig, at det ikke kan betale sig at forfølge en bortrømt fæster, da rettens vej er dyr, og han intet ejer.

Hoveriforsømmelserne er i begge tilfælde undladelse av at gøre ægt. En bonde, der ikke havde ført foder til statholderens øxne i Skanderborg 1625 og 1626, bødede 2 rdl., medens en anden maatte av med $\frac{1}{2}$ rdl., fordi han ikke havde kørt hø 1639.

Ulovlig engslagning. Det kostede 1626 $\frac{1}{2}$ rdl. at have tøjret sin hest i Gessingholms hegnede vang og 1652 4 rdl. at have taget græs i det vestre kobbel. En bonde i Gessing, der under krigen havde slaaet av gaardens græs, var i 1662 i restance med sin bøde. Han antoges kun at kunne betale 2 rdl., da han var forarmet.

Ulovlig skovhugst var den hyppigste av alle forseelser. Dels har det maaske været vanskeligt for bønderne at finde grænserne mellem deres egne og godsets skovparter, dels var fristelsen stor i denne skovrige egn. Let har det i hvert fald ikke været for skovfogederne at hindre tyveri i de udstrakte skove. De synes heller ikke selv at have været helt paalidelige. 1633 fik saaledes skovfogeden en bøde for ulovlig hugst, og i 1653 var det rent galt med den tidligere skovfoged Niels Jensen Kragh. Han sad fængslet i Gessingholms taarn for ulovlig hugst og for at have mærket træer med et ulovligt skovmærke. Han udstedte den 18. maj en meget ydmyg erklæring, hvori han lover bod og bedding og tilsiger, at han ikke uden tilladelse vil sælge det av sit gods, som herskabet maatte unde ham igen, da det var beslag-

lagt til dækning av hans bøde; han forpligtede sig desuden til at fæste, opbygge og forbedre en øde gaard. To bønder i Dalbyover under Demstrup gik i borgen for ham. Naar det var saa galt med skovfogederne, forstaar man bedre, at bønderne huggede løs, naar de kunde se deres snit til det. De fleste bøder var paa $\frac{1}{2}$ eller 1 rdl., men varierer fra 18 sk. for et læs brænde, til hele 5 rdl. En bøde paa 5 rdl. maatte en bonde betale for skovhugst og for ulovligt at have haft svin paa olden i skoven. Næsten lige saa pinligt som med skovfogeden er det, naar en kirkeværge i Gessing i 1633 maatte bøde 4 rdl. for at have stjaalet »ymper og piler« ved Gessingholm. Under Karl Gustavkrigene blev der taget en del i skovene; en bøde blev nedsat paa grund av fæsterens forarmelse, medens en anden bonde slap helt, for at hans gaard ikke skulde blive øde.

At holde smugkro var forholdsvis billigt og kostede 1624 1 rdl. og 1633 $\frac{1}{2}$ rdl.; en mand, der havde haft krohold og ølhandel under den sidste svenskekrig, slap helt, fordi han havde overtaget en øde gaard. Bøderne var meget mindre, end der var fastsat i den kgl. forordning — 1. maj 1618 — hvorefter herskabet skulde have 10 rdl. og øllet være forbrudt til de fattige. En stakkels bondekone, der 1621 havde »lagt hinder born ihjel«, bødede derfor 1 rdl. Beløbet skulde efter loven tilfalde de fattige. Det maa have været første gang, det skete for hende, for havde det været anden gang, var hun blevet straffet paa sin hals. (Recessen 31. marts 1615 § 25.)

Tyveri var langt værre. Ganske vist slap Christian Kiel, der i 1652 stjal favneved fra smeden i Lystrup, med at betale 4 rdl. i bøde, men faderen til en dreng, der i 1637 stjal æbler i den neder have paa Gessingholm, maatte av med 2 rdl., saa der har nok været til lille Hassan av en god mening, og da Karen Fillekone og Mikkel Wasch i 1639 havde stjaalet for i alt 12 rdl. 36 sk., blev de simpelthen henrettet ligesom den ovenfor nævnte tyv.

Forprang omtales to gange. 1637 maatte Mourits Skomager i Gessing bøde 2 rdl. og 16 fedede gæs til 6 sk. Stykket, der sendtes til Breitenburg, hvad junkeren — Chr. Rantzau — havde idømt ham, fordi han havde købt og solgt med Trine Skippers og

Poul. Maaske er det den samme Poul, der havde handlet med den Gessing møller, der bødede et par stude for sit forprang (se Kolding reces § 33 og kgl. aabent brev 1590 20 aug. om afskaffelse av forprang, landkøb etc.)

Baardag og andet slagsmaal omtales kun nogle faa gange og taxeredes til en eller to rdl., og skænderi var kun een gang alvorligt nok til, at fogeden greb ind. Da Rasmus Nielsen i Gessing i 1662 havde haft »uenighed og parlamenter med sin kvindes forældre«, kunde han av armod ikke betale nogen bøde og slap saaledes for videre tiltale. En husmandskone Anne Rebslagers beskyldte 1619 ubevisligt en tjenestekarl i Sorvad for voldtægt og maatte bøde 6 mk. lybsk, men den forfulgte uskyldighed Niels Sørensen maatte desuagtet bøde 3 td. havre, det eneste han kunde betale!

Beliggelsesmaal. Bøderne for denne forseelse var høje, normalt 12 rdl. for manden og 6 for pigen (kgl. forordn. 12. okt. 1617), men ogsaa disse bøder beregnedes efter de skyldiges betalingsevne. I 1633 fik en gaardmandssøn sin bøde nedsat av junkeren fra 12 til 4 rdl., medens en pige 1643 slap med 1 rdl., da hun intet havde at betale med. En enke, der forgæves havde søgt at drive sin mands gaard videre og nu gik rundt og tiggede, slap med den halve bøde 3 rdl. i 1654, skønt hun havde udlagt en falsk barnefader. I det hele taget var kvindernes bøder altid lavere end mændenes, og det kan der jo siges at være en vis retfærdighed i. Under Karl Gustavkrigene synes de opløste forhold at have haft uheldige følger ogsaa paa dette omraade. I hvert fald er fogedens forargelse stor over Jens Smeds tvende døtre, der har levet grovelig udi hor og letfærdighed. Den ene har holdt sig til en sauvegarde her paa Gessingholm i svenskens tid udi letfærdighed og lod sig siden bruge av andre ryttere og polakker, den anden har tvende gange avlet børn i horeri, og Rasmus Bødkers tvende døtre i Lemmer har og udi lige letfærdighed og laster grovelig henlevet, og da ingen av de unge piger har noget at betale med, bør de alle fire straffes paa kroppen.

Man maa nærmest undres over, at overtrædelse av det sjette bud ikke baade i freds- og krigstider var langt hyppigere,

men formodentlig har fogeden i almindelighed kun grebet ind over for personer, der havde noget at bøde med. Revisionen savnede i 1657 en retsbøde for beliggelsesmaal, men fogeden meddelte, at Karen Trane var blevet straffet paa kroppen, da hun intet ejede. Kun naar forargelsen var for aabenbar, som i de sidst anførte tilfælde, er der rejst sag mod andre. Hvis disse piger er blevet kagstrøgne, har der maattet hentes en bøddel fra Randers.

Summen av retsbøder beløb sig næppe til mere end en halv snes rdl. aarlig og udgjorde i hvert fald ikke mere, end hvad delefogedens og birkefogedens løn — fritagelse for landgilde — kan regnes til. Selv om dertil kom retsgebyrer for domme etc., har rettens pleje ikke kunnet give overskud. Hvor dyr en retssag kunde være, kan ses av en sag nogle aar senere. En datter av pottemageren Jens Christoffersen i Krusborg, Bodil Jensdatter, fødte i 1666 i dølgemaal paa et skib fra København, hvor hun var blevet lokket av en skolemester. Hun paastod selv, at barnet var dødfødt, gemte liget i et skrin, gik i land og flygtede i nogle maaneder rundt i Jylland og søgte at gemme sig. Da skibsfolkene bar skrinet i land, saa »enten paa grund av stank eller næst guds tilhjælp« sprang det op, og sagen blev aabenbaret. Pigen blev fanget og sad nogle maaneder paa Gessingholm, medens fogeden søgte at faa sagens førelse væltet over paa en anden godsejer. Det lykkedes ikke, og trods et gribende forsvar fra hendes fader blev hun dømt og derefter henrettet av bøddlen fra Randers. Hele sagen kostede godset over 80 rdl. foruden hendes forplejning, saa man forstaar, at fogeden gerne vilde være fri for den. Den nævnte nabogodsejer Morten Skinkel til Østergaard beskyldte forøvrigt i et pudsigt brev fogeden for at have villet sende ham den henrettede kvindes lig paa halsen, saa han i det mindste skulde betale begravelsesomkostningerne!

Ret nær ved retsavgifterne staar førlovspenge, d. v. s. den avgift, som en uden for godset boende arving skulde betale til herskabet, naar han førte arv bort fra godset (Fr. II. haandfæstning art. 6). Afgiften nævnes sex gange i akterne fra Gessingholm og opføres sammen med fæste og brøde. 1621 betalte en mand 30 sk., og dette beløb svarer til de tre rigsmark, der var

fastsat som avgift, men 1632 betaltes dels 32, dels 36 sk., medens en anden mand 1621 kun betalte 26 sk., saa beløbets størrelse har aabenbart været svingende efter yderens betalingsevne.

Førlovspenge kaldtes ogsaa den avgift, en bonde betalte, naar han efter lovlig opsigelse forlod sin gaard og godset, og den var ligeledes 3 rigsmark. Dette tal toges aabenbart heller ikke højtideligt, for i 1626 betaltes der 108 sk. i førlovspenge av en gaard paa 12—7—2—2—hk. og 72 sk. for et hus paa [5 skp.]. Kun i disse to tilfælde nævnes førlovspenge, skønt det flere gange anføres ved fæsterskiftet, at den forrige fæster har givet lovlig opsigelse; rimeligvis har der ikke været noget at faa fra fæsterne. I begge de her omtalte tilfælde blev pengene betalt av den tiltrædende fæster, men der staar ganske vist, at det var paa den forriges vegne.

VI. Krigene.

De tre hærgende kriges ødelæggelser fremgaar klart av Gessingholms arkiv. Mest kan der oplyses om Karl Gustavkrigenes følger, og det er saa meget mere værdifuldt, som den kilde, hvorpaa Villads Christensens malende skildring (Hist. Tidsskr. 6. R. V) hviler, kirkebøgerne, mangler i denne periode for alle de sogne, hvori Gessingholms gods ligger. Fra Chr. Rantzaus andre gaarde findes ogsaa en del oplysninger, især i form av tingsvidner og breve fra bønder og præster. I klare tal at gøre rede for krigenes følger lader sig dog desværre ikke gøre, da regnskaberne for en stor del mangler for krigsaarenes vedkommende; men delvis fremgaar godsets tab av, at landgilden enten blev nedsat eller slet ikke ydet. Naar Gessingholm har været besat av fjendtlige tropper, har det vistnok været helt umuligt for fogederne at føre regnskaber, og som det vil ses av det følgende, er yderligere en del av gaardens papirer blevet stjaalet eller ødelagt av de fremmede krigsfolk¹.

¹ I rigsarkivet i Stockholm findes regnskaber for de krigskontributioner, den svenske regering udskrev i Danmark under den sidste store krig, en kilde som jeg haaber engang at faa lejlighed til at udnytte.

En nøjagtig liste over fogederne paa Gessingholm i hele perioden har det ikke været muligt at konstruere, men tilnærmelsesvis ser den saadan ud: Peder Brodersen, der var foged 1625, kaldes 1631 forrige foged, Erik Hansen nævnes første gang 1631 og sidste 1635, Rasmus Hansen 1637 og 1643, Mads Nielsen Ulf findes første gang 1649 og døde i julen 1657. Hans regnskaber var i uorden, og langt op i 60'erne laa godset i strid med hans arvinger om deres berigtigelse. Hans avløser var Hans Hansen Tørntved, om hvem præsten i Gessing hr. Søren Hansen Ølgod 20. september 1660 skriver til Chr. Rantzau: »Vi har gud ske lov faaet en god, tro forvalter i salig Mads Niensens sted, som, ved gud, søger hans grevelige excellenses og tjenernes gavn uden umages sparing med største flittighed«. Fra de to sidste fogeder findes breve, som dog kaster meget lidt lys over deres karakter. De henvender sig til Chr. Rantzau i almindelige, ydmyge og svulstige udtryk og søger at stille deres egen optræden og energi i det gunstigst mulige lys. Begge skriver de meget malende om godsets og bøndernes slette kaar under krigen, og begge udtrykker sig klart og forstaaeligt. Der findes ingen klager fra bønderne over dem, saaledes som det var tilfældet paa Demstrup og Sødringholm, som omkring 1660 havde en ren bondeplager til foged. Alle de bevarede regnskaber er reviderede og indstillede til godkendelse. Der findes aldrig alvorlig uorden, kun posteringsfejl og smaamangler, hvilke sidste fogederne maatte godtgøre godset.

Kejserkrigen.

I slutningen av august 1627 gik Wallenstein ind i Holsten. Den 27. september naaede hans tropper Haderslev, 6. oktober Viborg og kort efter var hele Jylland besat; det kan dog ikke ses, naar krigsfolkene naaede Gessingholm. Fra Mikkelsdag 1627 til Pinse 1629 foreligger der kun et meget summarisk og mangelfuldt register over indtægterne. Grunden hertil er den, at natten til Paaskemandag 1629, medens fogeden paa godsets vegne var i

Ebeltoft hos en oberst Selbig, brød nogle soldater ind i hans kammer og stjal en kasse med regnskaber og andre sager.

I 1627 leverede bønderne slet ikke landgilde og vist nok heller ikke i efteråret 1628. I 1629 fik de den nedsat til en tredjedel, men havde desuagtet store restancer, foruden at de skyldte 64 rdl. 2 mk. 2 sk. for udlaant korn. Da krigen var forbi, oplyste fogeden, fandtes der paa gaarden og hos bønderne 41 td. rug og mel, 236 td. malt og byg, 12 td. byg og 1003 td. havre. Denne beregning var dog ganske misvisende, for den omfattede alt korn hos bønderne — altsaa ogsaa det de skulde yde i kontribution til danske tropper — og deres saakorn; en del av havren var slet ikke til stede, men dækkede en række andre beder, de skyldte, og som var omregnet til havre, og endelig omfattede tallene ogsaa Hevringsholms bønder, som fogeden havde taget sig av paa den flygtede Frans Lykkes vegne. Den hele opstilling var lavet for at bilde godsejeren ind, at fogeden havde reddet mere korn, end tilfældet var, og altsaa havde været en særlig energisk husholder.

Under krigen lykkedes det dog fogeden »durch middel«, d. v. s. ved bestikkelse, at faa lov at saa korn i baade hovedgaardens og bøndernes marker, saa de kunde yde den nævnte tredjedel i 1629. Fogeden søgte i det hele taget at stille sig i relief og fortalte, at han dels ved at gemme dyrene, dels ligeledes »durch middel« havde reddet følgende av gaardens besætning: 4 heste (31), 6 køer (9), 1 stud (1), 104 lam og faar (1148), 30 svin (117), 40 gæs (16) og 3 kalkuner (30). De eftersatte tal i () angiver besætningen Mikkelsdag 1627, da der desuden fandtes 10 oxer og 17 kvier og kalve paa gaarden.

Paa Gessingholm fandtes 1627 ca. 70 lispd. uld, hvorav fogeden fik gemt de 47, medens resten i 1628 blev ført bort av »grev Hans Heinrich«. Av saltbeholdningen blev 16 td. av en furer ført til feltmarskalkens kvarter i Aarhus, medens fjendens folk spiste de resterende $4\frac{1}{2}$ td. paa gaarden, hvor de ogsaa lod humlen — 1 td. 1 skp. — brygge til øl. 10 kurve honning blev »zum nichts gebracht«. Naar det overhovedet lykkedes fogeden at redde noget, skønt marskalken havde givet ordre til at lade hele be-

sætningen drive ud av landet, var det, fordi han med 6 rdl. havde bestukket en kvartermester og en furer, ligesom han stadig for bøndernes og herskabets skyld rejste rundt til officererne i forskellige byer. Han indkøbte desuden 4 ringere heste og stak dem ind i det stod, der blev bortført, og reddede derved fire bedre heste. Da krigen brød ud, fik han i tide sendt 76 td. malt i sikkerhed med en skipper, og han navngiver nogle vidner til denne bedrift. Resten av beholdningen paa gaarden, 54 td. rug, 262 td. byg og malt, 37 td. boghvede, 24 td. havre tilligemed den ldg., som bønderne kunde levere i 1627, og Hevringsholms beholdning og ldg. korn blev enten opspist av soldaterne paa gaarden eller sendt til Ebeltoft eller Aarhus. Rantzaus og Frans Lykkes bønder maatte selv køre kornet til Aarhus. Fra en række nabogaarde havde fjenden ladet disses bønder køre alt korn til Aarhus, Ribe og Ringkøbing, ligesom de havde udskrevet kronens bønder til ægter, men ved bestikkelse havde fogeden faaet det ordnet saadan, at Gessingholms og Hevringsholms korn blev kørt sidst, saa der var noget tilbage, da fjenden forlod landet.

Alt i alt medførte krigen, at godset mistede to aars indtægter, at den ydede ldg. i det følgende aar sank til højst en tredjedel, og at ca. en ottendedel av gaardene blev øde. Ødelæggelser paa bygninger og plyndring paa borggaarden og hos bønderne findes der ingen oplysninger om, men de har sikkert ikke været ringe.

Torstenssonkrigen.

Torstensson rykkede ind i Jylland d. 9. januar 1644, og de svenske hære blev staaende paa halvøen til freden i Brømsebro 13. august 1645, altsaa i $1\frac{1}{2}$ aar. I den meste tid havde Wrangel hovedkvarter i Randers, altsaa lige op ad Gessingholm. Rasmus Hansens bestræbelser for at beskytte godset og de byrder, det kom til at bære, fremgaar av nogle regnskaber og bilagene hertil.

Først maatte godset til det danske forsvar av skansen ved Snoghøj stille 11 mand, der 26. december 1643 fik 33 rdl. som tre ugers besoldning. Allerede d. 20. januar aaret efter kom svenskerne til Gessingholm med sex mand. Rasmus fik strax een

sauvegarde og siden en til, og de blev til 16. april. Under hele krigen havde gaarden sauvegarder liggende til beskyttelse mod plyndring, og noget hjalp de. Da nogle ryttere saaledes engang havde stjaalet 23 brændsvin med gevalt i Østerfjeld skov og allerede var naaet ind i Rougsø herred med dem, satte fogeden og sauvegarden efter røverne og fik reddet de 19 svin. Men sauvegarderne var ikke gratis. De første to karle blev efter oberstens ordre udrustet med heste, pistoler, degen, geheng, »kiøffl« (kjole?) buxer, kappe, støvler, sporer, skjorter, kraver og strømper til et samlet beløb av 150 rdl. 16 sk. I den følgende tid maatte fogeden stadig rejse til stabskvarteret for at sikre sig nye sauvegarder og bestikke eller honorere dem, der skaffede ham beskyttelsen. Det var ikke nok, at sauvegarden var bevilget av Wrangel, ogsaa andre officerer maatte billige det, og det kostede noget hver gang. Især synes en »cammerer« i Randers at have været graadig; saaledes maatte de adelige fogeder i Kalø len forære hans livskytte en lang bøsse. De enkelte soldater, der »beskyttede« gaarden, skulde foruden kost og foder til deres heste have sauvegardepenge. Det første medførte indkøb av humle, salt, sild, tørfisk og smør etc. for ca. 50 rdl., mest humle; desuden spiste de 2 td. mel, 24 td. rug, 63 td. malt, 16 skp. humle og 116 faar, medens deres og andre soldaters heste aad ca. 160 td. havre. Pengene beløb sig til 2 rdl. pro persona.

Og saa gav det alligevel ikke nogen effektiv beskyttelse mod plyndring. En oberst i Fausing tog 2 toarsfoler og 2 hopper, og da han gjorde et bryllup, krævede han 13 kalkuner og 10 høns. Desuden tog han og andre officerer 85 spæde lam, 11 øxne foruden mindre beløb i penge. Den ovennævnte cammerer fik til eget brug 42 td. rug, 11 td. byg, 23 td. havre, 4 faar og 2 firears foler, og endda maatte Rasmus købe heste til ham for 53 rdl. 16 sk., foruden at han maatte bestikke hans hovmester med 10 rdl. for at undgaa yderligere plyndring. Endvidere kom nogle kvartermestre for at skrive alt gaardens boskab, korn og fæmon, men 8 rdl. blev »dennem da foræret, formedelst de ikke skulde være for strenge«.

Da fjenden nærmede sig, var noget av Chr. Rantzaus eget

gods blevet sendt per skib til Nyborg, men resten blev »om nattens tide« gemt. Da Rasmus ikke turde betro det til gaardens egne folk, blev han hjulpet av et par bønder, som hver fik en tønde rug for deres besvær. Ingen turde under krigen gaa bud til Rantzau, hvorfor fogeden maatte betale en husmand 6 rdl. for at gøre det. Desuden maatte han holde sex tærskere i laden og 4 mand til begge plovne, fra fjenden kom og til paaske, da bønderne i den tid intet arbejde kunde gøre til gaarden, men maatte blive hjemme for at væрге deres eget gods, medens fjenden tog alt korn fra de øde gaarde paa een nær.

Alt dette kunde synes slemt nok, men dertil kom saa den krigskontribution, som svenskerne udskrev, nemlig av hver gaard 15 rdl., 2 td. rug og 1 td. byg, hvad bønderne ikke formaaede at udrede. Først rejste Rasmus Hansen og de andre fogeder i Kalø len til oberst Wrangel i Skanderborg med bøndernes mandtal for at faa dem skrevet i kontribution, men da han kom hjem, var kvartererne omlagt, og han maatte en ny tur til Randers; begge dele kostede rejsepenge og bestiktelser. Bønderne skulde i 1644 yde i alt $858\frac{1}{2}$ sletdl., men betalte kun 419 sdl. 39 sk., hvorfor obersten sendte dem en kornet og 10 ryttere paa halsen for at exekvere, til resten var betalt. Disse skulde desuden have exekverpenge, og da fogeden intet kunde faa hos bønderne, betalte han 125 sdl. 9 sk., medens 152 sdl. 26 sk. resterede hos bønderne; det kan ikke ses, om svenskerne fik dem ind. Aaret efter udskreves der en lignende kontribution, men da har der overhovedet intet været at faa hos bønderne, hvorfor Rasmus Hansen betalte det hele. Han erlagde 24. januar 80 rdl., og skulde betale resten næste søndag. Det lykkedes ham nu ikke, men i den følgende maaned betalte han stadig av; 28. jan. 113 rdl., 6. febr. 75 rdl., 15 febr. 80 rdl. og 21 febr. 197 rdl., saa han i alt betalte 545 rdl. = $817\frac{1}{2}$ sdl., d. v. s. omtrent det samme som forrige aar. I kornkontribution leveredes 1644 52 td. rug og 24 td. byg paa gaardens og 20 td. rug paa bøndernes vegne; resten har bønderne vel selv ydet. Aaret efter maatte bønderne af med 29 td. 1 skp. rug, 22 td. 1 skp. byg, medens fogeden leverede 52 td. rug, 24 td. byg, 23 td. havre, 4 fedesvin, 4 faar og et par øxne.

Endelig tog fjenden alle bøndernes vogne, saa der maatte udvises dem 37 bøge til nye vogne, og nedbrød og brændte et gærde ved teglbrænderens hus. Fogeden paa Estrup havde engang i krigens tid hjulpet Rasmus Hansen med at faa fem stjaalne kreaturer igen og fik derfor udvist en eg.

Omregnes de til svenskerne leverede penge og varer, de røvede værdier og udgifterne under besættelsen efter priserne i 1645, bliver hele godsets direkte udgift ca. 1800 rdl., hvortil kom indtægtstabet. Skønt det ikke fremgaar av jordebøgerne, maa det anses for mere end usandsynligt, at bønderne har ydet ldg. i 1644 — restancerne er i hvert fald avskrevet — og i 1645 har næsten ingen gaarde givet fuld ldg.; enten kunde de intet yde eller fik store nedsættelser. 1646 var der efterladt saa meget og saa mange øde gaarde, at der hverken ydedes rug, byg eller havre, og kun halvdelen av mel, smør og boghvede kom ind. Hvordan det gik med de andre beder, kan ikke ses, men penge ydedes slet ikke, og ldg. er saaledes blevet nedsat til under det halve. Der er ovenfor regnet med, at godsets udlæg for bønderne aldrig blev betalt tilbage; det ser i hvert fald ikke ud til, at bønderne har formaadet det.

Karl Gustavkrigene.

Allerede før Torstenssonkrigen havde Gessingholm gods haft militære forpligtelser¹. Hver soldat, godset sendte til mønstring, skulde i 1639 have én mark udbetalt, naar han drog av, og i 1643 fik han tillige en kande øl til 3 sk. Hvis den øvrige adels soldater i 1643 var iført røde klæder, skulde Gessingholms uniformeres paa samme maade, men udlægget til soldaterne, der i 1646 beløb sig til 34 rdl., skulde betales av bønderne. Chr. Rantzau participerede i 1652 med 3—400 rdl. i Anders Billes vaabenfabrik paa Brobyværk og gav derfor ordre til, at soldaternes vaaben skulde købes der; fogeden kunde dog hverken faa dem der eller i Jylland og maatte derfor gøre sine indkøb i Lübeck eller Kiel. I 1652 søgte godset at faa Gessingholms ladefoged til at overtage en ødegaard frit i to aar mod at stille en rytter, der

¹ Se Hist. Tidsskr. 7. R. VI.

regnede at koste 22 rdl. 42 sk., men der kom intet ud av det. Under den sidste svenskekrig var en av gaardens folk rømt fra soldatertjenesten, og det lykkedes ikke at faa fat paa ham, hvorfor fogeden tog hans tilgodehavende løn 1 td. rug og 4 skp. havre.

Da krigen brød ud, stillede godset 11 soldater, der fik én rdl. hver til deres udrustning, og 3 ryttere, hvorav den ene mødte med egen hest og bevæbning, medens der til de to andre maatte købes pistoler med hylstre, sidegevær med gehæng og to heste med sadler og seletøj, for ialt 70 rdl. Der leveredes 10 td. havre til deres heste, og hver fik 10 rdl. om maaneden i sold. De var dog kun borte i knap to maaneder og maatte derfor tilbagebetale noget av solden, da de kom hjem først i april. I frivillig krigsskat av alt det jyske gods ydedes i 1657 for tre maaneder 700 rdl.

Den svenske hær kom ind i Jylland 25. august 1657, da den besatte Kolding og Vejle, og blev uanset den korte fredsperiode i 1658 staaende i Jylland til november dette aar, da den av frygt for de allierede hære trak over til Fyn, medens de polske og brandenburgske tropper rykkede ind paa halvøen i december maaned. D. 14. besatte forbundsfællerne Kolding og forlod først Jylland i foraaet 1660, da de for en del avløstes av danske eller i dansk sold staaende avdelinger. I næsten tre aar var landet saaledes besat av militær, der uanset nationalitet plyndrede og udskrev krigsskatter av hjærtens lyst; dog synes polakkerne at have været de værste at have med at gøre.

Det lader sig næppe gøre at skelne skarpt mellem plyndring, rekvisitioner, der næsten aldrig blev betalt, og de egentlige kontributioner, men et forsøg vil dog blive gjort. Det kan heller ikke altid ses, til hvilken nation de plyndrende og udskrivende tropper hørte, og regnskaberne er ikke nøjagtigt daterede, ligesaa lidt som de enkelte poster. Hele krigsperioden maa derfor betragtes under ét.

Chr. Rantzau maa have set meget pessimistisk paa krigens udfald, for allerede inden Karl Gustav var naaet frem til krigsskuepladsen, og medens den danske hær endnu holdt det erobrede Bremen besat, skrev han 14. juli fra København til Mads Niel-

sen, at da kongen »fürguett ansehen«, at enhver bringer sine ejendele i Jylland i sikkerhed, skal Mads bringe sengeklæder og andre mobilier til sal. borgmester paa Christianshavn Rasmus Rasmussens enke og lade øxnene og de gamle heste bringe over Fyn til Langeland, hvor Chr. Rantzau havde Tranekær i pant. Han behøver ikke at sende dyrene avsted, før han hører, at fjenden er brudt ind i Holsten, og naar svenskerne er draget bort, kan han hente dem igen. Hvis der er plads paa skuden, kan han medsende mobilier fra Demstrup og Sødringholm, brænde og korn. Kornet maa sælges i København, da der er udførselsforbud. Chr. Rantzau venter ikke at kunne skrive ret tit — tilføjer han — og paalægger derfor Mads Nielsen dels at læse eventuelle breve til de andre jyske fogeder, dels søge raad hos Chr. Rantzaus farbroder Henrik Rantzau, der ogsaa havde godser i Jylland. Det er da ogsaa det eneste bevarede brev til fogeden, som strax efterkom ordrerne. Der blev lavet 8 kister og kasser til løsøret, der bestod av breve, sengetøj, puder, lærred, tin og messingsager som lysestager, fyrbækner, blækhorn, fyrtang etc., kruse med sølvlaage, et »willkommens horn«, glas, 34 contrafejer og endelig en jærnkakkelovn med fire store messingsolper. Alle sagerne naaede i sikkerhed København d. 12. juli sammen med en del uld og ca. 150 td. korn av forskellig slags. Hvordan det gik med øxnene, er tidligere fortalt. Der var dog endnu en del værdigenstande paa Gessingholm, men de blev muret inde i det ene taarn og efter krigen fremdraget i uskadte stand. Noget forsvar av gaarden har næppe været paa-tænkt, men maaske har Mads Nielsen tænkt sig at kunne udelukke marodører, da han i 1659 lod vindebroen gøre i stand. I hvert fald var der sikrere paa gaarden end hos bønderne, for disse anbragte til forskellige tider »adskillige fæmon in reserve« paa gaarden, hvad fogeden dog lod dem betale for.

Ligesom under de forrige krige købte godset i dyre domme beskyttelse mod plyndring ved sauvegarder, men med endnu ringere resultat. Man var ikke mere sikker, end at 20 av gaardens øxne blev sat paa stald paa Gl. Estrup, fordi Gessingholm var

assigneret den svenske generalfeltmarskalk Wrangel, der dog ikke selv kom paa gaarden, medens Estrup var assigneret »grev Ulfeld«.

Svenske sauvegarder laa paa gaarden fra 9. september 1657 til 1. maj 1658. Den første blev bevilget av en major Stryhorst, der fik 10 rdl. selv, medens hans soldater fik $\frac{1}{2}$ rdl. om dagen og en graa hest. Der er bevaret et sauvegardebrev fra Wrangel dateret 13. oktober 1657. Det er en trykt formular, hvor blot dato, sted etc. er udfyldt, og som bærer Wrangels egenhændige underskrift. Brevet blev i Randers betalt med 4 rdl. d. 6. november, medens marskalkens sauvegardesoldat skulde have 1 rdl. om ugen og en karabin. De skiftende soldater kvitterer personlig for de udbetalte beløb og for kost til dem selv og foder til hestene. Medens de har været paa gaarden, synes den at have undgaaet plyndring.

Fra januar 1659 har der ligget først en kejserlig og senere en polsk sauvegarde paa gaarden. Det kejserlige sauvegardebrev blev hentet i Viborg 7. februar og kostede 1 rdl., medens soldaten fik 6. Det polske, udstedt av Stephan Czarniecki selv, kostede 4 rdl. og en Randers lax til generalens bord, og den var dyr, 5 rdl. Sauvegarderne og forskellige indkvarterede soldater aad og drak paa godsets regning, saa fogeden maatte købe ikke alene mad som sild, torsk, aal, tørfisk, salt, peber og adskillige urter, eddike, olie, ærter og boghvedegryn og høns, men desuden 19 skp. humle til øllet og brændevin, tobak og piber. For at kunne forhandle med polakkerne maatte fogeden gentagne gange have fat i en tolk, og beskyttelsen var ikke meget effektiv. Han maatte derfor give de polske ryttere extra 12 rdl., for at de skulde hjælpe ham mod de brandenborgske, der forfulgte bønderne ud i skovene og der huggede løs og ogsaa tog av Gessingholms skovparter. Sauvegarderne, der fik 2 rdl. om ugen, stjal »med gewalt« tre øxne, en graaskimlet fole, noget ost og $6\frac{1}{2}$ pd. uld, som de fyldte i deres sadler, saa det er forstaaeligt, at fogeden fik 6 karle fra Nørager til sammen med gaardens folk at holde vagt, naar man frygtede plyndring. Forspisningslisterne er ført under

ét for gaardens folk, sauvegarden og de indkvarterede eller plyndrende soldater, saa det ikke er til at rede ud, hvad hver gruppe har fortæret.

Samme dag som Gessingholm første gang fik sauvegarde, var der paa gaarden en korporal med ti ryttere, som sagde, de skulde exekvere, men som blot vilde plyndre, og som knuste en mængde ruder og et bord. Ved denne og senere lejligheder stjal svenskerne 3 td. øl, 10 pd. ost, tre heste, sex øxne, 23 kalkuner, 21 høns og 7 svin. Alligevel var de ret skikkelige sammenlignet med de allierede. Foruden hvad de ovennævnte polske sauvegarder tog, havde gaarden ustandselig besøg av omstrefjende avdelinger, der lod sig bespise og desuden røvede en ox, en skimlet fole, 13 lam, 5 grise, 8 kalkuner og 25 høns, vistnok hvad der var paa gaarden. De polske soldater alene spiste 7 pd. ost, 9 lam, 11 sider flæsk, 3 svinehoveder, 12 medisterpølser, 1 td. 1 fj. oxekød og fik desuden 42 td. havre og 11 mark lys og 1 lispund jærn til hesteko. Tørmundede var de heller ikke, for der blev brygget øl til dem av 22 td. malt og 22 skp. humle. Det gik til »mange av de polske officerer og ryttere, fornemlig dem som laa i Vivild og Mejlby, som tit og ofte hidkom undertiden i store hobe tal, som vilde have traktement her paa gaarden.«

I 1657 eller 1658 var Mads Nielsen paa en rejse til Glückstadt paa Chr. Rantzaus vegne. Da han kom hjem, skriver han, »plyndrede de svenske mig rent ud, som de og gjorde i Varde, og tog fra mig klæder og andet, hvis jeg havde«, men desuagtet kunde han dog betale 16 rdl. formedelst gaardens befrielse for de svenskes ruiner.

Svenskerne udstedte 25. oktober en specifikation over, hvad hver adelig eller gejstlig bonde skulde levere til det svenske krigskommissariat for at undgaa exekution, nemlig $\frac{1}{2}$ lispd. smør, $\frac{1}{2}$ lispd. fedt, 1 skp. boghvedegryn, 1 skp. byggryn, 4 skp. rugmel, 4 skp. malt, $\frac{1}{4}$ lispd. humle, 1 skp. salt, 1 lispd. honning og 1 gl. faar; desuden lagdes gaardene i læg, der skulde yde: 2 gaarde et par uldvanter og et par strømper, 3 gaarde 1 god ox og 4 gaarde 1 stor faareskindspels og 1 lispd. blaar til lunter. Kvæget skulde sendes til Horsens; endelig skulde sauvegarderne

av hvert adeligt gods i Aarhus og Kalø len opkræve 35 rdl., som skulde sendes til Aarhus. Hvor meget av dette bønderne selv formaaede at yde, kan ikke ses, men Gessingholm leverede i 1657 74 rdl., 507 td. rug, 30 td. byg, 56 td. havre. Det har dog næppe været alt, hvad der var paa gaarden, for 23. februar 1658 var der en korporal og en kvartermesters dreng paa gaarden for at optegne, hvad der fandtes av korn og andet, men de blev bestukket med 2 rdl. til ikke at være for strenge. Foruden ovennævnte blev der rekvireret en del kvæg m. m. Man faar av det trykte sauvegardebrev og de faste taxter et levende indtryk av, at den svenske hær var velorganiseret, og dens udplyndrings-system det ikke mindre, saa den svenske regering virkelig fik noget ud av det. Til bespisning av svenskerne og gaardens egne folk forbrugtes i tiden 1. maj—29. sept. 1658 ialt 55 td. korn av alle slags. Det kan imidlertid ikke have været alt, for fra Breitenburg blev der sendt Mads Nielsen 400 rdl. til »randtzonering«, hvilket vistnok vil sige krigskontribution. Endda gik det ikke hurtigt nok med betalingen, for 22. marts kom en korporal og 14 ryttere for at exekvere og fik i exekverpenge for tre dage i alt 12 rdl. Det kan ikke ses, med hvilken ret en gottorpsk kvartermester J. P. Pinetz 4. marts 1658 rekvirerede to ungnød, »lader mig se . . . at det er to af de fornemste og bedste ungnød«, skriver han, og den 20. maj rekvirerede han i meget imperatoriske vendinger yderligere en ox. Præsten Chr. Hansen Ølgod, der efter Mads Nielsens død optraadte paa grevens vegne, havde oprindeligt avtalt med Pinetz, at gaarden skulde slippe med at betale 250 rdl. for aaret 1658, men senere forhøjedes alligevel kravene.

Polakkerne synes ikke at have været nær saa godt organiseret som svenskerne, og da de kom som forbundsfæller, udskrev de ingen kontribution, men rekvirerede til troppernes underhold, uden at det dog er muligt av de bevarede akter at se, efter hvilken skala udskrivningen fandt sted. De maa have fordelt byrderne paa bønderne, for Gessingholm mølles andel blev, fordi møllen var det eneste brug, der ydede ldg., betalt av godset med 5 td. mel. Hovedgaardens ydelse var for tre maaneder i 1659 75 rdl., der leveredes direkte til generalen Czarniecki, som iøvrigt

rekvirerede 4 øxne, 25 td. rugmel, 10 td. malt, 4 td. havre, 12 lam, 4 kalkuner, og saa fik hans tjener endda 4 rdl. i bestikkelse. Senere sendtes der til proviantmagasinet i Aarhus for 16 rdl. 12 sk. møllemel, medens generalen for maanederne maj og juni fik 50 rdl. Da polakkerne drog ud, forlod de først Gessing, og for at værne gaarden mod de gennemmarcherende avdelinger, hvis plyndring ganske tog overhaand, maatte man i fire uger i maj 1659 have en kornet Kuthackowitz som sauvegarde, og han kostede 16 rdl. og spiste for 14, foruden hvad hans heste aad.

Men endnu fik bønderne ikke fred. Nu skulde den danske regering skaffe sig indtægter og blandt andet have korn til et militærmagasin, i hvilken anledning en kommissær Nikolaj Nissen opholdt sig i to maaneder paa Gessingholm. Hvad han krævede, vides ikke, men da Hans Hansen klagede, erklærede han, at man ved at sammenligne med de omliggende gaardes bønder kunde se, at han kun krævede det samme av Gessingholms bønder som av de andre. Meget kan han ikke have faaet, for 30. januar 1660 skrev de kgl. krigskommissærer Mogens Friis og Otto Powisch til Hans Hansen, at da de intet havde faaet fra bønderne, maatte de, skønt ugerne, visitere i adelens gaarde i byerne og hos præster og fogeder paa landet, og mener, at »ingen god patriot saadant ilde skulde optage.«

Godsets indirekte tab var meget store, for i de tre aar fra 1. maj 1657 til 1. maj 1660 kunde bønderne overhovedet ikke yde ldg. Det første aar blev desuden trælpengene nedsat til det halve, men synes alligevel ikke at være ydet, og derefter blev de ogsaa ganske opgivet. I aaret 1660/61 var restancerne 165 td. rug, 135 td. byg og 64 td. havre, og der var eftergivet 82 td. rug, 106 td. byg og 24 td. havre; hertil kommer saa de øde gaardes ldg. Da der yderligere i 1662 indtraf misvæxt, kan man vist regne med, at heller ikke dette aars ldg. er ydet. For 1662 findes der ingen samlet oversigt over restancer og afslag, men de beløber sig i alt til ca. halvdelen av ldg. for gaardenes vedkommende, medens husmændene synes at være kommet bedre til hægterne.

Hovedgaarden lykkedes det at holde nogenlunde i drift. 1658 var avl og udsæd normale, 1659 var avlen normal, hvorimod den

nye udsæd var 22 % mindre end den sædvanlige; i 1660 var høsten normal og udsæden kun ca. 11 % under normalen. Hovbønderne fik i 1659 for deres armods skyld efter høstarbejdet brød av 6 skp. rug og 3 sider flæsk, og der blev brygget 6 td. spidsøl, d. v. s. tyndt øl, og 2 td. godt øl til dem av $3\frac{1}{2}$ td. malt og $3\frac{1}{2}$ skp. humle, »efter som de selver mesterdelen ingen mid-del havde til deres underholdning, og en part var forjaget fra hus og hjem«. Bønderne købte 12 td. fordærvet rug, der var i behold, og som en tid lang var fordulgt under halm og træ i laden.

Det var naturligvis ikke til gavn for godset, at det midt under krigen skiftede foged. Ulemperne herved ses tydeligt av det nedenfor refererede brev fra præsten i Gessing Søren Hansen Ølgod, der baade før og under krigen udførte forskellige forretninger for Chr. Rantzau. Baade præstens og den nye foged Hans Hansen Torntveds breve giver et uhyggeligt billede av forholdene paa godset under krigen og viser, at regnskaberne langtfra omtaler alle de ydelser, som godset har maattet levere til venner og fjender. Av præstens brev fra april 1659 kan ses, at jordebøgernes oplysninger om de øde gaarde er upaalidelige og for denne krigsperiodes vedkommende maa benyttes med den største varsomhed. Regner man blot med, at gaardene i Nørager sogn var øde, bliver det alene ca. 180 td. hk. Fogeden Hans Hansen skrev dels til sin svigerfader Nicolaj Tode, der var kasserer paa Breitenburg, dels til Chr. Rantzau selv og fortalte om godsets og bøndernes tilstand. I marts 1659 var bønderne saa plaget av soldaterne, at de ikke kunde pløje eller saa, medmindre det da skulde lykkes ham at holde Gessing sogn noget ved magt. I hvert fald kunde bønderne ikke selv møde med plove, saa dem maatte fogeden skaffe til veje. I august samme aar fortæller han, at soldaternes »uhørlige« pinen og plagen tager ingen ende. Skoven lider stærkt, og skovfogeden eller hvem der ellers kommer ud i skoven, slaas og pines ugudeligt. Selv paa Gessingholm er man ikke sikret mod overfald, andre av egnens herregaarde er blevet plyndret, og paa Meilgaard er fogeden blevet skudt. Korn og hø bliver staaende paa markerne, da ingen kan høste, og kun av

Gessing kan der gøres lidt hoveri, da sognet er blevet fri for indkvartering mod at betale 20 rdl. om maaneden, men iøvrigt høstes der til hovedgaarden med lejede folk under beskyttelse av en sauvegarde paa fire knægte med heste.

Præstens breve giver det samme billede som fogedens, men tyder paa, at han ved noget bedre besked om, hvordan det staaer til ogsaa uden for godset. Han beskriver egnens tilstand som elendig. Nørager sogn er ganske øde, og paa nogle av de større fæstegaarde under godset er der ingen mennesker uden polakker, der huserer ilde. I Tustrup og Nørager byer er kun nogle faa mænd tilbage, og ingen av dem kan saa eller pløje. Birkefogeden, der før krigen var en velstillet mand, er færdig at gaa fra hus og hjem, da han har en haard og umild gæst at drages med. Vivild sogn er blevet fri for indkvartering, men bønderne har maattet sælge korn og fæ for at kunne yde deres kontributioner. Paa andre steder er landet næsten øde, og selv de fremmede soldater har ikke brød, saa det ser ud til elendig ødelæggelse, »hvis gud ikke snart skiller os ved dem«. Om tilstanden i Vendsyssel ved præsten at berette, at der er det rent galt. Foruden penge er der ydet 12000 td. korn til de allierede, og mange mennesker er omkommet av hunger. Intet kan forborges i marken eller i vandet, det bliver altsammen opsøgt av soldaterne. Om tilstanden ved fogedskiftet i julen 1657 fortæller præsten, at saa snart Mads Nielsen var død, tog hans broder Gert Nielsen kommando paa gaarden og skaltede og valtede, som det passede ham. Han beholdt nogle penge, der var kommet ind for øxne og ydede intet til kontributionerne, medens præsten, der endelig fik vredet 70 rdl. ud av ham, maatte forhandle med generalkvartermesteren for at beskytte godset. Den nye foged Hans Hansen gør sig derimod megen umage med at holde bønderne ved magt¹. (6. april 1659.)

Hans Hansen skriver i marts 1660, at polakkerne under deres

¹ Gert Nielsen synes i det hele taget at have været en uheldig person. I februar 1660 fik han en bode for beliggelse, og senere vilde han ikke udlevere sin broders regnskaber til Chr. Rantzau, med hvem han førte en langvarig strid om broderens arv og hele virksomhed, og hans breve er fulde av tomme udflugter og undskyldninger.

udmarch flere gange forsøgte at plyndre Gessingholm, og da de blev jaget bort, nær havde skudt fogeden og andre av folkene. Der ligger stadig plyndrende polakker paa egnen, og den almindelige tilstand er frygtelig: Hjelmager by er helt øde, i Nimtoft, Voldby, Torsøe og Bøjen er i alt 9 gaarde øde, i Skiffart er noget øde, og Vivild sogn er saa stærkt beskattet, at bønderne snart maa rømme lige som de i Lyngby og Sønder herred, hvis greven ikke hjælper dem. Hjelmager by er brændt, men kan genopbygges, hvis der kan skaffes træ. Fogeden prøver at befri godset for den indkvartering, som den danske oberst Hans Friis vil paalægge det, men har forgæves søgt at undgaa den av Hans Friis krævede kontribution. Selve Gessingholm er blevet tillagt krigskommissæren Nicolaj Nissen, der har lovet at skaane gaarden mod at faa hø og havre til sine heste og 30 rdl. om maaneden; dette beløb har Hans Hansen yderligere faaet tinget ned til 20 rdl.

Hen paa sommeren — 17. juni — udtrykte præsten over for Chr. Rantzau sin store glæde over freden, men jamrede over den almindelige slette tilstand. Vaarsæden var blevet saaet, men mange bønder har maattet rømme deres gaarde av mangel paa føde, da de har solgt alt, hvad de ejede, til dækning av skatter og rytterholdet og desuden lider under de grasserende svære sygdomme.

Fogedens holdning over for bønderne faar man et godt indtryk av gennem et brev til godsejeren dateret 15. november s. a. Det hedder heri: »... Landgilden av bønderne lader jeg alle vegne paa det strengeste fordre, ... mens ganske ringe endnu bekommen. Jeg lader ogsaa hos en del tærskke, formedelst de holder saa længe tilbage dermed, eftersom jeg kan se og vide enhver formaar til. Dog der er ganske lidet hos de bedste tjenere, og de fleste er forarmet, nu kornet er blevet borte for dem, saa gud allernaadigst maa vide, hvad de faar at leve av, ja at yde og til at saa igen. Og dersom den meste part skal blive ved gaardene, da vil dem hjælpes med byg at saa i foraaret, thi ellers bliver de øde...« Kornet stiger nu i pris og koster i øjeblikket 4 rdl. pr. td. rug og 2 rdl. 32 sk. for en tønne byg.

Paa baggrund av denne almindelige nødtilstand og fogedens

haardhændede energi maa man vurdere den klage, eller rettere det bønsskrift, som de Gessing bønder d. 6. november 1661 sendte til Chr. Rantzau. Brevet, der er velskrevet, begynder med en bøn om hjælp i deres store nød »udi denne besværlige tid« og beskriver derefter bøndernes lidelser. Da svenskerne første gang kom ind i landet og plyndrede Gessingholm, tog de bøndernes heste og vogne og krævede, saa længe de var herrer, indkvartering og kontributioner. Siden maatte der ydes penge til de kejserlige, og da polakkerne saa havde faaet kontribution, forlangte de føring til Frederiksodde og beholdt tilmed hestene og vognene. . . .«, og imidlertid har vi fattige folk gjort det største gaardsens arbejde med jorden at dyrke, saavel korn og hø at indavle, eftersom de andre udtjenere ikke kunde komme her imellem at gøre deres arbejde med os for frygt og fares skyld. . . .« Da kornet var saa ringe, maatte de borge baade til at saa og til skatter, » . . . og nu det stiger i høj pris, er vi meget overilet af dem — d. v. s. kreditorerne — og enhver vil have sit paa det yderste. Og der vi var de polske kvitteret, er vi kommen under kommissarie Nicolaj Nissen og til ham skattet monatlich. Saa haver vi kaptajn Krøgers folk en monat og var os de aller [værste], saa dersom de havde blevet hos os en monat til, da havde der ikke mange kunnet besidde paa gaardene. . . .« Nu skal Nic. Nissen igen have skat av dem » . . . saa vi er paa det alleryderste opskattet og intet haver at sælge dertil mere . . . og nu i dette aar har kornet slaget sig, saa vi ikke kan avle mere igen, end vi har udsaaet. . . .« Fogeden kræver strængelig landgilde for i aar og i fjor, saa hvis greven ikke giver dem avslag, kan de ikke blive ved gaardene og udsaa, » . . . saa vi med hustru og børn geraader udi største armod.« De beder derfor om avslag i landgilden, som andre adelstjenere har faaet det.

Noget efter krigen skrev Hans Hansen i 1663 et — udateret — brev til sin svigerfader, Tode, hvori han giver et ret detailleret billede av sine forhold under den sidste del av krigen, og som derfor vil blive gengivet i sine hovedtræk. Først fortæller han, at et oldenregister, som man fra Breitenburg har spurgt efter, efter ordre under krigen var blevet sendt til Langeland med hans

søster Anna, men hun er forsvundet og menes at være i Lübeck med Ths. Beck fra Langeland, og Tode bedes inderligt om at efterspore hende. Derefter hedder det:

»... det var ondt her i egnen i den svenske tid, som jeg fattig karl raadede selv, mens dengang de kejserlige folk blev indkvarteret her, og jeg fik hans højgrevelige naades breve at stole paa til Mundte Kuckli [Montecucculi], kurfyrsten av Brandenburg, Cerniose [Czarniecki] og fyrsten av Pemmeren (sic), da blev de ni gange værre, for saa snart jeg drog til Viborg med hans grevelige naades brev og hente en brev til oberstvagtmesteren Suartz Nickell, som laa i Binderup fra Munte Kuckli, som var den kejserlige general, saa vidste jeg strax løsningen. Jeg kom til forskrevne oberstvagtmester med brevet, strax skulde jeg have en livfuld hug, to ryttere til at tage vare paa mig, til jeg maatte give en 100 rdl. eller to og alle bønderne udi det allerstrengeste exequeret og tribuleret for skat og traktement og ingen anden ord med forlov at sige, end baade oberstvagtmester og over- og underofficerer vilde gøre cotro [gilde?] i den rige Rantzau, hans foged og bønder skulde betale lavet. Efterdi den rige Rantzau havde været saa capabel at byde dem til gæst, saa vilde de have alt, hvis der var baade paa gaarden og hos bønderne, om den rige Rantzau sad skønt oven paa deres hovede[?], saa det er meget jammerligt.

Noget korn fik jeg saet her til gaarden forgangen foraar, som jeg med tvende gaardens plage lod drive for en bonde her til gaarden. Maatte da tjene en, som ikke var større end en trækande og staa med hans hat i hans haand til. De godtfolk her laa i egnen av de kejserlige var katolske og bøhmiske, saa de haver saadan en fandens bøhmisk syge, at naar de fik taget bonden fra, alt det han havde saa nær til et faar eller to, saa tog de dem paa en vogn og kørte til Randers eller Mariager, og dersom de ikke kunde faa to lybske skilling for hvert faar, kørte de udenfor byen med dem og skød dem ihjel og lod dem ligge paa vejen. De havde ogsaa saadan forhærdet natur, dersom en bonde havde en gammel øg eller ko, da maatte han ikke tage halmen, som de smed paa møddingen, som de havde strøet deres heste med, at give dem, saa disse bønder her til gaarden er ganske forarmet og dels øde ... «

Skønt Chr. Rantzau av breve fra fogeden og præsten maa have faaet et indtryk av, hvor elendigt bønderne havde det, og hvor ødelagt godset i det hele taget var, synes han kun nødigt

og nølende at have bevilget bøndernes nedsættelse av avgifter og eftergivelse av de ydelser, de under krigen ikke havde kunnet præstere. Hans Hansen skrev 25. febr. 1660, at hvis herskabet ikke vil hjælpe tjenerne, vil de løbe bort, især udtjenerne; hovbønderne undskylder sig stadig og klager over mangel paa vogne og beder om at faa hjultømmer udlagt. Senere — 25. sept. — skriver han, at da bønderne stadig plages med indkvartering av ryttere, 8, 10, 12, ja 16 per sogn, og desuden skal yde 8 rdl. til hver rytter og 20 til krigskommissæren per maaned, faar godset næppe nogen landgilde, før rytterne kommer bort; mange bønder har allerede opsagt deres gaarde. Landgilden blev ikke ydet, fordi der til ødelæggelserne kom daarlig høst. Men selvom Chr. Rantzau har givet en del bønder nedsættelse eller helt har eftergivet dem landgilden, findes der ikke nogen almindelig ordre om hensyntagen til bøndernes tilstand.

Midt i al denne elendighed virker det lidt komisk at finde et brev fra fogeden — 16 maj 1660 — der aabenbart er fremkaldt av en indsigelse fra revisionen over, at noget flæsk, der fandtes paa gaarden ved krigens udbrud, ikke kan findes i regnskaberne. Fogeden forklarer da, at flæsket blev hastigt saltet og sendt bort, men efter at skipperen forgæves havde sejlet rundt med det i længere tid for at bringe det i sikkerhed, vendte det halvraaddent tilbage til Gessingholm, hvor noget blev spist av svenskerne, mens resten nu anvendes til — vognsmørelse.

Nøjagtigt lader det sig ikke udregne, hvad krigen har kostet godset, men de udgifter, der lader sig konstatere igennem regnskaberne og kan udregnes i penge, kan meget omtrentligt sættes til 3800 rdl. Heri er medregnet baade kontributioner, skatter, rekvirerede varer, rejseudgifter for fogeden etc., men ikke de 700 rdl. til den danske regering i 1657. Tabet paa landgilden maa som ovenfor nævnt sættes til mindst fire aars indtægter, men det tab, der er lidt ved at gaard og gods kom ud av drift, skovene forhuggedes og bygninger forfaldt eller ødelagdes, lader sig ikke beregne.

VII. Udbyttet.

Da øxnehandlen er holdt næsten helt for sig i godsregnskaberne, har det været naturligt at holde den uden for en beregning over godsets almindelige drift og udbytte ogsaa i de aar, da den er indført i de almindelige regnskaber. Iøvrigt krævede den en kapitalanbringelse, som godset alene kunde yde i gode aar, og er derfor ikke alene baseret paa dette gods. Indtægten av skovene er ligeledes i det foregaaende gjort til genstand for særlig behandling, da denne indtægt dels var meget stærkt svingende, dels var uafhængig av det egentlige landbrug. (Se dog 1630 i det følgende.)

Stiller man det naturlige spørgsmål: Hvad kom der nu ud av det hele, er det meget vanskeligt at give et klart og udtømmende svar. Grunden hertil er først og fremmest den meget uklare maade, hvorpaa regnskaberne er avfattet. Jordebogs- og hovedgaardsposter er blandet mellem hinanden, og poster vedrørende øxne og svin dukker av og til op ligesom ogsaa udgifter til godskøb, der naturligt hører hjemme i et kapitalregnskab, ikke i et driftsregnskab. Ofte mangler der priser, som derfor maa hentes andetsteds fra, og tit kan man ikke se, om der er tale om virkelige priser eller blot om omregningstal, der ikke har haft basis i netop det aars priser. Hertil kommer baade de temmelig talrige regnefejl, som findes i regnskaberne, eller fejl, der skyldes de talløse omregninger, der har maattet foretages. Omregningerne er blevet foretaget saa omhyggeligt som muligt, men helt er fejl næppe undgaaet. Tienden av Gessing kirke optræder i godsregnskaberne ligesom indtægterne av en skude, Chr. Rantzau ejede halvparten av, men da disse poster intet har at gøre med godsdriften, er der ikke taget hensyn til dem. Oversendelse av varer eller penge til andre Rantzauske gaarde er ikke regnet som udgift, da det avgørende er godsets produktions- og avkastningsevne, ikke hvorledes udbyttet senere blev brugt. Nogle pengeudbetalinger fra godsejeren til fogeden er ikke regnet til indtægt, da det ikke av regnskaberne fremgaar, hvorfor de har fundet sted. Det er næppe betaling for varer, der er sendt til Holsten fra

Gessingholm, for hvis det var tilfældet, maatte posten dukke op hyppigere og mere regelmæssigt. I hvert fald indgik betalingen for de Gessingholmske øxne direkte i Breitenburgs kasse og er ikke posteret paa Gessingholms regnskab.

For en række aar mangler regnskaber ganske eller er saa mangelfulde, at de ikke kan bruges. For aarene 1619, 1630, 1643, 1646, 1656 og 1661 er der foretaget en bearbejdelse av regnskaberne. 1619 er det første, fra hvilket der findes et brugbart regnskab, de øvrige ligger paa hver side av de tre store krige, idet dog 1624 ikke er medtaget, fordi det er saa kort fra ikke-krigsaaet 1619.

1619 var et meget gunstigt aar, idet der kun stod to huse øde, og, efter 1618 at dømme, restancerne i landgilden har været ubetydelige — de kendes ikke for 1619 — og overskuddet kan derfor med et rundt tal sættes til ca. 760 rdl.

1630 er egne oldensvin medtaget i regnskaberne, og derfor ogsaa her, men regnskabet rummer store vanskeligheder m. h. t. restancerne, idet man synes at have konverteret restancerne av smaa beder til havre eller boghvede. Godsets overskud har næppe været mere end 20 rdl. Antallet av ødegaarde kan ses av ødegaardsregistret s. 207.

1643 blev der paa gaarden foretaget store byggearbejder, men da de intet har med landbruget at gøre, er der ikke taget hensyn til dem ved beregningen av driftsudbyttet. I regnskabet er der til udgift beregnet ikke-ydet landgilde av det øde gods, men det anførte tal svarer ikke til jordebogens opgivelser. Da det ikke med sikkerhed kan fastslaaes, hvilket tal der er rigtigt, er der regnet med regnskabets tal og overskuddet bliver derefter 991 rdl. 18 sk.

I 1646 var overskuddet 332 rdl. 12 sk. De smaa beder var omregnet i penge, og det underskud, der i regnskabet findes paa kontoen penge, er fremkommet ved, at ikke alle beløbene for de smaa beder er indgaaet. At det maa være saadan, fremgaar av, at underskuddet i penge er større end den normale indtægt av landgilde og huspenge. 1656 var efter alt at dømme et fint aar, der gav et overskud paa 1071 rdl. 28 $\frac{1}{2}$ sk., men der-

efter kom saa de tidligere omtalte magre krigsaar med de store underskud.

1661 møder i al fald paa papiret med et vældigt overskud paa 2017 rdl. Da regnskabet ikke har priser paa korn, har disse maattet ansættes til de abnormt høje kapitelstaxter, der var knap tre gange saa høje som i 1656, men allerede to aar efter faldt til samme beløb. Iøvrigt ser det ud til, at der i dette aar overhovedet ikke er solgt korn fra godset, da intet kornsalg er ført til indtægt. Man har maaske lov til under henvisning til bøndernes ovenfor skildrede slette tilstand at antage, at hele den del av kornavlen, der ikke blev spist paa gaarden, er blevet udlaant til bønderne til saasæd, og det er meget tvivlsomt, i hvilket omfang de saa har været i stand til senere at levere det tilbage, i hvert fald ikke før kornpriserne var faldet, saa det store overskud var sikkert ikke til i virkeligheden.

Ovenstaaende tal viser krigenes overordentlige indflydelse paa godsets udbytte, men kan ikke sammenlignes direkte, da godsets hk. jo er voxet; krigenes uheldige indflydelse bliver altsaa endnu større, end det direkte fremgaar av tallene. Saaledes er godset voxet med ca. 200 td. hk. fra 1619 til 1630, medens overskuddet falder omtrent 800 rdl., det vil sige helt forsvinder. 1643 til 1646 synker overskuddet til ca. en tredjedel samtidig med, at gaardens tilliggende stiger med ca. 70 td. hk. Efter 1654 voxer godset ikke, saa i disse Aar er den nominelle jordebogsindtægt den samme. Sammenholder man de udregnede indtægtstal med hartkornet paa det paagældende tidspunkt, bliver overskuddet pr. td. hk.:

1619.	1 rdl. 40 sk.	1646.	„, rdl. 18 sk.
1630.	„, — 1 $\frac{1}{2}$ —	1656.	„, — 43 —
1643.	1 — 4 $\frac{1}{2}$ —	1661.	1 — 33 —

Det ser ud til, at de tre aar, der er upaavirkede av krigene, har haft et faldende udbytte pr. td. hk., men derfra kan man ikke slutte, at godset var i tilbagegang, da indtægterne var avhængige av kornpriserne. De paa godset opnaaede kornpriser kendes for de første fem av de her behandlede aar og var:

	1619	1630	1643
Rug	1 rdl. 16 sk.	3 rdl. 16 sk.	1 rdl. 40 sk.
Byg	1 — 16 -	2 — 16 -	1 — 24 -
Havre	„ — 32 -	1 — „ -	„ — 44 -
	1646	1656	
Rug	1 rdl. 32 sk.	34 sk.	
Byg	1 — 24 -	46 -	
Havre	„ — 44 -	24 -	

Tallene oplyser, hvorfor udbyttet var saa forholdsvis ringe i 1656, men forklarer ikke det lave overskud i 1643, da priserne var relativt høje.

Priserne paa de andre varer spillede en forholdsvis ringe rolle for gaardens økonomi og er derfor ladet ude af betragtning. For øxnene er der gjort rede i det foregaaende, hvorfor de heller ikke er medtaget i disse udregninger.

Folkelønnen svinger saa stærkt for de enkelte personer selv inden for samme aar, at der vist ikke av dette lille materiale kan sluttes noget almindeligt om lønninger. Foruden pengelønnen fik folkene fri station paa hovedgaarden, og fogeden og ladefogeden fik i de sidste aar en reel lønforhøjelse derved, at de fik lov at have nogle øxne eller ungnød gratis paa foder, hvad der regnedes for 4 rdl. pr. dyr pr. vinter. En del av lønnen til teglbrænder og haandværkere er blevet udredet i korn eller andre naturalier, ligesom birkefoged, delefoged og budfoged fik lønnen i form av landgildenedsættelse.

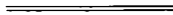
Det hovedindtryk, man faar ved en gennemgang av Gessingholms godsdrift, er i faa ord, at godset er blevet drevet med stor energi og under stadig kontrol fra godsejerens side som et led i hele det rantzauske godskomplex, og at krigene har haft katastrofale følger, saa længe de varede, og har medført en langvarig nedsættelse av bøndernes ydeevne. Oldensvinene har givet en højst tilfældig indtægt, medens øxnefodringen og handlen har været en stor indtægtskilde.

Naar godset trods den indsigt og energi, hvormed det blev

drevet, ikke har formaaet at give et stigende eller blot stabilt udbytte, skyldes det prissvingningerne og krigenes ødelæggelser.

Det vil være muligt at supplere dette billede ved en gennemgang av regnskaberne fra de øvrige jyske gaarde¹, men kun ved at inddrage Rantzauernes holstenske godser i undersøgelsen — og hvorvidt der findes materiale hertil, er mig ubekendt — kan det oplyses, i hvilket omfang denne holstenske kapitalanbringelse i Danmark har betalt sig.

¹ Om Skovgaard se Jyske Sml. 5 R. 2. Bd.; om Herningsholm Harsyssel Aarbøger 1934.

Apropos Norgesartikelen i Kong Christian III's Haandfæstning.

AF

C. O. BØGGILD ANDERSEN

Der har i Norsk Historisk Tidsskrift for 1934 været ført en diskussion mellem professor Halvdan Koht og dr. Johan Schreiner om den rette forstaaelse af de bestemmelser om Norge, som indførtes i art. 3 af Christian III.s haandfæstning af 30. okt. 1536¹. Artikelen lyder, som bekendt:

»Og efterdi at Norges Rige nu saa forringet er baade af magt og formue, og Norges Riges indbyggere ikke alene formue at underholde dennem en herre og konning, og samme rige er dog forbundet at blive hos Danmarks Krone til evig tid, og fleste parten af Norges Riges Raad, besynderligen ærkebiskop Oluf, som nu er det største hoved derudi riget, nu udi en korte tid er tvende gange med meste parten af Norges Riges Raad faldne fra Danmarks Rige imod deres egen forpligtelse, da have vi derfor lovet og tilsagt Danmarks Riges Raad og adel, at dersom Gud Almægtigste det saa forseet haver, at vi samme Norges Rige eller nogle de ledemode, slotte, lande eller syssel, som dertil hører, kunde bekræftige eller bekomme under vort hørsom, da skal det her efter være og blive under Danmarks Krone, ligesom et af de andre lande Jylland, Fyn, Sjælland eller Skaane ere, og her efter ikke være eller hedde intet(1) konningerige for sig, men

¹ H. Koht: Artikelen om Noreg i den danske handfestninga frå 1536 (Foredrag i det norske Vit.skaps-Akademi i Oslo 6. oktober 1933, (Norsk) Hist. Tidsskr. 30. bd., 1934, 1—18; J. Schreiner: Norges-artiklen i Christian III's håndfestning, sst. 185—205, H. Koht: Tilleggsmerknader om sjølvstende-tape for Noreg i 1536, sst. 206—219.

et ledemod af Danmarks Rige og under Danmarks Krone til evig tid. Dog hvis fejde deraf kan komme, skulle Dan. Riges Raad og indbyggere være pligtige med os troligen at hjælpe uddrage¹«.

De rejste spørgsmaal er: hvad var hovedformaalet med disse bestemmelser, og hvorledes udførtes de i den følgende tid?

Koht lægger hovedvægten paa det danske raads og den danske adels ønske om at faa adgang og fortrinsret til de norske len. Med faa undtagelser havde før Frederik I.s tid alene norske eller i Norge bosatte og i norske slægter indgiftede danske adelsmænd haft len i Norge, og det norske raad hævdede overfor kongerne kraftigt indfødsretten paa dette punkt, med støtte i Kalmarunionsbrevets bestemmelser, saaledes i haandfæstningerne af 1449, 1483 og 1524. Den danske adels stræben har omvendt præget Christiern II.s haandfæstning af 1513, den fandt udtryk i danske lensmænds indtrængen i len efter len under Frederik I., og forgæves søgte ærkebisp Olav Engelbrektsson og den danske adelsmand Vincens Lunge, som var blevet nordmand og norsk raad, at faa de fremmede fjærnet og den norske indfødsret lovfæstnet paa ny. Hvad det danske rigsraad tilsigtede med 1536-artikelen var derfor at hindre, at kravet atter skulde fremsættes af et norsk raad. Et saadant maatte da op-høre at existere, og dette skete ved bestemmelsen om, at Norge fremtidig skulde være et ledemod af Danmarks Rige og intet kongerige for sig. At meningen med artikelen var den nævnte, stadfæstes ved de umiddelbart følgende artikler: (4) »Sammeledes ville vi og skulle elske og fremdrage Dan. Riges Raad og adel og med dennem styre og regere Danmarks Rige og besorge Dan. Riges Raad med Kronens len, saa de ikke skulle have behov at besøge herredage eller anden besværing paa deres egen kost og tæring« og (5) »Sammeledes ville vi og ingen ud-lændiske mænd tage udi Dan. Riges Raad eller forlene med Danmarks Kronens slotte eller len, uden det sker med menige Danmarks Riges Raads raad, vilje, fuldbyrd og samtykke«².

¹ Aarsberetn. fra det kgl. Geheimearkiv II, 83—84.

² Aarsberetn. l. c. 84.

Disse bestemmelser gjaldt jo nemlig ogsaa det fremtidig i Danmarks Rige indlemmede Norge. Og at det var det norske rigsraad, som var i vejen, antydes med rene ord i Norgesartikkelens betoning af, at dette raads flertal to gange var faldet fra 1450-aftalen om en evig forbindelse med Danmark.

Ud fra sin opfattelse af Norgesartikelen vender Koht sig mod den gængse formulering, at det var Reformationen, som gjorde ende paa det norske raad ved at fjerne dets vigtigste medlemmer, bisperne. Det bør i stedet hedde: den danske haandfæstning af 1536 foreskrev, at kongen ikke længere skulde lade Norge have et rigsraad for sig selv, »og difor vart det no einde på det norske riksråde«. Set paa Kohts maade opfyldtes, som han fremhæver, det egentlige indhold af haandfæstningens bestemmelser om Norge. Det norske raad forsvandt af Nordens saga, og de fleste norske len — hovedlenene saa godt som altid — gaves fremtidig til danske adelsmænd.

Det er let at se, at de ord, hvormed Koht vil have det norske raad fulgt til graven, er ensidigt prægede. Selvfølgelig kunde en dansk haandfæstning ikke ophæve Norges Riges Raad, hvis dettes stilling ikke i forvejen var undergravet, dels ved den forestaaende kirkeændrings ophævelse af de store prælaterer, dels ved mangelen paa et rigt og mægtigt indfødt aristokrati. Artikelen pegede selv i sin motivering paa det sidste træk ved at fremhæve, hvor forringet Norge var »baade af magt og formue«. Kohts tolkning af artikelen lider ogsaa, som han selv ikke er blind for, af den svaghed, at dens efter hans mening egentlige øjemed: at faa det norske raad ophævet ikke udtrykkes i rene ord. Og naar han henviser til haandfæstningens to følgende paragrafer, hvorefter kongen skulde styre Danmarks Rige med Danmarks Raad og forsyne dets medlemmer med kronens len og ikke optage udlændinge i raadet og give dem len uden raadets samtykke, som stadfæstende hans opfattelse, saa var deres bestemmelser i virkeligheden en gentagelse af, hvad der stod allerede i Frederik I.s haandfæstning af 1523 (Art. 30 og 32)¹. At de skal læses i sammenhæng med den foregaaende artikel følger

¹ l. c. 74.

ingenlunde af, at de er sat strax efter denne; de danske haandfæstninger minder jo ofte om lærebøger i stiløvelse, hvor det kan føre til besynderlige resultater, hvis man forsøger at læse de paa hinanden følgende sætninger ud fra antagelsen af en umiddelbar indre sammenhæng. Ikke desto mindre maa en historisk betragtning give Koht ret i, at Danmarks raad og adel af de af ham anførte grunde havde aarsag til at ønske det norske raad ophævet. Spørgsmaalet er imidlertid, om dette var det eneste øjemed eller hovedøjemedet med artikelen. Schreiner vender sig mod den sidste antagelse.

Med støtte i en instrux, som Christian III.s svoger Hertug Albrecht af Preussen i begyndelsen af 1536 udstedte, og som gengiver den danske konges tilsagn i haandfæstningen derhen, at Norge »zu ewigen zeitten keyn erbreich, sunder nur ein gliedmass unter dem reich Dennemarck genant werden, auch bei demselben sein und bleiben soll«, og Huitfeldts omtale af Norgesartikelen i sin Danmarkshistorie (1595), som konkluderer i, at Norge »nu ikke mere er noget arverige«, men at den, som vælges til Danmark, ogsaa skal være konge af Norge, ser han artikelens hovedformaal deri, at den tog grunden bort under Oldenborgernes paastand om arveret til Norge. Denne paastand, som baade Christiern II. og Frederik I. havde givet udtryk, havde hidtil fundet sine hovedmodstandere i det norske raad, men en ændring var indtraadt, da Christiern II. efter sin ankomst til Norge 1531 fik de norske raader med ærkebiskop Olav i spidsen til at vælge hans søn Hans »til Norges Riges arveherre« og »med arveret for ham og alle Norges følgende konger af hans blod«. Meningen var at udelukke Frederik I. og hans lutheranske søn fra den norske trone, men det danske raad øjnede et farligt fremtidsperspektiv: Titelen »arving til Norge« kunde naar som helst paa ny blive »en trusel mot den union som de danske herremenn høstet så rik fordel av«. Derfor overstregede det i traktaten med Hertugdømmerne dec. 1533 denne titel, og derfor kunde en kejserlig udsending i foraaret 1534 skrive, at hertugen af Holsten havde »usurperet« titelen arving til Norge i den tanke dermed at tvinge de danske »electeurs« til at vælge ham til konge for at bevare

forbindelsen med Norge, mens det danske standpunkt var, at kongeriget Norge kun var »une deppendance« af kongeriget Danmark, og den, som er valgt til konge af Danmark, er faktisk konge af Norge. De norske stænder var vel til stede ved kongevalget, men havde ingen stemme og var tvungne til at tage den af de danske valgte. Af samme aarsag maatte Christiern II. 1546 ved forliget med Christian III. og hans brødre gaa ind paa at betegne begge riger som »fri kaareriger«, ligesom hertugerne Hans og Adolf maatte finde sig i, at den af dem brugte titel »arving til Norge« slettedes ved deres navne i den sluttede forligsakt.

De af Schreiner fremdragne vidnesbyrd viser utvivlsomt — hvad ogsaa Koht i sin replik erkender — at frygten for den indenfor kongehuset postulerede arveret til Norge spillede en vigtig rolle for det danske raad baade i 1530'erne og senere. Han overser imidlertid, at saalænge et saadant arvekrav blev fremsat af Christiern II. og hans linje, laa det ogsaa i den regerende oldenborgske linjes interesse at slaa en streg over den norske arveret og bygge sin ret til dette rige paa det danske raads valg. Dette var uden tvivl en hovedaarsag til, at kongehusets arveretspaastand, naar undtages de gottorpske hertuger, først atter begyndte at dukke frem hos Christian IV. Schreiner er i virkeligheden i sit syn paa den sidste og inderste aarsag til Norgesartikelen enig med Koht: den fremkaldtes af det danske raads og den danske adels attraa efter de norske len. Forskellen er blot, at Koht ser det norske raad, Schreiner den norske arveret som den hovedfjende, de danske stormænd vilde til livs.

Der er ingen som helst grund til at betvivle, at begge de norske historikere har fremdraget vigtige forudsætninger for 1536-haandfæstningens artikel om Norge. Spørgsmaalet er imidlertid, om de har sagt alt, hvad der kan siges om disse forudsætninger. Som nævnt, faldt Christian III.s og raadets synspunkter m. h. t. arveretten i 1536 temporært sammen, men det kan tillige siges med sikkerhed, at ønskede Danmarks raad det norske raad ophævet, saa havde heller ikke Danmarks konge nogen interesse i at holde det i live. Dets flertal havde fylket sig

om hans fætter og fjende Christiern II, og det kunde ogsaa i fremtiden indtage en mod den yngre oldenborgske linje fjendtlig holdning, ligesom dets existens altid maatte indebære en svækelse af den danske kongemagt i Norge. Norske historikere har altid opfattet Norgesartikelen som en indrømmelse, kongen gjorde raad og adel, og efter sin form er den jo ogsaa dette. Christian III.s stilling var imidlertid, som bekendt, i okt. 1536 saadan, at han ikke behøvede at lade sig byde alt af de danske stormænd, og i flere henseender tjente, som vist, artikelen ogsaa hans interesser.

Den har desuden endnu en forudsætning, som fortjener at fremdrages. Som den selv fremhæver, var Norge endnu ikke i kongens magt. Det kunde blive nødvendigt at erobre det med vaabenmagt, og hertil behøvede Christian III. hjælp af sine danske raader og Danmarks indbyggere. Raadet tilsagde ham en saadan hjælp, men kunde saa til gengæld med rimelighed rejse det krav, at erobringen kom Danmarks Rige og ikke alene kongen og hans slægt til gode. Det har i denne forbindelse sin interesse at se paa haandfæstningens nærmest foregaaende artikel (art. 2). Den lyder: »Dernæst ville og skulle vi være forpligtig Danmarks Rige at formere, forfordre og fornøje af vor yderste magt og formue, og om Gud Almægtigste det saa haver forseet, at vi ydermere land her efter med Danmarks Riges indbygges hjælp og trøst vinde kunde med rettergang, bekræfte med sværd eller anderledes bekomme, da skulle de høre til Danmarks Rige og være og blive under Danmarks Krone¹. Dette tilsagn havde vel nok i første linje det strax efter nævnte Norge for øje, men det var udtrykt i almindelighed og var fra et dansk synspunkt ikke upaakrævet overfor den holstenske hertug, som nu blev Danmarks konge. Danmarks konger havde før, støttet paa danske vaaben, ført krige, hvoraf det danske folk havde haft saare liden fordel, og det samme kom desværre til at gælde ogsaa i den følgende tid. Naar raadet nu krævede, at kongernes landvindinger skulde forbindes med Danmarks Rige, var det

¹ l. c. 83.

talsmand ikke blot for et klassesyn, men for den danske rigstanke.

1536-haandfæstningens art. 2 gik, løst fra enhver forbindelse med den ikke gentagne Norgesartikel, over i de følgende håndfæstninger til og med den sidste af 1648. Og den forsvandt ikke, da raadet havde ophørt at være bærer af Danmarks Riges suverænitet. Under forfatningsdrøftelserne i 1660 rejstes baade fra adelig og gejstlig-borgerlig side krav om rigets udelelighed og om nyerhvervede landes tilknytning til riget¹, og i den af den enevældige konge udarbejdede forfatningslov for Danmark-Norge, Kongeloven af 14. nov. 1665, hed det, at Danmark og Norge og alle dertil hørende provinser og lande m. m. »saavel som ogsaa alt, hvis Vi nu med sær ejers ret besidde eller herefter enten af Os eller af Vores efterkommere med sværdet vindes eller ved arv og nogen anden lovlig titel og middel forhverves kan, altsammen, intet undtaget, skal uskiftet og udelt være og blive under een Danmarks og Norges Enevoldsarvekonge²«.

Suverænitets og rigstankens bærer blev efter statsomvæltningen alene kongen. Før statsomvæltningen var det raadet og kongen. Ti det var jo ogsaa kongens sande interesse, at de lande, som laa under hans scepter fra Nordkap til Elben, knyttedes saa nøje sammen indbyrdes som muligt og besad det mindst mulige af stændersk eller anden selvstændighed. Man skal ikke lade sig vildlede af Christian IV.s tale om arveret til Norge og hans bestræbelser for at give dette rige en selvstændigere stilling i forvaltningsmæssig henseende, end det stemte med 1536-haandfæstningen og den danske adels ønsker, eller af Frederik III.s indførelse af førstefødselsret og suverænitet i Slesvig henholdsvis 1650 og 1658 og hans — af Hannibal Sehested inspirerede — forsøg paa at faa den norske arveret anerkendt 1648—50. Alt dette var kun veje til det maal at faa gennemført arvekongedømme og en stærkere kongemagt i hovedriget Danmark, som ingen dansk konge, hvor stramt saa håndfæstningen bandt

¹ Sml. N. D. Riegels: Forsøg til Femte Christians Historie, 1792, 87 (raadets 2. samtykke til arveriget 1660 ¹³/₁₀); K. Fabricius: Kongeloven, 1920, 163 ff.

² Kongeloven og dens Forhistorie, 1886, 52 f.

hans hænder, nogen sinde har ønsket at løsne de andre lande fra. Set fra et dansk rigshistorisk synspunkt er Norges »inkorporation« i 1536 et led i den samme stræben, som affødte det hertugelige Slesvigs inkorporation i 1721 og Frederik VI.s indlemmelse af Holsten i sit monarki (1806) »som en i enhver henseende fuldkomment uadskilt del af samme«.

Koht og Schreiner er ud fra hver sin opfattelse enige om, at Norgesartikelen af 1536 virkelig blev udført. Koht har dog en reservation: »Det einaste som ikkje vart gjennomført, det var lovnaden om at Noreg ikkje lenger skulde få vere eller heite eit kongerike for seg sjølv«. Men her møder han bestemt indsigelse fra Schreiner. Denne søger at vise, at Norge efter 1536 ikke behandlede som et kongerige for sig, men som et ledemed af Danmark. Den særlige norske kongekroning bortfaldt, og naar kongerne og deres ældste sønner efter af Danmarks raad og stænder at være valgt til Danmark og Norge hyldedes i det sidste rige, var det blot et supplement til den hylding, som fandt sted paa de danske landsting. Christian IV.s norske lov af 1604 udtalte, at »hvilken herre og fyrste Danmarks Riges Raad, adel og stænder kaarer til Danmarks Riges konge, den skal og være konge udi Norge«. 1611 skrev det danske rigsraad, at »Norges Riges indbyggere hører som en pertinens under vor nation«; 1638 erklærede Christian IV., at »begge [riger] er ikkun et inkorporeret kongerige«, 1639 talte den norske adel om »disse inkorporerede kongeriger« og erklærede 1648, at »rigerne er inkorporerede«, og 1661 udtalte de norske købstæder, at »dette rige [er] med Danmark inkorporeret«. Den danske adels synspunkt ses af et udkast til haandfæstningen fra 1648, hvorefter Norge skal »blive til evig tid en udsilt provins til og under Danmarks Krone«, og af et andet adeligt haandfæstningsudkast fra samme tid, som fastslaar, at »Norges Rige er og bliver under Danmark som et len under Kronen, som det altid [sic!] været har«, til vidnesbyrd om hvilket baade 1536-artikelen og loven af 1604 anføres. Da endelig 1660 Danmark blev et arverige og et enevældigt rige i kraft af de danske stænders beslutning, til-lagde regeringen ogsaa denne beslutning gyldighed for Norge;

de norske stænder samledes i sommeren 1661 i Christiania alene for at »stadfæste og bekræfte« det skete.

Koht har aabenbart ret i sit syn paa udførelsen af Norgesartikelen, hvad det norske raad angaar. Der var efter 1536 intet norsk raad, og dette er uden tvivl det egentlig afgørende ved Norges stilling som stat. Kongerne valgtes af det danske raad med den danske adels og de danske stænders samtykke til begge riger, og Norge styredes under Danmark af Danmarks konge, raad og rigsembeds mænd og de af kongen i hovedlenene satte danske lensmænd. Mere tvivlsomt er det, om Schreiner har ret, naar han hævder, at bestemmelsen om, at Norge skulde være og blive under Danmarks Krone, »lige som et af de andre lande, Jylland, Fyn, Sjælland eller Skaane ere, og herefter ikke være eller hedde intet kongerige for sig, men et ledemod af Danmarks Rige«, helt opfyldtes. For det første vedblev jo baade kongerne og haandfæstningerne at tale om Norge som et kongerige, ikke som en dansk provins. Dernæst blev Norge, modsat de danske landsdele, hverken repræsenteret i det danske rigsraad eller paa de danske valg-, hyldings- og stændermøder. Det blev altsaa alligevel ikke fuldt ud »et ledemod af Danmarks Rige«. Aarsagen til, at ingen norsk adelsmand fandt optagelse i raadet, ligger lige for. Det var hverken i raadets eller kongens interesse at skabe spirer til en ny norsk højadel. At Norges adel, gejstlighed og borgerskab ikke sendte befuldmægtigede til almindelige stænderforsamlinger, skyldtes for adelens vedkommende sikkert til dels samme aarsag, men hertil kom den afgørende kendsgerning, at det ny danske »ledemod« laa saa langt borte fra de andre provinser og baade geografisk, erhvervsmæssigt og socialt frembød saa store forskelle fra disse. Om en virkelig inkorporation var der saaledes ikke tale, og man manglede i Danmark ikke følelsen heraf. Den fandt udtryk, da kansler Christian Thomesen — en af de retsindigste aander, som nogen sinde har beklædt et stort embede i Danmark — ved Frederik III.s norske hylding (1648) paa kongens vegne gjorde undskyldning for, at de norske stænder ikke var indkaldt til kongevalget i Køben-

havn¹, og denne følelse bidrog uden tvivl til at danne den baggrund, paa hvilken tanken om Norge som arverige trods 1536-artikkelens og landslovens klare ord om dets indlemmelse i det danske valgrige kunde vedblive at fastholdes indenfor kongeslægten. Da Frederik III. ved valgrigsdagen i 1648 gjorde denne paastand meget stærkt gældende og fandt støtte hos understænderne, vovede raadet da heller ikke i haandfæstningen at betone Norges karakter af »ledemod« med den skarphed, som dele af adelen fordrede².

Den samme uklarhed, hvad den egentlige karakter af Norges stilling angaar, træder frem ved statsomvæltningen i 1660. Norge havde ingen repræsentanter paa stændermødet og tog altsaa ingen del i de i København fattede beslutninger. Men Schreiner har næppe ret i, at det tog »ingen som helst aktiv del i forfatningsændringen«. Christianiastændermødet 1661 aflagde ikke blot en arveylding i lighed med den i København for hele Danmark stedfundne og stadfæstede i en særlig suverænitetssakt den danske arve- og suverænitetsoverdragelse. Stænderne udtalte ogsaa i denne akt, at de for sig og deres efterkommere renoncerede paa alt, hvad der i deres privilegier og i landsloven, recessen og ordinansen stred mod jura majestatis og mod arverettigheden, suveræniteten og den absolute regering, lovede at hævde og værne om den kongehuset ved ed overdragne magt og stillede — i lighed med den af det danske folks repræsentanter underskrevne Enevoldsarveregeringsakt — i kongens egen naadigste vilje, hvorledes regeringen herefter skulde anstilles og arvefølgen ordnes³. En norsk stænderbeslutning ansaas altsaa som nødvendig, for at statsforandringen kunde faa fuld gyldighed for Norge.

Den sidste og dybeste aarsag til, at artikelen af 1536 aldrig blev helt virkeliggjort, var naturligvis, at det var umuligt at gøre det gamle norske kongerige med de vældige territoriale

¹ Meddelelser fra det norske Rigsarchiv I, 1865, 268 f. Sml. Schreiner l. c. 201.

² Sml. Schreiner l. c. 196 f. J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, 1894, 20, 28.

³ Aarsberetn. II, 143—44.

dimensioner, som kun — til 1645 — ved den smalle hallandske landstrimmel havde landfast forbindelse med Danmark, til en provins af dette rige. Man nødtes til at give Norge institutioner, som danske provinser ellers ikke besad. 1547 fik det en kansler, 1572 en statholder, i 1640'erne udviklede de almen norske stændermøder sig til at blive en vigtig faktor i norsk statsliv, og en særnorsk militærforfatning og finansforvaltning oprettedes. Christian IV. støttede denne udvikling, bl. a. fordi Norge ved sin økonomiske udvikling, først og fremmest sin vældige tømmerexport, fik stigende fiskal betydning for hans monarki, men dens virksomste tilskynder og egentlige bærer var den danske adelsmand Hannibal Sehested, som 1642—51 var Norges statholder. Sehested indsaa, at skulde Norge sættes i stand til at yde et virksomt forsvar mod de svenske udvidelsestendenser og naa den økonomiske blomstring, for hvilken det ejede en række forudsætninger, maatte det regeres ikke som en provins af Danmark, men som et kongerige for sig i union med Danmark. Efter Christian IV.s død søgte han at bryde det danske raads og den danske adels modstand herimod og vinde den ny konge Frederik III. for sig ved at faa arveretten indført i Norge i kraft af en norsk stænderbeslutning, fuldt klar over, at dette maatte medføre ogsaa Danmarks omdannelse til et arveligt kongerige. Det betydningsfuldeste vidnesbyrd herom er det af Schreiner omtalte skrift »En Anonymi Consilium om Arveretten til Norge at maintainere«, der — som det er Osk. Alb. Johnsens fortjeneste at have set — er udkastet af Sehested¹. Det lykkedes raadet at fælde den norske statholder paa hans regnskaber, men i 1660 bragtes den anonymes taktik til anvendelse paa stændermødet i København. Sehested skabte derpaa grundlaget for den forvaltning, som blev Danmark-Norges under resten af deres forening. I forfatningsmæssig henseende stillede de to riger ganske ens i forhold til den enevældige konge. Om stændersk medvirking i lovgivning og styrelse blev der intet af stederne tale — i øvrigt sikkert mod Sehesteds ønsker. Norge blev vel i højere

² O. A. Johnsen: Hannibal Sehesteds statholderskab, 1909, 121. Schreiner l. c. 198—99.

grad administreret fra Danmark og af danske og tyske embedsmænd og med mindre hensyntagen til særnorske økonomiske og handelspolitiske interesser, end det stemte med de linjer, som Sehested havde søgt gennemført i sin statholdertid. Men alligevel blev hans statholderskab og den statsomvæltning i 1660, hvori han var sjælen, støttet af det norske erhvervslivs expansion, som til vigtig forudsætning havde en omfattende indvandring af danske borgere, udgangspunktet for det ny Norge, som efterhaanden voxede frem.

Professor Koht ser »sjølv hovudspørsmåle i tilhøve mellom Noreg og Danmark«, hovedbaggrunden for Norgesartikelen af 1536, i den danske adels stræben efter at vinde len og land i naboriget. Og han betoner, at det ikke var Danmarks konge, som skulde rejse den norske suverænitet til nyt liv. »Det måtte det norske folke gjere sjølv. Det kunde gjere det for di nye folkeklasser hadde vakse fram til makt i lande«. — Norske historikere er tilbøjelige til for meget at overse, at den virksomste personlige kraft i det 17. aarhundredes økonomiske og politiske udvikling i Norge, og den, som lagde øxen til roden af det danske raads styre af nordriget som en dansk provins, var en af de danske lens- og godserobrende adelsmænd, og at de mest betydende og mest initiativrige mænd indenfor de ny folkeklasser, som voxede frem i Norge, for en stor del var danske. Det var et førerløst, splittet og fattigt land, ude af stand til selvstændig statslig existens, som 1536 lagdes ind under dansk formynderskab. Det Norge, som 1814 af fremmede magter løses fra Danmark og derpaa formaaede at hævde sin ret til indre selvstyre overfor Sverige, havde vundet sin økonomiske og kulturelle fremgang og fasthed og orden i sin styrelse og samfundsbygning under og for en stor del takket være dette formynderskab.

Smaastykker.

Aabenraa c. 1028—1523.

De betragtninger, som landsarkivar Gribsvad har fremført i dette tidsskrift (S. 160 f) vedrørende min i 1933 udgivne bog om Aabenraa, gør efter min opfattelse en principiel udredning af spørgsmaalet historieforskningens maal og metoder ønskelig. Pladshensyn gør det dog nødvendigt her at nøjes med en gendrivelse af enkelte af de anførte betragtninger.

Der ankes »over den sikkerhed, hvormed forfatteren fremfører sine hypoteser«. Men hvad saa om den maade, paa hvilken mine »resultater« gengives. Nogle faa gange staar der ca foran de gengivne aarstal, som regel ikke, men i min bog staar efter omstændighederne c , c_2 , c_3 og c_4 .

At disse betegnelser er noget meget væsentligt, er bærende for hele fremstillingen, der aldeles ikke gaar ud paa at »overbevise«, men paa et »ordne foreliggende kendsgerninger«, er der ikke taget hensyn til.

Og den foretagne ordning af stoffet er ikke som anført naaet »væsentligst ved hjælp af stednavnene«. Det er lige omvendt en række stednavnegrupper, som er ordnet ind i et sammenhængende kronologisk system, opbygget paa de oldtidsefterretninger og arkæologiske vidnesbyrd, som haves om sprog, religion, kulturforhold og saa videre.

Jeg har ordnet disse spredte kendsgerninger, saa godt jeg har formaaet det, akkurat som arkæologien ordner sine fund, har efterprøvet ordningen paa de forskelligste omraader og fundet den fri for modsigelser. Derfor kan der godt være fejl i enkeltheder, men opgaven maa da være at paavise disse og faa sat tingene paa en bedre plads. Der naas ikke noget ved at sige, at

ordningen »ikke overbeviser«. Det har ordningen af geologiske og arkæologiske kendsgerninger heller aldrig gjort paa ikke-kyndige.

Alt dette ligger imidlertid saa langt udenfor landsarkivar Gribsvads særlige omraade, at jeg her skal lade det ligge. Blot udtale ønsket om, at mere kyndige end han maa tage sig af denne side af opgaven, og derefter kort belyse hans undervurdering af disse metoders anvendelighed indenfor historisk tid.

Om den kongsgaard, til hvilken jeg har henført navnet Opnør, hedder det, at der ikke af mig »fremføres nogen tvivgende grund til at antage dens existens«. Samtidigt hedder det dog, at det er rigtigt nok, at der har været vold og grav tæt ind om byens nuværende kirke. Nu kender man ikke noget andet eksempel paa, og kan heller ikke se nytten af, en saadan befæstelse af en kirke. Vold og grav maa følgelig være ældre end kirken, og da man syd herfor træffer en meget betydelig stadsgrav mellem voldomraadet og byens ældste del, i hvilken vi ved, at der laa en S. Knuds kirke, saa er »borgens« existens sikker nok. Og en privat borg kan der ikke være tale om, da Opnør i jordebogen 1231 opføres som krongods med $2\frac{1}{2}$ mark guld.

Kirken indenfor voldanlægget, der er af samme størrelsesorden som voldene ved Taarnborg og paa Sprogø, er ifølge sin plan og sit murværk opført c₃ 1250, og det borganlæg, hvis plads kirken har indtaget, er afløst af en ny borg umiddelbart vest for sydbyen. Dette var af meget nær samme størrelse og form, og maa følgelig være fra tiden før Arkonas fald c 1169, da man efter den tid anlagde større borge eller ringborge.

Man ser, at alt gaar modsigelsesfrit sammen, naar den gamle borgs nedrivelse sættes til c₃ 1150. Jordebogen 1231 svarer til den ny borg, og c₃ 1250 opføres den ny kirke paa den gamle borgs plads, samtidigt med at byen udvidedes mod nord. Der er følgelig god grund til at tillægge Claus Møllers efterretning om byens ødelæggelse 1148 betydning, men det er helt misvisende at sige, at jeg bygger store slutninger paa denne efterretning. Den kunde være ikke-existerende, og jeg vilde alligevel være kommet til det samme resultat, fordi man nu engang maa tillægge vidnesbyrd i terrænet og byplanen større vægt end en aarbogs-

optegnelse, hvis indholds betydning kan omtvistes, — er det byen eller borgen, der ødelagdes?

Naar det videre hedder, at jeg regner, at ved denne borg vokser en lille by Opnøraa op, saa er det i modstrid med min fremstilling, ti navnet Opnøraa maa høre til sydbyen nede ved aaen. At dette byanlæg er et bispe-anlæg er ikke direkte overleveret, men kan ses af stadsretten, der oplyser, at bispren havde jordskyld af byen, og adskilligt andet.

Det er næppe nødvendigt at fortsætte med yderligere imødegaaelser, naar landsarkivar Gribsvad ikke har forstaaet selve metoden. Men forbavsende er det, at han, selv om han ikke opfatter det egnshistoriske og arkæologiske bevis, som er givet saavel for borgens anlæg som for »Oxevejens« unge alder, ikke anerkender det arkivalske bevis, som er ført for, at vejen mellem Haderslev og Flensborg til c 1490 gik over Bolderslev, saaledes at landstingpladsen ved Løgpold først kan være taget i brug c 1491, idet den før anlæget af den egentlige »Oxevej« fra Toldsted til Bau laa paa et praktisk talt utilgængeligt sted.

Landsarkivar Gribsvad har meget rigtigt gjort rede for, at bogen foruden en skildring af Aabenraas historie indeholder et forsøg paa at bringe orden i landets bebyggelseshistorie. Naar det henimod slutningen hedder, at det ikke er »umuligt, at der imellem kan være geniale glimt«, som vil »vise sig frugtbare, naar de tages op af dem, der formaar at tøjle fantasien«, saa forlanger jeg for min part ikke mere. Men gælder det ikke ogsaa om at kunne tøjle kritikken saadan, at den giver klar anvisning paa det, der kan godkendes, og det der maa forkastes. *Vilhelm Marstrand.*

Frederik IV's Frierrejse til Mecklenburg og Sachsen.

Under Forarbejderne til en Bog om Frederik IV's Italiensrejser, som jeg udgav 1933, stødte jeg paa en Del Breve og Relationer, som angaar hans Frierrejse som Kronprins 1695. Disse Arkivalier bestaar af 5 Relationer til Kong Christian V fra Hans Henrik Ahlefeldt, der som Prinsens »Oberkammerer«

ledede Rejsen¹, 5 Breve fra samme til Oversekretær Thomas Balthasar v. Jessen og 2 til Gehejmerraad Conrad Reventlow. Dertil kommer et Brev til Kongen fra Chr. Siegfred v. Plessen stammende fra Tiden kort før Kronprinsens Rejse, samt Koncepterne til 2 Reskripter fra Christian V til Ahlefeldt. Hermed maa sammenholdes de korte Meddelelser om Breves Afsendelse og Modtagelse, der findes i Christian V's Dagjournal for 1695, (udgivet af E. Marquard i »Danske Magazin« 6. Rk. II, S. 112 ff.). Her findes ogsaa nogle Oplysninger om de Overvejelser, som var gaaet forud for Beslutningen om Prinsens Rejse.

Det ovennævnte utrykte Kildestof² har naturligvis ikke været ukendt for de Historikere, som har syslet med denne Periode af vor Historie, men synes dog ikke tilstrækkelig udnyttet. Edvard Holm holder sig saaledes i sin Biografi af Dronning Louise i Biogr. Lex. (1. Udg.) væsentlig til Andreas Hojers ikke helt paalidelige Fremstilling. Efter denne var Ægteskabet med Prinsesse Louise af Mecklenburg-Güstrow et Inklinationsparti, idet Kong Christian havde overladt til Prinsen selv at vælge sin Brud. Det sidste er, rent formelt taget, rigtigt nok; men af Brevene faar man det Indtryk, at han tog sin Beslutning under et stærkt Pres fra flere Sider.

Forberedelserne til Frierrejsen gaar tilbage til Slutningen af Aaret 1694, som det ses af Kongens Dagbog for dette Aar (udg. af Bricka i Danske Magazin 5. Rk. IV, S. 231 ff.). Den 20. November noterer Kongen, at han har spurgt sine Theologer, om Kronprinsen kan gifte sig med Kejserens Datter eller nogen anden katholsk Prinsesse; 25. November forelaa Theologernes Betænkning, som gik ud paa, at »det efter Guds Ord ej er tilraadeligt, hvilket med voris sentiment er conform«.

At der virkelig har været Tale om en Forbindelse med en Datter af Kejser Leopold I, bekræftes ved en Notits i Dagjournalen for Marts 1695, hvori det meddeles, at Kong Christian modtog Portrætter af »den romerske Konge« og den ældste kejser-

¹ Ahlefeldt var baade Kammerherre og Etatsraad (E. Nystrøm i Biogr. Lex. 2. Udg.); men disse Titler bruges ikke i Brevene.

² Kongehusets Arkiv (Rigsarkivet). Christian V, Kronprins Frederiks Opdragelse og Rejser.

lige Prinsesse, som den unge Reventlow¹ havde bragt med fra Wien. Den romerske Konge er Kejserens ældste Søn, den senere Kejser Joseph I. Der var nemlig samtidig stærkt Tale om et Ægteskab mellem ham og Prinsesse Sophie Hedevig. I denne Affære, der sædvanlig kaldes »Die grosse mariage Sache«, indtog Kongen mærkelig nok det modsatte Standpunkt. Han forestillede sin Datter, at hun maatte anse dette Ægteskab for »einen Beruf und Schickung des Allerhöchsten«; men Prinsessen bedyrede med Taarer, at hun ikke med rolig Samvittighed kunde ægte den romerske Konge, naar det blev forlangt, at hun skulde gaa over til den katholske Trosbekendelse. Forhandlingerne blev først endelig afbrudt i 1697.

Den 18. Januar 1695 holdt Kongen en Raadslagning »über Ihr. Königl. Hoheiten künftige, Gott gebe glückliche Vermählung« med sine mest betroede Raadgivere, Halvbroderen Ulrik Frederik Gyldenløve, Gehejmerraad Grev Conrad Reventlow, Gehejmerraad Chr. Siegfred v. Plessen og Oversekretær i Tyske Kancelli Th. B. Jessen. Man kom til det Resultat, at et Parti med en tysk Prinsesse af evangelisk-luthersk Trosbekendelse var at foretrække for alle andre »Eheallianzen«, selv med Sverige eller Huset Østrig, og følgende fyrstelige Huse blev bragt i Forslag: Mecklenburg, Sachsen-Weissenfels og Gotha, Hessen-Darmstadt, Württemberg og Baden-Durlach. Valget mellem disse skulde overlades til Hans Kgl. Højhed.

Sagen hvilede nu i nogle Maaneder, idet man vilde afvente en gunstigere Aarstid til Rejsen. Den 14. Maj skrev Kongen til sin Søster, Enkekurfyrstinde Anna Sophie af Sachsen, om hun vilde meddele ham sine Tanker om, hvilket af de foreslaaede Partier hun vilde anse for det bedste. Kongen lod hende dog forstaa, at han selv foretrak Mecklenburg-Güstrow eller Sachsen-Weissenfels. Herpaa svarede Kurfyrstinden, at hun med al Flid vilde erkyndige sig om Prinsessen af Weissenfels' »Beskaffenhed«; men hun fandt det just ikke lovende, at Hertugen efter sin Gemalindes Død havde giftet sig med en af hendes Kammerjomfruer,

¹ Chr. Ditlev Reventlow, Søn af Conrad Reventlow.

saa at Kronprinsen kunde faa Svigerinder, der kun havde Rang som Grevinder.

Dette Brev modtog Kongen 3. Juni, og da der ikke i de følgende Dage indløb andre Meddelelser fra Kurfyrstinden, og den bedste Aarstid snart kunde være forbi, besluttede Kongen 24. Juni, at Prinsen snarest skulde tiltræde sin Rejse til Tyskland, og skulde rejse incognito under Navn af Greve af Norden. Kongen medgav ham ogsaa en egenhændig Instruktion, som gik ud paa, at han først skulde rejse til Güstrow, og hvis han ikke der fandt, hvad han søgte, rejse til Lichtenburg i Sachsen, hvor Kurfyrstinde Anna Sophie boede, og raadføre sig med hende om de sachsiske Prinsesser; hvis der heller ikke der var noget for ham at gøre, skulde han rejse videre til Württemberg, Baden-Durlach og tilsidst til Hessen-Darmstadt. Hans Majestæt raadete sin Søn, »gantz wohlmeinend und väterlich« til ikke at se saa meget paa Skønhed som paa Guds frygt og Dyd. Instruktionen er formentlig identisk med en i Brevene omtalt Liste over giftefærdige tyske Prinsesser, som Kongen skulde have givet sin Søn med paa Rejsen.

Kronprins Frederik havde altsaa frit Valg mellem de Prinsesser, der stod paa Listen; men det spores tydeligt gennem Brevene, at der ved det danske Hof var et stærkt Ønske om, at Valget maatte falde paa en af Prinsesserne i Güstrow. Besøget i denne lille Residensstad blev særlig omhyggelig forberedt, idet Gehejmerraad Plessen, som selv var en mecklenburgsk Adelsmand, paatog sig den delikate Opgave at gaa i en hemmelig Mission til Güstrow for at sondere Forholdene. Hans Besøg fandt Sted den 8. Juni, altsaa et Par Uger før Prinsen modtog den omtalte Instruktion.

Hertug Gustav Adolf af Mecklenburg-Güstrow, der var gammel og svagelig, havde ingen Sønner, men ikke mindre end fire ugifte Døtre. Disses Giftermaal kunde altsaa let faa politisk Betydning. Man frygtede i Güstrow, at Hertugen af Mecklenburg-Schwerin skulde bemægtige sig Landet, naar Hertug Gustav Adolf døde, og søgte derfor Støtte hos Nabomagterne. Her

maatte navnlig Sverige, der siden den Westfalske Fred sad inde med Forpommern og Staden Wismar, komme i Betragtning, og der var allerede ankommet 200 svenske Soldater under det Paaskud, at de skulde arbejde med paa Byens Fæstningsværker. Plessens Opgave var at undersøge, om Hertugen var saaledes engageret med Nabomagterne, særlig Sverige, at man maatte frygte politiske Komplikationer ved et Ægteskab mellem den danske Kronprins og en af de Güstrowske Prinsesser.

Plessen gik frem med stor Forsigtighed; han slog sig ned i Bützow, et Par Mil fra Güstrow, og begyndte at »sondere«. Som mecklenburgsk Adelsmand var han godt kendt i Landet; men ved denne Lejlighed gjaldt det netop om at være ukendt; han laante derfor en anden mecklenburgsk Adelsmands Navn, Stratendorf. Det lykkedes ham snart at komme i Forbindelse med den ældste af Prinsesserne, Magdalene, og opnaa en Audiens paa tre Timer i hendes Appartement, hvorunder han ogsaa fik Lejlighed til at gøre sin *reverence* for de andre Prinsesser. Prinsesse Magdalene eller Malene, som hun sædvanlig kaldtes, var 35 Aar gammel og aspirerede ikke selv til at blive Kronprinsesse af Danmark; men hun vilde gerne være Mellemand for en af sine yngre Søstre. Hun udtalte med Beskedenhed, at et Ægteskab med en af Søstrene ikke frembød nogen særlig Fordel for Kronprins Frederik, og at de ikke udmærkede sig ved ekstraordinær Skønhed; men hun kunde indestaa for deres Gudsfrygt, Dyd og gode Sæder. Hvad det politiske angik, mente hun, at der ikke var nogen Fare; men for Sikkerheds Skyld lod hun Førsteministeren, Overpræsident Gans, kalde. Plessen forlangte, »dass man ihm reinen Wein einschänket und rund aus die Wahrheit sagte«, da Kongen af Danmark vilde tage det meget unaadigt op, hvis det bagefter viste sig, at han var blevet narret. Men Ministeren forsikrede »en foy d'homme d'honneur«, at Forhandlingerne med Sverige kun drejede sig om det eventuelle Formynderskab for Prinsesserne i Tilfælde af Hertugens Død. De svenske Soldater kunde man blive af med, naarsomhelst man vilde. Herefter skrev Plessen 9. Juni et Brev paa 16 Sider til Kongen, hvori han raader ham til at blive ved sin Intention. Næste Dag rejste han i Kongens

»ferneren Diensten« til Haag, hvor han skulde træffe Gesandten Chr. Lente.

Efter disse Forberedelser begav Prinsen sig 1. Juli 1695 paa Rejsen til Mecklenburg; han rejste incognito under Navn af Greve af Norden og med et lille Følge. Den kongelige Jagt »Elephanten« overførte Selskabet fra Giessør (Gedser) til Warnemünde i Løbet af fire Timer. Man mærkede straks, at Prinsen var ventet, idet der baade i Warnemünde og i Rostock var nogle »Enspændere« (ridende Bud) af Hertugens Garde, som skulde bringe Underretning om Prinsens Ankomst, for at man kunde berede ham en passende Modtagelse. Men da han ønskede at undgaa alle Ceremonier, blev Prinsens Hofmarskal Ludvig Statius v. Hahn sendt i Forvejen for at tale med Prinsesse Malene, medens Kronprinsen blev tilbage i en By et Par Mil fra Residensstaden og overnattede der. Prinsessen havde glædet sig til at modtage ham paa Slottet, men det kunde Hahn ikke gaa ind paa. Prinsen kom saa den næste Dag om Eftermiddagen til Güstrow, indlogerede sig i en Borgers Hus og kørte samme Aften til Slottet, hvor han først gjorde en ganske kort Visit hos Hertugen og derefter af Marskal Hahn, der var en gammel Bekendt af Hoffet, blev ført til Hertugindeus Gemak. Her fandt han alle fire Prinsesser forsamlede. I det paafølgende Taffel deltog Prinsens Kavalerer, medens Hertugen, som ikke befandt sig vel, blev i sine Værelser. Herrerne trak Sedler, hvorpaa Prinsessernes Navn var skrevet; man sad altsaa i »buntets Rad«, hvorved al *ceremonie* og *embarras* blev undgaaet.

Paa samme fornøjelige Maade gik de følgende Dage, idet man arrangerede »Promenader« og Dans om Aftenen; men Prinsen kunde ikke bestemme sig, hvilket Ahlefeldt forklarer med, at han ansaa det for »eine bedenkliche und schwere Sache sich vor ewig zu verbinden«. Han besluttede at fortsætte Rejsen til Sachsen for at raadføre sig med sine Fastre, de to Enke-Kurfyrstinder Anna Sophie og Vilhelmine Ernestine. Anna Sophie, der havde været gift med Kurfyrst Johan Georg III af Sachsen, boede i sin Enkestand paa Slottet Lichtenburg, og hendes Søster, der var Enke efter Kurfyrst Carl af Pfalz,

opholdt sig hos hende. De kunde give ham Oplysning om alle de Prinsesser, der stod paa Listen, og derefter vilde han lægge sin videre Rejseplan. Ahlefeldt, der optraadte som Greven af Nordens Staldmester, rejste forud for at høre, om Kurfyrstinderne var hjemme eller om de var taget til Dresden. Det viste sig, at de var i Dresden; men ogsaa der kunde man tale uforstyrret sammen, da den regerende Kurfyrstinde¹ var rejst til et Badested sammen med sin Svigerinde, Enken efter den nylig afdøde Kurfyrst Johan Georg IV.

Kronprinsen rejste altsaa 9. Juli fra Güstrow over Fehrbellin, Alt-Brandenburg og Wittenberg til Dresden. Men kort efter Afrejsen blev han indhentet af et Ekspresbud fra København, der bragte Melding om hans Broder Prins Christians Død. Dødsfaldet var saa meget mere sørgeligt, som den tyveaarige Prins var død i Udlandet fjernt fra Slægt og Venner. Han var rejst ud paa sin Kavalertur og agtede sig til Italien, men var kun naaet til Ulm, hvor han blev smittet af Smaakopper og døde 27. Juni. For at skaane Kronprinsen holdt man Dødsfaldet hemmeligt i nogle Dage, fortalte kun, at Broderen var syg, og lod ham lidt efter lidt forstaa, hvad der var sket. Foruden den Sorg, som Dødsbudskabet voldte ham, maatte Prinsen ogsaa være forberedt paa, at det vilde bringe Forstyrrelse i hans Rejseplaner. Det bekræftede sig ogsaa straks, da han kom til Dresden og fandt et Brev fra sin kongelige Fader, hvori det paalægges ham at vende hjem, da Kongen ikke finder det convenabelt, at han under disse Omstændigheder besøger flere Hoffer; dog tilledes det ham paa Hjemvejen at aflægge et nyt Besøg i Güstrow.

Ogsaa Ahlefeldt fik en kongelig Skrivelse, hvori det befaledes ham at fremskynde Hjemrejsen saa meget som muligt. Prinsen var imidlertid meget uvillig hertil. Noget saadant tør Ahlefeldt naturligvis ikke skrive til Kongen; men han korresponderede ogsaa med Oversekretær Th. B. Jessen og med Gehejmeraad Conrad Reventlow, og i disse Breve er han mere aabenhjertig. Til Reventlow skriver han 19. Juli *en confidence*, at Prinsen er

¹ Christiane Eberhardine af Bayreuth, gift med Kurfyrst Friderich August (den Stærke).

surpreneret over denne Ordre, og at den har voldt ham Ærgrelse, især da han har visse Personer mistænkt for at have fremkaldt den ved deres *machines*. Herved sigtes uden Tvivl til Plessen, som næppe var uden Del i, at det blev henstillet til Prinsen at lægge Hjemrejsen over Güstrow. Han havde paa ingen Maade tabt sit Hjerte til Prinsesserne i Güstrow, end ikke til den næst- yngste, Prinsesse Louise, skønt han syntes bedre om hende end om de andre. Han vilde i hvert Fald først høre, hvad hans Tanter mente om de andre Prinsesser, som stod paa Listen.

Opholdet i Dresden trak ud til 23. Juli, og derefter fulgte Prinsen med de to Kurfyrstinder til Lichtenburg og tilbragte endnu nogle Dage der i fortroligt Samvær med disse kære Slægtninge. De Oplysninger, som han fik af dem, tydede ikke paa, at han gik tabt af noget ved at afbryde sin Rejse. Prinsesserne af Sachsen-Weissenfels var slet ikke velopdragne, og Kurfyrst Friederich August, som havde truffet dem paa Messen i Leipzig, havde givet en »wunderliche Beschreibung« af dem. Prinsesserne af Sachsen-Gotha var heller ikke af den Beskaffenhed, at man kunde gøre synderlig »Reflexion« paa dem. Prins Maximilian af Hannover havde haft til Hensigt at vælge en af dem til sin Brud; men efter at han havde set dem, havde han opgivet dette Forehavende. Prinsesserne af Baden-Durlach og af Hessen-Darmstadt fandt heller ikke »sonderliche Approbation« hos Tanterne, og en Württembergsk Prinsesse, som efter nogles Mening havde gode Qualiteter, kendte de ikke noget nærmere til.

Under disse Omstændigheder bestemte Prinsen sig til at vende tilbage til Güstrow og aabenbare Prinsesse Louise sin »zu Sie tragende Affection«, som Ahlefeldt udtrykker sig i et Brev til Jessen. Ahlefeldt lægger dog hverken overfor Jessen eller Reventlow Skjul paa, at Prinsen har taget sin Beslutning af to Grunde, som ikke har noget særligt med Affektion at gøre. Den ene var den, at der ikke ved de andre tyske Hoffer fandtes giftefærdige Prinsesser, som Tanterne turde anbefale; den anden tør Ahlefeldt ikke »betro til Pennen«; han vil vente med at omtale den, til han kan tale i Fortrolighed med sine Venner. Til sidst kan han dog ikke dy sig, men tilføjer en Efterskrift i Brevet til

Reventlow, hvori han antyder, at Prinsen har faaet det Indtryk, at Prinsesse Louise ikke vil volde ham *molestie*, hvis han skulde begaa et lille ægteskabeligt Fejltrin. *Sed hoc sub rosa*, tilføjer Ahlefeldt.

Rejsen til Güstrow blev denne Gang lagt over Havelberg og Perleberg, altsaa noget vestligere end forrige Gang. Ahlefeldt havde nemlig i Dresden hørt, at den brandenburgske Minister Danckelmann havde udtalt sin Forundring over, at Prinsen paa Nedrejsen var passeret gennem brandenburgsk Omraade uden at sende nogen Meddelelse til Berlin; og skønt han mente, at en saa erfaren Minister som Danckelmann burde forstaa, at en saadan »Abschickung« ikke var paa sin Plads, naar Prinsen rejste incognito i et ganske privat Anliggende, vilde han dog undgaa at støde Hoffet i Berlin. Den 2. August ankom Prinsen til Güstrow, hvor der var stor Glæde over det nye Besøg, som ikke kunde misforstaas. Nogle Mil fra Byen kom Oberschenk v. Waldau Prinsen imøde og bad ham indstændig om, at han denne Gang vilde bo paa Slottet, hvilket ogsaa blev modtaget, da der havde været »schlechte Bequemlichkeit« i hans forrige Logis.

Efter Ankomsten aabenbarede Kronprinsen sin *Intention* for Prinsesse Louise saavel som for Prinsesse Malene, der stadig gav Rollen som det unge Pars fortrolige. Derimod blev den officielle Henvendelse til Prinsessens Forældre opsat, til Prinsen havde faaet sin Faders udtrykkelige Samtykke til dette Skridt. At det vilde blive givet med Glæde, derom nærede man ganske vist ikke nogen Tvivl. Baade Ahlefeldt og Hahn vidste godt, at det vilde blive paaskønnet ved Hoffet i København, hvis det lykkedes dem at hidføre denne Løsning; men man maatte jo vise Kongen den skyldige Respekt, og Prinsen vilde ogsaa gerne vise sin Moder det Hensyn at underrette hende forud om det Valg, han havde truffet. Svaret kom omgaaende; Kongen skrev ikke blot til sin Søn, men sendte ogsaa 8. August fra Jægersborg et egenhændigt Brev til Ahlefeldt, hvori han udtaler, at han har »mit sonderbaren vergnügen vernommen, wie Sie (o: Seine Königl. Hoheit) die Princessin Louise von so guten qualitäten befunden, dass Sie selbige für Ihre künftige Gemahlin zu er-

wehlen, bis auf unseren Consens, in Gottes Nahmen entschlossen«. Han tvivler ikke om, at hans Søn har truffet sit Valg »aus sonderlicher göttlicher *direction*«, og tillader ham nu at bede Hertugen og Hertuginde om Prinsessens Haand og give hende den Ring, som han har givet sin højtelskede Søn med; derefter skal en særlig Sendelse afgaa til Güstrow.

Baade Hertugparret og hele Hoffet viste stor Glæde over det glimrende Parti, den lille Prinsesse havde gjort. Hun var fire Aar ældre end Kronprins Frederik, men var dog blevet foretrukket for den yngre Søster Augusta, der kun var 21 Aar gammel. Da Ahlefeldt, efter at den ekspres afsendte Lakaj den 10. August var kommet tilbage med Kongens Svar, næste Dag henvendte sig med »gebührendem Antrag« til Hertugen og Hertuginde, blev han modtaget med den største Høflighed og med Forsikringen om, at det hertugelige Hus følte sig overordentlig beæret ved denne Forbindelse. Derefter overrakte Prinsen Ringen til sin Brud og modtog af hendes Haand en Ring »von etwa gleicher Würde«.

Efter Kongens Ordre skulde Kronprinsen straks vende hjem; men Prinsessen vilde ikke saa hurtig give Slip paa den nylig vundne Skat. Hun overtalte sin Brudgom til at blive nogle Dage, skønt Bagagen og Tjenerskabet allerede var sendt ned til Kysten, hvor den kongelige Jagt laa sejlklar. Ahlefeldt gør sig megen Umage for at forklare Kongen, at den usædvanlige Ulydighed skyldes »die *charmes* von Hochgedachter Princessin«, ligesom han fortæller Jessen, at denne Gang har Kærligheden sejret over Pligten.

Frierrejsen endte saaledes til Kongeparrets og Plessens Tilfredshed. Den sidste fik i November det ærefulde Hverv at afhente Prinsessen med en Eskadre paa fem Skibe. Ved Hjemkomsten løb Eskadren ikke ind i Københavns Havn, men ankrede op uden for Gyldenlund, det lille Slot ved Øresund, som dengang bar Navn efter sin Bygherre Ulrik Frederik Gyldenløve, men senere blev kaldet Charlottenlund efter Prinsesse Charlotte Amalie, Christian VI's Søster. Her modtog Kronprins Frederik 1. December sin Brud og førte hende til Jægersborg, og 5. De-

cember blev Brylluppet fejret paa Københavns Slot¹. Ahlefeldt blev umiddelbart før Brylluppet, den 3. December, belønnet med Udnævnelsen til Gehejmeraad. En endnu større Udmærkelse blev Plessen til Del, idet han 17. December blev udnævnt til Elefantridder. Ifølge Andreas Hojer vakte dette nogen Forundring, da man ikke fandt, at hans Fortjenester var store nok til en saadan Udmærkelse, og han først tre Aar før var blevet Gehejmeraad. I Tyskland vakte det endog saa stor Misstemning, at en og anden regerende Herre ikke mere vilde bære Elefantordenen.

Reventlow synes, efter Ahlefeldts Breve at dømme, at have stillet sig meget køligt til den hele Affære. I et Brev af 27. Juli havde han spydigt bemærket, at det slet ikke havde overrasket ham, at Prinsen var vendt tilbage til Güstrow, da det jo stemmede med de Ordre, som var givet Ahlefeldt og Hahn. Dertil svarer Ahlefeldt, at Grevens Opfattelse er ganske fornuftig; men der er dog hændet et og andet, som har fremmet Sagen, og som han vil forklare mundtlig, naar de mødes igen. Sagen var den, at Prins Christians Død og den Vending, som Rejsen derved havde faaet, havde frembragt en Situation, hvor man kunde overlade Prinsen selv at træffe sit Valg og dog være sikker paa, at det gik i den Retning, som Kongen ønskede. Der var heller ikke andet at mærke paa Kronprinsen, end at han var tilfreds med Prinsessens Person og det trufne Valg.

Naar man sammenligner denne paa autentiske Kilder støttede Skildring med Andreas Hojers Beretning, vil man se, at den sidste indeholder adskillige Fejltagelser og Misforstaaelser. Brevene viser, at Rejsen ikke forløb saaledes, som Kronprins Frederik havde tænkt sig. Han følte sig overlistet af den drevne Diplomat Chr. Siegfred v. Plessen og glemte ham det ikke. Den Uvilje, som han senere viste mod ham, og som førte til hans Afskedigelse kort efter Tronskiftet, har uden Tvivl — i det mindste til Dels — sin Oprindelse fra Frierrejsen til Güstrow.

Fr. Weilbach.

¹ Brylluppet var, ifølge Andr. Hojer, blevet opsat nogle Uger paa Grund af Hertug Gustav Adolfs Død d. 26. Oktober.

Anmeldelser.

Vilh. Andersen: Den danske Litteratur i det 18. Aarhundrede (1934). Den danske Litteratur i det 19. Aarhundredes første Halvdel (1924). Den danske Litteratur i det 19. Aarhundredes anden Halvdel (1925—31). Kbh.

Den umaadelig store Fremstilling af den danske Litteraturhistorie, her er givet, var oprindelig tænkt som en Fortsættelse af Carl S. Petersens og R. Paullis Arbejde om Litteraturen i Middelalderen og de første Aarhundreder af den nyere Tid, og som en anden Udgave af P. Hansens i sin Tid meget yndede, illustrerede Værk. Skønt den endnu i hvert Bind har et Titelblad, der minder om Oprindelsen, og desuden ved Udstyr, Billeder, Register og Bibliografier er standardiseret efter det Gyldendal'ske Forlags oprindelige Plan til en populær Haandbog, er der ikke megen Grund til at behandle den i Sammenhæng med disse Arbejder, der nærmest tilsigter at sprede Forskningens Resultater blandt et større Publikum uden at føje noget væsentlig Nyt til. Vilh. Andersens uhyre Værk, der er Frugten af tyve Aars Studier og andre tyve Aars Universitetsforelæsninger, præsenterer sig mere som en Række Undersøgelser i sammentrængt Form med et mere eller mindre løst Bindevæv af Oversigter, indledende eller sammenfattende Betragtninger, Navne og Aarstal. Fremstillingsmaaden har sine Ubekvemmeligheder. Det siger sig selv, at Bogens Værdi som Oplysningskrift svækkes ved denne Dobbeltthed. En Haandbog maa nødvendigvis have en banal Side: Læseren eller Brugeren maa til en vis Grad i Forvejen vide, hvad han kan finde i den. Men den, som tyr til Vilh. Andersens attende eller nittende Aarhundrede som Oplysningsbog, er ret ilde faren; han har egentlig kun den alfabetiske Navneliste at ty til. Inddelingen i Kapitler vil ikke give ham megen Vejledning. Det attende Aarhundrede er fordelt i sex Bøger: Holberg, Ewald, Baggesen og hver af disses »Samtid«; det nittende i ti efter »Slægtled«, om hvilke de Førreste paa Forhaand vil have nogen klar Forestilling. Heller ikke er de enkelte Forfatterskaber udarbejdede efter en ensartet Plan, og af

typografiske Hjælpemidler kendes kun Kursiven i Bogtitler og saa en vexlende Klummetitel, som man ganske vist er højst taknemlig for, men som dog langt fra vil forslaa til Vejviser i det mægtige Stof. Føjer man nu hertil, at Sproget i mange Afsnit kræver megen Opmærksomhed for at nydes til Gavns, og at de vistnok aandrige, men tit ogsaa vanskelig forstaaelige Vilh. Anderseniader breder sig stærkt i Slutningen af sidste Bind, saa bliver det ret begribeligt, at en Del Læsere, som i 1916 abonnerede paa 1. Hefte i Tillid til at faa en ny revideret og illustreret »P.Hansen«, nu ved Modtagelsen af det 44. Hefte, rystede paa Hovedet.

Men har det omfattende Værk (det fylder omtrent som *Danmarks Riges Historie*) Skindet imod sig, saa besidder det til Gengæld indvortes Dyder. Det er fra Ende til anden et førstehaands Arbejde. For det nittende Aarhundredes Vedkommende spiller Forgængeres Arbejde endog en saa diminutiv Rolle, at man næsten helt kan se bort herfra. Selv ved de i Forvejen mest gennemarbejdede og stofligt eller ideologisk vanskeligste Forfattere som N. F. S. Grundtvig er det rent ud forbløffende, hvor lidet Vilh. Andersen staar i Gæld til tidligere Forskning. Det er endog langt fra, at hans egne, talrige Bøger og Monografier gaar igen i forkortet Udgave. Behandlingen af Oehlenschläger er ganske forskellig fra den i hans store trebinds Værk om Digteren. J. L. Heiberg er mere alsidigt betragtet end i det store Afsnit, der er viet ham i Tider og Typer. Paludan-Müller er helt nyskreven. Noget anderledes forholder det sig ved det attende Aarhundrede. Her forelaa jo ogsaa nyere Behandlinger, til hvilke der maatte tages Hensyn; alligevel er det ikke meget, der kan føres tilbage til Jul. Paludans to Bøger om Holbergtiden fra 1913 eller F. Rønnings *Rationalismens Tidsalder*; mere Paavirkning finder man fra M. Lamm's *Opplysningstidens Romantik* og Ludvig Kochs *Opplysningstiden i den danske Kirke*, ligesom naturligvis de talrige Monografier til denne Tidsalder har kunnet udnyttes; et Gælder navnlig Holberg- og Ewald-Litteraturen; et Exempel paa en elegant Benyttelse af et grundigt historisk Arbejde finder man i Behandlingen af Baggens tyske Omgangskreds, der hviler paa L. Bobés kendte Værk om den *Reventlowske Familie*kreds. Værkets Rigdom paa nye Iagttagelser og nye Tanker er saa stor, at det vil blive brugt som Kildeskrift for de fleste Forfatteres Vedkommende. Vilh. Andersens Fremstilling vil ret selvfølgelig blive taget til Udgangspunkt for fremtidig Forskning.

En anden af dets Dyder er en Helhed i Synspunktet, som hører til Sjældenhederne i den Slags Arbejder. I Modsætning til Georg Brandes' eller Julius Paludans brudstykkeagtige Behandling

af dansk Litteratur i europæisk Belysning er denne Bog skrevet ud fra Ideen om Nationaliteten og Sammenhængen mellem Slægterne. Der lægges den største Vægt paa at fremdrage hjemlige Træk i Kultur- og Forfatterbillederne, og der er gjort en overordentlig Indsats for at optrække Linierne i de nationale Traditioner. Man erindrer, at Vilh. Andersens første Skrift havde til Motto »introspeciendo«. I den Henseende hævder især Fremstillingen af det 18. Aarhundrede sig smukt; det er jo i de senere Aar ofte blevet betragtet ret ensidigt igennem tyske Brillen — uagtet den tyske Indflydelse er svagere end den franske, mens den engelske aldrig er fyldestgørende studeret. Iøvrigt savner man, i Afsnittet om *Holbergs Samtid*, som en Følge af den fatale Plan, en rigtig tydelig Redegørelse for det store Omsving, der fandt Sted i dansk Aandsliv i Aarene 1740—70, da den nye Prosa blev til og den verdslige Poesi især under engelsk Indflydelse fik en bedre Smag og højere og renere Idealer end før.

Det svageste i Bogen er uden Tvivl den store Synthese af det 19. Aarhundrede, hvor vistnok ikke mange Forskere vil kunne følge Vilh. Andersen. Han har paa en beklagelig Maade bidt sig fast i den Idé, at denne Tidsalder er »Dannelsens«. Vexlende Held har han ogsaa haft i sit noble Forsøg paa at faa optaget de fagvidenskabelige Forfattere i Litteraturhistorien. Den Methode, der var anvendt i P. Hansens gamle Skrift, at lade hver Videnskab behandles i et særligt Kapitel af en Fagmand, var visselig ikke nogen Løsning af Spørgsmaalet; de forskellige Zoologer, Astronomer, Filosofer o. s. v. forblev jo saa uden for den litterære Sammenhæng. Den heldigste Fremgangsmaade er uden Tvivl at medtage, hvad der angaar Aandslivets almindelige Historie: de duelige Skribenter uden Hensyn til Fag i Prosahistorien, Filosoferne og Theologerne i Idéhistorien. Efter min Mening er der ikke megen Ræson i at gøre Rede for selv en Tycho Brahes eller en Nic. Stenos faglige Bedrifter; men deres Aandsform, som den viser sig baade i deres videnskabelige Arbejder og i deres mere private Skrifter, maa behandles. For Vilh. Andersen er nogle Forfattere lykkedes aldeles udmærket, navnlig Theologerne, mens andre, især Naturforskere og Arkæologer, er blevne afspiste med Næsten-Vittigheder. Filosoferne, fra hvem i saa høj Grad Tankerne kommer, burde uden Tvivl have haft en Hovedplads, det havde ogsaa lettet Fremstillingen af de andre; men som bekendt har Vilh. Andersen altid haft en Idiosynkrasi mod Filosofi.

Af Hovedforfatterne er i det attende Aarhundrede Stykkerne om Holberg og Baggesen ganske særdeles vellykkede. Det første kan nok forundre, da just Holberg næsten er fortærsket; men det

er lykkedes Vilh. Andersen paa sin egen Maade at sætte Nordmanden i dansk Belysning. Med Baggesen er det egentlig Synd — her var Stof til et nyt Hovedværk, og den urimelige Sammentrængning paa 117 Sider har gjort Fremstillingen utrolig svær at fatte. I Karakteristikken af Wessel blander Godt sig med Ondt; Billedet af den forhutlede Digter, der »slentrede« igennem Livet, ogsaa i sine Vers, er udmærket; men hvad Rimelighed er der i at gentage den gamle forkerte Traver om *Kærlighed uden Strømper* som et Udslag af den »gothiske« Aands Revolte mod den franske Klassicisme? Der findes ingen Polemik mod Tragediens tre Enheder i Stykket — de berømmelige Enheder hører jo lige saa meget hjemme i Komædien som i Tragedien, og Wessel vilde ganske sikkert finde et Drama højest latterligt, hvis det satte sig ud over dem. Fra Bindene om det nittende Aarhundrede synes jeg Afsnittene om H. C. Andersen, Hauch og Kierkegaard er mindre tilfredsstillende (dog er Afsnittet om Kierkegaards Sprog en Gevinst); som noget ganske ypperligt tør fremhæves Kapitlerne om Grundtvig, Chr. Winther og Holger Drachmann, der kunde være udgivne som Særskrifter og i og for sig var nok til at dokumentere Vilh. Andersen som en af vort Aarhundredes mest overlegne Litteraturforskere.

Paul V. Rubow.

Sverige och den slesvig-holsteinska frågan 1849—50. Akademisk avhandling av Bo V: son Lundquist. Upsala. 1934.

Dr. Lundquists ovenstående, henved 400 sider store afhandling skildrer det i Danmarks historie så betydningsfulde år fra våbenstilstanden i Berlin 10. juli 1849 til den såkaldte »simple« fred sammesteds 2. juli 1850. Efter afhandlingens titel at dømme er det rimeligt at antage, at den oprindelige plan for arbejdet kun har gået ud på at behandle Sveriges stilling til det slesvig-holstenske spørgsmål i det pågældende tidsrum — altså den kraftige diplomatiske støtte, som Sverige-Norge stedse ydede Danmark, og den direkte hjælp, som Danmark fik ved, at Sverige stillede et besættelseskorps på 4000 mand, der i henhold til våbenstilstandsbetingelserne skulde holde ro og orden i Nordslesvig. Men en sådan formentlig oprindelig plan må da under de omfattende arkivstudier, dr. L. har foretaget, være undergået en meget betydelig ændring. Titelen er derfor kommet til langt fra at dække indholdet, da afhandlingen faktisk er udvidet til at behandle »Danmark og det slesvig-holstenske spørgsmål« i det nævnte år.

Fra dansk side foreligger der som bekendt flere større fremstillinger af den tid: »Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848—50«, udgivet af generalstaben, A. Thorsøes »Kong Frederik den syvendes Regering« (I—II, 1884—89) og N. Neergaard: »Under Junigrundloven« (I. 1892), fremstillinger, der alle er benyttede af Lundquist. L. har desuden kunnet bruge forskellige kildepublikationer, der er fremkommet senere, og blandt hvilke der kan være grund til at nævne I. G. Droysen: Briefwechsel. Herausgegeben von Rudolf Hübner (I. 1929) fra tysk side og A. Linvald: »Novemberministeriet og dets Stilling til det slesvigske Spørgsmaal« (Danske magazin, 6. rk., IV. 1928) fra dansk side. Men først og sidst er L.s arbejde præget af, at han er gået til de primære kilder, ikke blot i det danske og svenske rigsarkiv, men endvidere til statsarkiverne i Kiel og Berlin. Han har fra disse sidste steder fremdraget og brugt et hidtil så godt som ubenyttet stof. Hans afhandling kommer herved til at betyde et vigtigt fremskridt for forskningen.

L.s fremstilling af sit stof synes i det hele god og klar. Måske kunde man dog komme med en indvending som den, at han på nogle steder forudsætter bekendt, hvad der havde været rimeligt i forbindelse med skildringen i øvrigt at gøre rede for, således f. eks. artiklerne i våbenstilstanden af 10. juli, både de offentlige og de hemmelige. Helt tryk føler man sig endvidere heller ikke altid ved hans tekstgengivelser, når han kommer ind på tekster i det danske og tyske sprog. S. 255 l. 4 f. n. har L. »et bitte bidrag«, hvilket en dansk selvfølgelig straks vil forstå er en fejllæsning for »et lille bidrag«, og s. 327 l. 18 f. o. har han det helt meningsløse: »men vi vilde ingen deel have«, medens der står: »men vi vilde ingen ret have«. S. 311 citerer han af et brev fra Bülow til Bille en ytring om arvestorhertugen af Oldenburg: »es steht kein Friedrich der grosse in ihm, aber er ist ein Fürst von Herz, Gemüth, gemein Willen, Kenntnissen, durchaus gebildet.« »Steht« for »steckt« vil man ganske vist være tilbøjelig til at anse for en trykfejl, men »gemein« for det rigtige »reinem« er dog nok en beklagelig læsefejl.

At der i et så omfattende arbejde forekommer adskillige småfejl, er der næppe grund til at hæfte sig for stærkt ved. En dansk studser dog lidt ved at se Schleppegrell omtalt som »Schleppengrell« (således også i registeret). S. 3 står der »Fredrik V« for Christian V, og s. 177 anm. 35 hedder det: »Redan i Oktober«, men der henvises til et brev, der angives at være af 24. nov.

Der er imidlertid langt vægtigere indvendinger, som efter mit skøn frembyder sig ved studiet af Lundquists bog. L. taler i sit

forord om »bristende objektivitet« i sådanne fremstillinger som Neergaards og Thorsøes eller Sybels og Schleidens, og det er vel derefter hans mening, at objektiviteten, den billige og retfærdige bedømmelse af de stridende parter, er at finde i hans egen fremstilling. Hvilke synspunkter anlægger nu denne for det daværende dansk-tyske mellemværende?

Bekendtskabet med L.s synspunkter og bedømmelser har for mig været forbundet med en ubeskrivelig forbløffelse, når jeg har tænkt på, at fremstillingen skyldtes en svensk, hvis landsmænd og regering i 1848—50 indtog en så velvillig holdning over for vort land. Thi af denne holdning er der i L.s arbejde ikke ret meget, om overhovedet noget, igen. Lad os først se på L.s bedømmelse af Danmarks daværende regering og politik.

L. citerer straks i 1. kap. nogle udtalelser af Erslev om arvefølgespørgsmålet (»Augustenborgernes Arvekrav«. 1915. S. 157): »at give disse [d. v. s. de af de danske konger i spørgsmålet opstillede påstande] en retslig begrundelse er noget, man ikke har ofret megen overvejelse, og hvis man overhovedet indlod sig på at motivere påstanden, greb man det første det bedste, der faldt en ind«. L. føjer hertil: »En sådan dom gæller emellertid ej endast Danmarks upptrådande i tronföljdsfrågan. Den äger sin tillämpning på hela danska politiken i den slesvig-holsteinska frågan. Tvetydiga tolkningar har man alltid förstätt att utnyttja«. L. anslår ved denne udtalelse straks den skarpe, fordømmende tone, som senere overalt i fremstillingen anvendes over for den danske regering og dens medlemmer, fortrinsvis de nationalliberale. Lad os give nogle eksempler af det rige udvalg. S. 32 hedder det: ». . . den trångsynthet och partiförblindelse, som karakteriserade en stor del av Köpenhamnskabinettets medlemmar«. S. 58 beretter L. om det preussiske medlem af bestyrelseskommissionen Eulenburg: »Man måste i huvudsak giva Eulenburg rätt, när han hos sin regering klagat över, att man å dansk sida var fullständigt ur stånd att förmå sig till försonligt handlingsätt«. S. 65 er der atter tale om »det för Köpenhamnskabinettets medlemmar mest karakteristiska: deras trångsynthet och oförmåga att betrakta de stora stridsfrågorna ur annat än strängt nationell synvinkel . . .«. S. 81 hedder det: »då man väl kände danskarnas oförsonlighet«, s. 106 søger den danske regering »envist« at »fullfölja sin småfuttiga, trångsinta politik«, s. 115 træffes »den oförsonlighet och oförmåga att anlägga högre vyer, som utmärkte större delen av de ledande männen i Danmark«, og endelig s. 119 præsenteres vi for »den danska oförsonligheten i sin pryldo«. Disse eksempler får være nok.

Nogen begrundelse for sin moralske fordømmelse af den danske

»Ejderpolitik« giver L. egentlig ikke, men dommen forudsætter, at »försönligheten«, »vidsyntheten« og »de högre vyer« må bestå i at give efter for de slesvig-holstenske krav. Men vilde dette nu virkelig fra et dansk eller fra et nordisk synspunkt — fra det sidste kunde man have antaget, at L. havde set spørgsmålet — have været »vidsynt«? Vilde det fra et dansk og nordisk synspunkt have været attråværdigt, om Danmark var endt som »admiralstat« i det tyske forbund? Disse spørgsmål skal her blot opkastes, men jeg skal ikke gå nærmere ind på dem, da L. som sagt ikke motiverer sin dom.

Da det går så slemt ud over den danske regering hos L., må man vel have lov til — jeg tillader mig denne lille spøgefuldhed — at glæde sig over, at den svenske regering, der hele tiden støttede Danmark kraftigt, i L.s fremstilling altid optræder med en hartad utrolig korrekthed og forsigtighed, se f. eks. s. 38: »den utomordentliga försiktighet« eller s. 287: »svenska regeringens kloka försiktighet gjorde sig nu som alltid gällande«.

Helt så godt som Sverige slipper slesvig-holstenerne og Preussen, de andre parter i sagen, ikke hos L. I det store og hele får man alligevel det indtryk, at L. har opbrugt sin moralske indignation på den danske politik, og at der altså ikke kan være meget igen til de andre. Slesvig-holstenerne er nok uforsonlige, men ikke som danskerne (se f. eks. s. 58), og de nærer nok »misstro« (s. 116), men der knyttes dog ikke noget skarpt dadlende tillægsord til denne. L.s velvillige bedømmelse af slesvig-holstenerne hænger sammen med eller giver sig udtryk i et par ting, som nedenfor skal omtales. Mest forbløffet er man over, at den preussiske politik, en politik, hvortil der gives mange interessante og oplysende bidrag i L.s arbejde, ikke kommer ud for nogen hårdere moralsk fordømmelse. Sidst i bogen (s. 362 f.) skriver L. — rosende?? — om »den stora överlägsenhet i diplomatisk skicklighet, som de preussiska statsmännen under hela denna konflikt lade i dagen gentemot danskarna . . .«. Men bestod denne »diplomatiska skicklighet« da ikke bl. a. netop i, at Preussen hele tiden vilde løbe fra fredspræliminærene, at udtalelser fra den preussiske udenrigsminister langt fra var til at stole på, og at kommandanten for de preussiske tropper i Sydslesvig, som skulde sikre, at bestyrelseskommissionen der blev adlydt, handlede fuldkommen i slesvig-holstensk ånd? L. selv fremhæver adskillige tilfælde af »tvetydighet« og »dubbelspel« i den preussiske politik, som vel nok for en væsentlig del bundede i modsætninger inden for selve regeringen (se s. 182 f., 201 og 207). S. 259 hedder det betegnende: »Det hände . . . ofta, att de löften, som givits av Schleinitz,

ogillades av Radowitz, varpå man sökte förklara dem på ett sätt, som gjorde dem fullständigt illusoriska«.

Med L.s velvillige bedømmelse af slesvig-holstenerne og hans krav om »forsonlighed« hos den danske regering hænger det sammen, at han hævder, at Slesvig og Holsten havde ret til at høre sammen, være forenede, og at han påstår, at den overvejende del af Slesvigs befolkning var »oprørsk« og tysksindet.

Hvad det første punkt angår, gentager L. blot uden nogen begrundelse de slesvig-holstenske læresætninger. Således udtaler han s. 351 efter omtalen af freden mellem Danmark og Preussen og den forestående kamp mellem Danmark og »Slesvig-Holsten«: »Ett folk stod endræktigt samlat att emot de europeiska makternas önsknningar börja en sista hopplös kamp för sina urgamla rättigheter«. Og disse »urgamla rättigheter« optræder mange gange i fremstillingen (se f. eks. s. 116 og s. 273), ligesom det betones, at slesvig-holstenernes »önsknningar« er »rättmätigt grundade« (s. 122).

Men disse »urgamle rettigheder« falder nu ifølge L. sammen med stemningen hos Slesvigs befolkning, og han anfører herfor talrige »beviser«, som der dog er skellig grund til at underkaste en lidt nærmere prøvelse.

At udtale sig om »stemningen« i en større befolkningsdel er nu i det hele et vanskeligt spørgsmål. Hvor varsom skal man ikke være hermed, såfremt man kun har et enkelt kildested eller en enkelt partiudtalelse at bygge på! L. synes nu beklageligvis ingen betænkeligheder at have i denne retning, og det er næsten utroligt, hvad han mener at kunne opbygge på basis af en enkeltpersons udtalelser. Jeg skal tage nogle eksempler. S. 168 skriver han om tilstanden i Slesvig mod slutningen af året 1849, at den blev »allt mer oeffterrættligt. I södra Slesvig ansågs landsförvaltningen ej längre hava någon makt, och även i norra delen började dess myndighet avtaga«. Som kildested herfor anføres et brev fra Flensborg uden afsender, der findes i Liliencrons arkiv i statsarkivet i Kiel. Mon det dog ikke havde været nok så betryggende for læseren, om L. havde stiftet bekendtskab med den på akterne byggede fremstilling af P. Lauridsen: *Mellem slagene* (»Sønderjydske Aarbøger«. 1899—1900), der udførligt skildrer bestyrelseskommissionens virksomhed, i stedet for at nøjes med et muligt tilfældigt stemningsudbrud i et privatbrev — oven i købet altså uden afsender!

Eller lad os nævne et andet eksempel. S. 177 udtaler L., at bestyrelseskommissionen fremkaldte en stadig almindeligere opposition: »Ej ens i Köpenhamn kunde man underlåta att ogilla dess styrelsemetoder«. Som bevis anføres 2 breve fra grevinde Louise

Reventlow. Men man må unægtelig spørge, hvilke kredse eller hvor store kredse der i København »ogillade« bestyrelseskommissionen, og hvad det var, de »ogillade«, og hvilke forudsætninger grevinde Reventlow havde for at udtale sig herom?

En kilde, L. fæster megen lid til, er Schleidens *Erinnerungen eines Schleswig-Holsteiners* (IV bd. 1894), skønt han dog et par steder (s. 148 note 17 og s. 177 note 37) konstaterer, at Schleidens pågældende opgivelser er urigtige. S. 73 citeres Schleiden som bevis for, at bestyrelseskommissionens forklaring af 12. nov. 1849, at den regerede »im Namen Sr. Majestät des Königs von Dänemark, Herzog zu Schleswig«, »kom . . . att öka i stället för att minska befolkningens ovilja mot landsförvaltningen«, og s. 75 hævdes med Schleiden som kilde, at proklamationen fra kongen til slesvigerne af 27. aug. »blev knappast någonstädes offentliggjort«. At denne udtalelse ikke er korrekt, vil fremgå af en undersøgelse om den kongelige proklamation, som jeg håber inden længe at kunne fremlægge.

L. vil, at den helt overvejende del af Slesvigs befolkning skal være slesvig-holstensksindet — ja, vel endog tysktalende! (se s. 3) — og han polemiserer derfor kraftigt mod datidens danske forsøg på at fremstille befolkningen som i det store og hele loyal og dansksindet. S. 179 skriver L., at »slesvigerne« i begyndelsen af febr. 1850 havde indsendt en mængde petitioner til statholderskabet. L. synes altså uden videre at identificere den tysksindede del af befolkningen med hele befolkningen. S. 177 har han for øvrigt allerede meddelt, at der daglig fra en mængde steder i Slesvig indløb petitioner til Kiel — en samling petitioner med »tusentals namnunderskrifter« omtales som beroende i Lilienrons arkiv — og at: »Det blev för varje dag allt tydligare, hur otillfredsställd man var i Slesvig och att dess befolkning[!] ej skulle giva sig til tåls, förrän hertigdömet återförenats med Holstein«.

For L. er de nævnte adresser m. m. et klart bevis på stemningen hos befolkningens majoritet, og han fortsætter (s. 179): »Att man i Slesvig — trots alla danska påståenden om motsatsen — var föga välvilligt stämd mot Danmark är tydligt, och det framgår särskilt klart av det svar, Tillisch lämnade sin regering på en begäran att söka åvägabringa en adress från Slesvigs befolkning till danska konungen¹. Han förklarade nämligen häri, att

¹ Denne L.s slutning, hvis fuldkomne urigtighed vil fremgå af det følgende, har man allerede gjort brug af fra slesvig-holstensk side, se H. Hagenahs anmeldelse af L.s bog i *Zeitschrift der Gesellschaft f. Schl.-Holst. Geschichte*. 63. bd. s. 455. Hagenah skriver her, at Tillisch »sich . . . nicht getraute, in Nordschleswig[!] eine Adresse im Sinne der Landesverwaltung, also der Dänen, zustande zu bringen«. H.s gengivelse dækker jo for øvrigt ikke helt, hvad L. skriver.

det vore ovisst, om han skulle kunna få en dylik till stånd, men han lovade, att en mot Danmark fientlig adress dock på allt sätt skulle förhindras«.

Der er unægtelig ikke meget rigtigt i dette stykke, ja, det eneste rigtige er vel næsten, at der virkelig foreligger et brev fra Tillisch — af 23. febr. 1850 — til den danske premierminister Moltke, et brev, som L. nok har set, men ikke forstået. For det første var det nu ikke den danske regering, som bad Tillisch om at fremskaffe en adresse til kongen. Allerede den 8. febr. meddeler Tillisch Moltke¹: »Nogle af de indflydelsesrigeste og meest agtede mænd af den loyale befolkning her i byen have henvendt sig til mig med forespørgsel, om der kunde være noget at erindre imod, at der herfra afsendtes en deputation til stormagterne for at modarbejde det indtryk, som oprørspartiet har søgt at gjøre ved forskellige adresser og afsendinge til Berlin. Man har derhos overleveret mig det hosfølgende udkast til den adresse, som en sådan deputation skulde overrække«. Tillisch ønsker nu gerne at vide regeringens stilling hertil, og han omtaler desuden, at der »alt i længere tid har cirkuleret en adresse af lignende indhold til Hs. Majestæt kongen, som allerede har fået et betydeligt antal underskrifter tildeels også i den sydlige deel af hertugdømmet . . .«. Moltke svarer 18. febr. Tillisch bl. a. med, at adressen kun burde leveres til England, og at den burde affattes i »et forsonligt sprog«, hvorfor M. har tilladt sig at gøre et andet udkast til adressen. I anledning heraf er det, at T. skriver sit nævnte brev af 23. febr. Han ved ikke, om han kan få den påtænkte adresse i stand og i hvilken form, »da anskuelserne ere så forskellige. Nogle ønske den størst mulige incorporation i Danmark, andre et ganske selvstændigt Slesvig og atter andre en vedblivende forening med Holsten«. Tiden vil vise, om han kan få disse forskellige anskuelser til at enes om en adresse, der ikke indeholder noget stridende mod regeringens ønsker, »men jeg håber det dog, og i ethvert tilfælde vil jeg være istand til at forhindre, at en adresse indgives, som kunde være skadelig for Danmarks interesse«. Når L. fortolker denne sidste sætning, som om T. lovede at hindre »en mot Danmark fientlig adress«, skyldes det formentlig, at han ikke kender korrespondancen i sin helhed. At der fremkom mod Danmark fjendtlige adresser, var T. — som L. jo lige har påvist — ude af stand til at hindre. Hvad T. mente sig i stand til at forhindre, var kun, at den omtalte adresse fra de loyale fik en form, der var Danmark diplomatisk skadelig, og herved tænkes

¹ Den følgende korrespondance mellem Tillisch og Moltke meddeles efter Tillisch' kopibøger i hans privatarkiv samt Moltkes brev i samme.

dog vistnok på, at den blev holdt i et for »uforsonligt« sprog — uforsonligt over for insurgenterne!

Men vi er endnu ikke nået til ende med urigtighederne i det nævnte stykke. Thi den, der læser det, må få det indtryk, at hvad T. ene udrettede, var eventuelt at hindre »en mot Danmark fientlig adress«. Blev det da ikke til noget med den i T.s brev af 8. febr. omtalte cirkulerende adresse og med henvendelsen til England? Jo, vist gjorde det det. Ifølge P. Lauridsen (S. A. 1900, s. 125) indgik der i vinteren 1850 til kongen en adresse med 8897 underskrifter — altså med »tusentals namnunderskrifter« — og tagende til orde for en konstitutionel forening mellem Danmark og Slesvig. En afskrift af denne adresse tilsendtes også Palmerston. Tillisch skriver herom 6. marts til Moltke, at der »i søndags« (d. e. 3. marts) overleveredes oberst Hodges — det engelske medlem af bestyrelseskommissionen — en adresse til lord Palmerston, væsentlig stemmende med det af Moltke den 18. febr. sendte udkast: »Da det ansåes umuligt at fåe samlet et betydeligt antal underskrifter uden altfor stor tidsspilde, har man henholdt sig til den Hs. Majestæt kongen med sidste pakkepost oversendte adresse, af hvilken en gienpart var vedlagt . . .«. Hodges selv skriver i et brev af 5. marts om adressen til lord Palmerston og den vedlagte kopi af adressen (bønskriftet) til den danske konge: »Jeg har fundet ud af, hvorledes bønskriftet kom til verden, og hvem underskriverne er, væsentligt godsejere, købmænd, næringsdrivende og bønder. Omtrent 600 er fra Sydslesvig«¹.

L. kender som ovenfor nævnt ikke P. Lauridsens afhandling »Mellem slagene«, ligesom han heller ikke har brugt bestyrelseskommissionens arkiv eller Tillisch' privatarkiv. Dette er der intet at sige til, så længe han holder sig til de rent diplomatiske forhandlinger, og m. h. t. disse har han, som fremhævet, gennemgået et såre udstrakt stof. Men når han altså ikke har noget grundigere kendskab til bestyrelseskommissionens virksomhed i Nordslesvig eller stemningen der, var en vis tilbageholdenhed i hans bedømmelser at ønske. Det, som møder os hos ham, er jo imidlertid lige det modsatte, og der skal herpå anføres endnu et eksempel. S. 173 skriver han: »Landsförvaltningens myndighet i norra Slesvig var sålunda nära nog ett militärt tvångsvälde«. Beviserne herfor finder L. i nogle udtalelser af Hodges, der yderligere siges at støttes af udtalelser af Tillisch.

Hvorledes forholdene i Nordslesvig var, kan man som sagt se hos P. Lauridsen, og der finder man mange vidnesbyrd om, at

¹ Se »Grænsevagten«, 8. årg. S. 275 f. De her meddelte uddrag af Hodges' indberetninger kendes ikke af L.

bestyrelseskommissionen kun kunde hævde sin myndighed ved en kamp med talrige slesvig-holstensksindede embedsmænd, der naturligvis også havde tilhængere i forskellige kredse af befolkningen. Men med udtrykket »ett militärt tvångsvälde« må L. dog vel mene, at den af bestyrelseskommissionen udøvede myndighed var en sådan, der — endda med skarpe midler — opretholdtes uden fornøden tilslutning fra befolkningens store flertal. En sådan karakteristik er ganske ved siden af.

At tilstedeværelsen af de svensk-norske tropper i Nordslesvig var af megen betydning for opretholdelsen af bestyrelseskommissionens autoritet og ro og orden, skal derimod ikke bestrides. Det er også dette, som Hodges og Tillisch i de af L. anførte udtalelser betoner. Og når de gør det så kraftigt, som det sker, skyldes det et bestemt formål, nemlig at vise, at bestyrelseskommissionen meget vel kunde have udøvet myndighed også i Sydslesvig, såfremt blot de preussiske tropper havde støttet den på samme vis som de svenske i Nordslesvig. Begge steder var der vanskeligheder at overvinde, men de preussiske tropper svigtede ganske deres opgave. Dette er baggrunden for de af Hodges og Tillisch fremsatte udtalelser.

Tillisch fremsatte sine i skrivelser af 14. febr. 1850 til Pechlin og til den danske gesandt i London Fr. Ditl. Reventlow¹. Grunden til, at bestyrelseskommissionens autoritet ikke kunde opretholdes i Sydslesvig, skyldtes — således refererer L. Tillisch — ikke, at »befolkningen där vore mer fientlig mot danskarna utan ... de preussiska truppernas inaktivitet. Även i norra Slesvig funnes mot landsförvaltningen fientligt sinnade ämbetsmän och förekomne tillbud till oordningar . . .«. Til dette referat må dog vistnok bemærkes, at det nærmest giver det indtryk, at Tillisch mente — hvad han selvfølgelig aldrig har gjort! — at stemningen i Nord- og Sydslesvig var ensartet. Men Tillisch skriver udtrykkelig i brevet: »Vel er den større deel af befolkningen i Nordslesvig loyalsindet, men embedsmændene tilhøre også der med få undtagelser oprørspartiet, og partierne ståe der, fornemmelig i byerne, langt skarpere imod hinanden end i Sydslesvig«. Endvidere tager han ganske vist også — efter min opfattelse med rette — til orde for, at stemningen i Sydslesvig ikke var helt sådan, som det slesvig-holstenske parti gerne vilde udgive den for. At hans redegørelse for forholdene i Nordslesvig skulde »bestyrka«, hvad L.

¹ L. har fejlagtig datoen 13. febr. Brevet til Pechlin i den af L. citerede pakke har den 14. febr. (rettet fra den 13??). Tillisch' kopibog har også datoen 14. febr., men rettet fra den 9.

hævder, at her rådede »nära nog ett militärt tvångsvälde«, kan jeg ikke se.

Hodges udtalelser — fremsat i en redegørelse af 13. febr. — begrundes, såfremt man tør dømme efter det i »Grænsevagten« 8. årg. s. 275 meddelte uddrag, heller ikke L.s påstand. Der foreligger for øvrigt udtalelser af Hodges i andre breve, der viser, at han anser Nordslesvigs befolknings store masse for dansksindet (se »Grænsevagten« 8. årg. s. 210 og 275). Det kan desuden nævnes, at L. i sit referat af Hodges' skrivelse af 13. febr., som han kender fra en kopi i statsarkivet i Berlin, slet ikke omtaler — jeg påstår ikke, at L. »fortier« (jvfr. senere) — at Hodges på det bestemteste tager afstand fra den mening, »at hele Sydslesvigs befolkning har erklæret sig imod regeringskommissionen«. I forbindelse hermed kan nævnes, at Hodges d. 16. marts 1850 meddeler (»Grænsevagten« 8. årg. s. 276): »Jeg fremsender et brev af 10de ds. til lord Palmerston, undertegnet af pastor Martens, Nykirke, og 291 beboere af Midtangel, hvori de udtrykker deres tilknytning til dansk suverænitet. Med få undtagelser er de mænd af en meget respektabel og velhavende klasse. Dette distrikt har været fremstillet som nærende meget anti-danske anskuelser«.

L. finder, hvad der i begyndelsen af denne anmeldelse nævntes, at danske fremstillinger som Neergaards og Thorsøes præges af »bristende objektivitet«, og jeg skal lige omtale et angreb, som L. ud fra denne opfattelse retter på de danske historikere. I kap. XII: »Andra direkta försöningsförsöket« har L. en udførlig skildring af det forligsforsøg, som i foråret 1850 gjordes fra slesvigholstens side ved afsendelsen til København af tre tillidsmænd: grev Ernst Reventlow-Farve, Heinzelmänn og Prehn. Forsøget førte ikke til noget, og i begyndelsen af juni¹ forlod de to sidste København, medens grev Reventlow først midt i måneden — og efter fra Bille, direktøren i det danske udenrigsministerium, at have modtaget et »consilium abeundi« — drog bort. I anledning af denne grev Reventlows afrejse, »ett formligt bortdrivande«, bemærker L.: »Betecknande nog förtiges denna episod i alla danska arbeten rörande dessa underhandlingar«.

Medens det nu er rigtigt, at denne episode ikke er omtalt i generalstabens værk eller hos Thorsøe og Neergaard, er det et helt andet spørgsmål, om det kan hævdes, at den »forties«, og om

¹ L. skriver (s. 278), at Prehn og Heinzelmänn den 8. juni »återvände ... till Kiel«. Datoen har L. åbenbart fra Schleiden (s. 377): »Am 8. Juni verliessen die Herren Heinzelmänn und Prehn Kopenhagen«. »Fædrelandet« 10/6 1850 siger dog, at afrejsen skete »igår«, og Prehn drog ikke direkte til Kiel (se »Fædrelandet« 13/6 1850).

man kan sige, at det er »betegnende«, at den er udeladt. For Neergaards vedkommende må bebrejdelsen for ikke at have medtaget episoden sikkert helt falde væk, da N. (I, s. 456) ikke engang har en halv side om forligsforsøget; vilde man endelig bebrejde ham noget, måtte man vel så hellere bebrejde ham, at han ikke tillægger forsøget større betydning. Derimod findes der i generalstabsværket og hos Thorsøe en udførligere omtale. Den ender sidstnævnte sted (I, s. 734): »De tre afsendinge vendte tilbage uden resultat«, medens generalstabsværket (III¹, s. 253) har: »I midten af juni afrejste derpå grev Reventlow til hertugdømmerne, hvorhen allerede noget tidligere de to andre afsendinge havde begivet sig«.

Nu må det dog imidlertid være en forudsætning for at kunne »fortie« en episode, at man kender den, og har generalstabsværket og Thorsøe overhovedet kendt de nærmere omstændigheder ved grev Reventlows afrejse? De har i hvert fald ikke kendt den række kildsteder, på hvilke L. bygger sin skildring — med hvor megen ret, skal jeg lade stå hen. Schleidens *Erinnerungen* er udkommet senere end generalstabsværket og Thorsøes fremstilling, og det utrykte materiale, L. her desuden benytter, har de ikke haft adgang til. Men når dette er tilfældet, bæres det mig for, at det kunde have været lige så godt, om L. havde sparet sin udtalelse, at det er betegnende for de danske arbejder, at episoden ikke omtales hos dem.

Man kunde selvfølgelig spørge: findes der da intet andet materiale end det af L. brugte til oplysning om episoden, og burde de danske forfattere ikke have kendt det? Noget bestemt svar herpå tør jeg ikke give. Sagen omtales i de datidige aviser — se f. eks. »Fædrelandet« ²¹/₆ og ²⁶/₆ 1850, men såfremt generalstabsværket og Thorsøe ikke har ønsket at bygge eller turdet bygge på disse avismeddelelser, der hentes fra tyske kilder, er der vist ingen særlig grund til at angribe dem herfor.

Der er endelig endnu et spørgsmål, som må berøres i forbindelse med L.s omtale af de danske historikeres »fortielse« af episoden. Når L. finder »fortielsen« »betegnende« er det, fordi episoden skal vise, hvor uforsonlig man på dansk side var, når man gav grev Reventlow det *consilium abeundi*, som ligestilles med »ett formligt bortdrivande« (hos Schleiden: »diese förmliche Ausweisung«). Men er der nogen rimelig årsag for danske historikere til eventuelt at »fortie« denne sag? Forhandlingerne mellem de tre slesvig-holstenske tillidsmænd og fra dansk side ministrene Madvig og Spønneck var forløbet resultatløse, Heinzelmann og Prehn vendte derefter tilbage til Kiel, medens grev Reventlow

forblev i København, søgte forbindelse med de fremmede magters gesandter og naturligvis bestræbte sig for at påvirke disse i slesvig-holstensk retning. Skulde der virkelig under sådanne omstændigheder være noget som helst dadelværdigt i, at man fra dansk national side ønskede, at greven fik gjort begribeligt, at man ikke længere ønskede hans nærværelse? Jeg fatter i hvert fald ikke, at der her er noget, som vi helst bør skjule.

— — —
De kritiske bemærkninger, som i det foregående er fremsat over for L.s afhandling, har ikke kunnet medtage alle de punkter, hvor kritik efter mit skøn er tiltrængt. De får imidlertid være nok som vidnesbyrd om den indstilling, der råder i L.s arbejde, og om de svagheder, der hæfter ved det, når han bevæger sig væk fra fremstillingen af de diplomatiske forhandlinger. Medens hans arbejde her — og de diplomatiske forhandlinger er tyngdepunktet i afhandlingen — sikkert må betragtes som et betydningsfuldt fremskridt for forskningen, vil hans indstilling og bedømmelser formentlig kun hæmme bestræbelserne for at se objektivt og forstående på den tids skarpe brydninger, bestræbelser, der må ligge såvel danske som slesvig-holstenske historikere på sinde.

Holger Hjelholt.

Johan Plesner: L'Émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIIIe siècle, Kbh. 1934.

Som bekendt gaar den hævdvundne Opfattelse af Toscanas Udvikling i Højmiddelalderen ud fra, at det merkantile Bourgeois i Firenze til Grundstamme havde afhængige Bønder fra Omegnen, der var flygtede til Byen for at undgaa Feudalherrerne og Kirkens Aag. Senere, da de havde vundet Frihed og Rigdom, hævnedede de sig paa deres gamle Herrer ved at fordrive dem fra deres Adelsborge og bemægtige sig deres Jordejendomme. Efter først at være bleven tvunget til at tage Ophold i Byen, blev Adelen senere kastet ud herfra i Landflygtighed.

Denne Betragtning, der ligger til Grund for Hovedværket om Firenze af R. Davidsohn, er i de senere Aar blevet alvorligt rokket af de to Historikere, der staar som Plesners Forgængere. Nicola Ottokar har peget paa, at den italienske Stad i Middelalderen bevarede en Arv fra Oldtiden og virkede som et Attraktionscentrum for Overklasserne i det omliggende Land; den mindede overhovedet mere om Oldtidens »civitas« end om dennes »urbs«. »Grundejere og Lensmænd fra »Contadoen« lever i Byen

og deltager ofte i dens økonomiske Liv; omvendt har de mere borgerlige Elementer, i hvert Fald de rigere og mere fremtrædende, ogsaa en Fod i »Contadoen«, hvor de har Besiddelser eller sidder inde med Jorder og Rettigheder under forskellige Retstitler, f. Eks. som Lensmænd.« Derfor er ifølge Ottokar den italienske Kommune allerede fra sin første Fase en aristokratisk Institution.

Fedor Schneider havde allerede forud for Ottokar paavist, at det italienske »castello« — hvorfra Indvandringen til Stæderne foregik — ikke, som hidtil antaget, altid behøver at betyde »Borg«, men at de Kasteller, der opstod mellem Aar 1000 og 1300, til Dels var befæstede Flækker, oprettede i offentligt Øjemed paa Kejserens Bud. Dog mente endnu Schneider, at Hovedmassen af Kastellerne var egentlige Adelsborge.

Det er i Fortsættelse af disse to Forskere, Plesner arbejder. Han har i flere Aar studeret i Firenze og dens Omegn. Foruden at sætte sig ind i den omfangsrige Litteratur om Emnet har han gennemarbejdet betydningsfulde Aktstykkksamlinger i det florentinske Statsarkiv — navnlig stammende fra Passignanoklostret og fra Landsognet Giogole; og ved et Studium af Terrænet med dets bevarede Levninger har han suppleret og rektificeret det Billede, som dannede sig for ham gennem de litterære Kilder. Maalbevidst har han afgrænset sit Emne til at omfatte det Problem, som hans Forgængere havde ladet ligge: Indvandringen til Firenze, saaledes som den formede sig fra et »Kastel« og fra et aabent Landsogn, idet han slutter, at Forholdene maa have været analoge i de andre Lokalteter, som vi ikke længer kan studere gennem et saa udtømmende Arkivmateriale.

Forfatterens første Resultat er, at ogsaa de Kasteller, som Schneider endnu opfattede som »adliche Wohnburgen«, i hvert Fald naar Talen er om Toscana, i Virkeligheden er befæstede Flækker, hvis Besiddere var kejserlige Lensmænd, ikke Borgere med privat Ejendomsret til Grunden. Befolkningen i alle disse Kasteller har privat- og ejendomsretligt været meget forskelligt stillet, men de maa betegnes som bestaaende af Frimænd, der som oftest ejede ikke blot deres Huse, men ogsaa havde Del i Kastellernes Mure. »Castellum« og »castrum« er derfor oprindelig identiske Begreber; en anden Sag er det, at vi i senere Tid møder Vulgærformen »cassarum« om den Adelsborg, der tidt havde opslugt det tidligere Kastels Huse i sig. En saadan virkelig Adelsborg kaldtes ogsaa »rocca« eller »arx«.

Der ligger i denne Bestemmelse af »Castellum« som en Flække, ikke som en Borg, utvivlsomt en vigtig videnskabelig Nyvinding. Bevismateriale kunde let have været forøget med en Mængde

(trykte) Kejserbreve fra første Halvdel af d. 12te Aarhundrede¹, som viser, at det samme var Tilfældet uden for Toscana, f. Eks. i Veronaegnen. I alle disse Breve jevnstilles »civitates« og »castella«, saa at det aabenbart i begge Tilfælde drejer sig om bymæssige Bebyggelser. En anden Sag er det, at Ordet »castrum« i de samme Breve synes at bruges i en forskellig Betydning, i hvert Fald naar man kommer til Øst- og Syditalien. I Keiser Lothars Bekræftelsesbrev for Klostret Monte Cassino bruges saaledes »castrum« afvekslende med »rocca« eller »petra« om en Mængde Lokalteter i Abruzzerne, Spoleto, Apulien og Calabrien, saa at der her aabenbart er Tale om virkelige Borge, sagtens stammende fra de tidligere Grænsekampe mellem Byzantinerne og Longobarderne.

»Castrum« og »Castellum« er altsaa aabenbart forskellige Begreber. Men vigtigere er det at klare, hvad der egentlig ligger i den sidste Betegnelse. Plesner har (S. 34) forsøgt en Definition, der lyder temmelig vag: »Man kan ikke tænke sig et Kastel, som ikke var uløseligt forbundet med Jurisdiktionen over et Distrikt, f. Eks. Rettigheder over dets offentlige Domæner, Vandløb, udyrket Jord, Græsgange o. s. v.« Bedre end at »tænke sig« eller »ikke tænke sig« Begrebet, er det dog at prøve, om der ikke lader sig udlæse noget af Dokumenterne, og det viser sig da, at de heller ikke her lader os i Stikken. Af Henrik IV.s Privilegier for Pisa 1081² ses det saaledes, at der her paa Landet (comitatus = det senere contado), som i alle Henseender var afhængigt af »Civitas«, fandtes to Kategorier af Bebyggelse: 1) »Castella«, hvis Beboere (homines) ydede en Naturalafgift (fodrum), »ligesom paa Markgreve Ugos Tid«, og 2) »Villae«, som ikke betalte denne Afgift, men til Gengæld ikke maatte holde Marked, undtagen naar de allerede paa Markgreve Ugos Tid havde haft Ret dertil. Begge Arter af Bebyggelse havde til Lovgivning en Repræsentation, bestaaende af tre »Seniores«, som var »meliores homines«. Kastellerne er altsaa ikke alene de befæstede Flækker, beboede af Lensmænd; de er ogsaa de eneste Steder uden for »Civitas«, hvor Handel maa drives. Ved Siden af dem findes de ubefæstede »Villae«, rene Landsbyer eller Enestegaarde³.

Disse Bemærkninger gør intet Skaar i Forfatterens Hovedresultat, at Kastelet normalt er den lille provinsielle By i Modsæt-

¹ Die Urkunden d. deutschen Könige und Kaiser. VIII (1927) i Mon. Germ.

² Muratori: Antiqu. Ital. (1741). IV, 20.

³ Om Rigsklostret Monte Cassino hedder det: »Abbas singula monasterii *Castella* muris in giro muravit ibique rusticos, qui hactenus *in villis* habitaverint, manere constituit«.

ning til Hovedstaden, »Civitas«. Man kan vel have svært ved at tro, at Toscana ikke ved Siden af disse Kasteller skulde have haft et vist Antal Adelsborge. Men i hvert Fald har Forfatteren bevist, at den fremherskende Type er Kastellet, og Forholdene inden for dette skildres herefter i 2det og 3dje Kapitel. Det dokumenteres, hvor forskellig de enkelte Beboeres Retsstilling kunde være¹, uden at man derfor kan betegne nogle i Modsætning til andre som »ufrie«. Særlig Fortjeneste har Plesner her ved at have godtgjort, hvor grundforskellig Borgernes Stilling kunde være person- og ejendomsretligt, og hvor let man vilde gribe fejl, hvis man fristedes til at bestemme denne Stilling ud fra deres Optræden i en bestemt Situation, hvor det f. Eks. blev af økonomisk Betydning for dem at betegne sig selv som afhængige. Det er derfor nødvendigt at følge den enkelte Borger gennem hele hans Liv for at blive klar over hans virkelige Stilling ved at se hans Optræden i en Række forskellige Situationer. Ja, han maa, for at man kan naa til fuldkommen Klarhed, indføjes i sin Slægt, og Plesner har da ogsaa opstillet en Række Stamtavler over de vigtigste Slægter i Pasignano og i Giogole. Disse Stamtavler bygger paa et meget spredt og vanskeligt tilgængeligt Arkivstof.

Efter særlig at have studeret Befolkningssammensætningen i Pasignano — fordi dettes Arkiv er det bedst bevarede af alle Kastellers — paaviser Forfatteren i 4de Kap., at herfra (som fra de andre Flækker?) flyttede Flertallet af Jordejerne under Højmiddelalderen til Firenze, men vedblev samtidig at være Herrer over deres gamle Ejendomme. Her er ikke Tale om en »Flugt af stavnsbundne Bønder, hvem Byens Luft gør fri«; tværtimod, det er først de mest velstaaende, derefter de mere velstaaende, der forlægger Residenserne. Den Indvandring af Adelen til Firenze, der af tidligere Forskere opfattedes som foregaaet senere og da som en Virkning af Borgernes Erobring af »Contadoen«, betegner i Virkeligheden det primære Trin. Eller med andre Ord: Firences Storborgere er netop identiske med disse indvandrede Adelsmænd og Grundejere.

At Forholdene var analoge i et aabent Landsogn, vises endelig i 5te Kap. ved Gennemgang af Notarprotokoller, stammende fra Notaren Ser Tano fra Sognet Giogole. Ogsaa de herfra indvandrede florentinske »cittadini« vedblev paa det nøjeste at føle sig knyttede til den fædrene Jord, selv om denne efterhaanden

¹ Med Urette sættes dog S. 35 *livello* lig med *emphyteusis*. Det første er en Forpagtning paa 29 Aar; det sidste en arvelig og afhændelig Forpagtning, dog i sidste Fald med Indløsningsret for Ejeren.

forpagtedes ud. »Det er ikke helt faa Florentinere, der den Dag i Dag ejer den Jord, deres Forfædre sad paa før Aar 1300« (S. 210).

Man kan nok nære sine Tvivl om, hvorvidt Ottokars Værker, hvorpaa Plesner først og fremmest bygger, i den Grad, som han antager, skulde betegne et videnskabeligt Gennembrud, thi allerede 1909 understregede Ernst Mayer i sin »Ital. Verfassungsgeschichte«, at lige fra Romertiden var Territorierne i Italien i den nøjeste Afhængighed af »Civitas« baade i statslig og i kommunal Henseende, og det følgende Aar 1910 tegnede Alfr. Hessel i sin Bolognas Historie mellem 1116 og 1280 et Billede af Byens Udvikling, der paa det nøjeste svarer til det, som Ottokar senere udkaster for Firenze. Omvendt synes Plesner ikke altid at være helt retfærdig over for sin fjernere Forgænger Davidsohn (se saaledes Bemærkningerne om Skovarealet S. 16 og Naturretten S. 118). Mere Grund havde der for ham været til at kritisere de sammenlagte Tal paa Kasteller i Firenzes Contado, som Plesner S. 2 overtager fra Davidsohn, thi da de kun bygger paa den Tilfældighed, om et Kastel nævnes i et bevaret Dokument eller ikke, er det klart, at der kun kan tillægges dem en meget begrænset Værdi.

Mere Vægt har dog de Betæneligheder, som maa rejse sig fra, at Afhandlingen er opbygget paa en saa snæver Basis. At tage Pasignano som Typen paa et florentinsk Castello (S. 71), synes lidt træffende, thi selv om Klostret maaske sad inde med samme Rettigheder som den adelige Grundlægger af et Kastel, kan Forholdet mellem Herre og Undersaatter have formet sig ganske forskelligt inden for disse to Kategorier. Det er i saa Henseende nok at pege paa den Forskel, der naturligt maatte ligge i Militærpligten. Og at bygge Undersøgelsen paa Pasignano og Giogole alene, er farligt, naar man betænker, hvor differentieret Middelalderens Samfund var i Sammenligning med Nutidens. Der blev endvidere under den mundtlige Forsvarshandling for Dr. Plesners Bog fra anden Side peget paa den mærkelige Omstændighed, at de Indvandrere, som vi ud fra denne kan følge, netop ikke gik op i de store Købmænds Klasse, men snarere vendte sig til den studerende Stand. De er altsaa ikke noget godt Bevis for Thesen, at Storkøbmændene kom fra Landadelens Rækker. Saaledes kan der rejses visse Betæneligheder mod de Følgeslutninger, som Forfatteren har draget af sine Studier. Men skulde det ogsaa ved videre Forskning vise sig, at det af ham fremdragne Stof ikke er saa typisk for den almindelige Udvikling, som han selv tror, vil Studierne derover dog altid hævde deres Betydning ved at have slaaet Fødderne bort under Almengyldigheden af Davidsohns Opfattelse.

Endelig skal der peges paa, at vi jo ikke véd synderligt om

Forholdene i de ubefæstede »villae«, der ved Siden af Kastellerne prægede det toscanske Landskab. De til Firenze indvandrede store Godsejere har formodentlig — ligesom Alfr. Hessel har godtgjort det for Bolognas Vedkommende — delvis ladet deres Jord dyrke af afhængige »coloni«. At der foreligger et Problem i disse »coloni«s videre Skæbne, er tydeligt, thi kun en Del af Storkøbmandsklassen er bleven rekruteret fra indvandrede Adelsmænd. Men at føre Bevis for eller imod, at en anden Del af Købmændene kan stamme fra de jevneste Lag af Bondestanden, er mer end vanskeligt. Vi har jo ikke en Gang Sikkerhed for, at »coloni« ikke kan være flyttet til en anden »civitas« end den, der dannede Centrum for deres egen »Contado«.

Paa en Del Punkter kan man saaledes fristes til at foretage en Begrænsning af de af Forfatteren fremsatte Forskningsresultater og til at ønske, at Begrebsdannelserne havde været dybere og klarere. Værre er dog de Anker, som kan fremsættes mod Bogens ydre Form. Forfatteren mangler aabenbart Kendskab til videnskabelig Bogteknik; Leddelingen er mangelfuld; der mangler Sideoverskrifter, Indholdsfortegnelse og Register; Omslagsbilledet er — uden at der gøres opmærksom derpaa — hakket i Stykker; Kortet er daarligt (mangler bl. a. de S. 53 nævnte Lokalteter Paterno og Montegrossoli) og spænder over et altfor lille Omraade. Ogsaa over selve Teksten er der adskilligt at anke; Terminologien er saaledes ikke fast (»Arnebøgerne« kaldes S. 68 »livres de foyers« eller »registres de foyers«, S. 73 »livres des feux« og S. 129 »listes des feux«); der er mange Trykfejl og Fejl i Bogtitlerne og i de latinske Citater. Men det værste er, at den franske Oversættelse, hvori Bogen alene er offentliggjort, er saa slem, at den undertiden er ligefrem uforstaaelig. Det er ikke alle, der er saa heldige som Undertegnede, at han kunde have den danske Originaltekst ved Siden og i Tvivlsmaal søge dertil¹.

Og dog, hvorledes er det muligt at vredes paa en Forfatter, der forsker og skriver med en saadan Kraft og Energi, at den ogsaa bryder ud i hans livfulde Stil. Eksemplerne herpaa er mange; saaledes S. 112 f.: »Landadel, der tæmmes af Borgerhæren? Nej, store Lovbrydere, der straffes af det Samfund, de selv tilhører«. — »Var det Historiebøgernes tæmmede og ødelagte Landadelsmænd? Nej, det var højststillede Medlemmer af Bystaten, dens Støtter i Faren.« Det er en Bog, der baade i Indhold og Form er særpræget og gennemstraalt af Aand. Skal man nærmere bestemme den intellektuelt, vil man først og fremmest pege paa dens Forfatters

¹ Hvorfor betegnes S. VII den økonomiske juridiske Skole som »une discipline philosophique«? Mere nærliggende vilde vel »scientifique« være.

Evne til at se. Inspireret af Lorenzettis store Billede i Siena (se Omslaget) gaar Sagforholdet med et Slag op for ham, og under Studier i Marken og i Arkiverne forfølges derpaa Sporet. Det er denne Evne til at forbinde forskellige Hjælpevidenskaber med Historien, en Slags »de forenede Vaabens Taktik«, der bringer Sejren. Men den skyldes ogsaa Evnen til at spørge, saa at Problemerne belyses fra en Række forskellige Sider. Endelig viser denne Studie, ligesom Forfatterens tidligere (over den sønderjydske Stænderforsamling i 1850-erne og over florentinsk økonomisk Historie) hans Evne til hurtigt at orientere sig paa nye Studiefelter og til at gribe det centrale. Hans Produktion vidner om betydelig aandelig Rigdom, og i Noterne til »L'émigration de la campagne« loves der jo ogsaa en Række nye Arbejder, behandelende beslægtede Emner.

Disputatsen bygger paa Nicola Ottokar, men paa samme Maade som Kr. Erslev i sin Disputats (»Konge og Lensmand«) drog Konsekvenserne af det nye Syn, som C. Paludan Müller gennem Fundet af Johan Peins Brev havde faaet paa Begivenhederne i August—Oktober 1536. Det er desværre kun sjældent, nordiske Forskere kan give selvstændige Bidrag til den historiske Verdenslitteratur. Det maa formentlig, at det foreliggende Arbejde vil skænke Forfatteren et Navn som Videnskabsmand ogsaa uden for Danmark.

Knud Fabricius.

Nyt fra historisk Videnskab.

Med Otto Brandt, som 16. Januar 1935, kun 42 Aar gammel er afgaaet ved Døden, har Tyskland mistet en af de betydeligste Forskere indenfor den unge Historikergeneration. Samtidig er bristet et Baand mellem danske og tyske Historikere. Otto Brandt var Elev af Herman Oncken og Max Lenz, habilerede sig 1916 med et Arbejde om *England und die Napoleonische Weltpolitik 1801—03*, og blev i 1919 ansat ved Universitetet i Kiel, som han først forlod i 1928 ved Udnævnelsen til Professor i Erlangen. Otto Brandt var rigt begavet, levende og frodig, med en mærkelig menneskelig og videnskabelig Indlevnings- og Tilpasningsevne. Skønt født i Rhineggen blev han hurtigt fortrolig med Hertugdømmernes Historie, knyttede Forbindelser og Venskab med danske Fagfæller, lærte Dansk og erhvervede nøje Kendskab til dansk Historie. Gennemtrængt af tysk Historieforskningens universalhistoriske Traditioner og lydhør for Samspillet mellem Aandsliv og Politik, skabte han Arbejder, hvis Emner tilhørte Hertugdømmernes Lokalhistorie, men i Behandling og Opfattelse aabnede videre Perspektiver. Svagest var vel hans Skrift om *Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänische Könige* (1927), fyldig og overlegen hans *Oversigt over Slesvig-Holstens Historie* (1925). Sit Navn som Historiker grundlagde han ved Bogen om *Geistesleben und Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts* (1925) og befæstede det ved Skildringen af *Caspar von Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II* (1932). Begge Bøger har dansk Historieforskning til Forudsætning, men udnytter nyt Materiale, er ypperlig skrevet og vidner om adskillig psykologisk Forstaaelse. Maaske kunde Otto Brandt være tilbøjelig til at trække Linjerne for haardt op, gaa for vidt i sin Stræben efter at idealisere og spænde Synsvidden til Bristepunktet. Det betyder mere, at han i væsentlig Grad og paa ejendommelig Maade har uddybet Forstaaelsen af den dansk-tyske Helstat og af Forudsætningerne for dens Op-

løsning. Forskellige Elevarbejder vidner om, at Otto Brandt ogsaa efter Forflyttelsen til Erlangen bevarede Interessen for nordisk Historie. Adskilligt har dog tydet paa, at han var ved at søge nye Opgaver for sin utrættelige Forskertrang. Ved sin Død har han saaledes efterladt sig en næsten fuldført Skildring af Tysklands Historie 1789—1815, bestemt som Bidrag til en Haandbog i tysk Historie.

Axel Linvald.

De stadig fortsatte *Gravninger i og ved Hedeby* har, siden den sidste Meddelelse blev givet her i Tidsskriftet (10. Rk. II, 421 ff.), fremkaldt en Række nye Indlæg vedrørende Resultater, som er naaet, og Teorier, som er opstillet.

Prof. Dr. G. Schwantes har i *Die Ausgrabungen in Hailhabu* (Korrespondenzblatt d. Gesamtvereins d. deutsch. Geschichts- u. Altertumsvereine 1933, 65 ff.) givet en ganske kort Oversigt over Arbejdet til og med 1932, og for de mange, som med Interesse besøger Udgravningsfeltet, har han udsendt en *Führer durch Hailhabu* (Schlesw. 1932). De fleste Indlæg skyldes dog, som rimeligt er, den praktiske Leder af Gravningerne, Dr. Herbert Jankuhn. For *Die Ausgrabungen in Hailhabu, 1932* med de værdifulde Fund af Hustømmer og Træinventar gjorde han foreløbig Rede i Kieler Neueste Nachrichten ^{23/11} 1932, medens han i Nachrichtenblatt f. deutsche Vorzeit VIII, (1932), 188 meddelte *Neue Funde zur Frage des Transitverkehrs Hailhabu-Hollingstedt*. Til disse mindre Notitser slutter sig mere udførlige Fremstillinger, saaledes *Die grösste germanische Handelsstadt an der Schlei* (Velhagen & Klasings Monatshefte 1934, 546 ff.), *Hailhabu* (Die Heimat 1933, 81 ff.), *Die Ergebnisse der Grabungen in Hailhabu* (Neue Jahrb. f. Wissenschaft u. Jugendbildung, XI (1935), 164 ff.) og den betydningsfulde, samlede Redegørelse for *Die Ausgrabungen in Hailhabu 1930—1933* (Nordelbingen, IX (1933—34), 341 ff.).

Det Billede af Vikingebyen bag Halvkreds volden, som efterhaanden træder frem for os, takket være de omfattende og omhyggelige Undersøgelser, som skyldes Prof. Schwantes' Initiativ, paakalder stadig ny Interesse for Problemer, der i lange Tider har sysselsat Forskerne — f. Eks. det Problem, der knytter sig til Dobbeltnavnet Slesvig-Hedeby.

Medens man i Almindelighed har godkendt Sophus Müllers Opfattelse: at Navnene til at begynde med betegnede to forskellige Byanlæg, Slesvig Nord for Slien og Hedeby ved Haddeby Nor, har Prof. Schwantes gjort sig til Talsmand for en anden Teori: Dobbeltnavnet har fra første Færd været anvendt om Byen bag

Halvkredsvolden. Her har ikke alene den svenske Kongeæts og Runestenenes Hedeby ligget, men her maa vi ogsaa søge Ansgars Slesvig og Gudfreds Slistorp. I det mindste fra det 9. Aarhundredes Begyndelse har der paa dette Sted været en bymæssig Bebyggelse, som har baaret det sachsisk-nordiske Dobbeltnavn — ganske som Ethelwerd bevidner det omkr. Aar 1000. Denne Teori, som Dr. Jankuhn i sine tidligere Publikationer syntes at stille sig afventende overfor (se nærv. Tidsskr. 10. Rk. II, 423), har han nu givet sin Tilslutning, da den efter hans Mening er den »bedst begrundede« (Nordelbingen, IX, 366). Det er umuligt paa dette Sted at tage Spørgsmaalet op til virkelig Drøftelse. Dets store Betydning for vor Forstaaelse af det hele Anlægs Karakter nødvendiggør imidlertid, at en Drøftelse senere maa finde Sted. Her skal jeg nøjes med et Par korte Bemærkninger, som de offentliggjorte Indlæg giver Anledning til.

For det første forekommer det mig meget voveligt at fastslaa Tilstedeværelsen af en virkelig By allerede i første Halvdel af det 9. Aarh., naar vi hidtil ikke — trods omfattende Undersøgelser — har fundet en eneste Hustomt, der med Sikkerhed kan siges at være ældre end det 10. Aarh. Der er fundet en Del Grave fra det 9. Aarh.; men hvad siger det? I 1914 blev der under Forbindelseshalvningen afdækket en Grav, som var endnu ældre, og Dr. Jankuhn er virkelig tilbøjelig til paa dette spinkle Grundlag at slutte, at der »in der Nähe von Haithabu oder sogar auf derselben Stelle schon vor der eigentlichen Wikingerzeit gesiedelt worden war« (Nordelbingen, IX, 365). At Folk har boet i denne Egn, vil selvfølgelig ingen nægte; men hvor skulde det være muligt ud fra de hidtil paaviste Grave at dokumentere Tilstedeværelsen af en By — en Havn, »ubi ex omni parte conventus siebat negotiatorum«? Ikke engang Fund af Støbeforme fra det 9. Aarh., som kunde tyde paa, at der her har fundet en Smykkefabrikation Sted med Salg for Øje, berettiger til den Slutning, at Ansgars Slesvig har ligget her. En saadan Slutning maatte forudsætte, at det arkæologiske Fundmateriale ikke utvungent lod sig fortolke paa anden Maade, og da dette er Tilfældet, bør man undlade at tage saa afgjort Stilling til Spørgsmaalet, som de to tyske Forskere har gjort i deres sidste Publikationer, og oppebie Resultatet af de fremtidige Undersøgelser.

Man bør det saa meget des mere, som der allerede nu (ved Gravningen i 1933) er fastslaaet et Forhold, der vanskeligt lader sig forene med Teorien om Slesvigs (Slistorps) Beliggenhed ved Haddeby Nor, nemlig at Voldstykket fra Gottorpenge mod Danevirke Sø har haft sit Gravforsvar langs Sydsiden. Dr.

Jankuhn gør selv opmærksom paa, at denne Kendsgerning udgør »eine Schwierigkeit« for Prof. Schwantes' Opfattelse. I det nævnte Voldstykke erkendte Sophus Müller med genialt Skarpblik en Del af Kong Gudfreds Vold, og han kunde derfor ikke tænke sig det 9. Aarhundredes Slesvig liggende Syd for Volden — ude i det ubeskyttede Forterræn. Dr. Jankuhn kalder det rammende for »eine auffallende Tatsache«, hvis Volden stammer fra Gudfreds Tid. »Auch wenn der Wall in erster Linie mit dem Handelsweg zusammenhing und nicht einen Landesschutz darstellte, ist es auffallend, dass diese Anlage mit der Siedlung nicht zusammenhängt.« (Nordelbingen, IX, 366) Han ser kun to Muligheder: enten er Slistorp ikke identisk med Bebyggelsen ved Haddeby Nor (»nicht identisch mit dem Sleswic und dem Haithaby Ethelwerds ist«), eller ogsaa er Voldstykket ikke Kong Gudfreds. Arkæologisk kan dets Alder endnu ikke bestemmes med Sikkerhed, og teoretisk set foreligger den Mulighed, at det udgør »der jüngste Teil der ganzen Anlage«. Det vil dog vistnok være mere end vanskeligt at begrunde en saadan Opfattelse, og det skal forøvrigt understreges, at Dr. Jankuhn heller ikke forsøger det. Han opstiller den kun som en mulig Arbejdshypotese.

Betydningsfuld er den Kendsgerning, som Gravningerne i 1933 bragte for en Dag, at Danevirke oprindelig har strakt sig helt hen til Hollingsted, hvor der jo i 1932 paavistes en med Hedeby jævngammel Boplads — den store sydslesvigske Handelsvejs vestlige Udgangspunkt. Dr. Jankuhn antyder i største Korthed Gravningsresultatet (Nordelbingen, IX, 367). De forskellige Hustyper, der er konstaterede i Bebyggelsen bag Halvkredsvolden, søger han (Neue Jahrbücher, XI, 166 f.) at indordne i en større Sammenhæng, visende dels »nordgermanske«, dels »vestgermanske« Elementer. Nogen egentlig Byplan mener han det derimod endnu ikke muligt at fastslaa. Det forekommer mig dog, at vi allerede kan skimte enkelte store Hovedlinier i en saadan, og for dem har jeg søgt at gøre Rede i en lille Afhandling om *Det gamle Hedeby. Byplan og Huse* (Tiilskueren, Marts 1933, 165 ff.). Hvad Forbindelsen mellem Hedeby og det svenske Birka angaar, kan der henvises til et smukt illustreret Indlæg af Holger Arbman: *En handelsväg för 1000 år sedan* (Jorden runt, Maj 1933, 225 ff.).

En Mand, som med betydelig Iver har kastet sig over de Problemer, der knytter sig til Sliegnens Historie, er Dr. Friedrich Frahm, Altona. Jeg har tidligere (nærv. Tidsskr. 10. Rk. I, 502) henledt Opmærksomheden paa et Par af hans Studier. Til dem er senere føjet andre: *Beiträge zur Baugeschichte Danewerks* (Nordelbingen, IX (1933—34), 370 ff.), *Schleswig-Haithabu und die Ans-*

karskirche in Haddeby (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LXII (1934), 156 ff.) og *Grabungen und Forschungen aus der Wikingerzeit der Schleswiger Landenge* (Hist. Zeitschr. CLI (1933), 1 ff.). Om dem alle gælder det, at Forfatteren ikke er bange for at fremsætte nye Hypoteser, men at hans kildekritiske Metode ofte er lige saa overraskende som hans Resultater. Hans Kendskab til de senere Aars nordiske Forskning synes at være meget begrænset og en mærkelig Misforstaaelse, som han gør sig skyldig i, kunde tyde paa, at denne Begrænsning skyldes manglende sproglig Indsigt.

Endelig er der Grund til at nævne Museumsdirektør, Dr. Alfred Kamphausens Beretning om *Die Probegrabung an der Kirche zu Haddeby. Zur Frage Schleswig-Haithabu* (Zeitschr. d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LXIII 406 ff.). Ved Prøvegravninger, som udførtes i April Maaned 1934, blev der c. 1,45 m under den nuværende Jordoverflade ved Haddeby Kirke fundet Rester af en Plankebelægning og af forraadnet Tømmer, som kunde tyde paa, at der her har staaet en Trækirke forud for den c. 1200 opførte Stenkirke — et langt fra overraskende Forhold. Overraskende vilde det derimod være, hvis man her havde truffet de sidste svage Spor af den berømte Kirke fra »Vita Anskarii«, og da der ikke blev paavist det mindste, som kunde datere den formentlige Trækirke, gør man klogest i ikke at bygge altfor vidtgaaende Hypoteser paa Fundet; thi, som Kamphausen saa rigtigt siger: alt udover det sikkert fastslaaede »ist Wunschbild und deshalb angesichts der Wichtigkeit des mit der Lösung in Zusammenhang stehenden Fragekomplexes, der bis in das aktuell Politische spielt, scharf abzuweisen«.

Vilh. la Cour.

Gennem Skildringen af Arkonas Indtagelse indprentes de Dan-skes Erobring af Rügen aarligt Tusinder af danske Skolebørn. Men forbavsende er det, saa lidt man iøvrigt hører om, hvorledes Rügens Afhængighed af Danmark i de kommende Tider artede sig. Ganske vist — epokegørende følger i vort Folks Historie har denne Forbindelse ikke faaet. Men det var dog vel nok værd en-gang at gøre Status op og undersøge, hvad herom kan siges. Ingen dansk Historiker har hidtil givet sig i Lag hermed til Trods for, at der længe har været gode Hjælpemidler forhaanden, ikke mindst Fabricius' kendte »Urkunden zur Geschichte des Fürstentums Rügens« I—IV (1841—69). Nylig er Spørgsmaalet derimod taget op til Undersøgelse fra tysk Side. Resultatet foreligger i en Dissertation fra Universitetet i Greifswald Carl Hamann: *Die Beziehungen Rügens zu Dänemark von 1168 bis zum Aussterben der*

einheimischen rügischen Dynastie 1325. (Greifswalder Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters, udg. af Prof. Dr. A. Hofmeister, Nr. 4).

Med stor Grundighed gennemgaaes de forskellige Former, under hvilke Tilknytningen mellem Rügen og Danmark lagde sig for Dagen. Der redegøres for de kendte Forleningsbreve fra danske Konger til Fyrsterne paa Rügen, for rügiske Fyrsters Deltagelse i danske Hoffer og danske Krigstog (f. Eks. 1219), for Rügens kirkelige Forhold (Rügen blev jo en Del af Roskilde Stift og vedblev at høre dertil længe efter, at enhver politisk Forbindelse mellem Danmark og Rügen — i 14. Aarh. — var ophørt), for Familieforbindelser mellem Fyrsterne paa Rügen og det danske og norske Kongehus, for de rügiske Fyrsters ofte betydelige Besiddelser i Danmark (Bornholm, Møen, ret store Omraader paa Sjælland), for Danskes Bosættelse paa Rügen og for, hvilke rügiske Riddere der har været i dansk Tjeneste. Desuden behandles som Tillæg Rügens Forhold til det tyske Rige og til Naboerne, Østpommern, Pommern og Mecklenburg.

Enhver, der beskæftiger sig med dansk Middelalderhistorie, vil anerkende, at der er gjort et stort og flittigt Samlerarbejde. Men som Skriftet foreligger, kunde man maaske nok have ønsket, at Forfatteren, hvis Omhu for at faa alle Enkeltheder med i og for sig er prisværdig, havde hævet sig lidt mere op over Stoffet og derved undgaaet det noget opregnende Præg, der unægtelig ofte hviler over Fremstillingen. Forf. drøfter baade i Tekst og i Noter adskillige Tvivlsspørgsmaal. Havde det ikke været naturligt til Indledning ogsaa at drøfte Spørgsmaalet om Aarstallet for Danmarks Erobring af Rügen? Her har Johs. Steenstrup i sin Bog om »Venderne og de Danske før Valdemar d. Stores Tid« (1900) og for ham A. D. Jørgensen dog tydeligt søgt at vise, at Aaret maa være 1169. Men Dr. Hamann gaar uden Diskussion ud fra de tyske Kilders 1168. Rent teknisk kunde der have været anvendt lidt større Konsekvens og Nøjagtighed i Noteapparatet, hvis Henvisninger (bl. a. til »Det danske Folks Historie«) undertiden virker tilfældige. Bogen indeholder flere illustrerende Kort — paa et af disse burde en Fejl som Æberholt (for Æbelholt) være undgaaet. Som Helhed maa det dog siges, at der ved det foreliggende Arbejde er tilvejebragt en brugbar Hjælp til Orientering i det skildrede Afsnit af Danmarks Historie i Middelalderen.

Johannes Lomholt-Thomsen.

Gennem adskillige Aar er der i Tyskland under Form af Dissertationer fremkommet en Række Undersøgelser, hvis Æmne er de

pavelige Legaters Virken rundt i Landene op til det 13. Aarhundredes Slutning, nemlig: Helene Tillmann: *Die päpstlichen Legaten in England bis zur Beendigung der Legation Gualas (1218)* (Bonn 1926), — Otto Engelmann: *Die päpstlichen Legaten in Deutschland bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts* (Marburg 1913), — Otto Schumann: *Die päpstlichen Legaten in Deutschland zur Zeit Heinrichs IV und Heinrichs V (1056—1125)* (Marburg 1912), — Joh. Bachmann: *Die päpstlichen Legaten in Deutschland und Skandinavien 1125—1159* (Berlin 1913), — Werner Ohnsorge: *Päpstliche und gegenpäpstliche Legaten in Deutschland und Skandinavien 1159—1181* (Berlin 1929), — Ina Friedländer: *Die päpstlichen Legaten in Deutschland und Italien am Ende des 12. Jahrhunderts (1181—1198)* (Berlin 1928), — Heinrich Zimmermann: *Die päpstliche Legation in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (1198—1241)* (Paderborn 1913) — og J. Müller: *Die Legationen unter Papst Gregor X (1271—1276)* (Röm. Quartalschrift, XXXVII). Skrifterne fra Marburg og Berlin skylder Professor Brackmann deres Tilblivelse og har Sammenhæng med hans og Kehrs vidtspændende Arbejder; enkelte Dissertationer er udgaaet fra katolske Universiteter; saa at sige alle er de flittige Laboratorieundersøgelser, der vel ikke ændrer synderligt i Opfattelsen af Legatinstitutionens Udvikling og dens Betydning for Gennemførelsen af den kirkelige Centralisation, men præciserer hvad Kilderne meddeler og kan i saa Henseende være nyttige Hjælpemidler.

Et Par af disse Arbejder strejfer Danmarks Kirkehistorie. Bachmanns Bog er præget af solid tysk Skole, men ret traditionsbunden, og Forfatteren kender ikke meget til dansk Overlevering og dansk historisk Forskning. For Ohnsorges Vedkommende træder dette Forhold end mere grelt frem. Hans Bog er fra 1929. Han citerer Pontoppidan, Suhm og Münter, men kun yderst sparsomt og ganske tilfældigt nogle senere Forf. Han bruger Hamsfort som Kilde uden Forstaaelse af, at han er en humanistisk Skribent, og uden at skelne mellem, hvad Hamsfort har set i Diplomer og hvad han føjer til af egen Imagination.

Vi skal ikke følge Rækken af Legater i Danmark: Albericus, Kardinalpresbyter ved S. Petri ad vincula, — Kardinalpresbyter E, — Martinus, Kardinalpresbyter ved S. Stephani in Celio monte, — Theodignus — Hubaldus — Nicolaus, Kardinalbiskop af Albano — etc., men kun m. H. t. sidstnævnte erindre om L. Weibulls kritiske Undersøgelse (Den skånska kyrkans älsta historia i Hist. Ts. f. Skåneland V) og m. H. t. Martinus stærkere betone Overleveringens Skrøbelighed. Eneste Kilde for hans Sendelse til Danmark er, naar alt kommer til alt, Bernhard af Clairvaux's ofte gentagne

Ord om den fromme Legat, der kom fattig hjem fra sin Rejse. Hvad Theodignus angaar, bemærker Bachmann, at ingen af det Navn er at finde i Pavens Kreds; men mon han ikke skulde være identisk med den kendte Kardinalbiskop af S. Rufina Theodewinus, der udfoldede stor Virksomhed som Legat i Tyskland. »Theodignus apostolice sedis legatus« underskriver et Brev 8. August 1139 udstedt paa en utvivlsomt meget vigtig Synode i Lund, hvor han førte Forsædet (Rep. 9). Brevet er kun overleveret gennem Hamsfort, hvorfor Fejlskrivning af Navnet og Udeladelse af Kardinaltitlen ligger indenfor Sandsynlighedens Grænser. I 1134 er Theodewinus netop ikke paa Sendefærd i Tyskland. Hans Tilstedeværelse i Italien i den Sommer, der vilde fælde min Hypothese, kan med det foreliggende Materiale hverken bevises eller modbevises.

Der er Enkeltspørgsmaal nok, og det hele Spørgsmaal om Legaternes Virksomhed i Danmark burde tages op — i sin Begrænsning eller i større Sammenhæng.

Ellen Jørgensen.

Christoffer Valkendorf er, ligesom de fleste fremtrædende Personligheder i det 16de Aarhundrede, sjældent blevet gjort til Genstand for selvstændig Behandling af Historikerne. Siden Rothés og C. E. Sechers Skildringer, henholdsvis fra 1754 og 1869, er han kun behandlet i større Sammenhæng; navnlig kan fremdrages det skarpe Lys, som Troels-Lund kaster paa ham ved at opstille ham som Modsætning til Hovedfiguren i sin »Mogens Hejnesøn«. Nu har Arthur G. Hassø gennemgaaet hans Liv i en omfangsrig Bog, der af Forf. snart betegnes som »en Biografi«, snart som »et Bidrag til Forstaaelsen af det 16. Aarhundredes sidste Halvdel«. Den sidste Betegnelse er sikkert den korrekteste, thi det er næppe muligt paa Grundlag af det sparsomme Materiale at give en virkelig Livsskildring, end sige nogen Karakteristik af Valkendorf. Men det maa overhovedet staa som tvivlsomt for Læseren af Hassø's Værk, om ikke Christoffer Valkendorf er blevet noget overvurderet af de danske Historikere, om han virkelig har været en saa betydelig og særpræget Personlighed, som hidtil antaget.

Hans Indsats i Bergen 1556—60 har længe været kendt og højt vurderet, men naar Regeringen saa pludseligt trak ham tilbage fra halvgjort Arbejde, synes det dog at skyldes noget blandede Følelser derved. Om Valkendorfs følgende Styre paa Øsel dømmer Hassø, at han her havde »vist sine Evner til at kunne handle med Kraft og Konduite«, men rent bortset fra, at det er mer end vanskeligt at trænge til Bunds i den danske Politik i Liv-

land i disse Aar, er det i hvert Fald sikkert, at nogen Succes for Valkendorf blev hans Aar paa Øsel (1561—67) ikke. Bedre gik det i den følgende Tid under de ret kortvarige Ophold i Norge, paa Island og paa Gotland, men det var først, da han 1574 var bleven Rentemester, at han rigtigt var i sit Element. Afsnittet om denne hans Virksomhed er overhovedet det centrale i Hassøs Bog, hele det bevarede Materiale er gennempløjet og meget nyt fremdraget. Men hvori bestaar Valkendorfs store Indsats i Rentekamrets Ledelse? Man ser, at han har fremmet Arbejdstempoet baade hos Renteskriverne og hos Lensmændene, hvorfor det da ogsaa lykkedes ham at faa Personalet i Kamret forøget og Hjælpemidler til Ekspeditionen udarbejdede; dernæst blev Revisionen skrappere, og en planmæssig Afbetaling af Gælden gennemført. Men i dette ligger ikke noget principielt nyt, end sig noget genialt. Hassø erklærer, at Valkendorf »gav Rentemesterstillingen en mere fremtrædende Plads i Statsmaskineriet til 1589«, men han tilføjer i samme Aandedrag, at »det var kun en blot foreløbig Forbedring«. Sammenligner man Valkendorf med en virkelig fremragende Finansminister, som Hannibal Sehested 80 Aar senere, er Forskellen slaaende. Det lykkedes ikke en Gang Valkendorf at skabe et selvstændigt Ekspeditionskontor for Rentekamret, men som hidtil maatte det bruge Kancelliet hertil. Ja, det ses ikke en Gang, om han har haft Blik for Betydningen af en saadan finansiel Selvstændighed, der dog ellers paa samme Tid var gennemført i Østrig og flere andre Steder i Mellem- og Vesteuropa. Paa den anden Side modtager han lejlighedsvis Irettesættelser for Hensynsløshed af sin myndige Konge, ogsaa et Vidnesbyrd om, at han altid var Tjeneren med en Herre over sig.

Søger man saaledes forgæves efter noget genialt i Christoffer Valkendorfs Statsmandsgerning — karakteristisk i saa Henseende er ogsaa det lille Træk, at han ikke, som senere Christian IV, kunde indse Betydningen af, at Oslo efter Branden blev flyttet ind under Akershus' Mure — saa er der dog ingen Grund til at betvivle, at han hører til Reformationsaarhundredets mest fremtrædende danske Personligheder, som Administrator, som Godssamler og som Mæcen for Kunst og Videnskab. I sin Bog har Hassø belyst hans Skikkelse fra alle disse Sider paa Grundlag af et stort, hidtil unyttet Materiale, og han har ud herfra ogsaa været i Stand til at rette en Mængde Fejl, der fandtes hos Forgængerne (om V.s Fødselsdag, Studier, Ansættelse i Kancelliet, Deltagelse i Ditmarskertoget o. s. v., o. s. v.). Bogen er vel ikke et sprudlende og aandfuldt Stykke Historieskrivning, men den viser atter alle dens Forfatters skattede Egenskaber som Forsker. En dansk Forfatter har betegnet

Valkendorfs Livsgerning som »solid Harthugning, lige djærv og ærligt ment i Bergen, paa Gulland, Øsel og i København«. Man kunde bruge lignende Ord om hans sidste Historieskrivers Værk.
Knud Fabricius.

Ved sin tidlige Død 1885 efterlod J. J. A. Worsaae to Memoireværker: Optegnelserne om hans Arbejde ved Rosenborg (væsentlig nedskrevet 1876 og allerede udgivet 1886 af P. Brock) og hans egentlige Livserindringer, der var paabegyndt 1879, men endnu kun omfattede de første 25 Aar af hans Liv (1821—46). Under Titelen *En Oldgranskers Erindringer* er de nu i 1934 blevet udgivet af Victor Hermansen sammen med en Række samtidige Breve fra og til Forfatteren. Bogen er af Fru Lulle Konow, født Worsaae, forsynet med et Forord, hvoraf det fremgaar, at der foreligger en omfattende Samling Breve fra de følgende Aar, og man maa haabe, at ogsaa de vil blive offentliggjorte som en Slags Fortsættelse af den afbrudte Levnedbeskrivelse. Selvom man imidlertid beklager, at Worsaae ikke naaede at skildre de Aar af sit Liv, der maaske vilde interessere mest, er det dog med Fornøjelse man læser »En Oldgranskers Erindringer«. Livligt og elskværdigt fortæller Amtsforvaltersønnen om sin Opvækst i Vejle, om Provinsbyens Liv, om Egnens Bønder og deres Forhold til Øvrigheden — en patriarkalsk Idyl, der, som det staar for den aldrende Museumsdirektør og Minister, endnu ikke var fordærvet af »det yderliggaaende demokratiske Parti« Prædiken Had mod Embedsstanden. Konservativ var han fra sin Ungdom; som Student sluttede han sig vel til Skandinavisternes Arbejde for en aandelig Enhed mellem de skandinaviske Folk, men deltog ikke i Bestræbelserne for at forberede en politisk Enhed, »ligesaaalidet som jeg nogensinde til Dato har villet deltage i politisk Opposition mod Regeringen«, tilføjer han.

Allerede som elleveaarig havde han grundlagt sin Oldsags-samling, og da han 15 Aar gammel kom til København for at afslutte sin Skolegang, traadte han straks i Forbindelse med Oldnordisk Museum og dets Chef C. J. Thomsen. Trods det nære Samarbejde udviklede Forholdet sig ikke helt harmonisk. Worsaae, der allerede 19 Aar gammel fik offentliggjort sin første Afhandling og hurtigt vandt sig et Navn, indrømmer selv, at han vel nok var noget indbildsk og stolt, og Thomsen synes at have været paaholdende over for sin unge Medarbejder paa Museet; medens man i Worsaaes tidlige Breve til Thomsen fornemmer en Tone

af oprigtig Hengivenhed, er hans Skildring af ham i Erindringerne fra 1879 præget af en mere konventionel Ærbødighed.

Bogen slutter med den morsomme Beretning om Worsaaes Rejse 1846—47 til Skotland og Irland, hvor han hurtigt fandt sig til Rette i det højeste Aristokratis selskabelige Liv paa de skotske Slotte, samtidig med at han energisk fastholdt sin Rejses egentlige Formaal.

Biografien er overordentlig vel skrevet, og suppleret med Brevene (saaledes som det havde været Worsaaes egen Tanke ved Udarbejdelsen) giver den et livfuldt Billede, ikke alene af sin Forfatter, men ogsaa af hans Tid og de talrige Personligheder, han kom i Forbindelse med og skildrer indgaaende eller i smaa Anekdoter.

Udgaven er forsynet med et lille Tillæg med gode, kortfattede Noter og selvfølgelig Personregister. *Gudmund Boesen.*

I *Bidrag til Undervisningens Historie i Middelalderen og under Humanismens og Reformationens Indflydelse* har fhv. Skoledirektør Chr. Buur givet en praktisk Oversigt over det paagældende Emne paa Grundlag af den nyere Litteratur, men dog ogsaa med nogen selvstændig Benyttelse af primære Kilder, især for Danmarks Vedkommende. Mest indgaaende er Behandlingen af de middelalderlige Skoleforhold, til Belysning af hvilke Forf. har fremdraget en Del lidet kendte Træk fra Gavebreve, Testamenter og andre Dokumenter. Hist og her kunde man dog have ønsket en noget større Sikkerhed i Kendskabet til Middelalderens almindelige kirkehistoriske Begreber. Ringere er Skildringen af Skolevæsenets Historie efter Reformationen. Forf. har aabenbart ikke i tilstrækkelig Grad fulgt med i den nyeste historiske Litteratur, hvorfor adskillige vigtige Bidrag er undgaaet hans Opmærksomhed. Desuden lider Fremstillingen for dette Afsnits Vedkommende af den Svaghed, at Forf. ikke — som ellers — nøjes med at give en Oversigt over den skolehistoriske Udviklingsgang, men fordyber sig i en stærkt detailleret Udredning af specielle Skoleforhold (især paa Fyen, med Biskop Jacob Madsen Vejles Visitatsbog som Kilde). Det betydningsfuldeste ved Bogen er uden Tvivl, at der her er gjort et fordomsfrit Forsøg paa at se virkelig historisk paa Emnet og fremhæve det for enhver Tidsalders Dannelsesstrin værdifulde ved de forskellige pædagogiske Systemer og Skoleordninger. *Bjorn Kornerup.*

»Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte«, som allerede 1909—20 ved Ernst Michelsen har besørget en Udgave

af den plattyske »Kercken Ordeninge« af 1542 for Slesvig og Holsten, har som Mindeskrift i Anledning af det tilstundende Reformationjubilæum udsendt en Udgave af *Die lateinische Kirchenordnung König Christians III von 1537* (Schriften 1. R., 18. Heft, 1934). Det kunde maaske vække Forundring, at det er det slesvig-holstenske Selskab, der har følt sig kaldet til at foranstalte en Udgave netop af den latinske Kirkeordinans, hvad der skulde synes en mere nærliggende Opgave for dansk eller norsk kirkehistorisk Forskning, men Forklaringen maa søges i den Omstændighed, at den udgør Hovedkilden for den ovennævnte »Kercken Ordeninge«. Foruden det oprindelige, nu meget sjældne Tryk fra 1537 findes der ganske vist en (noget moderniseret) Udgave fra 1737, føjet som Additamentum II til Hans Grams Udgave af Niels Krag's Annales, men da heller ikke dette Værk mere er almindeligt forekommende, har der i længere Tid været virkelig Trang til en mere bekvem Adgang til den latinske Tekst, hvortil man stadig oftere er vendt tilbage i de senere Aars Forskning over Kirkeordinansens og Reformationstidens Historie. Nyudgaven, der er besørget af Selskabets Formand, Dr. Ernst Feddersen, holder sig i alt væsentligt til Originaludgaven og udmærker sig i det hele ved Nøjagtighed og Omhu, om end man hist og her kunde ønske, at Udgiveren lidt strengere havde fulgt sit eget Princip om at levere »eine möglichst getreue Wiedergabe des Urdrucks«. — I samme Hefte har Th. O. Achelis genudgivet *Haderslevartiklerne fra 1528*, men man forstaar ikke, hvorfor han som Grundlag for Offentliggørelsen af dette meget vigtige Aktstykke ikke har benyttet Originalen, men blot en Afskrift (ved C. M. A. Matthiessen), som maaske aldrig har været beregnet til at trykke efter, og som han endda ikke har gengivet helt korrekt. Da der findes en Del Afvigelser mellem Matthiessens Afskrift og A. D. Jørgensens Udgave (i Sønderjydske Aarbøger 1889), havde det i dette Tilfælde været særlig værdifuldt at gaa tilbage til Originalen. — Med stærkt ændret Retskrivning har Volquart Pauls genudgivet syv betydningsfulde Aktstykker til slesvig-holstensk Reformationshistorie, som dog alle tidligere har været kendte, medens det sidste Bidrag i Heftet, et interessant Register fra ca. 1540 over det Hamburgske Domprovstis Indtægter af Holsten, Ditmarsken og Stormarn, som fremlægges af Wilhelm Jensen, ikke før har været offentliggjort. Med god Grund kan dette Hefte af »Schriften« gøre Krav paa Opmærksomhed hos alle, der i Danmark og Norge beskæftiger sig med kirkehistoriske Studier, først og fremmest fordi det bringer en praktisk Haandudgave af Teksten i den latinske Kirkeordinans.

Björn Kornerup.

Atter har Det Danske Sprog- og Litteraturselskab beriget den danske Reformationslitteratur med en pragtfuld og i alle Henseender mønsterværdig Facsimileudgave af Hans Tausens Postil, I—II Bd., (1934). Mest Interesse for en Historiker knytter der sig til Bjørn Kornerups udmærkede — desværre altfor korte — Oversigt over den middelalderlige Prædikens Historie, de bibliografiske Oplysninger og Vurderingen af Postillens litterære og homiletiske Værdi (Indledning og Noter, I, S. 1—151). Angaaende Udarbejdelsen af Hans Tausens Postil antager Dr. Kornerup, at de to Hovedpartier af Postillen formodentlig har foreligget færdige Aar 1536 (S. 11). Her kan Tausens Inddeling af Kirkeaaet maaske vise Vejen til en nøjagtigere Bestemmelse af Tidspunktet for Postillens Fremkomst. Hans Tausen anfører nemlig i »Vinterparten« kun 5 Søndage efter Epifani, i »Sommerparten« 26 Søndage efter Trinitatis. Havde han derimod regnet med Paaskens to yderste Tidsgrænser, vilde han have faaet 6 Søndage e. Ep. (Paaske = 22—25. IV) og 27 Søndage e. Tr. (Paaske = 22.—26. III). Vinterparten maa derfor være skrevet Aar 1536 (i det Aar var der 5 Søndage e. Ep., Paaske = 16. IV), Sommerparten Aar 1537 (26 Søndage e. Tr. og Paaske = 1. IV). III. Del (Passionshistorien) er ifølge Dedikationen skrevet Aar 1538. — I. Bd. S. 18, Anm. 2 mangler en Henviisning til den fejlagtige Aarstalspaategning paa Træsnittet i II, 2. — Postillerne (af »post illa« verba sc. textus evangelii) har spillet en betydelig Rolle i den katolske Middelalder. Mest kendt i denne Sammenhæng er Nicolaus af Lyra (ca. 1270—1340), som skrev flere »postillæ perpetuæ in vetus et novum Testamentum«. Fra den førreformatoriske Tid (1470—1519) kan der nævnes over 103 forskellige Oplag af trykte Postiller (cfr. Falk: Die Druckkunst im Dienste der Kirche, Köln 1879, S. 29—33, 80—83. Die Bibel am Ausgange des Mittelalters, Köln 1905, S. 31—33). *Alfred Otto.*

Siden Sandvig 1779 i Suhms »Samlinger til den Danske Historie«, I, udgav et Udtog af de antikvariske Præsteindberetninger, der — som det synes — blev indhentet til Brug for Ole Worm, har man været opmærksom paa denne Kildes Betydning i historisk, topografisk og folkloristisk Henseende. Mere eller mindre fyldige Uddrag af de skaanske Indberetninger er senere meddelt af N. Sjøborg (1801) og i »Skånska folkminnen« (1929), men først i 1934 har man faaet en fuldstændig, paa videnskabelige Principper bygget Udgave i John Tuneld: *Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624*, udsendt som Bind XVIII af »Skrifter utgivna

av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund«. Udgiveren har underkastet den eneste Tekstkilde, man har (i Danske Kancellis Arkiv), et meget grundigt Studium, og hans Udgave er gennemgaaende besørget med mønsterværdig Omhu og en sjælden Nøjagtighed. Man kan faktisk — i hvert Tilfælde for de danske Teksters Vedkommende — konferere Side efter Side med Originalen uden at træffe en Fejl, hvad der ikke vil sige saa lidt, da Udgiveren har ment sig forpligtet til at følge sit Forlæg aldeles slavisk. Saaledes holder han strengt fast ved Forlæggets inkonsekvente Retskrivning, selv med Hensyn til den vaklende Brug af store og smaa Begyndelsesbogstaver, ja ser end ikke bort fra rent grafiske Ejendommeligheder, f. Eks. er ikke en Gang de latinske Forkortelser opløste. Denne Fremgangsmaade, der kan have fuld Berettigelse ved Gengivelsen af egenhændige Skriftstykker af meget fremragende Personligheder, er dog næppe paa krævet overfor Tekster af denne Karakter, tilmed da man ikke har bevaret de originale Indberetninger fra Præsterne selv, men blot Afskrifter af dem ved Provsterne eller deres Skrivere. En enkelt af disse (for Bara Herred) gør endda Indtryk af at have været temmelig ukyndig og at have arbejdet paa rent mekanisk Vis. Saaledes er hans Gengivelse af Omtalen af en Mønt fra Antoninus Pius' Tid (S. 13) ganske forvansket (f. Eks. har hans Forlæg sikkert haft »refert«, hvor han skriver det meningsløse »æfert«, og maaske »vixisse«, hvor han har »finisse«). Naar samme Skriver sst. under en Præsts Navn skriver »Mhuah«, og Udgiveren (S. 216) gør et Forsøg paa at forklare »den till synes unika förkortningen« som: »M[ed] h[aa]nd] u[nder] a[ndens] h[aa]nd]«, tror jeg snarere, at den mærkelige »Forkortelse« skyldes den uintelligente Skrivers fejlagtige Forstaaelse af et sammenslynget »manu propria« eller »met egen haand«. Udgiverens Læsning af nogle enkelte latinske Steder kan jeg ikke tiltræde. S. 73 staar der i Udgaven: »a memoria hominum relictæ ac prope defectæ antiquitatis res gestæ«. Efter Sammenhængen og Tidens Sprogbrug vilde »desertæ« være nok saa naturligt, hvad der da i Virkeligheden ogsaa staar. S. 125 læses efter Præsten Laurids Jakobsens Navn »har. Ecclesiae: p.« og »har.« formodes at være en Fejlskrift for »her.« Denne Formodning er imidlertid overflødig, da der ikke staar »Ecclesiae:«, men »Ecclesiar:«, altsaa opløst, »harum Ecclesiarum pastor«. S. 183 læses efter Præsten i Sølvesborg Bendt Christensen Lunds Navn: »Pastor eiusdem Curitatulæ«. Det sidstnævnte Ord kendes ikke andetstedsfra og viser sig da ogsaa ved nærmere Eftersyn at skulle erstattes af det velkendte »Ciuitatulæ«. Desuden er det en følelig Mangel, at Udgiveren, naar han lader et vitterligt fejl-

skrevet Ord staa uændret i Teksten, da ikke i Kommentaren meddeler den rigtige Læsemaade, saaledes S. 121 »mane pro« for »manu propria« og S. 73 »obsurarint« for »obscurarint«.

Til Udgaven er der føjet en Indledning med Redegørelse for Indberetningernes Tilblivelseshistorie og Karakter. Naar Ud-giveren (S. XIV) omtaler som en Formodning, at Haandskriftet i sin Tid fra Ole Worms Bibliotek er gaaet over i hans Sønnesøns Biskop Christen Worms Samling, kan denne Antagelse yderligere støttes derved, at man i en Fortegnelse fra 1714 over Christen Worms Haandskrifter (Arnamagnæanske Saml., 4°, 905) som Nr. 131 i 4° finder nævnt et Haandskrift med Titel: »Hvormange Herreder, Herregaarde, Landsbyer etc., der er udj Schaane«. I et Tillæg efter Teksten har Tuneld meddelt tekstkritiske Oplysninger og en righoldig Kommentar af historisk, topografisk, religionshistorisk og folkloristisk Art. Han har set sig godt om i Litteraturen, og man undrer sig kun over, at han i sin fyldige Liste over benyttede Skrifter ikke har nævnt »Kirkehistoriske Samlinger«, hvor der dog paa adskillige Steder findes Stof vedrørende Lunde Stift i det 17de Aarhundrede. F. Eks. kunde der have været Grund til at bruge, hvad der i nævnte Tidsskrift 3. Rk. III, 241 ff. er meddelt om Bertel Knudsen Aquilonius og Laurentius Asserous (jvfr. Udgaven S. 241, 273). Som Helhed maa dog den nye Udgave af »Præstrelationerna« betegnes som et smukt Arbejde, der tjener til Ære baade for Udgiveren og for det lærde Selskab, der har foranstaltet Udgivelsen. *Bjorn Kornerup.*

Det er sjældent, at den Omtale, man i udenlandsk Litteratur møder af danske kirkehistoriske Forhold, udmærker sig ved syn-derlig Korrekthed eller Fuldstændighed, end sige ved dybere aandelig Forstaaelse. Saa meget desto mere Grund er der til at fremhæve et Arbejde om den bekendte Professor theol. og Præst ved St. Petri Kirke i København Johannes Lassenius, udsendt af Lic. theol. Wilhelm Rahe under Titel: *Johannes Lassenius (1636—92). Ein Beitrag zur Geschichte des lebendigen Luthertums im 17. Jahrhundert* (1933). Lassenius var en saa karakterfuld Repræsentant for den lutherske Ortodoksis sidste Periode og har ved sin Virksomhed som Prædikant og som meget frugtbar Forfatter spillet en saa betydelig Rolle, at det er vel begrundet at skrive en udførligere Biografi af ham, selvom de fornyede Under-søgelser klart nok viser, at hans Originalitet mere har bestaaet i Formen end i Tankeindholdet. Da Forf. selv i flere Aar har haft sit Ophold i København (som Diakon ved St. Petri Kirke), har

han haft god Lejlighed til at benytte herværende Kildestof og Arbejder af danske Forskere, især Louis Bobé og J. Oskar Andersen. Trods flittige Forstudier er det biografiske Afsnit det svageste i Rahes Bog. Han har ikke underkastet de ældste Levnedsbeskrivelser af Lassenius en tilstrækkelig indgaaende, kritisk Prøvelse og synes i det hele at staa ret fremmed overfor det rent historiske Kildemateriale; han følger i sin biografiske Fremstilling væsentlig blot en kronologisk Disposition, og det Portræt, han tegner af Lassenius' livfulde og frodige Personlighed, er sandt at sige noget tørt og glansløst. Heller ikke er det rige kulturhistoriske Stof i mange af Lassenius' Bøger udnyttet i tilstrækkelig Grad. I sit rette Element er Forf. derimod, naar han analyserer den Tankeverden, Lassenius bevægede sig i. Med sikker Haand trækker han den teologiske Baggrund op for Lassenius' Standpunkt og gør sobert og omhyggeligt Rede for dette. Han paapeger hans stærke Tilknytning til de luthersk-ortodokse Retninger og viser meget lærerigt hans Forhold til Tidens øvrige Bevægelser, til Katolicisme og Calvinisme, til Synkretisme og Sekterne. En indgaaende Fremstilling — ofte i Form af Citater eller direkte Referat — giver han af Lassenius' teologiske Hovedtanker og af hans Gerning som Prædikant, Kateket, Psalmedigter og Opbyggelsesforfatter. Særlig fyldigt behandles hans Indsats for at modvirke det stærke religiøse og moralske Forfald, som i lange Tider var en af Trediveaarskrigens mest fremtrædende Følger. Med Rette karakteriserer Forf. gennem alt dette Lassenius som en ortodoks-luthersk Kirkemand af reformvenlig Retning, som en Forløber for den senere Pietisme, og han giver ved sin hele Fremstilling værdifulde Bidrag til den Revision af Synet paa Ortodoksiens Tidsalder, som i de sidste Aartier mere og mere er ved at trænge igennem.

Bjørn Kornerup.

Det lader sig næppe gøre at opstille et almindeligt skema for et topografisk værk, da den paagældende egn karakter og kilde-materialet maa avgøre, hvad der kan skrives; men hvis der skal gives mere end en skildring, der blot forøger kendskabet og derved kærligheden til det snævre omraade for lokalinteresserede folk, maa man formentlig vise egnens særpræg, pege paa, hvorledes rigets historie avspejler sig indenfor omraadet, og endelig gøre rede for, hvordan begivenheder indenfor egnen griber ind i rigets og folkets skæbne. Derfor maa den valgte egn have et virkeligt særpræg og danne et naturligt avrundet hele. Disse betingelser opfylder i det væsentlige de i det følgende omtalte værker.

Dr. Holger Hjelholts bog: *Falsters Historie*, I—II (1934—35) har, som forfatteren selv nævner, sin svaghed deri, at øen vanskeligt kan isoleres fra Laaland og kun har ringe særpræg. Mest karakteristisk er det, at øen altid for størstedelen og det i stigende grad har tilhørt kronen, og at den næsten hele perioden 1533—1685 har været givet til underhold for kongelige personer, der oftest opholdt sig her. Bogens I. del er derfor i høj, vel nok for høj, grad blevet en Nykøbing slots historie; der er næppe den tagreparation eller det plankeværk paa slottet, der ikke gøres rede for. Værket er lidt tørt muret op paa grundlag av et omhyggeligt gennemgaaet og ypperligt udnyttet arkivmateriale, især fra Rigsarkivet, men intetsteds finder man den landskabelige baggrund, som er den ikke-falsterske læser ret ubekendt. Bogen begynder med middelalderen, og forfatteren kan med nogen ret hævde, at det forhistoriske materiales udnyttelse maa overlades arkæologerne, men betænkeligt er det, at landsbykirkerne, der udgør en sen og særpræget gruppe, og kirkeinventar som epitafier m. m. ikke bruges til at belyse øens bebyggelse etc. Falstringer optræder kun i smaaroller, hvorimod især den udvalgte prins og nogle av lens- og amtmændene træder levende frem. I korte og klare oversigter tegnes den rigshistoriske baggrund, medens gennemgangen av regnskaberne og tingbøger, mest fra 17. aarhundrede, giver et rigt og alsidigt billede av lensstyrelsen og bondelivet, og sikre tal viser tilbagegangen under pesten 1654 og svenskekrigene. Avsnittet om bondens liv — I. 7. — er vel bogens bedste, og fx. er paavisningen av manglen paa arbejdskraft, ødegaardenes stigning i 1650'erne og anstrængelserne for at holde godset ved magt av stor værdi. Paa grundlag av lensjordebøgerne kunde dog maaske være givet en samlet redegørelse for godsets størrelse, væxt og indtægter. II. del lider under en bred og trætende detailrigdom, som embedslistor og skemaer kunde have erstattet til gavn for overskueligheden, og en »omforandring« s. 345 maa anholdes. Den omhyggelige redegørelse for krongodsets administration efter 1660 bringer meget værdifuldt frem, fx. den unge enevældes simplificering av landgildespecies og famlende reformforsøg eller paavisningen av, hvor uøkonomisk hoveriet var (s. 359). Falster ansaas for rigets daarligste amt, og aarsagen var bl. a. overflod paa vildt og vand; slet administration og stadige ændringer i ryttergodsordningen 1718—66 var dog ogsaa medvirkende. Salget av krongodset 1767 var til statens gavn, da den slap for administrationen og den dyre bygningsvedligeholdelse, og desuden fik godset betalt med en sum, hvis rente — til 4 0/0 — langt oversteg den faktisk ydede landgilde. Det var mod rege-

ringens ønske, at næsten ingen bønder købte deres gaarde, men det var heldigt, fordi de nye ejere var ivrige for de praktiske landbrugsreformer, som bønderne stod ængstelige over for. Forfatteren udtaler selv, at bogens billede av Falsters skæbne maaske er blevet for mørkt, og denne rummer da ogsaa selv materiale til at vise det. I 1680'erne, da bønderne jamrede sig og havde store restancer, var accisen i Nykøbing i stadig stigning (s. 191), saa bønderne maa have solgt voxende varemængder i byen, og da indtægterne av Falster var enkedronning Sofie Amalies største, maaske eneste, indkomst, maa øen have givet hende et ganske net overskud. Fyldigt navneregister findes, og bogen er i det hele et tungt, men righoldigt værk, der har sin styrke i den solide redegørelse for landbrugets forhold.

Ud fra dyb samfølelse med og kendskab til sin ø har M. K. Zahrtmann skrevet sin hjemstavnsbog *Borringholmerens Historiebog*, I—II (1934—35). Man mærker da ogsaa, at overalt, hvor der er tale om bornholmske forhold i de sidste 4—500 aar, har forfatteren solid bund under fødderne. Sproget kan virke trættende ved sin arkaiserende og forvredne stil, men er ofte farverigt og malende, og især det nittende aarhundredes foreteelser skildres friskt og naturligt. Forfatteren er et fortællertalent, der paa den morsomste maade slaar sig løs overfor skildringen av det lokale milieu og dets aflærer. Efter en for lægmænd overskuelig redegørelse for øens geologiske tilblivelse følger en oversigt over de arkæologiske forhold. Middelalderen er bogens svageste parti, da den almindelige historie fortællles ganske traditionelt med vel rigelig tillid til Saxe og sagaerne, og uden at bispetidens store værdi fremhæves, skønt den holdt øen udenfor rigets opløsning og bevarede bondeselvejet. Levende er paavisningen av Lübecks krampagtige forsøg paa at fastholde stormagtsstillingen og Peder Oxes seje arbejde paa øens generhvervelse. Forargelsen over, at frimændene ikke anerkendtes som dansk adel (I. s. 125) er uberegtiget, da de aldrig havde haft militære pligter overfor kongen eller faaet adelsbreve og altsaa hverken var ur- eller brevadel og skyldte ærkebispen deres særstilling. Loyalt og smukt rehabiliteres Schweder Kettingk og Printzenskiöld for eftertidens uretfærdige anklager, og et nøgternt syn anlægges paa befrielsen og privilegierne 1658. I det hele taget er forfatteren ikke bange for at bryde med ældre fejlsyn overfor lokale begivenheder, og han lægger ikke skjul paa, at bornholmernes rethaveri og konservatisme hindrede og hæmmede fremgangen paa mange omraader, fx. indenfor landbruget, hvor der maatte føres en haard kamp for indførelsen av almindelig markfred og for gennemførelsen av ud-

skiftningen. Ligeledes skildres specielle forhold som de særlige arveforhold paa gaardene og ejendommelige skatteforhold, ligesom det fremhæves, at øen ganske har manglet et lavsvæsen; derimod er udredningen av kronens og bøndernes ejendomsrettigheder i Almindingen ikke klar (II. s. 107 ff.). Forfatterens varme lokalpatriotisme gør ham undertiden uretfærdig overfor baade den almindelige historiske udvikling og overfor centraladministrationen. Enevælden dømmes saaledes ud fra et pudsigt gammel-dags nationalliberal synspunkt (fx. II. s. 60). Om dens skatte- og militærvæsen saavel som om embedsstyret ved forfatteren knap det onde, han ikke kan fortælle, og man savner at faa disse fænomener set i en større sammenhæng. Det samme gælder bøndernes opgivelse av selvforsyningen i 19. aarhundrede. En række stejle og dygtige personer skildres med liv og sympati; i skildringen av den store skovskaber Hans Rømer skydes det dog paa urimelig maade i baggrunden, at rentekamret baade viste storsyn og virkede som en gavnlig regulator paa denne kantede og alt andet end loyale mand. I sin begejstring for den dygtige amtmand Chr. Jespersen paastaar forfatteren (II. s. 216), at han var den eneste amtmand, der kun var dansk jurist, hvad der dog er en overdrivelse, idet hans samtidige Gerhard Faye, der heller ikke hørte til de ringeste, ligeledes kun var dansk jurist, da han 1805 kom til Tisted. Bogen er i det hele rig paa personer og bliver derved levende og fornøjelig, og de hyppige redegørelser for interessante særforhold giver den stor værdi for alle. Sin største betydning vil den dog faa som hjemstavnsbog ved sin varme og sit liv og fordi den i en sjælden grad er groet frodig og kraftig ud av sit emnes jordbund. Navneregister og en fyldig indholdsfortegnelse findes, hvorimod et kort savnes.

Med utrættelig flid og samvittighedsfuld omhu har dr. Eiler Nystrøm gennemgaaet og udnyttet et uhyre materiale for at skrive *Lynby Sogn i Fortid og Nutid* (1934), et rigt illustreret værk, der former sig som en detailleret fortegnelse over og redegørelse for hver nævneværdig lokalitet. Egnen præges gennem sin beliggenhed ved hovedstaden av udviklingen fra bondesogn over udflugts- og sommeropholdssted til nu at være et »residental quarter«, samtidig med at den især paa grund av Mølleaaen har været en industriegn. Værket indeholder et rigt og velunderbygget stof for den, der vil følge industriens og bebyggelsens udviklingslinjer siden 17. aarhundredes midte. I det hele har forfatteren holdt sig til den grundige redegørelse for detaljen, hvor han især i behandlingen av bispembedet bringer nyt frem. Fra skønlitteraturen er hentet malende stof til at sætte kulør paa de lange ejer-

lister; her kunde dog vist til gavn for fremstillingens livlighed mere være hentet; fx. savnes ved Frederiksdal Bergsøe og Kaalund. Billederne er smukke og velvalgte — saaledes viser Fuglevad-billederne (s. 220—221) morsomt maleriets upaalidelighed — dog kunde det ene av de to omtrent ens Eremitage-billeder bedre have været erstattet av et fra slottets ret ukendte indre. Et almindeligt sognekort mangler, og i en saa navnespækket bog er manglen av et register et haardt savn. *Hans H. Fussing.*

Professor Oscar Albert Johnsen ved universitetet i Oslo er en energisk arkivgransker, der i talrige afhandlinger og foredrag foruden i en hel række kildepublikationer lader os faa del i hans undersøgelser. Siden 1910 har han arbejdet paa en udgave af *Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548—1661*, der endnu ikke er afsluttet, og siden 1930 er han medudgiver af *Den store saga om Olav den Hellige*. Hans hovedinteresse er dog handels historie, der ogsaa kommer tydeligt til orde i hans ypperlige bymonografi *Tönsbergs historie*, I—II. Igennem en lang række aar har prof. Johnsen yderligere gennem søgt forskellige europæiske arkiver og der samlet materiale til den norske handels historie. I flere foredrag har han givet foreløbige meddelelser om sine studier. (*Norges handel paa Spania under Kristian IV; Nordiske handelsforbindelser med Frankrike før 1814; Kilder i utenlandske samlinger til norsk handels- og sjofartshistorie i nyere tid* (alle om 16.—18. aarh. og alle publiceret i Norsk Hist. Tidsskr. 5 Rk. VII—VIII). Hertil kommer den vigtige publikation *Franske arkivstudier* (Norske Vid.-Akad. i Oslos Skr. II. Hist.-filos. kl. 1929. No. 4).

En frugt af disse arkivundersøgelser er ogsaa *Innberetninger fra den franske legasjon (Correspondance consulaire) vedrørende Norge 1670—1791*, hvis første bind omfattende tiden til 1748 blev udsendt af Kjeldeskriftfondet i 1934.

Henedt to tredjedele af indberetningerne stammer fra den pfalziske arvefølgekrigs bevægede taaar (1688—97), hvor navnlig Bonrepaus relationer (1693—97) er righoldige. Efter forliget i Altona førte den danske regering en meget svingende politik, om hvilken der kun i ringe udstrækning meddeles direkte oplysninger. Hovedinteressen er knyttet til sø- og handelsretslige problemer: kaperi, priser, blokade, krigskontrabande, konvoyer, neutralitet osv., problemer, der stadig var lige aktuelle og aldrig blev endelig løste. Der var bestandig klager over de krigsførendes, navnlig hollændernes og englændernes, overgreb, men man var selv langt fra uskyldig; i stor stil anvendtes falske passer og certifikater, og

man veg heller ikke tilbage for at lade franske skibe sejle under neutralt flag. Hertil kommer mange interessante bidrag til oplysning om forhold af mere almen karakter: handelstraktater, fragt, forsikring, varepriser osv.

Om udgiverprincipperne er det for tidlig at give nogen endelig dom, saa længe det afsluttende bd. 2 ikke foreligger; her maa man i det mindste vente en udførlig indledning og kommentar samt registre. Foreløbig har udgiveren ikke givet benytteren nogen vejledning af betydning. Ved hver indberetning angives blot afsender og modtager; men hvorfor ikke ogsaa en kort regeest? Og hvorfor har udgiveren ikke tilføjet de rigtige navne, naar den franske gesandt har forvansket dem, som det hyppigt er tilfældet; udraabstegn er ikke tilstrækkeligt. Ved mange breve angives det, at de »delvis« eller »for største delen« er skrevet i chiffer med vedføjet opløsning, men hvorfor faar vi ikke nøjagtig besked om, hvilken del der skulde holdes hemmelig. Endelig en sidste indvending; titelen angiver, at der kun er medtaget breve vedrørende Norge. Princippet synes at være, at der medtages alle breve, hvor Norges navn nævnes eller norske forhold berøres, og indberetningerne aftrykkes da fuldstændig, selv om hovedparten angaar rent danske forhold. Hvor mange breve der er udeladt, kan ikke afgøres, men ofte henvises der, direkte eller indirekte, til breve, der ikke findes blandt de aftrykte. Som udgiveren andetsteds gentagne gange har bemærket, er det ugørligt at skille den danske og den norske handelspolitik fra hinanden i fællestiden; det vilde have været naturligt, om Danmark og Norge kunde være blevet enige om en fælles og fuldstændig udgave.

Aksel E. Christensen.

I et foredrag om *Navigasjonsakten av 1651, dens forutsetninger og nærmeste formål*, holdt i Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo og trykt i dettes skrifter (Avh. II Hist.-fil. kl. 1934. No. 2), har professor Oscar Albert Johnsen givet et elegant og overbevisende skoleeksempel, der viser hvor ganske anderledes sikre den moderne eksakte handelshistories resultater er i sammenligning med dem, de gamle forskningsmetoder førte til, fordi de næsten udelukkende byggede paa handelstraktater, forordninger og lignende materiale, der fortrinsvis udtrykte politikens maal.

Enhver er indpodet med den forestilling, at navigationsakten af 9. okt. 1651 har været den afgørende aarsag til Englands senere stormagtsstilling indenfor søfarten. Men denne søfartslov er i virkeligheden kun een blandt mange, og prof. Johnsen viser nu,

at den tilvante opfattelse er af temmelig ny dato, især udformet af Adam Smith og Fr. List som den naturlige forklaring paa, at ledelsen indenfor søhandelen i 17. aarh. gik fra nederlænderne til englænderne. Dernæst vises det teoretisk, hvor skadeligt det vilde have været for Englands handel, dersom skibsfarten til da havde været paa fremmede hænder, og der saa pludselig var bleven gennemført et forbud mod denne trafik, og endelig, at akten formelt ikke har nogen aggressiv, men udelukkende en defensiv karakter. Men er nu den moderne professors teorier og beviser mere holdbare end de tidligere? Ja, for selvfølgelig ligger der uomstødelige kendsgerninger til grund for omvurderingen. En gennemgang af de engelske toldregnskaber i 17. aarh. viser nemlig, at hele den økonomiske konkurrencestrid med nederlænderne ved midten af aarhundredet var et tilbagelagt stadium, at England allerede da havde sejret totalt: nederlænderne var praktisk talt trængt ud af skibsfarten paa England. Navigationsakten bekræfter saaledes resultatet af en udvikling, og motivet for dens udstedelse kan derfor kun have været at opretholde den vundne position under de ulykkelige borgerkrigsaar. Selv om toldregnskaberne muligvis aftegner en hurtigere og stærkere vækst end den faktiske, bliver den gavnlige moral dog tilbage: at alene kendsgerninger sætter os i stand til at opstille de rette teorier for en historisk udvikling.

De engelske toldarkiver synes i det hele at være af en overordentlig stor rigdom; men hidtil har de kun været udnyttet i en ganske ringe udstrækning (G. Schanz, Hubert Hall, N. S. B. Gras og Astrid Friis). Særlig betydningsfuldt er det, at der her langt tilbage i middelalderen findes sammenhængende rækker af toldregistre. For at udnytte dette middelalderlige materiale har det økonomiske institut ved Universitetet i London sat et stort arbejde i gang, og den første frugt heraf er blevet et stort kooperativt værk *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, udg. af E. E. Power og M. M. Postan (*Studies in Economic and Social History*, vol. V. London 1933). Afhandlingerne er gennemgaaende af god kvalitet, men giver ikke tilsammen et fuldstændigt tværsnit; saaledes er de vigtigste middelhavsforbindelser kun lejlighedsvis berørt. Af størst betydning er den ledende engelske handelshistoriker H. L. Gray's oversigt over den engelske udenrigshandel 1466—82 (tabellerne findes delvis fra 1399). Resultaterne opstilles i summariske tabeller, og Gray kommenterer ud derfra. Handelens svingninger ses i stadig sammenhæng med den indre og ydre politik; særlig bemærkelsesværdig er den forholdsvis ringe indflydelse, som krigen har haft paa handelens omfang.

Skønt udgiverne selv er opmærksomme paa, at paalideligheds-kvaliteten af toldregistrene kan være diskutabel, har de desværre givet afkald paa at bestemme den, og har i det hele taget fuldstændig undladt at fremstille toldadministrationens metoder og historie, saaledes at læseren er fuldstændig prisgivet, naar Gray drager sine slutninger.

Et vigtigt bidrag til den tidlige kompagnihandel er S. Thrupp's afhandling om *the Grocers of London*, mens W. I. Haward i en interessant studie klarlægger de økonomiske transaktioner mellem huset Lancaster og *the merchants of the Staple*, der gav store laan mod indbringende fordele ved handelslicenser. Betydningsfuld for Norden er en kort og instruktiv fremstilling af Englands forhold til Hansaen, der dog næsten udelukkende holder sig til det gammelkendte stof. Mere selvstændig fremstiller Carus Wilson det pludselige opsving, som den engelske Islands-handel faar i midten af 15. aarh. Fælles for alle forfatterne er den knappe, men klare fremstilling, der kun har til hensigt at redegøre for udviklingen, men holder sig fjernt fra al forloren lærdom, unødvendig pedanteri og formaalsløs polemik.

At det virkelig er nødvendigt at udvise forsigtighed og mistænksomhed ved brug af toldregnskaber som historiske kilder, har den unge norske historiker Johan Schreiner vist ved sin disputats *Nederland og Norge 1625—1650. Trelastutførsel og handelspolitik* (Skr. utg. af Det Norske Vid.-Akad. i Oslo, II. Hist.-fil. kl. 1933, no. 3). Udgangspunktet for undersøgelsen er tvivlen om rigtigheden af de norske toldregnskabers oplysninger om den norske trælasthandel, der iflg. L. J. Vogts og Valborg Sønstevalds undersøgelser skulde være steget til det tredobbelte fra 1620erne til 1647—48. I Holland har Schreiner fundet et ypperligt kontrolmateriale i de protokolførte befragtningskontrakter for sejladsen paa Norge; de viser, at det kolossale opsving i eksporten, der findes udtrykt i det norske toldmateriale, er tilsyneladende og kun skyldes en strengere gennemført kontrol, navnlig efter en forordning af 1632. Dette nyvundne resultat er utvivlsomt rigtigt; men Schreiners dokumentation er i sig selv svag. Da de bevarede befragtningskontraktens antal kun kan udgøre højst 5 % af den samlede trafik, er det haabløst at forsøge paa at drage slutninger ud fra deres fordeling paa de hollandske byer og norske ladepladser og deres svingninger fra aar til aar. Derved er bogen kommet til at mangle dybde; tyngdepunktet er forskudt og ligger nu i den redelige og detaillerede fremstilling af den handelspolitiske udvikling og ikke i en analyse af de norske toldregistre og de hollandske notarers protokoller og af hvert materiales fortrin

og mangler. Kun en samarbejdelse af de to kilder giver kendsgerningerne paa fuldt tilforladelig maade, og først derved har vi den nødvendige baggrund for handelspolitikken. Saaledes kunde han sikkert paa forhaand have afvæbnet prof. O. A. Johnsens skarpe opposition (Norsk Hist. Tidsskr.. 5. Rk. IX 70 ff.), der forsøgte at give de norske toldregnskaber oprejsning.

Dr. Schreiner har selv karakteriseret sin bog: »den er undertiden nærmest deskriptiv«, men dog »i sin helhet . . . analytisk, mest mulig nøktern og forsigtig«, samt har til hensigt »a gi kjensgjerninger, ikke teorier«. Dette program er kun delvist opfyldt; kendsgerninger er der nok af, men de er ikke indordnet under noget klart helhedssyn, og navnlig hovedtesis: toldregistrenes utilstrækkelighed som kilde, er stedmoderligt behandlet. Ligeledes vilde bogen afgjort have vundet i værdi, om der havde været lagt mere vægt paa det analytiske end paa det deskriptive. Men det er en indholdsrig bog, der viser en stor viden og peger frem mod nye og frugtbare muligheder. Den ukritiske tillid til toldregnskabers værdi som kilde har faaet et grundskud, og der er peget paa et meget vigtigt kontrolmateriale.

Afhandlingen *Die Niederländer und die norwegische Holzaustrahlung im 17. Jahrhundert* (i Tijdschrift voor Geschiedenis 49. Jaarg. (1934)), er ikke blot dr. Schreiners resumé af disputatsen; den skildrer i større sammenhæng og mere alsidigt den norsk-nederlandske trælasthandel, og her tager forfatteren fastere om problemerne.

Aksel E. Christensen.

Samuel E. Bring: *Bibliografisk handbok till Sveriges historia* (Sth. 1934) er ikke anlagt paa at give en bibliografisk Fortegnelse over al historisk Litteratur, saaledes som de bekendte Arbejder af Setterwall for Tiden 1875—1900 og fra 1901—20 eller som Erichsens og min Dansk historisk Bibliografi. Dr. Bring har vovet at give sig i Kast med den unægtelig langt vanskeligere Opgave at skrive en ræsonnerende Bibliografi, nøjes med et Udvalg af Arbejder vedrørende Sveriges Historie, men saa til Gengæld give Bedømmelser, rosende eller mindre anerkendende, af de anførte Værker. Det siger sig selv, at man for at paatage sig en saadan Opgave, maa ikke blot kende, men ogsaa have læst Værkerne og vide noget om den Modtagelse, de har faaet, men det skal siges, at Dr. Bring øjensynlig har været den rette Mand til dette Arbejde. Og saa faar man endda hans Bedømmelser ikke som Tilføjelser til enkelte Numre i Bibliografien, men i en fortløbende, sammenhængende Fremstilling, tilmed skrevet i et saa tiltalende Sprog,

og saa livligt, at man læser det hele som en Morskabsbog og faar sin Viden forøget og uddybet paa alle Punkter. Jo mere man læser, des mere imponeres man af Forf.s overvældende Litteraturkendskab. Jeg kan eksempelvis anføre, at han drøfter og vurderer Problemer, som stilles af Litteraturen om Unionsbrevet fra Kalmar eller om det Stockholmske Blodbad. Man kan misunde de unge, svenske Historikere dette fortræffelige Hjælpemiddel, hvortil vi i dansk historisk Litteratur aldeles intet tilsvarende har.

Men Dr. Brings Bog, som Forlaget (Norstedt & Söner) har givet et meget tiltalende Udstyr, omfatter foruden denne specielle Bibliografi til Sveriges Historie (S. 215—670) ogsaa en indledende, almindelig Del. I denne giver Forf. os paa samme Maade et Udvalg af den væsentligste, svenske og fremmede Litteratur om Historievidenskaben og dens Metode, de historiske Hjælpevidenskaber, de bibliografiske Hjælpemidler, Arkiver, Biblioteker og en Gennemgang af de svenske Haandskriftsamlinger, hvortil endnu slutter sig to Afsnit om Publiceringen af historisk Kildemateriale og svensk Historiografi. Ogsaa her faar man et levende Indtryk af Forf.s omfattende Viden og præcise Kundskaber, ogsaa her lærer man meget nyt at kende, saa den hele Bog i høj Grad kan anbefales ogsaa til danske Historikere, ikke blot til Studiet af Sveriges Historie, men ogsaa for Danmarks Historie paa mange Punkter, og til Forstaaelse af Udviklingen af Historieforskningen i Almindelighed.

Alfr. Krarup.

Ved samarbejde mellem Handelshögskolan i Stockholm og Stockholms högskola oprettedes i 1929 det økonomisk-historiska institutet i Stockholm med det maal at gøre udforskningen af svensk økonomisk historie mere effektiv og systematisk. Professor Eli F. Heckscher blev leder og forened dermed et nyoprettet personligt professorat i økonomisk historie ved Handelshögskolen; ved hans side ansattes nationaløkonomen professor A. Montgomery og arkivmanden professor Bertil Boëtius, og i frk. Karin Brunstedt fik instituttet en udmærket assistent. Om arbejdet i det første femaar er der nu (i Handelshögskolans årsberättelse 1933—34) fremkommet en oversigt, der viser en stor og mangesidig virksomhed.

Indenfor instituttet har man lagt hovedvægten paa det videnskabelige forskningsarbejde, der har været koncentreret om de tre aarhundreder fra Gustaf Vasa til begyndelsen af 19. aarh., og her endda foreløbig om de mest centrale emner: befolkningsstatistik, handelsstatistik og prisstatistik, der bedst aftegner de store træk i

udviklingen. Atter dokumenterer Sverige, at det i statistisk videnskab er førende, i materiale som i metode. Ved folketællingen i 1749 havde Sverige i forvejen det ældste befolkningsstatistiske materiale, men det er nu paa grundlag af optegnelser om fødsels- og dødstillene lykkedes instituttet at tilvejebringe en brugbar statistik, der gaar endnu en menneskealder tilbage, til 1720. (Sml. Heckscher: *En befolkningsstatistik från det adertonde århundradets första hälft* i Til Harald Westergaard 19. April 1933). De udmærket bevarede skattemandtall fra 17. aarh. viste sig derimod ubrugelige til at belyse befolkningstallets udvikling, men gav i stedet et godt udtryk for de økonomiske konjunktursvingninger (sml. Heckscher: *En mätare på svenska folkets välstandsutveckling. Den mandtalsskrivne befolkningen 1634—1820* (i Svensk Hist. Tidskr. 1933). En fuldstændig udgivelse af begge materialer er under forberedelse.

Af handelsstatistisk materiale er der fremdraget og bearbejdet et stort og værdifuldt stof, mest vedrørende Stockholm, der imidlertid ogsaa omfattede 60—75 pCt. af hele handelsomsætningen paa udlandet (»vågböcker« 1546—1689 og »tolagsräkenskaper« 1637—1813), men ogsaa officielle handelsstatistikker for hele landet fra en saa tidlig tid som 1637/40 og især 1685, der indeholder detaillerede oplysninger saavel om kvantiteter som om værdi. En udgivelse af handelsstatistikken 1637—1737 vil snart foreligge.

Til prisstatistikken er der ikke alene tilvejebragt store samlinger om priser udtrykt direkte i penge, men der er ogsaa samlet materiale til analyser af levestandardens udvikling og forholdet mellem natural- og pengehusning. Ved en analyse af de udførlige arkivalier vedrørende betalingen af den anden Elfsborg lösen 1613—19 er der givet en interessant og eksakt fremstilling af de besværlige betalingsformer og pengeknaphedens virkninger (Økonomisk Tidsskrift 1933 s. 1—43).

Om de enkelte næringsveje er der hidtil kun foretaget faa og mindre omfattende undersøgelser (godsreduktionerne og haandværkslavene); et særligt studium har prof. Heckscher tilegnet jernet, især dets afsætning, der antog monopolform (sml. *Annales d'histoire économique et sociale* 1932 s. 127—39 og 225—41).

Prof. Montgomery har mest arbejdet med den senere tid, ogsaa det 19. aarh., om end ikke direkte for instituttet (*Esquisse d'une histoire de l'économie suédoise au XIX:e siècle* i *Ann. d'hist. éc. et soc.* 1931 s. 349—60 og 519—41); især er den begyndende industrialisme gjort til genstand for hans undersøgelse (*Industrialismens genombrott i Sverige.* (1931); sml. *Hist. Tidskr.* 10. Rk. II, 700 ff.).

Specielt interesserer prof. Montgomery sig for de arbejdende klasser, hvorom han har skrevet en første afhandling *Tjänstehjonstads-gan och äldre svensk arbetarpolitik* (i (Svensk) Hist. Tidskr. 1933).

Samtidig er der udført et stort registreringsarbejde. Der foreligger en bibliografi over festskrifter for svenske virksomheder (utrykt) og en bibliografi over svensk bank- og kreditvæsen før 1815 (*History of the Principal Public Banks. The Hague 1933*). Langt vigtigere er det store undersøgelsesarbejde vedrørende de svenske virksomheders arkiver; de fleste er nu udførligt registrerede og en del deponerede i instituttet. (Sml. Heckscher: *En undersökning av svenska private affärsarkiv* i Meddelanden från Svenska Riksarkivet 1931).

Instituttet raader kun over meget begrænsede pengemidler; der har derfor ikke været raad til store udgaver; men man har valgt det videnskabeligt set gode princip at koncentrere sig om forskningen i egentligste forstand (dvs. bearbejdelse), hvis hovedresultater man har publiceret i afhandlingsform, mens det detalleerede materiale stilles til fri disposition i instituttets samlinger.

Aksel E. Christensen.

I »Meddelanden från svenska riksarkivet« 1933 har Lars Sjödin publiceret en Række: *Meddelanden om kanslistilar under de yngre Sturarnas och Gustav Vasas tid*, bygget paa et stort utrykt materiale, især stammende fra det bekendte Sturearkiv, som Sverige fik tilbage ved arkivudvekslingen med Danmark i 1929. Den største del af afhandlingen optages af biografiske oplysninger om en del kancelli- og slotsskrivere og i forbindelse dermed en redegørelse for, hvilke breve og koncepter disse egenhændigt har udfærdiget. Enhver der har arbejdet med palæografiske undersøgelser og ved, hvor lig hinanden de forskellige skriverhænder fra en bestemt tid kan være, vil forstaa, hvilket mægtigt arbejde der maa være gaaet forud for affattelsen af de forholdsvis faa sider, og saa er der endda strengt taget kun tale om en slags materialesamling til en mere indgaaende undersøgelse af kancelliets historie.

I afhandlingen savnes der en redegørelse for grundlaget, hvorpaa de enkelte undersøgelser er bygget op; man faar saaledes ikke at vide, i hvilke tilfælde man med absolut sikkerhed kan konstatere, at man har med den paagældende skrivers haand at gøre. Desuden kunde man have ønsket lidt mere fyldig oplysning om de enkelte skrivers sociale stilling og uddannelse; det synes som om de svenske kancelliskrivere paa denne tid, i modsætning

til i Danmark, var af borgerlig oprindelse! Olaus Petri var saaledes søn af en smed i Örebro.

Et særligt afsnit er viet en dybtgaaende og udmærket undersøgelse af Svante Nilssons brevbog. Dog burde den palæografiske undersøgelse være ført mere til bunds. *Johan Hvidtfeldt.*

Svensk byhistorisk forskning har i den sidste halve menneskealder været i stærk grøde og stadig haft sit midtpunkt i »Stads-historiska institutet«. Dets hidtil største indsats er en mægtig, i Riksarkivet opstillet registrant over alle middelalderbreve, ind-delt dels efter byer og dels systematisk. Dets vigtigste publikation er kildesamlingen *Privilegier, resolutioner og förordningar för Sveriges städer*, hvis middelalderlige del, udgivet af instituttets sekretær, prof. N. Herlitz (1927), i 1932 er blevet fulgt af brevene fra den ældre Vasatid (1523—1560), ved arkivar E. Nygren. Som det første bind bringer dette bind kun lidt nyt materiale, men det samler et stort, sagligt samhörigt stof, der forelaa spredt et halvt hundrede forskellige steder, og gør det let tilgængeligt ved udmærkede og udførlige registre. Fra det egentlige Sverige er der aftrykt henved 300 breve, af hvilke der kun er en snes stykker (især vedk. Viborg og Arboga), som hidtil har været utrykte, og af dem endda kun ganske faa af vigtighed. Forbavsende er det, at de skaanske provinser, der ganske naturligt danner en særlig afdeling, naar op paa 214 breve; det viser, at de danske reformationskongers bypolitik ikke har været mindre aktiv end Gustaf Vasas. De fleste danske breve har længe været kendt, mange dog kun igennem kancelliregistranterne. Specielt skal nævnes et par forordninger om bondehandel: 1523 ¹⁰/₈ til alle danske byer og 1538 ¹¹/₁₁ til alle skaanske byer, samt en række nye breve til Halmstad. Udgaven er grundig og paalidelig, de diplomatiske oplysninger knappe og klare, men undertiden ikke saa udførlige, som man kunde ønske.

Mens en lang række svenske provinsbyer har faaet moderne monografier, maa Stockholm stadig nøjes med Elers's for sin tid udmærkede topografi (i 4 bd. 1800—01), der kun delvis er erstattet af de ved udstillingen i Stockholm 1897 foranledigede skrifter. Den svenske hovedstad er dog nu meget interesseret i at faa sin historiske udvikling udredet. Ved Högskolan har den oprettet et særligt professorat i byens historie, beklædt af N. Ahnlund, og desuden anvendes der store pengesummer til de mest forskelligartede foretagender. Efterhaanden er der da ogsaa fremkommet en lang række detailundersøgelser af geografisk (E. Granlund) og arkæo-

logisk art (Ambrosiani og M. Olsson) foruden talrige topografiske og rent historiske specialundersøgelser. Store dele af det mægtige kildemateriale er desuden draget frem og publiceret.

Et af de spørgsmaal, der har optaget de senere aars forskning mest, *Stockholms uppkomst*, er nu bragt til foreløbig afslutning ved en disputats af Gunnar Bolin. Denne forsker, der har arbejdet med sit emne i en meget lang aarrække og siden 1921 publiceret mange afhandlinger derom, samler nu disse og andres studier i en bred og alsidig fremstilling, som ikke alene behandler Stockholms tilblivelse og ældste historie, men i virkeligheden skildrer det rige Mälaramraades hele økonomiske, religiøse og politiske udvikling frem til o. 1300 og ser den i sammenhæng med de europæiske forhold: Birka og friserne, Sigtuna og de østlige forbindelser til Novgorod og Byzans, Gotland og det danske og det tyske Østersøvælde. Hele denne baggrund, hævder Bolin, i forbindelse med navnet — der udledes af en stokkespærring af de snævre sunde — og de geografiske forhold gør det sandsynligt, at der er anlagt befæstningsværker paa Stockholms nuværende plads i slutn. af 12. årh., rettet imod danskernes angreb (Sml. M. Olsson i »Fornvännen« 1932), og ikke mod kareler og ester, hvilken sidste opfattelse er interpoleret i den senere middelalder, da disse var Sveriges hovedfjender. Stockholm som by er derimod først anlagt c. 1250 af Birger Jarl som et centrum for det uimodstaaelige fremstød af tysk foretagsomhed og netop paa det sted, der naturligt maatte blive transitpladsen for Mälardalens eksport, navnlig Bergslagens jern (osmund), der allerede o. 1200 begyndte at spille en vigtig rolle. Det eftervises, at denne opfattelse passer godt ind i de retslige, administrative og topografiske forhold. Særlig vigtig er skildringen af »Überfallet på Sigtuna 1187«, der afgørende kuldkaster den gamle hypotese om en direkte forbindelse mellem denne begivenhed og Stockholms grundlæggelse. Fremstillingen er bred og bygget paa en meget indgaaende behandling af den tidligere litteratur. Forfatterens kildekritik af det spinkle materiale er derimod ikke altid lige strengt gennemført og formelt ofte lidet overbevisende, men da hans resultater præges mindre heraf end af hans sunde afvejen af de reale forhold, spiller denne mangel kun en underordnet rolle for helheden.

Et vigtigt spørgsmaal, der kun i ringe grad behandles af G. Bolin, er det tyske indslag i Stockholms borgerskab. Dette gamle problem tog N. Ahnlund paany op i sin tiltrædelsesforelæsning ved Stockholms Högskola 1929¹. Men navnlig ved den

¹ Trykt i Svensk Hist. Tidskr. 1929, genoptrykt i forf.s interessante kritiske studier over »historia och kulturhistoria«, der udkom 1933 under titelen *Från medeltid och vasatid* og ogsaa bragte et foredrag om »Gustav Adolf och Stockholm«.

unge tyske historiker, dr. Wilh. Koppes værk: *Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrh.* (Abhandlungen zur Handels- und Seegeschichte, hrsg. v. Fr. Rörig und W. Vogel), har spørgsmaalet faaet ny interesse. 1. del, som skildrer selve handelen, bringer en omhyggelig analyse af de lybske og hamburgske »Pfundzollbücher«, der er bevaret for enkelte aar i perioden 1368—1400 (de lybske under udgivelse ved dr. Lechner, de hamburgske udgivet af H. Nirrnheim 1910 og 1930). Handelen, paaviser forfatteren, var en organiseret leveringshandel paa den direkte linie Stockholm-Lübeck-Hamburg-Flandern. Selv om Lübeck var det formidlende centrum, var byen dog hverken omsætningsmarked eller stabelplads, snarere en slags frihavn, idet varerne passerede toldfrit paa vejen til og fra Flandern. Eksportvarerne var foruden jern og kobber især landbrugsprodukter og stammede fra Mälardalen og Uppland, medens importen mest bestod af salt og klæde m. m. fra Flandern. De merkantile former er en højtudviklet kommissionshandel med faste forbindelser og stabile priser.

Mere nyskabende er bogens anden del, der behandler »die Lübeck-Stockholmer Kauffmannschaft«. Ved hjælp af den uvurderlige kilde, Lübeck Ober- und Niederstadtbuch, og et mægtigt dokumentmateriale, navnlig testamenter, lykkes det Koppe at kaste et skarpt lys over de interesserede købmænd, over deres økonomiske stilling saavel som over slægts- og forretningsforbindelserne mellem de to byer. Klarere end nogensinde før belyses den tyske handelsekspansion i 13. og 14. aarh., fra de westfalske byer frem til den tyske østersøkyst og videre til de ny muligheders egne i de fjernere dele af Østersøen. Næsten alle købmænd i Stockholm stammer i første række fra Lübeck, i anden fra Westfalen. De fleste slægter spalter sig i en lybsk og en svensk gren, der arbejder nøje sammen. Ikke sjældent begynder en købmand sin virksomhed i Lübeck, tager derefter borgerskab i Stockholm, men vender senere tilbage til Lübeck for der at tilbringe sin alderdom som rentier, som passiv købmand eller som grundbesidder. Et stort materiale er lagt frem i sin sammenhæng, men er ofte kun sparsomt udnyttet, og en mere udførlig redegørelse for materialet og en dybere vurdering havde øget bogens værdi. En tilsvarende undersøgelse for den svenske Kattegatskyst har dr. Koppe foretaget i det mindre skrift *Lübeck und Lödöse im 14. Jahrhundert* (Göteborg 1934).

Fra senmiddelalderen er der bevaret en i Norden enestaaende kildesamling i Stockholms magistratsprotokoller, der først er blevet opdaget i slutningen af 19. aarh.¹ Mens et tilsvarende

¹ S. Clason i Svensk Hist. Tidskr. 1903.

dansk materiale først findes efter reformationen, gaar dette helt tilbage til beg. af 15. aarh., men belyser dog især de sidste halvhundrede aar før reformationen. Materialet er udgivet (af Samfundet för utg. af källor) i den store publikationsserie *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, der bestaar af de fire afdelinger: Jordebøger, »Tänkeböcker« (d. v. s. bysbøger), »Skotteböcker« indeholdende skatte- og regnskabsaager, samt Ämbetsboken. Navnlig J. A. Almquist har siden 1926 udført et stort udgiverarbejde hermed, ialt 5 bind; der staar nu kun enkelte regnskaber og registre tilbage¹. Samtidig har L. Larsson givet en ny og filologisk korrekt udgave af *M: r Olauus Petri Phases »Tänkebok« for aarene 1524—29* (1929), og Fr. de Brun en *tänkebok for aarene 1533—38* (1928). Paa linie hermed staar J. Collijns interessante udgave af *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm 1515—1528* (1930).

For de følgende 100 aar flyder kilderne ret rigeligt, navnlig i form af regeringsakter. Desuden ligger der i Kammerarkivet og Stadsarkivet i Stockholm en serie ubenyttede arkivalier af den største betydning, nemlig samtlige toldregnskaber for byen, saavel »Stora sjötullen«, for handelen paa udlandet, som »Småtullen«, der er ensbetydende med accisen. Af dem er man saa at sige i stand til at aflæse byens hele økonomiske virksomhed.

Rækken af gode og værdifulde svenske bymonografier er blevet anseligt forøget i de sidste aar. Mange fortjente en nøjere omtale, men skal blot lige nævnes. I anledning af Göteborgs 300-aars jubilæum blev der planlagt en lang række skrifter til byens beskrivelse og historie; denne plan er nu snart fuldført. Af størst historisk vigtighed er den svenske rigsarkivar Helge Almquists udførlige fremstilling af det nuværende Göteborgs opstaaen og udvikling: *Göteborgs historia* I—II. (1929—1934). Fremstillingen er udførlig og ædruelig, bygger fortrinsvis paa arkivalsk stof og lægger hovedvægten paa den politiske og økonomiske udvikling. De tidligere bydannelse ved Götaelven er udmærket skildret af arkæologen C. R. af Ugglas i bogen *Gamla Lödöse, Göteborgs moderstad* (se s. 319), mens Alb. Lilienberg har givet den byplanmæssige udvikling i *Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälv mynningsområde*. En anden sen by Karlskrona behandles ind-

¹ Udkommet er:

- I. Jordebok. 1. 1420—74 (1876), 2. 1474—98 (1914) ved H. Hildebrand.
- II. Tänkeböcker. 1. 1474—83 (1917) ved E. Hildebrand. — 2. 1483—92 (1921—33) ved G. Carlsson. — 3. 1492—1500 (1930). — 4. 1504—14 (1931). — 1514—20 (1931) ved J. A. Almquist.
- III. Skottebok. 1. 1460—68 m. m. (1926) ved J. A. Almquist. — 2. 1501—10 (1889—1915) ved H. Hildebrand og L. M. Bååth.
- IV. Ämbetsbok. 1419—1544 (1927) ved J. A. Almquist.

gaaende, men videnskabelig ufyldstgørende af Janrik Bromé (*Karlskrona stads historia*) (sml. Skandia, IV (1931) s. 295 ff.). L. M. Bååth har nu udsendt 2. del af sin *Helsingborgs historia* (se s. 320), mens *Skänninge* i 1929 har udsendt en statelig fremstilling af sin historie, hvis vigtigste afsnit er docent Ad. Schücks behandling af middelalderen. Endelig skal nævnes den sidste jubilæumsmonografi, nemlig *Västerviks historia* I—II, udgivet i 1933 i anledning af 500-aars dagen for Erik af Pommerns flytning af byen til dens nuværende plads. Af størst historisk værdi er Folke Lindbergs fremstilling af tiden 1275—1718, (der som disputats ogsaa er fremkommet særskilt).

Aksel E. Christensen.

Som Led i den statelige Række af Publikationer, hvormed Göteborg fejrede sit 300 Aars Jubilæum, udkom i 1931: *Lödöse (Gamla Lödöse), Historia och Arkeologi*. I det rigt illustrerede, meget anselige Værk fremlægger Carl R. af Uggla Resultaterne af de Gravninger, han i adskillige Aar ledede, og hvis Formaal det var at komme til Klarhed over Göteborgs middelalderlige Forgænger. Et Stykke opad Götaelven, omtrent 40 km fra dens Munding, laa fra Tiden ved Aar 1135 Sveriges eneste Købstad mod Vest. Ved Vejpasset fra Skara, dækket af to smaa Vandløb, som gav Byen dens Navn, og tilstrækkelig langt fra Kattegattets Kyst til at ligge i Sikkerhed, havde Lödöse ved sin Anlæggelse en ideel Plads. Byens senere Udvikling viste dog, at netop dens Beliggenhed indeholdt Mulighederne for dens Ødelæggelse. Fra norsk Side blev først Bahus bygget nærmere Havet, fra svensk Side senere Nya Lödöse og sidst Göteborg ved selve Elvens Udløb, og dermed var Livsnerven for Gamla Lödöse overskaaret. 1646 blev den nedlagt som Købstad, efter at den længe havde ført en hensygnende Tilværelse, og siden da har der paa dens Sted kun ligget en spredt Bebyggelse. Dette har været et Held for de arkæologiske Udgravninger, idet der baade var let Adgang til at foretage Undersøgelserne og ikke fandtes senere Kulturlag. Selvom kun en Del af det gamle Stadsomraade blev udforsket, bragte Arbejdet mange og vigtige Resultater. Til den grundige Redegørelse for Byens Historie, saaledes som den fremtræder i den skriftlige Overlevering, har Gravningerne føjet en Række nye Oplysninger, og kastet Lys over Lödösehus med dens store Forsvarsværk, over Dominikanerklostret og Kirken, over Hospitalet, Privathuse og Havneanlægget; Fund af mangehaande Genstande fra Dagliglivet har ogsaa været af betydelig kulturhistorisk Værdi. Med omfat-

tende Lærdom er alle de forskellige Enkeltheder blevet behandlet og sat i Forbindelse med ligeartet Stof andetstedsfra. Bogen er derfor et betydningsfuldt Bidrag til Forstaaelse af nordisk Købstadsvæsen i Middelalderen.

Victor Hermansen.

Af *Hälsingborgs historia*, den stort anlagte, stateligt udstyrede og rigt illustrerede Købstadmonografi, som udgives paa Foranledning af Helsingborg Byraad under Redaktion af Arkivraad L. M. Bååth, foreligger nu 2. Del, som i 2 anselige Bind behandler Byens Historie i den senere Middelalder. 2. Dels 1. Bind skyldes Redaktøren selv, som med stor Flid og Kyndighed har bygget sin Skildring af Stadens ydre og indre Forhold op efter de samme Principper, som bestemte Udformningen af den 1925 udkomne 1. Del, der omfattede Tiden indtil 1250. Det Misforhold mellem Knapheden paa direkte Kilder og Fremstillingens brede Omstændelighed, som karakteriserede dette Afsnit, præger i langt mindre Grad Fortsættelsen, hvor et større og fyldigere Materiale har været til Forfatterens Raadighed, men ogsaa om det nye Bind gælder det dog i nogen Grad, at Skildringen er stærkt tynget af sin Ramme af Udfyldnings- og Parallelstof hentet andet Steds fra. Fremstillingen er dog fast og overskueligt samlet om sit Hovedemne, Stoffet klart og sikkert grupperet. Ved at mobilisere et mægtigt Lærdomsapparat har Forfatteren Punkt for Punkt søgt at belyse og forklare Byens middelalderlige Forhold i nøje Sammenhæng med alt, hvad man til Dato ved om nordisk Købstadsvæsen i denne Periode, og han har derved opnaaet at omskabe denne Bymonografi til en i sin Art enestaaende Indledning til Studiet af middelalderlig Byhistorie, bygget op i Tilslutning til den Mængde nyt Materiale og de Synspunkter, den moderne Forskning har bragt frem. Værket giver derfor langt mere, end Titelen lover, og dansk historisk Videnskab skylder Forfatteren Tak for den store Indsats, han her har gjort. Ingen, som for Fremtiden giver sig i Lag med Studiet af middelalderligt Købstadsvæsen i Norden, vil komme uden om dette Arbejde. Den konsekvent gennemførte Methode, Forfatteren følger, har givet Billedet af det middelalderlige Helsingborg et Relief og en Betydning, om hvis Berettigelse man kunde fristes til at nære nogen Tvivl, hvis ikke 2. Dels 2. Bind sluttede op bagved med sit friske, vægtige Materiale. Dette Afsnit af Værket, som er viet Skildringen af Byens middelalderlige Bygningshistorie, skyldes Museumsintendanten Torsten Mårtensson, der i en Aarrække har studeret det underjordiske Helsingborg og foretaget omfattende arkæo-

logiske Undersøgelser. Resultaterne af dette Forskerarbejde fremlægges her for Offentligheden i en af Opmaalinger og Billeder rigt dokumenteret Skildring. Takket være disse Studier har Forstaaelsen af det middelalderlige Bylegemes Forskydninger, Plan, Afgrænsning og Udformning faaet faste Holdepunkter, de forskellige, forsvundne Kirkebygningers Plads er bleven bestemt, og de heldigt gennemførte Udgravninger omkring »Kärnan« har aabnet nye, overraskende Perspektiver bag ud i Byens ældste Historie. Et svært, rundt Fæstningstaarn har været Forløber for »Kärnan«, og særlig interessant er Konstateringen af en til den ældste Fæstning knyttet Rundkirke af den ejendommelige Type, som fra Polen og Tjekkosllovakiet langs Weichselen har banet sig Vej mod Norden. Helsingborgs Sigil og Vaaben er behandlet af Harald Fleetwood, de middelalderlige Møntfund af N. L. Rasmusson og Mariakirkens Skjoldefrise af P. B. Grandjean.

Hugo Matthiessen.

Det vilde være meget uretfærdigt overfor Rektor Eirik Hornborgs nu afsluttede fire Binds Værk: *Finlands hävder* (Helsingfors 1929—33) at ville maale det med samme Aalen, som man ganske naturlig griber til, naar det drejer sig om et Arbejde som det norske Folks Historie eller det tilsvarende danske. Rektor Hornborg er nok Historiker, men hans Arbejdskraft har været taget i Brug paa saa mange Omraader, navnlig som Leder af det svensktalende Parti i Finland, at han ikke har haft hverken Tid eller Lejlighed til at optræde som Faghistoriker i større Stil. Det er derfor noget af en Bedrift, naar det er lykkedes ham paa nogle faa Aar at gennemføre denne bredt anlagte Skildring af Finlands Historie fra de ældste Tider til det store Øjeblik, hvor den nyfødte finske Republik indtager sin Plads blandt de andre selvstændige Stater.

Værket hviler naturligvis ikke paa et Fundament af originale Specialundersøgelser af hele det store primære Kildemateriale, en saadan Undersøgelse har kun været mulig for ganske afgrænsede Omraader. Langt de fleste Afsnit bygger paa Læsning af den herhenhørende videnskabelige Litteratur, hvis Resultater Forfatteren har taget Stilling til og sammenføjet paa sin Maade. Rektor Hornborgs Arbejde bliver herigennem en fortrinlig Haandbog i Finlands Historie for den Læser, der interesserer sig for dette Lands almindelige Skæbne gennem Tiderne uden at ønske detaljerede Oplysninger om ganske bestemte Emner. Med virkelig Nydelse læser man dette Værk. Fremstillingen har Liv og Farver, Stoffet

er velordnet og Synspunkterne klare. Med stor Overlegenhed er alle ligegyldige Enkeltheder skaaret bort, medens de virkelig betydningfulde Linjer trækkes skarpt op. Første Bind skildrer Menneskets Kamp med Naturen, de forskellige Oldtidsfund og Landets Historie i Middelalderen. Derefter følger et Bind, helliget Skabelsen af Stormagten Sverige-Finland c. 1523—1700. 3. Bind indeholder en Redegørelse for det svenske Riges Opløsning i Løbet af det 18. Aarhundrede, sluttende med Tabet af Finland i 1809, og derefter tegnes i 4. Bind Finlands Skæbne under russisk Herredømme, Revolutionen og den finske Uafhængighedskrig.

Selv om Hovedvægten i alle 4 Bind er lagt paa Skildringen af den politiske Historie, er der dog indrømmet de aandelige Bevægelser, navnlig paa Litteraturens og Kunstens Omraade, en ikke ringe Plads, ligesom der findes ret udførlige Afsnit om den sociale og økonomiske Udvikling. Men netop den Omstændighed, at det er den samme Forfatter, der har maattet sætte sig ind i alle disse forskellige Sider af Samfundslivet, har virket til gensidig Befrugtning af de enkelte Afsnit og har endvidere haft til Følge, at Værket virker med et for den Slags store Arbejder ganske enestaaende Præg af Sluttethed og Kraft.

Med hele Rektor Hornborgs politiske og kulturelle Indstilling er det ganske naturligt, at han udførligt dvæler ved de Punkter af Landets Historie, der er fælles med det skandinaviske Norden, navnlig Sverige, og endvidere altid med Glæde kraftigt understreger, hvor det svensk-talende Element har udført en for hele Riget vigtig Mission. Karakteristisk er i saa Tilfælde Redegørelsen for Nationalitetskampen under Russerne, hvor det svensk-talende Element var Saltet i den finske Modbevægelse og endvidere Frihedskampen, hvor det lille svenske Mindretal indtog en fremtrædende Plads i de frivilliges Rækker. I denne Forbindelse er der endvidere Grund til at gøre opmærksom paa en stor polemisk Artikel, som Rektor Hornborg har skrevet i Tidsskriftet *Nya Argus*, Hefte 7—8, 1935, hvori han tager et Par af de Teorier om Finlands Stilling under Svensketiden op til Behandling, som i den senere Tid har fundet Udtryk i flere Arbejder fra finsk Side, og som i tilspidset Form er blevet draget ind i og benyttet i den staaende Sprogkamp. Artiklen bærer Titlen: *Historia och historieuppfattning.* *Harald Jørgensen.*

Udgivelsen af *Finlands medeltidsurkunder* nærmer sig Afslutningen. Det finske Diplomatarium udgives for Statsarkivet i Helsingfors af dettes forhenværende Chef, Reinhold Hausen, som

i mere end to Menneskealdre har syslet dels med Forarbejderne, dels med selve Udgivelsen, som begyndte 1910. Ordet »urkunder« tages i vid Mening; i Værket medtages ikke blot Diplomer og Breve, men ogsaa Indskrifter paa Gravsten og Kirkeklokker, ja endog Krønikeuddrag. Kun i Regest meddeles til Gengæld saadanne Diplomer, som er let tilgængelige i andre moderne Kildeudgaver; selv de fuldstændigt medtagne gengives i øvrigt langt fra altid efter Originalen. De to sidst udkomne Dele (VI, 1930 og VII, 1933) omfatter Aarene 1496—1508 og 1509—18. For danske Forskere rummer begge de svære Kvarthind adskilligt af Interesse, ogsaa ud over det tidligere trykte, saaledes om Kong Hans' diplomatiske Forbindelser med Rusland (herom bl. a. russiske Krønikeuddrag med vedføjet svensk Oversættelse), om Kaperuvæsenet i Østersøen, om Mette Iversdatter Dyre, den jyske Herremandsdatter, hvem en eventyrlig Skæbne forbandt først med Knut Alvsson, senere med Svante Sture. Af adelshistorisk Stof vil man i øvrigt naturligvis finde en Del om Slægten Thott, men ogsaa Oplysninger f. Eks. om Slægten Hogenskilds svenske eller Slægten Frilles finske Gren. Registret, paa hvilket det navnlig for danske Brugere i saa høj Grad kommer an, er desværre langt fra udadledigt. Person- og Stedregister og et (mærkelig karrigt) Sagregister er slaaet sammen, Adelspersonerne er ikke saa vidt muligt samlet under Slægtsnavnene, og endelig vrimler det med Inkonsekvenser; f. Eks. staar den danske Herold Mester David, som hos Bricka kaldes David Kock, i Bind VI opført med samtlige Sidehenvisninger baade under David og Cochran, i Bind VII kun under David med Henvisning under (von) Koran!

Henry Bruun.

Det Udvalg af »*Babylonske og Assyriske Kongers Historiske Indskrifter (ca. 2800—500 f. Kr.)*«, som O. E. Ravn har oversat med Indledning og forbindende Tekst for »Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse«, har i flere Henseender Interesse, ogsaa for de Historikere, der ikke beskæftiger sig direkte med den gamle Orients Fortid. Dette hænger sammen med, at der i denne Udgave for første Gang paa nordisk Grund er gjort Rede for dette Kildemateriales ejendommelige Karakter, saaledes som den er blevet klarlagt gennem den amerikanske Forsker A. T. E. Olmsteads indgaaende Studier. Den orientalske antike Historie har hidtil været anset for ualmindelig vel underbygget, fordi den til Grundlag havde Kongernes samtidige Ind-

skrifter. Disse officielle Beretninger, der væsentlig omhandler Erobringstog og Jagtekspeditioner, munder efter Programmet ud i Byggeforetagender til Gudernes Ære, og har en udpræget Tendens, nemlig igennem Heltebedrifterne at føre Beviserne for, at Kongen virkelig er, hvad man i Middelalderen vilde have kaldt »rex justus«, og hvad Assyrerne vilde betegne som »en Gud velbehagelig Hersker, der des Aarsag nyder Støtte fra de overjordiske Magter«. En saadan Tendens, der hidtil ikke har staaet klar for Forskeren, maa i høj Grad svække disse Indskrifteres Kildeværdi for os. Men hertil kommer, at Væksten i Kildematerialet i de sidste Menneskealdre har lært os, at man hidtil navnlig byggede paa Beretningerne fra Kongernes sidste Regeringsaar, og at disse, ved Sammenligning med det senere fremdragne Indskriftmateriale fra de tidligere Aar, frembyder mange Svagheder, nemlig paa den ene Side en stærk Forkortelse af de første Aars Indhold, og samtidig en lige saa stærk Overdrivelse af disse Aars Bedrifter. Bedre end Indskrifterne fra Kongernes senere Regeringsaar er derfor de fra de første, men endnu bedre er rigtignok det samtidige Materiale af Aktstykker og Breve (Ordre fra Kongerne til deres Undergivne, og Rapporter fra disse til Hoffet), der tillader en skarp Realkritik af samtlige Indskrifter, som de ingenlunde altid kan bestaa. Hvorfor optrykker man da ikke disse Breve og lader haant om Indskrifterne? Fordi vi kun har saa lidt bevaret af den sidste Slags Kildestof, ligesom de senere Indskrifter stadig langt overgaar de samtidige i Antal. Men saa bliver da Resultatet, at det maa indrømmes, at Kildestoffet til Assyriens Historie ikke i Kvalitet hæver sig over det, som man f. Eks. opererer med for den ældre Middelalders Vedkommende.

Snarere end en Samling Kilder til Assyriens Historie er saaledes den foreliggende Bog et Bidrag til den assyriske Mentalitets Historie, hvilket unægtelig ikke gør den mindre værdifuld for Nutidsmennesker. Heller ikke under Synspunktet »Historieskrivning« kan man vel betragte disse Indskrifter, thi en egentlig Aarbogsskrivning udviklede sig ikke i Assyrien, selv om man i de »Aarslister med tilføjede Notitser«, der førtes, havde svage Tilløb hertil. Derimod møder man i Babylonien saadanne Aarbøger, nemlig tre Stykker (745—668, 616—609 og 553—546). Man har villet opfatte disse som Brudstykker af samme Værk: »Den babyloniske Krønike«, men bortset fra, at Beviserne herfor ikke synes mig stikholdige, er det Værd at lægge Mærke til, at den sidste af disse Aarbøger efter Udgiveren (Sidney Smith's) Mening, først kan være forfattet under Artaxerxes I (464—24), altsaa samtidig med Herodots Værk. Dens Notits om Krösos'

Drab i Sardes 546 er derfor fra sin Side ikke ældre end Herodots Beretning om Kongens underfulde Frelse.

O. E. Ravn har i sin Bog lagt Vægt paa at gengive Originalernes »nøjagtige Mening«; derfor er Oversættelsen mere »fri« end »ordret«, og Resultatet er særdeles læseligt. Mærkes maa det, at denne Oversættelse er helt selvstændig i Forhold til hans Forærgeres, og det staar maaske ikke enhver Læser klart, at det at udarbejde en Oversættelse som den foreliggende i Virkeligheden er et Stykke af en Bedrift. Udvalget af Tekster er ikke foretaget ud fra kulturhistoriske Synspunkter, men i politisk-historisk Øjemed; dog gives der meget i førstnævnte Retning, navnlig til Belysning af gammel-orientalsk Tankegang. I sin klare Indledning har Udgiveren redegjort for Olmsteads Synspunkter. Han forsvarer sit Valg af Indskrifterne til Oversættelsen med, at de giver Kongernes »strategiske Helhedssyn«, mens Brevene — hvoraf han ogsaa leverer Prøver — efter hans Mening mere taler om »taktiske Enkeltheder«. Denne Sondring er efter mit Skøn ikke helt rammende. Havde vi Brevstoffet bevaret i nogenlunde Mængde, vilde vi deraf ogsaa kunne se »det strategiske Helhedssyn« paa en bedre og sandere Maade end af de pralende Indskrifter. Udgiveren indrømmer dog, at Indskrifterne ikke giver »det sidste Ord om Historiens Hændelser«. Dette vil vi haabe, og at et stadigt voksende Brevstof efterhaanden vil gøre det muligt at komme bag om dem. Paa nærværende Tidspunkt kunde der ikke opbygges en blot nogenlunde sammenhængende Fremstilling paa andet Grundlag end det givne, og man maa være Udgiveren meget taknemlig for, at han har givet os et saa fortrinligt Hjælpemiddel til at levendegøre Fortiden baade for Lærere og Læsere.

Knud Fabricius.

Professor Johs. Østrup har fortsat sine populære Skildringer fra de sidste Aar, »Det nye Ægypten« og »Det nye Tyrki«, med den i 1933 udkomne »*Arabiens Historie*«. Bogen har som Undertitel: »Med særligt Henblik paa den nyere og den nyeste Tid«, og det er med god Grund, den særligt beskæftiger sig hermed, thi nordiske Læsere har hidindtil haft lettere ved at skaffe sig Oplysning om Oldtidens Sabæer og Nabatæer, for ikke at tale om Araberne paa Muhammeds Tid, end om Wahhabiterne og de øvrige arabiske Stammer, der har spillet en virkelig Rolle i d. 19. og 20. Aarhundrede. Det har vel egentlig kun været Lawrences eventyrlige Bedrifter, der hidtil har kunnet glæde sig ved Omtale i den nordiske

Litteratur. Nu fylder Østrup, der kender Landet af Selvsyn, dette tomme Rum i vor Viden ved sin lille nyttige Bog. I en fortrinlig Indledning redegøres for Land og Folk, navnlig den Del deraf, der omfatter de egentlige Nomader, blandt hvilke han selv har levet; medens Østrup desværre i ringere Grad dvæler ved den bofaste Befolkning og Overgangstrinet mellem de to Klasser, »Halvnomaderne«, skønt disse vel nok har spillet den største historiske Rolle. Paa Grundlag af denne Indledning tegnes derpaa Arabiens Udvikling i nyere Tid, navnlig som den koncentrerer sig om Wahabitter-Slægten Ibn-Saud, hvis sidste Ætling Abdul-Aziz i dette Øjeblik staar som Herre over hele Nord- og Mellemarabien. Det er en begivenhedsrig, om end noget enstonig politisk Historie, væsentlig bestaaende af »raids«, Overrumplinger og Forræderier, men den bliver fængslende, ikke mindst paa Grund af dens Forfatters overlegne Fremstillingskunst. Hans Verdensklogskab og Lune krydrer snart sagt hver eneste Side. Al Romantik skrælles af Ørkenboerne og deres Liv, og et skarpt, men koldt Lys kastes over dem. Den lille Bog er ikke blot et populært Arbejde i Ordets bedste Betydning; den er ogsaa for vigtige Afsnits Vedkommende et selvstændigt Bidrag til Forstaaelsen af et Problem, der i vore Dage indgaar i den almindelige Verdenspolitik. *Knud Fabricius.*

Professor i Finansøkonomi ved Athens Universitet, A. Andreades, har taget sig for at skildre græsk Finanshistorie fra Homer til Nutiden: *Geschichte der griechischen Staatswirtschaft* Bd. I (München 1931). Allerede i 1914 udkom paa Græsk et to Binds Forarbejde hertil: *De ioniske Øers Forvaltningshistorie under Venezianerherredømmet*, og i 1918: *Byzantinertidens Finanshistorie*, ligeledes paa Græsk. Det foreliggende første Bind af hans græske Finanshistorie er oversat til Tysk af Professor Ernst Meyer og naar til Alexander den Stores Tid. Bd. II skal omfatte den hellenistiske Tid, Bd. III det byzantinske Kejserrige og Bd. IV Tyrker- og Venezianerherredømmet og den nyeste Tid.

Værket er ikke en Nationaløkonomi, men en græsk Finanshistorie. Som Følge heraf er Dispositionen budgetagtigt skematisk og følger ikke den historiske Udvikling. Men netop denne Opstilling af Stoffet, hvor man ser de historiske Begivenheder fra Centralforvaltningens Stade, giver en for Historikere interessant Perspektivændring. 1. Bog omhandler Indtægter og Udgifter i den homeriske Tids Statshusholdning, 2. Bog skildrer Finansernes Tilstand i Sparta, og 3. Bog sammenstiller de fire Finanssystemer, som praktiseredes i den græske Verden i klassisk Tid, Storkongens,

Satrapernes, Tyrannernes og Bystaternes. Endelig tages i 4. Bog — som omfatter næsten Halvdelen af det foreliggende Bind — Athens Finansøkonomi op til indgaaende Behandling, dels fordi Kilderne her er særlig gode, og dels fordi Bystatsøkonomien i Athen faar en ejendommelig Udvikling.

Da Andreades ikke er Historiker af Fag, maa han i vid Udstrækning bygge paa andres Forskning, og i Fodnoter meddeler han Læseren sine Kilder og det væsentlige i disses Synspunkter, saa man herigennem baade kan kontrollere Underbygningens Soliditet og faa en alsidig Oversigt over saavel ældre som nyere Litteratur vedrørende Emnet.

Netop i sin Egenskab af Ikke-Historiker har Andreades foretaget en Omvurdering af den klassiske Periode i Historien, og hans Vurdering tenderer i stik modsat Retning af Berve's (i den nylig udkomne *Griechische Geschichte*). Medens Berve med en Forkærlighed, der har Aktualitetens Interesse, dvæler ved Sparta og dens ensrettede Samfundsorganisation, faar man hos Andreades det Indtryk, at Sparta var en Slags Kondottierestat, hvis uorganiserede Finanshusholdning han som Statsøkonom ikke kan finde noget beundringsværdigt ved. Interessen knytter sig for ham til de mere udviklede Samfundsdannelser, Perserriget og det attiske Forbund.

Satrapstyret var den eneste mulige Regeringsform i et Rige med saa forskelligartede Provinser som det persiske. Det bedste Bevis for Systemets Brugbarhed er, at alle de følgende Herskere fra Alexander til Justinian anvendte det. Og naar Alexander i de fire Hovedstæder til Trods for Forvaltningens Slappelse i 4. Aarh. og store Udgifter til græske Lejetropper kunde finde Skatte til et Beløb af 180.000 persiske Talenter (eller 1.265.000.000 Guldmærk), saa beviser dette, at Dærius' Finansreform var lykkedes. Iøvrigt var Møntreformen en Nødvendighed; man vilde ellers ikke have kunnet præstere de store Soldudbetalinger til Lejetropperne.

I Skildringen af Athens Finanshusholdning tillægger Andreades Metøkerne en særlig stor Betydning. Allerede Tyrannerne var begyndt at trække fremmede til Athen — Kunstnere, Haandværkere og Handelsfolk — og siden Themistokles' Tid havde de i Athen større Rettigheder end andetsteds. Denne foretrukne Stilling betaltes med en særlig Metøkskat, som for Staten havde den Fordel at være fast i Modsætning til de svingende indirekte Skatter. Det var desuden Metøkerne, der betalte Størstedelen af disse, idet de fra Perikles' Tid var Sjælen i saavel Udenrigshandelen som den hjemlige Industri. Endelig var de udelukkede

fra Adgang til den sociale Forsorg, og uretmæssig Deltagelse ved Kornuddelingerne straffedes med, at de solgtes som Slaver. Deres Tilstedeværelse betød for Staten en i alle Maader indbringende og sikker Indtægtskilde.

Andreades søger ikke at smykke Athens Politik med Motiver, som tilhører en senere Tids Forestillingskreds. Athens Motiv var fra første Færd at faa Magten, saa dens Borgere kunde leve højt paa Forbundsfællernes Bekostning, og en saadan Adfærd var i Overensstemmelse med Tidens Opfattelse af, hvad der var politisk anstændigt. Men naturligvis bød sund Fornuft Borgerne ikke at gaa for vidt, da det saa maatte give Bagslag. Det er Overdrivelse, naar man siger, at den velhavende Middelstand var gaaet til Grunde under Perserkrigene og afløst af et Borgerproletariat. I 403 var der kun 5000 Athenere, der hverken ejede Jord eller Hus. Støttet paa et Eksempel fra Xenofon hævder Andreades, at Landbruget ikke var urentabelt, selvom Byerhvervene betalte sig bedre. Slavearbejdet ødelagde heller ikke ganske Friarbejderen, hvilket ses af Lønforskellen, der igen bunder i Frimandsarbejdets tekniske Overlegenhed. Det er Perikles, der indleder Statssocialismen ved Indførelse af Diæter. I hans Tid er Diæterne dog Betaling for ydet Arbejde. Men i Diætsystemet ligger en stor Fristelse til Overdrivelse, og Diæternes Forhøjelse bliver i den følgende Tid Midlet til at skaffe sig Magten i Staten; allerede Perikles indførte dem for at overtrumfe Oligarkerne. Til disse forøgede Udgifter svarede ikke nogen Blomstring af Statsfinanserne. Tværtimod opbrugtes den opsparede Statsfond meget snart, og man maatte da slaa ind paa den farlige Vej at forhøje Forbundsfælletributen — det, der fører til Søforbundets Opløsning.

Skønt Andreades selv er Græker, er han saa temmelig fri for »Grækerbeundring«. Han søger jævnt og nøgternt at stille Tingene paa deres rette Plads, og han tildeler Perserriget den betydningsfulde Plads, som utvivlsomt tilkommer det i Historien.

Axel Steensberg.

Østrig er i de sidste aartier blevet midtpunktet for en energisk og intensiv historisk forskning, hvortil de østrigske arkivembedsmænd i høj grad har bidraget. Særlig betydning har den virksomhed, som Wiener Haus- Hof- und Staatsarchiv udfolder. Allerede før krigen planlagde man her udgivelsen af inventarier over de forskellige arkiver, som dette arkivdepot rummer. Som indledning til inventariet over et af de vigtigste af arkiverne: rigskancelliets arkiv har Lothar Gross nu udgivet et vægtigt arbejde: *Die*

Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806. Gennem skildringen af kancelliets forfatningsmæssige historie giver forfatteren værdifulde bidrag til Tysklands og Østrigs historie og fortsætter de undersøgelser, som Seeliger, Kretschmayr og Fellner begyndte over disse emner. Særlig interesse har i den henseende fremstillingen af striden med det østrigske hofkancelli, som blev udskilt fra rigskancelliet i 1619, og af forholdet mellem kejseren og ærkebispem af Mainz, der som ærkekansler havde den officielle ledelse af rigskancelliet, medens rigsvicekansleren havde den faktiske ledelse. Dette bogens første afsnit er dog kun en slags indledning til hovedafsnittet om kancelliets indre historie. Indgaaende og omhyggeligt skildres de forskellige embedsmænds funktioner, fra ærke- og vicekansleren til kancellifyrbøderen, og derefter selve forretningsgangen. I de mindste detaljer belyses et brev skæbne, fra den dag en ansøgning eller kgl. befaling sætter kancellimekanismen i gang, og indtil brevet sendes afsted, forsynet med de tilbørlige underskrifter og det kejserlige segl. Sammenligner man denne fremstilling med lignende, der kendes andetstedsfra, f. eks. V. A. Sechers fremstilling af det danske kancellis historie, vil man se, at Lothar Gross i meget højere grad end tilfældet almindeligvis er, har bygget paa selve kancelliets skriftlige efterladenskaber: koncepter, brevbøger, kgl. breve m. v., medens man ellers tidligere først og fremmest har benyttet instrukser og reglementer som grundlag for skildringen, hvilket sidste metodisk er ligesaa farligt som f. eks. at ville skildre det 16. aarhundredes kulturhistorie paa grundlag af love og forordninger. Lov var nok lov, men den blev ikke altid holdt. En af de vigtigste studiegenstande er skriften, og i klar erkendelse heraf har man derfor ogsaa i Wienerarkivet fotograferet de ledende kancelliembedsmænds haandskrifter og oprettet en samling, der paa en vis maade svarer til det danske rigsarkivs samling af »hænder«: faksimiler af kendte mænds haandskrifter; desværre har man ikke haft raad til i bogen at gengive disse faksimiler. I forbindelse hermed staar ogsaa de omhyggelige biografier af kancelliets mere betydelige embedsmænd. Som bekendt blev saadanne biografier, om end under en lidt anden form, først udarbejdet her i Danmark under skarp protest fra tysk side. En anmelder i »Literarisches Centralblatt« udtalte saaledes, at »... für die Wissenschaft dürften sie (samlingerne) doch wohl, etwa die Familiengeschichte abgerechnet, kaum irgend welche Bedeutung haben« (Meddelelser fra det danske Rigsarkiv, I. 234); med en vis tilfredshed kan dansk videnskab konstatere, at man nu rundt omkring har faaet et andet syn paa sagen.

Bogen kan med sine mange detaljer undertiden virke lidt

tung, ligesom der ogsaa findes en del gentagelser, men for enhver, der vil sætte sig ind i et ældre regeringskontors historie, er det en lærerig bog.

Johan Hvidtfeldt.

Man har i de sidste Aar kunnet spore en stadig stigende Interesse for de Problemer, der knytter sig til Skabelsen af Tysklands Enhed 1864—71. Foruden en Del mindre Afhandlinger og Tidsskriftsartikler er foreløbig udkommet to større Værker, som i talrige Synspunkter har den nationalsocialistiske Revolution til Forudsætning: Chester Wells Clark: *Franz Joseph and Bismarck. The Diplomacy of Austria before the War of 1866* (Harward 1934) og Otto Scheel: *Bismarcks Wille zu Deutschland in den Friedensschlüssen 1866* (Breslau 1934). Samtidig foreligger en Række ny Aktpublikationer og Arkivaabninger. Tyske, franske og danske Akter er blevet offentliggjort; i de østrigske Statsarkiver, der for de senere Menneskealders Vedkommende var næsten helt utilgængelige, har man fra 1918 givet Adgang til alt Materiale op til 1895; desuden har Franz Josefs Efterkommere paabegyndt, hvad man maa haabe skal blive en Publikation af samtlige Kejserens Breve, medens Grev Rechbergs Arvinger har tilladt en Gennemforskning af dennes personlige Papirer.

Chester Wells Clark, Professor ved Princetonuniversitetet, har opholdt sig adskillige Aar i Tyskland og Østrig og studeret sit Emne meget indgaaende. Allerede for en Menneskealder siden har Friedjung (i *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859—66*) gennemtrængt den Mystik, der omgav Kejseren, og ærbødigt, men bestemt tillagt denne Hovedansvaret for Østrigs Politik. Paa Grundlag af Statsraadsprotokollerne og Kejserens Korrespondance godtgør Clark, hvad Friedjung mente, men ikke kunde bevise fyldestgørende. Clarks Bog er en grundig og dokumenteret Fremstilling af Østrigs Udenrigspolitik i Aarene op til 1866. Forfatteren viser, hvorledes Kejserens personlige Mistillid til dristige Eksperimenter og Tilbøjelighed til at vige tilbage for vanskelige Afgørelser hindrede enhver konstruktiv udenrigspolitisk Nyorientering. Han havde Tanker om en Sammensvejsning af Preussen, de tyske Stater og Østrig til et stærkt Bolværk mod den revolutionære Bølge fra Frankrig og Italien (jfr. Metternich), men kunde ikke drives til at omsætte sine Tanker i Handling. Under disse Forhold blev det højst utilfredsstillende at være østrigsk Diplomat. Kejseren fulgte aldrig sine Raadgivere helt ud. Bieglebens omhyggeligt motiverede Planer om Alliance med

Frankrig forkastede Kejseren ganske, Fredspolitikeren Rechbergs Ønske om Forbund med Preussen antog han kun delvis. Kejsereisens og dermed Rigets udenrigspolitiske Program til 1866 var et taaget Kompendium af store Illusioner, praktiske Formaal og habsburgske Principper.

Clark giver tillige en interessant Karakteristik af Bismarcks og Franz Josefs indbyrdes Forhold. De genspejlede i deres Følelser over for hinanden Nordtysklands Holdning over for Sydtyskland og omvendt; Bismarck holdt af Franz Josef, men beundrede ham ikke, Franz Josef beundrede Bismarck, men kunde ikke lide ham. Efter Krigen blev det anderledes. Kejseren blev Opportunist i al Politik; han modtog Bismarcks udstrakte Haand, og med Tiden blev de særdeles gode Venner; han fulgte Bismarcks tidligere Raad om at forlægge Rigets Tyngdepunkt til Ungarns og fandt i Forbundet med Tyskland i en anden Forstand den centraleuropæiske Union, han havde drømt om i Aarene før 1866.

Kielerprofessoren Scheel skildrer i sin Bog Bismarcks »tyske Revolution«, som tilsigtede en bedre national Organisation af Tyskland, end Forbundet af 1815 havde været. Det ny og interessante er den Opfattelse af Bismarck, Forfatteren gør gældende, ud fra et omfattende, hidtil ubehandlet Kildemateriale, men unægtelig ogsaa ved, hvad man kunde fristes til at kalde, »hin-einlesen« ud fra helt moderne Forudsætninger. Idet Bismarck handlede, ikke storpreussisk, men bevidst nationalt, var allerede 1866 hans Maal et samlet Tyskland, der skulde garantere Tysklands nationale Selvstændighed. Den tyske Nation skulde ophøre med blot at være et Objekt for den europæiske Politik og blive en selvstændig og en kraftig Faktor. Han mødte imidlertid kraftig Modstand. I Pragerfreden maatte han akceptere franske Forbehold med Hensyn til Sydtyskland, der skulde beholde en international uafhængig Eksistens (§ 4), og til de nordlige Distrikter af Slesvig (§ 5); alligevel blev hans »bedre nationale Organisation« Grundlaget for det tredie Rige med den stærke Vilje til at udgøre eet Folk. Den rette Forstaaelse af Bismarcks Genius faar man saaledes, ifølge Scheel, ikke ved at studere ham i hans Magtperiode efter 1870, men gennem et Studium af, hvad han naaede, og hvad han maatte give Afkald paa i Aarene 1866—67.

Poul Kierkegaard.

Blandt de mange Spørgsmaal, som den internationale Historikerorganisation har opført paa sit Arbejdsprogram, staar en

samlet Undersøgelse af den periodiske Presses Udviklingshistorie og Betydning. Et særligt Udvalg med den tyske Historiker Wilh. Mommsen som Formand har gennem et Par Aar arbejdet med Spørgsmaalet, og som et Resultat af dette Udvalgs Virksomhed er fremkommet et første Forsøg paa en international Bibliografi over historiske Arbejder vedrørende Pressen eller rettere en Bibliografi over Bibliografier (*Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*. Nr. 22. 1934). Denne Bog indeholder en Indledning af Wilh. Mommsen om det hidtil udførte Arbejde, samt en Række Bibliografier fra enkelte Lande, udarbejdet af nationale Forskere, saaledes for Danmarks Vedkommende af Povl Engelse-toft. Redaktionen har givet de enkelte Bidragydere meget frie Hænder, saaledes at der ved Siden af strengt bibliografiske Meddelelser fremkommer ret fyldige Bidrag til de enkelte Landes Pressehistorie. Med særlig Interesse læser man G. Bourgins højst interessante Udkast til en fransk Pressehistorie.

Det danske Bidrag fylder kun en halv Side og er en levende Illustration til den Kendsgerning, at dansk periodisk Presse ikke hidtil har kunnet glæde sig ved en overvældende Interesse fra den historiske Forsknings Side. De Bidrag, som dansk Litteratur kan fremvise, er meget ofte af en saadan Kvalitet, at de ikke kan staa for en historisk Kritik, og dog skulde man synes, at en virkelig videnskabelig Undersøgelse af dansk Presses Opstaaen, Udvikling og Betydning kunde give Anledning til en Mængde historisk-kritiske Undersøgelser, som vilde yde betydelige Bidrag til den politiske og sociale Historie, samt hele Aandshistorien.

I Udlandet synes Interessen for de Problemer, som den periodiske Presse som historisk Kilde naturligt rejser, at være langt mere vaagen, og det er ikke uden en vis Fortrydelse, at man ser en ung tysk kvindelig Forsker give sig i Lag med et Emne, som en dansk Forsker maatte føle sig kaldet til at beskæftige sig med, nemlig den danske Presse i Nordslesvig i Aarene 1864—1914: Annemarie Petersen: *Die dänische Oppositionspresse in Nord-schleswig 1864—1914* (Altona 1934). Ganske vist kan den nybagte tyske Doktors Arbejde ikke henregnes til de skelsættende eller epokegørende Bøger, men den Kendsgerning staar dog fast, at hun pløjer ny Jord op og vækker Interessen for et stort og vigtigt Problem. For den Læser, der ikke kender nogetsomhelst til Emnet paa Forhaand, vil Bogen være en udmærket Introduktion, idet den gør nøjagtig Rede for de enkelte Blades Opstaaen og Stilling til Dagens Spørgsmaal, men den der i Forvejen er nogenlunde velbevandret i nordslesvigske Forhold, vil høste meget lidt ny Belæring.

Af et ganske andet Format og Lødighed er det store Værk, som Verdensbladet »The Times« har begyndt at udsende i Anledning af 150 Aars Jubilæet. Foreløbig er udkommet 1. Bind *The Story of The Times. »The Thunderer« in the Making. 1785—1841* (London 1935), men Meningen er, at der skal følge yderligere 2 Bind efter. Værket fremkommer uden Forfatter paa Titelbladet, det er anonymt som alle Artikler i The Times, skrevet af en Række af Bladets Medarbejdere. Udstyret er stilfuldt og smukt, som det sømmer sig et Blad med The Times' Traditioner.

Et ganske overordentlig grundigt og omfattende historisk Granskningsarbejde er blevet udført ved dette første Binds Udarbejdelse. Ikke alene er den lange Række af Bladets Aargange omhyggelig gennempløjet, tilligemed Bladets Arkiv, men hele den meget omfattende politiske Memoirelitteratur, samt mangfoldige Privatarkiver og betydelige Samlinger i saavel engelske som udenlandske Statsarkiver er gennemgaaet. Resultatet er da ogsaa blevet, at Værket kaster nyt Lys over og forøger vort Kendskab til engelske politiske Tilstande og Samfundsforhold i Slutningen af det 18. og Begyndelsen af det 19. Aarhundrede.

Det udsendte Værk er et Festskrift, men Forfatterne har med Flid undgaaet at levere Festlyrik. Der er gjort et alvorligt Forsøg paa at fremstille Forholdene, saaledes som de virkelig var, og intet skjulende Tæppe kastes over den Kendsgerning, at »The Times« i de første Aar af sin Tilværelse holdtes oppe ved hemmelige Subventioner fra Regeringen, der til Gengæld krævede Bladets uforbeholdne Støtte i den drabelige Kamp om den offentlige Mening. Senere voksede Bladet sig stort og mægtigt og behøvede nu ikke længere Regeringens hjælpende Haand, og det var da »The Times«, der overfor Regeringen tiltvang sig Retten til at tage selvstændig Stilling til Dagens Spørgsmaal og vinde den offentlige Mening for disse Ideer. Betydelig Plads er indrømmet de rent bladtekniske Spørgsmaal: Forholdet mellem Tekst og Annoncer, Nyhedstjenestens Organisation og Medarbejdernes Rekruttering, ligesom der gives Portrætter af Bladets Grundlæggere John Walter, Fader og Søn, og den egentlige Skaber af »The Times« og herved af den moderne Verdenspresse: Redaktøren Thomas Barnes. Ham var det, som skabte Respekt om Journalistens Arbejde, brød Regeringens Planer om et fortsat fast Tag i Dagspressen og som Organ for den offentlige Mening gennemtrumfede Testakternes Ophævelse og førte Kampen mod Toripartiets Vedhængen ved det gamle Repræsentationssystem til en sejrrig Afslutning.

Festskriftet om »The Times« byder ikke paa Romanlæsning.

Det er ikke særlig let læst og kræver af sin Læser, ved de stadig indskudte fuldstændige Optryk af vigtige Breve, et alvorligt Arbejde for at fastholde Sammenhængen. Men det yder betydelige Bidrag til Spørgsmaalet om den periodiske Presses Betydning som historisk Kilde, samtidig med, at det udvider vort Kendskab til Englands politiske Historie og engelske Samfundsforhold siden Slutningen af det 18. Aarhundrede. *Harald Jørgensen.*

Englands Køb af de danske Besiddelser i Ostindien og Afrika 1845 og 1850.

AF

GEORG NØRREGAARD

Indledning.

Et af de stolteste Kapitler i Europas nyere Historie handler om den hvide Races Udbredelse over vor Klode. Det danske Folk deler Racens Trang til Udfærd og Bedrift, og ganske naturligt har det efter Evne søgt at tilfredsstille denne Trang ved at udnytte og opdyrke fjerne Egne. Naar Nationen da forlængst har skilt sig af med samtlige sine tropiske Besiddelser, skønt deres Frembringelser saa nyttigt kunde supplere det kølige Hjemlands Produktion, er det værd at opsøge Forklaringen herpaa.

Efterfølgende Undersøgelser har til Formaal at belyse fra forskellige Sider, hvorfor Danmark opgav sine asiatiske og afrikanske Besiddelser, og hvorfor det blev England, som købte dem¹.

De danske Besiddelser i Indien bestod først og fremmest af Trankebar paa Koromandelkysten, der erhvervedes ved en Traktat med Fyrsten af Tanjore den 19. Nov. 1620; senere blev Territoriet omkring denne By udvidet, og Handelsstationer blev anlagt forskellige Steder ved det indiske Ocean; men henimod 1845

¹ Indsamlingen af Materialet til Undersøgelsen er muliggjort ved Modtagelsen af det Danneskiold-Samsøeske Rejselegat og det Regenburgske Legat samt ved Støtte fra den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse.

var foruden Trankebar med Omegn kun levnet to Pladser, der begge laa i Bengalen. Af disse var Frederiksnagore ved Hooghly-floden lidt Nord for Calcutta erhvervet 1755 ved Traktat med en lokal Fyrste (Mahomed Aliverda Khan, Nabob af Muxedabath). Den anden Handelsplads ved Balasore ude ved Oceanets Kyst var ganske lille; men paa dette Sted havde Danskerne slaaet sig ned første Gang allerede 1625.

Fælles for de indiske Besiddelser var deres ringe Udstrækning og store Befolkningstæthed. Trankebar By og Omegn dækkede ca. 50 km² (lidt mindre end Fanø), Frederiksnagore kun 6—7 km², Balasore ca. 0.6 ha. I Trankebar og Omegn var Indbyggerantallet 1835: 23.185, 1840: 23.435; i Frederiksnagore 1835: 12.537, 1840: 11.955; i Balasore 1840: ca. 250. Trankebar By med Forstæder havde vel 5000 Indbyggere, og i det tilhørende Distrikt, der er gennemstrømmet af Flodarme, voksede der en Del Korn, navnlig Ris. Frederiksnagore opfyldtes derimod næsten ganske af Byen Serampore, som havde ca. 11.000 Indb. og var et Lærdommens Sæde med Missionskollegium, Papirmølle og Trykkeri. Baade Trankebar og Serampore ernærede sig fortrinsvis ved Frembringelse af Tekstilvarer. Saaledes havde Trankebar i 1833 vistnok 370 Vævestole og dertil 30 Oliemøller, 4 Sæbefabrikker og 3 Garverier. I 1836 var der 186 Vævestole i Gang i Serampore¹. De danske Distrikter var følgelig ganske afhængige af Tilførsler fra de omliggende Egne. Den indfødte Befolkning var overordentlig fredelig, men ikke bjergsom.

De danske Besiddelser paa Guineakysten i Afrika var af en ganske anden Beskaffenhed. Hvornaar de blev grundlagt, vides ikke med Sikkerhed; men antagelig var det omkring 1650. De laa paa den østlige Del af Guldskysten, men udvidedes senere langs en Del af Slavekysten. Det ældste danske Hovedfort Frederiksborg blev solgt til Englænderne i 1680'erne; men et andet Fort var forud skaffet til Veje ved Accra, og efter en Række

¹ P. Hansens Saml. vedk. Guvernementet i Ostindien og det asiatiske Kompagni (herefter forkortet: P. H. Saml.), Pakken Trankebar-Serampore. Rigsark. Denne Pakke giver i det hele et Indblik i Besiddelsernes økonomiske Tilstand i det 19. Aarh.

eventyrlige Omskiftelser fik Danskerne her varigere Fodfæste. I Løbet af det 18. Aarhundrede blev andre Forter opført Øst derfor.

Henimod 1850 var der paa en Strækning af op imod 200 km langs Kysten kun danske Forter. Det østligste danske Punkt var da ved Quitta. Et engelsk Fort Prampram, der laa omtrent 50 km Øst for Christiansborg, var ikke besat, skønt Englænderne drev Handel der. Hvor langt Danskernes Magt gik ind i Landet, var — som det snart skal vises — et stort Spørgsmaal; men det Omraade, der var under dansk Indflydelse, har i alt Fald strakt sig over mindst 10.000 km². Det danske Guvernement anslog i 1838 Befolkningen til et Antal af ca. 40.000 (heri er Akimstammen ikke medregnet) og i 1841 til 53.000¹. Den engelske Guvernør W. Winniett regnede dog i 1847 Befolkningen langs selve Kysten til 20—30.000 Sjæle og mente, at Folketallet i hele det Distrikt, Danskerne paastod at have Indflydelse over, beløb sig til 75—100.000. Til Sammenligning havde de hollandske og engelske Forter, der laa spredt imellem hinanden paa Resten af Guldkysten, tilsammen Indflydelsen over en dobbelt saa lang Kyststrækning og over et næsten dobbelt saa stort Areal, der maaske endda var folkerigere end Landet ved de danske Forter. Winniett regner her med 275.000 Sjæle².

Det afgørende var imidlertid, at den Del af Kysten, hvor Danskerne havde Indflydelse, var en af de bedste paa Afrikas Vestkyst. Hvad der oprindeligt fristede Europæerne ved dette Land, var Guld, Elfenben og Slaver, og navnlig Guld kunde man stadig faa herfra. Som det sidste Aarhundrede har vist, beror Værdien af Kolonier imidlertid nok saa meget paa, hvad der kan dyrkes i dem, og i saa Henseende bød Landet omkring de gamle danske Forter paa store Muligheder. Rigtignok var dette af en meget uensartet Beskaffenhed, idet der langs med Kysten strakte sig en Bræmme af ufrugtbar, sandet Jord, hvor

¹ Guineisk Journal, Rigsark. (Herefter forkortet: G. J.) 624/1838 og 16/1841.

² Winniett til C. O. (the Colonial Office) ³¹/₁₂ 1847. C. O. 96/11, the Public Record Office, London.

der kun groede Buskvækster, medens der længere inde laa Sletter og lave Bjerge (Akvapim-Bjergene), hvor Vandingsforholdene var gode, og her var for 100 Aar siden et smukt skovbevokset Land. Alle Slags Planter trivedes vel, og Kvæg og Bøfler fandtes i Mængde. Ligesaa var der Vildt og Fjerkræ i Overflødhed, og af denne Rigdom blev de europæiske Kystforter forsynet med alt, hvad der hørte til et veldækket Bord.

Egnen længere mod Øst præges af Floden Volta, der løber ud i Havet ca. 125 km Øst for Christiansborg. Yderst ude ligger lave Strækninger med Laguner; men længere oppe langs Floden er Landet lettere at dyrke og frugtbart.

Trods den naturlige Rigdom var Besiddelserne i Danskernes Tid dog lidet opdyrket. Siden Slutningen af det 18. Aarhundrede var der forsøgt med Anlæg af ganske enkelte Plantager. Kaffen herfra skal have været god; men Dyrkningen slog undertiden fejl. Bomuld groede baade vildt og dyrket; men Landets Hovedfrembringelse og egentlige Eksportprodukt var i Midten af det 19. Aarhundrede Palmeolie. Udførselen heraf skal være opstaaet siden 1810; 1838 eksporteredes godt 14.000 t, og Eksporten vedblev at tage stærkt til¹.

Imidlertid var Landet i andre Henseender mindre tiltalende. Klimaet omkring Christiansborg havde ganske vist Ry for at være bedre end ved de andre Nationers Forter. I det hele taget var det nok bedre end de fleste Steder paa Afrikas Vestkyst. Man skal endog være rejst dertil paa Rekreation. Ikke desto mindre var Varmen og Fugtigheden overordentlig farlig for de hvide, og Dysenteri og Feber ryddede voldsomt op iblandt dem.

Ligesaa foraarsagede de indfødte store Vanskeligheder for Europæerne. De hørte til de vildeste og uregerligste blandt alle Negre, hvad der ogsaa tilfulde fremgaar af Guldkystens hele

¹ [Madden:] Report of H. M.'s Commissioners of Inquiry on the State of the British Settlements on the Gold Coast at Sierra Leone and the Gambia, with some Observations on the Foreign Slave Trading Factories along the Western Coast of Africa in the Year 1842, p. 12. C. O. 267/171 (herefter forkortet: Madden). Ogsaa i: Parliam. Papers 1842, Reports from Committees, vol. XII, pp. 13—118.

Historie. Guvernør Winniett, der kendte dem godt, siger i 1847, at nogle af dem var flittige, andre ikke. Hver Landsby havde 3—4 Høvdinge (Kabuseer), der ofte raadede med stor Grusomhed. Krigstog, Slavehandel og Menneskeofringer foregik langt op i det 19. Aarhundrede, uden at de hvide formaaede at hindre det¹.

Selv om man tager disse Ulemper i Betragtning, maa de guineiske Besiddelser dog forekomme Nutiden langt mere værdifulde end de indiske. Saaledes stod det imidlertid ikke for Samtiden. Man var i Danmark lige tilbøjelig til at sælge begge Grupper og det lang Tid, før det virkelig lykkedes at komme af med dem.

I. Økonomiske Synspunkter i Danmark.

Danmarks Grunde til at sælge Besiddelserne var mangeartede. Vigtigst var dog Hensynet til økonomiske og finansielle Forhold. Besiddelserne var oprindelig erhvervet alene med det Formaal at skaffe Rigdom til Hjemlandet. Navnlig i Slutningen af det 18. Aarhundrede naaede man fuldt ud dette Maal; men dels Slavehandelens Ophør, dels Krigen 1807—14 spolerede fuldstændig Mulighederne for at udbytte disse fjerne Pladser. Krigen ødelagde ikke alene Landets Finanser og Valuta, dets Flaade, Handel og Skibsfart, men ogsaa Borgernes Driftighed og Regeringens Vovemod. Følgen var, at Besiddelserne blev til stor Udgift for Landet i Stedet for til Indtægt.

Selv om de ikke altid havde været til direkte Profit for Statskassen, saa havde det danske Samfund dog faaet et godt Ud-

¹ Beskrivelser af Naturforholdene i de danske Besiddelser findes flg. St. : Kaptajn Sir James Yeo (H. M. »Inconstant») til the Admiralty $\frac{7}{10}$ 1816, C. O. 267/44. — Madden. — Winniett til C. O. $\frac{31}{12}$ 1847, C. O. 96/11. — G. J. 226/1836 (Indberetning fra Guvernør Mørch, som mener, der er ringe Mulighed for Opdyrkning). — Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet (herefter forkortet: Gtk.) til Departementet for udenrigske Anliggender (herefter forkortet: DfuA.) $\frac{2}{2}$ 1843 i Pakken: Korrespondancesager vedr. de danske Etablissementer paa Kysten af Guinea 1804—48. DfuA. Alm. Korr.-S. Litr. G. Rigsark. (herefter forkortet: Pakken 1804—48).

bytte af dem gennem Handel og Skibsfart. Det skæbnesvangre blev, at Handelsforbindelsen efter 1807 skrumpede ind til at blive betydningsløs. 1803—06 kom der aarlig fra Østasien til København omtrent en Snes Skibe, og allerede dengang var Farten gaaet noget tilbage som Følge af de usikre Tider; men 1816—20 skal der aarlig kun være kommet 4—6 Skibe hjem fra Ostindien, og i Reglen havde disse Skibe ikke ankret ved de danske Besiddelser. M. L. Nathanson, som opgiver disse Tal, siger i 1832, at der nu næppe var Skygge tilbage af den ostindiske Handel¹. I Virkeligheden kom der end ikke aarlig et dansk Skib til Trankebar og Frederiknagore. Det danske asiatiske Kompagni udsendte efter 1814 kun 1 Skib til Ostindien, skønt Kompagniet vedblev at bestaa til 1843—44. Intet Sted var Uviljen mod vovelige Foretagender større end hos dette Selskab².

Endnu mere end Indien mistede Guinea Forbindelsen med Hjemlandet. Rigtignok blev Forterne der ikke under Krigen 1807—14 besat af Englænderne, saaledes som Tilfældet var med Besiddelserne i Ost- og Vestindien; men de levede i denne Periode deres eget stille Liv³, og efter Krigen vedblev de dermed. De har sikkert hørt endnu sjældnere hjemmefra end de danske Pladser i Indien. De Skibe, som i den senere Tid regelmæssigt kom dertil, var ikke Handelsskibe, men Orlogsmænd, som aflagde en Visit paa Vejen til Vestindien.

Ikke blot Handelen med Danmark, men ogsaa H-handelen med den nære Omverden gik tilbage for Besiddelserne. Dette var især føleligt i Indien, hvor man i det urolige 18. Aarhundrede havde draget Fordel af, at de danske Stationer var neutrale. I

¹ M. L. Nathanson: Danmarks Handel, Skibsfart, Penge- og Finantsvæsen 1730—1830, 1832, pp. 233, 325 og 344. Nathansons Tal maa tages med alt Forbehold. I »Udførligere Oplysninger om Handels- og Finantsvæsenet i Chr. VII's og Fr. VI's Regjeringstid«, 1832, maatte han forsvare sig mod Angribere. — M. Rubin: Frederik VI's Tid, 1895, p. 169, siger, at der 1826 fra Kobenhavn udgik 4 Skibe til Asien og indkom 1 fra Kina.

² J. H. Deuntzer i Nationaløkonomisk Tidsskrift 3, 16, pp. 368—432 og 453—510, især p. 479.

³ 1805 sluttede Englændere og Hollændere paa Kysten formelig Særfred med hinanden, fordi Enighed var nødvendig mod de indfødte (C. O. 267/29).

Guinea tiltog Englænderne sig dog ogsaa lidt efter lidt næsten hele Handelen i Oplandet omkring de danske Forter, og i 1840'erne skal der kun have været een dansk Købmand af Betydning tilbage¹.

Mulighederne for, at den saaledes hendøende Handel skulde leve op igen, var faa. Allerede hurtig efter Krigen stod dette klart for den danske Regering². Den engelske Manufakturindustri store Fremgang formindskede Betydningen af de indiske Tekstilvarer. Københavns Stilling som Stabelplads for østasiatiske Varer i Østersølandene var forbi. Til at forsyne Danmark behøvedes kun lidt. De hjembragte Varer fandt liden Afsætning, og Fortjenesten var ikke saa god som før. Kun i Krigstilfælde kunde Besiddelserne tænkes at faa nogen Betydning som Handelspladser³. Dertil kom, at Kolonihandelen nu fik friere Kaar. Forhen maatte en europæisk Besiddelse i Reglen kun handle med Hjemlandets Skibe, ofte endda med et oktrojeret Kompagnis Skibe. Dette blev nu ændret. For Indiens Vedkommende fik saaledes i 1818 Stater, der havde Etablissementer i Indien, Tilladelse til frit at lade deres Skibe handle paa engelsk-ostindiske Havne, og i 1830 fik alle Nationers Skibe Lov at anløbe disse Havne⁴. Den sidste af disse Bestemmelser kunde i høj Grad friste Danmark til at skille sig af med sine indiske Besiddelser. Saalænge de indfødte Fyrster regerede i Landet, havde Besiddelserne været nødvendige nok; men nu blev de for smaa baade som Handelspladser og som militære Stationer. Handelsskibene søgte større Pladser, og endelig kunde Handelsmænd nu i Reglen grunde Forretninger indenfor fremmede Staters Koloniomraader⁵.

¹ G. J. 89/1835, 289 og 433/1843.

² Instruks til Moltke 23/3 1821 i Pakken: Korrespondancesager vedr. Ostindien II. Trankebar 1800—46. DfuA. Alm. Korr.-S. Litr. O. Rigsark. (herefter forkortet: Pakken Trankebar 1800—46).

³ Instruks til Moltke, approberet af Kongen 17/8 1824 i Pakken: Korrespondancesager vedr. de danske Besiddelser i Ostindien 1818—25, 1842—46, Gesandtskabs Arkiver. London III, Rigsark. (herefter forkortet: Pakken London III).

⁴ Regulation VII, 1818, og Regulation II, 1830, P. H. Saml. Pakken Trankebar-Serampore.

⁵ Lowzow til Krabbe Carisius 12/8 1841 i Pakken Trankebar 1800—46.

Selv om Besiddelserne blev solgt, saa det altsaa ikke ud til, at man derved vilde lukke for en fremtidig dansk Handel. Baade ved Salget af de indiske og de guineiske Besiddelser var Danmark meget ivrig for at sikre sig fortsatte Handelsrettigheder. Man foreslog endog ved Lejlighed, at man i Stedet for en Del af Købesummen skulde have visse saadanne Rettigheder¹.

Ellers var netop Pengene det ømme Punkt i den danske Regerings Betragtninger, og dette var ikke uden Grund. Hvert Aar maatte der til begge Grupper af Besiddelser ydes et Tilskud af Statskassen. Forholdene var altsaa her ganske anderledes end ved de vestindiske Øer, den tredje Gruppe af danske Tropebesiddelser, der endnu op til Midten af det 19. Aarhundrede gennemgaaende gav et pænt aarligt Overskud. Desværre volder det store Vanskeligheder at angive, hvor stort Tilskudet var for hvert enkelt Aar. Dette skyldes, at der for Enevældens Tid mangler Klarhed i Statsregnskaberne². En Undersøgelse af dem

¹ Reventlow-Criminil til da. Ges. i London ²²/₆ 1843. Pakken 1804—48.

² I Collegialtidende findes optrykt aarlige Oversigter over Statens finansielle Forhold, der begynder med Aaret 1835. For 1841 og flg. Aar er der trykt Statsregnskaber, idet Chr. VIII ønskede bedre Orden i baade Finanser og Regnskab. Haandskrevet Forlæg for disse Regnskaber findes for 1843 og 1844 i Pakken: Hovedregnskabsoversigter eller Dokumenter til saadanne 1843 & 1844, 1846—48, Rigsark. Oversigterne bygger paa Oplysninger fra de enkelte Regeringskontorer, og saadanne Oplysninger haves for Generaltoldkammerets Vedkommende i to Pakker i Rigsark.: Koncepter til Regnskabsoversigter (1841—44, 1845—48). Tallene heri stemmer altsaa med Collegialtidendes Tal.

Derimod haves afvigende Tal i Finanskollegiets Hoved-Udgifts-Bog, ogsaa i Rigsark. For Guineas Vedkommende er Forskellen vel ikke stor; men for Ostindien har Hoved-Udgifts-Bogen betydelig større Tal end Collegialtidende. Aarsagen til Forskellen ligger formentlig i Versurposterne. Alb. Olsen: Studier over den danske Finanslov 1850—64, 1930, gør flere Gange opmærksom paa de Vanskeligheder, Versurposterne volder. De omtalte Koncepter til Regnskabsoversigter viser ogsaa deres betydelige Indflydelse; ved at tage Hensyn til de deri anførte Versursummer kommer man dog ikke til Tal, der stemmer med Hoved-Udgifts-Bogens. Koncepterne haves ogsaa kun for nogle faa Aar, hvad der ikke er nok til at komme nærmere ind paa Livet af Divergenserne. De helt detaljerede Regnskaber for det Kontor under GtK., hvorunder Tropebesiddelserne horte, synes ikke at

tiltrænges i høj Grad, men er for omfattende til at kunne foretages i Forbindelse med nærværende Emne. Sagen vanskeliggøres yderligere ved, at Udgifter, der blev afholdt i de oversøiske Besiddelser, eller Veksler, som Guvernementerne trak paa den danske Regering, maaske først lange Tider efter naaede til

Statens Udgifter til Besiddelserne.
(Tallene angiver hele Rdlr.)

	Ostindien			Guinea		
	Budget	Virkelig Udgift		Budget	Virkelig Udgift	
		Sølv	Sedler		Sølv	Sedler
1827		488		62.075	1.448	
1828		63.412		50.390	1.974	
1829		51.114		14.015	462	
1830		71.509	1.500	30.453	1.383	
1831		62.282	1.400	37.521	250	
1832		58.025		43.484	914	
1833		31.762	819	16.178		
1834		47.686	530	40.041	337	
1835		37.170		22.238	68	
1836		86.239		45.125	337	
1837		49.458	1.803	9.486		
1838		46.709	2.698	40.415	1.998	
1839		46.493		6.576		
1840		36.984		31.077		
1841	52.000	29.555		10.000	2.241	
1842	50.923	18.274		50.000	38.395	
1843	46.433	26.021		10.000	9.615	
1844	45.699	38.438		44.000	37.790	
1845	45.699	7.781		10.000	8.982	
1846				44.000	56.000	
1847				10.000	26.284	
1848				82.550	77.461	
1849				30.081	27.622	
1. Kvartal 1850 .				7.500		
Finansaar 1850/51				10.000	6.311	

eksistere. Rigtignok haves Indiske Kontors Tegnebog Lit. II og K., som er kommet til Rigsarkivet ved en Efteraflevering fra Finansministeriet; men disse to Bind, hvori Guinea rigtignok har sin egen Konto, angiver ikke en fuldstændig Række af Udgiftsposter.

dens Kundskab, og Regnskabsbøgernes Summer for Tropebesiddelserne er derfor stærkt forskellige fra Aar til Aar, saa denne Side af Enevældens Regnskaber hører til de mest udviklede.

Naar der foran opstilles en Liste over Statens aarlige Udgifter til de danske Besiddelser i Indien og Guinea, maa de angivne Summer altsaa kun betragtes som omtrentlige¹.

Oversigten viser, at Regeringen har opnaaet en Del ved Spaerebestræbelser. For Ostindiens Vedkommende lettedes dette ved, at Indkomsterne var i Stigen. Omstaaende er Udgiften angivet med Fradrag af denne Indtægt. Den samlede Indtægt af Trankebar og Omegn var gennemsnitlig 1821—41 ca. 41.200 Kompagnirupier, af Frederiknagore og Balasore ca. 17.700 Kompagnirupier².

Derimod gav Guinea overhovedet ingen Indtægt. Mens Slavehandelen eksisterede, fik Guvernementet en Told paa 10 Rdlr. for hver Slave, der blev udført; men efter den Tid manglede al Mulighed for at paalægge nogen Afgift til Erstatning. Den normerede aarlige Sum til Dækning af Guvernementets Udgifter var indtil 1816 36.000 Rdlr.; men da man erkendte Foringelsen i Besiddelsernes Betydning, blev den derefter ved Reglement af 13. Dec. 1816 fastsat til 24.000 Rdlr.³ Dette slog dog sjældent til. Fra Slutningen af 30'erne søgte man den Udvej kun hvert andet Aar at sende Skib til Kysten. Dette afspejler sig tydeligt i Udgifterne. Ved kgl. Resolution af 2. Jan. 1840 normeredes en aarlig Sum paa 27.000 Rdlr.⁴, og nu lykkedes det en Tid at slippe billigere end Budgettet, dels ved at Embeder stod ledige, dels ved mindre god Vedligeholdelse af Forterne. 1846 blev det

¹ Oversigten bygger til og med 1836 paa Finanskollegiets Hoved-Udgifts-Bog og derefter paa Collegialtidende. For 1827 blev Udgiften til Ostindien, Afrika og Vestindien opført paa een Konto i Hoved-Udgifts-Bogen, saaledes at det næppe er muligt at udskille, hvad hver enkelt Gruppe har kostet.

² Regnskabsoversigter i P. H. Saml. Pakkerne Trankebar, Trankebar-Serampore og Vestindien II. En Del Akter vedr. Ostindien er fejlagtigt anbragt i Pakken Vestindien II.

³ G. J. 1488/1816.

⁴ Kopi i Guineiske Journalsager 310/1891.

imidlertid nødvendigt at restaurere et Par af Forterne og forøge deres Besætning¹, og endelig maatte man i 1848 budgettere 30.080 Rdlr.² Her stod man altsaa overfor en stadig stigende Udgiftspost, som selvsagt maatte blive en Torn i Øjet paa enhver Finansminister.

Der fandtes ikke i Kongeriget Danmark noget Initiativ, hverken privat eller offentligt, som formaaede at gennemføre en Reform, der kunde gøre Besiddelserne indbringende. Den offentlige Mening krævede dem derfor afhændet, og Roskilde og Viborg Stænder androg derom. Kun Slesvig Stænder hævdede, at en ændret Styrelse kunde gøre Foretagenderne rentable³.

Til dette kan føjes Hensynet til det tropiske Klimas Rædsler. I Indien gik det an; men at rejse til Guinea var nær ved at være Selvmord. En Opgørelse viser, at af 90 Personer, der blev offentlig udsendt fra Danmark til Guinea i Tiden efter 1820, døde 53 dernede, deraf 33 i det første Aar efter Ankomsten. Desuden døde 9 snart efter Bortrejsen⁴. 1843 var der en Tid kun 3 hvide i de danske Besiddelser⁵. De faa, som slap derfra med Livet, var ofte forfaldne til Drik eller ødelagte af Feberen. Det voldte derfor store Vanskeligheder at finde dygtige Folk til at overtage Embederne paa Kysten.

For Hjemlandets Bevidsthed maatte de danske Besiddelser i Indien og Guinea følgelig staa som fantastiske Uhyrer, der, hvis de skulde bevares for Danmark, aarlig krævede deres Tribut ikke blot af Penge, men ogsaa af Menneskeliv, og dette uden at de gav noget til Gengæld.

¹ G. J. 312/1846.

² G. J. 660/1849.

³ Forestilling ²⁷/₃ 1843 med Kopi af Andragender i Pakken 1804—48. Holstens Stænder behandlede vistnok ikke Sagen ved den Lejlighed.

⁴ Opgørelse over Dødelighed siden Sept. 1820 i Guineiske Journalsager 310/1891. Trods den store Livsfare var der dog 1832 ikke mindre end 10 Ansøgere til Pladsen som surnummerair Assistent i Guinea (Indiske Concept-Forestillinger 1830—33, Rigsarkivet). Skildring af de klimatiske Sygdommes Plager findes i Carl Behrens: Da Guinea var dansk, 1917.

⁵ G. J. 443/1843.

II. Danmarks Rettigheder i Etablissementerne.

Til videre Forstaaelse af Salgets Betimelighed lønner det sig at undersøge, hvor megen Ret Danmark havde over disse Herligheder, som vi saaledes tog Penge for at afstaa.

Man maa nemlig vel vogte sig for uden videre at overføre Nutidsbegreber som Koloni eller Territorialhøjhed paa den Slags Besiddelser i ældre Tid. I Datidens officielle Sprogbrug betegnes de danske Besiddelser baade i Indien og Afrika som Etablissementer. Kun en historisk Udvikling har ført til, at Etablissementer efterhaanden er blevet betragtet som Kolonier, og det er ofte umuligt at sige, hvorledes Retsforholdet mellem indfødte og Europæere til en given Tid har været.

En udtømmende Undersøgelse herom, blot for de danske Etablissemeters Vedkommende, vilde i denne Forbindelse blive for vidtløftig; men det har sin Interesse, at den danske Regering op i det 19. Aarhundrede havde Sans for Problemet og var i Usikkerhed med Hensyn til sin egen Kompetence.

Da Europæerne kom til Afrika og Indien, skaffede de sig begge Steder de første Tilholdssteder ved at slutte Traktater med de indfødte Fyrster. Herved fik de mod en Pengesum eller en aarlig Afgift overladt Grundstykker, hvorpaa de kunde opføre Forter og Varehuse. Europæisk Lov kom kun til at gælde indenfor Forternes Mure, ikke udenfor. Hvorledes de omtalte Pengesummer er blevet opfattet af de kontraherende Parter, er det i Reglen umuligt at afgøre, navnlig for de indfødtes Vedkommende. Især naar der blev givet en aarlig Afgift, ligger det dog nær at tro, at der slet og ret var Tale om en Lejeafgift, saaledes at Europæerne altsaa boede til Leje.

Teori er imidlertid et, og Magt et andet. Efterhaanden som Europæerne blev den overlegne Part, søgte de at tilsløre det oprindelige Forhold, om ikke ved andet saa ved Fortolkningskunst, og derefter tiltog de sig Højhedsretten over de Territorier, hvor de havde faaet Indpas. For de danske Etablissemeters Vedkommende blev Udviklingen imidlertid noget forskellig i de to Verdensdele, fordi Englænderne i Indien saa absolut fik Overtaget

over de øvrige Europæere, før de indfødte var bragt ud af Spillet; men baade i Indien og Afrika blev Forholdet til Englænderne af afgørende Betydning for de danske.

For Trankebar saavel som for Frederiknagore maatte Danskerne betale aarlige Afgifter til indfødte Fyrster. Saalænge de Grunde, de havde erhvervet, ikke stødte op til nogen anden europæisk Erhvervelse, var der ringe Fare paa Færde. I det 18. Aarhundrede blev det imidlertid anderledes. Mindre Betydning fik det, at Franskmændene i 1739 slog sig ned i Karikal og derved erhvervede et Landstykke, der naaede hen til den Flod, som mod Syd afgrænsede Trankebars Territorium. Danskerne bevarede med Held Neutraliteten under Krigene hele Aarhundredet igennem; men afgørende blev det, da Englænderne ved disse Krige blev Herre over Landet omkring de danske Etablissementer.

Dette fandt først Sted for Frederiknagore, nemlig i Aarene 1756—64, da Englænderne, især ved Slagene ved Plassey og Buxar, drev Franskmændene og Hollænderne ud. De indfødtes Stater i Bengalen, der var Rester af Stormogulens Rige, bevarede vel af Navn deres Selvstændighed endnu en rum Tid; men i Virkeligheden kom de ganske under det engelske Kompagnis Kontrol.

En anden vigtig Gruppe af den engelsk-franske Krigs Begivenheder foregik ved samme Tid paa Koromandelkysten, rigelig blandet med Forviklinger med de indfødte. Trankebar var flere Gange truet. Krigens Resultat blev, at Englændernes Indflydelse i Tanjore blev betydelig. Efter den tredje Mysorekrig (1790—92) blev denne Indflydelse endnu større, og efter den fjerde Mysorekrig annekterede de i 1799 Tanjore helt. Den sidste nominelle Rajah døde dog først 1855¹. Danskerne var ikke paa Forhaand blinde for, at de paa den Maade kunde blive indkredset, og i sidste Øjeblik forsøgte de at udvide Trankebars Territorium ved at laane Rajahen af Tanjore Penge mod Pant i Jord. Faren for, at han kunde indløse Panterne, var ringe;

¹ V. A. Smith: The Oxford History of India. 1920.

men Englænderne greb ind i Tide og betalte for ham¹. Begge de danske Besiddelser blev saaledes smaa Enklaver i det engelske Territorium.

Dette fik baade økonomiske og folkeretlige Følger. Økonomisk set var de tætbefolkede danske Distrikter fuldstændig afhængige af Tilførsler fra Omverdenen, og Englænderne lagde Told paa disse Tilførsler. Efter 1815 gjorde Danskerne alt for at opnaa Lempelser, men fik kun et begrænset Udbytte deraf. Skønt dette maatte skabe store Vanskeligheder for de danske Embedsmænd, ses det dog aldrig at have givet Anledning til Uvenskab med Englænderne. Danskerne bøjede sig og tog, hvad de kunde faa². For Trankebar blev det af Betydning, at man 1824 opgav Salttilvirkingen paa dansk Territorium imod, at Englænderne aarlig betalte Guvernementet 15.000 Siccarupier (ca. 16.000 Kompagnirupier) og lovede at levere Salt til rimelige Priser. Derved skaffede man sig ganske vist Penge, men fik til Gengæld nogen Arbejdsløshed paa Halsen³. Serampores Tilbagegang blev fremskyndet derved, at man 1830 maatte opgive et Protektionssystem overfor fremmede, der var blevet misbrugt af Fallenter og Spekulanter⁴. De danske Distrikters Erhvervs-liv var fuldkommen stækket. Kunde de intet være for Hjemlandets Handel, kunde de lige saa lidt være noget for sig selv.

Folkeretlig set blev Spørgsmaalet, hvorledes Danskernes Forhold skulde være til Landets nye Herskere, altsaa særlig, om man skulde vedblive at betale aarlig Afgift, og i saa Fald, hvilket Synspunkt man skulde anlægge paa denne Afgift.

Det var navnlig overfor det sidste Spørgsmaal, den danske Usikkerhed naaede sit Højdepunkt. Sagen blev aktuel i 1832,

¹ Hvorledes kom de saakaldte nye Distrikter under dansk Bestyrelse, og naar skete dette? Underskrevet af J. Rehling ^{20/8} 1829, P. H. Saml. Pakken Trankebar.

² P. H. Saml. og Pakkerne Trankebar 1800—46 og London III indeholder adskillige Akter vedr. disse Toldspørgsmaal.

³ Akter i P. H. Saml. Pakken Trankebar-Serampore. — Ostindisk Journal 198/1824 og 15/1825.

⁴ Elberlings Beskrivelse af Serampore ^{25/11} 1836 i P. H. Saml. Pakken Trankebar-Serampore.

da der døde en Rajah af Tanjore. Danskerne søgte ved den Lejlighed at blive fri for den aarlige Afgift for Trankebar; men det blev afslaaet med Henviſning til en Paragraf i Englændernes Traktat med Rajahen 1799, der garanterede ham Aarsafgiften. Affæren gav Anledning til, at alle Overenskomster med de indfødte blev underkastet et Studium af de danske Embedsmænd i Trankebar, og karakteristisk nok kom hver af dem til sit Resultat. Først var der den Mulighed, at Afgiften simpelthen var Tribut som Anerkendelse af Rajahens Landshøjhed. Dette ubehagelige Synspunkt vilde man jo gerne til Livs, og man opstillede da den Teori, at Afgiften blot var Betaling for indrømmede Handelsfriheder, navnlig Toldfrihed. Dog var der ogsaa den Mulighed, at Betalingen blev ydet for Eneret til Tanjores Handel sammen med Portugiserne; i saa Fald burde den være bortfaldet, da andre Nationer kom til Tanjore. Som den sidste Mulighed stod, at Afgiften maaske var Godtgørelse for de Grundafgifter, Distriktet gav. Hvert af disse Synspunkter kunde støttes paa Paragraffer i Overenskomsterne; men Oversættelserne heraf var usikre og det hele meget indviklet, saa et Resultat kunde ikke uddrages. Beretningen om Sagen hjem til Danmark slutter med, at man ikke har ment, det nyttede at forhandle videre med Englænderne, dels paa Grund af deres Overmagt, dels paa Grund af, »at den danske Regering ikke er i Besiddelse af Traktater eller officielle Dokumenter af den Natur og Paalidelighed, at nogen Fordring derpaa retmæssigen kunde grundes og med Sikkerhed sættes igennem«¹. I 1841 siger Guvernør P. Hansen ogsaa: »Vore Forhold i Indien er temmelig indviklede med Hensyn til Trankebars Lensforhold til Tanjore, og til det mangelfulde ved Adkomstdokumenterne til Frederiknagore« — det sidste Sted havde man kun Papirerne i Orden for en ubetydelig Del af Grundstykket. P. Hansen fandt heri et Argument, der kraftig talte for at sælge Etablissementerne².

Heldigvis for Danmark kom det aldrig til nogen Diskussion med Englænderne om disse Emner. Vel muligt, at England nø-

¹ Indberetning 13/8 1832 med Bilag i P. H. Saml. Pakken Trankebar.

² Skr. fra P. Hansen 7/8 1841, Ekstrakt i Pakken Trankebar 1800—46.

digt drøftede den Slags Ting. Derved kunde der blive rørt op i pinlige Affærer. Maaske man selv kom til at staa for Skud.

I alt Fald staaer Spørgsmaalet aabent, om Danmark overhovedet havde Suverænitet over Trankebar og Frederiknagore, om Suveræniteten kun gjaldt Dele deraf eller maaske det hele, og ligesaa indviklet stiller Sagen sig i Guinea.

Forvirringen paa Guldkysten forøgedes derved, at engelske, hollandske og danske (fordum tillige andre Nationers) Forter laa spredt imellem hinanden. I det 19. Aarhundrede havde ganske vist som nævnt de Danske den østlige Del af Guldkysten omtrent for sig selv; men allerede ved Accra var Forholdene vanskelige, fordi hver af de tre Nationer her havde et Fort indenfor Kanonskuds Afstand fra hinanden. Vestligst laa det engelske Fort St. James, saa kom det hollandske Fort Creve Coeur og mod Øst laa det danske Fort Christiansborg, som var det største og stærkeste. Omkring hvert af Forterne boede en Gruppe indfødte, som sluttede sig hver til sin europæiske Nation.

De Betingelser, hvorpaa disse indfødte og andre af Omegnens Negerstammer var knyttet til de hvide, var af den Karakter, at de ikke altid afgav et godt Grundlag for Suverænitetskrav. Til Belysning heraf skal anføres de Danskes nyere Overenskomster med deres sorte, forsaavidt Indholdet af disse Papirer kendes.

Det bliver da nødvendigt at gaa noget tilbage i Tiden. Omkring 1775 havde Danmark paa Guldkysten foruden Christiansborg kun nogle Handelsstationer og et enkelt Fort Fredensborg, der var grundlagt 1735. Derimod var der Øst for Christiansborg baade nogle hollandske Pladser (Temma, Ponni, Tessing) og et engelsk Fort (Prampram). I 1770'erne kom det til regulær Krig mellem Hollænderne og Danskerne paa Kysten, og det endte med Vaabenstilstand den 10. Febr. 1778. Under den paafølgende Krig mellem Holland og England i 1780'erne erobrede og ødelagde Englænderne Fort Creve Coeur, og Hollænderne forlod deres Pladser for ikke mere at besætte dem igen. De Negre, der havde sluttet sig til dem, kom derved til at staa uden Beskyttelse og var altsaa udsat for, at andre Stammer fangede dem og solgte dem

som Slaver. Forhen havde de haft nogen Forbindelse med Danskerne, og nu bad de dem om Hjælp.

Som Følge heraf blev der sluttet Overenskomst med dem — efter deres egen Skik — ved at man »spiste Fetish«. Saaledes 2. Juli 1782 mellem Tessing og Smaa Ningo (forhen hollandske) og Danskerne med et Par af deres Negerbyer (Ussu og Labodé) paa Betingelse af, at Negrene lovede: »at tjene Kongen af Danmark og den danske Nation alene; at befordre og hjælpe den danske Handel og de Danske i alt muligt; at være os Danske hørige og lydige i alle billige Occasioner, ikke øve Fjendtligheder imod den engelske Nation eller nogen uden vores udtrykkelige Befaling; aldrig direkte eller indirekte at have med nogen europæisk Nation Forbindelse eller Tilladelse sig hos dem at ned sætte [!]; men at være Venner og allierede med alle vore underhørige Negre og villige forenede med dem at udføre vore Befalinger«.

Paa lignende Vis sluttedes Overenskomst med Ponni den 4. Jan. 1783 og med Temma den 11. Jan. 1783, »saaledes at de og deres Børn og Efterkommere overgav sig i dansk Beskyttelse og vilde tjene de Danske alene, samt at deres Territorier og Land skulde være og forblive de Danske tilhørende, samt at hvis nogen anden Nation dér vilde etablere sig, skal de med Livets Fortabelse hindre det«. Til Gengæld fik hver Høvding 2 Rdlr. om Maaneden som »Gage« og den sædvanlige »Ducør til nye Aar«, dertil danske Flag og en af Handelens Stokke.

Disse Overenskomster kunde uden Tvivl bruges som Grundlag for et dansk Herredømme over de nævnte Negerbyer, selv om det er besynderligt, at Danmark skulde lønne saadanne undergivne. Overfor europæiske Magter blev Sagen imidlertid ikke bragt i Orden; Holland protesterede, medens Danmark som Modvægt krævede en drabelig Krigsskadeserstatning, og en Opførelse af Mellemværendet fandt aldrig Sted.

Danskerne havde dog altsaa Krammet paa næsten alle Kystnegrene indtil Floden Volta, og ved en militær Ekspedition med paafølgende Fredsslutning bragte man derefter Augnaerne paa den anden Side Floden til at finde sig i, at Danskerne byggede

et Fort i deres Land, ligesom de maatte love, ikke at handle med andre europæiske Nationer¹. Magtforøgelsen sikredes ved, at man 1783 grundlagde Fort Kongensten ved Adda ved Floden Volta, 1784 Fort Prinsensten ved Quitta ude i Øst og 1787 Fort Augustaborg ved Tessing.

Derefter søgte man Forbindelser inde i Landet, idet der ved den Tid opstod Interesse for Plantagedrift, og 1788 sluttede P. E. Isert en Overenskomst med Krobbolandet i Akvapimbjergene. Hovedbestemmelserne var, at Kongen af Danmark købte al den Jord, som tilhørte Krobbolandet, men ikke blev benyttet af dets egne Indbyggere. Paa denne Jord blev det tilladt Danskerne at anlægge Plantager, og enhver Europæer kunde med Kongens Tilladelse slaa sig ned der. Negre, der bosatte sig paa den af Danskerne købte Jord, skulde behandles efter Loven for europæiske Kolonister. Mordere og Røvere, der kom ind paa Koloniens Grund, skulde altid behandles efter Koloniens Lov, hvilken Nation de saa tilhørte. Danskerne og Krobboerne sluttede Forsvarsforbund og Aftale om Udlevering af bortflygtede Slaver. Endelig skulde Krobboerne straks have nogle Varer og senere en aarlig Afgift i Penge, Tobak og Brændevin samt en Nytaarsgave, og hele denne »Gage« skulde erlægges bagud².

¹ Pakken: Korrespondancesager vedr. de paa Kysten af Guinea i Aaret 1775 opkomne Stridigheder mellem danske og hollandske Kolonier 1775—1809. DfuA. Alm. Korr.-S. Lit. G. Rigsark. I denne Pakke findes Kopi paa Hollandsk af Vaabenstilstanden 1778. Om de følgende Begivenheder: Ekstrakt af Guvernør Kiøges Indberetning ¹⁵/₃ 1783 m. m. og en anden Ekstrakt »giort 1784«; om Augnatoget: Ekstrakt af Skr. fra Guvernør Kiøge ⁷/₇ 1784: den diplomatiske Diskussion mellem Haag og København varede ved endnu i 1791; men da var det hollandske Kompagnis Forhold saa forvirrede, at Danskerne ikke længere frygtede det. — Kongens Bifald til Antagelsen af de forhen hollandske Negre: Vestindisk Journal 623/1784, Rigsark. — Om Freden med Augna: P. E. Isert: Reise nach Guinea ... 1788, pp. 99 ff. — Hollændernes senere Syn paa Sagen: G. Doormann i Tijdschrift voor indische Taal-, Land- en Volkenkunde 1898, pp. 436 og 476—77.

² Original paa Tysk og med Negersignatur blandt Guineiske Journalsager 311/1891. — Trykt sammen med flere andre Dokumenter vedr. Overenskomsten i F. Thaarups Archiv for Statistik, Politik etc. III, 1797—98, pp. 231 ff.

Formelt blev dette altsaa en Forbundstraktat, hvorved Krob-
boerne blev taget under dansk Beskyttelse. Beskyttelse indbe-
fatter jo imidlertid ikke Suverænitet, og om Jordkøbet kan der
disputeres. Danskerne tilsigtede en gradvis Udvikling af For-
holdet fra Privatejendomsret til Territorialhøjhed; men denne
Tankegang har vel været for spidsfindig for de sorte, der tvært-
imod har lagt Vægt paa »Gagerne« og maaske i dem set et Tegn
paa dansk Underlegenhed.

De Danskes Magt i Guinea byggede overhovedet ikke paa
solid Grund. Efterhaanden som Napoleonskrigene optog Europa
mere og mere, blev de hvides Stilling svagere i Afrika. Den dan-
ske militære Besætning maatte kaldes tilbage fra den Plantage,
man havde anlagt i Krobolandet¹, og 1804 hedder det, at »ingen
Europæer kan siges at være Herre over større Stykke Land, end
Forternes Kanoner rækker«². Den virkelige Magt over Guld-
kysten kom nu i en Aarrække til at bero hos Ashantifolket, der
boede i det indre af Landet. Allerede forud besad dette Folk
Herredømmet over de fleste Stammer herinde, og de havde og-
saa forhen modtaget nogle Afgifter af Danskerne. Da nu deres
Magt blev udvidet, maatte de danske redde sig ved Udbetaling
af Pengesummer. Dette har Ashantierne sikkert opfattet som
Tegn paa Underkastelse, selv om det i de danske Indberetninger
kun hedder, at man var blevet aftvunget Laan³. Endnu 1821—22
maatte man saaledes betale⁴, og dertil kom, at hele Perioden var
fyldt af stadig Uro, fordi de undertvungne Negerstammer be-
standig søgte Frigørelse.

Det danske Herredømme var altsaa i denne Tid ikke mange
Skilling værd. Ikke blot til Ashanti betaltes der Afgifter, men
ogsaa til Fyrsterne over Akim og Akwapim, to Negerriger oppe
i Bjergene, som var Ashantis Lydstater. Det hedder herom i en
Skrivelse fra 1817: »Regenten i Ashanti har 192 Rdlr. aarlig

¹ G. J. 407/1803.

² G. J. 502/1804. — Jvnf. H. C. Monrad: Bidr. til en Skildring af Guinea-
Kysten, 1822. Monrad var Præst paa Kysten 1805—09.

³ G. J. 795/1806 og 1031/1809.

⁴ G. J. 361/1824.

som en Rettighed af Fortet Christiansborg. Regenten i Akim har 96 Rdlr. aarlig som en Rettighed af Fortet Fredensborg. Regenten i Akvapim og et Par af de fornemste dér har tilsammen 108 Rdlr. for at vise sig velvillige mod de Danske. Alle Kystnegerierne fra Ussu [ved Christiansborg] til Quitta, Prampram undtagen, er forpligtede til alene at føre det danske Flag og i alle Tilfælde erklære sig velvillige for den danske Nation, samt ikke at tillade, at andre europæiske Nationer etablerer sig hos dem. De følger iøvrigt egne Love og Vedtægter og er i det væsentlige uafhængige, endskønt de ofte begærer de danske Undersaatters Mægling til Afgørelse af indbyrdes Stridigheder . . .¹. Et Udtryk for Forholdenes Usikkerhed var det ogsaa, da det 1821 hændte, at nogle Frimulatter indberettede, at de ikke kendte Forordningen om Slavehandelens Ophør. Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet svarede da, at det var tvivlsomt, om man kunde formene Negrene selv at udføre Slaver, fordi de havde deres egen Jurisdiktion, »hvorefter endogsaa de i Guinea etablerede Nationer i fælles Sager maa lempe sig«².

Alligevel ønskede den danske Regering, at Magtstillingen kunde genoprettes, og i Instruks af 1820 paalagde den Guvernementet at vogte paa Territorialrettigheden over de Landstrækninger, hvis Beboere havde danske Flag og dansk »Gage«³.

En virkelig Forandring skete dog først, da Ashantierne i 1820'erne ved en haard Krig og efter store Omskiftelser blev slaaet tilbage til deres eget Land. Danskernes senere Krav paa

¹ Gtk. til DfuA. 1°/7, 1817 i Guineiske Journalsager 310/1891. — Ordlyden gentaget i Instruks til de danske Gesandter i London og Paris 27/6 1818 i Pakken 1804—48.

² Betænkning 24/7, 1821, Indiske Konceptforestillinger og Resolutioner, Rigsark. Sagen gav Anledning til, at Kongen bad Kollegiet indberette om, hvad Sikkerhed man havde for, at Love og Anordninger publiceredes »paa dette og andre fraliggende Steder«. Svaret lød, at Sikkerheden bestod »i vedkommende Autoritets Indberetning derom og den Kontrol med Eksekutionen, som Omstændighederne kan medføre, samt den Tillid, Deres Majestæts øverste Lokalautoriteter bør nyde, og hvis Misbrug maatte udsætte dem for de alvorligste Straffe«. I Sandhed en lidet betryggende Garanti.

³ Guineisk Kopibog 405/1820, Rigsark.

Herredømme i Guinea bygger følgende paa de Bestemmelser, som blev truffet efter denne Krig. Den deraf opstaaede Ordning kom imidlertid til at lide af forskellige Svagheder, fordi de sejrende allerede fra Krigens Begyndelse havde svært ved at trække sammen. Det var Englænderne, som først blev uenige med Ashanti. Det lykkedes dem at slutte Alliance med Negrene omkring Fort Christiansborg, og det danske Guvernement maatte derfor slutte Trop¹; men allerede fra denne Tid begyndte Englænderne at forsøge paa at lokke Negrene bort fra Danskerne. Krigen med Ashanti faldt til en Begyndelse uheldigt ud. En engelsk Ekspedition, der var sendt op i Landet, blev fuldstændig overmandet i 1824, og dens Leder, Sir Charles Mac Carthy, blev dræbt. Snart gik alt dog anderledes, og den 7. Aug. 1826 ved Dudua led Ashantierne et afgørende Nederlag overfor en Hær af forenede Englændere, Danskere og Negre. Bagefter stredes Englænderne og Danskerne om Æren af at have gjort den største Indsats i Slaget².

De paafølgende Fredsforhandlinger kom til at vare meget længe. Englænderne søgte gentagne Gange at stille Danskerne i Skyggen og fortsatte deres Forsøg paa at knytte Forbindelser med de Negre, som fordom havde allieret sig med Danskerne³, og de Negerstanmer, som var med paa Sejrherrernes Side, blev overmodige og uregerlige, fordi der nu ikke længere truede dem større Fare fra Ashanti⁴. I lang Tid forsøgte man at samles i en stor og almindelig Fredsslutning mellem alle Parter, og i

¹ G. J. 337/1823 og 361/1824. — W. W. Claridge: A History of the Gold Coast and Ashanti I, London 1915, pp. 340 f. (herefter forkortet: Claridge); denne Bog indeholder lidet om de Danske og benytter ingen danske Kilder, hvad der er saa meget mere at beklage, som Forfatterens Dømmekraft forekommer sund og ligevægtig.

² G. J. 824/1826, 869, 910 og 1052/1827. — Claridge pp. 386 ff. — If. G. J. 910/1827 resolverede Kongen, at Beretningen om Slaget skulde indføres i Statstidende »for at deraf kan ses, at de engelske Beretninger over dette Slag ... er falske og urigtige«. — Statstidende ³⁰/₄ 1827.

³ G. J. 883/1827, 6, 35 og 93/1828, 526 og 617/1830, 311, 341 og 445/1832. — Jvnf. Claridge pp. 392 ff.

⁴ G. J. 6/1831.

Febr. 1831 naaede man ogsaa at faa sluttet en engelsk-dansk Overenskomst om, hvad man skulde søge at opnaa ved en saadan Fred. Overenskomstens første Artikel forlangte saaledes »Uafhængighed for de Nationer, der var underlagt de to europæiske Guvernementer«¹. Denne selvmodsigende Artikel spiller nok en Rolle i den senere engelsk-danske Korrespondance; men da Overenskomsten ikke iøvrigt blev overholdt, kan der ikke tillægges den nogen Betydning. Resultatet af Fredsforhandlingerne blev i Stedet for, at det kom til Separatfred, først mellem Ashanti og Englænderne samt en Række Negerstammer ved de engelske Forter den 27. Apr. 1831, dernæst mellem Ashanti og Danskerne med deres allierede Negerstammer den 9. Aug. 1831.

Traktaten med Danskerne blev mere indgaaende end Traktaten med Englænderne. Foruden Regler om Handel og Slavevæsen, om Retsforhold og Sikkerhed for Fredens Overholdelse fastsætter den udtrykkeligt, at »de med Hans Majestæt Kongen af Danmark allierede Negerhøvdinger«, som sætter Navn under paa Traktaten, skal være aldeles uafhængige af Ashanti. Som Underskrivere optræder en Række Høvdinger fra Kysten og Egnen om Floden Volta, men ingen oppe fra Bjergene². Krigen med Ashanti resulterede altsaa ikke i, at Danskerne opnaaede nogen Rettigheder i det indre af Landet, og selv de Negerstammer, hvis Fyrster har skrevet under paa Freden, betegnes kun som allierede. Juridisk set var Danmarks Rettigheder til det afrikanske Territorium følgelig endnu ganske usikre. Ganske vist var man efter 1826 fri for Ashantis Formynderskab; men til Gengæld havde man i Englænderne faaet langt farligere Konkurrenter til Magten.

¹ Kopier i C. O. 96/3 og 267/131, i Pakken 1804—48 og i Guineiske Journalsager 311/1891. — Jvnf. G. J. 78/1831 og 623/1833.

² Englændernes Traktat optrykt i Claridge pp. 409—11. — Danskernes ligger i Kopi i Guineiske Journalsager 311/1891. — Om den engelske Fred: Afr. Merchants til C. O. ²⁵/₇, 1831, C. O. 267/112. — Om de Overvejelser og Forhandlinger, der gik forud for den danske Separatfred og om Freden: G. J. 526 og 616/1830, 78, 133, 134, 143, 252/1831, 311, 312, og 341/1832.

Naar man under disse Forhold skulde søge at efterleve Instruksen af 1820, maatte det naturligvis støde paa store Vanskeligheder. Angaaende de betydelige Negerstammer i det indre af Landet Akim og Akvapim kom det til diplomatisk Noteveksling med England, hvormed der snart skal berettes. For de øvrige Negres Vedkommende slap man ganske vist for Sammenstød med Europæere; men alligevel turde man kun vove sig frem med den største Forsigtighed. Ret meget blev der ikke sat ind paa at grundfæste den danske Magt. Man fortsatte med at uddele Flag og afgøre retslige Stridigheder mellem de sorte, naar der var Lejlighed dertil; men Uddelingen af Gaver og Gager vovede man foreløbig ikke at ophøre med¹, fordi man var militært afmægtig. Om det saa var Ashanti, saa fik det efter Freden igen tilstaaet sin Gage². Paa dette Tidspunkt kan der vel ikke heri ses et Tegn paa Underkastelse; men det var dog Udtryk for en reel Svaghed, og en Tid lang blev det danske Guvernements Forsøg paa at gøre Negrene mere afhængige uden større Følger. Dette gælder saaledes de Bestræbelser, der blev udfoldet under Guvernør F. S. Mørck (1834—39). Det var egentlig først den sidste danske Guvernør paa Kysten, Edv. J. A. Carstensen (1842—47, 1850), der opnaaede noget videre. Snart efter sin Tiltrædelse ophævede han hele det Titelsystem, hvormed Danskerne i Enevældens Aand havde udstyret de indfødte Høvdinge, og hurtig fandt han Lejlighed til at gøre Indhug i Gagerne. Fra Nytaar 1845 forsvandt de ganske³. Carstensen var i det hele taget en dygtig Mand, der forstod at se klart og selvstændigt paa Sagerne og dertil sagde sin Mening rent ud overfor Regeringen. Hans omhyggelige Indberetninger⁴ giver et godt Billede af Besiddelsernes Tilstand lige før Salget. Ifølge hans Anskuelse

¹ G. J. 391/1828 og 6/1831.

² G. J. 143/1831.

³ G. J. 504/1843 og 540/1844. — Udtog af Indberetning fra Guv. Carstensen til Gtk. ²⁰/₁₁ 1845 i Pakken 1804—48.

⁴ Saadanne Indberetninger er f. Eks. registreret i G. J. 364 og 496/1843, 628 og 646/1844, 104, 134 og 135/1845, 224 og 384/1846, 290/1847, 579/1848, 657/1849, 56 og 57/1850.

beroede de danskes Indflydelse paa Negrenes Frygt, dels for Ashanti¹, dels for Englænderne². Efterhaanden kom han til den Opfattelse, at Danskerne ikke havde Territorialret, men kun Protektorat, og det forekom ham, at i det gensidige Forhold var Danskerne de ydende og Negrene de nydende, hvorfor han ogsaa siger: »Vi har betalt Negrene for at beskytte dem . . . men endnu kan vi ikke sige: Negrene betaler os for Beskyttelse med Hørighed og Lydighed³. Det var Danskerne, der bar Omkostningerne ved Opretholdelsen af Ro og Orden, medens det var Englænderne, der nød Profitten af Handelen med Negrene omkring de danske Forter, idet de skaffede sig Omsætningen af Akims Guld og Akvapims Palmeolie⁴.

Det er næppe nødvendigt at fastslaa, at Forholdenes Usikkerhed blot kunde øge Danskernes Tilbøjelighed til at sælge Besiddelserne. Dog skal det tilføjes, at som Stillingen var efter Freden i 1831, strakte Englændernes Ret sig ikke længere end Danskernes. Heller ikke de havde Territorialret over de Negerlande, som var deres allierede; men vel at mærke ønskede Regeringen heller ikke at have det. Negrenes Selvtændighed blev med Fordel hævdet, da der i 1833 var Diskussion om Englændernes Stilling til Slaveri nær deres Forter⁵, og endnu i 1842 siger Dr. Madden i sin Rapport, at der ikke blev udøvet nogen Myndighed over de indfødte, og at man ikke havde Territorialret over deres Jord⁶.

Medens den danske Regering med sine Krav paa Territorialhøjhed var forud for den virkelige Udvikling, var den engelske Regering bagefter. Netop i Tiden efter 1831 er det interessant at følge, hvorledes Englænderne lidt efter lidt i Realiteten gjorde Negerstammerne afhængige⁷. I en Indberetning 1846 siger det

¹ G. J. 289/1843, Original i Guineiske Journalsager 311/1891.

² G. J. 433/1843.

³ Udtog af Indberetning ²⁰/₁₁ 1845 i Pakken 1804—48. — G. J. 384/1846.

⁴ G. J. 289/1843.

⁵ Claridge p. 443.

⁶ Madden p. 7.

⁷ Claridge pp. 244, 340, 391, 403, 452 f., 479 f.

danske Guvernement, at endnu kræver Englænderne i Teorien ingen Højhedsret udenfor Forterne. De Negre, der har engelsk Flag, nyder kun Beskyttelse, men staar ikke under engelsk Lovgivning. I Praksis behandles de dog ligesom Danskernes allierede blandt Negerstammerne, og der tilføjes, at i paakommende Tilfælde vil Englænderne nok vide af de faktiske Forhold at skabe politiske Rettigheder¹. I Virkeligheden holdt Englænderne altsaa Skridt med Danskerne; det var kun deres teoretiske Syn paa Sagen, der var anderledes.

III. Territorialstriden i Afrika.

Naar denne Strid fortjener nærmere Omtale, skyldes det dels, at den danner et interessant Forspil til Konflikterne om Afrika et halvt Aarhundrede senere, dels at den giver en Forestilling om Forholdet mellem Stormagt og Smaamagt i moderne Tid.

Nøjagtigt at angive de omstridte Territoriers Udstrækning lader sig ikke gøre, fordi Negerstaterne ikke havde bestemte Grænselinier, men var omgivet af ubeboede Landstrækninger, og fordi Negerstammerne ofte flyttede rundt mellem hverandre.

Efter at den hollandske Overmagt paa Guldkysten i 1780'erne var bragt til Ophør, var en Rivalitet mellem Englændere og Danske naturlig. Som nævnt havde Englænderne allerede under Ufreden med Ashanti søgt at trænge sig frem paa Danskernes Bekostning. Dette skete dog ikke i Overensstemmelse med Hjemlandets Ønsker. I Slutningen af 1820'erne var Styrelsen af de engelske Besiddelser paa Guldkysten overgaaet til de Købmænd i London, som drev Handelen paa Afrika, og hvad de krævede, var naturligvis først og sidst Fred.

En lille Affære fra 1830 illustrerer dette. Englænderne paa Fort St. James havde skudt en Kanonkugle tæt foran Boven af en østgaaende dansk Kano, idet de havde fundet paa at kræve, at Fartøjer, der kom Vest fra, først skulde lægge ind ved deres Fort. Det kom derefter til Skriveri mellem det danske og det

¹ G. J. 430/1846.

engelske Fort, og Sagen blev refereret til London; men Købmændene her svarede, at danske Skibe naturligvis skulde have Lov først at lægge ind ved det danske Fort, og de tilføjede: »Vi undlader ikke at udtale vor Beklagelse over, at denne Sag synes os alene at være beregnet paa at frembringe Splid, og vi anbefaler kraftigt en Fortsættelse af den gode Forstaaelse, gensidige Tillempning og frie Handel, som hidtil har eksisteret, og som vi er overbevist om vil befindes mest fordelagtig for alle Parter¹.

Til at gennemføre dette Program havde Købmændene som Guvernør udsendt Kaptajn George Maclean. Det var denne betydelige Mand, der fik gjort Alvor af Freden med Ashanti, og med enestaaende Dygtighed lykkedes det ham derefter i en Aarrække at stifte Fred blandt Negrene, saaledes at der blev de bedst mulige Betingelser for Handelens og Civilisationens Fremskridt. Selv Dr. Madden, der blev sendt ud for at kritisere ham, indrømmede, at Englændernes Indflydelse over de indfødte i meget væsentlig Grad beroede paa hans fredsstiftende Evne². Han grundfæstede derved i Virkeligheden Englands Herredømme paa Guldkysten, og han bør rettelig regnes blandt de saakaldte »Empire-builders«. Den Retfærdighedsfølelse, hvormed han gjorde Ret og Skel, var imidlertid, som det ogsaa kan ses af det følgende, alene bestemt af Officerens Omhu for Fædrelandets Vel, og hans Værk kan kun paaskønnes ud fra dette Synspunkt.

Skæbnen vilde, at han fra dansk Side i Guvernør Fr. S. Mørck fik en ligesaa fædrelandssindet Modstander. Mørcks Rygte blev senere sværtet, fordi han mod Slutningen forsumpede fuldkomment, og fordi han kom paa Kant med en Missionær, der bagefter beskrev ham som »et af de mest principløse og lastefulde Mennesker, der nogensinde har eksisteret, og som efter at have hengivet sig til Drik i Selskab med Købmænd, der indirekte deltog i Slavehandelen, naturligvis var nødt til at lukke

¹ African Committee til C. O. ¹²/₁₀ 1830 og Udtog af Brev fra Afr. Com. til the President and Council of Cape Coast Castle ¹¹/₁₀ 1830. C. O. 267/106.

² Madden p. 12.

Øjnene for deres Foretagender¹. Dette maa man dog ikke lægge for megen Vægt paa. Ved samme Tid var Maclean Genstand for den mest ondartede og uretfærdige Sladder i London. Nedsættende Omtale forværredes altid paa Vejen til Europa. Til en Begyndelse er der ingen Tvivl om, at Mørck med Iver virkede for Plantagedrift, for at hævde Territorialretten og for at drage Handelen over paa danske Hænder, og et Sammenstød mellem Mørck og Maclean var altsaa, hvad der kunde ventes.

Et ældre Konfliktspørgsmaal bragte dem allerede i 1835 til Irritationens Toppunkt overfor hinanden. I den Overenskomst, der i Febr. 1831 blev sluttet mellem Englændere og Danskere², bestemtes, at det Kautionsbeløb, Ashantikongen stillede, skulde opbevares med Halvdelen paa Fort Christiansborg og Halvdelen paa det engelske Fort Cape Coast Castle. Dette blev senere lavet om til, at Englænderne skulde opbevare det hele, men Danskerne nøjes med et Sikkerhedsbevis for deres Halvpart, saaledes at de kun skulde have den udbetalt, hvis der indtraadte Brud paa Fredsvilkaarene³. Bagefter vilde Englænderne dog kun udstede Sikkerhedsbeviset, hvis Danskerne vilde betale Halvdelen af Fredsomkostningerne⁴, idet alle Forhandlinger med Negre var forbundet med store Omkostninger. Herom førtes i de følgende Aar en stadig Brevveksling⁵, der forsaavidt havde været overflødig, som Ashanti skikkede sig vel og fik Sikkerhedssummen tilbage efter den i Fredstraktaterne fastsatte Tid⁶. Navnlig da Mørck i 1834 var blevet Guvernør, blev der presset paa fra dansk Side, og til sidst løb Korrespondancen ud i, at de to Guvernører gensidigt beskyldte hinanden for at misforstaa de tilsendte Breve⁷.

¹ Depeche fra København til the Foreign Office (herefter forkortet: F. O.) ⁵/₂ 1842, C. O. 267/177. Jvnf. G. J. 430/1837 og 439/1846.

² Se Side 356.

³ Kopi i C. O. 267/131. — G. J. 252/1831.

⁴ G. J. 311/1831.

⁵ G. J. 341/1832 og 795/1834.

⁶ G. J. 580/1838.

⁷ Afr. Merchants to C. O. ²⁵/₁₁ 1835 med Guvernørernes Korrespondance vedlagt. — G. J. 34, 83, 84 og 91/1835.

Stemningen var saaledes forberedt, da der kom alvorligere Sager for. Beboerne af Akvapimbjergene havde som nævnt ikke undertegnet Freden med Ashanti¹, og blandt Akvapimmerne og deres Naboer mod Nordvest Akimmerne herskede der en stadig Uro². For at sikre Stierne — de stedlige Handelsveje — som gik derigennem op til Ashanti, maatte det danske Guvernement postere Soldater ved dem³, og endelig forsøgte man i Sommeren 1835 at genoplive Iserts Traktat med Krobbo af 1788⁴.

Dette har aabenbart voldt Vanskeligheder; for i Nov. 1835 rejste Mørck selv derop. Han skrev i sin Indberetning, at han tog derop »dels for sin Helbred og dels for at undersøge, hvorvidt Kolonisation dér er mulig«; men da han kom derop, »erfarede« han, at der var alvorlig Strid mellem Akvapimmer og Krobboer⁵. Han søgte at mægle; men da Krobboerne ikke vilde lystre ham, foretog han med Akvapimmernes Hjælp en militær Ekspedition imod dem, og den 12. Jan. 1836 kom det til et Slag, hvor Krobboerne blev slaet og havde et Tab paa 42 døde og 60—70 saarede. De maatte derpaa slutte Fred og stille Gidsler samt betale Omkostningerne ved Ekspeditionen⁶, og senere bekræftedes efter de indfødtes Regler deres Hengivenhed for de Danske⁷.

Imidlertid havde de ikke andet at betale med end Palmeolie, og i den følgende Tid maatte de derfor afstaa deres Høst heraf til Danskerne. Mørck paastod bagefter, at han ikke havde paavirket dem til at betale paa denne Maade⁸; men for Eng-

¹ Se Side 356. — Jvnf. G. J. 445/1832 med fhv. Interimguvernør H. G. Linds Kritik af Fredstraktaten af 9/8 1831.

² G. J. 623 og 647/1833, 34 og 84/1835. Ved Hjælp udefra blev »Akim-dronningen« afsat 1835.

³ G. J. 83/1835.

⁴ Se Side 352. — G. J. 89/1835.

⁵ Iserts Traktat 1788 er sluttet med Krobboerne; men i sin Indberetning derom benævner han dem selv som den akvapimske Nation. Krobboerne maa nok snarest regnes for en Del af Akimfolkene. Endnu 1872 maatte Englænderne bilægge Strid mellem Krobbo og Akvapim (Claridge p. 640).

⁶ G. J. 224/1836.

⁷ G. J. 324 og 338/1836.

⁸ Gtks historiske Fremstilling ⁵/₁₂ 1837 i Pakken 1804—48.

lænderne maatte det alligevel komme til at se ud, som om man havde at gøre ikke blot med et positivt Forsøg paa at hævde dansk Territorialret, men muligvis ogsaa med Bestræbelser for at flytte Handelen over paa danske Hænder.

Med Tanken paa Englænderne var Mørcks haandfaste Fremgangsmaade et voveligt Spil. Han vidste, at netop blandt de paagældende Negerstammer intrigerede Englænderne i de senere Aar for at vinde Tilhængere¹, og i Sept. 1835 indberettede han, at Akimmerne vistnok var mere engelsk- end dansksindede². I 1835 havde Maclean endog sendt engelske Soldater ind paa Stammernes Territorium. Mørck havde gjort Indsigelse herimod, og en Brevveksling var i Gang om Sagen.

Det var vistnok denne Brevveksling, der fik Maclean til at fordybe sig i Spørgsmaalet om Territorialretten; for allerede i Febr. 1836 kom han til det Resultat, at Danmark ingen Ret havde til Akim og Akvapim, men at de burde tilhøre England. Det kom derfor den 8. Marts til et Møde mellem de to Guvernører. Her kunde man dog blot blive enige om at lade Sagen afgøre af Hjemlandets Regeringer, idet Maclean lovede, at han imens vilde lade være at antage Akvapimmerne som engelske Under-saatter³.

Krobboaffæren havde altsaa været Englænderne for meget. Følgen blev diplomatiske Diskussioner, som for Danmark kun frembød den usikreste Vej til Opnaelse af den attraaede Territorialhøjhed.

Mens Diskussionen gik sin langsommelige Gang i Europa, fortsattes Begivenhederne i Guinea. Mørck vilde nu gerne have bragt de Akvapimfolk, der sammen med ham havde besejret Krobbo, til ogsaa at knytte sig til Danskerne. Samtidig arbejdede Maclean paa at vinde dem. Den øverste Høvding var engelskvenlig; men Mørck fik ham afsat med Støtte fra andre af Høvdingerne, og den 9. Jan. 1837 blev en ny Høvding indsat⁴. Paa

¹ G. J. 617/1830 og 89/1835.

² G. J. 142/1835.

³ Gtk.s historiske Fremstilling ⁵/₁₂ 1837 i Pakken 1804—48. — G. J. 324/1836.

⁴ G. J. 338, 411 og 418/1836, 442/1837.

Grund af sin Uduelighed forvoldte han dog senere megen Uro, og enkelte Akvapimhøvdinger vedblev stadig at være engelskvenlige¹. Englænderne paa Kysten fandt derfor gentagne Gange Anledning til at bønfalde Hjemlandets Myndigheder om at faa den danske Regering til at bremse Mørcks Foretagender².

Den Klage, som den engelske Regering præsenterede i København angaaende Mørcks saakaldte Overgreb, blev ganske bemærkelsesværdig. Englænderne i Accra havde formet deres Besværing i moderate Vendinger. De skrev, at nogle indfødte — ja den største Part af dem — havde danske Flag, og Danskerne kaldte dem deres Undersaatter, medens andre — »vi ved ikke nøjagtigt i dette Øjeblik hvormange Landsbyer« — havde engelske Flag, og de handlede med Englændere og Danskere iflæng. Bedre syntes man det var, hvis alle blev engelske eller i det mindste erklæret uafhængige af Danskerne³.

Denne Skrivelse blev sendt til London; men Londonkøbmændenes Klage til Koloniministeriet er ganske anderledes. Maaske skyldes dette Maclean. Han var i London fra Sommeren 1836 til Sommeren 1838; Claridge siger, det var af Helbredshensyn⁴; men naar Opholdet strakte sig netop over denne Periode, tyder det paa, at der har været nogen Forbindelse med den her omtalte Aflære.

I London blev Skildringen af Mørck meget værre. Han fik Skylden for det hele. »Han har«, siges der, »bragt Egnen omkring vort Etablissement ved Accra i Krigstilstand ved at opelske Strid. Han har sendt Militærstyrker ud for at standse de indfødtes Handel med England. De europæiske Etablissements Fred er i Fare. Det paastaas, at Fredstraktaten med Ashanti 1831 erklærer Akimmer og Akvapimmer uafhængige — skønt

¹ Afr. Merchants til C. O. ¹¹/₈ og ¹²/₁₀ 1837, C. O. 267/144. — G. J. 480 og 498/1837, 611/1838, 861 og 887/1839.

² The President & Council of Cape Coast Castle til Afr. Merchants ¹⁷/₈ og ¹⁴/₇, 1837, C. O. 267/144, og ¹/₃ 1838, C. O. 267/150.

³ Residents of British Accra til the President & Council of Cape Coast Castle ⁴/₇, 1836, F. O. 211/32 Arkivet fra The Foreign Office er i The Public Record Office, London; Kopi i Pakken 1804—48.

⁴ Claridge p. 426.

disse to Folkefærd jo slet ikke nævnes i Traktaten. Vidtstrakte Distrikter vil blive kastet ud i en langvarig og blodig Krig. De værste Lidenskaber vil blive vakt, Englændernes Handel vil blive lagt øde o. s. v.¹.

Den engelske Regering har jævnlig haft et aabent Øre for Klager fra Londons City. Vel ønskede man ikke selv Herredømmet med tilhørende Administrationsomkostninger for vedkommende Distrikter. Heller ikke forlod man den Opfattelse, at de i Virkeligheden var uafhængige². Men som der ogsaa er andre Eksempler paa i engelsk Kolonipolitik, vilde man dog heller ikke lade andre faa Højhedsretten. Den engelske Gesandt i København H. H. Wynn fik derfor Ordre til at forebringe en Klage for den danske Regering³.

Denne Klage blev modtaget paa en højst besynderlig Maade. Den danske Udenrigsminister H. Krabbe-Carisius hører ikke til de betydeligste, Landet har haft. Han var allerede til Aars, og der er Eksempel paa, at han ikke var klar over sin egen Regerings Planer, idet Efterretningen om, at den danske Konge havde besluttet at sælge Etablissementerne, først naaede ham igennem den engelske Gesandt⁴. Da nu Wynn arriverede med sin Klage, lovede han først at lade Sagen gaa til rette vedkommende og udtalte, at han delte den engelske Udenrigsministers Syn paa, hvorledes Guvernører burde opføre sig; men derefter løb hans Iver for at takkes det store England helt af med ham, og al Diskretion blev glemt. Wynn rapporterer herom: »Han tilføjede, at han ikke tvivlede om, at det vilde befindes at være overdreven Nidkærlighed fra Guvernements Side, som ikke vilde blive billiget; at ingen stor Klogskab kunde ventes hos en Løjtnant af Flaaden [Mørck], og dog kunde de ikke anbringe Guvernementet i mere erfarne Hænder paa Grund af Klimaets Usund-

¹ Afr. Merchants til C. O. $\frac{5}{12}$ 1836, C. O. 267/136.

² Stephen til Strangways $\frac{31}{1}$ 1837, F. O. 211/32.

³ F. O. til Wynn $\frac{10}{2}$ 1837, F. O. 211/32. — Wynn's Note i Original og med Bilag i Pakken 1804—48.

⁴ Wynn til F. O. $\frac{31}{1}$ 1841, C. O. 267/167. — Ved Reskr. $\frac{5}{2}$ 1842 fik DfuA. derefter særlig Underretning om Beslutningen (Copie-Bog over Hs. Majst.s Rescripter $\frac{2}{1}$ — $\frac{10}{2}$ 1841, Rigsark.).

hed; ingen mere fremtrædende og heller ingen, som havde Udsigt til Eksistensmidler hjemme, vilde tage det paa sig¹.

Foreløbig kunde Englænderne altsaa glæde sig ved denne Trøst, men det endelige Svar fik de Lov at vente længe paa². Stor Undersøgelse blev foranstaltet, og Mørcks Mening hørt. Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet udarbejdede en stor historisk Fremstilling, der dog ved Spørgsmaalet om Territorialretten omtaler, »hvor vanskeligt det er at tilvejebringe andet end Probabilitets Beviser for den tidligere Tid; det kan nemlig ikke udfindes, naar de omhandlede Nationer først har anerkendt den danske Højhed, da dette er forefaldet i de privilegerede Handelskompagniers Tid, hvis Akter er tabte«³. Først den 31. Marts 1838 blev Svarnoten overleveret, idet en Mængde Akter blev stillet til Englændernes Raadighed.

Denne Note blev Hovedindlægget fra dansk Side. Selv om dens Tone var vag, afveg den dog meget fra Krabbe-Carisius' Forhaandsbetragtninger. Først udtaltes, at Danmark ikke havde til Hensigt at forbyde Negrenes Handel med Englænderne. Dernæst, at naar Mørck gik saa kraftigt frem overfor Krobboerne, var det for at dæmpe et Oprør. Akimmer, Akvapimmer og Krobboer stod under dansk Højhed siden 1781 og 1783, idet deres Høvdinger modtog »des appointements réguliers«. Danskernes Betydning i Krigen med Ashanti fremhævedes, og efter Krigen vendte de paagældende Stammer tilbage til deres tidligere Stilling til Danskerne. Deres Afhængighed af Englænderne var udelukket; men der kunde være Tvivl, om de var uafhængige eller knyttet til Danskerne⁴.

Samtidig meddelte den danske Regering Mørck, at den støttede ham, dog med det Tillæg, at han burde være forsigtig over-

¹ Wynn til F. O. 24/2 1837; en forelobig Svarnote blev oversendt af Wynn til F. O. 28/2 1837 og videresendt til Londonkøbmændene (Afr. Merchants) 14/3 1837, C. O. 267/142.

² Englænderne rykkede for Svar ved Note 6/9 1837, Original i Pakken 1804—48.

³ Gtks historiske Fremstilling 5/12 1837 i Pakken 1804—48.

⁴ Wynn til F. O. 12/4 1838, C. O. 267/150. — Koncept til Note til Wynn 31/3 1838 i Pakken 1804—48.

for Englænderne¹; og den danske Gesandt i London blev mindet om, at Englænderne jo ikke sad inde med Modargumenter².

Danmark vovede altsaa et forsigtigt Forsvar, men uden Held. Maclean fik Sagen til Eftersyn og afgav den 4. Juni 1838 en vidtløftig Betænkning. Han udtalte her, at skønt de engelske Myndigheder ikke ønskede nogen Højhedsret, saa havde Krobboerne dog i umindelig Tid anset sig selv for engelske Undersaatte. Da Mørck saa, at de havde engelske Flag, havde han opbidset Akvapimmerne, saa de ikke blot massakrerede alle de Krobboer, de fik fat paa, men ødelagde »hele Skove af Palme-træer«, saa Handelen med Palmeolie hørte op, og Negrene ikke kunde betale deres Gæld til de engelske Købmænd. De andre Negre havde før været hollandske; men da Hollænderne ikke besatte deres Pladser igen, skønt de ved Freden 1784 fik dem tilbage, maatte Englænderne have Krav paa dem. Danskerne havde skaffet sig Forbindelse med Akim og Akvapim ved Bestikkelser omkring Aar 1800; men under Ashantikrigen fik disse Stammer engelsk Flag og Gage, og deres Uafhængighed blev fastsat ved Freden 1831. Senere havde de gentagne Gange bedt om engelsk Beskyttelse. Til alt dette føjede Maclean et Brev med Efterretningen om, at den danske Regering støttede Mørck og havde gjort ham til Ridder af Dannebrog³.

Maclean's Betænkning kan gælde for Hovedindlægget fra engelsk Side. Medens man fra dansk Side søgte at dokumentere, mødte man hos Modparten næsten kun løse Paastande. Mest Interesse frembyder Paastanden om Englændernes Alliance med Negrene under Ashantikrigen; men noget Bevis for den er det aldrig lykkedes at finde. Den dukkede op igen senere og gav Anledning til en vidtløftig, men forgæves Undersøgelse i England⁴. Naar alt kom til alt, var de danske Krav med al deres Usikkerhed

¹ DfuA. til Gtk. 29/3 1838 i Pakken 1804—48. — Instruks til Mørck 7/4 1838 i Guineiske Journalsager 311/1891.

² Instruks til den danske Gesandt i London 29/5 1838 i Pakken 1804—48.

³ Maclean til Afr. Merchants 4/8 og 9/6 1838, C. O. 267/150. Kopi i Pakken 1804—48.

⁴ C. O. til Addington, F. O., 30/11 1843, C. O. 96/3.

dog bedre underbygget. Hvis den danske Regering havde formaet at støtte dem eller blot sat noget ind paa en effektiv Hævdelse af Territorialretten, kunde Situationen nok være reddet; men nu vidste Englænderne, at de intet havde at frygte, og uden videre erklærede de sig derfor utilfreds med den danske Dokumentation og forlangte paany Mørcks Fremfærd standset¹. Danmark stak da øjeblikkelig Piben ind. Hvad andet kunde man vel vente sig af en Mand som Krabbe-Carisius? Mørck fik Ordre til at afholde sig fra ethvert Skridt, der »endog blot tilsyneladende« kunde skade Englændernes Handel, til at genoprette det gode Forhold til det engelske Guvernement, og til »mere end det hidtil havde været Tilfældet« at lade sine personlige Anskuelser »vige for overordnede politiske Hensyn«².

Stakkels Mørck. Aaret efter døde han. Det kan bebrejdes ham, at han ved sit Drikkeri fremskyndede sin Død, saa Maclean blev efterladt som den, der nu var bedst inde i Forholdene. I Fremtiden blev det Macleans Paastande, der fik den største Betydning.

Adskillige Aar forløb, før en ny dansk Guvernør kom ud. Det danske Styre maatte imens skøtte sig, som det bedst kunde. Alligevel fik Dr. Madden, da han i 1841 besøgte Kysten, det Indtryk, at kun faa af Negrene omkring Accra sluttede sig til Englænderne, medens betydelige Byer i det Indre anerkendte dansk Højhed³. Da endelig B. J. C. Wilkens i 1842 skulde rejse ud som Guvernør, forhørte den engelske Regering sig om hans Omgængelighed. Den engelske Chargé d'affaires i København Browne beskrev Wilkens som »en fredelig ung Mand med gode Principper«, men raadede dog til, at man i London skulde søge at paavirke ham til ikke at nære Fordom mod Maclean. Ja, han beviste endog sin Ringeagt for Danmark ved at foreslaa, at

¹ F. O. til Wynn 24/7, 1838, F. O. 211/33. — Note 28/7, 1838 i Pakken 1804—48.

² Krabbe Carisius' Afgørelse 8/8 og Gtk.s Instruks til Mørck 29/8 1838 i Pakken 1804—48.

³ Madden p. 76. — Jvnf. den danske Indberetning 28/10 1842 i Pakken 1804—48.

man skulde give Wilkens en Anbefalingsskrivelse med til Maclean¹. Intet Under, at denne Englændernes Myndling ved sin Ankomst til Etablissementerne fik det Indtryk, at »Negrene tror desuden mange Steder, at det danske Gouvernement er underlagt det engelske«². Wilkens døde imidlertid efter faa Maaneders Forløb, og Interimguvernør efter ham blev den førnævnte dygtige Edv. J. A. Carstensen, som ingenlunde lod Englænderne give sig Forskrifter.

Ved hans Tiltræden var der Uro paa alle Kanter, saa han maatte gribe ind med Kraft. Følgelig genvaktes hurtig hele Striden fra Mørcks Tid. Først drejede Uroen sig om et Høvdingeskifte i Akim, hvorved den nye Høvding aflagde Ed til Kongen af Danmark, saa Danskernes Stilling altsaa blev styrket³; men den direkte Anledning til Stridens Genopvækkelse blev en Akvapim-Landsby ved Navn Blækhuso, der førte dansk Flag, men som Englænderne hævdede at have Privatejendomsret til. Englænderne forlangte de danske Flag udleveret; men Carstensen, der var en forsigtigere Mand end Mørck, foreslog, at Sagen skulde afgøres i Europa. Han havde saa meget mere Grund hertil, som Englænderne var ved at udvide deres Magt paa Kysten, saa det kunde nok være af Betydning, at der var faste Grænser for Territorialhøjheden⁴. Sagen kom derfor atter til at gaa Diplomatiets Vej.

I sin Indberetning derom paastod Maclean, at selv om han ikke anerkendte den danske Højhed, undgik han dog direkte Sammenstød. Denne Tilbageholdenhed passede nu ikke mere Købmændene i London, og de benyttede Lejligheden til at foreslaa Koloniministeriet, at man skulde gaa kraftigere frem og slutte Handelstraktater med de omstridte Negerstammer⁵.

¹ F. O. til Browne ²⁹/₃ 1842, F. O. 211/37. — Browne til F. O. ⁵/₂ 1842, C. O. 267/177.

² G. J. 227/1842.

³ G. J. 48/1841, 270/1842, 287 og 363/1843, 437/1847.

⁴ G. J. 288/1843, ²⁸/₁₀ 1842, Original i Guineiske Journalsager 311/1891.

⁵ Maclean til Nicholls ¹⁷/₁₂ 1842 og Hutton & Nicholls til Stephen ²³/₃ 1843; jvnf. Reid. Hutton & Nicholls til the President & Council, Cape Coast Castle ⁸/₆ 1843, C. O. 96/2.

Da der nu ogsaa var indløbet Efterretning om, at Danmark tænkte paa at sælge Etablissementerne, og især da der var Ud-sigt til et fransk Køb, hvorom senere, foretog Koloniministeriet endelig en stor Undersøgelse af hele Territorialspørgsmaalet og en Oversigt blev affattet. Blandt dem, der raadede til Køb, var Dr. Madden, og modstræbende kom Ministeriet ogsaa til det Resultat, at et Køb var det sikreste. Dette fremgaar af en Efterskrift, føjet til Oversigten og underskrevet af J. S[tephen], som i den Periode var Sjælen i engelsk Kolonipolitik. Denne Efterskrift fortjener at anføres i sin hele Længde, fordi den belyser engelsk Mentalitet og Synspunkt i lige Grad. Den lyder: »Jeg frygter, at Resultatet bliver, at Købet er mere anbefal- sesværdigt, end det ved første Øjekast kunde se ud til. Ingen betvivler Danskernes Ret til deres Forter eller til at sælge dem. Alt hvad der er tvivlsomt, er deres Suverænitet over de ombo- ende Stammer og det omliggende Territorium. Naar først Fransk- mændene har købt Forterne, vil de ingen Vanskelighed have ved at underbygge den anden Fordring. En ubetydelig Smule Dytighed er alt, hvad der forlanges til at udforme en hvilken- somhelst europæisk Stats Ret til Suverænitet over vilde Stam- mer — d. v. s. at udforme den argumentvis saa vidt som til at bringe enhver anden europæisk Stat, der benægter den, til Tav- shed. Af alle Nationer i Verden er Englænderne de mest tilgæn- gelige for den Slags ad homines Argumenter, fordi vi i alle Dele af Kloden har leveret Eksempler, som vore Modstandere vil paaberaabe sig imod os, til Støtte for den Doktrin, at den euro- pæiske Race har Ret til at byde, og alle andre Racer er bundet til at lyde. Hvor heldig vor Diskussion med Danskerne end var for ti Aar siden [maa betyde: i foregaende Tiaar], vilde det nu være forgæves at overbevise Frankrig om, at hvis det køber disse Forter, vil det ingen Ret have til at gøre Krav gældende paa den tilliggende Suverænitet. Ja, jeg antager, at det kun vilde være daarlig Politik i det hele taget at drøfte Spørgsmaalet med dem, da det vilde være at skærpe deres Appetit for Købet«¹.

¹ Danish claims to the Sovereignty adjoining the Danish settlements on the Gold Coast, the Colonial Office 13/3 1843, C. O. 96/3.

Trods disse Betragtninger var Modstanden mod Erhvervelser, saavel af Danskes som af indfødtes Territorium i den engelske Regering dog for stærk, og Koloniministeren vovede kun at foreslaa en Henstilling til Danmark for at hindre Misforstaaelser med Hensyn til Territorialretten i Tilfælde af, at de danske Forter blev solgt til en anden Stat¹. I Overensstemmelse hermed skete der en Henvendelse til den danske Regering, idet man mindede om, at den engelske Regering forhen havde støttet Maclean, og at den danske Regering havde samtykket heri, »selv om den ikke tydeligt fralagde sig den Ret til Suverænitet, der blev hævdet af dens Myndigheder«, altsaa af det danske Guvernement. Den engelske Regering havde nu ikke i Sinde at gøre et Bud paa Forterne; men for at hindre Misforstaaelse erklæredes, »at den britiske Regering ikke kan indrømme, at en hvilken-somhelst fremmed Magt, til hvem Forterne maatte blive overdraget, har nogen Ret til, paa Grundlag af en Bemyndigelse fra Danmark, at indlade sig med de indfødte Stammer eller at afbryde britiske Undersaatters Handel paa Vestkysten af Afrika«. Der tilføjedes, at den engelske Regering ventede en Svarnote, »grundet paa den danske Regerings Oprigtighed og Retfærdighedsfølelse . . . og som formelt udtrykker Danmarks Samstemmighed i denne Erklæring«. Desuden ønskede man nye Instrukser for Carstensen »til at være mere forsigtig, end han syntes disponeret til, og til at undgaa ved Samkvetmet med de indfødte Stammer al Grund til Sammenstød mellem britiske og danske Myndigheder«².

Man undlod altsaa atter at tage endelig Stilling til Spørgsmaalet om den danske Suverænitet. Trods Notens arrogante Form blev der heller ikke opnaaet videre. Dansk Udenrigsminister var nu Reventlow-Criminil, en langt mere kapabel Mand. Da Wynn overbragte Noten, fik han at vide, at der endnu intet var foretaget for at udføre Salget, og at England skulde have Forkøbsret; men der var Grund til at tro, at Frankrig eller Bel-

¹ C. O. til F. O. 17/4 1843, C. O. 402/1.

² F. O. til Wynn 31/7 1843 med Bilag, F. O. 211/38. — Noten 21/8 1843 i Original i Pakken 1804—48.

gien gerne vilde købe — forøvrigt var Udenrigsministeren ikke selv stemt for Salg, fordi den aarlige Omkostning ved at beholde Etablissementerne var ringe, og fordi Omstændigheder kunde indtræffe, der gjorde dem betydningsfulde for dansk Handel¹. En senere Svarnote henviste blot til Noten af 31. Marts 1838², og yderligere diplomatisk Korrespondance om Sagen er ikke forefundet. Naar Salg ikke skulde finde Sted, var Spørgsmaalet uden praktisk Interesse, og det ligger jo ikke til Englænderne at spille Tid paa teoretiske Affærer.

Nogen Løsning fandt Problemet altsaa ikke. Den danske Instruks af 1820 blev heller ikke tilbagekaldt, og Forholdet kunde derfor godt blive generende i det daglige Liv paa Kysten. Reel Magt over Negrene havde ingen af Guvernementerne, og det er sandsynligt, at de mere durkdrevne blandt de sorte har set deres Fordel i at være Ven snart med den ene Part, snart med den anden. Efterhaanden forøgedes dog Europæernes Indflydelse noget, og dette fik Negrene til hyppigere at søge de hvides Afgørelse i retslige Stridigheder. Den engelske Guvernør Winniett mente, at nogle af de omstridte Stammer foretrak engelsk Jurisdiktion³.

Dette Spørgsmaal om Retspleje førte endnu saa sent som i 1849 til et Sammenstød. Englænderne afhentede en indfødt Forbryder paa det omstridte Territorium, noget de aabenbart før havde gjort, naar det gjaldt at faa fat paa Skyldnere. Denne Gang forlangte Danskerne Udlevering af den indfødte under Henvisning til, at Forbrydelsen var begaaet paa dansk Territorium. Følgen blev en Korrespondance, hvorunder Englænderne paastod, at de ofte havde afgjort Sager fra Akim. Selv Høvdingen af Akim havde sendt Bud, da han blev stævnet; men da Tiltalen var kriminel, og han blev opfordret til at møde i egen Person, undskyldte han sig med, at han var dansk Under-saat. I Beretning herom til London tilføjes, at da hans Sag er klar, skal man ved passende Lejlighed se at faa ham sat fast

¹ Wynn til F. O. 21/8 1843, F. O. 84/474.

² Koncept, dateret 1845, i Pakken 1804—48.

³ Winniett til C. O. 31/12 1847, C. O. 96/11.

og faa ham til at give Sikkerhed for sin Opførsel. Ligeledes omtales, at Høvdinger fra de omstridte Omraader under Ophold i Fort St. James havde aflagt Ed til Englænderne. Alligevel fandtes der ingen Dokumenter derfor¹. Den videre Udvikling af Diskussionen om disse Foreteelser blev standset af Salgsforhandlingerne.

Resultatet af hele Territorialstriden blev, at skønt Danskerne omkring 1831 havde ligesaa gode, ja maaske bedre Muligheder end Englænderne for at udvide deres Herredømme indefter i Landet, havde de i 1849 kun Sikkerhed for deres Herredømme over en sandet Strimmel Jord langs Havet, dels fordi der i København manglede Interesse for Sagen, saa ingen vilde sætte noget ind derpaa, dels fordi det danske Diplomati savnede behørig Dristighed. Af de engelske Udtalelser fremgaar det indirekte, at Sagen nok havde ladet sig forsvare. Ikke blot var Salg nu blevet den eneste fornuftige Udvej; men da der ikke var meget at handle med, blev man desuden tvunget til at sælge til Spotpris.

IV. Vanskeligheder som Følge af Slavevæsenets Ophør.

I Forbindelse med Slavehandelens og Slaveriets Ophør skimtes en Række Problemer, som dog ikke alle kan belyses.

Uden Tvivl fortjener Englands Anstrengelser for at afskaffe Slavevæsenet den største Anerkendelse. En offentlig Mening, baaret af beundringsværdig Humanitet, bragte England til at optræde som Leder i den internationale Bekæmpelse deraf, og en Række Traktater blev sluttet med eller paatvunget de in-

¹ Fitzpatrick til C. O. ¹⁹/₆ 1849, hvori indlagt R. E. Smidt, Fort Christiansborg, til George Smith, Fort St. James, ¹⁸/₆ 1849 og Fitzpatrick til R. E. Smidt ⁵/₆ 1849, C. O. 96/15. — Trykt i: British and Foreign State Papers (senere forkortet: Br. & For. St. P.) 1849—50, pp. 67 ff.; de to sidste Breve er trykt i deres Helhed, det første kun i et hensigtsmæssigt Uddrag. — G. J. 824, 825, 890 og 948/1849. — Finansministeriet til Udenrigsministeriet ¹⁵/₁ 1850 med Bilag i Guineiske Journalsager 311/1891.

teresserede Stater¹. Ligesaa sikkert er det imidlertid, at England intet Sted fandt mere velmenende Støtte end hos Danmark, og dog kan man ikke frigøre sig for den Tanke, at Englænderne i 1830'erne og 1840'erne i Anledning af Slavesagen maaske har optraadt temmelig arrogant overfor Danskerne og udnyttet Spørgsmaalet paa en utiltalende Maade. I saa Fald har Danmark kun delt Skæbne med flere andre Nationer, og skulde Problemet endeligt løses, maatte Forholdet undersøges ogsaa for deres Vedkommende.

Englænderne paaskønnede den berømte Forordning af 1792, der forbød Udførsel af Slaver fra dansk Guinea til Vestindien². De fandt ogsaa stor Villighed hos Danmark til ved Kielerfreden at gaa ind paa overhovedet at forbyde danske Undersaatter at handle med Slaver³. Endskønt det varede en rum Tid, før disse Bestemmelser blev efterlevet, vedblev den gode Forstaaelse indtil 1830'erne. I 1822 klagede den engelske Regering rigtignok over, at nogle Slaveskibe havde falske Papirer, der blev udgivet for franske, men blev forfærdiget paa St. Thomas; men ved en Undersøgelse kom den danske Regering til det Resultat, at Anklagen var fuldstændig ubegrundet⁴. I Virkeligheden blev der i denne Periode aldrig fundet Slaveskibe under dansk Flag⁵.

Fra omkring 1833 blev England imidlertid ganske anderledes aggressivt. Ved Ophævelsen af Slaveriet kom det langt forud for Danmark i Udviklingens Gang, og i de følgende Aar benyttede Englænderne enhver Lejlighed, god eller daarlig, til

¹ A. P. Newton i: *The Cambridge History of British Foreign Policy* II, pp. 235 ff. og 244 f.

² Saaledes Wynn til Aberdeen ²⁶/₈ 1828, Br. & For. St. P. 1828—29, p. 394. — Om Forordningen: C. A. Trier i *Hist. Tidsskr.* 7, V, pp. 405—508. — Om dens langsomme Gennemførelse: G. J. 501 og 502/1804, 706/1805, 795/1806.

³ Art. VIII i Freden, som er trykt i Br. & For. St. P. 1812—14, p. 238.

⁴ Londonderry til Addington ²⁶/₃ 1822, Br. & For. St. P. 1821—22, pp. 88 f. — Forster til Bathurst ¹⁰/₉ 1822, Br. & For. St. P. 1822—23, p. 271.

⁵ Wynn til Aberdeen ²⁶/₈ 1828, Br. & For. St. P. 1828—29, p. 394. — Browne til Aberdeen ²³/₈ 1829, F. O. 84/94. — Wynn til Aberdeen ²⁵/₈ 1830, F. O. 84/110.

at foretage diplomatiske Henvendelser, ja undertiden udøve diplomatisk Pres for at faa Danmark til at følge med i denne Udvikling.

Henvendelserne var af to Slags. Den ene Gruppe havde til Hensigt at paavirke dansk Lovgivning. Omhyggelig Underretning blev givet om de Forholdsregler, Englænderne selv tog; man krævede kraftig Gennemførelse af de Traktater, der blev afsluttet¹; man rettede Forespørgsler om de danske Slavers Stilling²; og den engelske Gesandt i København indberettede omhyggeligt, hvad der blev sagt og gjort i Anledning af Spørgsmaalet i Danmark³.

Et dansk Forslag fra 1832 om gensidig Udveksling af bortflygtede Slaver i Vestindien blev vist tilbage⁴, og ved Traktat af 26. Juli 1834 lod man Danmark tiltræde de fransk-engelske Traktater af 30. Juli 1831 og 22. Marts 1833, hvorefter Parterne tillod hinandens Krigsskibe at undersøge ethvert Skib under deres Flag for at se, om det indeholdt Slaver⁵. Videre blev Danmark opfordret til at forbyde sine Konsuler i fremmede Havne at holde Slaver. Det blev først afslaaet; men til sidst maatte der gives efter, da England meddelte, at en Række andre Magter havde udstedt Forbudet⁶. Da Danmark i 1847 netop havde

¹ F. O. til Wynn ¹⁵/₁₂ 1836, F. O. 84/205. — Wynn's Note ³¹/₁₂ 1836 i Pakken: Korrespondancesager vedr. Slavehandelens Undertrykkelse, Pakke I, DfuA., Alm. Korr.-S. Litr. S. Rigsark. (herefter forkortet: Slavehandel I).

² F. O. 84/474; Br. & For. St. P. 1843—44, pp. 401 ff.

³ Saaledes Wynn til F. O. ¹⁴/₁₂ 1844, F. O. 84/530; Br. & For. St. P. 1844—45, pp. 583 ff.

⁴ F. O. til Wynn ¹⁰/₆ 1834, F. O. 84/158; Br. & For. St. P. 1834—35, pp. 111 f. — Wynn's Note ⁴/₆ 1834 i Pakken Slavehandel I.

⁵ F. O. 84/142 og 84/158; Br. & For. St. P. 1833—34, pp. 218 ff. — Pakken Slavehandel I. — Schou's Forordninger ²⁶/₇ 1834; til Traktaten knytter sig desuden Forordn. ³/₇ 1835 om Negerhandelens Undertrykkelse.

⁶ F. O. til Wynn ¹¹/₅ 1841, Wynn til F. O. ¹⁵/₇, ⁹/₉ og ¹¹/₁₀ 1841, F. O. 84/371; Br. & For. St. P. 1841—42, pp. 1012 f. — De danske Akter i Pakken Slavehandel I. — I 1842 var der en sensationel Affære om en af Konsulerne Gaspari, som dog blev renset for Skyld (F. O. 84/413; Br. & For. St. P. 1842—43, pp. 55 ff. — Wynn til F. O. ³/₆ 1843, F. O. 84/474. Afslutningen paa Sagen ikke i Br. & For. St. P.).

besluttet at frigive sine vestindiske Slaver, indtraf der en kraftfuld Note fra Palmerston, som opfordrede Lande, der havde Besiddelser i Afrika til at forbyde alle deres Undersaatter der at købe og eje Slaver. Argumenteringen er typisk for Palmerston. Det fremhæves, at Slavehold er ikke nødvendigt, fordi der er Folk nok paa Afrikas Kyst, saa fri Arbejdskraft altid kan erholdes. Det beviser England og De forenede Stater. Europæeres Køb og Brug af Slaver kan kun opmuntre Slavehandlere og indfødte Fyrster til at fortsætte Trafikken, »siden det maa være vanskeligt for de uoplyste Høvdinge at begribe, hvordan det kan være, at de samme Nationer, som gør Slavehandel til en Forbrydelse, naar den finder Sted til Vands, skulde tillade og opmuntre den og endog tage Del i den, naar den finder Sted til Lands«¹.

Det er et slaaende Eksempel paa den Langsomhed, der prægede den døende danske Enevældes Bureaukrati, at man ikke havde begyndt paa at ordne denne Sag. Allerede 1846 ansøgte selve Guvernementet om Frigivelse af Slaverne paa Forterne, idet der som Begrundelse herfor anførtes økonomiske Overvejelser²; men først efter Palmerstons Note naaede man ved Forordningen af 16. Febr. 1848 til denne Frigivelse³. Den forlangte Frigivelse af alle Slaver naaede Danmark overhovedet aldrig at faa gennemført, endskønt Guvernementet i 1848 mindede om, at Slaverne paa de private Handelsfaktorier burde frigives⁴. Skulde Danmark have beholdt Forterne, havde en Løsning af Problemet været nødvendig; men dette var forbundet med store Vanskeligheder; for hvis Danmark skulde hævde sin Suverænitæt over de indfødte, maatte Forbudet mod Slaveriet ogsaa udstrækkes til dem.

Den anden Gruppe af diplomatiske Henvendelser var af en endnu ubehageligere Art. Den bestod i en Række Klager over,

¹ Palmerston til Wynn ³¹/₁₂ 1847, F. O. 84/682; Br. & For. St. P. 1847—48, p. 667. — Wynn's Note i Pakken Slavehandel I. — G. J. 396/1848.

² G. J. 291 og 384/1846, 240/1847.

³ G. J. 401/1848.

⁴ G. J. 596/1848.

at dansk Lov imod Slavehandel blev overtraadt, og undertiden medfulgte Paamindelser om at tage saadanne Forholdsregler, at Overtrædelsen ikke kunde gentages. Selv om den danske Regering ved sin Langsomhed og Mangel paa Aktivitet maatte gøre sig fortjent til Englændernes Misfornøjelse, er det dog et Spørgsmaal, om disses Optræden i alle Tilfælde kan retfærdiggøres.

Det er sikkert, at det danske Guvernement i Afrika var ganske ude af Stand til at holde sit Territorium fri for Slavehandel. Fra engelsk Side foreligger der endog Udtalelser om, at de danske Autoriteter selv tog Del deri. Guvernør Winniett udtalte overfor et Parlamentsudvalg, at han troede, de danske Forter leverede Kanoer til Indskibningen af Slaverne, og at han hverken stolede paa dansk eller hollandsk Støtte mod Slavehandelen; men et Kort i det samme Udvalgs Betænkning viser dog den danske Kyst som befriet for Slavehandel¹. Senere findes Udtalelser for, at man nærede Mistanke om, at der var et Slags Agentur for Slavehandel i dansk Accra²; men noget Bevis for saadanne Anklager eksisterer ikke. En Række andre engelske Udtalelser modsiger dem direkte³, og der foreligger ingen Grund til at anse de nævnte Sigtelser for andet end Bagvaskelse.

Noget andet er, at omkring de østlige danske Forter foregik der i alt Fald periodevis en ondartet og fræk Slavehandel til stor Vanære for Danmark. Slaver blev bragt fra det Indre af Landet til Floden Volta og samlet nær dens Munding, undertiden ved Adda tæt ved Floden, undertiden noget Øst derfor, ved Way eller hyppigere ved Atocco. Sædvanligvis blev de saa ført østpaa til Poppo eller Whydah ved Beninbugten noget Øst for det yderste danske Fort ved Quitta. I Beninbugten florerede Slavehandelen endnu. Kun naar et europæisk Krigsskib truede for meget her, skal Slavehandlerne have vovet at udskibe deres

¹ Report from the Select Committee of the House of Lords ... the Final Extinction of the African Slave Trade, Session 1849, pp. 67 og 71.

² Fitzpatrick til C. O. 10/6 1849, C. O. 96/15.

³ Madden p. 87. — Merrivale til Trevelyan 1/12 1849, C. O. 96/17; Br. & For. St. P. 1849—50, p. 66.

Slaver direkte fra Atocco — en engelsk Kaptajn skriver, at dette kun hændte en Gang eller to om Aaret¹. En anden Kilde fortæller, at Slavehandlerne virkelig gik meget forsigtig frem. De havde Spejdere til at advare sig, og ofte blev Slaverne ført i Kanoer over Lagunen mellem Volta og Quitta. Undertiden skaffede man sig Slaver ved at antage de sorte til at bære et eller andet til Whydah for saa, naar de kom dertil, at sende dem om Bord paa Skibene. Saadanne Folk kunde sendes lige forbi Næsen af Danskere og Englændere, og hvis de bad Europæere om Hjælp, anklagede Slavehandlerne dem for Tyveri el. lign.²

Det var denne Trafik, der i 1841 fremkaldte en Henvendelse fra Palmerston til den danske Regering. Med Henviisning til, at den danske Guvernør vidste Besked med Trafikken, men manglede Midler til at undertrykke den, blev Danmark opfordret til at give sine Myndigheder saadanne Midler, og der tilføjedes: »Skulde dette være ubelejligt, anmoder de [Englænderne] alvorligt om, at britiske Krydsere maa faa Lov efter behørig Henvendelse til Guvernementet at ødelægge disse Slavefaktorier og uddrive fremmede Staters Agenter«³.

Danskerne vidste naturligvis godt, hvordan det stod til⁴. Flere Gange arrangeredes militære Ekspeditioner mod Slavehandlere, især mod en Spanier ved Navn Mora, der ved adskillige Lejligheder huserede slemt i Atocco⁵. I Sommeren 1841 tilbød en engelsk Kaptajn Tucker Hjælp; men da han vilde have Penge derfor, tog man ikke imod Tilbudet⁶. Guvernør Carstensen

¹ Madden pp. 65 f., 84 og 87. — Winniett til C. O. ³¹/₁₂ 1847, C. O. 96/11. — Hutton til C. O. ⁷/₁₁ 1848. C. O. 96/14.

² Freeman til C. O. ⁴/₅ 1845, C. O. 96/4.

³ F. O. til Wynn ¹⁸/₁ 1841, C. O. 84/371; Br. & For. St. P. 1841—42, pp. 1011 ff. — Wynn's Note med Bilag i Pakken 1804—48. — G. J. 5/1841.

⁴ G. J. 1064/1827, 526/1830, 10 og 83/1835, 681/1838. — Da »Dagen« Nr. 49, 1834, bragte en Artikel derom, maatte man opgive at anlægge Sag mod Bladet (Guineisk Resolutionsprotokol 1816—50, ²⁷/₂ 1834 og ²⁴/₂ 1835).

⁵ G. J. 34, 89 og 142/1835, 861 og 887/1839, 902/1840, 48/1841, 227/1842, 82/1845.

⁶ G. J. 48/1841.

foreslog, at Landet Øst for Volta skulde afhændes, selv om man vilde beholde Resten af Besiddelserne¹; men i Stedet resolverede Kongen i 1846, at Forterne ved Adda og Quitta skulde forsvarligt sættes i Stand og belægges² — siden 1816 var kun Fort Christiansborg opretholdt som Fæstning³. Danskerne havde meget vanskeligt ved at begaa sig imellem Negrene herude, særlig i Quitta, og i 1847 endte det med, at denne By blev bombarderet, hvad der forøvrigt gav Anledning til, at de engelske Købmænd klagede over at have lidt Tab ved Byens Brand, hvad de dog aldrig fik Erstatning for⁴. Efterhaanden indskrænkedes Slavetransporterne vistnok noget; men ved Overleveringen af Besiddelserne i 1850 skal den engelske Guvernør Winniett dog have udtalt, at »selv i engelsk Accra og endnu mere i hollandsk Accra foregaar, hvad der i det mindste i det sidste Halvaar ikke har fundet Sted i dansk Accra, endnu stadigen Køb og Salg af Slaver til Udførsel«⁵. Et er at give en Lov i Europa, og et andet at overholde den i en fremmed Verdensdel. Englands Nidkærhed mod Danmark kan maaske forklares noget derved, at Slavetrafikken ved de danske Forter gjorde det vanskeligere for Englænderne at holde Territorierne ved deres egne fri. Palmerston's Note var ikke uden Grund; men den var en Forsmag paa, hvilken ubehagelig Indblanding man kunde vente sig fra engelsk Side, hvis man forbød de sorte at holde Slaver uden at hindre dem deri med Magt.

Meget mere tvivlsomt er, hvad der hændte til Søs. Angaaende Begivenheder ved Afrikas Kyst er Kilderne altfor faa til, at en Opfattelse kan bygges derpaa. Derfor er det mere hensigtsmæssigt at se, hvad der foregik i Vestindien. Dels er der en nær Forbindelse mellem Begivenhederne i Afrika og Vestindien, og

¹ G. J. 135/1845. Jvnf. G. J. 829/1849.

² G. J. 165 og 178/1845, 299 og 312/1846. — Akter i Pakken 1804—48.

³ G. J. 1488/1816.

⁴ Hutton til C. O. 7/11 1848, C. O. 96/14. — G. J. 343 og 347/1847, 389, 393 og 407/1848, 672, 683, 891, 942 og 951/1849, 19/1850. — Akter i Pakken: Korrespondancesager vedr. de danske Etablissementer paa Kysten af Guinea 1850, UMin. Alm. Korr.-S. Litr. G., Rigsark.

⁵ Carstensen's Journal 2¹/₂ til 17/4 1850 i Guineiske Journalsager 311/1891.

dels er Materialet rigeligere, fordi den dansk-vestindiske Handel endnu trivedes. Alligevel kommer meget til at staa uklart.

Ifølge de danske Akter synes den engelske Nidkærhed at bære et egennyttigt Præg. Den Visitationsret, som indrømmedes ved Traktaten af 26. Juli 1834, faldt især ud til Fordel for England, som havde flest Krydsere ude. Den førte til, at Danmark, især fra omkring 1840, kom til at udstede en Mængde Bemyndigelser til franske og engelske Skibe til at undersøge Skibe under dansk Flag¹, og herved fik Magterne en Mulighed for at kontrollere den danske Handel og Skibsfart paa Afrika og Syd- og Centralamerika. Kontrollen kunde naturligvis ogsaa omfatte andre Magter, der havde tiltraadt dette Visitationssystem. Det er ikke afgjort, om Englænderne virkelig paa denne Maade har benyttet Lejligheden til i Humanitetens Navn at lægge Hindringer i Vejen for andre Magters Handel; men Fristelsen til at foruroelige Konkurrenterne laa nær, og den danske Chargé d'affaires ad interim i Rio de Janeiro indberettede i 1842, at de Magter, der havde tiltraadt Visitationssystemet, havde nu mistet den indbringende Fragtfart fra Brasilien paa Afrika, fordi de var udsat for en altfor vilkaarlig Behandling af de engelske Krydsere. Handelen var imens tilfaldet De forenede Stater, som ikke var med i Systemet². Ved Traktat af 29. Maj 1845 trak Frankrig sig ud af Visitationssystemet og forpligtede sig blot til selv at holde et Antal Slavekrydsere i Søn³. Det fremgaar af en Skrivelse fra det danske Udenrigsdepartement 1841, at Danmark ikke udkommanderede Fartøjer alene med det Formaal at krydse efter Slavehandlere, fordi man frygtede for at ifalde Erstatningsansvar overfor opbragte Skibe. Man mente heller ikke, Faren for engelske Overgreb var stor, fordi danske Skibe, der blev opbragt, skulde paadømmes ved danske Domstole⁴.

¹ Mange saadanne »Warrants« i the Slave Trade Papers, F. O. 84, hvoraf store Dele er trykt i Parlamentets Publikationer. — Danske Akter i Pakkerne Slavehandel II og III.

² Udtog af Indberetning ²¹/₂ 1842 i Pakken Slavehandel I.

³ Akter herom i Pakken Slavehandel I.

⁴ Dfu.A. til GtK. ¹⁰/₇ 1841 i Pakken Slavehandel I.

Det være, som det vil. Der er i alt Fald adskillige Ting, der tyder paa, at Englænderne havde Kig paa den danske Søhandel. Gang paa Gang klagede de til Danmark over et eller andet Misbrug; men naar en Undersøgelse blev foranstaltet, viste Klagen sig grundløs. Først og fremmest søgte England at hindre Skibe, der var mistænkt for at have Forbindelse med Slavehandelen, i at søge ind til danske Havne. Allerede i 1832 troede Englænderne at finde Samarbejde mellem Slavehandlere fra Nantes og Købmænd fra St. Thomas. Danmark blev anmodet om at forbyde alle Slaveskibe at lægge ind til eller blive udrustet ved St. Thomas. Man svarede herpaa, at Lovovertrædelser sikkerligen vilde blive straffet; men St. Thomas var en Frihavn, og følgelig var det en begrænset Kontrol, der kunde udøves overfor Skibe, som lagde ind der¹. 1834 blev der klaget over, at Slaver fra den engelske Ø Anguilla blev solgt over St. Thomas til Porto Rico, og at den danske Guvernør saa igennem Fingre med det². Det viste sig, at allerede Personnavnene i Klagen var meget ukorrekte; men man fik dog at vide hos en Plantageejer, der var i København, at selv om de danske Myndigheder ikke saa velvilligt til Slavehandelen, saa var det muligt, at »de ikke havde været saa aktive, som de kunde have været«. I en senere Depeche tilføjede Wynn som »fortroligt«, at hans Indtryk var, at Danskerne i Vestindien var mere interesseret i Havnen end i Slavehandelens Undertrykkelse og frygtede, at hvis Skibsførerne fandt Vanskeligheder ved St. Thomas, vilde de foretrække at gaa til St. Bartholomæus og St. Eustacia. Det tilføjedes, at den danske Guvernør havde sin største Indkomst af Toldintrader³.

Guvernementet havde nu selv Mistanke til St. Thomas Købmændene⁴, og Wynn's fortrolige Oplysninger skulde naturligvis ikke gøre Englænderne forsigtigere. I Dec. 1835 klagede de

¹ F. O. 84/131; Br. & For. St. P. 1832—33, pp. 234 ff. — Wynn's Note $\frac{1}{3}$ 1832 og Koncept til Svar fra DfuA. $\frac{9}{5}$ 1832 i Pakken Slavehandel I.

² F. O. til Wynn $\frac{15}{8}$ 1834, F. O. 84/158. — Wynn's Note $\frac{1}{9}$ 1834 i Pakken Slavehandel I.

³ Wynn til F. O. $\frac{4}{9}$ og $\frac{5}{10}$ 1834, F. O. 84/158.

⁴ v. Scholten til Gtk. $\frac{4}{7}$ 1835 i Pakken Slavehandel I.

igen¹, og den danske Regering saa sig nu nødsaget til at udstede et Reskript om, at alle Negre, der var ulovligt eksporteret fra engelsk Territorium, skulde leveres tilbage².

I 1838 udbad Englænderne sig en Undersøgelse, da det blev meldt, at en spansk Skonnert »Con-la-boca« havde landsat en Ladning Slaver ved St. Thomas. Resultatet af den danske Undersøgelse blev, at der kun var landsat 4 Passagerer, og spydigt tilføjede man i Svaret til England, at Skibets Papirer lød paa, at det kom fra Sierra Leone, »hvorfra det ikke kunde antages, at Hendes Majestæts Guvernør kunde tillade Udførsel af Slaver«³.

Det følgende Aar var det Danmarks Tur til at klage. Et engelsk Marineskib »Grecian« havde skudt efter en uskyldig dansk Skonnert »Charlotte«, fordi den sejlede i Nærheden af et Slaveskib. Englænderne maatte betale Skaden⁴.

I 1842 blev et dansk Skib beskyldt for at have landsat en Ladning Slaver ved Ilha Grande paa Kysten af Brasilien. Den danske Regering fik Lejlighed til at udtrykke sin Beklagelse over Englændernes vrede Tone; Beskyldningen var forkert⁵. Endelig i 1846 fandt Englænderne for godt at meddele, at en Dansker i Venezuela muligvis ved sin Haardhed havde fremskyndet en Slavindes Død. Den danske Minister »læste Enkelthederne med den Følelse af Rædsel, som de naturligvis indgød«⁶.

Alle saadanne Affærer er naturligvis af en temmelig tvivlsom Karakter. Naar en Regering hjemme i Europa forlangte Undersøgelse, kunde mange Enkeltheder jo let holdes tilsløret,

¹ F. O. til Wynn ¹²/₁₂ 1835, F. O. 211/30. — Wynn's Note ²³/₁₂ 1835 i Pakken Slavehandel I.

² F. O. 84/205; Br. & For. St. P. 1835—36, pp. 286 ff. — Koncept til DfuA. til Wynn ²⁹/₃ 1836 i Pakken Slavehandel I. — I 1837 var der en Sag om en Dreng Joseph Burgundy, som blev solgt fra St. Christopher til St. Thomas (F. O. 84/224).

³ F. O. 24/257; Br. & For. St. P. 1838—39, pp. 689 ff.

⁴ F. O. 84/292 og 84/329; Br. & For. St. P. 1839—40, pp. 802 ff. — Akter herom i Pakken Slavehandel I.

⁵ F. O. 84/413; sml. Br. & For. St. P. 1842—43, pp. 549 ff. — Akter herom i Pakken Slavehandel I.

⁶ F. O. til Browne ¹⁴/₂ 1846 og Wynn til F. O. ²⁸/₂ 1846, F. O. 84/638.

især hvis det gjaldt Myndighedernes Adfærd. Mange Spørgsmaal kunde aldrig opklares. Derfor kan man ikke uden videre paastaa, at de engelske Anklager var grebet ud af Luften; men saa mange Klager, der ikke hvilede paa gode Beviser, kan dog kun tyde paa en Paagaahed, der uden Tvivl har irriteret den danske Regering. Hver enkelt Sag foraarsagede en Syndflod af Skriveri og Ærgrelser, som formindskede Appetitten paa at have oversøiske Besiddelser og kvalte Haabet om at genoplive en afrikansk Handel. Danmark maatte for enhver Pris holde sig gode Venner med England, og meget Besvær kunde undgaas, naar de faa Besiddelser, vi havde, kunde afhændes.

V. Engelske Synspunkter vedrørende Guldkysten.

En Række af de Indvendinger, der fra dansk Side kunde anføres mod at have Besiddelser paa Afrikas Vestkyst, maatte ogsaa have Gyldighed for eventuelle Købere af Etablissementerne. Det dødbringende Klima og de uregerlige indfødte maatte volde Tab for enhver europæisk Nation, som vilde overtage dem, og det store Udbytte, som Slavetrafikken fordem havde givet, maatte for bestandig anses for ophørt. Da Englænderne fik Tilbud om Forkøbsret, var det derfor naturligt, baade at Sagen blev Genstand for megen Overvejelse, og at Meningerne blev delte.

Den engelske Regering har gennem næsten hele det 19. Aarhundrede været imod Udvidelse af Koloniterritorierne, fordi man derved paatog sig Ansvaret for Opretholdelse af Ro og Orden og Pligt til at virke for Civilisationens Udbredelse, og dette kunde ikke gøres uden meget tunge Udgifter for Statskassen. I Modsætning hertil har de engelske Købmænd, som aabenbart har haft et overordentlig godt Udbytte af deres oversøiske Handel, stedse søgt at sikre sig de britiske Myndigheders Beskyttelse i de Egne, hvor de handlede, saavel som at faa Regeringen til at anlægge Havne, Veje o. lign. I Reglen har de

fundet kraftig Støtte hos Koloniernes Embedsmænd og øvrige hvide Beboere.

Hvad angaar Guldkysten, var Regeringen ikke blot imod Udvidelser; men en Tid lang ønskede den endog Indskrænkninger. I 1820'erne blev adskillige engelske Forter rømmet, og til sidst blev det ligefrem besluttet, at samtlige Forter skulde opgives¹. Alt imens protesterede Købmændene, og Gang paa Gang blev det fremhævet, at for Handelen var Guldkysten den mest værdifulde blandt de britiske Besiddelser paa Afrikas Vestkyst². Hvis Kysten blev forladt, havde Englænderne ikke en eneste Station mellem Sierra Leone og Kap det gode Haab, og Amerikanerne eller Hollænderne vilde straks besætte de tomme Forter³. Klagerne hjalp imidlertid intet. Besiddelserne blev kun bibeholdt for England ved, at Købmændene selv i en Aarrække (1828—43) afholdt Administrationsomkostningerne; men i Maclean fandt de en Guvernør, der ret forstod at vogte paa deres Velfærd.

Trods denne Uenighed om Besiddelsernes Værdi i Almindelighed, findes der dog allerede tidligt Vidnesbyrd om Interesse for Erhvervelse af de andre Magters Forter. Allerede i 1826 siger en engelsksindet Brevskriver paa Guldkysten: »Det vilde være højst ønskeligt, om de fremmede Flag, som for Tiden kiler sig ind mellem vore Stationer fra Dixcove til Prampram, kunde fjernes, og hele Linien være under britisk Herredømme, for nu er der meget modstridende Interesser blandt Europæerne, saa at hvad der bliver forsøgt af Englænderne, bliver ofte forpurret ved Hollændernes Rænkespil«⁴.

I Virkeligheden blev det Købmændene og Handelsinteresserne, der i Længden sejrede over Regeringssynspunktet og kom til at bestemme Englands Politik. Det var Hensynet til Handels Tarv, der afgjorde dets Optræden i Territorialstriden, og

¹ Claridge pp. 402 ff.

² Saaledes Forster til C. O. ⁴/₁ 1821, C. O. 267/55, og ³/₁₂ 1823, C. O. 267/59.

³ Forster til C. O. ⁵/₆ 1826, C. O. 267/78.

⁴ Bannermann, British Accra, til Major Rowan ³/₁₁ 1826; jvnf, et Brev fra J. W. Hansen ¹⁷/₉ 1826, C. O. 267/93.

det blev ikke mindst efter Købmændenes Ønske, at de danske Etablissementer blev erhvervet for England. Det Omraade, der var under dansk Indflydelse, producerede mange gode Handelsvarer, og navnlig frygtede Englænderne, at Danskerne skulde tiltage sig Palmeoliehandelen. Dr. Madden, der kun opholdt sig meget kort ved de danske Besiddelser, skriver herom: »Danskerne har monopoliseret den i stor Udstrækning, og en af deres vigtigste Købmænd ved Christiansborg oplyste mig om, at 5—6 Skibe blev ladet hovedsageligt dermed sidste Aar ved det danske Etablissement¹. Samtidigt blev det i et Brev fra Kysten beskrevet, hvorledes Palmeolie, Jordnødder og Majs, som Englænderne ved britisk Accra handlede med, altsammen kom fra det danske Omraade, og ligesaa gjorde Faar og Fjerkræ og hvad der ellers blev fortæret paa de engelske Forter der i Nærheden². Winniett formede sin Opfattelse saaledes: »Der er ingen Tvivl om, at set fra et Handelssynspunkt ejer Danskerne den fineste Del af Kysten; og hvis de kommercielt var et foretagssomt Folk, vilde deres Besiddelser her være af stor Betydning for dem³.

Man forstaar Købmændenes Iver efter at sikre sig Landet; men naturligvis blev det vanskeligt at gennemføre Erhvervelsen, blot fordi den kunde blive til Fordel for nogle faa engelske Statsborgere, og det var derfor af stor Betydning, at der ogsaa kunde anføres Grunde til Købet, som direkte appellerede til Interesser baade hos Regering og Offentlighed. Den mest fremtrædende af disse Grunde var vistnok Frygten for, at Frankrig skulde erhverve Besiddelserne. Den skal derfor gøres til Genstand for særlig Omtale; men ogsaa andre Forhold kunde tages i Betragtning.

Saaledes ventede man ved Erhvervelsen at faa Udsigt til at spare nogle Menneskeliv, fordi det engelske Guvernement saa kunde flytte til Christiansborg, hvor Klimaet var bedre end ellers paa Kysten. En saadan Flytning fandt virkelig og-

¹ Madden pp. 11 og 76.

² Bannermann til Hutton ¹⁹/₁₂ 1842, C. O. 96/2.

³ Winniett til C. O. ³¹/₁₂ 1847, C. O. 96/11.

saa Sted nogle Aar efter Overdragelsen, og Fort Christiansborg er stadig Regeringssæde for den engelske Guldkystkoloni.

Større Interesse knyttede sig til den finansielle Side af Sagen. Regeringens Syn paa Sagen i 1840, da Købmændene straks ved den første Efterretning om, at Danmark vilde sælge, stormede til den for at faa den til at købe, fandt ganske kort Udtryk i en Ministerialembedsmands Paategning paa deres Forslag: »Jeg er saare meget imod at lægge noget til vore afrikanske Etablissementer«¹. Denne Uvilje mod Købet vedvarede, saalænge Danmark overhovedet forlangte nogen Betaling af Betydning for Forterne. Det var først, da man efter mange Forsøg, saaledes som det skal belyses ved Omtalen af Salgsforhandlingerne, tilbød dem til Spotpris, at Fristelsen blev den engelske Regering for stor.

Imidlertid skulde man ikke blot tage Hensyn til den øjeblikkelige Købesum, men ogsaa til den aarlige Udgift, Forterne vilde volde. Naar det overhovedet lykkedes i denne Henseende at komme den ministerielle Sparsommelighed til Livs, skyldes det, at man fandt paa at foregøgle Regeringen en Mulighed for at opkræve Told, naar de danske Forter blev købt. Ingen af de europæiske Nationer krævede en saadan Told, og ingen af dem kunde indføre den paa egen Haand, fordi Handelen saa straks vilde gaa over til de andre. Da der saaledes i 1822 var Tale om Told ved de engelske Forter, bønfuldt Købmændene om at blive fri derfor². Den førnævnte engelsksindede Kystmand, der skrev i 1826, mente, at Udgiften til Køb af de fremmede Forter vilde dækkes af den Told, som kunde paalægges, naar England blev Eneherre³. I 1842 foreslog Madden visse Toldsatser; men Købmændene vedlagde Forslag om Told alene paa fremmede Skibe⁴. Den Mand, der med størst Alvor tog sig af Toldspørgsmaalet, var dog Guvernør Winniett, der i det hele taget virkede ivrigt

¹ Paategning paa Skr. fra Afr. Merchants til C. O. ⁸/₁₂ 1840, C. O. 267/162.

² Afr. Merchants til C. O. ¹⁰/₇ 1822, C. O. 267/57.

³ Bannermann til Major Rowan ³/₁₁ 1826, C. O. 267/93.

⁴ Madden pp. 10 og 47.

i sit Embede¹. I 1847 blev der forsøgt Told paa Rom og Brændevin, men forgæves, takket være Hollændere og Danskere². Ved Udsigten til at erhverve de danske Forter udkastede han imidlertid en Plan om Told paa Spiritus, Tobak, Krudt og Ildvaaben³. Koloniministeriet fandt overordentligt Behag i denne Tanke⁴ og fremhævede den kraftigt, da Købet skulde begrundes overfor Finansministeriet. Ja, man fandt sig endog beføjet til ved denne Lejlighed at udelukke enhver Omtale af Hollænderne. Tværtimod beskrev man alle de Fordele og Kulturgoder, der kunde opnaas for Pengene, og Finansstyrelsen kom følgelig til det Resultat, at det var en god Gerning at foretage Købet⁵. Bagefter kom Skuffelsen; man kunde ikke blive enig med Hollænderne⁶, og Tolden blev til intet. Et Forsøg med en Kopskat blev ligesaa frugtesløst⁷. Naturligvis lod Negrene sig ikke uden videre beskatte eller bringe i større Afhængighed af Englænderne, fordi de havde faaet een Herre i Stedet for to.

Ellers er det en Fornøjelse at se, hvor meget man skulde have haft ud af de forventede Toldintrader. Winniett selv glædede sig først og fremmest til, at man saa kunde faa en større Militærmagt paa Kysten. Som Begrundelse for at bruge Pengene hertil anfører han, at man saa kunde modarbejde de indfødtes grusomme Sæder, hvad Koloniministeriet billigede med følgende gyldne Ord: »Erfaring har bevist, at militær Disciplin er et magtfuldt Maskineri til at indføre civiliserede Sæder blandt barbariske Stammer«⁸.

I og for sig stod Egnen omkring de danske Forter ikke kul-

¹ Earl Grey: *The Colonial Policy of Lord John Russell's Administration*, London 1853, II, p. 282.

² Fitzpatrick til C. O. 10/6 1846, C. O. 96/15.

³ Winniett til C. O. 28/7 1849, C. O. 96/15.

⁴ Paategning paa Skr. fra F. O. til C. O. 12/7 1849, C. O. 96/17.

⁵ Merivale til Trevelyan 1/12 1849 og Trevelyan til Merivale 12/12 1849, C. O. 96/17; Br. & For. St. P. 1849—50, pp. 72 f.

⁶ C. O. 96/22.

⁷ Earl Grey, anf. St. II, p. 284. — Claridge I, pp. 478 f. og 495 ff.

⁸ C. O. til Winniett 20/1 1848, C. O. 402/2.

turelt tilbage for Egnen omkring de engelske. Tværtimod var der lagt Grund til Skole, Veje og Plantager. Engelsk Sprog udbredtes mere og mere, medens Dansk ingen Rolle spillede. Ligesom i Indien var de danske Etablissementer blevet Tilholdssted for den første protestantiske Mission. Der var heller ingen Grund til at tro, at Danmark vilde forsømme Kulturens Sag. Alligevel stod overmaade meget tilbage at gøre. Salgsplanerne forhindrede efterhaanden Danskerne i at udrette andet end det mest nødvendige. Som nævnt var Slavehandelen ingenlunde bragt til Ophør. Slaveriet var endda tilladt ved de danske Forter. Mennesker blev taget til Slaver som Pant for Gæld. Værst af alt var, at Menneskeofringer endnu fandt Sted, fordi Negrene ansaa dem for en hellig Pligt. I 1844 blev saaledes et Par Børn ofret tæt ved Christiansborg, dog ikke uden at de skyldige blev straffet. Et Par Negre blev i den Anledning hensat i Citadellet i København, hvorfra de blev benaadet i 1850¹.

Snart efter at Winniett havde overtaget de danske Forter, klagede han over, at de indfødte deromkring var meget vilde og uregerlige og voldte ham stort Besvær. Han hørte om frygtelige Menneskeofringer, og han tilføjer: »Der har længe hersket det Indtryk hos en Mængde Personer paa denne Del af Kysten, at den stedlige danske Regeringsmagt har været mere af Navn end af Gavn ... Hvilken magtfuld Grund yder ikke disse Kendsgerninger, My Lord, til at den engelske Kronens Indflydelse skulde udstrækkes viden om i disse Egne«².

Blandt de kulturelle Fordele, der skulde opnaas, var Slavehandelens Ophør naturligvis den mest fremtrædende. Allerede 1826 tales der herom³, og senere gentages det af alle Købets Forsvarere. I 1840'erne kom der en Bevægelse for, at man skulde

¹ G. J. 81 og 93/1845, 201 etc. /1846. — Akter i Pakken: Korrespondancesager vedr. de danske Etablissementer paa Kysten af Guinea 1850, UMin. Alm. Korr.-S. Litr. G., Rigsark. — I 1835 ofrede en Fyrste indenfor den engelske Indflydelsessfære 60 Personer ved sin Moders Begravelse, dog heller ikke ustraffet (C. O. 267/131. — Claridge pp. 436 ff.).

² Winniett til C. O. 2⁴/₇, 1850, C. O. 96/19.

³ Bannermann til Major Rowan 3¹/₁₁ 1826, C. O. 267/93.

besætte flere Forter paa Afrikas Kyst, for at man kunde komme Slavevæsenet til Livs. Madden støttede Bevægelsen¹, og henimod 1850 blev der taget Skridt til at besætte Whydah paa Dahomey's Kyst ved Beninbugten, Øst for de danske Forter. Erhvervelsen af de danske Besiddelser faldt godt i Traad hermed. Winniett vilde anvende sine Soldater som Garnisoner i Quitta og Whydah, og han tilføjede, at det var meget bedre, hele Kysten blev bragt under een mægtig, foretagsom og human Regerings helsebringende Indflydelse².

Dertil skulde Tolden muliggøre Indretningen af Skoler og Veje og Gennemførelsen af Jurisdiktion. God Orden i Landet vilde friste Handelsmænd fra de indre Egne til at komme til Kysten³, og ved den engelske Retshaandhævelse blev Kulturen fremmet, saa de indfødte fik bedre Boliger og forøget Smag for Brugsgenstande og Tøjer af europæisk Fabrikat, d. v. s. saa Landet blev et bedre Marked. Som en Fordel blev det endelig ogsaa anført, at hvis Englænderne overtog Kysten, vilde Kristendommen bilve udbredt af protestantiske Missionærer og ikke af katolske⁴.

Naar baade Købmænd og Embedsmænd dvæler saa meget ved Mulighederne for Civilisationens Udbredelse som en Grund til Forternes Erhvervelse, maa dette først og fremmest skyldes Hensynet til den engelske Offentlighed, der i alt Fald dengang følte sig som det mest civiliserede, der fandtes. Man var nødt til at indynde sig hos den offentlige Mening for at sikre sig de fornødne Bevillinger i Parlamentet. Den Kritik, som blev fremsat af det danske Styre, kan ikke antages at have været særlig ondt ment. Den har først og fremmest tjent Agitationen, og langt større Vægt er blevet lagt paa de andre Grunde. Dette fremgaar af Koloniministeriets Indstilling til Finansbestyrelsen, hvori det hedder: »Saalænge disse Forter er paa Danskernes Hænder, er

¹ Madden p. 15.

² Winniett til C. O. ³¹/₁₂ 1847, C. O. 96/11.

³ Fitzpatrick til C. O. ¹⁰/₈ 1849, C. O. 96/15.

⁴ Merivale til Trevelyan ¹/₁₂ 1849, C. O. 96/17; Br. & For. St. P. 1849—50, pp. 62 ff.

der ingen Fare for, at der paa nogen Maade bliver gjort Brug af dem til at støtte en Genoplivelse af Slavehandelen i en Egn, hvor den nu lykkeligt er undertrykt, og saaledes er der forholdsvis ringe Sandsynlighed for, at nogen alvorlig Vanskelighed skal dukke op, eftersom de to Landes Indflydelse er rettet mod de samme Maal. Tilfældet vilde blive et ganske andet, hvis Forterne var paa andre Hænder¹.

Heri ligger altsaa en Antydning af, hvad der blev den væsentligste Bevæggrund for England til at købe de danske Guinea-besiddelser. Ekspansionstrang nærrede Regeringen overhovedet ikke. De finansielle Fordele ved Erhvervelsen var i alt Fald usikre, og de økonomiske og kulturelle Udsigter var ikke alvorligt truende, saalænge Danmark havde Forterne. Det var Faren for, at en anden Nation skulde erhverve dem, der blev afgørende.

VI. Englands Frygt for at andre Magter skulde købe Besiddelserne.

Denne Frygt for fremmede Magter gjaldt baade i Indien og Afrika.

For Trankebars og Frederiknagores Vedkommende udtalte det engelske Guvernement i Indien ganske vist kun i Almindelighed, at Købet af saadanne løsrevne Stykker Territorium til enhver Tid var tilraadeligt, naar Prisen var rimelig. Selv om Etablissementerne gav nogen Indtægt, ventede man heller ikke her, at Erhvervelsen rent finansielt set skulde kunne betale sig; men den bestaaende Ordning skabte Ubekvemmeligheder for Administrationen², og Overtagelsen af Pladserne var saa ønskelig, at nogle Ofre med Rimelighed kunde gøres³. Navnlig naar Territorierne tilhørte en europæisk Stat, var det af Vigtighed at be-

¹ Se S. 389, Anmærkning ⁴.

² Government of India til Secret Committee No. 103, 1⁶/₁₂ 1841, Board's Collections No. 97.802 A, vol. 2095, India Office, London.

³ Government of India til Secret Committee No. 17, 1⁹/₂ 1842, *ibid.*

nytte Lejligheden. Kongen af Danmark blev maaske ikke en anden Gang saa villig til at afstaa Etablissementerne¹.

Her nævnes altsaa ikke direkte Faren for andre Magter; men selv om Guvernementet ikke har udtalt sig derom, saa er der dog ingen Tvivl om, at den blev afgørende for det engelsk-ostindiske Kompagni i London. Netop i denne Periode begyndte Ruslands Interesse for Indien at blive en af de fremtrædende Faktorer i Verdenspolitikken, og den danske Regering antydede overfor den engelske Gesandt Wynn, at Rusland maaske var Køber², hvad der ogsaa gik Rygter om i København³. Rusland og Danmark stod paa en god Fod med hinanden, navnlig i engelsk Indbildning, og i en Depeche fra Kompagniet i London til Indiens Generalguvernør hedder det, ganske vist uden at Rusland nævnes direkte: »Erhvervelsen af de danske Etablissementer i Indien er en Ting af nogen Vigtighed, ikke alene paa Grund af de alvorlige Ubekvemmeligheder, som selv under de gunstigste Forhold altid maa blive Resultatet af smaa fremmede Enklaver i britiske Omraader, men endnu mere som Følge af Mulighederne for, at vedkommende Etablissementer kan blive overdraget til en anden Regering, hvorunder de uundgaelige Ubekvemmeligheder ved saadanne Enklaver ud fra et politisk Synspunkt i allerhøjeste Grad kunde faa forøget Betydning«⁴.

Der foreligger intet om, at Danmark har forhandlet med Rusland om Sagen; men den gode Pris, der blev betalt for de indiske Etablissementer, tyder dog paa, at Tanken paa Rusland har stimuleret den engelske Offervilje.

Ligesom for de indiske Besiddelser kunde det naturligvis gøres gældende for Guineaforterne, at det var særlig naturligt for England som nærmeste Nabo at overtage dem, og at det al-

¹ The Officiating Secretary to the Government of India (i Calcutta) til the Secretary to the Government of India with the Governor-General (i Agra) ¹⁵/₄ 1842, Indlæg i No. 15, ⁸/₅ 1843, Secret Letters from India, vol. 92, India Office.

² Wynn til F. O. ³¹/₁ 1841, C. O. 267/167.

³ Garlieb til P. Hansen i P. H. Saml. Pakken Vestindien II.

⁴ Board of Directors til the Governor-General of India in Council ¹/₇ 1842, Secret Despatches 1842—43, vol. 8, Board's Records, India Office.

mindelige Ønske om at se Verdensrigets Kvadratkilometre forøget i Antal her kunde finde et passende Bytte. Til en Begyndelse regnede Danmark aabenbart alene hermed og troede ikke paa Rivalisering fra andre Magter; for sammen med Efterretningen om, at Forterne skulde sælges, skrev Wynn i 1841, at Englænderne rimeligvis selv kunde fastsætte Prisen, »eftersom det ikke er sandsynligt, de vil finde nogen Konkurrence paa Markedet¹. Det var som nævnt² først i 1843, den danske Udenrigsminister antydede Muligheden for en saadan Konkurrence.

I Mellemtiden var der nemlig indløbet vigtige Efterretninger om franske Bedrifter, og det var Frankrigs Rivalitet, England frygtede. Det franske Julikongedømme interesserede sig stærkt for at erhverve Kolonier. Skønt adskillige Historikere gør opmærksom derpaa³, lægger Nutiden i Reglen lidet Mærke dertil, fordi al Interessen fanges af det store Kapløb 50 Aar senere. Frankrigs Bestræbelser var ikke alene rettet mod Algier; men gamle Stationer blev besat paa Madagaskar, Indflydelsen i Senegal blev udstrakt, og nye Besiddelser blev erhvervet i Stillehavet og paa Guineakysten.

Den franske Handel var paany begyndt at interessere sig for Afrika; Marseillekøbmændene skulde have Palmeolie til deres Sæbefabrikation, og Bordeaux' Købmænd udrustede Opdagelsesekspeditioner til Vestkysten. Lederen af disse Ekspeditioner, Marineofficeren Bouet-Willaumez, benyttede sig af Lejligheden til at slutte Traktater med nogle indfødte Høvdinger, og paa den første Ekspedition 1837—39 sluttede han to Traktater, medens han paa en ny Ekspedition 1842 fik dem fornyet og dertil forøget med fire til. Den franske Regering var noget i Tvivl, om den Slags Traktater burde ratificeres. Guizot's

¹ Wynn til F. O. 31/1 1841, C. O. 267/167.

² Se Side 371—72.

³ J. Scott Keltie: *The Partition of Africa*, London, 1893, p. 96. — E. A. Benians i *The Cambridge Modern History*, XII, p. 658. — S. Charléty i *Lavissee: Hist. de France contemporaine*, V, 281. — R. P. Mowat og A. P. Newton i *The Cambridge History of British Foreign Policy*, II, pp. 182 ff. og 261 ff.

Udenrigspolitik lagde først og fremmest Vægten paa at bevare l'entente cordiale med England, og heroverfor maatte oversøiske Interesser i Reglen vige. Til sidst blev Traktaterne dog billiget paa Trods af England, og Bouet-Willaumez grundlagde som Følge deraf beskedne Stationer ved Grand Bassam og Asini paa Elfenbenskysten og ved Gabon nær Ækvator¹.

Det var dette, som langt om længe rygtedes i København. Det hed sig, at franske Faktorier skulde anlægges, et ved Kap Palma, et ved Gabon og et paa et tredje Sted derimellem²; den danske Regering maatte derfor finde det tænkeligt, at Frankrig ogsaa kunde bruge de danske Forter³, og da man i April 1843 tilbød dem til England, kunde man altsaa med en vis Ret slaa paa, at Frankrig var interesseret; ogsaa Belgien og De forenede Stater blev nævnet som mulige Købere⁴.

Omtrent samtidig, i Febr. 1843, besøgte Prinsen af Joinville Fort Christiansborg, uden at der dog saavidt vides blev forhandlet ved den Lejlighed⁵. Derimod indberettede Guvernør Carstensen, da to franske Brigger et Par Maaneder senere under Kaptajn Baudin besøgte Forterne, at Franskmandene viste stor Interesse og tænkte paa, muligvis en Gang at se dem under det trefarvede Flag. Han omtaler tillige Englændernes Misfornøjelse herover og foreslaar, at Rivaliteten mellem England og Frankrig skal udnyttes ved Salget⁶. Det er derfor forstaaeligt, at Englænderne blev grebet af Skræk for et fransk Køb; kun blev denne Skræk latterligt overdrevet.

¹ Chr. Schefer: *Le Monarchie de Juillet et l'expansion coloniale* (La revue des deux mondes, Sept. 1912, pp. 177 ff.). — Samme: *Instructions générales données de 1767 à 1870 aux gouverneurs ... français en Afrique Occidentale*, II, Paris, 1927, pp. 133, 142, 146 og 564 f.

² Udklip af *Hamburgische Abend Zeitung* ^{21/1} 1843 i *Guineiske Journalsager* 310/1891.

³ Gtk. til DfuA. ^{2/2} 1843 i *Pakken* 1804—48.

⁴ Koncept til Ordre til den danske Gesandt i London ^{10/4} 1843 i *Pakken* 1804—48.

⁵ G. J. 365/1843.

⁶ Gtk. til DfuA. ^{25/8} 1843 i *Guineiske Journalsager* 310/1891.

De engelske Købmænd, Guvernører og Kolonibeboere havde allerede i lang Tid næret den største Jalousi overfor Frankrig. Saaledes var de Londonkøbmænd, der handlede paa Afrika, meget utilfredse med, at Fredstraktaten i 1814 tilbagegav Frankrig de Territorier, som det besad 1792. De hævdede, at Frankrig bestandig havde udvist den største Iver efter at opføre Forter og faa Del i Guldkysthandelen, og de foreslog Forholdsregler til at hindre dem i at slaa sig ned paa Kysten¹. Talrige engelske Breve fra den følgende Periode handler om de Franske ved Senegal og Gambia, og allerede i den førnævnte Henvendelse fra de engelske Købmænd til deres Regering spores Rygtet om, at Danskerne vilde sælge: »Vi er vidende om, at Franskmændene har stærk Lyst til et Etablissement paa Guldkysten, og er fuldt overbevist om, at næppe kunde et større Onde overgaa vore Etablissements end at have dem anbragt paa Christiansborg«². Da det derefter ligefrem trak op til et fransk Køb, steg Købmændenes Uro til Alarm. De videresendte til Regeringen et Brev, som de havde faaet fra engelsk Accra, og hvori stod: »Skulde Franskmændene opnaa at eje disse Etablissements, er der ingen Tvivl om, at dømme efter dette Folks overordentlige Skinsyge, at inden et Aar efter deres Ankomst her vil alvorlige Stridigheder finde Sted mellem dem og os selv; for de vil uden Tvivl bestræbe sig for at monopolisere Handelen med Akim og Akvapim, Krobbø etc. ved at forbyde disse Folk at handle med de engelske Etablissements — se paa deres Fremgangsmaade ved Senegal og Portendik«. Ophavsmanden til dette Brev blev af Købmændene anbefalet paa Grund af hans »lange Erfaring, Agtværdighed og hans sunde Dømmekraft«³. Til sidst gik endog det Rygte paa Kysten, at Franskmændene virkelig havde købt Forterne. Maclean udbryder i denne Anledning: »Jeg haaber op-

¹ African Office til C. O. ²²/₆ 1814, C. O. 267/39. — Afr. Merchants til C. O. ²¹/₆ 1814, C. O. 26/54.

² Afr. Merchants til C. O. ⁸/₁₂ 1840, C. O. 267/162.

³ Afr. Merchants til C. O. ⁷/₃ 1843, hvori indlagt Bannermann til Hutton ¹⁹/₁₂ 1842, C. O. 96/2.

rigtigt, det ikke er sandt — hvis det skulde være saa, er vor Regering virkelig meget at dadle¹.

De engelske Købmænd gjorde sig dog unødigt Bekymring. Den danske Gesandt i London androg, da han fik Ordren til at tilbyde Englænderne Forterne, om Besked fra Danmark paa, hvad han skulde gøre, hvis Territorialspørgsmaalet blev berørt, og hvorledes det stod til med de franske Forhandlinger²; men han fik til Svar, at Rygtet om disse Forhandlinger var ganske ubegrundet³.

Som foran omtalt var Territorialspørgsmaalet oppe netop paa den Tid; men Englænderne gik kun saa vidt som til at fastslaa, at de ikke vilde anerkende eventuelle andre Magters Herredømme over det indre af Landet, hvis Forterne blev solgt. At man ikke selv vilde købe, blev meddelt Gesandten med et mundtligt Tillæg om, at Sagen først kunde genoptages, naar de engelske Købmænd androg om det⁴.

Trods Englands Afslag mente det danske Udenrigsdepartement alligevel ikke, det »under de forhaandenværende Omstændigheder« var tilraadeligt at indlede Forhandling med Frankrig⁵. Hvori disse Omstændigheder bestod, er ikke opklaret. Maaske er det en Hentydning til det gode personlige Forhold mellem Guizot og Aberdeen. Maaske er der ogsaa en Mulighed for, at Reventlow-Criminil virkelig har ment, hvad han sagde til Wynn i 1843⁶, og altsaa i det hele taget været en Modstander af Salg. Denne sidste Antagelse støttes af, at der i alt Fald ikke fra dansk Side blev rørt mere ved Spørgsmaalet om Salg af Guineakysten i hans Ministertid.

Tanken om et fransk Køb var dog ikke død hermed, hverken

¹ Maclean til Nicholls 13/7 1843, C. O. 96/2.

² F. D. Reventlow til Reventlow-Criminil 25/4 1843 i Pakken 1804—48.

³ Koncept til Instruks til Gesandten i London 22/8 1843 i Pakken 1804—48.

⁴ Se Side 371.

⁵ DfuA. til GtK. 17/2 1844 i Pakken 1804—48.

⁶ Se Side 372.

i England eller Danmark. Rygter vedblev at svirre¹, og Næring fandt de deri, at Danmark i 1846 tillod Købmand Regis af Marseille at indrette et Faktori ved Christiansborg. Hensigten fra fransk Side hermed var at føje en tredje Station til de to, der allerede var i Grand Bassam og Assini², og Englændernes Interesse gav sig da ogsaa stadig Udtryk. Winniett paastod i 1847, at Prinsen af Joinville ved sit Besøg i 1843 henvendte megen Opmærksomhed paa de danske Pladser, og han tilføjede, at Frankrig »har mange Midler til og velkendte Anlæg for at ærgre os i vore koloniale Besiddelser ... det vilde blive dyrere at have Frankrig der end at købe det hele«³. Et andet Sted hedder det, at den engelske Note af 1843 var en Følge af Efterretningen om, at Danmark var ved at sælge Etablissementerne til Frankrig⁴. Endelig siger en af Londonkøbmændene i 1849: »For omkring tre Aar siden fandt jeg, at de [Danskerne] laa i Forhandlinger med Frankrig, og jeg paapegede da en Vanskelighed for Lord Aberdeen, som jeg tror standsede Traktaten den Gang«⁵.

Antagelig hentydes der hermed til Begivenhederne i 1843. Forhandlinger omkring 1846 har det ikke været muligt at finde Vidnesbyrd om⁶. Først da Danmark i 1848 igen forgæves havde tilbudt England Besiddelserne, begyndte man paany at overveje en Henvendelse til Frankrig, og Finansministeriet var stemt derfor, fordi det mente, at Fransk mændene havde Brug for frie Negre til Markarbejde paa deres vestindiske Øer⁷. Om Forløbet af Henvendelsen er det imidlertid ikke lykkedes at

¹ Saaledes G. J. 243/1846.

² Note fra den franske Gesandt i Kobenhavn $\frac{7}{8}$ 1846 og Gtk. til Dfu.A. $\frac{4}{10}$ 1846 i Pakken 1804—48. — G. J. 375 og 410/1846, 596/1848.

³ Winniett til C. O. $\frac{31}{12}$ 1847, C. O. 96/11.

⁴ Fitzpatrick til C. O. $\frac{10}{6}$ 1849, C. O. 96/15.

⁵ Forster til C. O. $\frac{30}{4}$ 1849, C. O. 96/17. Forster mente ogsaa, Belgien vilde købe.

⁶ Naar Finansdeputationen i 1846 skrev til Gtk. (G. J. 299/1846), at de indledede Forhandlinger om Besiddelsernes Afhændelse ikke havde ledet til noget Resultat, maa det antages at have hentydet til Tilbudet til England i 1843.

⁷ Guineisk Copibog $\frac{7}{7}$, 1848, Rigsark.

finde anden Oplysning, end at Udenrigsministeriet endnu ved Aarets Udgang ventede paa Frankrigs Svar¹. Finansministeriet tabte i alt Fald Taalmodigheden, og derpaa indlod man sig igen i Forhandling med England.

Hvorvidt Frankrig selv virkelig har tænkt alvorligt paa at købe de danske Forter, vides ikke. Der var jo herreløst Territorium nok at tage af og Steder, hvor man ikke risikerede at komme i Klammeri med europæiske Magter. Til en vis Grad har Venskabet mellem Guizot og Aberdeen nok spillet en Rolle, og senere har Revolutionen givet Frankrig andet at tænke paa; men som Stephen's Paategning 1843 viser, har Frygten for Frankrig allerede ved den Tid gjort Koloniministeriet stemt for Erhvervelsen, og det har saa blot ventet paa en gunstig Lejlighed til at faa den nødvendige Pengebevilling².

VII. Salgsplaner og Salgsforhandlinger.

De første Planer om Salg af Danmarks indiske og afrikanske Besiddelser ligger langt tilbage i Tiden.

Ved Slavehandelens Afskaffelse var det klart, at Guineaforternes Værdi blev forringet betydeligt, og allerede i 1796 resolverede Kongen, at de vigtigste af dem skulde nedlægges, en Beslutning, der dog atter blev stillet i Bero 1799³. Som nævnt opretholdtes efter 1816 kun Christiansborg som Fæstning.

I 1805 foreslog Guvernør Johan P. D. Wriesberg, der forud 1800—03 uden Held havde forsøgt at indrette en dansk Handelsstation paa en Ø ved Bimbia inderst i Guineabugten⁴, at man skulde tilbytte sig de portugisiske Øer Principe og S. Thomé i

¹ G. J. 584/1848 og 655/1849.

² Overfor Finansstyrelsen fremhævedes Faren for, at andre skulde købe, selvfølgelig direkte i 1849 (Trevelyan til Merivale $\frac{1}{12}$ 1849, C. O. 96/17; Br. & For. St. P. 1849—50, pp. 62 ff.).

³ G. J. 41/1799.

⁴ G. J. 73 og 85/1800, 95/1801, 468/1804. — Akter i den S. 352, Note 1 nævnte Pakke 1775—1809.

Guineabugten for nogle af Forterne¹, og efter 1814 var det virkelig paa Tale at bytte i det mindste Principe med nogle Forter. J. Wriesbergs Broder, Kaptajn Philip Willh. Wriesberg undersøgte Øen; men Portugiserne tabte Interessen for Sagen, da Englænderne tvang dem til en Traktat om Slavehandelens Ophevelse². Bytteplanen vakte Uro hos Englænderne, fordi de mente, at Portugiserne kun for Slavehandelens Skyld vilde opgive Øen, der var af stor Betydning for Skibsfarten ved altid at kunne levere frisk Proviant og Vand³.

I 1818 gjorde den danske Regering et mislykket Forsøg paa at afsætte de afrikanske Besiddelser til De forenede Stater, som søgte et Sted for frigivne Slaver og Mulatter⁴. De amerikanske Bestræbelser resulterede i Liberias Oprettelse 1822.

Endelig tilbød Sverige i 1820'erne at bortbytte den vestindiske Ø St. Barthélémy for de danske Guineaforter, som derefter skulde bruges til Deportationssted for Forbrydere; men den danske Regering vilde ikke gaa ind herpaa⁵. St. Barthélémy blev 1877 solgt til Frankrig. Hele denne Række af Planer om en Afhændelse af Guineaforterne var altsaa blevet til intet.

Med de ostindiske Besiddelser var det gaaet paa lignende Maade. Straks efter Krigen med England stod det klart for den danske Regering, at det var til ingen Nytte at beholde dem. Udenrigsminister Rosenkrantz talte derom med Marquess Londonderry paa Wienerkongressen 1815⁶, og i 1816 indgav St. A. Bille et Forslag om Afhændelse⁷; men først 1821 instruerede den danske Regering Gesandten i London derom, og først 1824 kom det til en Forhandling, som imidlertid blev afbrudt fra

¹ G. J. 728/1806.

² Akter herom i Pakken 1804—48, Sagen stod paa 1814—23.

³ The Governor & Council of Cape Coast Castle til Afr. Merchants ²²/₂ 1816, C. O. 267/54.

⁴ Akter i Pakken 1804—48.

⁵ Dansk biografisk Leksikon IX, p. 410.

⁶ Instruks til Moltke ²³/₆ 1821 i Pakken Trankebar 1800—46.

⁷ Nævnes paa en Liste over Dokumenter i Pakken Trankebar 1800—46.

dansk Side i 1827, formelt ved at Gesandten i London forlangte den meget høje Pris af £ 200.000 for Besiddelserne¹.

Aarsagen til denne Afbrydelse var, at Frederik VI i 1826 forandrede Opfattelse². Forkastelsen af det svenske Tilbud om St. Barthélémy staar muligvis i Forbindelse hermed. Maaske har Kongen syntes, der blev budt for lavt for Herlighederne; maaske har den gamle Monark, i hvis Tid Norge var gaaet tabt, alligevel ikke villet formindske sin Fædrearv yderligere. Vist er, at i Resten af hans Levetid blev Afhændelse ikke mere nævnet med et Ord.

Anderledes, saasnaart Christian VIII kom paa Tronen. Den nye Konge lagde Vægt paa at faa bedre Orden i Finanserne, og han resolverede derfor den 2. Nov. 1840, at hvis der kom en Lejlighed dertil, skulde baade de ostindiske og de guineiske Etablissementer afhændes³.

Den engelske Gesandt Wynn berettede hurtigt til London herom, idet han tilføjede, at Danskerne helst byttede Besiddelserne med den engelsk-vestindiske Ø Tortola, der ligger meget nær St. Jan, og hvortil danske Slaver ofte flygtede. Koloniministeren John Russell gav imidlertid denne Efterretning følgende Paategning: »Jeg vilde sandelig ikke bytte Tortola for dette«, og med Hensyn til Guinea blev der fra den engelske Regerings Side kun gjort det, at Dr. Madden fik Ordre til at undersøge, hvad Forterne vel kunde være værd. Spørgsmaalet om Indien blev derimod overladt til det ostindiske Kompagni⁴, der lod det gaa videre til den indiske Generalguvernør⁵. Forhandlin-

¹ Kgl. Res. om Salget ¹⁷/₆ 1821, Instruks til Moltke ²³/₆ 1821 og Indberetninger fra Moltke ¹²/₁₁ 1824, ²⁴/₇ og ²⁴/₁₀ 1827 i Pakken Trankebar 1800—46. — Akter i Pakken London III.

² Instrukser til Moltke ¹⁶/₆ 1826 og ¹³/₄ 1827 i Pakken Trankebar 1800—46.

³ Guineisk Resolutionsprotokol 1816—50, Rigsark.

⁴ Wynn til F. O. ³¹/₄ 1841, sendt til C. O. ¹³/₂ 1841 og til John Hobhouse, Director of the Board of the East India Company, ²⁷/₂ 1841; Russell's Paategning er dateret ¹⁶/₂ 1841, C. O. 267/167.

⁵ Board til the Governor-General in Council ³/₄ 1841, Secret Despatches, vol. 7, 1840—42, Board's Records, India Office.

gerne blev derefter ført særskilt for Indien, og skønt nogen Forhaling fandt Sted, blev Salget dog afsluttet, længe før det kom til alvorlige Forhandlinger om Guineakysten.

Emnet for Forhandlingerne om de *indiske Besiddelser* blev først og fremmest Købesummens Størrelse. Danmark ventede paa Forhaand, at Englænderne vilde give den højeste Pris, dels fordi de som Ejere af det omliggende Territorium uden større Udgift kunde tage Enklaverne ind under deres Administration, dels fordi de ved Overtagelsen kunde spare den aarlige Afgift til Trankebars Guvernement for Saltmonopolet. Ligeledes vidste man, at den engelske Generalguvernør gentagne Gange havde forhørt sig, om Danmark var tilbøjelig til at sælge¹, og endelig modtog man i Sommeren 1841 Forespørgsler fra et Calcutta-firma om Frederiknagore².

Forhandlingerne blev derfor fra dansk Side aabnet ikke blot med London, men ogsaa med Calcutta. Som Danmarks befuldmægtigede i Indien udnævntes Guvernør P. Hansen. Dette var et meget heldigt Valg, baade fordi han stod paa fortrolig Fod med Englænderne, og fordi han var en dreven Forretningsmand, der forstod at fremhæve Fordelene ved Salgsobjektet. Ifølge Fuldmagt af 30. Sept. 1841 maatte han slutte Traktat om Salg for 1 Mill. Rdlr. paa Betingelse af Kongens Approbation³. Overfor den danske Regering hævdede han for en Sikkerheds Skyld, at det hele var meget mindre værd — han vilde ikke selv give mere end det halve⁴. Overfor Englænderne forstod han ganske anderledes at paapege Besiddelsernes Værdi. Da han aabnede Forhandlingerne, forlangte han ingen bestemt Sum. I Stedet foreslog han, at Prisen skulde bestemmes paa Grundlag af den aarlige Indkomst, Distrikterne gav, med et

¹ DfuA. til Lowzow, Gtk., 11/9 1841 i Pakken Trankebar 1800—46.

² G. A. v. Deurs til DfuA. 30/6 1841 i Pakken Trankebar 1800—46. — Garlieb til P. Hansen 16/10 1841 i P. H. Saml. Pakken Vestindien II.

³ Kgl. Resolution 28/9 1841 i Pakken Trankebar 1800—46. — Fuldmagten samt Instruks fra Gtk. 9/10 1841 i P. H. Saml. Pakken Vestindien II.

⁴ Allerunderdanigst Indberetning fra Gtk. 3/6 1842 i Pakken Trankebar 1800—46.

Tillæg for Fortet Dansborg i Trankebar, for de offentlige Bygninger og for alle øvrige Rettigheder. Om Pension til afgaaende Funktionærer kunde der forhandles. Hertil føjede han efter Ordre hjemmefra Ønsket om, at danske Undersaatters Handelsrettigheder i Fremtiden skulde udtrykkeligt fastsættes i Traktaten, og Forhandlingerne fremskyndes det mest mulige¹.

Englænderne havde allerede taget sig ivrigt af Sagen. De havde med Flid undersøgt, hvad de danske Pladser havde indbragt under de engelske Besættelser 1801—02 og 1808—15; man kunde dog ikke bruge Resultatet, der viste et stort Underskud, fordi Englænderne elskværdigt havde lønnet baade de danske Civilembeds mænd og deres egne Folk². Nu gav P. Hansen dem en Oversigt over de Afgifter, Danskerne havde faaet ind, hvortil han bemærkede, at der var ringe Forskel paa dansk og engelsk Optræknings system, og at større Afgifter godt kunde hæves. Iberegnet Saltafgiften beløb den aarlige Indtægt sig til ca. 55.000 Kompagnirupier (1 Kompagnirupie = 0,9 Rdl.). Trankebar gav 25.000, Frederiknagore 17.000 og Saltafgiften 16.000. Til 5 % udgjorde dette Renten af 1.100.000 Kompagnirupier eller 11 Lak Rupier³. Hvis der hertil kunde opnaas et Tillæg for Fort etc., var P. Hansen altsaa sikker paa at faa den ønskede Sum.

Saa let gik det dog ikke. Den indiske Regering mente, at naar der nu gik noget fra til Administration, kunde 10 Lak være en passende Betaling⁴. Englænderne lod derpaa deres Collector i Tanjore, Kindersley, undersøge Trankebars Forhold. Rigtignok syntes P. Hansens Indkomstangivelse ham lav, og han fandt, at der nylig var sket Fremgang i Agerbruget i Byens Omegn; men han mente ikke, de danske Bygninger kunde faa

¹ P. Hansen til Earl Auckland ¹⁷/₁ 1842, Collection 97.802 A. — Svar fra the Secret Department of Fort William, Calcutta, til P. Hansen ²⁴/₁ 1842 i P. H. Saml. Pakken Vestindien II.

² The Accountant General til the Secretary of the Government of India ¹⁶/₈ 1841 og the Accountant General of Fort St. George, Madras, til the Secretary of the Government of India ²⁶/₁₀ 1841, Collection 97.802 A.

³ P. Hansen til Earl Auckland ⁷/₂ 1842, Collection 97.802 A.

⁴ Despatch No. 17, ¹⁹/₂ 1842, Collection 97.802 A.

nogen Værdi for Englænderne¹. De holdt derfor fast paa de 10 Lak, endda med den Bemærkning, at de ikke regnede strengt efter Forrentningen². P. Hansen maatte altsaa opgive at faa noget for Bygningerne og i Stedet forlange en fast Sum. For en Sikkerheds Skyld forlangte han nu 12¹/₂ Lak, men lod dog Kindersley forstaa, at 11¹/₂ Lak gik an³.

Overfor dette Forlangende var der ingen Enighed i den indiske Regering. Regeringsraadet i Calcutta var aabenbart stemt for at give de 12¹/₂ Lak; men Generalguvernøren, der langt om længe havde faaet Fuldmagt til at forhandle⁴, vilde ikke, og Sagen blev derfor sendt til Europa til Afgørelse⁵.

Herved gik Forhandlingerne indtil videre ganske i Staa, uden at man med Sikkerhed ved Aarsagen. Antagelig laa Skylden hos Generalguvernøren, Lord Ellenborough, der i 1842 havde afløst Lord Auckland, under hvem Forhandlingerne var begyndt. Ellenborough voldte det engelsk-ostindiske Kompagni det største Besvær, indtil han i 1844 blev kaldt hjem og afløst. Sandsynligvis tog han Erhvervelsen af de danske Etablissementer paa samme nonchalante Maade som alt andet. I et Brev siger han ud fra den Antagelse, at Bygningerne var i daarlig

¹ Kindersley til Fort St. George, Madras, 22/11 1842, Enclosures to Secret Letters from India, vol. 93, 1843, No. 4, India Office.

² The President in Council til P. Hansen 4/1 1843, Collection 97.802 A.

³ P. Hansen til the President in Council 6/2 1843 og Kindersley til Ft. St. George 27/1 1843, Collection 97.802 A.

⁴ P. Hansen havde klaget til Danmark over, at Generalguvernøren manglede Fuldmagt, og der blev i den Anledning foretaget diplomatisk Henvendelse til London (Gtek. til DfuA. 2/4 1842 og Instruks til Gesandten Reventlow 9/4 1842 i Pakken Trankebar 1800—46. — Board of Directors til the Governor-General in Council 1/7, 1842, Secret Despatches 1842—43, vol. 8, Board's Records, India Office).

⁵ Government of India til the Secret Committee of the Court of Directors, London, 8/6 1843, No. 15, Collection 97.802 A. — The Officiating Secretary to the Government of India til the Secretary to the Government of India with the Governor-General 5/4 1843 med Svar 17/4 1843, Enclosures to No. 15, 8/6 1843, Secret Letters from India, vol. 92, 1843. — The Secret Department of Ft. William til P. Hansen 3/5 1843 i P. H. Saml. Pakken Vestindien II.

Stand, at fra en Købesum paa 10 Lak skulde drages »Om-kostningerne ved Bygningerne, deres Reparation og Vedlige-holdelse«¹. Tilsyneladende har han slet ikke sat sig ind i Forholdene.

Fra dansk Side havde man netop ventet sig noget af en ny Generalguvernør. Da P. Hansen berettede, at Auckland og hans Folk kun vilde give 10 Lak, besluttede man at vente paa Efterfølgeren, og Kongen resolverede, at man skulde staa fast ved Kravet om 1 Mill. Rdlr.²; men da der nu indløb Klager fra P. Hansen over »de jævnlige Forandringer i det engelske Regeringspersonale i Indien og de deraf fluktuerende Anskuelser«, resolveredes, at man skulde slaa til for de 10 Lak³. Man skulde alt-saa vente, at Sagen derefter var gaaet i Orden.

Tværtimod hengik adskillige Maaneder, og først da Sir Henry Hardinge havde afløst Lord Ellenborough som Generalguvernør, kom det atter til Forhandling. P. Hansen havde paa det Tids-punkt tabt Taalmodigheden og foreslog en fornyet Henvendelse til Kompagniet i London; for som det stod, kunde Danmark jo ikke begynde Forhandling med andre Magter, og Privatfolk i Besiddelserne led under de usikre Fremtidsudsigter⁴. Hardinge tog sig straks af Sagen, idet han mente det forsvarligt at handle paa Grundlag af den tidligere Fuldmagt⁵. P. Hansen fremkom derefter med et Traktatudkast, baseret paa de Instruktioner, han havde faaet hjemmefra⁶, og efter at der var foretaget nogle

¹ The Secretary to the Government of India with the Governor-General, Agra, til the Officiating Secretary to the Government of India, Calcutta, 15/11 1842, Collection 97.802 A.

² Indstilling fra DfuA. til Kongen 18/6 1842 med Paategning i Pakken Trankebar 1800—46.

³ Kopi af Forestillingen 21/12 1843 og Skr. fra GtK. til DfuA. 23/12 1843 i Pakken Trankebar 1800—46.

⁴ P. Hansen til H. Hardinge 29/8 1844, Collection 97.802 A.

⁵ The Secretary to the Government of India til P. Hansen 7/9 1844 i Collection 97.802 A og i P. H. Saml. Pakken Vestindien II.

⁶ P. Hansen til H. Hardinge 23/9 1844, Collection 97.802 A. — Instruktioner fra GtK. til P. Hansen 23/12 1843 og 23/2 1844 (if. kgl. Res. 22/12 1843 og 21/2 1844) i P. H. Saml. Pakken Vestindien II.

Ændringer, blev Traktaten undertegnet den 22. Febr. 1845 i Calcutta og sendt hjem til Ratificering¹.

Dens Bestemmelser gik ud paa, at Danmark afstod sine Besiddelser paa det indiske Fastland til det engelsk-ostindiske Kompagni for 12¹/₂ Lak Kompagnirupier (£ 125.000, 1.125.000 Rdlr.). Englænderne skulde betale de aarlige Afgifter til de indfødte Myndigheder (ca. 4000 Kompagnirupier til Rajahen af Tanjore og ca. 1800 Kompagnirupier til Zemindaren af Sewraphully), og Danskerne skulde betale alle Pensioner. Fæstning og Bygninger overdroges uden Vederlag. Beskyttelse og tidligere Rettigheder sikredes Indbyggerne. Retssager, som var afgjort efter dansk Lov, maatte ikke indankes paany for at blive paakendt efter engelsk Lov. Det blev udtrykkeligt fastslaaet, at Traktaten ikke bevirkede nogen Forandring i danske Undersaatters Ret til at handle paa indiske Havne, og den danske Mission og Serampore Kollegium skulde uforstyrret fortsætte deres Arbejde. Ratifikationerne skulde være udvekslet inden 6 Mdr. i Calcutta².

P. Hansen havde foreslaet en Paragraf, der udtrykkelig undtog Nikobarøerne fra Salget; men den blev udeladt. Ligeledes paastod de engelske Jurister, at Paragraffen om Indbyggernes Rettigheder var overflødig; men her fik P. Hansen sin Vilje. Angaaende den danske Handel havde han foreslaet, at den i Fremtiden ikke skulde være hverken mindre begunstiget eller mere indskrænket end nogen anden fremmed Nations Handel, heller ikke mere indskrænket, end den var blevet, hvis Danmark havde beholdt Etablissementerne. Dette kunde man naturligvis ikke faa Englænderne med til³.

Kongen af Danmark ratificerede Traktaten den 30. Maj 1845, det engelske Kompagni den 2. Juli 1845, Kompagniet med de

¹ Skr. til Secret Committee No. 20, ⁷/₃ 1845, Collection 97.802 A. — Ostindisk Journal 941/1845, Rigsark.

² Traktaten er (med mange Fejl i den danske Tekst) trykt i: A Collection of Treaties . . . Relating to India and Neighbouring Countries, Compiled by C. A. Aitchison, vol. I, 4. Edit., Calcutta 1909, pp. 250—54.

³ Akter vedr. Traktatens Afslutning og Traktatens Tekst i Enclosures in Letter to Secret Committee No. 20, ⁷/₃ 1845, Collection 97.802 A.

Ord: »Vi har opnaaet megen Tilfredshed ved Afslutningen af denne Traktat¹. I England drøftedes, hvorvidt Kronen eller Kompagniet skulde ratificere; men Udenrigsministeriet mente, at naar Kronen ikke havde givet Fuldmagt til Forhandlingerne, kunde den heller ikke ratificere²; formelt angik Købet altsaa slet ikke den britiske Regering.

Ratifikationerne blev udvekslet i Calcutta den 6. Okt. 1845, og Købesummen betalt med Veksler paa London. Serampore blev overdraget af L. S. Lindhard til de engelske Kommissærer Harvey og Bayley den 10. Okt. 1845, Trankebar af P. Hansen til Kommissæerne Montgomery og Levin den 7. Nov. 1845³. Senere blev den danske Mission i Trankebar overgivet til Missionselskabet i Dresden, og Zionskirken i Trankebar blev overladt til den engelske Regering mod, at den skulde vedligeholdes⁴.

Korvetten »Galathea« under Kaptajn Steen Andersen Bille var af den danske Regering blevet udsendt for at foretage Overdragelsen. Den naaede dog først Trankebar den 10. Okt., og St. Bille kom altsaa for sent til at overlevere Frederiknagore. Trankebars Overdragelse kom han heller ikke til at overvære, idet han nemlig havde faaet paalagt at foretage en Undersøgelse af Nikobarøerne og Mulighederne for at kolonisere dem, hvorfor han maatte skynde sig af Sted⁵. Resultatet af denne Undersøgelse blev, at Danskerne 1848 forlod Øerne. I Januar samme Aar blev P. Hansen sendt til England for at afsætte dem; men Englænderne vilde intet give for dem, og 1868—69, da der blev klaget over Sørøveri ved Øerne, afstod Danmark

¹ Despatch No. 24, ²/₇, 1845, India & Bengal Despatches, vol. 45, 1845, India Office.

² Skr. ²⁴/₆, 1845, Letters from Board, vol. 14 (1843—46), India Office.

³ Akter i Collection 101.479, Board's Collections 1845—46, vol. 2135, India Office, og i P. H. Saml. Pakken Vestindien II, hvori ogsaa findes Akter om Pensionsvæsenets Ordning.

⁴ Resolutioner om Ordningen af Kirke, Mission, Pensioner og Fattigkasse i Ussings Reskripter ²⁷/₁ og ⁵/₁₀ 1847, ⁴/₆ og ¹⁸/₁₁ 1848.

⁵ Steen Bille: Beretning om Corvetten Galathea's Reise omkring Jorden 1845, 46, 47, I/II, 1849.

uden Vederlag denne sin sidste asiatiske Besiddelse til England¹.

Efter Overdragelsen har Serampore oplevet en god Fremgang (1921: 33.000 Indb.), hvorimod Trankebar er sunket ned til at blive en ringe Fiskerby. Montgomery, der fandt Trankebars Bygninger i udmærket Stand², foreslog, at Distriktets Collector skulde flytte fra Negapatam til Trankebar; men Negapatams Købmænd androg om at beholde ham, og der blev intet af Forslaget³.

Som tidligere omtalt var *Guineaforterne* to Gange forgæves bleven tilbudt England. Ved Tilbudet i 1843⁴ fantaserede Danskerne om at forlange £ 285.000, »fornemmelig med Hensyn til den betydelige Kyststrækning ved Floden Rio Volta og det for Kolonialprodukters Dyrkning passende Indland«⁵. Hvis man virkelig har nævnet denne Sum for Englænderne, er det begribeligt, de ikke accepterede. Naar dertil kom, at Reventlow-Criminil som omtalt maaske slet ikke var stemt for Salget, maatte Forhandlingerne gaa i Staa, og den 30. Juli 1844 bifaldt Kongen, at man hverken underhandlede om Salg, paatænkte Overdragelse eller opgav Besiddelserne, og ligeledes at Spørgsmaalet, om man skulde lade en fremmed Magt okkupere Terrænet Øst for Volta, blev stillet i Bero⁶.

¹ Akter i P. H. Saml. Pakken Nicobarøerne og i Pakken: Korvetten Galatheas Expedition og Nicobarøernes Afhændelse 1845—69 i Kommercekollegiets Arkiv, Rigsark.

² Report of the Commissioners ²⁸/₁₁ 1845, enclosed in Secret Letters No. 3, ²¹/₄ 1846, Madras Letters 1838—46, vol. 7, India Office.

³ Montgomery, Collector of Tanjore, til the Chief Secretary of the Government of Ft. St. George ¹³/₁ 1846, Collection 119.426, Board's Collections 1848—49, vol. 2309, India Office.

⁴ Se Side 393.

⁵ DfuA. til Gesandten i London, Reventlow, ²¹/₆ 1843 i Pakken 1804—48

⁶ Guineisk Resolutionsprotokol 1816—50, Rigsark. — G. J. 650/1844. — Anledning til Resolutionen var en indgaaende Forespørgsel fra Carstensen med en Fremstilling af Problemerne ved Opretholdelsen af Etablissementerne (G. J. 646/1844).

Herved blev det i nogle Aar. Allerede i 1842 skal Carstensen imidlertid have ladet forlyde, at der forlangtes £ 40.000¹, og denne Sum har han aabenbart nævnet igen, da han (maaske udenom Reventlow-Criminil) med Kongens Tilladelse i 1847 paa egen Haand korresponderede med Guvernør Winniett om Salg² og derved opnaaede at faa denne til at anbefale Købet som meget fordelagtigt. Heller ikke dette Forslag fandt dog den engelske Regerings Billigelse. Koloniministeren skrev paa Winnietts Anbefalingskrivelse: »Den formodede Købesum for dem gør det ganske udelukket blot at tænke paa Køb ... Hendes Majestæts Regering er ikke beredt paa at tage noget saadant Forslag under Overvejelse«³. Danmark opnaaede altsaa intet ad denne Vej.

I 1848 gik den gamle danske Regering af, og den nye Regering var i højeste Grad interesseret i Finansernes Forbedring. Allerede den 3. April fik man kongelig Resolution for, at Forterne for anden Gang skulde tilbydes England ad officiel Vej, denne Gang for £ 30.000; men som det er berørt i det foregaaende, blev ogsaa denne Henvendelse resultatløs⁴.

Nogen Tid derpaa gik hen med Spørgsmaalet om et fransk Køb; men samtidig forsøgte Guvernør Carstensen ad privat Vej at nærme sig England. I Okt. 1848 skrev han til de interesserede Købmænd i London, om de eventuelt for en Aarrække vilde leje en Del af de danske Bygninger paa Guineakysten, hvis Danmark indskrænkede sit Vagtmandskab der til nogle faa Mand paa hvert Fort til at hejse Flaget. Købmændene greb ivrigt denne Lejlighed og lod Sagen gaa til Regeringen med den Bemærkning, at den aarlige Udgift kun vilde beløbe sig til

¹ Bannermann til Hutton 1°/₁₂ 1842, C. O. 96/2.

² G. J. 457/1848.

³ Winniett til C. O. 3¹/₁₂ 1847 med Paategning, C. O. 96/11.

⁴ Se Side 396. — Resolution 3/₄ 1848, Guineisk Resolutionsprotokol 1816—50. — Kopi af Forestilling med Resolution 3/₄ 1848 og DfuA. til Handelsministeriet 4/₆ 1848 i Guineiske Journalsager 310/1891. — G. J. 458 og 475/1848.

£ 5—600¹. Forslaget fik Palmerston til at tilbyde at begynde Forhandling om Købet; men Koloniministeren Grey fandt stadig, at Omkostningerne vilde blive for store². Altsaa glippede ogsaa denne Udvej.

Det endte da med, at den danske Regering paa Finansministeriets Foranledning³ besluttede, at man skulde forsøge endnu en Gang, idet man nu vilde forlange Godtgørelse alene for selve Forterne som Bygninger betragtet og ikke for Højhedsretten. Hermed opgav man altsaa i Virkeligheden Kravet om Højhedsretten til det udstrakte Territorium. Man henvendte sig dels gennem Gesandten, Reventlow, og dels gennem den danske Stats Bankforbindelse i London, Hambro, til Forster, der var den ledende blandt de Købmænd, som handlede paa Afrika, og tillige Parlamentsmedlem, og man gik nu saa vidt, at man kun forlangte £ 10.000. Intet Under, at Forster blev fyldt af Iver for, at England skulde sikre sig Forterne. I et Brev til Koloniministeriet hævdede han, at man her stod overfor det rene Røverkøb; selv om man var sig den snæversynede Opfattelse bevidst, som raadede baade i den engelske Finansstyrelse og hos en Del af Offentligheden i saadanne Sager, saa mente han dog, at Erhvervelsen var af en saadan Betydning for Landet, at Summen var en Bagatel. Han tilføjede: »Hvis Regeringen skulde forsmaa dem [Forterne], siger jeg rent ud, at jeg vilde føle mig bundet til at stille et Ændringsforslag, der, medens det befrier Danmark for Udgiften til deres Vedligeholdelse, i alle Tilfælde for Øjeblikket forhindrer dem i at falde i Hænderne paa en fremmed Magt, et Maal saa vigtigt med Hensyn til den fremtidige Skæbne for den Del af Afrika, at jeg hverken skal spare Umage eller privat Risiko for at opnaa det«⁴. Hermed fik den engelske Regering altsaa den attraaede Henvendelse fra Køb-

¹ Hutton til C. O. 7/11 1848, hvori indlagt Carstensen til Hutton 27/10 1848, C. O. 96/14. — Carstensen til Finansministeriet 28/10 og 20/11 1848 m. fl. Akter i Guineiske Journalsager 310/1891. — G. J. 579 og 584/1848.

² Eddisbury til Merrivale 1/12 1848 med Paategninger, C. O. 96/13.

³ G. J. 690/1849. — Guineisk Copiebog 23/2 1849, Rigsark.

⁴ Forster til C. O. 30/4 1849, C. O. 96/17.

mændene, og Grey tog nu Sagen under Overvejelse¹, medens Finansstyrelsen stadig var betænkelig².

Efter at have talt med Palmerston derom tilbød Gesandten Reventlow for tredje Gang officielt Besiddelserne i en Note af 7. Juli 1849, og baade Palmerston og Grey støttede nu Købet³. Efter at have indhentet Guvernør Winnietts Betænkning⁴ overvældede man Finansstyrelsen saadan med Argumenter⁵, at den gav efter, dog naturligvis paa Betingelse af Parlamentets Sanktion.

I Betragtning af, at man kunde komme til at vente længe paa Parlamentet, enedes man om, at Danmark ligesaa godt kunde overlevere Forterne straks; den afgørende Forhandling fandt Sted den 31. Dec. 1849 mellem Palmerston og Reventlow, og samme Dag blev en Traktat underskrevet, hvorefter Forterne Christiansborg, Augustaborg, Kongensten og Prinsensten med Kanoner og Lagre skulde overdrages til England for £ 10.000⁶. Underhusets Vedtagelse fandt Sted den 19. Juli 1850 efter en hed Diskussion mellem Cobden, Forster og Palmerston om Betimegheden af Udvidelse af Kolonierne i de tropiske Egne og om Udgifter til saadanne Kolonier⁷. Ratifikationerne blev udvekslet i London den 11. Sept. 1850, og Købesummen betalt⁸.

Allerede da Traktaten blev underskrevet, var Guvernør Car-

¹ G. J. 753/1849, ²¹/₆ 1849.

² G. J. 793/1849, ²²/₆ 1849.

³ Reventlow til F. O. ⁷/₇ 1849, C. O. 96/17. — G. J. 881/1849.

⁴ Skrivelser fra Winniett til C. O., C. O. 96/17; Br. & For. St. P. 1849—50, pp. 70 ff.

⁵ Trevelyan til Merrivale ¹²/₁₂ 1849, C. O. 96/17; Br. & For. St. P. 1849—50, pp. 72 f.

⁶ Forhandlingerne: C. O. 96/17 og 402/3. — Traktaten: F. O. 94/112. — Danske Akter i Guineiske Journalsager 310/1891. — G. J. 960, 965, 968 og 971/1849, 4 og 97/1850. — Traktaten er trykt i Parl. Pap., Accounts and Papers 1851, LVII, pp. 1 f.; Br. & For. St. P. 1849—50, pp. 75 f.; J. J. Crooks: Records Relating to the Gold Coast Settlements 1750—1874, Dublin 1923, p. 322, og i Kay Larsen: De Danske i Guinea, 1918, pp. 129 ff.

⁷ Hansard, 3 Series CXIII, 1850, pp. 37 ff. — Daily News ²/₄ 1850 indeholder et Angreb paa Købet.

⁸ F. O. til C. O. ¹⁴/₉ 1850, C. O. 96/2. — G. J. 108 og 109/1850.

stensen kommet til London, rede til at ledsage Guvernør Winniett til Kysten for at foretage Overleveringen. Straks efter Ankomsten til Guldkysten blev Fort Christiansborg overleveret den 6. Marts 1850. Derefter foretog man en Rejse rundt til de forskellige Forter og Negerbyer for at fuldføre de behørigte Cereemonier. Da Carstensen var syg, maatte hans Assistent Schønning paatage sig en Del af Hvervet. Baade Winniett og Carstensen førte Dagbog, saa man kan faa et meget anskueligt Billede af det hele. Øst for Volta var Modtagelsen meget kølig; Augnaerne fik nok engelske Flag, men beholdt deres danske og portugisiske Flag. Ekspeditionen naaede ogsaa til Akvapims Hovedstad; men Akim blev ikke besøgt. Rejsen varede til den 21. Marts, og det danske Flag blev senest sænket den 30. Marts 1850 paa et lille Fæstningsværk Prøvesten tæt ved Christiansborg. Anstrelgelserne tog overordentligt paa Deltagerne. Schønning døde kort efter, og Winniett inden Aarets Udgang; kun Carstensen slap med Livet.

Bagefter paatog den engelske Regering sig at yde nogen Understøttelse til Missionen og visse Pensionærer²; dog vilde den ikke overtage hele Pensioneringen af de indfødte, og endnu 1863 maatte den danske Statskasse udrede en Sum hertil³. Iøvrigt voldte Besiddelserne Englænderne store Bryderier i de første Aartier. De indfødte satte sig flere Gange kraftigt til Modværge, og først efter at Englænderne havde faaet Bugt med Ashanti, er Fremgangen rigtig begyndt. Til Gengæld er den engelske Guldskystkoloni nu en af de rigeste Egne i Vestafrika, og man faar nu derfra vigtige Mineralier, Palmeolie og Halvdelen af Verdens Kakaoforbrug.

Slutning.

Saavel i Indien som i Afrika blev de danske Besiddelser solgt, fordi de ikke betalte sig, fordi Rettighederne over dem tildels

¹ Winnietts Dagbog: C. O. 96/18; trykt i Parl. Pap., Accounts and Papers 1850, XXXVIII, pp. 3 ff. og i Br. & For. St. P. 1849—50, pp. 80 ff. — Carstensens Journal ligger i Guineiske Journalsager 311/1891.

² Treasury til C. O. ³⁰/, 1850, C. O. 96/20.

³ G. J. 178/1851 og 304/1863.

var usikre, og fordi man begge Steder laa i et generende Nabo-skab til Englænderne. Alligevel maa Eftertiden bedømme Salgets Betimelighed noget forskelligt i de to Tilfælde.

De indiske Besiddelser var ganske smaa af Udstrækning og klemte inde, saa de ikke var i Stand til at holde sig oppe ved egen Hjælp og ikke havde videre Udsigt til at faa Betydning for dansk Handel. Dertil blev de godt betalt, ja, P. Hansen var endda saa heldig at faa en Del mere for dem, end Kongen forlangte. Renten af Købesummen lagt til den direkte aarlige Besparelse gav en Fordel paa henved 100.000 Rdlr. om Aaret, som kom Danmarks Finanser til Gode. Alt i alt kan Afhændelsen betegnes som baade forsvarlig og fornuftig, og for Englænderne faldt Erhvervelsen som en Selvfølge.

Noget anderledes med Guineakysten. Rigtignok havde det danske Monarki ikke i 1840'erne nogen Fordel af denne Besiddelse; men til Forskel fra Indien bød Kysten paa Fremtidsmuligheder. Vel var Territorialdiskussionen med England meget farlig; men alt tyder paa, at hvis Danmark havde sat noget ind paa at gøre sig til Herre over det Indre af Landet, havde en Ordning med England været mulig, saa i det mindste Akvapim var blevet dansk, og Vejen havde saa staaet aaben til yderligere Fremstød i det Indre. En anden Vanskelighed, som Danskerne gav op overfor, var det usunde Klima. Samtiden kunde ganske vist ikke vide, at Lægevidenskaben indenfor en overskuelig Fremtid skulde blive væbnet med Midler, der næsten ophævede dets Virkninger; men dels vinder man nu intet uden at vove; dels var der nær de danske Forter Bjerghøjder, som var forholdsvis sunde, og endelig kunde en Del Menneskeliv nok være blevet sparet, hvis man havde sat lidt ind paa at lære ny-ankomne at tage sig i Agt for Landets Fristelser. Skik og Brug derude gik nok nærmest i modsat Retning.

Den alvorligste Indvending mod Salget af Kysten bliver, at man fik for lidt for den. De engelske Købmænd vilde have givet meget mere. Danskerne formelig bønfuldt den engelske Regering om at købe, og det er ikke for meget sagt, at Overdragelsen nærmest blev til en Foræring.

Grunden hertil ligger naturligvis i, at en stor Del af den

engelske Nation overhovedet ikke ønskede koloniale Udvidelser. Erhvervelsen er for saa vidt et Eksempel paa, hvorledes et Verdensrige tvinges til Udvidelser for at holde Ro og Orden ved sine Grænser; men Købet fandt dog Sted efter de engelske Købmænds Ønske; de forstod at gøre deres Sag til Nationens. Danmarks Nød og engelsk Partikævl arbejdede sammen, da Prisen blev fastsat, ikke fair Vurdering. Tilfældet bliver saa meget mere grelt, som der omkring Guineaspørgsmaalet er forskellige Eksempler paa en nærgaaende Optræden fra engelsk Side, der kun kan forklares som en Følge af Stormagtens Overlegenhed overfor den lille Magt.

Medens begge Erhvervelser for England kun var Smaabegivenheder i det britiske Verdensriges Vækst, blev de for Danmark et væsentligt Skridt henimod Opgivelsen af alle tropiske Kolonier. Vel var de vestindiske Øer tilbage; men snart gav ogsaa de Underskud, og til sidst blev de solgt. Det danske Rige har ved disse Afhændelser i høj Grad formindsket Mulighederne for at klare sin Forsyning med Varer ved egen Hjælp. Især Guineabesiddelsen kunde paa Grund af sin betydelige Udstrækning være blevet værdifuld. Vel havde Bibeholdelsen kostet Ofre og Udgift, og maaske var der blevet Vanskeligheder i 1880'erne, da Tyskerne kom til Togoland; men Danmark kan nu kun beklage, at dette rige Land i et vanskeligt Øjeblik blev solgt for næsten intet.

Hovedgrunden til, at England i det hele taget lod sig overtale til at modtage de danske Etablissementer, synes at have været Frygten for, at andre Magter skulde komme i Besiddelse af dem. Paa samme Vis er det blevet antydet, at De forenede Stater købte de vestindiske Øer af Frygt for Tyskland. Hvor meget eller hvor lidt der nu er herom, saa tyder adskilligt dog i Retning af, at naar Smaamagterne har vanskeligt ved at bevare deres Kolonier, saa skyldes dette især, at den ene Stormagt frygter, den anden skal erhverve dem.

Kongens proklamation til slesvigerne af 27. august 1849.

AF

HOLGER HJELHOLT

I henhold til den våbenstilstandskonvention, som den 10. juli 1849 afsluttedes i Berlin mellem Danmark og Preussen, skulde hertugdømmet Slesvig under den til 6 måneder fastsatte våbenstilstand regeres af en bestyrelseskommission (»Landesverwaltung«) i kongen af Danmarks navn. Denne kommission skulde bestå af 2 medlemmer, det ene valgt af den danske, det andet af den preussiske konge, og desuden skulde dronningen af Storbritannien udnævne en kommissær, der skulde virke som opmand i tilfælde af uenighed mellem kommissionens 2 medlemmer. Kommissionen, der ikke havde lovgivende myndighed, fik det hverv at forvalte hertugdømmet efter de gældende love og opretholde ordenen. Den nordlige del af Slesvig — nord for en linje, der gik fra et punkt sydøst for Flensborg til et punkt nordvest for Tønder — skulde besættes af neutrale (svensk-norske) tropper, Sydslesvig af preussiske. Als og Ærø forblev som forhen besat af danske tropper.

Samtidig med våbenstilstanden var Danmark og Preussen kommet overens om de fredspræliminærer, der skulde danne grundlaget for fortsatte underhandlinger om den endelige fred. I præliminærene udtaltes bl. a., at Slesvig skulde have en særlig forfatning med hensyn til dets lovgivende magt og indre bestyrelse, uden at være forenet med Holsten og således, at

Slesvigs politiske forbindelse med Danmark lodes urørt. Holsten og Lauenborg skulde forblive dele af det tyske forbund, og Holsten skulde snarest af kongen modtage en repræsentativ forfatning.

Ratifikationerne af disse overenskomster udveksledes den 17. juli i Berlin, en uge senere begyndte de tyske rigstropper at rømme Jylland, og den 29. juli udstedte Frederik VII en kongelig proklamation til jyderne, hvori han takkede dem for den udholdenhed, de havde vist under den fjendtlige besættelse.

Med indsættelsen af den slesvigske bestyrelseskommission trak det lidt i langdrag. Det danske medlem af den blev kongens kabinetssekretær, kammerherre F. F. Tillisch, der fik sin udnævnelse den 5. august. Det preussiske blev vicepræsident i Stettin, grev B. H. v. Eulenburg, og til opmand udnævnte Storbritannien oberst Lloyd Hodges. Tillisch ankom til Flensborg den 12. aug. sammen med baron Pechlin, der var bestemt til på den danske regerings vegne at foretage indsættelsen af kommissionen. Denne indsættelse foregik dog først den 25. Tillisch gik herved ind til en virksomhed, der ikke blot skulde blive meget langvarigere end oprindeligt tænkt — kommissionen styrede henved et år — men som også blev fuld af store, for en væsentlig del sikkert uforudsete vanskeligheder. At det måtte komme til visse divergenser med det preussiske medlem, var jo nok, hvad man kunde tænke sig, og ligeledes havde man vel måttet regne med modstand fra de talrige slesvig-holstensksindede embedsmænds side. Men langt vigtigere blev, at kommissionen kom til at savne al fornøden understøttelse fra de preussiske troppers side. Endelig nægtede også statholderskabet at anerkende den og ophidsede til modstand imod den. Der blev mange anledninger for Tillisch til i sine breve til konseilpræsidenten, grev A. W. Moltke, at give udtryk for, hvor uholdbar og smertelig han følte sin stilling og virksomhed.

Vanskeligheden, for ikke at sige umuligheden, for bestyrelseskommissionen i at gennemføre sin vilje viste sig straks fra begyndelsen af. Et grelt eksempel herpå fremkom, da kommissionen vilde have en af Frederik VII til slesvigerne den 27. aug.

udstedt proklamation offentliggjort af de slesvigske embedsmænd. Inden vi gør rede for disses modstand herimod, skal vi først undersøge, hvorledes denne proklamation kom til verden. Den var nemlig resultatet af adskillige forhandlinger og udkast.

I. De foregående drøftelser.

Tanken om, at kongen skulde rette en henvendelse til sine undersåtter i sit hertugdømme Slesvig, nu da våbenstilstanden var indtrådt, da hertugdømmet skulde styres i hans navn, og freden syntes nær, lå lige for. Oprindeligt tænkte man også på en henvendelse til kongens undersåtter i Holsten. I statsrådsmødet den 31. juli stillede konseilpræsidenten forslag om at affatte en proklamation til slesvigerne og en til holstenerne, som til sin tid kunde offentliggøres, og i en optegnelse, der findes i konseilpræsidiets arkiv¹, hedder det, at man på grundlag af flere i private breve indeholdte ytringer havde taget under overvejelse, om kongen ikke skulde lade udgå en i forsonende ånd formet proklamation til hvert enkelt af de to hertugdømmer.

Den mand, til hvem man henvendte sig med anmodning om at forfatte udkast til proklamationerne, var den loyale og konservative helstatsmand, grev Carl Moltke til Nütschau, en nær slægtning af konseilpræsidenten. Carl Moltke sendte den 5. aug. de ønskede udkast, naturligvis affattede på tysk, og samtidig bemærkede han, at under de forhåndenværende omstændigheder måtte han anse det kongelige kommissorium, som han i apr. 1848 havde fået til forvaltning af Slesvig, for hævet.

Carl Moltkes opfattelse af, hvad det var, der skete i Rensborg den 24. marts 1848, fik i begge udkastene utilsløret udtryk. I henvendelsen til holstenerne hed det, at den af kongen straks efter hans regeringstiltrædelse udtalte hensigt ved en fælles forfatning at forene monarkiets forskellige dele under oprettholdelse af deres selvstændighed til et velordnet hele var strandet på det blandt holstenerne udbrudte oprør (Aufruhr). Trods dette

¹ Journalsag S. J. 92/1849. Ved denne sag findes også de i det følgende omtalte akter.

var kongen dog stadig til sinds at yde dem, hvad der straks efter oprørets udbrud var stillet dem i udsigt. I fredspræliminærene var der blevet dem tilsikret, at de skulde få en repræsentativ forfatning. Kongen håbede, at de vilde fremskynde tidspunktet herfor ved en rolig og lovlig adfærd og atter vende deres hjerter til landsfaderen, der intet højere ønskede end at skaffe dem en sikret retstilstand og en uindskrænket (ungeschmälerte) deltagelse i Tysklands udvikling.

Medens det holstenske udkast kort og køligt havde overskriften: holstenerne, begyndte det slesvigske med at forsikre »alle Vore kære og trofaste undersåtter i Vort hertugdømme Slesvig« om kongens »hyldest og nåde«. Derpå udtaltes, at ved fredspræliminærene var det bånd, som fra umindelige tider »unzertrennlich« havde forbundet Slesvig med kronen, på ny anerkendt og befæstet, og tillige var der tilsikret hertugdømmet den selvstændighed, der kunde tilstås det uden fare for den nævnte forbindelses vedvaren. I endnu skarpere udtryk end i det holstenske udkast fordømtes oprøret i det slesvigske, idet det rosede fremhævede de »talrige beboere« i hertugdømmet, som under de vanskelige forhold med fasthed havde modstået de »løgnens, forførelsens og intimideringens kunster, hvorved man havde villet forlede dem til deltagelse i oprøret«. Om dem, der havde deltaget i dette, hed det, at de, belært af de gjorte sørgelige erfaringer, atter vilde vende deres hjerter til kongen. Af alle Slesvigs beboere ventede kongen, at de ved et roligt og lovlydigt forhold vilde fremme det påbegyndte arbejde for freden samt understøtte hans bestræbelser for varigt at styrke alle undersåtternes vel ved »frisindede institutioner« og en retfærdig og mild regering.

Moltkes proklamationsudkast blev oplæste i statsrådsmødet den 7. aug. og vedtagne med nogle mindre ændringer. Minister H. N. Clausen påtog sig at forfatte en dansk oversættelse af proklamationen til slesvigerne.

Om de foretagne ændringer i Moltkes udkast er der vistnok ikke grund til at sige særlig meget. Den ejderdanske opfattelse gav sig vel udtryk i den i det slesvigske udkast foretagne rettelse

af »vedvaren« til »fasthed«, hvor der taltes om forbindelsen mellem Slesvig og kongeriget. På den anden side rettedes i samme udkast et sted »konge« til »landsherre« (Landesherr), hvad der formentlig måtte være slesvig-holstenerne behageligt, og mildnedes udtrykket »løgn« til »bedrag« (Trug), hvilket dog måske er kommet slesvig-holstenerne omtrent ud på et. I det holstenske udkast ændredes slutningen til, at kongen var rede til at fremme holstenernes »deltagelse i Tysklands politiske udvikling«.

Efter vedtagelsen i statsrådet opsattes der en forestilling til kongen fra konseilpræsidenten, ved hvilken forestilling de to udkast indstilledes til kongens underskrift. Forestillingen er dateret den 10., men der er bemærket på den: »Denne forestilling gik ikke op.« I den tidligere omtalte optegnelse hedder det, at man var kommet til den formening, at det turde være rettest foreløbig at udsætte proklamationerne, »indtil våbenstilstands-conventionen var exequeret«. Fra hvem forslaget om udsættelse er kommet, har jeg ikke kunnet se, men tanken om at vente, til våbenstilstanden var trådt i kraft og bestyrelseskommissionen indsat, var jo yderst naturlig.

Med den konceptforestilling, der »ikke gik op«, bortfaldt også planen om en proklamation til holstenerne. Den optoges, så vidt ses, ikke senere for alvor, hvad der formentlig ikke var uden sammenhæng med den afgjorte modstand, som statholderskabet i Holsten rejste mod fredspræliminærerne og våbenstilstandskonventionen¹. Derimod varede det kun kort, før tanken om en slesvigsk proklamation atter kom op, denne gang rejst fra Flensborg, hvorhen Tillisch og baron Pechlin som nævnt var ankommet den 12. aug.

Den 16. oversendte Tillisch til konseilpræsidenten efter anmodning af Pechlin et af denne forfattet udkast til en prokla-

¹ I en skrivelse af 2. sept. fraråder den danske befuldmægtigede i Berlin, H. C. Reedtz, i anledning af en forespørgsel herom fra grev A. W. Moltke bestemt udstedelsen af en proklamation til holstenerne. U. Min. Alm. Korr. K. Krigen 1848—50. Korrespondancesager fra ca. Maj til Decbr. 1849.

mation til slesvigerne, for at det kunde bruges, om det fandtes »passende og hensigtsmæssig«. Tillisch bemærkede, at særlig nordslesvigerne meget skulde ønske udstedelsen af en proklamation, og han fandt det bedst, at den alene forsynedes med kongens underskrift. Endvidere ytrede han, at også oberst Hodges var meget stemt for, at en proklamation blev udstedt, og udtrykkelig havde opfordret til, at dette skete snarest muligt. Da det var Tillisch bekendt, at konseilpræsidenten allerede havde påtænkt udstedelsen af en proklamation, og han fandt Pechlins udkast »meget hensigtssvarende«, antog han, at modtagelsen af det vilde være konseilpræsidenten kærkommen.

Pechlins udkast var meget indholdsløst, og det kan man måske under de foreliggende usikre forhold kalde »meget hensigtssvarende«. Der taltes væsentlig i det om kongens sorg over de krigens ulykker, som slesvigerne havde måttet døje, og om håbet om en snarlig fred, der kunde hele de dybe sår, krigen havde tilføjet kongens lande og hjerte. Sluttelig udtalte kongen sin tak til dem, der havde vist ham troskab og hengivenhed, og sin beredvillighed til at tilgive dem, der »i den ulyksalige tid fjernede sig fra deres veje«, såfremt de vendte tilbage til ham. Udtrykket »fjerne sig fra deres veje« lå unægtelig langt fra de udtryk, Carl Moltke havde anvendt i sit proklamationsudkast! Pechlin havde forsynet sit udkast med overskriften: Trofaste slesvigere (Treue Schleswiger). Til denne overskrift kunde man vel nok fristes til at sætte et spørgsmålstegn, og et sådant er også blevet føjet til, formentlig efter udkastets modtagelse i København.

At man i København blankt skulde acceptere Pechlins indholdsløse udkast, var sikkert ikke at vente. I statsrådsmødet den 18., hvor sagen forhandlede, blev det også overdraget H. N. Clausen at lave et nyt, nemlig en sammenarbejdning af Pechlins og Carl Moltkes. 2 dage senere kunde Clausen forelægge resultatet, og man vedtog, at dette skulde indstilles til kongens billigelse, så snart man gennem Tillisch havde sikret sig, at der ikke var noget til hinder for dets udbredelse i Slesvig.

H. N. Clausens udkast, der er vel formet, og som naturligvis

var affattet på dansk, skulde blive det endelige — bortset fra nogle mindre ændringer, der senere skal nævnes. Spørgsmålstegnet ved overskriften i Pechlins udkast havde åbenbart gjort sin virkning, for Clausen har kun som overskrift: slesvigerel I lighed med Pechlin begyndte han med en omtale af krigens onder, der havde hvilet hårdt på slesvigerne (»vore troe undersætter i Slesvig«), og det tilføjedes, at de var blevet følt »dobbelt smerteligt, fordi det er borgere i samme stat, der have stået som fjender overfor hverandre«. Derpå udtaltes som hos Pechlin håbet om, at våbenstilstanden skulde være forbud om fred. Medens Moltke talte om de »talrige beboere« i hertugdømmet, der var forblevet loyale, henregnede Clausen hertil »den overveiende deel af folket i Slesvig«, og til dem udtalte kongen i varme ord sin tak. I udtrykkene om oprøret gik Clausen en mellemvej mellem Moltke og Pechlin, idet det i hans udkast hedder: »De blandt eder, som ved forlokkelsens onde midler ere blevne førte på onde veie, forglemmende den retfærdighed og mildhed, den fred og rige velsignelse, eders fædre og I have nydt under det danske kongescepter, ville være blevne belærte ved de sørgelige erfaringer, ikke i fremtiden at søge hjælpen og beskyttelsen uden hos eders lovlige landsherre«. Vendte de tilbage til ham, vilde de finde ham rede til at glemme det forbigangne. Udkastet sluttede som Moltkes med, at kongen »ved frie institutioner og en landsfaderlig regering« vilde stræbe efter at grunde og befæste alle sine undersåtters vel.

Konseilpræsidenten oversendte den 20. aug. Clausens udkast til Tillisch¹. Han omtalte, at det var Tillisch bekendt, at man allerede i længere tid havde tænkt på en kongelig proklamation, og at sagen ikke hidtil var blevet udført, beroede kun på de vanskeligheder, der vilde være forbundne med at få den udbredt i hertugdømmet. Men efter Tillisch' skrivelse af den 16. fandt regeringen, at man nu ikke mere burde opsætte sagen, og på basis af det tidligere, Tillisch bekendte, udkast samt med benyttelse af det Pechlinske var der nu lavet et nyt, det hofølgende udkast, i overensstemmelse med hvilket statsrådet fandt det

¹ Tillisch' privatarkiv. Breve fra konseilpræsidenten.

ønskeligt, at proklamationen affattedes. Forinden man imidlertid forelagde det til kongens approbation, ønskede man sig af Tillisch underrettet om, »om De måtte have noget ved samme at bemærke«, og man vilde navnlig forvise sig om, »at der ikke fra bestyrelsescommissionens side skal møde nogen hindring imod at foranstalte en sådan proklamation udbredt i Slesvig«, når den danske regering anmodede den derom. Proklamationen vilde, bemærkede konseilpræsidenten sluttelig, komme til at udgå både på dansk og tysk og i henhold til Tillisch' ytringer ikke blive kontrasigneret af nogen minister.

Den 24. sendte Tillisch det Clausenske danske udkast tilbage sammen med et nyt, der skulde blive det, som blev forelagt kongen til approbation¹. Det var det femte i rækken af udkast! Tillisch kalder det en tysk oversættelse af Clausens med de forandringer, som han efter konference med Pechlin havde troet hensigtsmæssige. Han skrev, at han troede, at det sendte udkast navnlig i 2 punkter kunde undergå en forandring »for at fjerne alt, hvad der kunde findes mere anstødeligt end aldeles nødvendigt, og for at det desbedre kunde opfylde sin hensigt at virke forsonende på alle partier«. Han anså det også for ønskeligt, at det i proklamationen udtrykkeligt antydedes, at kongen under våbenstilstanden anerkendte bestyrelseskommissionen som den til regeringen udelukkende kompetente regering. Herved kunde man afskære enhver anledning til »sådanne slutninger, som fra slesvig-holstensk side ellers muligen vilde udledes af proklamationen, navnlig med hensyn til indblanding af den danske regering i de slesvigske anliggender under våbenstilstanden«. Billigede nu statsrådet den tyske oversættelse, vilde Tillisch indestå for, at bestyrelseskommissionen vilde være rede til at søge proklamationen udbredt i hertugdømmet. Men skete der nye forandringer, vilde det naturligvis komme an på beskaffenheden af disse.

¹ Tillisch' skr. af 24. findes ved cirkulære til de fremmede diplomater af 1. sept. i pk. U. Min. Alm. Korr. K. Krigen 1848—50. Korrespondancesager fra ca. Maj til Decbr. 1849. Udkastet findes derimod ved den tidligere nævnte sag S. J. 92/1849.

De to punkter, som Tillisch navnlig ønskede ændret, var formentlig følgende: 1. Clausens »borgere i samme stat, der have stået som fjender overfor hverandre« rettedes til »sønner af de under vort scepter forenede lande, der . . .«. 2. I stedet for Clausens »som ved forlokkelsens onde midler er blevne førte på onde veie« hed det i den tyske oversættelse »som er kommen på afveje«, altså omtrent som i Pechlins udkast. — Tillisch' ønske om, at kongen skulde betone, at bestyrelseskommissionen under våbenstilstanden var den kompetente regering, gav sig udtryk i, at det i oversættelsen til slut hed, at kongen ventede, at beboerne, »så længe den nu indsatte bestyrelsescommission er i kraft«, vilde ved et lovligt og retsligt forhold bidrage til at fremme det begyndte fredsværk, og at de også »derefter« vilde understøtte ham i hans bestræbelser for landets vel.

Men foruden disse rettelser, på hvilke Tillisch i sin skrivelse udtrykkelig henledte opmærksomheden, indeholdt den tyske oversættelse enkelte andre afvigelser fra Clausens udkast. I stedet for dettes »troe undersætter i Slesvig« havde oversættelsen ». . . getreuen Einwohnern des Herzogthums Schleswig«, og for »have bevaret den undersåtlige troskabsed ukrænket« havde oversættelsen »Uns feste Treue bewährt haben«. Fremdeles var »urokkelige troskab og hengivenhed« bleven til »unerschütterliche Ergebenheit«, og »under det danske kongescepter« var ændret til »unter dem Scepter Unserer Königlichen Vorfahren«. Endelig var »ved frie institutioner« rettet til »durch von Uns zu verleihende neue Institutionen«. En vis reel betydning kan man vel kun tillægge de to sidste af disse afvigelser eller rettelser.

Tillisch' ønske om, at den tyske oversættelse uforandret måtte opnå kongens approbation, opfyldtes. Statsrådet vedtog i et møde den 26., hvor for øvrigt konseilpræsidenten var fraværende, proklamationen i Tillisch' affattelse. Proklamationen skulde trykkes i København, og hele oplaget af den sendes til Flensborg. Marineministeren, Zahrtmann, der sammenkaldte mødet, og som forinden pr. telegraf havde fået efterretning om, at bestyrelseskommissionen den 25. var installeret, meddelte efter mødet Tillisch vedtagelsen, og at udkastet vilde blive

oversat på dansk, forelagt kongen til underskrift, trykt og snarest gørligt, »måskee allerede imorgen«, tilstillet Tillisch¹. Således gik det også. Konseilpræsidenten forelagde i en forestilling den 27. kongen udkastet til approbation, og samme dag kunde han sende Tillisch et eksemplar af proklamationen på tysk og et på dansk, begge underskrevne af kongen². Ligeledes oversendtes det trykte oplag, 3000 eksemplarer. Tillisch anmodedes om, at proklamationen »ved foranstaltning af bestyrelseskommissionen for hertugdømmet Slesvig kan blive udbredt i dette hertugdømme«.

II. Afvigelserne mellem den danske og den tyske tekst.

Tillisch' forsikring om, at bestyrelseskommissionen — forudsat, at proklamationen fik den af ham ønskede form — vilde være rede til at søge den publiceret, holdt også stik. Den 29. sendte kommissionen den til alle slesvigske autoriteter (amtshuse, magistrater o. s. v.) med pålæg om, at disse snarest skulde bringe den til offentlig kundskab og sørge for, at den blev udbredt så meget som muligt³. Inden vi ser på, hvorledes dette pålæg opfyldtes, er der imidlertid en anden sag, vi skal undersøge, en sag, der fik en ikke ringe plads i den slesvig-holstenske agitation, og som medvirkede til straks fra første færd at gøre bestyrelseskommissionens stilling vanskelig. Det var de forskelligheder, som den danske og tyske tekst af proklamationen frembød.

Proklamationens tyske tekst, ja, det var den af Tillisch oversendte. Men nogen dansk tekst havde Tillisch ikke givet, og som nævnt skrev Zahrtmann den 26. til ham, at hans udkast vilde blive oversat på dansk. Denne oversættelse foretog konseilpræsidentens sekretær C. F. J. H. Liebe nu på den måde, at

¹ Se Tillisch' privatarkiv.

² Smstds.

³ Landesverw. u. Regierungs-Commissair. 3. Publication der Verordnungen.

han som basis brugte Clausens udkast — dette var det jo også, Tillisch havde »oversat« og modificeret. I Clausens udkast indførte Liebe de rettelser, hvorpå Tillisch udtrykkelig havde henledt opmærksomheden. Endvidere er rettet: »den undersåtlige troskabsed« til »troskaben« og »frie institutioner« til »nye institutioner«. Men tilbage blev, hvad der unægtelig var meget uheldigt og beklageligt, de øvrige (s. 421 omtalte) afvigelser mellem Clausens og Tillisch' udkast. Disse afvigelser kastede den slesvig-holstenske agitation sig over, idet man påstod, at man på dansk side bevidst havde »forfalsket« den danske tekst og herved benyttet sig af den omstændighed, at den preussiske kommissær, grev Eulenburg, ikke kunde dansk.

At sådanne beskyldninger savnede ethvert grundlag, fremgår af det foregående. Men i stridens hede plejer parterne ikke at tage det så nøje, og på slesvig-holstensk side har man vel troet på »forfalskningen«, skønt argumenterne for en sådan forekommer en dansk temmelig hårtrukne. Med største indignation taler professor I. G. Droysen i et privatbrev fra omkring midten af sept. om danske overgreb under våbenstilstanden, og som det første anfører han »die *verfälschte* Proklamation«¹. Rudolf Schleiden har i sine *Erinnerungen* 4. bd. (1894), s. 174 f. en længere gennemgang af afvigelserne og også udtrykket »die Fälschung des dänischen Textes«. Af den samtidige avispolemik skal jeg nøjes med at omtale en udførlig artikel i det udbredte slesvig-holstenske blad »Altonaer Mercur« for 4. sept. (nr. 416) (jvfr. 3. sept., nr. 414). Bladet havde for øvrigt den 31. aug. (nr. 410) bragt proklamationens tyske tekst, der var blevet offentliggjort i »Norddeutsche Freie Presse«.

Den nævnte artikel begynder med at hævde, at proklamationen leverer et slående bevis på den »perfidi«, med hvilken man fra dansk side går til værks, og på den »letfærdighed«, med hvilken bestyrelseskommissionen optræder. Beviset er de »væsentlige forskelle« i de to tekster, forskelle, »hvis hensigt ikke kan undgå nogen«. Først omtales den danske teksts »troe under-

¹ I. G. Droysen: *Briefwechsel*. Herausgegeben von Rudolf Hübner I, s. 566.

sætter i Slesvig« mod den tyskes »Einwohner des Herzogthums Schleswig«. Man har her, mener »Alt. Merc.«, turdet vove at ignorere »hertugdømmet« og at tale om »undersætter«, hvormed der må menes »kongelige undersætter«! Denne fortolkning i »Alt. Merc.« er unægtelig særdeles hårtrukken. Tilmed har den tyske tekst andetsteds »folket i Slesvig« uden »hertugdømmet« og den danske tekst har ligeledes på andet sted »indvånere i vort hertugdømme Slesvig«. »Alt. Merc.« udtaler for øvrigt efter sin fortolkning: »Doch dies ist nur der Anfang, es kommt besser«. Så omtales, at medens den danske tekst har »troskab og hengivenhed«, har den tyske kun »hengivenhed«. »Aber hören Sie weiter!« Og nu kommer vi til hovedpunktet, forskellen »under det danske kongescepter« og »unter dem Scepter Unserer Königlichlichen Vorfahren«. Her har man forsøgt ved det danske udtryk at inkorporere Slesvig i kongeriget, og dette betegnes af »Alt. Merc.« som »des Pudels Kern«. Endelig har den tyske tekst »durch von Uns zu verleihende neue Institutionen«, den danske kun »ved nye institutioner«, hvorved man, mener »Merc.«, kan have tænkt på den danske rigsdags medvirkning! Hertil er vel kun at sige, at hvad man kan have tænkt på, er vanskeligt at udtale sig om. Men efter den forbindelse, hvori udtrykket i den danske tekst står, må det også her være kongen, der giver Slesvig de nye institutioner. Artiklen ender med at fastslå, at de af den anførte punkter så afgjort bærer præg af at være tilsigtede og harmonerer så godt med den øvrige danske politik, »dass wir uns jeder weiteren Bemerkung darüber enthalten können«. At den danske tekst i den trykte proklamation var blevet sat foran den tyske, fremhæves selvfølgelig også. Dette var i strid med den før 1848 gældende praksis, men svarede godt til, hvordan man nu fra den danske regerings side ønskede at se på Slesvigs danske og dets tyske element.

Det lykkedes den slesvig-holstenske agitation at få sat både det preussiske medlem af bestyrelseskommissionen, grev Eulenburg, og Berlin i bevægelse i anledning af uoverensstemmelsen i den danske og tyske tekst. Allerede den 1. sept. sendte Eulenburg den danske konseilpræsident en skrivelse med en reklama-

tion¹. Han udtalte heri, at proklamationen kun havde været ham forelagt på tysk, at han ikke kunde dansk, og at han ikke kunde forudsætte andet, end at kun en ordret oversættelse var tilstedelig. Til sin dybe beklagelse var han først efter proklamationens udstedelse blevet gjort opmærksom på, at ordene »unter dem Scepter Unserer Königlichen Vorfahren« var oversat med »under det danske kongescepter« (de andre uoverensstemmelser i teksterne gik Eulenburg ikke ind på, fornuftigt nok, må man vel have lov at sige). Dette præjudicerede hele krigsspørgsmålet, mente Eulenburg, og han omtalte ophidselsen hos det slesvig-holstenske parti, hvilken vanskeliggjorde bestyrelseskommissionens stilling. Muligvis præjudicerede den danske tekst også den preussiske regerings opfattelse, og han henviste her til, at regeringspræsident G. v. Bonin, som fra preussisk side deltog i kommissionens installation, havde udstedt en erklæring i anledning af, at våbenstilstandskonventionen kun havde brugt udtrykket »i kongen af Danmarks navn« og udeladt »som hertug af Slesvig«. Eulenburg endte sin skrivelse med, at han for sit vedkommende protesterede mod enhver slutning, der vilde blive draget ud fra, at han havde tilstedt en unøjagtig oversættelse i et ham fremmed sprog. Dette havde han også meddelt sin regering.

Tillisch gav i en skrivelse til konseilpræsidenten af den 2. en kommentar til Eulenburgs protest². Denne havde, skrev Tillisch, fundet sig meget foruroliget ved den unøjagtige oversættelse samt ved, at den danske tekst var sat foran den tyske. »Jeg anseer«, bemærkede Tillisch, »nu ikke sagen for så farlig, men et ubehageligt indtryk har det gjort på de tysk- eller slesvig-holstensksindede, og dem er det naturligviis, som have henvendt sig til grev Eulenburg med deres klager og besværinger; det havde derfor vistnok været meget ønskeligt, om man havde

¹ Skrivelsen er vedlagt koncepten til svaret på den af 10. sept. U. Min. Alm. Korr. K. Krigen 1848—50. Korrespondancesager fra ca. Maj til Decbr. 1849.

² Skrivelsen findes i pk. U. Min. Alm. Korr. K. Krigen 1848—50. Korrespondanceakter vedr. Bestyrelses-Kommissionen i Slesvig. 1849—51.

holdt sig stricte til ordene og den sædvanlige form. Ved afvigelsen er intet vundet, men det danske desværre kommet i en ufordeelagtig stilling . . .«. Man skulde, hævdede Tillisch, undgå alt, som kunde antages at sigte til danisering; sådant var meget upolitisk og skadeligt.

Såvel Tillisch' som Eulenburgs skrivelse behandledes i statsrådsmøde, og man vedtog her at imødegå Eulenburgs formening om, at uoverensstemmelsen var forsættelig, ved at give ham en klar fremstilling af, hvordan den danske og tyske tekst var opståede. Dette skete ved to skrivelser fra grev Moltke, den ene, dateret 10. sept., til Eulenburg, den anden, af 12. sept., til Tillisch¹. I denne sidste var den første indlagt, og Tillisch anmodedes om at overlevere Eulenburg den.

Moltke beklagede i sin skrivelse til Eulenburg først den skete uoverensstemmelse i teksterne og bemærkede derpå, at den danske kronens rettigheder med hensyn til Slesvig lige så lidt vilde finde en ny støtte i proklamationens danske tekst, som de vilde kunne formindskes ved den af Eulenburg nedlagte protest. Dette var spørgsmål, som kun kommende underhandlinger på basis af fredspræliminærerne kunde afgøre. Han følte sig overbevist om, at Eulenburg vilde føle sig beroliget ved denne erklæring, men var for øvrigt langt fra at miskende de grunde, der havde bevæget Eulenburg til hans nævnte protestskrivelse.

I brevet til Tillisch gav Moltke en redegørelse for, hvordan den danske tekst var fremkommet, og hvordan det punkt, mod hvilket Eulenburg nu protesterede, var undgået opmærksomheden, da man efter Tillisch' anvisninger havde modificeret det Clausenske danske udkast. Moltke holdt sig overtødet om, at det allerede vilde være lykkedes Tillisch at fjerne det ubehagelige indtryk, som den omhandlede uoverensstemmelse havde gjort på greven, og han bad ham, når han overleverede Eulenburg den hoslagte skrivelse, »yderligere at forsikre ham om, hvor ubehageligt det har været mig, at en sådan ufrivillig uoverensstemmelse i de to tekster er indløbet«. Endvidere meddelte Moltke Tillisch, at han ganske delte hans anskuelse om,

¹ Tillisch' privatarkiv.

at man skulde undgå sådant, hvori man kunde lægge en hensigt om at ville danisere. Nogen særlig betydning vilde han dog ikke tillægge det, at man havde sat den danske tekst foran den tyske.

Med de her givne redegørelser og beklagelser slap konseilpræsidenten dog endnu ikke fra uoverensstemmelsen. Den 12., altså inden modtagelsen af Moltkes brev af samme dag, skrev Tillisch til ham, at både oberst Hodges og Eulenburg havde meddelt ham, at den preussiske gesandt i København, baron Werther, havde tilskrevet Eulenburg, at »Deres Excellence har sagt ham, at den danske oversættelse af kongens proklamation . . . var sendt her fra Flensborg«¹. Tillisch bad indstændig grev Moltke om snarest muligt at få denne misforståelse berigtiget. Det vilde nemlig i højeste grad skade ham både hos Eulenburg og Hodges, om de antog, at han havde mindste andel i oversættelsen. Han bad om, at grev Moltke snarest sagde baron Werther den rette sammenhæng, og at ligeledes Henry Wynn, den engelske gesandt i København, blev gjort bekendt dermed, så både Eulenburg og Hodges kunde få sandheden at vide. Især Hodges var meget fortrydelig over denne sag, forsikrede Tillisch.

Konseilpræsidenten måtte da rykke ud med nye erklæringer². Den 14. meddelte han Wynn sin korrespondance med Eulenburg og bad om, at Hodges måtte blive sat i stand til at dømme om sagen, samt oplyste, at den danske tekst ikke var redigeret i Flensborg, men i København. Dagen efter skrev han til kammerherre Reedtz i Berlin, sendte ham ligeledes genparten af korrespondancen med Eulenburg og bemærkede desuden, at baron Werther havde læst svaret af 10. sept. Dette ønskede han ligeledes meddelt den preussiske udenrigsminister, baron Schleinitz, og endvidere, at den danske tekst var redigeret i København. Efter hvad Reedtz den 9. havde indberettet, havde Schleinitz også bittert besværet sig over uoverensstemmelsen, og atter

¹ U. Min. Alm. Korr. K. Krigen 1848—50. Korr. sager fra ca. Maj til Decbr. 1849.

² Koncepterne til disse findes i den før nævnte pk.

den 16. bemærkede Reedtz i en indberetning, at Schleinitz »dolerede . . . over uoverensstemmelsen«¹.

Med konseilpræsidentens sidste erklæringer må de diplomatiske forhandlinger om uoverensstemmelsen betragtes som endt. Tillisch kunde også den 16. meddele Moltke, at grev Eulenburg fandt sig tilfredsstillet efter modtagelsen af Moltkes brev af den 10².

III. Proklamationens offentliggørelse.

Som det tidligere er bemærket, havde bestyrelseskommissionen den 29. aug. sendt de slesvigske autoriteter proklamationen med pålæg om at offentliggøre den³. Denne kommissionens skrivelse udgik henholdsvis på tysk og dansk til de respektive autoriteter. I den tyske tekst hed det, at proklamationen skulde »baldthunlichst zur öffentlichen Kunde gebracht und möglichst allgemein verbreitet werde[n]«, medens den danske tekst havde, at den skulde »bringes til offentlig kundskab og så meget som mueligt udbredes blandt folket«.

De slesvigske autoriteter bestod ganske overvejende af mænd, der i marts 1848 havde sluttet sig til oprøret. Af de forholdsvis få loyale og dansksindede, som sad dengang, var desuden i de forløbne halvandet år adskillige fordrevne og erstattede med slesvig-holstensksindede. I et brev fra Tillisch af 4. sept. (til grev Sponneck) hedder det også: »embedsmændene ere jo alle tilsammen slesvig-holstenere . . .«⁴. Af disse embedsmænd var det ikke at vente, at de med glæde skulde medvirke til udbredelsen af en proklamation, hvori der taltes om, at de var bragt på afveje og blevne belært af sørgelige erfaringer. Det skulde hurtigt vise sig, at bestyrelseskommissionens pålæg om pro-

¹ Se den s. 427 Anm. 1 nævnte pk.

² U. Min. Alm. Korr. K. Korrespondanceakter vedr. Bestyrelses-Kommissionen i Slesvig. 1849—51.

³ Landesverw. u. Regierungs-Commissair. 3. Publication der Verordnungen.

⁴ Tillisch' privatarkiv. Kopibogen.

klamationens offentliggørelse ikke blev efterkommet af embedsmændenes langt overvejende del.

I sin doktordisputats »Sverige och den slesvig-holsteinska frågan 1849—50« (1934), s. 57 udtaler Bo V:son Lundquist, at proklamationen blev »knappast någonstädes offentliggjord«. Som kilde herfor anføres Rudolf Schleidens *Erinnerungen*, IV, s. 175, hvor der på grundlag af en samtale mellem Eulenburg og den slesvig-holstenske amtmand Hansen i Tønder meddeles, at proklamationen »sei übrighens fast an keinem Orte, auch in Flensburg nicht, publicirt . . .«. Hvad der her meddeles, må opfattes som Eulenburgs udtalelser.

Det kan nu imidlertid straks fastslås, at der i hvert fald var ét sted i hertugdømmet, hvor proklamationen offentliggjordes, nemlig på Als og Ærø. Disse øer var besat af danske tropper og regeredes af den såkaldte overbestyrelseskommission. Straks efter at denne fra Flensburg havde modtaget anmodningen om offentliggørelse, skrev den (den 31. aug.) herom til amthuset i Nordborg, magistraten i Sønderborg og overinspektoratet i Augustenborg¹.

Men overbestyrelseskommissionens område var dog heller ikke det eneste sted, hvor proklamationen publiceredes. Den 31. aug. anmodede nemlig grev F. Reventlow, der havde fået overdraget overadministrationen over grevskabet Reventlow, om at få tilstillet et antal eksemplarer af kongens proklamation samt af de af bestyrelseskommissionen udstedte bekendtgørelser »såvel til egen underretning som også til fornøden bekendtgørelse i godsdistrictet«². Anmodningen opfyldtes af bestyrelseskommissionen dagen efter.

I Haderslev amt publiceredes proklamationen ganske vist ikke med det samme, men det skete dog forholdsvis kort senere. Her var den slesvig-holstensksindede C. A. T. Bruhn amtmand, men da han nægtede bestyrelseskommissionen lydighed, afskedigedes han den 9. sept. og erstattedes med konferensråd

¹ Immediat og Overbestyrelses-Commission. 1. Publica. c. Publication af Forordningerne.

² Se den s. 428 anm. 3 nævnte pk.

F. Johannsen, der havde været amtmand før marts 1848¹. Den 10. sept. sendte nu 4 bønder i Vonsbæk — et af de sogne, hvor slesvig-holstenerne havde forjaget den dansksindede præst — en klage til bestyrelseskommissionen over, »at endnu ikke det allermindste om eller fra den ny bestyrelseskommission er bleven bekendtgjort her i menigheden, hverken i kirken eller på sognegrunden²«. Hermed kunde de aldeles ikke være tjent, hævdede de. Klagen fremkaldte en skrivelse fra kommissionen til amt-huset i Haderslev og en indberetning fra Johannsen af 17. sept. Han meddelte heri, at efter den 13. var alle bekendtgørelser, der var tilstillede amthuset, øjeblikkelig blevne ekspederede til publikation. Hvad den foregående tid angik, var det at formode, at amtmand Bruhn havde tilbageholdt dem, og at han, »da kun enkelte eksemplarer forefindes, har tilintetgjort de øvrige«. Johannsen anmodede derfor om at få tilstillet det sædvanlige antal af samtlige indtil den 13. udfærdigede bekendtgørelser, hvad han også dagen efter fik, deriblandt kongens proklamation.

Lundquists udtalelse om, at proklamationen blev »knappast någonstädes offentliggjort«, er altså, som det nu anførte viser, ikke korrekt. Men at det var det overvejende antal af embedsmændene, der undlod eller ligefrem nægtede dens publikation, må vistnok betragtes som uden for al tvivl. Tillisch skrev således 2. sept. til konseilpræsidenten, at »flere embedsmænd og magistrater have tilbagesendt os kongens proklamation og negtet at bekendtgjøre den«. I »Altonaer Mercur« for 4. sept. (nr. 416) omtales det, at bl. a. Tønder og Tønning magistrater samt Tønder amthus har afvist publikationen, og i »Dannevirke« for 13. sept. siges det i en meddelelse fra Åbenrå fra den 8.: kongens proklamation og de allerfleste fra bestyrelseskommissionen udgåede lovbestemmelser er ubekendte for den største del af befolkningen. I en skrivelse af 9. sept. fra grev Reventlow gøres

¹ Sønderjydske årbøger 1899, s. 233 f.

² Klagen med de følgende akter findes i den s. 428 anm. 3 nævnte pk. Her findes endvidere en lignende klage af 6. sept. fra præsten i Hjortlund og Kalvslund over, at han ingen af bestyrelseskommissionens bekendtgørelser modtog. »Vi vente dem med længsel«, skrev han.

der endvidere opmærksom på, at publikationen af de udstedte bekendtgørelser synes at være meget mangelfuld i Sundeved, og at navnlig kongens proklamation der endnu ikke er bleven bragt til almindelig offentlig kundskab¹. Endelig skal nævnes, at i en fortegnelse over de af bestyrelseskommissionens bekendtgørelser, som var blevne behørig publicerede i Ekernefærde, fattes kongens proklamation².

Et sted, hvor man unægtelig kunde have ventet, at proklamationen var bleven bekendtgjort, var Flensborg, kommissionens sæde. Som ovenfor nævnt fortalte imidlertid Eulenburg amtmand Hansen i en samtale, der fandt sted den 7. sept., at dette ikke var sket, og han tilføjede, at »die Landesverwaltung habe das ungerügt gelassen, weil ihr Begleitschreiben nur eine Bitte, nicht den Befehl zur Publication enthalten habe«. Bortset fra, at denne fortolkning af kommissionens skrivelse af 29. aug. må betegnes som hasarderet, er ellers Eulenburgs fremstilling korrekt nok, og han måtte jo også vide det.

Dagen før den nævnte samtale havde 4 fremtrædende dansk-sindede Flensborgere i en skrivelse til kommissionen besværet sig over, at proklamationen ikke var blevet fordelt blandt indbyggerne og heller ikke publiceret i kirkerne eller oplæbet på gadehjørnerne³. Da de herom havde henvendt sig til justitsråd, borgmester Callisen, havde denne svaret, at han havde leveret de modtagne eksemplarer af proklamationen til rådstuetjeneren, og at han ikke vilde foretage sig yderligere i denne sag. Callisen havde ellers, bemærkede de 4 borgere, tidligere været særdeles ivrig for hurtigst mulig at offentliggøre enhver af »interims-regeringernes« bekendtgørelser. De bad kommissionen om at befale Callisen straks at sørge for, at proklamationen blev publiceret, samt at give ham en alvorlig irettesættelse for hans forhold. Som steder, hvor proklamationen burde oplæbes, nævnte de Rødeport, borgerforeningens og nationalbankens hus, det

¹ Skrivelsen og den deraf følgende korrespondance i den s. 428 anm. 3 nævnte pk.

² Fortegnelsen findes ved en skrivelse af 3. aug. 1850. Samme pk.

³ Akterne herom findes i førnævnte pk.

Christiansenske pakhus i Graven, Harmoniens bygning og Nørreport.

Det gik imidlertid med denne klage, sådan som Eulenburg allerede kunde meddele den 7., at kommissionen ikke fandt nogen grund til at skride ind. I en besked, der er dateret den 8. (rettet fra den 7.), meddeltes det klagerne, at da offentliggørelsen af proklamationen »ikke var befalet, men kun tilladt«, fandtes der ingen anledning til at foretage sig videre i denne sag eller til at give Callisen en irettesættelse.

Når klagen fik dette udfald, noget som Tillisch altså må være gået med til, var det vel næppe uden forbindelse med den vanskelige stilling, hvori Tillisch var bleven bragt ved de beklagelige afvigelser mellem proklamationens to tekster. Med kommissionens holdning her stemte det, når den undlod at foretage sig noget over for de andre autoriteter, der ligefrem havde afvist at publicere proklamationen. Men at Tillisch og Eulenburg i øvrigt havde i sinde at forsøge den dem tildelte opgave som hertugdømmets lovlige regering løst, skulde de vise, og kampen mellem dem og de slesvig-holstensksindede embedsmænd rasede videre. Til denne fortsatte kamp havde striden om kongens proklamation til slesvigerne været et i flere henseender betydningsfuldt forspil.

Smaastykker.

I Anledning af Prof. Knud Fabricius' Anmeldelse af Johan Plesner: *L'Émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIIIe siècle.*

Det er naturligvis med Glæde, man ser sin gamle Lærer anmelde eens Arbejde saa omhyggeligt og anerkendende som Prof. Fabricius i sidste Hefte af »Historisk Tidsskrift« anmelder min Disputats. — Paa et Par væsentlige Punkter føler jeg mig dog foranlediget til at imødegaa Anmeldelsens Kritik af min Argumentation.

Selve denne Kritiks Hovedpunkt: at mine Resultater skulde være bygget op paa for snæver en Basis, er kun tilsyneladende berettiget. — Det er sandt nok, at Redegørelsen for Forholdene i det befæstede »Castello« Passignano og i den aabne »Villa« Giogole indtager det meste af Pladsen i min Bog. Ved Siden af disse to arkæologiske Udgravninger og Rekonstruktioner har jeg imidlertid gjort mit bedste for at udtømme, hvad de kendte florentinske Kilder — Lovgivning, Dokumenter og Krøniker — i det hele udsiger om Byvandringen (pp. 95—128, 135—36, 173—78, 210—15), og denne almindelige Information taler saa klart og utvetydigt, at man burde have kunnet slutte sig til Byvandringens almindelige Karakter, selv uden at kende de to Enkelttilfælde, der er fuldt belyst, og som tilfældigvis gav Anledning til, at en Forklaring paa hele Bevægelsen blev forsøgt. — Ikke blot er »Bunden slaaet bort under Fødderne paa Davidsohns Opfattelse«, men jeg vover at paastaa, at hele denne gamle Samling af løst Gætværk og kritikløs Genfortælling omsider er blevet erstattet af Begyndelsen til en ægte, kontrollabel Viden.

Prof. Fabricius mener, at een af mine Hovedtheser skulde være, den »at Storkøbmændene kom fra Landadelens Rækker«. Saa stærk en Simplificering har jeg paa ingen Maade gjort mig skyldig i; Sætningen dækker heller ikke nogen Forestilling, der er hævdet i min Bog. Jeg har blot ment at have det tilstrækkelige Grundlag til at kunne karakterisere Byens Borgerskab — fra de største og praktisk talt ned til Bunden — som dannet ved Sammenflytning af Omegnens Jordbesiddere, adelige og uadelige, store og smaa, den gamle Teori om »La conquista del Contado« er en ren Misforstaaelse, der vender Forholdene paa Hovedet. — Hvad angaar de smaa Indvandrere, skriver Prof. Fabricius endvidere, at det vil være mere end vanskeligt at føre Bevis for, at »en Del af Købmandsstanden kan stamme fra de jævreste Lag af Bondestanden«. Selv har jeg hidtil ment, at netop dette Bevis var min Bogs egentlige Resultat, det morsomste ved mit Arbejde. — Hele det Milieu i By og paa Land, hvis Arkiver jeg har kunnet rekonstruere, ligger hovedsageligt langt under Landadelens. Det er de smaa Slægter fra Pasignano, der maa købe deres »personlige Frihed« af Herskabet, det er de smaa Selvejere fra Giogole, der vel hører til de velstillede indenfor deres egen Klasse, men som er udpræget Smaabønder i Forhold til et landadeligt Milieu. Smaa og større Gaardmænd kan vi kalde dem paa dansk; det er Folk, der i mange Tilfælde synes at glide i eet med de virkelig fattige Landboere; fra disse udskiller de nye »cittadini« sig først afgørende ved selve Byvandringen; i denne kunde kun de reelt uafhængige deltage, medens de andre, der var bundet af økonomisk og personlig Afhængighed, maatte blive tilbage paa Jorden som »cultivatores«, »laboratores«, »coloni« for de bedrestillede.

De nyindvandrede Bønder, hvis dossiers jeg har kunnet rekonstruere, hørte i Byens Erhvervsliv ganske afgjort til »de jævreste Lag«. Den rigeste af mine Giogole-Slægter karakteriseres socialt ved de mange Skomagere, der ved enhver Lejlighed optræder som Vidner til deres skriftlige Aftaler (p. 195). Man begynder i Byen som udprægede Smaahandlende, gør Forretninger i Okser, Uld eller Ost, lærer Hjelm-Smedens eller

Saddelmagerens Haandværk (pp. 195—99, 207—08). At adskillige har købt eller lejet Væve, er ogsaa sikkert nok, skønt ikke bevisligt. Kun een af disse Slægter kendes fra senere Aarhundreder som Storkøbmænd. Paa »primo popolos« Tid var den flyttet til Firenze, vistnok som Farvere (p. 209). Kan man mon, naar man er henvist til middelalderlige Arkivsager, finde frem til mere udpræget »jævne Lag«?

Yderligere maa jeg have Lov til her at berigtige en Misforstaaelse, der blev fremsat af en Opponent ved den mundtlige Handling, og som Prof. Fabricius i Anmeldelsen gør til sin: Indvandrerne fra Pasignano skulde ikke være gaaet op i de store Købmænds Klasse, men have vendt sig til »den studerende Stand«. — Ganske vist, et stort Antal af dem blev Notarer, men hvad betyder det? Man kunde tænke sig, at det betyder, de blev studerende Retslærde — men det er netop, hvad man givet ikke skal tænke sig (Disp. p. 146 ff.). Der var ganske vist nogle enkelte, der virkelig studerede Jura, de kom til at sidde som Dommere i Byens Domstole og bar Riddertitlen »Messer«. Alle de andre — Notarerne — stod blot en Haandværkslære igennem og kan sammenlignes med Flertallet af vore Dages praktiserende Sagførere. Hvad lever disse af? Hvad levede Firences Notarer af? Delvis selvfølgelig af Processer, Testamenter og Boer, men for de florentinske Notarers Vedkommende kan dette kun have været Mindstedelen af deres Virksomhed. I endnu langt højere Grad end vore Dages Jurister har de forstaaet at gøre sig til Forretningslivets Kerneceller — eller dets Edderkopper, hver i Midten af sit Spind.

C. 1290 talte Firenze efter den højest mulige Beregning c. 90.000 Indbyggere. M. H. t. Størrelsesforhold kan Byen derfor godt sammenlignes med vore Dages Aarhus, der tæller lidt over 89.000. Her og i de omgivende »Skattelyer« lever der i Dag c. 60 Sagførere, men i Firenze By levede der c. 1290 over seks Gange saa mange Notarer, ialt 377, foruden de 65 virkelig retslærde *judices* — som det fremgaar med Nøjagtighed af Jurist-Laugets bevarede og fuldstændige Matrikel (Disp. p. 148). Man skal ganske vist ikke gaa for langt ud i en Sammenligning

som denne, eet synes dog at fremgaa af den med al ønskelig Klarhed: der maa i Middelalderens Firenze have hersket en fantastisk Overproduktion af Notarer og disse maa have dannet et haabløst overtalligt Proletariat, hvis ikke Middelalderens juridiske Liv krævede et langt større skriftligt Apparat end vor Tids (hvad det ikke gjorde, tværtimod), ellers maa alle disse Notarer have forstaaet at gøre sig uundværlige i Forretningslivet. Nu er det een af den florentinske Histories store Kendsgerninger, at Juristerne som Stand var een af de mægtigste og rigeste i Byen, deres Laug indregistreredes ved Forfatningen af 1293 som Nr. 1 blandt de 7 store, foran Callimala's Højfinans og foran det vældige Klædelaug. Skal man mon tro, det var qua overtallig, proletariseret »studerende Stand«, de var naaet saa vidt? Vil man ikke gaa til denne Antagelse, har man kun den Forklaring at gribe til, at naturligvis var disse formelkyndige Vinkelskrivere uundværlige i al Industri og Handel. I min Disputats har jeg derfor regnet med Notarerne i Almindelighed som Exponenter for »l'attrait qu'exerçait la florissante vie industrielle tout entière de la ville« (Disp. p. 148) og jeg vedgaar, at for mig repræsenterer de saavel Handelsstandens højeste som dens »allerjævneste Lag«, uden at man dog altid kan anbringe den enkelte Notar med Sikkerhed.

Flertallet af mine Pasignano-Notarer hørte antageligt til i den bredeste Ende. Der var f. Ex. Ser Paganello (Genealogia G), hvis Brodersøn Niccolino blev Stamfader til den senere saa stormægtige florentinske Adelslægt Niccolini-Sirigatti, nu Marcheser af Ponsacco og Camogliano (Disp. p. 142 f.). Saavel Ser Paganello som Niccolino di Ruzza flyttede i Slutningen af det 13. Aarh. fra Pasignano til Byen, hvor de slog sig ned i Sognet San Simone i det folkerige Arbejderkvarter »la citta rossa«, den røde By ved Sta. Croce. Andre Notarer fra Pasignano bosatte sig i Forretningslivets Centrum, ved begge Ender af Ponte Vecchio (Gen. E., M.), atter andre genfinder vi i fattigere Bysogne i det sydlige Oltrarno (Gen. L.). Vi ved ikke, om nogen af dem blev »Storkøbmand«, men at de absorberedes af Erhvervslivet i Almindelighed, er sikkert nok. — Saa vidt jeg kan se, er alle

Samfundsklasser repræsenteret blandt mine Indvandrere, idet dog de helt besiddelsesløse iflg. Sagens Natur er daarligst repræsenteret (Disp. p. 186 f.). Hovedpersonerne i min Bog tilhører helt gennemgaaende »de jævreste Lag« af det besiddende Borgerskab.

Det er fristende for mig med det samme at gaa ind paa andre af Anmeldelsens Indvendinger. Jeg skal dog blot bemærke, dels, at jeg har citeret Davidsohns Statistik over »Borge« uden at antyde, at den skulde være fuldstændig (tværtimod), blot for at give et Indtryk af, hvor anseelige Tal det drejer sig om, dels endelig, at naar jeg betegner den økonomisk-juridiske Skole som præget af »discipline philosophique« og netop ikke som »scientifique«, ligger der heri et Forsøg paa en Karakteristik af denne italienske Skole og desuden en Kritik af dens Metode.

Johan Plesner.

Svar.

Jeg skal indskrænke mig til ganske faa Bemærkninger i Anledning af den Antikritik, der ovenfor er blevet rettet mod min Anmeldelse af »L'émigration de la campagne« her i Tidskriftet (10. R. III, 281—287). Paa den ene Side er det jo uigen- driveligt, at selv om Materialet til at studere middelalderlige Forhold i Firenzes Omegn maa forekomme os stort, hvis det sammenlignes med det tilsvarende for t. Eks. Danmarks Vedkommende, er det omvendt meget lille, hvis man lægger det ved Siden af, hvad man raader over for Europa i Almindelighed i de tre sidste Aarhundreder. Det florentinske Materiale bestaar af to nogenlunde fuldstændige Lokalarkiver; — hvorfor skal iøvrigt Arkivundersøgelser nu af Forf. betegnes som »arkæologiske Udgravninger og Rekonstruktioner«? — hvortil saa for hele det øvrige Omraade kun kommer en Del spredte Dokumenter og Krønikenotitser. Selv en Engel fra Himlen vil ikke paa Grundlag af et saadant Stof kunne naa til sikre Resultater, der gælder for alle de mange Lokalcenter, som fandtes i Firenzes

»contado«; meget mindre kan det gælde om en Nutids-Historiker, selv naar han er saa vel udrustet til sin Gerning som Bogens fortræffelige Forfatter. Ultra posse. . . .

Paa den anden Side vilde det gøre mig ondt, hvis jeg havde udtrykt mig saa utydeligt, at Forf. med Rette kunde tillægge mig den Mening, at »det vil være mere end vanskeligt at føre Bevis for, at en Del af Købmandsstanden kan stamme fra de jævne Lag af Bondestanden«. For det første vil man ved at slaa op paa Anmeldelsens Side 286 Linje 9 se, at jeg ikke har sagt »Bevis for«, men »Bevis for eller imod«. Men Hovedsagen er, at det tydeligt nok ses, at jeg her taler om de afhængige Fæstebønder (coloni) fra de ubefæstede »villae«, der virkelig udgør »de jævne Lag af Bondestanden«, derimod ikke om de frie Selvejrbønder, saaledes som Forf. mener. Det synes mig en Svaghed ved Dr. Plesners Undersøgelse, at han savner Blik for Tilstedeværelsen i Firenzes Contado af disse coloni, der ikke kan have haft mindre Betydning end de tilsvarende Fæstebønder i Bolognas Opland. Disse florentinske Fæstebønders Udvikling er ikke belyst i hans Bog, og det er vel muligt, at den ved nærmere Undersøgelse kan vise sig at bestyrke den gamle Davidsohnske Theori, som Forfatteren nu mener fuldstændigt at have aflivet.

Hvad derimod Selvejrbønderne angaar, lader mine Ord formentlig ikke Mulighed for nogen Tvivl. Paa Anmeldelsens S. 284 L. 24 staar der udtrykkeligt, at Dr. Plesner »paaviser«, at de der flytter ind til Firenze, er Flertallet af »Jordejerne« over Hovedet; og samme Side L. 33, at »Firenzes Storborgere er netop identiske med disse indvandrede Adelsmænd og Grundejere«. Under disse Forhold kan der umuligt i Ordene S. 285 L. 35, at »Storkøbmandene kom fra Landadelens Rækker«, ligge nogen Benægtelse af, at de almindelige Købmænd paa deres Side »kom fra Selvejrbøndernes Rækker«.

Endnu kun to Smaa bemærkninger. Jeg har ikke (S. 285 L. 31) gjort den Bemærkning om den studerende Stand, som under Forsvarshandlingen fremsattes »fra anden Side«, til min, men jeg har kun peget paa, at den ikke bekræfter Forfatterens

These. Endelig maa jeg stadig finde det uheldigt af ham at tillægge Davidsohns Kastelfortegnelser nogen som helst Betydning. Det er ikke gjort med nu at indrømme, at de er ufuldstændige, men dog »giver et Indtryk«. Naar man vilde sammenligne Lister over de Kasteller, som nævnes i Dokumenter i de forskellige Aarhundreder, og var klar over Listernes Ufuldstændighed, maatte man i hvert Fald have Grund til at antage, at den samme Kvotient manglede for hvert Aarhundredes Vedkommende. Det modsatte er Tilfældet. Den rene Tilfældighed foreligger.

Knud Fabricius.

Oversigter.

Hanseforskning efter Verdenskrigen.

Det er vanskeligt at give begrebet hanseatisk historie en bestemt afgrænsning. I snævrere betydning behandler den de politiske og økonomiske korporations- og samlingsideer indenfor de nordtyske handelsbyer: hansekompagnierne i London og Visby i det 12. og 13. aarhundrede, udviklingen af politiske byforbund med kulminationen i Kölnerkonføderationen af 1367, derefter indtil reformationen rivaliseringen og splittelsen i smaa og lokale forbund og de mange forgæves samlingsbestræbelser, i det 16. aarh. desuden kampen for opretholdelsen af byernes økonomiske position og eksistens, og endelig opløsningen, kort sagt: alle de økonomiske, politiske og retslige forhold, der var genstand for forhandling paa hansedagene, hvis recesser indtil den sidste hansedag i 1669 er et godt barometer for enhedstankens styrke.

Taget i denne betydning bliver hansehistorie et meget variabelt udsnit, saavel geografisk som indholdsmæssigt. Mere praktisk er det derfor i denne oversigt at udvide begrebet, saa at det kommer til at omfatte det politiske, retslige, økonomiske og kulturelle sammenspil indenfor det afgrænsede geo-politiske omraade, der gaar fra Brügge i vest til Novgorod i øst, fra Bergen i nord til Köln og Krakau i syd, med centrum i Lübeck og de øvrige vendiske stæder, men med traade endnu videre ud; med andre ord: den historieforskning, hvis centralorgan efterhaanden er blevet Hansischer Geschichtsverein, ikke alene foreningens egne publikationer, men suppleret med dens udførlige litteraturkronik *Hansische Umschau*, der efter Verdenskrigen

slutter hvert bind af foreningens tidsskrift *Hansische Geschichtsblätter*.

Hansischer Geschichtsverein har gennemløbet en udvikling fra den snævrere til den mere omfattende arbejdsmark. Den stiftedes 1870 paa initiativ af G. Waitz og K. Koppmann; dens omraade begrænsedes først til middelalderen, og hovedopgaven blev at udgive de middelalderlige kilder, først og fremmest fortsættelsen af *Hanserecesse*, hvis første afdeling (1256—1430) det Bayerske Videnskabernes Selskabs historiske kommission havde paabegyndt, men dernæst ogsaa *Hansisches Urkundenbuch* og publikationsserien *Hansische Geschichtsquellen*, der skulde indeholde henholdsvis dokumenter og større, afsluttede kildekrifter; den sidste serie kom snart til ogsaa at omfatte fremstillinger og fik derefter navnet *Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte*. Derimod falder de klassiske fremstillinger, D. Schäfer: *Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark. Hansische Geschichte bis 1376* (1879) og E. Daenell: *Die Blütezeit der deutschen Hanse 1356—1478*. I—II (1905—06) udenfor foreningens publikationer; udgangspunktet var dog i begge tilfælde prisopgaver, der var stillet af foreningen.

Tidligt begyndte man dog at interessere sig for at udvide foreningens felt; allerede i 1880erne fik udgiveren Höhlbaum gennemført, at man ogsaa skulde medinddrage den senhanseatiske tid i foreningens udgaveserier, og der opstod en ny række, *Inventare Hansischer Archive*, der indeholder Köln (ved Höhlbaum selv) og Danzig (af Simson, forfatteren til en ypperlig monografi af byen), begge omfattende aarene 1531—91; af endnu større interesse er seriens sidste publikation Rud. Häpke: *Niederländische Akten und Urkunden 1531—1660*. I—II (1913—23). I form af register og udtog er et stort materiale her gjort tilgængeligt.

Det var dog især professor Dietrich Schäfer, der arbejdede for at udvide foreningens omraade og give den en mere central plads indenfor historisk videnskab. Efter at han i 1903 var indtraadt i foreningens bestyrelse, udsendtes der fra 1908 under hans ledelse en ny serie, *Abhandlungen zur Verkehrs- und See-*

geschichte. Selv om foreningen saaledes mere og mere blev midtpunktet for nordeuropæisk økonomisk og baltisk politisk historie, bevarede den dog samtidig sin karakter af at være en lokal-historisk forening, indenfor hvis udstrakte grænser man søgte at genoplive en romantiseret hanseatisk samhørighedsfølelse. For at tilfredsstille denne trang paabegyndtes der omtrent samtidig et par mere populære serier *Hansische Pfingstblätter* (siden 1905) og *Hansische Volkshefte*, der dog ogsaa ofte indeholder afhandlinger af videnskabelig interesse.

Indtil sin død i 1929 satte professor Schäfer sit tydelige præg paa foreningens arbejder. Hans forsken var »auf Tatsachen gerichtet«; det gjaldt først og fremmest om at finde stoffet frem og samle en stor sum af positiv viden, mens ideudviklingen og den konstruktive opbygning af sammenhæng foreløbig blev stillet i anden række. Ingen af Schäfers elever naar deres mester i omspændende interesser og omfattende viden, men de har hver paa sit felt vundet dybere forstaaelse og set udviklingssammenhængen klarere. Schäfers arvtager som politisk historiker blev Rud. Häpke, hvis speciale blev den senhanseatiske tid, navnlig hansens forhold til riget og til Nederlandene, som han skildrer detailleret, men samtidig med udpræget sans for den økonomiske baggrund for de stridende ideer og interesser (især i *Die Regierung Karls V. und der europäische Norden* (1914) og for den geografiske sammenhæng, der mere og mere tiltrak sig hans interesse. Hans hovedværk paa dette felt blev afhandlingen *Die Entstehung der holländischen Wirtschaft* med den talende undertitel *Ein Beitrag zu der Lehre von der ökonomischen Wirtschaft* (1928), der udkom som Beiheft 1 i en serie *Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur*, han som professor i Marburg oprettede til egne og elevens arbejder. Denne afhandling er et tilløb til at følge den teori om samspillet mellem et lands naturlige forhold og dets organisationsformer, som han kort forinden havde fremstillet i afhandlingen *Die ökonomische Landschaft und die Gruppenstadt in der älteren Wirtschaftsgeschichte* (Aus Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart 1928). Hans egentlige arbejdsfelt var dog den økonomiske politik og den rene økono-

miske historie. Han havde planlagt en udførlig fremstilling af de økonomiske forbindelser mellem riget og hansen i sidste halvdel af 16. aarh., men kun et forarbejde blev færdigt (*Reichswirtschaft und Hanse nach den Wiener Reichsakten des 16. Jahrhunderts* i Hans. Gbl. 1925). Samtidig arbejdede Håpke paa en kortfattet lærebog i »Wirtschaftsgeschichte«, hvis 1. del (1922), der prægedes af Håpkes mange nye ideer og selvstændige meninger, gik frem til 1800; (fremstillingen er fuldført af E. Wiskemann med Bd. II: 1800—1933 i 1933). Men Håpkes arbejdskraft svarede ikke til hans utrættelige initiativ; 1920erne igennem kæmpede han med et svigtende helbred, og allerede i 1930, aaret efter Schäfer, døde han.

Jævnside Håpkes maa især nævnes to andre navne som den hanseatiske forsknings ledere, professorerne Walther Vogel og Fritz Rörig; den første af disse blev Schäfers arvtager som søfartshistoriker, mens Rörig oparbejdede et speciale i ren byhistorie og handelsteknik; (om disse se nedenfor).

Ved Verdenskrigens udbrud var den hanseatiske forenings store publikationsrækker nogenlunde afsluttede. Recesserne naaede i 3 afdelinger (27 svære bind) frem til 1530, og Urkundenbuch i 11 bind frem til 1500, det maal man havde sat sig, dog med en lakune for aarene 1433—50 (bd. VII). Recesserne fortsætter imidlertid helt op til den sidste hansedag i 1669, og udgivelsen af disse, der skal udgøre 4. og sidste række, er forlængst overdraget til arkivmanden dr. G. Wentz (i Hist. Tidsskr. kendt fra afhandlingen »Christian II's Vinterfelttog i Vigen 1532«, nærværende bind s. 42 ff. Manuskriptet til de to første bind (1531—37) er gjort færdig til trykning, men den økonomiske krise har stadig hindret udgivelsen; der vil her findes meget værdifulde bidrag til den bevægede Grevefejde-tid, som alle undersøgelser til trods endnu ikke er fuldt oplyst, og med ikke mindre interesse maa man imødesee forhandlingerne forud for Speyertraktaten i 1544 og navnlig Odensetraktaten i 1560. Det manglende bd. VII af Urkundenbuch er nu ogsaa forberedt til trykning, men holdes ligeledes tilbage af mangel paa pengemidler.

De store lokale tyske »Urkundenbücher« (for Mecklenburg, Pommern, Lübeck, Bremen o. s. v.) var før krigen ført langt op i tiden, men er med undtagelse af *Hamburgisches Urkundenbuch* ikke blevet fortsat; den sidste er nu med 2. og 3. levering af bd. 2, der udgives af H. Nirrnheim, ført op til aar 1330. Byen Kölns store arkivskatte er for middelalderens vedkommende blevet gjort tilgængelige i en meget smuk og værdifuld udgivelse *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, udg. af Bruno Kuske i Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde XXXIII (4 bd. 1917—34). For den ældre periodes vedkommende er det for største delen genoptryk, men for den yngre middelalder er det meste nyt; vigtigst er de fra 1367 bevarede bysbøger, som danner hovedstammen.

De tyske arkiver rummer store samlinger af toldregistre, saavel fra middelalderen som fra den nyere tid; for den økonomiske historie er disse ikke mindre vigtige end dokumenterne, idet de navnlig kan danne grundlag for kvantitative eller i hvert fald mere sikre vurderinger af handelsomsætningen; men de er kun blevet gjort tilgængelige i langt mindre omfang og er forholdsvis sjældent benyttet. Fra middelalderen er den hanseatiske »Pfundzoll«, der benyttedes til en række fællesforetagender, særlig bekendt; foreløbig er registrene for Lübeck og Hamburg, der er bevaret for en række aar fra hanseforbundets storhedstid (indenfor aarene 1368—1400), af størst videnskabelig betydning. Disse toldregistre blev første gang benyttet af O. Wendt i dissertationen *Lübecks Schiff- und Warenverkehr in den Jahren 1368 und 1369* (1902), men denne afhandling er nu ikke mere fyldestgørende. Efter Verdenskrigen har de været genstand for nye undersøgelser af to forfattere, der bedre har forstaaet kildernes særlige karakter, først C. Weibull med afhandlingen *Lübeck och Skånemarknaden* (1923) og navnlig Wilh. Koppe i hans dissertation, der indgaar som første del af hans *Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert* (Abhandlungen zur Handels- u. Seegeschichte. Neue Folge, Bd. II (1933)); sml. s. 317. Koppe har her kunnet drage nytte af de iagttagelser, som dr. Georg Lechner har gjort under forberedelsen til deres

udgivelse. Af denne udgave er nu fremkommet det første bind *Die Hansischen Pfundzollisten von 1368* (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. Neue Folge, Bd. 10. 1935), i hvis forord professor Rörig har skrevet en ypperlig redegørelse for kildegrundlaget. De hamburgske toldregistre har allerede længe været udgivet af Hamburgs nuværende Staatsarchivar H. Nirnheim, der har forsynet dem med fortræffelige indledninger; *Das Hamburger Pfundzollbuch von 1369* kom allerede i 1910, mens den tilsvarende for aarene 1399/1400 først fremkom i 1930. Den sidste publikation er dog ikke af saa stor betydning som den første; for dels var aarene unormale paa grund af krigen med Nederlandene, dels og navnlig viser det sig, at materialet er alt andet end fuldstændigt. Sammenligningen med 1369, der lægger for dagen, at handelsbalancen i følge toldregistrene skulde være faldet til ca. en trediedel, mens priserne gennemgaaende var steget stærkt, kan man derfor ikke tillægge megen vægt.

Tiden efter Verdenskrigen har for den egentlige forsknings vedkommende været præget af specialundersøgelser; naar undtages kortfattede og populære oversigter har endnu ingen haft mod til at sammenfatte de sidste aartiers resultater til en samlet fremstilling. De historiske bidrag spænder over hele skalaen fra specifik videnskab til populær lokalhistorie, og forfatterne rækker paa samme maade fra de mest ansete faghistorikere over elevarbejder (dissertationer) til udprægede dilettanter. I denne oversigt vil der selvforstaaelig fortrinsvis blive taget hensyn til faghistorikerne, men alle lokalhistoriske bidrag vil dog ikke blive udeladt, idet de ofte bygger paa nyt og vigtigt materiale. De omraader, indenfor hvilke man især har arbejdet, ligger udenfor hansens politiske stormagtstid; det er fortrinsvis hansens forhistorie, de økonomiske og geografiske betingelser, men dernæst ogsaa forfaldsperioden, og emnemæssigt er man mere og mere drejet bort fra magtpolitik og handelspolitik til at behandle de konkrete tilstande, selvfølgelig først og fremmest paa de økonomiske omraader: forstaaelsen af organisationsformer og

teknik, samtidig med at man er begyndt paa mere eksakt at give det historiske forløb et kvantitativt udtryk.

Forskningen sætter ind tidligt i hansens forhistorie og behandler Østersølandenes tilstand i slavisk tid tilbage til vikingetiden. Arkæologerne har foretaget talrige undersøgelser paa Østersøens sydkyst, fra G. Schwantes *Hedeby*-gravninger i vest over *Alt-Lübeck*, *Arkona*, videre over de omtvistede handelspladser *Vineta* og *Jumme* til Wulfstans *Truso* og endelig til svenskeren Birger Nermans udgravninger af vikingetidens talrige nordiske bosættelser i de *baltiske* provinser fra Finland til Königsberg. Gravningerne har afdækket bysamfund af meget primitiv struktur, undertiden uden egentlig byplan, men med de enkelte huse i spredte og uordnede grupper. Fundene har i mange tilfælde været overordentlig stofrige og af et saadant slægtskab, at de afslører en kraftig kulturekspansion og en intim kultursammenhæng mellem Østersøens forskellige egne. Birger Nerman har, især i *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngerer Eisenzeit* (Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 40; 1, 1929) og for den følgende tid i det svenske tidsskrift *Rig*, bd. 10 og 12 (1927 og 1929), hævdet eksistensen af et mægtigt svensk Østersøvælde, langs kysten nord og øst om til egnene omkring Danzig og imod vest det velkendte Sveavælde i Syddanmark til Hedeby. Kultursammenhængen er utvivlsom, men i hvilket omfang der ligger politisk magt og erobring bagved, er endnu ikke afklaret.

Af andre enkeltundersøgelser skal især fremhæves den store tyske arkæolog Max Eberts monografi over *Truso*, som han trækker ud af sagnets mørke, idet han lokaliserer den til en rig kulturplads ved en bugt til Draussensee i nærheden af Elbing. Endvidere skal nævnes W. Vogels afhandling *Das Emporium Reric* (i festskriftet til Halvdan Koht 1933); heri argumenteres der for, at handelspladsen Reric har været et Alt-Lübeck beliggende ved Travemundingen.

De rent historiske undersøgelser søger ogsaa at vinde nyt land og sikrere fodfæste. Navnlig professor Vogel har forsøgt

at se vikingetiden i sammenhæng med handelsstrukturen; dette synspunkt er allerede anslaaet i den store monografi fra 1906 *Die Normannen und das Fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799—911)*, men først i de seneste aar er det blevet den bærende ide. Tydeligst fremgaar det af et tankevækkende foredrag (trykt i *Zeitschr. d. Gesellschaft für Erdkunde* 1931), i hvilken han identificerer handelsbønder (farmænd) med vikinger, medens han til fordel for en kulturgeografisk metode polemiserer imod den rene retshistorie; senere har Vogel i et endnu utrykt foredrag 1935 søgt at tolke selve navnet viking som en mand, der tilhører en handelsplads, vicus.

En kort, men klar udsigt over hovedpunkterne i den førhanseatiske periode med kritisk redegørelse for tidligere forfattere, men ogsaa med selvstændige synspunkter, er tilvejebragt af professoren i historie i Greifswald A. Hofmeister i *Der Kampf um die Ostsee vom 9. bis 12. Jahrhundert* (Greifswald Universitätsreden, Heft 29 (1931)). Heri fastslaaes det, at kampen om dominium mare Balticum er geografisk bestemt og har ældgamle rødder. Som den store kender af monumenterne lægger Hofmeister den moderne kildekritiks principper til grund for sin vurdering: det er fundene og dokumenterne, der har prioritet, mens skildringer som Jomsvikingasagas henlægges til romanernes verden. En betydelig særstudie er Hofmeisters afhandling *Heinrich der Löwe und die Anfänge Wisbys* (*Zeitsch. d. Vereins f. Lübeckische Geschichte u. Altertumskunde*, Bd. 23 (1926)), der imod Sv. Tunberg (*Visby-Lübeck* i *Historiska studier* t. Ludvig Stavenow 1924) paa nyt grundlag vender tilbage til den gamle opfattelse af Visby, specielt angaaende forstaaelsen af den udaterede og stærkt omstridte traktat mellem Henrik Løve og gotlænderne. Mens Tunberg daterer den til 1163 og placerer den omtalte tyskernes foged til Lübeck, sætter Hofmeister tiden til 1161 og fører paany fogeden til Visby, til den tyske købmands koloni der, og først nu, nogle faa aar efter Lübeck og paa tysk initiativ, opstaaer Visby som egentligt bysamfund.

For det vestlige hansekontor, i London, modbeviser M. Wein-

baum i en undersøgelse i Hans. Gbl. 1928 *Stalhof und Deutsche Gildhalle zu London* Lappenbergs gamle rekonstruktion, at den Kölnske Stalhof i 13. aarh. skulde være udvidet til at blive en almindelig tysk hanse. Engelsk materiale, særlig bysbøger fra London, viser, at de begge eksisterede side om side, langsomt tilkæmper den tyske sig ligestilling, derefter konkurrerer de heftigt indbyrdes, men forholdsvis hurtigt bliver det almindelig tyske kontor dominerende.

For den tidlige periode skal endelig nævnes et par elevarbejder (dissertationer) med rent politisk emne, ikke saa meget paa grund af deres historiske værdi, som fordi de delvis behandler et dansk emne, nemlig Hofmeisters elev C. Hamann: *Die Beziehungen Rügens zu Dänemark von 1168 bis zum Aussterben der einheimischen rügischen Dynastie 1325* (1933) (jvf. S. 292 f.) og Kielerdissertationen 1932 Paul Kallmerten: *Lübische Bündnispolitik von der Schlacht bei Bornhöved bis zur dänischen Invasion unter Erich Menwed (1227—1307)*. Kallmertens arbejde, der uddyber prof. Fr. Rörigs jubilæumsforedrag *Die Schlacht bei Bornhöved* (Lübeck 1927), undersøger især rivaliseringen mellem Lübeck og Visby; den geografiske beliggenhed bevirker, at Lübeck bliver den sejrende økonomisk, derimod er det lybske borgerskab for svagt til at gennemføre det politiske maal: et byforbund under Lübecks ledelse.

Hansehistoriens vigtigste forskningsomraade i nyere tid er dog den tyske kolonisation af det slaviske omraade og af Østersøens østligste dele og den dermed forbundne bydannelsesproces. Foregangsmanden paa dette felt er Fritz Rörig, i mange aar professor i Kiel, men i 1935 forfremmet til Berlineruniversitetet. Ud fra den sunde erkendelse, at det kun igennem detailleret fordybelse i enkeltproblemer er muligt at skaffe sig tilstrækkelig viden og forudsætning for at generalisere ved behandlingen af hovedproblemerne, har Rörig i den sidste snes aar vandret vejen fra lokalhistorien til den verdenshistoriske sammenhæng. Som udgangspunkt dykkede Rörig ned i Lübecks arkivalier for at finde betingelserne for byens fremkomst og udviklingsgangen i

dens ældste historie samt de fremherskende aarsager. Og eksemplet var godt valgt, for selv om Lübeck ikke var den fremherskende bytype, var den dog udgangspunktet for bydannelsen ved Østersøen og blev siden det politiske midtpunkt for hansen og hele middelalderen igennem centret for handelen mellem øst og vest; tilmed er dens arkivalier bevaret i overordentlig rigt maal.

De vigtigste af Lübeck-studierne siden 1915 har professor Rörig samlet i *Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte* (Schriften der baltischen Kommission zu Kiel, Bd. IX, 1928), ialt 8 vægtige afhandlinger. Kronologien i de enkelte bidrag tegner en dobbelt udviklingslinie: foruden tendensen fra det specielle til det generelle ogsaa en fortsat voksen mere og mere bort fra rets- og forfatningshistorie til ren økonomisk og social historie, idet kildegrundlaget samtidig skifter fra privilegier og forordninger og lignende dispositive kilder til »Stadtbücher«, dokumenter og andre vidnesbyrd om konkrete tilstande. Denne udvikling kommer tydeligst til orde i hans behandlinger af bydannelsens faktorer, dette evindelige diskussionsemne, der i de sidste hundrede aar har affødt en lang række skoler: Romanister, Hofrecht-, Gilde-, Markt-, Landgemeinde- og Markrecht-teorierne og derefter v. Belows, Rietschels og Sombarts forskellige skoler. Om dette problem handler de to første afhandlinger, *Lübeck und der Ursprung der Ratsverfassung* (1915) og *Der Markt von Lübeck* (1921) og endelig den sidste *Die Gründungsunternehmerstädte des 12. Jahrhunderts* (1926); hertil slutter sig endelig i større sammenhæng fremstillingen af *Die europäische Stadt* i Propyläen-Weltgeschichte. Det vægtigste af disse bidrag er nr. 2 om Lübecks torv; ud fra en detailleret analyse af Lübeck »Oberstadtbuch«, der er en grund- og rentebog for tiden før og efter 1300, bestemmes ejendomsforholdene i bykernen og retningslinierne i de talrige afhændelser. Sælgerne er stadig et meget snævert bypatriciat, og blandt køberne optræder selve byen. Ved at føre denne linie længere tilbage opstiller Rörig sin berømte teori om et »Gründungsunternehmerkonsortium«, en ret stor kres af familier, muligvis en gildemæssig sammenslutning, der bevidst har grundlagt byen som formidler af den allerede

tidligere livlige handelsudveksling mellem Nord- og Østersø. Dette »konsortium«, der antages at have dannet grundstammen i det senere byraad, har indbyrdes delt byomraadet i store stokke, af hvilke de oppebar grundrente (census areales). Denne teori, der har høstet stor anerkendelse og tilslutning, men ogsaa fremkaldt skarp kritik (bl. a. af G. v. Below), har Rörig dog ikke villet ophøje til universalteori for bydannelse. I sin rene form gælder den i Nordeuropa egentlig kun Lübeck selv (1158); forud for den gaar en periode, hvor en byherre er grundlægger (bl. a. af Köln og Goslar) og indkræver grundrente.

For Østersøbyernes vedkommende er der efter den tid, da Lübeck blev grundlagt, først en periode, i hvilken byen selv (raadet) ejer torveomraadet lige fra anlæggelsen (Rostock, Stralsund og Wismar), og derefter, men endnu i den store bydannelsesperiode i det 13. aarhundrede, er det fortrinsvis landsherren, der er grundlægger.

En udførlig afhandling af Dortmunds arkivar Louise v. Winterfeld: *Versuch über die Entstehung des Marktes und der Ursprung der Ratsverfassung in Lübeck*, Zeitschr. d. Vereins f. Lübeckische Gesch. u. Altertumskunde XXV (1929) uddyber Rörigs teorier, men lægger endnu større vægt paa købmandsgildernes bydannende betydning.

De mecklenburgske byers opstaaen er særlig undersøgt af Karl Hoffmann i en besvarelse af en prisopgave fra Rostock Universitet, trykt under titelen *Die Städtegründungen Mecklenburg-Schwerins in der Kolonisationszeit vom 12. bis zum 14. Jahrhundert* (1930). Ud fra en historisk, topografisk og byplanmæssig gennemgang af landskabets 45 byannelser før 1400 (deraf 29 i perioden 1218—75) bekræftes Rörigs Unternehmerkonsortium-teori for en række tilfælde, idet en stor del er opstaaet som købmandskolonier; de fleste synes dog opstaaet uden nogen egentlig plan, især af slaviske (16) og tyske landsbyer (13).

Ogsaa i de moderne undersøgelser af de westfalske byer har man forladt de gamle enhedsteorier, samtidig med, at man har vundet en langt dybere forstaaelse af den økonomiske og sociale

sammenhæng. Det viser sig hos R. Koebner i hans grundige monografi over Köln *Die Anfänge des Gemeinwesens der Stadt Köln* (1922), og de forskellige typer fremgaar med den største tydelighed af Hans-Joachim Seegers dygtige dissertation *Westfalens Handel und Gewerbe vom 9. bis 14. Jahrhundert* (Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur hrsg. v. R. Häpke. Bd. 1, 1926), der samtidig med at understrege Westfalens store betydning for hansedannelsen under stærk polemik mod S. Rietschel viser, at bydannelsen i Westfalen var afhængig af den lokale omsætning; de fleste byer er langsomt udviklet af landsbyer, og kun en ganske lille gruppe kan henregnes til købmandsforetagender.

De mange bydannelser ved Østersøen er udtryk for en kraftig befolkningsmæssig og økonomisk ekspansion til Østersølandene, der nok tidligere har været iagttaget, men først i det sidste aarti er blevet nærmere undersøgt. Bevægelsens udgangspunkt er navnlig Westfalens byer, og Lübeck blev den vigtigste station paa vejen. Udviklingen begyndte som en handelseks-pansion, men efterfulgtes snart af en tæt udvandring af driftige unge købmænd, der som pionerer slaar sig ned i de nye byer; denne udvandringsbølge fortsættes, ogsaa efter at handelens hovedlinie over Lübeck er drejet fra Köln via »Hell«-vejen mod nord til Brügge via Hamburg, ja, den hænger muligvis sammen med denne omlægning. De grundlæggende studier derom er foretaget af Rörig, først i »Hansische Beiträge«s nr. 3: *Lübecker Familien und Persönlichkeiten aus der Frühzeit* (1924), men derefter navnlig i to foredrag, det første *Die geistige Grundlage der Hansischen Vormachtstellung* (Hist. Zeitschr. Bd. 139), hvor han fremhæver den tyske købmands kraftige pionertrang og dristige initiativ¹, og dernæst i det samlende foredrag *Rheinland-Westfalen und die deutsche Hanse* (tr. Hans. Gbl. 1933), i hvilket han ogsaa giver bevægelsen en social forklaring: kun gennem udvandring var det muligt for dygtige unge af underklasserne

¹ Denne fremhæven af en særlig tysk hanseand er understreget i et nyt foredrag, trykt i »Vergangenheit und Gegenwart« (1935) under titlen: *Die deutsche Hanse. Wesen und Leistungen.*

at hæve sig op i købmandspatriciatet, først i det fremmede, men senere ogsaa i moderbyen.

Allerede Rörig begyndte at tage personalhistorien i sin tjeneste, og hans elever har uddybet denne metode og gjort den til en meget vigtig hjælpevidenskab. Begrænset til et enkelt aarhundrede og til en enkelt handelslinie, Lübeck-Stockholm i 14. aarh., er det tyske fremstød blevet belyst meget indgaaende og med en sjælden forstaaelse af samspillet mellem de personlige og økonomiske forbindelser af den ganske unge Wilhelm Koppe i *Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrh.* (1933) (sml. s. 317). I afhandlingen *Die Bevölkerungsverschiebung aus den altdeutschen Städten über Lübeck in die Städte des Ostseegebiets* (Zeitschr. d. Vereins f. Lübeckische Gesch. u. Altertums-kunde XXVII, 1933—34) har E. G. Krüger derimod specielt udskilt selve udvandringen og belyst den i hele dens geografiske sammenhæng. Særlig vigtig er den specielle del, der by for by følger hver enkelt slægt tilbage til de gammeltyske byer i vest; dette udførlige materiale tillader slutninger af stor værdi, det viser ikke alene, at Lübeck næsten altid er gennemgangsleddet, men bekræfter, at Koppes paavisning for Stockholm, at den lybske købmandsstand i stort maalt rekruteredes af handelsknægte, der har vundet sig kapital og position i kolonilandet, har almindelig gyldighed. Værdien af Krügers afhandling forøges af et udførligt person- og slægtsregister.

For selve Lübeck er der offentliggjort et overmaade interessant materiale, der viser sammensætningen af byens borgerskab i dens ældste periode, nemlig A. Reimpeel: *Die Lübecker Personennamen unter bes. Berücksichtigung der Familiennamenbildung bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (1929). Heraf kan der vindes et vist kvantitativt maalt for forbindelsen bagud til Westfalen: over halvdelen af de nævnte personer benævnes efter deres herkomst, og da saa godt som altid efter en lokalitet i Westfalen; 28 % af navnene hentyder til erhverv. For 14. aarhundrede er de 5 vendiske stæders rekrutering blevet undersøgt af Hans Bahlow, der har givet det foreløbige resultat i foredraget *Der Zug nach dem Osten im Spiegel der niederdeutschen*

Namenforschung (Theutonista Jahrg. 9). For Lübecks vedkommende kommer tilstrømningen stadig fortrinsvis fra Westfalen, mens indvandringen til Hamburg især stammer fra Holsten og det øvrige Nordalbingien; befolkningen i Rostock, Stralsund og Greifswald rekruteredes ligeledes mest fra det nærmeste opland.

Af principiel betydning er Fr. v. Klockes sociologiske studier over Soest-borgerskabets sammensætning, som er offentliggjort først i oversigtsværket *Patriziat und Stadtadel im alten Soest* (Hansische Pflingstbl. 1927) og umiddelbart derefter mere udførligt i *Studien zur Soester Geschichte I—II* (1927—28), der særlig beskæftiger sig med forholdet mellem borgerne og den omgivende landbefolkning. Forholdet er, at en fri bondestand rekruterer saavel landadelen som bypatriciatet, der som socialt ligeværdige udskilte sig fra de lavere stænder, mens de styrkede det indbyrdes forhold ved talrigt indgifte.

For en fuldstændigheds skyld skal endelig nævnes de betydeligste af de mere lokale undersøgelser. Først et par monografier over westfalske byer og deres borgerskab af Louise v. Winterfeld, en byhistorisk monografi om *Dortmund* (1933) og for Kölns vedk. afhandlingen *Handel, Kapital und Patriziat in Köln* (Hans. Gbl. 1925). Af betydning er desuden et par behandlinger af østlige byer, arkivaren i Danzig E. Keysers *Die Bevölkerung Danzigs und ihre Herkunft im 13. und 14. Jahrhundert* (Hans. Pflingstbl. 1924) og undersøgelsen af *Elbing*-borgernes oprindelige hjemsted udført af A. Semrau i en afhandling i »Mitteilungen d. Kopernikusvereins... zu Thorn«, H. 32 (1924). Noget senere er en undersøgelse af magistratsfamilierne i Rostock af Römer (*Das Rostocker Patriziat bis 1400* i Mecklenburgische Jahrbücher, Jahrg. 96, 1932).

Om den tyske ordens kolonisationsbestræbelser foreligger en ret omfattende litteratur i de slaviske og baltiske sprog; her skal blot nævnes et par tyske bidrag: C. Krollmanns afhandling *Die Besiedlung Ostpreussens durch den Deutschen Orden* (Vierteljahrscr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte. Bd. 21 (1928)) og W. Vogel: *Die Ordenskolonisation in den südlichen*

Küstenländern der Ostsee (i Verhandl. u. wissenschaftliche Abhandl. d. 24. deutschen Geographentages zu Danzig 1931).

Vedrørende 15. og 16. aarhundredes Østbaltikum er der nu publiceret et udmærket materiale: *Das Revaler Bürgerbuch 1409—1624* udg. af Otto Greiffenhagen (Publikationen des Revaler Stadtarchivs). Den viser en ganske speciel og overraskende struktur; den tyske overklasse stammer nemlig her først fra 16. aarhundrede, og ved siden af det var der fra gammel tid et ret kraftigt nordisk (svensk) indslag.

Af en ganske anden karakter er Kieler-dissertationen af M. Hefenbrock: *Lübecker Kapitalsanlagen in Mecklenburg bis 1400* (1929), der viser, at Lübecks overmagt paa det finansielle omraade ikke alene berørte byerne, men at Lübeck ogsaa havde store kapitalinvesteringer hos de mecklenborgske landadelige, især formidlet af den lybske kapitelgejtighed. Et par andre værker behandler de virksomheder, der ved siden af beliggenheden danner baggrunden for Lübecks dominerende stilling i den tidlige hansetid; det er paa den ene side Lüneburg-saltværkerne, der af Wilh. Reinecke i *Geschichte der Stadt Lüneburg* skildres i sammenhæng med byens historie, medens en Kieler-dissertation, Gerh. Franke: *Lübeck als Geldgeber Lüneburgs im 14. Jahrhundert*, efterviser, hvor stærkt saltværkernes drift var præget af den lybske kapital. Goslar-sølvet, der spillede saa stor en rolle for Lübecks pengevæsen, er bedst undersøgt af retshistorikeren K. Frölich i *Die Verfassungsentwicklung von Goslar im Mittelalter I* (Zeitschr. d. Savignystiftung für Rechtsgeschichte 1927).

Mens baggrunden for hansestædernes opstaaen saaledes er blevet stærkt udforsket, har selve hanseforbundets tilblivelse og hansaens politiske stormagtsperiode ikke været underkastet mange nye undersøgelser. Et par afhandlinger i Rörigs *Hansische Beiträge* (Nr. 4: *Aussenpolitische und innenpolitische Wandlungen in der Hanse nach dem Stralsund Frieden* (1924) og nr. 5: *Die Hanse und die nordischen Länder* (1925)) er dog overordentlig instruktive; de er fulde af nye synspunkter og ser pro-

blemerne i et stort perspektiv. I modsætning til de første 200 aar med den stærke ekspansion karakteriseres tiden efter 1370 som en protektionistisk periode; initiativet og friheden er forsvundet, senmiddelalderens snævre og fremmedfjendtlige bypolitik bliver raadende, med alle midler søger man alene at forsvare den opnaaede position. En god oversigt over hansens senmiddelalderlige historie findes paa engelsk i M. M. Postans fremstilling af *The economic and political relations of England and the Hanse* i samlingsværket *English Trade in the Fifteenth Century* ed. E. Power and M. M. Postan, (1933).

Temaet for særstudierne er stadig det samme: hvorfor blev det egentlige hanseforbund kun af saa kort varighed, og hvorledes afvikledes hansepolitikken? Ogsaa svaret er næsten overalt det samme: den enkelte by er betinget af baglandet, faar derved stærke modstridende interesser og drives derigennem ind i en egoistisk særpolitik; samtidig vokser konkurrenceniddet indbyrdes, efterhaanden som købmændene trænger frem og eksploiterer selv de fjerneste omraader, og endelig bliver den ydre konkurrence fra de vesteuropæiske købmænd, i forbindelse med de nordiske kongers stadig mere fjendtlige handelspolitik, dem for stærk. Disse tendenser fastslaar den unge Halle-historiker Fritz Teichmann allerede for slutningen af 13. aarh. i sin disputats *Die Stellung und Politik der hansischen Seestädte gegenüber den Vitalienbrüdern in den nordischen Thronenwirren 1389—1400* (1928). For det 15. aarhundrede giver en undersøgelse af samlingspolitikken foretaget af Wilh. Bode: *Hansische Bundesbestrebungen in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (Hans. Gbl. 1919—21 og 1926) i det hele et negativt resultat; der er aldrig tale om noget virkeligt »Hansebund« eller »Bund der Hansestädte«, ikke engang som projekter; fællesskabet indskrænker sig til økonomiske aftaler af mindre betydning. Afslappelsen i fællesforetagenderne fremgaar tydeligst af Werner Friccius's indgaaende undersøgelse af *Der Wirtschaftskrieg als Mittel hansischer Politik im 14. und 15. Jahrhundert* (Hans. Gbl. 1932—33). Handelsspærringen, der begyndte som naturlige, næsten ikke omtalte, men strengt gennemførte foranstaltninger, blev svagere

under kampene mod Erik af Pommern og har under den stadig voksende konkurrence mistet al effektivitet ved krigene i midten af 15. aarh.; de hyppige indskærpelser og stadig skrappere trusler om straf for overtrædelse har ikke haft meget med virkeligheden at gøre.

Det er Lübecks stadige kamp for at opnaa den politisk ledende stilling, der er stridspunktet. Dette kommer frem i Rörigs elev, Gerh. Neumanns biografi af den sympatiske hansepolitiker *Hinrich Castorp: Ein Lübecker Bürgermeister aus der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts* (Veröff. z. Gesch. der Freien u. Hansestadt Lübeck. Bd. 11 (1932)). Som borgmester og hansens fører 1462—88 fulgte Castorp det ham tillagte motto: »latet uns dagen« (lad os forhandle) og opnaaede derigennem gode resultater udadtil som indadtil, men hans store maal: en fælles hanse, mislykkedes for ham. I det følgende aarhundrede træder den lybske egoisme langt kraftigere frem. Den er især blevet studeret af den tidligere nævnte udgiver af Hanserecessernes sidste række, Gottfr. Wentz, som i Afhandlingen *Der Prinzipat Jürgen Wullenweber und die wendischen Städte* (Hans. Gbl. 1931) paaviser, at det sidste lybske forsøg paa at skaffe sig en præferencestilling maatte mislykkes, fordi Wullenwebers dilettantiske politik alene byggede paa tvang, men ikke søgte at skabe fælles interesser.

Hanseforbundets stilling i det 16. aarhundrede er især behandlet af Rud. Håpke (se ovenfor), men en enkelt side er dog nærmere blevet uddybet af hans elev L. Beutin, der i skriftet *Hanse und Reich im handelspolitischen Endkampf gegen England* (Nr. 6 i Håpkes serie Studien zur Geschichte der Wirtschaft und Geisteskultur, 1929) gaar imod Håpkes opfattelse, at den tyske rigsregering førte en omfattende og fortjenstfuld handelspolitik. Til erstatning for Englandshandelens skibbrud lykkedes det imidlertid hansestæderne at give de tidligere ret betydningsløse handelsforbindelser med Frankrig og Sydeuropa et stærkt opsving; sml. L. Beutin: *Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiet bis zu den Napoleonischen Kriegen* (Abhandl. z. Han-

dels- u. Seegeschichte. Neue Folge, Bd. 1. 1933). Om hansens forhold til Nederland i 15. og 16. aarhundrede giver F. Vollbehr en god oversigt i Hans. Pfingstblätter 1930: *Die Holländer und die deutsche Hanse*.

Selv om den sidste hansedag fandt sted i 1669, slutter hansens historie dog ikke dermed, men egentlig først efter Verdenskrigen, i 1920, da det hanseatiske gesandtskab i Berlin afskaffedes. I de sidste aarhundreder af sin levetid var hansen kun et betydningsløst levn fra fortiden; men det er karakteristisk, at det først er i denne periode, at den faar faste gesandter af virkelig diplomatisk karakter. Hansens yngste periode er især studeret af lederen af Lübecks Staatsarchiv, Georg Fink, af hvis arbejder skal nævnes *Diplomatische Vertretungen der Hanse seit dem 17. Jahrh. bis zur Auflösung der Hansischen Gesandtschaft in Berlin 1920* (Hans. Gbl. 1931); sml. L. Beutin: *Zur Entstehung des deutschen Konsulatwesens im 16. und 17. Jahrh.* (Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte. Bd. 21 (1929)), der afleder det tyske konsulatvæsen fra de hollandske og engelske handelskompagnier.

Gaar vi til den rene handelshistorie, maa vi endnu engang tage udgangspunktet i Rörigs studier. Sin forskernatur tro har han forladt handelspolitikken til fordel for handelens konkrete indhold, handelsformer og -teknik og endelig bestemmelsen af handelens omfang. I sine studier inddrager han nye kilder, paa første haand vist sjældent toldregnskaber, men derimod bysbøger og den enkelte købmands handelsbøger, og atter tager han Lübeck som vigtigste eksempel. Enkeltmands handel udlæses bedst af handelsbøgerne, af hvilke der allerede er udgivet mange, mens fremlæggelsen af en vigtig samling stammende fra Hildebrand Veckinghusen fra det 15. aarhundrede er under forberedelse af Hansischer Geschichtsverein. Selv har Rörig udgivet to, ganske vist smaa, men af stor principiel betydning. Den første af disse, der er ført af familierne Warendorp-Klingenberg i Lübeck fra 1330erne, er udgivet under titelen *Das älteste erhaltene*

*deutsche Kaufmannsbüchlein*¹ og indeholder en meget betydningsfuld indledning og kommentar (separat i 1925 og genoptrykt i *Hansische Beiträge* nr. 6). I indledningen paaviser Rörig en højt udviklet handelsteknik med regelmæssig kommissionshandel tilbage til det 13. aarhundrede; regnskabsteknikken har dog ikke alene sit udspring i denne kommissionshandel, men er ogsaa vokset frem af en udpræget kredithandel. Den anden er *Das Einkaufsbüchlein des Nürnberg-Lübecker Mulich auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495* (Veröff. d. Schleswig-Holsteinische Universitäts-gesellschaft Nr. 36 = Schr. d. Baltischen Kommission Bd. XX, 1931). Denne regnskabsbog, der ligeledes er forsynet med en instruktiv kommentar, er særpræget i to henseender; for første gang har man her en fuldstændig specificeret fortegnelse over et samlet indkøb af en middelalderkøbmand, hvor man maa forbavses over det enorme omfang af varearter og -sorter; ikke mindre interessant er det, at den giver den enkelte vares vandring, ikke alene fra Nürnberg til Lübeck, men ofte varens vej i fuld udstrækning, fx. fra de italienske byer til de nordiske hoffer. (Sml. Hist. Tdskr. 10. R. I, s. 500 f.).

Et nøjere kendskab til handelsstrukturen, navnlig til forstaaelse af handelskapitalen, dens karakter og størrelse, har Rörig vundet gennem den saakaldte »Niederstadtbuch«, som han forbereder til udgivelse, og som han har redegjort for i afhandlingen *Das Lübecker Niederstadtbuch des 14. Jahrhunderts* (i Ehrengabe dem deutschem Juristentage überreicht vom Verein f. Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 1931). Denne kilde, der gaar tilbage til 1227, men som navnlig fra 1277 bestaar af notitser om pengeforhold, indeholder med forskellig fuldstændighed indførsler angaaende gældsforhold, handels-societeter, varekøb og købekontrakter.

Det foreløbige resultat af disse undersøgelser har Rörig meddelt i den 7. af afhandlingerne i *Hansische Beiträge Grosshandel und Grosshändler im Lübeck des 14. Jahrhunderts* (1925). I almen-

¹ Rangen som den ældste maa dog nu overgives til en sydtysk, *Handlungsbuch der Holzschuher in Nürnberg von 1304—1307* hrsg. v. A. Chroust u. H. Proesler (1934).

historisk sammenhæng er de derefter indføjet i en række foredrag holdt i Kiel og offentliggjort under titelen *Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode* (i serien *Kieler Vorträge...* hrsg. v. B. Harms, Bd. 40, 1933). Alene titlerne giver tendensen i Rörigs opfattelse af den middelalderlige købmand som en storkøbmand, til hvis gerning der krævedes en ufattelig detailkundskab, ikke alene til de mange sorter varer, men ogsaa til produktionssteder og afsætningsmarkeder, til de mangelfulde og uregelmæssige kommunikationsforhold, og endelig til de indviklede handelsretslige og valutamæssige forhold. Han viser omsætningens mægtighed, stor navnlig i tekstiler, men ogsaa i kort og salt, og han paaviser dens stadige tendens, bort fra en handel, der omfattede alle handelsvejenes samtlige produkter og over til en specialisering af varer, først i klæde. Beviset for hans fremstilling, der altid hviler paa sikre kendsgerninger, er et dræbende slag imod Büchers bekendte teori om en lukket middelalderlig »Stadtwirtschaft«, det omstøder det billede, som Sombart gav af middelalderen som en blot førkapitalistisk indledning til den moderne »Kapitalismus«, og samtidig rammer Rörig ogsaa G. v. Below og hans skole.

Rörigs studier er for Lübecks vedk. blevet uddybet og videreført af Claus Nordmann i hans studie *Nürnberger Grosshändler im spätmittelalterlichen Lübeck* (*Nürnberger Beiträge zu den Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, H. 37/38, 1933), og hans opfattelse bekræftes fra et andet udgangspunkt i Heinrich Bechtels værker, af hvilke navnlig hans monumentale *Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters. Der Ausdruck der Lebensform in Wirtschaft, Gesellschaft und Kunst von 1350 bis um 1500* (1930) vakte opsigt ved den revolutionerende metode, der lader livsindholdet i en periode afspejle sig i de rent ydre former (moder, stil, organisations- og omgangsformer o. s. v.). Af større betydning for hansehistorien er dog den senere afhandling *Der ökonomische Raum für den Handel im Spätmittelalter* (*Schmollers Jahrbuch*, Bd. 53. II). Den økonomiske udvikling, hævder han, kan ikke karakteriseres ved en stadig stigende kurve; den er ikke alene underkastet store svingninger, men ogsaa mærket af,

at hver periode har sit ganske særlige indhold, der har et stærkt individuelt præg, som ikke gaar i arv; senmiddelalderen er en saadan afsluttet periode af en særlig høj udvikling.

Et par handelsartikler har været genstand for speciel undersøgelse. Richard Hennig har givet en ikke meget dybtgaaende fremstilling af den *nordeuropæiske pelshandel* i middelalderen (Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, Bd. XXIII), mens en Hamburger-dissertation af A. Braun fra 1926 gør rede for *Der Lübecker Salzhandel bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts*.

Imidlertid er der ogsaa fremkommet betydningsfulde handels-historiske monografier af den traditionelle karakter over en enkelt handelsforbindelse eller et nærmere afgrænset geografisk omraade. Langt det betydeligste af disse arbejder er K. Goetz's meget indgaaende studier over handelen paa Rusland. Hans produktion indlededes i 1916 med en mønsterudgave af *Deutsch-Russische Handelsverträge des Mittelalters* (Abhandl. d. Hamburgischen Kolonialinstituts. Bd. 37). Nogle aar efter krigen kom derefter den stofmættede fremstilling af *Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters* (Hansische Geschichtsquellen. Neue Folge Bd. 5. 1922). Med en mægtig kundskab om kilder og litteratur gøres der rede for alle sider af handelsforbindelserne; særlig vigtig, ved siden af handelspolitikken, er den detaillerede udredning af handelens sammensætning og varernes herkomst.

Om den hanseatiske handel paa Norge har man i de sidste aar faaet værdifulde supplementer til Alexander Bugges og Fr. Bruns arbejder. Foruden hvad der findes i de forskellige norske bymonografier og i *Den norske trælasthandels historie*, skal det for det tyske kontor i Bergen nævnes, at Chr. Koren Wiberg har genoptaget sine studier fra aarhundredeskiftet med en monografi *Hanseaterne og Bergen* (Det hanseatiske Museums Skrifter. Nr. 8. 1932), samtidig med at O. Brattegard har udnyttet kontorets ældste udgaaende korrespondance: *Über die Organisation und die Urkunden des hansischen Kontors zu Bergen bis 1580* (Bergens Hist. Forenings Skr. Nr. 38—39 (1932—33)).

Paa tysk side har den hanseatiske historiske forening ved Kielerarkivaren Hoffmann gennem en aarrække forberedt udgivelsen af en regelmæssig handelskorrespondance mellem hansekøbmændene *Kron-Bene i Rostock og Oslo* i aarene 1544—1564. Endelig er der nylig udsendt en samlet fremstilling af forholdet mellem Hansestæderne og Norge middelalderen igennem af den unge handelshistoriker Johan Schreiner: *Hanseatene og Norges Nedgang* (1935), mens en fremstilling af *Hansisch-Norwegische Handelspolitik im 16. Jahrhundert* af O. Röhlk vil fremkomme som næste bind i Hansischer Geschichtsverein's publikationssamling *Abhandl. z. Handels- u. Seegeschichte*.

I den nyere tids handels- og søfartshistorie har professor Walther Vogel foretaget omfattende arkivstudier som forarbejder til en fortsættelse af hans *Geschichte der deutschen Seeschiffahrt I. Von der Urzeit bis zum Ende des 15. Jahrh.* (1915). Af disse forarbejder har han meddelt to omfattende *Beiträge zur Statistik der deutschen Seeschiffahrt im 17. und 18. Jahrh.*, af hvilke den første (Hans. Gbl. 1928) behandler Lübecks handel paa Pyrenæerhalvøen og Frankrig, medens den anden beskæftiger sig med Danzigs handel (Hans. Gbl. 1932). Paa grundlag af et stort materiale, fortrinsvis af toldmæssig karakter, samt fra slutningen af perioden avisernes søfartsmeddelelser redegøres der her for omfanget af de to vigtigste handelsbyers handel og for omsætningens fordeling paa de forskellige varegrupper og handelsveje. Fremstillingen er ledsaget af gode diagrammer.

Indenfor denne senhanseatiske periode har man især næret interesse for handelsforbindelserne med Sydeuropa. Middelhavshandelen er blevet skildret i L. Beutins ovennævnte værk, mens Alfr. Schlosser i sin dissertation (1931) behandler *Die Handelsbeziehungen Wismars zu Portugal und Spanien am Ende des 16. und Anfang des 17. Jahrhunderts* og Kestner i *Zeitsch. d. Westpreussischen Geschichtsverein I og V* har foretaget en lignende undersøgelse af Danzigs handel med Portugal. Paa en langt bredere basis er den hanseatiske historiske forening i gang med et udgiverarbejde, der i form af register skal gøre en stor dokument-samling vedr. den tyske Spaniensfart i 16. og 17. aarhundrede

tilgængelig. Foruden Vogels arbejder er der ogsaa leveret statistiske bidrag for et par hansebyer. Med afhandlingen *Zur Statistik des Ein- und Ausfuhrhandels Hamburgs im Anfang des 18. Jahrhunderts* (Hans. Gbl. 1929) har E. Baasch ført sin udførlige handelsstatistik et stykke videre frem, medens Annemarie Müller i den følgende aargang af Hans. Gbl. har udgivet hovedpunkterne af hendes disputats *Emdens Seeschiffahrt und Seehandel 1744—1899*. Endelig skal nævnes, at Ernst Schäfer har udgivet og undersøgt hansebyernes del i *Internationaler Schiffsverkehr in Sevilla (Sanlucar) auf Grund einer spanischen Schifffahrtsstatistik vom Ende des 16. Jahrhunderts* (Hans. Gbl. 1934). Til forstaaelse af Øresundstoldregnskabernes bidrag til den hanseatiske søfarts- og handelshistorie skal jeg til slut henviser til min foreløbige undersøgelse over *Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister* (Hans. Gbl. 1934), hvor jeg bl. a. efterviser, hvor stærkt sejladsen gennem Storebælt svingede for de forskellige byer og lande og af hvor afgørende betydning den var for Lübeck og Rostock.

En meget vigtig hjælpevidenskab for hanseatisk historie er mønthistorie og den dermed forbundne numismatik. Møntrettens splittelse gjorde pengeforholdene til et virvar af møntsorter og kurser, saa det er overmaade vanskeligt at foretage sammenligninger af værdiangivelser. Af Arbejder om pengeforhold skal der for den ældre periode nævnes Walter Häernicks udvidede Hamburg-dissertation *Der Kölner Pfennig im 12. und 13. Jahrhundert. Periode der territorialen Pfennigmünze* (Beiheft zur Vierteljahrschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1930). Denne Studie er metodisk værdifuld paa grund af den fine jævnførelse mellem møntfundene og dokumenter og andre skriftlige kilder, men har kun ringe direkte betydning for Østersølandene. Den største kender af hansebyernes særlige møntforhold er Wilh. Jesse, hvis hovedværk *Der wendische Münzverein* (Quellen und Darstellungen z. hansischen Geschichte. Neue Folge Bd. 6. 1928) er uundværligt for al økonomisk Østersøhistorie fra middelalderen; det suppleres af den samtidige afhandling *Die Münzpolitik der Hansestädte* (Hans. Gbl. 1928). Jesse redegør

detailleret for hansestædernes anstrengelser for at skaffe enhed i hansens egne mønter og dernæst gøre dem til værdimaaler for hele Østersøomraadet. Anstrengelserne mundede ud i hansestædernes maaske største fællesforetagende, møntforeningen mellem de seks vendiske stæder, der stiftedes i 1379 og spillede en kolossal rolle, ogsaa for de skandinaviske lande, til udgangen af 16. aarhundrede. Vedr. denne møntforenings slutningstid og den nærmest følgende tid er der siden 1927 foretaget et stort udgiverarbejde af M. v. Bahrffeldt i værket *Niedersächsisches Münzarchiv. Verhandlungen auf den Kreis- und Münzprobationstagen 1551—1625*.

Det er derimod forbavsende, i hvor ringe grad baggrunden for den store handelsvirksomhed, de egentlige produktionsforhold, er blevet undersøgt. De økonomiske forbindelser med det omgivende landomraade er kun lejlighedsvis blevet behandlet, bedst af Rud. Håpke, og indenfor haandværket har man mest beskæftiget sig med organisationen af lavsvæsenet. Fra Bremen findes en række stærkt lokalhistorisk prægede monografier i »Veröffentlichungen aus dem Staatsarchiv der Freien Hansestadt Bremen« (siden 1930), i hvilke E. Thikötter skildrer *Die Zünfte Bremens*, mens en række andre studier behandler de enkelte lav, kræmmerne, guld- og sølvsmedene, tingyderne samt trævarearbejderne. Af mere almindelig interesse er Curt Leps redegørelse for *Das Zunfswesen der Stadt Rostock bis um die Mitte des 15. Jahrhunderts* (Hans. Gbl. 1933 og 34) og Fr. Techens fremstilling af alle et enkelt haandværks mange forhold (styre og organisation, priser, arbejdsforhold, varer, svende, værktøj o. s. v.) i *Die Böttcher in den Wendischen Städten, besonders in Wismar* (Hans. Gbl. 1925). Et par mere teknisk-historiske arbejder findes for de østbaltiske byer: *Johannes Gahlnbäck: Zinn und Zinngiesser in Liv-, Est- und Kurland* (1929) og Ad. Friedenthal: *Die Goldschmiede Revels* (1931), begge i serien »Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte« (Neue Folge Bd. 7 og 8).

Aksel E. Christensen.

Anmeldelser.

Ludwig Andresen und Walter Stephan: Beiträge zur Geschichte der Gottorffer Hof- und Staatsverwaltung von 1544—1659. I—II. Kiel. 1928. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, hrsg. v. d. Gesellschaft für Schlesw.-Holstein. Geschichte, Bd. 14—15).

Der har tidligere i Hist. Tidsskr. været anledning til at omtale nyere tyske arbejder om sider eller tidsafsnit af hertugdømmerne Slesvigs og Holstens historie. Det er indlysende, at saadanne arbejder i kraft af den altid nære forbindelse mellem hertugdømmerne og Danmark ofte vil have den største interesse for den danske historiker. Det er historisk vildledende at ville begrænse tilbageblikket over dansk historie alene til de land- og folkeomraader, som udgør det nuværende Danmark. Den danske Stat og det danske folk har i Norge ydet en organisatorisk og kulturel indsats, som — hvad saa nordmændene vil mene og sige om den — er et vigtigt kapitel i dansk historie; omvendt spiller Norge som del af monarkiet baade i økonomisk, finansiel og aandelig henseende en rolle baade for dettes ydre position og skæbne og for dets indre liv og udvikling, ogsaa hvad det egentlige Danmark angaar. Det samme gælder hertugdømmerne, ikke blot det danske Slesvig, men ogsaa det tyske Holsten, og det gælder her ikke blot den periode, da begge fyrstendømmer i deres helhed var underlagt den danske krone — den tid, da danske patrioter lovsang »danske, norske og holstenere« — men ogsaa tidligere tider, da kronens suverænitet og den danske konges regeringsmagt kun rakte over dele af deres omraade. Studiet af norsk og holstensk indre udvikling tilfalder naturligvis i første linje de paagældende landes egne historikere, men vi kan ikke uden brud og fortegningsstudere dansk rigshistorie med forbigaaelse af denne udvikling og vekselspillet mellem den og den danske. Man kan ud fra det ene eller det andet synspunkt beklage Danmarkshistoriens forløb og Danmarks større eller længere sammenknytning med ikke-danske

lande, men vi kan intet ændre derved og maa i vor forskning tage konsekvenserne. — Selvom dette indrømmes, vil dog vel mange gøre en reservation m. h. t. Holstens historie i den tidsalder, da dele af Holsten, forbundet med dele af Slesvig regeredes af hertugerne paa Gottorp Slot, efterkommerne af Kong Frederik I.s søn Adolf. Det skal da ogsaa strax indrømmes, at den gottorpske stat var en stat for sig, der oftest stod i mere eller mindre aabenlys modsætning til den danske konge. Men samtidig bandt en række baand den til Danmark. Det gottorpske Slesvig var til 1658, som det danske, et len af Danmarks krone, repræsenteret ved Danmarks rigsråd og konge; baade i Slesvig, til det 1720 i sin helhed kom under den danske konge, og i Holsten regerede kongehertugen og den gottorpske hertug i fællesskab over prælater, ridderkab og stæder; fra 1533 forbandt flere gange fornyede »unioner« kongeriget og hertugdømmerne til gensidig forsvarshjælp, og det gamle slægtsbaand mellem dynastierne styrkedes to gange ved ny ægteskaber. Mange økonomiske og sociale traade knyttede samtidig hertugdømmerne sammen og bandt dem til Danmark-Norge, hvadenten deres skibe sejlede under dansk eller gottorpsk mærke eller deres matroser bandede paa dansk eller plattysk, hvadenten adelsmænd, borgere og præster søgte tjeneste hos kongen eller hertugen, hvadenten de stude, som havnede i Hamburg eller Husum, havde været kalve i Eiderstedt eller Frederiksborg len.

Det er da heller ikke en underkendelse af de her skitserede synspunkter, men rent ydre og tilfældige omstændigheder, der volder, at Hist. Tidsskr. først en rum tid efter udgivelsen finder anledning til at omtale et af de bedste arbejder over gottorpsk historie, som i de senere aar har set lyset.

Bogen om den gottorpske forvaltning 1544—1659 bærer forfatternavnene Ludwig Andresen og Walter Stephan; men det er dr. Andresen, som har skrevet fremstillingen i 1. bind. Han er tillige udgiveren af den værdifulde kildesamling, som udgør 1. afsnit i 2. bind; dr. Stephans andel i dette er en fortegnelse over gottorpske embedsmænd og hofsinder i den givne periode, udarbejdet med stor omhyggelighed¹. Andresen, som tidligere var

¹ Dr. Carl Petersen har i en anmeldelse af A.s og St.s bog i Zeitschrift d. Gesellsch. f. Schlesw.-Holstein. Geschichte, bd. 59, 1930, s. 506—16, jfr. s. 515, kritiseret, at et af J. A. Kielman o. a. 1654 udarbejdet »Denkschrift« om besparelser i den hertugelige statshusholdning (nu i det kielmanske familiearkiv i Gülzow) fylder næsten 200 af kildetilæggets 283 s., »obwohl sie sich nur mit den Kosten der Hofhaltung beschäftigt«. Det sidste er ikke rigtigt; memorialen giver ogsaa udførlige oplysninger om forvaltningsembedsmændenes, deriblandt ogsaa landraadernes løn, fæstningsudgifter m. m., og den fortjener utvivlsomt som den udførligste eksisterende oversigt over den gottorpske husholdning paa et givet tidspunkt at meddeles i sin

kendt gennem en række lokal- og personalhistoriske arbejder og en større arkivalisk underbygget fremstilling af »Holsten og den tyske Rigspolitik under Regensburgrigsdagen 1653—54« (Zeitschr., bd. 50, 1921), har med stor flid og megen omhu gennemgaaet de gottorpske arkiver i Kiel og København (foruden arkiverne i Oldenburg og Gülzow) og den, hvad Gottorpforvaltningens historie angaar, ikke meget righoldige ældre litteratur. Han klager selv over, at arkivstoffet er saa fragmentarisk paa mange punkter — af den aktmængde, som Eskel Lohmann i 1730'erne registrerede paa Gottorp i 5 digre bind, er meget nu gaaet tabt —; saa meget desto større ære er det for ham, at han dog har formaaet at tegne et virkeligt helhedsbillede. Han har begrænset dette til »de dygtigste Gottorperes tid«, det første hundredaar af den gottorpske stats bestaaen, da det afgørende opgør mellem fyrste- og stændermagt fandt sted, og forvaltningen udviklede sig fra de enkle middelalderlige former til en moderne centraliseret administration. Han har sammenholdt denne udvikling med udviklingen i andre tyske territorialstater, hvis forvaltningshistorie siden Schmollers tid har været genstand for talrige undersøgelser, og har paavist, hvorledes Gottorp var under stadig paavirkning fra de nordligste blandt disse, især Hessen, Braunschweig-Lüneburg og Bremen-Verden, formidlet ikke mindst gennem de mange juridisk uddannede »lærde raader« fra disse stater, som toges i gottorpsk tjeneste. Ind i denne fremstilling har han flettet en række biografier af gottorpske forvaltningsemedsmænd, for hvilke enhver forsker af dansk og holstensk historie i det 16. og 17. aarh. vil være ham taknemlig. Forholdet er jo nemlig det, at »vi tidligere vidste intet eller meget lidt endog om de førende personligheder i Gottorp«. Naar A. bekender at være faldet for fristelsen til at indflette mange smaatræk, tilgiver man ham ogsaa let. Detaillerne giver historiens sjæl. En forvaltningshistorie kan skrives og er blevet skrevet, saa den knirker af tørhed. A. indleder med et fortrinligt billede af det gottorpske hof og hoffliv, som man nødigt vilde undvære¹, og hans bog rummer en fylde helhed. At Cramers »Bedencken« fra 1660 (sml. nedenfor) ikke meddeles i sin helhed, begrundes naturligt med, at de vigtigste dele deraf er citerede i 1. bd. I det hele synes A.s kildeudvalg, som naturligvis maatte være begrænset, meget velvalgt.

¹ A. har her, som ogsaa i det følgende, gjort rig brug af hofpræsten Jac. Fabricius d. y.s optegnelser om bord- og andre samtaler med og mellem hertugerne Joh. Adolf og Frederik III., deres familie og raader o. a. om alle mulige spørgsmaal. Disse optegnelser, som han giver det velvalgte navn »Colloquia Gottorpensia«, findes nu i det Kgl. Bibl. i Kbh. som Gl. kgl. Saml. 3469, 8vo. A. bebuder en udgave af dem, som utvivlsomt i høj grad vil være paa sin plads.

af træk til belysning af de gottorpske landes hærordning og ydre-politik, kirkeforhold og finansvæsen, som indgaar organisk i skil-dringen af centralforvaltningens væxt. Der er ikke siden Waitz' slesvigholstenske historie fremkommet en saa alsidig belysning af den gottorpske stat i denne periode.

Den gottorpske forvaltning begyndte som en hofforvaltning. Raader, sekretærer og andre hof- og centralembedsmænd boede — for de ridderskabelige landraaders vedkommende i længere eller kortere tid — ved hertugens hof, spiste ved hans bord og for-synedes med klæder, heste osv. af ham. Udgifterne hertil afholdtes i hovedsagen af det gottorpske borgomraade og amtet Gottorp; de andre amter var dels bortpantede, dels forvaltedes de af ridder-skabelige amtmænd uden megen indgriben fra den hertugelige forvaltnings side. Hofholdnings- og kancellibudget førtes paa samme regnskab af de samme embedsmænd. Gradvis forandredes imid- lertid dette under indflydelse af pengeøkonomiens væxt, det sti- gende finansbehov, de mange forhandlinger, som forholdet til kejseren og kongen, til rigshofretten, rigsdagen og de neder- sachsiske kreds dage samt en række stater i og udenfor Tyskland nødvendiggjorde, retsplejens omdannelse ved oprettelsen af den fælles landret 1573 og Romerrettens fremtrængen her og ved amtsretterne, de tyske forbilleder og indkaldelsen af fremmede embedsmænd. Kredsen af dem, der bespistes ved hoffet, blev stadig mindre (1597: 433, o. 1650: kun 130—150 personer); flere og flere blandt embedsmændene fik kostpenge som tillæg til løn- nen, selvom naturalier indtil periodens slutning for de fleste ved- blev at udgøre en del af denne.

Gottorpamtmandens stilling var oprindelig forbeholdt mænd af ridderskabet; allerede hertug Adolf brød dog lejlighedsvis med denne tradition, og hans søn endte med at lade embedet bestyre af en amtsinspektør (den thüringskfødte orgelbygger, organist og bygningsinspektør Johs. Hecklauer, 1646—52) eller en amtsfor- valter (Tønningapotekersønnen Conrad v. Wassenberg, 1652 ff.). Den fornemste gottorpske hof- og forvaltningsembedsmand var, efter at Johan Rantzau 1545 havde nedlagt sit hofmesterembede, og kongen havde udnævnt en statholder i sin del af hertugdøm- merne, marskalken, senere hofmarskalken, der tillige var raad og indehaver af et amtmands embede. I slutningen af sin regering udnævnte imidlertid hertug Adolf Bordesholmamtmanden Egidius v. der Lancken (d. 1586) til »hofmester«, og dennes søn af samme navn var 1616—31 som Frederik III.s »overhofmester« og gehejme- raad den ledende embedsmand; hofmarskalken traadte tilbage i anden række og blev fra 1630'erne en ren hofembedsmand. Hof-

mesterembedet forsvandt dog med Lancken d. y.s død — omtrent samtidigt med, at Christian IV. i Danmark genoplivede det for sin svigersøn Frantz Rantzau — og den borgerligfødte lærde hofkansler blev forvaltningens hoved. Mens Danmark endnu styredes af højadelige rigsebedsmænd, søgte saaledes den gottorpske hertug sin hovedstøtte hos en »lærd« borgerlig embedsmand. Det falder i traad hermed, naar Frederik III. o. 1640 indsatte en ikke-ridderskabelig amtmand og fastholdt ham trods stændernes gennem deres syndicus Krauthoff fremførte protest. Christian havde samtidig gjort det samme i Haderslev amt, men hans søn begyndte sin regering med her at vige for ridderskabet. De danske konger var hverken saa maalbevidste eller saa principfaste i deres kamp mod hertugdømmernes stænder som Gottorperne.

Det samme billede af fyrstemagten i strid med stændermagten viser udviklingen af hertugdømmernes militærvæsen. Tidligere end kongen for Danmarks vedkommende stræbte her Johan Adolf at forbedre landopbudet af bonde- og borgersoldater i forbindelse med den adelige rostjeneste, men de hvervede tropper viste sig her som andetsteds langt mere effektive end det indfødte udskrevne folk. Landdagen var imidlertid ikke meget villig til bevillinger til hvervetropperne, saa lidt som til fæstningsanlæg, og fyrsterne maatte da tage denne sag i deres egen haand, samtidig med at de (1631) begyndte at udskrive kontributioner uden landdagens samtykke og stræbte at svække den stænderske kontrol med den fælles landekiste, i hvilken kontributionerne til forsvaret nedlagdes. De fyrstelige zahlkommissærer trængte ogsaa efterhaanden de ridderskabelige krigskommissærer tilbage. Dr. Carl Petersen har i en anmeldelse af A.s bog¹ beklaget, at det slesvigholstenske krigskommissærembedes oprindelse og karakter ikke fremtræder klart. Han henviser til, at de krigskommissærer, der optræder fra begyndelsen af tredivaarskrigen i de fleste nord- og midt-tyske stater, er et »neues landesherrliches Amt«, omend mest overdraget adelsmænd, men i sin oprindelse og især i sin udvikling forbindes med et ældre stændersk embede, det som »Kreisdirektor« eller »Kreisältester«. Af denne forbindelse opstod i Brandenburg-Preussen i 17. aarh. »Kreiskommissar«, senere »Kreisdirektor«-embedet, hvis indehaver fra 1701 fik titelen »Landrat«. I Holsten var Krigskommissærerne (fra 1636 bruges titelen »generalkrigskommissær«; hver landsherre har sin), skønt udnævnte af hertugen, altid ansete mænd af ridderskabet, som aflagde stænderne regnskab for de af landekisten udgivne penge og af stænderne ansaas for deres repræsentanter i krigsforvaltningen, saaledes at de prote-

¹ Anf. st. 509 f.

sterede, da hertugen vilde erstatte embedet med sine zahlkommissærer, borgerlige hertugelige embedsmænd. I Gottorp medfører udviklingen altsaa en sejr for de rent landsherrelige kommissærer, i modsætning til »jene fruchtbare Verschmelzung eines landesherrlichen und ständischen Amtes« i Brandenburg, som til sidst kulminerer i generalkrigskommissariatet og endelig i generaldirektoriet. Interessant er det hermed at sammenligne udviklingen i Danmark. Her er generalkrigskommissærerne raadets organer i krigsforvaltningen (allerede i Kalmarkrigen optræder fire raader som krigskommissarier), og selvom kongen i Kejserkrigen og Torstensonkrigen ogsaa udnævner menige adelsmænd til embedet, saa føres deres regnskaber altid af udmeldte raader; ogsaa den juni 1628 udnævnte »generalkrigszahlkommissarius« (en af de bogstavrigeste embedstitler, som har eksisteret paa dansk grund!) udnævntes efter raadets forslag og aflagde regnskab til det. Derimod er de fra 1638 optrædende, 1645 videre organiserede landkommissærer den menige adels repræsentanter som de provinsielle landekisters forvaltere og bliver kærnen i den adelige stænderbevægelse, der præger Christian IV.s sidste aar. Et udslag af modsætningen raad—adel har vi i landkommissærernes kompetencestrid med generalkrigskommissær Knud Ulfeldt 1647, hvorefter fulgte kongens og raadets erklæring om det sidstnævnte embedes ophævelse i fredstid. Under Frederik III. vender baade kongen og raadet med rigsmarsken i spidsen sig mod landkommissærerne og faar deres indflydelse stærkt beskaaret. I krigene 1657—60 blev generalkrigskommissærerne som følge af raadets svækkelse og oprettelsen af det ny krigskollegium under ledelse af de tyske generaler Schack og Eberstein i stigende grad kongens embedsmænd og gik som saadanne over i den enevældige hærforvaltning. Det vil ses, hvorledes den forfatnings- og forvaltningsmæssige udvikling i de tre indenfor samme politiske kulturkreds liggende, men samtidig i samfundsstruktur og historisk evolution forskelligt prægede lande, i flere henseender afspejler sig i dette i det krigeriske 17. aarh. saa vigtige embedes skæbne. Baade i Holsten-Gottorp og i Brandenburg foregaar udviklingen her, som paa andre punkter, mere gradvist fremadskridende end i Danmark. Hertug Frederik III. naaede længere frem end Christian IV. i befæstelsen af sin landsherremagt, men hans søn kom saa til gengæld til at ligge et godt stykke bagefter den enevælde, som med et slag blev Danmarks forfatning i 1660.

Den mest afgørende forskel mellem Gottorp og Danmark, hvad forvaltningens udvikling angaar, danner dog vistnok kanslerembedets karakter. Mens dette i Danmark vedblev at være i

hænderne paa en rigsraad, 1648—60 endog undergivet raadets indstillingsret, udnævnte hertug Adolf og hans efterfølgere borgerligfødte juridiske doktorer til »hofkanslere«¹. Det meste af perioden var det udlændinge (fra Nürnberg, Bremen, Pommern, Limburg og Halberstadt); kun dr. Nicolaus Junge (fra Ditmarsken) og Johann Adolf Kielman (fra Husum) var indfødte, men de stod alle udenfor ridderskabets kreds. »Hofkansleren« ledede kancelliet, som var grundlagt af hertug Adolfs »vortruwliker secretarius« og »cantzlyevorwalter« Georg Cörper (vistnok fra Hessen, tidligere i Frederik I.s og Christian III.s tjeneste), men fik sin afgørende organisation af kanslerne dr. Adam Tratziger (fra Nürnberg, d. 1584) og dr. Caspar Coch (tidl. kansler i Bremen, gott. kansler 1592—98). Som støtte for kansleren ved indførelsen i retsplejen af Romerretten og ved den stadig mere komplicerede forvaltning udnævntes »lærde raader«, oftest udlændinge, som efterhaanden baade i forvaltning og retspleje tog tæten fra de ridderskabelige »landraader«, selvom disse ikke helt forsvandt. Ridderskabet protesterede mod de lærde raader, men forgæves. De laan, som hertug Johan Adolf optog hos sin danske svigermoder, tillod ham mere og mere at befri sig for indflydelsen fra landraaderne, som var hans vigtigste kreditorer; allerede 1603 var af de 20 raader over halvdelen lærde, mens kun 7 tilhørte ridderskabet. Det blev sværere og sværere for landraaderne at hævde sig i konkurrencen med de lærde. »Idt mut einer vom adel ietzund woll stafferet sin, der sin brodt tho hofe verdenen schall«, klagede 1624 gottorpmanden Gosche Wenzin, »in olden tiden, wan einer ein lateinisch wort wuste mit inthowerpen, so was he ein grot man. Jetzunder is dat kinderspill; nu mut einer fast den doctoren idt gelik dhon können«². Forleninger veg allerede under Adolf pladsen for penge- og naturalieløn; de lærde raader nød tillige — ikke uden protest fra stænderne — frihed for skatter. Ofte var fristelsen for dem til at øge deres intrader og skabe sig en formue ved vilkaarlig sporteloprævning og bestikkelser stor, og det var vistnok de færreste, der undgik den. »Sriver sind dewe« var et ord af hertugslægtens stamfader, som man efter hans død citerede paa Gottorp. — I sammenhæng med de lærde raaders fremtrængen skabtes

¹ »Hofkansler« til forskel fra »landkansleren«, der var kongens og hertugens fælleskansler i fællesregeringen og overfor det tyske riges institutioner. Det sidste embede varetoges, hvad riget angaar, af Tratziger: efter hans død beklædtes det af dr. Jonathan Gutzloff 1585—1611, af dr. Theodor Bussius (fra Braunschweig) 1624—31, af dr. Hinrich v. Hatten (fra Segeberg) 1631—55 og af dr. Joh. Christoph. Schönbach (fra Haderslev) 1655—83. Sml. Andresen I, 177 ff. (n. 45).

² Colloquia Gottorp, s. 246, cit. Andresen I, 287.

efterhaanden spirerne til et gehejmraad, bestaaende af en mindre kreds af hertugens mest fortrolige raadgivere, som i modsætning til det større raad, hvis hovedopgave blev den øverste retspleje, samledes for at forhandle om sager, der angik ydrepolitiken, finanserne og hertughuset personligt. Allerede under Adolf forekommer saadanne raadsslagninger »in geheimb«, og der er fra Joh. Adolf og Frederik III. bevaret en protokol og konceptoptegnelser over møder af denne art. 1616 paalægges det E. v. d. Lancken d. y. i hans overhofmesterbestalling som »unser geheimber Raht« at tage sig af hertugens »geheimbe Cammersachen und Geldhendel«; 1622 udnævnes Hamburgdomdechanten dr. Otto Schultes til gehejmraad »von Haus aus« med pligt til paa hertugens opfordring at indgive skriftlig eller mundtlig betænkning »in unseren angelegenem wichtigen und geheimen sachen«. Skønt kansler Erich Hedemann (1628—36) lejlighedsvis kunde beklage, at sager undroges det samlede raad, gik dog udviklingen sin gang. Hedemann selv var gehejmraad, og det samme gælder bl. a. hans efterfølger Kielman og den i diplomatiet meget anvendte Claus Levin Moltke. Først efter 1659 blev dog gehejmraadet — som ikke nævnes i kancelliinstruxen af 1662 — et »collegium formatum«, sideordnet kancelli og rentekammer, med kansleren som præsident; det synes at være sket 1660—70, og en hovedkraft derved var vistnok dr. Andreas Cramer (fra Magdeburg, tidligere i oldenburgsk tjeneste), som i en saare bemærkelsesværdig »Politisch Bedenken« fra 1660 ivrigt tilraader at gøre gehejmraadet til regeringens centrum. Kansler Martin v. Boekeln (1680—83, fra Mecklenburg, tidl. i Sveriges og en række nordtyske staters tjeneste) fik udfærdiget en forretningsordning for gehejmraadet med bestemte mødetider og et bestemt lokale (»die geheime Cammer«). A. giver i en fodnote (s. 310) et rids af gehejmraadets senere udvikling. Efter ordningerne af 1705 og 1708 bestod det af Magnus v. Wedderkop som præsident og to raader (begge udlændinge) Banier og Görtz. Endnu 1681 stod i rangforordningen landraaderne i 1. klasse, gehejmraaderne først i 8.; 1697 var der paritet mellem de to grupper, hvis medlemmer rangerede efter anciennitet mellem hinanden; 1711 var gehejmraaderne i 1., landraaderne i 3. klasse; 1712 fik de første excellencetitel¹. Sidestilles landraaderne med

¹ C. Petersen (anf. st. 511 ff.) mener, at A. holder kancelliets og raadets udvikling for skarpt ude fra hinanden. Han vender sig, i tilslutning til M. Klinkenberg, imod den ældre opfattelse, hvorefter raadet i det 16. aarh.s tyske lande er kimen til alle andre centralorganer, bl. a. gehejmraadet, og henviser til, at i alt fald i Brandenburg »die Ratstube« allerede i 16. aarh.s slutning omdannes til den næsten udelukkende med retsplejen beskæftigede »Kammergericht«, mens landsforvaltningen ledes af kurfyrsten sammen med

de danske rigsraader, ses det, hvorledes udviklingen ogsaa her er mere gradvist fremskridende end den danske. Hvad landdagen angaar, ophørte den, som bekendt, i sammenhæng med stridighederne mellem kongen og hertugen, at sammenkaldes efter hjemsendelsen 1675, men den blev aldrig formelt ophævet. — Det er interessant at se, hvorledes de lærde raaders holdning overfor deres ridder-skabelige kolleger og adelen som helhed voxer i skarphed ned gennem det 17. aarh. I forfatningskampene i 1580'erne og 90'erne fandt ridderskabet støtte hos lærde raader mod enkkehertuginde Christinas og hendes sønners angreb paa stænderprivilegierne; kammersekretær Kuhlmann advarede mod ansættelse af raader af lav herkomst, som satte splid mellem fyrsten og hans tro adel, og kansler Hedemann var, som nævnt, betænkelig ved land-raadernes tilsidesættelse. Med kansler Anton v. Wietersheim (1636 eller 37—1644, tidl. kansler i Halberstadt) og især med Andreas Cramer kom en ganske anden anskuelse til orde. Cramer raadede i sin førnævnte betænkning hertugen til med alle midler — til dels saadanne af rent diabolisk-macchiavellistisk natur — at tilbagetrænge og helst helt ødelægge den indfødte adel, støttet paa landets borgere, som ogsaa overfor de fremmede burde have fortrinsret til de høje embeder (Cr. var selv, skønt udlænding, ved sit ægteskab med rentemester Joachim Danckwerths datter, der bragte ham godset Hoyersworth i medgift, knyttet til denne borgerstand). Det er toner, som vi, omend i knap saa kraftig ud-sættelse, ved denne tid ogsaa hører i Danmark hos visse borgerlige, til hoffet knyttede kredse.

A. paapeger, hvorledes vi paa et tidligt tidspunkt indenfor kancelliet finder en spire til gehejmaraadet i »kammersekretæren«, som overtog hertugens »kammersekret« og hans gehejme og personlige korrespondance med kejseren, kongen og fremmede fyrster

de raader, der kaldes til hans »Kammer«; af dette »Kammer« opstod saa med tiden gehejmaraadet. P. finder spor af en lignende udvikling i Gottorp i dobbeltbetydningen af ordet »Kammer«, nemlig dels som finanskammer, dels som indbegrebet af hertugens gehejme og personlige anliggender; de raader, som kaldtes til droftelsen af disse, udviklede sig til gehejmaraadet med »kammersekretæren« som expeditiousorgan. Det samlede raad var stadig nøje knyttet til kancelliet, og P. er tilbøjelig til i den 1590 oprettede »hof-ret«, som A. vil have udskilt fra »raadstuen«, da ogsaa andre end dennes medlemmer deltog i den, at se et udtryk for raadet som dømmende myndighed. De rejste indvendinger mod A.s fremstilling synes dog ikke meget tungt vejende; A. søger jo ogsaa gehejmaraadets genesis i det snævrere raads-udvalg og betoner kammersekretariatets betydning for dets udvikling; jeg ser heller ikke noget betænkeligt i at betegne de omtalte forhandlinger under Joh. Adolf og Frederik III. i en mere eller mindre begrænset raadskreds som begyndelser til gehejmaraadsmøder.

samt landets adel og embedsstand (bl. a. bestallingsbreve) og tillige opbevaringen af de herhenhørende akter. Den første »Geheimer Cammersecretarius und Rath« (saal. i bestall. 1596) Johann Kuhlmann var vistnok, som sine efterfølgere, ikke indfødt; først med slesvigeren dr. Friedr. Jügerdt (1656—86) blev en indfødt kammer- (senere gehejmeraads-) sekretær. Kammersekretærens assistent var »kammerskriveren«, som foruden at besørge renskrivningen af sin chefs koncepter og passe gehejmarkivet tillige forvaltede hertugens private indtægter og udgifter (i forbindelse med kammertjeneren, der fungerede som chatolforvalter).

Gottorpkancelliets hovedopgave var ledelsen af retsplejen, tilsyn med og appel fra de lokale retter. Dette betones baade i den ældste kancelliordning (kancelliinstrux) fra 1599 (1597?), der som de andre tyske territoriers kancelliordninger havde sit forbillede i den kejserlige kammerretsordning af 1495, og i de senere af 1636 og 1662, som i hovedsagen bygger paa de tidligere. De forefaldende spørgsmaal drøftedes i daglige møder af de tilstedeværende landraader og lærde raader under forsæde af kansleren eller af hertugen selv. Efter vøteringerne, over hvilke der førtes protokol, renskrev kancellisekretæren beslutningerne; de særligt vigtige expeditioner underkastedes ny revision i raadet. Under kancellisekretæren stod kancelli-»verwandte« eller »gesellen« og en række skrivere. Kancellifunktionærerne var ogsaa til stede ved og førte protokol ved landrets- og amtsretsmøderne. Mange af dem gik senere over i lokale embeder efter i kancelliet at have faaet øvelse i den fra andre tyske kancellier hentede højtsyke »stylus curiae«; som en særlig fremragende lærer i denne gjaldt den dygtige kancellisekretær Eilhardt Schacht (1645—77, fra Verden), hos hvem bl. a. den senere sekretær i det danske skatkammerkollegium efter 1660 Frederik Giese (fra Husum) gik i skole.

Landraaderne og de lærde raader, efterhaanden mest de sidste, vøterede ikke blot i kancelli-, men ogsaa i finanssager; først i 1650'erne begynder en deling ved udnævnelsen af særlige »kancelliraader« for justits- og visse kirke- og skolesager og »kammerraader« for finanserne. Under hertug Adolf bestyredes kassevæsenet først af sekretæren Georg Cörper, senere af Benedikt Hundtmarck, »kammerskriver«, siden »kammersekretær«. Begge disse havde ogsaa med kancellisager at gøre, men den sidstes efterfølger Berndt Soltouw, kammersekretær og fra 1592 tillige »kammermester«, virkede udelukkende i finansadministrationen; under ham begynder de første afsluttede rentekammerregnskaber. Betegnelserne »Rentecammer« og »Rentenerye« — der begge synes tagne

fra Danmark — afløser ordet »Cammer«; derimod bruges stadig betegnelsen kammermester, afvekslende med rentemester. Kammermesterens assistent var en kancelliforvandt med titelen »renteskriver«; begge var borgerlige. Kammermesteren modtog amt-mændenes og de andre lokalebedsmænds indtægtsoverskud og foretog de nødvendige udbetalinger til hertugens kreditorer, hofholdningen og centralforvaltningens personale efter anvisninger, der var underskrevet af hertugen, en af raaderne eller en af de adelige hofjunkere. Hans overordnede var oprindeligt hofraadet som helhed; under Joh. Adolf optræder en tid en raad som særlig »kammerraad«; senere var overhofmester v. d. Lancken finanslederen, derpaa hofkansleren. I 1650'erne betegnes kansler Kielman og L. Cl. Moltke som »gehejme- og kammerraader« med særlig pligt til at overvaage dels finanserne, dels ydrepolitiken; den samme pligt paalagdes 1665 A. Cramer i hans bestalling som »kammerraad«.

Der er under studiet af A.s bog en person og nogle spørgsmaal, som stadig beskæftiger en dansk læsers tanker. Personen er den danske konge som hertug af Slesvig og Holsten. Spørgsmaalene er, hvorledes han organiserede styrelsen af sine dele af hertugdømmerne, og hvorledes hans dobbeltstilling paavirkede dels denne styrelse, dels hans position som konge af Danmark. Herom har A. saa godt som intet, og det maa naturligvis ogsaa især blive en opgave for en dansk historiker at skildre kongens tyske administration, set fra dens forskellige sider. Her staar endnu meget tilbage at gøre. Hvad finansforvaltningen angaar, møder vi et dansk regeringskontor som øverste myndighed, idet Rentekammeret i København foretog revisionen af de kongelige amtsregnskaber, efter at amtsbetjentene paa Kieler Omslag havde klareret for kongens omslagsforvalter. Dernæst »Kongens eget Kammer«, som bl. a. modtog indtægterne af Glückstadtolden, ligesom det oppebar Sundtoldens intrader. De af stænderne bevilgede overordentlige skatter gik i den fælles landekiste i Kiel, hvis provenu deltes af de to landsherrer. Retsplejen og den civile forvaltning administreredes dels gennem det Tyske Kancelli i København, dels gennem den kongelige statholder med et antal ridderskabelige og lærde raader ved sin side. Tyske Kancellis historie venter endnu paa sin skildrer; det kan dog konstateres, at dets udvikling danner en parallel til det gottorpske kancellis og følger de samme tyske forbilleder, men at det ikke i tiden før 1660 naar frem til en tilsvarende fast organisation. Det lededes efter Wolfg. v. Utenhofs død (1542) i regelen af lærde udlændinge — adelige undtagelser er Andreas v. Barby (tidl. i sachsen-lauenburgsk tjeneste), Henrik

Ramel (fra Pommern), fra 1596 dansk rigsraad, Levin Marschalck (fra Bremen)¹ og Detlev Reventlow, der var tysk kansler 1632—48 — og ofte var kanslerstillingen ubesat, saaledes at ledelsen laa hos en over- eller kammersekretær. Ogsaa statholderembedet, der ikke har noget sidestykke i Gottorp, hvor hertugen ikke behøvede nogen vikar, stod gennem en længere periode under Christian IV. (1627—47) ubesat. 1648 organiseredes det tidligere ret ufuldkomne statholderlige kancelli som regeringskancelliet i Glückstadt (1648—49 i Flensborg), underordnet den ny statholder Chr. Rantzau, men i det daglige ledet af kong Frederik III.s tidligere bremiske kansler Dietrich Reinkingk (fra Kurland), bistaaet af et antal lærde raader; det var dels overret og overkonsistorium for den kongelige del, dels forvaltende organ for en række politi- og næringssager. Landraadskollegiets indflydelse er i den kongelige, som i den hertugelige del, dalende til fordel for tyske jurister med hof- eller gehejmeraadstitel, men kongens holdning overfor baade stænder og landraader er mindre skarp end Gottorpernes, hvad der synes dels at hænge sammen med de højadelige statholders indflydelse, dels med, at det ofte laa i kongens interesse at støtte sig til stænderne som udtryk for hertugdømmernes fællesskab, dels endelig med, at den danske kongemagt havde andre og større opgaver nordpaa.

Det er bekendt, hvorledes en række af den kongelige tyske administrations raader, navnlig de »lærde«, i forbindelse med oversekretæren i Tyske Kancelli Frederik Günther (fra Braunschweig) spillede en betydelig rolle i Christian IV.s ydrepolitik efter Lübeckfreden, ofte i udpræget modsætning til stemningerne indenfor det danske rigsraad. Det var denne modsætning, som 1641 affødte den danske adels krav om, at to raader altid skulde følge med kongen til Glückstadt »og andensteds uden riget, hannem at raadføre i de sager, som riget vedkommer, paa det ikke ved andre derude, som os ikke ere vel affektionerede, skulde praktiseres det, som kunde geraade vores kære fæderneland til skade«, samt om, at »kong. mts. kansler maatte have nogen inspektion med det tyske kancelli, paa det ingen breve deraf uden hans vidskab skulde udkomme, dette lovlige rige til præjudits«. Vi sporer her den spænding, som kongens dobbeltstilling skabte mellem hans

¹ Marschalck var, før han traadte i dansk tjeneste, raad og landdrost hos den gottorpske ærkebiskop Johan Frederik af Bremen og gottorpsk »Rat von Haus aus«. Et andet eksempel paa overgang fra gottorpsk til dansk tjeneste er den pommerske adelsmand Dionys v. Podewills, der var gottorpsk raad og hofmarskalk, men senere blev marskalk hos prins Christian (d. 1647) og anvendtes af Christian IV. i diplomatiske hverv. Kansler Erich Hedemann var baade oldenburgsk og kgl. dansk gehejmeraad.

tyske administration og dens organer og den danske raadsregering og adel, en spænding, som ogsaa fandt udtryk, da Knud Ulfeldt svarede den tysktalende kansler Reventlow paa fransk, med den begrundelse, at det havde han længst øvelse i næst efter det danske sprog, »som han hævdede var det eneste, som burde herske i Danmark¹«. De tyske raader og embedsmænd i centralforvaltningen var, i lighed med deres kolleger i Gottorp, alene knyttede til og undergivne hertugen (kongen), ikke Danmarks raad, og Christian IV. kunde saaledes i kraft af sin hertugstilling skabe sig spirerne til et kongeligt gehejmerraad, parallelt med det gottorpske, omend løsere i sin sammensætning og sine funktioner, mødt med største og, som udviklingen viste, begrundet uvilje fra de danske raaders side. Mens de tyske raader en tid gjorde sig stærkt gældende i udenrigspolitikken, er der dog intet spor af, at de blev anvendt i den indre danske administration under Christian IV. Der var ganske vist en embedsmand i Tyske Kancelli, som i begyndelsen af 17. aarh. spillede en meget betydelig rolle i den kongelige erhvervs politik og bl. a. 1604 fik fuldmagt til at forhandle med jyske borgere i Horsens om midlerne til fremme af dansk handel og haandværk, nemlig sekretær i Tyske Kancelli dr. Jonas Charisius, men dels var han dansk født, dels fik han ingen efterfølgere². Raadet synes ogsaa at have hindret virkeliggørelsen af de nævnte forhandlinger, ligesom omvendt kongen senere frabad sig, at hans danske kansler fik noget at sige over Tyske Kancelli. Det er imidlertid indlysende, at den større myndighed, som kongen besad over sine tyske end over sine høje danske embedsmænd, forbundet med den kendsgerning, at en række af de egentlige hofembedsmænd (hofmarskalk, overskænk, jæger-, fiske- og køgemester) samt den hvervede hærs officerer ofte eller oftest var tyske, i det lange løb maatte komme til at paavirke hans stilling ogsaa som dansk konge. Det er dog først under den i sin monarkiske stræben langt mere maalbevidste tidligere Bremerærkebiskop og kgl. statholder i Flensborg Fre-

¹ Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermodernes Historie II, s. 585; Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629—60 I, s. 74.

² J. Charisius: Dansk biografisk Leksikon IV, 1934, s. 603 ff. Der træffes vel baade før og efter Charisius' tid enkelte danske som embedsmænd i Tyske Kancelli (Corfitz Grubbe 1584—91, Reinhold Hansen 1614—15, tidligere »enspænder«, senere hofmønsterskriver og renteskriver, endelig borgmester i Kbh., dr. Erik Clementsen 1617—21, Niels Villumsen 1618—22, Hans Nickelsen Lundt 1630—38, senere borgmester i Kbh., Cornelius Lerche 1645—50, senere resident i Spanien, stats- og kancelliraad og stiftamtmand over Laaland-Falster — og maaske flere), men ingen af disse fik en indflydelse i uden- og indenrigske anliggender, der svarede til hans.

derik III., at den heraf opstaaede konflikt i højere grad tilspidser sig. Han begyndte med at skabe regeringskancelliet i Glückstadt, og hvad Gottorperne allerede havde gjort for deres del i 1608, at indføre førstefødselsarveret i hertugdømmernes kongelige del; 1658 gennemførte han, da Gottorp ved svensk hjælp havde faaet suverænitet over sine slesvigske amter, det samme for den kongelige del af hertugdømmet. Og han medtog fra Bremen og Flensborg baade sin tyske »kammersekretær« Braunschweigeren Theodor Lente, der som sekretær i Tyske Kancelli blev dettes hovedkraft (1660 tysk Kansler) og sin tyske »kammerskriver« Glückstadteren Christoffer Gabel, som ikke blot blev leder af de kongelige kammerfinanser, men efterhaanden fik stigende indflydelse ogsaa paa rigsfinansernes omraade. Hvilken rolle baade Gabel og Lente spillede ved regeringsforandringen 1660, er velkendt. Det er ogsaa kendt, at kongen ved drøftelsen af den ny forfatning og i andre rigsdanske spørgsmaal indhentede Glückstadtkancelliets raad. At en radikal reform af den danske forvaltning 1660 var en uafviselig nødvendighed, er saa sikkert som amen i kirken. Det er ogsaa sikkert, at der bestod en modsætning mellem adel og borgerstand, der nødvendiggjorde ikke ringe statsmandskunst for at skabe en forfatning og en forvaltning, der hvilede paa begges samarbejde. Det er endvidere betænkeligt at spekulere over, hvad der kunde være sket under andre forudsætninger. Men det er nu alligevel svært at se, hvorledes Frederik III. kunde have givet sin regering den absolute enevældes form, hvis han ikke var voxet op i den tyske territorialfyrstes forestillingskreds, selv havde ledet en nordtysk fyrstestats regering og havde en kongelig tysk administration og dens gennem et aarhundredes udvikling stedse mere monarkisk udviklede traditioner bag sig. Det var ganske følgerigtigt, at han gjorde sin statholder i hertugdømmerne Chr. Rantzau til sin danske premierminister, da rigsdrost Gersdorff døde, og Gabel til sin hovedraadgiver, ligeledes, at Rantzaus svigersøn og statholderefterfølger Fred. Ahlefeldt blev storkansler, da det griffenfeldtske æventyr var forbi. Ti det, der skete i Danmark efter 1660, betød — selvom svenske forbilleder spillede en rolle ved kollegieordningen — de tysk-monarkiske administrationsformers sejr over den under lang tids splid mellem raad og kongehertug svækkede og forsømte dansk-adelige raadsregering. Dybest set var det tysk uniformisme, som sejrede over nordisk-angelsaxisk individualisme.

Det ikke mindst interessante kapitel i A.s bog er det, som behandler de gottorpske finanser, selvom der vel nok her kunde graves dybere. Redegørelsen naar ikke paa højde med den, som C. Christiansen har givet for den danske statshusholdnings ved-

kommende under de første enevoldskonger, hverken i omfang — hvad der naturligvis er forstaaeligt — eller i klarhed. Paa forhaand vilde man være tilbøjelig til at mene, at udgifterne til den store hofholdning og centralforvaltning maatte overstige det lille landomraades ressourcer. Det er da ogsaa en kendsgerning, at den første Gottorper efterlod en betydelig gæld (foruden flere højst uvisse fordringer, f. ex. paa Spanien) samt mange bortpantede amter og domænegodser, og at hver af hans efterfølgere øgede gælden. A. har dog paa grundlag af bevarede regnskaber søgt at vise, at de ordentlige indtægter af amterne (inklusive lokaltolde og acciseafgifter), som 1621—51 ved pengekonvertering af arbejdsydelse og naturalafgifter, forhøjelse af domæneforpagningsafgifter, landgilde, mølle-, kro- og færgeafgifter, indtjning og — last, not least — indløsning af pantegods og nyerhvervelser (som Barmstedt 1640) steg med henvend 100 %, til o. 1640 var i stand til at dække forvaltnings- og hoforbruget, og at differencen derefter let udlignedes af intraderne af fællestolden i Gottorp og Rendsborg, de fælles licensafgifter m. m. Men mod en balance virkede dels møntforvirringen, denne kræftskade baade i Tyskland og Danmark, som overalt bidrog til den almindelige forgældethed, dels de store deputater til enkehertuginde og hertugernes brødre og søstre. De gottorpske hertuger kæmpede stadig med en knugende gældsbyrde, og udbetalingerne paa Kieler Omslag oversteg langt det øvrige udgiftsbudget. Det hjalp noget, at Joh. Adolf fik sin danske svigermoder enkedronning Sofie til storkreditor i st. f. en del af sine ridderskabelige kreditorer, at hendes fordringer senere arvedes af hendes datter enkehertuginde Augusta, og at en del deraf efter dennes død (1639) indgik i Frederik III.s arv efter moderen. Dette fritog ham dog ikke for stadig ny laan, og de betydelige hjælpebejder fra amter, lande og stæder og extraordinære landdagsbevillinger kom som følge af krigen 1626—29 og 1657—60 kun delvis ind; han efterlod en gæld paa 1¼ mill. rdl. Efter A.s opstillinger synes hverken Kejser- eller Torstensonkrigen at have paavirket de ordinære amtsintrader varigt, men de af forsvarsbehovet nødvendiggjorte fæstningsanlæg og deres garnisoner slugte betydelige summer, hvortil kom de betydelige beløb, som Frederik III. 1644—45 maatte betale de svenske hære. De fælles forsvarsudgifter skulde afholdes af landdagskontributionerne i landekisten, men stænderne var uvillige til større kontributioner, og hvadenten de bevilgede eller fyrsterne udskev uden bevilling, indgik pengene ofte højst uregelmæssigt. Frederik III. hævdede 1651 at have betalt 102.000 rdl. til defensionsværket udover, hvad han havde modtaget af landekisten. Der er da

næppe tvivl om, at de krige og den stadige krigsfare, som Christian IV.s og hans efterfølgers ydrepolitik udsatte hertugdømmerne for, bidrog stærkt til den gottorpske stats finansielle misere. Den »troløse« holdning, som ældre dansk historieskrivning bebrejder Frederik III., var for en stor del dikteret af den lille stats bestræbelser for at holde sig oven vande. Men samtidig virkede ønsket om at frigøre den for den kongelige medregering og det slesvigske vasalforhold, saa at den baade indad- og udadtil vandt fuld selvstændighed. Denne stræben er for saa vidt berettiget, som Gottorps besiddelser i det tyske Sydslesvig og Holsten som helhed aldrig kunde blive naturlige dele af det danske rige og i en tid, da fyrstemagt afløste stændermagt, havde deres naturlige hoved i den centralforvaltning, som de første gottorpske hertuger med saa stor flid og evne havde skabt. Men den var dømt til at lide nederlag, fordi den danske konges besiddelser paa alle sider omklamrede det splittede gottorpske statsomraade, fordi det danske kongehus aldrig slap tanken om landudvidelser mod syd og paa Gottorps bekostning, og fordi det, naar ikke længere den svenske stormagt i alliance med Gottorp holdt det i skak, var de gottorpske finans- og militærkræfter mere end voxent.

A. slutter sin bog med 1659, da hertug Frederik døde efter aaret forinden ved sin svenske svigersøn Karl Gustavs hjælp at være blevet suveræn over sin del af Slesvig. Det vundne stadfæstedes 1660 ved Københavnsfreden, men de følgende aar blev haarde stridsaar for Gottorp, der maatte anspænde sin militære effektivitet over evne i stadig forsvarsstilling overfor den danske konge. Man vilde gerne se A.s gottorpske forvaltningshistorie fortsat over disse aar og frem til det tidspunkt, da en gottorpsk stat ophørte at eksistere. Endnu venter Christian Albrecht-tidens indre historie, Wedderkops styre, det Bergholz'ske experiment og Görtz's »gewissenlose Haushaltung« paa en skildrer. Skildringen vil faa en særlig interesse derved, at Görtz senere som Karl XII.s minister gennemførte svenske finans- og forvaltningsreformer, som betegner et højdepunkt af det europæiske enevældige statsstyres beslaglæggelse af og anspændelse af landets økonomiske kræfter og hjælpeklender, reformer, som næppe er tænkelige uden de erfaringer, han havde høstet, den teknik, han havde lært i det altid truede, altid i større eller mindre krisetilstand stede Gottorp.

C. O. Bøggild Andersen.

Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Historie 1830—1848. Udgivet af den danske Rigsdag i Anledning af Hundredeaaret for Stænderanordningerne af 28. Maj 1831. I—II. Kbh. 1931—34.

Lejlighedssange og Lejlighedsskrifter hører meget ofte til det, der staar i Dag og falder i Morgen. Alligevel har man ikke saa sjældent set, at netop Lejligheden har skabt det fremragende. Der skal flere Betingelser til, for at det kan ske, men det vigtigste er nok, at Lejligheden er værd at mindes, og at en Forfatter med Evne og Villie kan inspireres af den. Hans Jensens Lejlighedsskrift er uden al Tvivl et af de betydningsfuldste Værker i dansk Historie, de sidste Aar har bragt. Men her var Betingelserne ogsaa til Stede. Aarhundreder er ikke lige lange. Om der om fjorten Aar kan skrives et tilsvarende Værk om den danske Rigsdag, vil Tiden vise; jeg betvivler det. Rigsdagen er endnu i den Grad et levende og kæmpende Væsen, enhver dansk Historiker er i den Grad spundet ind i dens Saga paa godt og ondt, at det vil blive svært at naa den personlige Ro, der er den virkelige Kerne i det, man kalder Objektivitet. Med Stænderforsamlingerne er det anderledes. Af det Hundredeaar, der løb ud i 1931, levede de kun i de første atten Aar. De har været Historie i snart 90 Aar, ikke død og gold Historie, men dog en Periode, der er sluttet. Paa den anden Side bar de saa meget Ved til Omvæltningen i 1848, og saa mange af deres Tanker levede videre under de nye Kaar, at vi den Dag i Dag er i Gæld til dem, er nysgerrige over for deres Begivenheder. I alt det ydre er der saare lang Vej fra Stændersalene i Roskilde og Viborg til Christiansborg, men der gaar synlige og usynlige Traade, overskaarne og ubrydelige, mellem de to Forsamlinger, og naar vi er Parlamentarismens Børn, er vi ogsaa Stændernes.

Det er da ikke alene Historiens Tarv, men ogsaa Livets, der sker Fyldest, naar Stændernes Saga skrives. Det er ogsaa rigtigt, at det blev Hans Jensen, der skrev den. Da Værkets Faddere, Dr. Neergaard, Professor Aage Friis og Dr. Munch 1927 valgte ham som Forfatter, handlede de ikke i Blinde. Hans Forudsætninger laa klart for Dagen: han var en metodisk Historiker af Erslevs Skole, han besad i Kraft af sin Oprindelse en intim Samfølelse med de Folkelag, der 1831 hentedes frem til Statens Gerning, og han havde i sine Studier vist en indtrængende Forstaaelse af den Enevælde, der skabte Stænderne. Disse Forudsætninger i eet gav og giver Hans Jensen en Særstilling i yngre dansk Historieforskning. I vor rige Litteratur om Bonden har der unægtelig været spillet paa adskillige Instrumenter og af mange Slags Kunst-

ner, men det er ikke netop den metodisk skolede Videnskabsmand af Bondens Slægt, der har ført an. Og det være sig som det vil med Race og Arvelighed, Sønnen har en lønlig Samfølelse med Faderen, der fra Tid til Tid vil bryde gennem erhvervede Kulturlag.

Hans Jensen havde allerede i »Lars Bjørnbak og den bjørnbakske Bevægelse« (1919) givet en af vore faa selvstændige Monografier til moderne dansk Politiks Historie. Den viser straks de Evner, der er ham egne; de er som saa meget, der har Værdi, dobbeltsidede: Blik for Linierne i et Samfunds Struktur og Udvikling og Forstaaelse af Enkeltmennesket netop i dets Sammenhæng med Samfundet. Det lille populære Arbejde »Den engelske Revolutions Historie« (1920) peger i samme Retning. Videnskabelige Undersøgelser gav Hans Jensen i Afhandlingerne som den om »Bondecirkulæret af 8. November 1845« (1921), og endelig havde han, da han overtog Stænderværket, fuldført det Afsnit om »Enevældens Afslutning 1814—48«, der blev trykt i VI Bd. af »Det danske Folks Historie«, og hvori han lagde Grundstenen til den Skildring af Enevælden, der indleder hans Værk om Stænderne.

Stænderværket falder i to Dele, hvoraf den ene udkom i Hundredaaret for de første Stænderanordninger (1831), den anden i Hundredaaret for den endelige Ordning 1834. Praktiske Grunde virkede sammen med Ønsket om at fejre netop disse to Aar til, at Udgivelsen skete saaledes. Nogen Skillelinie systematisk eller kronologisk er der i øvrigt ikke mellem de to Bind. I første Del, der har Undertitlen »Stænderforsamlingernes Tilblivelse og deres første Virksomhed«, giver Hans Jensen først som Indledning en Oversigt over Stats- og Samfundsforhold i Frederik VI.s Monarki. Han skildrer her Landet og dets Befolkning, giver paa femten Sider sin egen Nyvurdering af Enevældens Art og Omfang, behandler Samfundsforholdene og den økonomiske Vending til det bedre omkring 1830, Hertugdømmernes Særstilling og endelig offentligt Liv og Samfundsopfattelse i Almindelighed. De tre følgende Afsnit behandler Beslutningen om at indføre Stænderforsamlinger samt Anordningerne af 1831 og 1834, fjerde Afsnit hedder »De første Stændervalg og Forberedelsen af de første Stænderforsamlinger«, og derefter handler femte til syvende Afsnit henholdsvis om Stænderforsamlingerne i Roskilde 1835—36, i Viborg 1836 og Slesvig s. A. Et afsluttende Kapitel sammenfatter derefter Resultaterne af de første Stænderforsamlinger, politiske og folkelige. Man kunde nu vente, at Forfatteren vilde ledde andet Bind (hvis Undertitel er »Stænderforsamlingernes Virksomhed og Betydning fra 1838 indtil 1848«) paa samme Vis, men

han har valgt en anden Fremgangsmaade. I en indledende Oversigt skildrer han først Stænderforsamlingernes ti sidste Aar, 1838—48, under eet, Samfundets almindelige Udvikling, politiske Forhold i Europa og Stændernes Plads inden for Statsstyrelsen. Derefter giver han i fire Afsnit sammenfattende Udviklinger af Stændernes Stilling til en Række af de vigtigste Spørgsmaal i Tiden og Styrelsen: Statshusholdningen, Forfatningsspørgsmaalet og det nationale Spørgsmaal, Landbo- og Købstadsforhold, almindelige økonomiske og sociale Spørgsmaal, Kirke og Skole, Retsvæsen og almindelige Retsforhold, Bilandene.

Der kan indvendes forskelligt mod denne Plan og dens Gennemførelse, og det er muligt, at Forfatteren nu, med fuldt Overblik over Stoffet, vilde vælge en anden Leddeling. Det vil heller ikke kunne nægtes, at visse Partier af første Del er noget prægede af Tidsnød. Indvendingen er dog mere af formalistisk end af reel Betydning, thi Hans Jensen faar netop gennem den Opstilling, han har valgt, Lejlighed til at belyse de Problemer, der er Genstanden for hans Værk, fra alle Sider, og en endelig Sammenfatning og Vurdering giver han i det betydningsfulde sidste Kapitel »Slutning« i andet Bind. Det fortrinlige Person- og Sagregister og den biografiske Oversigt over Stænderforsamlingernes Medlemmer (ved cand. mag. Vermund G. Laustsen) gør Orienteringen forholdsvis let.

Af et Værk som dette kan der plukkes utallige Ekskurser, der kan drages Sammenligninger, Enkeltspørgsmaal kan i rigt Maal undersøges og kritiseres, der kan ogsaa kauseres aandfuldt med Sideblik til Dagens Problemer. For den videnskabelige Forskning har først og fremmest følgende Spørgsmaal Betydning: har Forfatteren stillet sig Opgaven rigtigt, har han samlet det rette Stof, har han benyttet det med den Blanding af Skepsis, Følelse og Fantasi, der udgør den historiske Kritik, har han i Fremstillingen stillet sig de rette Problemer, og har han løst dem med Forskerens Hæderlighed, har han endelig skrevet med en Pen, der er den historiske Skribent værdig? Med disse Spørgsmaal staar og falder Værkets videnskabelige Værdi, og det vil være muligt at besvare dem med ja, om end med forskellig Betoning.

Hans Jensen har stillet sig Opgaven rigtigt. Han har ikke set den alene i at give en minutios Fremstilling af Stændernes Tilblivelse og Virken. Han har bygget sit Arbejde et vægtigt Fundament i en Skildring af den Enevælde, der skabte Stænderne. Her er han Vejbyder. Den liberale Historieskrivning fra det 19. Aarhundredes Midte er korrigeret efterhaanden af Joh. Steenstrup,

Edv. Holm, Peter Munch og Axel Linvald, men med størst Forstaaelse og skarpest Blik af Hans Jensen i det korte Indledningskapitel til første Bind. Paavisningen af Kollegiers og Embedsmænds væsentlige Del i Statsstyrelsen og Opløsningen af den massive »Vi alene vide«-Teori er et af de frugtbare Resultater, der bygger Bro fra Periode til Periode — det ædleste Arbejde for en Historiker. Med større Forsigtighed, men dog forstaaeligt nok, bygger Hans Jensen i andet Binds Slutningsafsnit Broen videre til 1849 og 1866. Dermed tager hans Bog sin Plads i nyere dansk Samfundshistorie, og det er videnskabeligt set ingen Mangel, at meget er mere antydet end sagt, hvad i øvrigt ogsaa Bogens Forudsætninger og Anledning paabød.

For de benyttede Kilder gør Hans Jensen udførlig Rede i Indledningerne til begge Bind. Der foreligger en omfattende trykt Litteratur, men den belyser mere Sidespørgsmaal og almindelig Baggrund end selve Stændernes Historie; det er de kendte Arbejder bl. a. af A. S. Ørsted, A. D. Jørgensen, M. Rubin, A. Thorsøe, P. Lauridsen, P. Munch og V. Falbe-Hansen foruden tyske Historikere. Hans Jensen har et udtømmende Kendskab til disse og andre Værker, og han staar paa givne Punkter i Gæld til dem, men han benytter dem overmaade frit og polemiserer jævnlig mod dem. I Virkeligheden har Arbejdet paa det centrale maattet tages op fra nyt paa arkivalsk Grund, og her er Materialet ikke lille. Til Stænderanordningernes Tilblivelse saavel som Stænderforsamlingernes Virkemaade o. s. v. findes der i Rigsarkivet i forskellige Samlinger omfattende Bidrag; det har for Tilblivelseshistorien været af Betydning, at Hans Jensen har faaet Tilladelse til at benytte Kongehusets Arkiv. Her er endvidere inddraget Stof fra flere udenlandske Arkiver, Kiel, Berlin og Wien. Om Valgene findes udførlige arkivalske Oplysninger i Arkiverne i Viborg og Kiel; hertil kommer Aviserne, der med den besværlige Overskuelighed praktisk talt er at anse for Arkivalier. En Række Privatarkiver og Brevsamlinger er benyttet; blandt de betydningsfuldste kan nævnes J. P. Höppls Privatarkiv, der har været udlaant fra Meldorf.

En Hovedkilde til Fremstillingen af selve Stænderforsamlingernes Historie er naturligvis de foreliggende Mødereferater. De findes i Form af haandskrevne Protokoller og trykte Tidender, og de to Rækker supplerer hinanden. Der er som Forberedelse til Hans Jensens Fremstilling udarbejdet haandskrevne Sag- og Personregistre til hele dette Materiale. Institutet for Historie og Samfundsøkonomi af 1927, der overhovedet har fungeret som en Art Fødselshjælper ved Værkets Tilblivelse, har ladet dette for-

tjenstfulde Arbejde, der vil faa selvstændig Værdi ud i Fremtiden, udføre ved Arkivar Harald Jørgensen.

Hans Jensen har utvivlsomt fremdraget langt det væsentlige af det Stof, der overhovedet kan være Tale om. Det er muligt, men ikke sandsynligt, at der endnu kan dukke Privatarkiver op af Betydning for denne Periode, der kan maaske hist og her i Udlandet findes noget, og det er muligt, at Aviserne ved metodisk Registrering kan give et og andet. Praktisk talt maa man dog sikkert betegne Hans Jensens Stofindsamling som udtømmende.

Hans Jensens Benyttelse af Stoffet er præget af rolig Overvejelse. Det er ham aldrig om at gøre at opstille fristende Hypoteser, han er maaske endogsaa alt for forsigtig under Indtrykket af Bogens Anledning og Tilblivelse. Der kan paavises Fejl i Citater og omtvistelige Fortolkninger, men som Helhed gives der en — lykkeligvis ved Fodnoter, ikke ved Bagnoter — dokumenteret Fremstilling, hvis Genesis den kyndige vil kunne følge.

Hans Jensen har overalt stillet sig de rette Problemer. Den historiske Problematik er visselig en vigtig Disciplin, men det gælder om at forstaa den rigtig. Problemerne skal ikke hales frem ved Haaret eller stilles op til preussisk Parademarch. Der gives en tysk Form for Historieskrivning, hvor det drøner og buldrer af Problemer. Undertiden bliver der slet ikke noget tilbage ud over dem. Anderledes hos Hans Jensen, der er typisk dansk, specielt sjællandsk. Problemerne vokser ud af de Kendsgerninger, der fortælles om, de udvikler og præsenterer sig halvt ubemærket, og de faar Svar, som ikke slaas op paa Plakater, men som for den kyndige aabner Perspektiver for ny Forskning, hvilket er meget vigtigere end Plakater. Hans Jensen har i sin Bog behandlet og berørt en Fylde af politiske og saglige Problemer. Han kan umulig være lige helbefaren i dem alle. Men med smidig Intelligens har han de fleste Steder suget netop det Indhold af dem, som Fremstillingen kræver, og givet de Svar, den videnskabelige Redelighed paa givne Tid og Sted tillader. Dette er god Norm for dansk Historieskrivning.

Et enkelt Problem er det ældgamle: Dansk og Tysk. Hans Jensen faar flere Steder Lejlighed til at skifte Ret mellem de to Kulturer, de to Følemaader. Hans Behandling har her vundet fortjent Anerkendelse fra tysk Side. Det er kun glædeligt — ikke mindst paa et Tidspunkt, da tysk Historieskrivning i betænkelig Grad truer med at forfalde til en drønende Problemstilling, som i Danmark anses for uvidenskabelig.

Hans Jensen er ikke det, man forstaaer ved Stilist. Det kan ogsaa være det samme. Han forsømmer aldrig Stoffet for Sprogets

Skyld. Han har i udpræget Grad den afhandlende Form fremfor den malende. Han bruger flere Ord af Dagliglivets Vocabularium, end Historikerne fra forrige Aarhundrede syntes om. Han tillader sig ogsaa saglige Sideblik til Øjeblikkets Begivenheder, som naturligvis kan være farlige, men som bør tilgives en levende Aand, der skriver for levende Mennesker. Forfatterens Personlighed træder vistnok mindre frem i denne Bog, end han selv kunde have ønsket — den højtidelige Anledning paalagde Varsomhed. Alligevel øjnes den klart nok: Intelligens og Humor. Ikke jysk Lunhed eller fynsk Lyrisme, et sjællandsk halvt spottende, halvt undseligt Smil, der udtrykker Glæde over Erkendelsen.

Erkendelse, ikke Agitation, Forklaring, ikke Angreb eller Forsvar. Kan noget bedre siges om et historisk Værk? Jeg ønsker Hans Jensen til Lykke med denne Bog og de Løfter, den giver. Han staar nu i sin Alders fulde Kraft, og Bogen behøver ingenlunde at blive hans bedste.

Pool Engelstoft.

Nyt fra historisk Videnskab.

3. August 1935 døde Professor Johannes Steenstrup 90 Aar gammel. Et intensivt Studieliv med en fast indre Sammenhæng og fast historisk Sammenhæng er afsluttet. Ved sin Aandsform og Kultur og i Kraft af sin Arbejdsmaade og sine Arbejdsomraader var Professor Steenstrup saa nøje knyttet til de gamle Generationer, at det ikke blot er ham, vi savner, men det synes, som Fortiden er os meget fjernere nu, da han ikke mere er iblandt os.

Den første Afhandling fra Steenstrups Haand i Historisk Tidsskrift er fra 1878, den sidste fra 1934; i 36 Aar var han Medlem af Den danske historiske Forenings Styrelse og følte sig altid stærkt forpligtet over for den. Historisk Tidsskrifts Læsere kender Professor Steenstrup saa godt, at her kun i Korthed skal nævnes de af hans Arbejder, der vejer tungest, og fremhæves, hvad der synes at være væsentlige Træk i hans Forskerpersonlighed.

Af Uddannelse var han Jurist, og den juridiske Træning spores i hans Arbejde fra først til sidst. Efter Embedsexamen kastede han sig over retshistoriske Studier, Undersøgelser af indre Forhold specielt Landboforhold i Danmark i det 16. og 17. Aarhundrede, men førtes snart tilbage til ældre Tider, og da Caspar Paludan-Müller offentliggjorde sin udæskende Kritik af Kong Valdemars Jordebog, mødte den unge Jurist som Haandskriftets Defensor. I hans Indlæg *Studier over Kong Valdemars Jordebog* (1874) var den værdifuldeste Del en grundlæggende Redegørelse for dansk Forfatning og Forvaltning, danske Samfundsforhold i den Periode, Jordebogen omhandler.

Retshistorisk Udgangspunkt havde ogsaa *Normannerne*, det store Arbejde, Steenstrup planlagde og begyndte under Stipendierejsen 1873—1875, og ogsaa det er et Indlæg i en Proces. Der stod Strid mellem Konrad Maurer paa den ene Side, og Palgrave og Lappenberg paa den anden Side om det nordiske Elements Betydning i normannisk Ret. Maurer fremhævede de nordiske Levn, men nylig havde Heinrich Brunner i sin Bog »Die Entstehung der Schwurgerichte« (1871) i Tilslutning til Palgrave og Lappen-

berg skarpt hævdet, at normannisk Ret udelukkende havde fransk Grundlag. Steenstrup førte sit Angreb paa bred Front, idet han tog Studiet af Vikingernes Togter op fra første Begyndelse og over hele deres Omraade og satte sig som Maal at prøve, i hvilken Grad Nordboerne havde præget de forskellige Egne, hvor de havde fæstet Bo. Fire Bind udsendte han Slag i Slag. Bind I *Indledning i Normannertiden* kom 1876, en Bog fuld af Rejselivets høje Mod, sprudlende af Ideer, der ikke altid er ført til Vejs Ende, polemiserende og aggressiv. Bind IV *Danelagen* var sindigere, en skarpt afgrænset Undersøgelse, der gjorde gældende, at de skandinaviske Erobrere og Nybyggere i det 9. Aarh. havde sat dybe Spor i Indretninger og Samfundsforhold i det nordøstlige England. Bevismaterialet var ganske overvejende hentet fra Love og Diplomer fra Tiden før 1066, thi det rige Stof fra den følgende Periode laa endnu for Størstedelen hen utrykt og ret utilgængeligt. Senere er det efterhaanden blevet draget frem i vid Udstrækning, og Sir Paul Vinogradoff og hans Elever har gennemført en Række indtrængende Studier over det engelske Samfunds Historie i det 11. og 12. Aarhundrede. Disse Publicationer og Undersøgelser har uddybet Spørgsmaalene, nuanceret Billedet gennem Tusinder af Detailler, men resulterer i en Stadfæstelse af hvad den danske Forsker fremsatte i 1882.

Faa Maaneder efter at have forsvaret »Danelagen« for den juridiske Doctorgrad blev Johannes Steenstrup Professor i Nordens Historie og Antikviteter (Professor Rostgardianus).

Ny Pligter kaldte ham bort fra Normannerstudierne, og ny Arbejder forberedtes. Gennem et Tiaar kom en Række Bøger og dybtborende Afhandlinger — 1886 *Vornedskabet hos den danske Bonde* (Hist. Tidsskrift 5. R. VI) og 1887 *Nogle Undersøgelser om Fæstebondens Retsforhold i ældre Tid* (smst.), 1888 *Den danske Bonde og Friheden*, otte Foredrag, holdt i Hundredaaret for Stavnsbaandets Løsning, 1889 *Historieskrivningen i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1891 *Vore Folkeviser fra Middelalderen*, 1892 *Fra Fortid og Nutid*, en Samling Skitser og Essays, deriblandt det i flere Henseender mærkelige Stykke om Chr. Olufsen, 1894 *Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie* (Hist. Tidsskrift 6. R. V) og 1896 *Nogle Undersøgelser om Guders Navne i de nordiske Stedsnavne* (Hist. Tidsskrift 6. R. VI). Det er Manddomsaarenes Udfoldelse. De 4 store Afhandlinger i Historisk Tidsskrift knytter sig nøje til ældre dansk Granskning, Kofod Anchers, N. M. Petersens, J. E. Larsens og Estrups Arbejder; ypperst er de to sidste Afhandlinger, originale, stringent gennemførte Undersøgelser, der har givet Stednavneforskningen i Skandinavien kraftig Impuls. Ogsaa

»Vore Folkeviser fra Middelalderen« er et Arbejde fuldt af Ideer, æggende kritisk. Uforbeholdent udtalte Gaston Paris og Eugen Mogk, Schück og Kristoffer Nyrop hver for sig i deres Recensioner, hvor meget de fandt i Bogen, hvor vigtige dens Resultater var for det sammenlignende Visestudium. Den satte ret hurtigt sine Spor. »Historieskrivningen i Danmark i det 19. Aarhundrede«, der fremkom i Anledning af, at 50 Aar var forløbne, siden Den danske historiske Forening stiftedes, har en væsentlig anden Karakter, men bærer sin Forfatters Præg saa godt som noget af de andre Arbejder. Ludvig Daae og Dietrich Schäfer fremhævede med Rette den fine humane Aand, der raader i Bogen, den Ro og Selvbeher-skelse, som træder for Dagen i Redegørelsen for den videnskabelige Kamp om Slesvig og for Forholdet mellem danske og norske Historikere i Aarene efter 1814. Der ligger dog en Fare her. Linierne er ikke trukket kraftigt op, Modsætninger afdæmpes, Disharmonier faar ikke Lov at skurre. Dette Forhold kommer ofte igen i Steenstrups Skildringer, navnlig i hans Levnedstegninger. Hans Øjne var skarpe, og hans Sind lidenskabeligt, men han mente, at det var hans Pligt at drage alt godt og smukt frem og dømme hensynsfuldt. Dyb Pietet bandt ham.

Det var, naar alt kommer til alt, Følelser af samme Art, der bestemte hans Forhold til de litterære Kilder fra Danmarks Middelalder. Han vilde ikke erkende, hvor skrøbelig vor Overlevering er, og forstod ikke yngre Forskeres kritiske Holdning; den var ham hjertelig imod. De gamle Hjemmelmænd skulde staa til Troende. Dette hans Syn paa Kilderne, som han fastholdt Livet igennem, maatte sætte sit Mærke paa den Fremstilling af Oldtiden og den ældre Middelalder, der udkom 1897—1904 som Bind I af *Danmarks Riges Historie*. I det hele synes en Opgave af denne Art i nogen Maade at ligge uden for hans Vej. Han havde ikke umiddelbart en A. D. Jørgensens lykkelige Evne til at faa sine Landsmænd i Tale. Han var en Spørger og en Gransker, en utrættelig Pioner; Afhandlingen var og blev hans Domæne, og gennem sine Under-søgelser øvede han sin Indflydelse inden for Landets Grænser og udenfor.

Der kom fra hans Haand gennem de mange Arbejdsaar en næsten uoverskuelig Mængde Afhandlinger, større og mindre Studier. De gaar tit ud fra en Tvivl, et kritisk Spørgsmaal, et Krav om, at hver Tid skal prøves efter sine Forudsætninger. Atter og atter indskærper han, at den Maalestok, vi anvender, har kun vor Tid justeret. Han spejder vidt omkring i Arkæologi, Lingvistik, Metrik og Naturvidenskaberne — det var altid hans Lyst at gaa paa Langfart; men fra det fjerne vender han tilbage til det nær-

meste: hjemligt Brevstof, Regnskaber, Matrikler, Love og Forordninger. Han studerer Kort, og han vandrer, har Øjnene med sig i Studerekamret som i Naturen. Det uendelig smaa, det, som andre gaar forbi, fanger hans Opmærksomhed. Han kan aldrig faa Kendsgerninger nok, men deler fuldtud sit Slægtleds Sky for Hypotesen. Der er dog en Enhed i denne Mangfoldighed. Alle Iagttagelser, den hele indsamlede Viden har eet Maal — at oplyse om Danmarks Land og Folk, at bære Sten til den Danmarks Riges Historie, han søgte at bygge op paa sin Manér, dybt fortrolig med svundne Tidets Forhold og Tankesæt. Det lovbundne i Navneskik, Konservatismen i vore Landboforhold, Udviklingens ubrudte Sammenhæng lærte hans Studier ham.

Han gav sig helt hen i det historiske Arbejde. Skepsis, der ofte overfalder Videnskabens Tjenere ved Vejens Midte, kom ikke over hans Tærskel, og vita activa ud over Embedsgerningen havde ingen Fristelser for ham. Han vilde kun det ene — et Liv i Studier og Tænkning, i Samleven med Fædrelandet gennem Aarhundrederne.

Ellen Jørgensen.

24. Oktober 1935 døde Henri Pirenne 72 Aar gammel. Han var udgaaet af den belgiske historiske Skole, der i Firserne stod under stærk Indflydelse af tysk historisk Methode og tysk akademisk Undervisning. Pireennes Lærere Godefroi Kurth og Paul Fredericq, begge fortrinsvis koncentrerede om Studiet af Middelalderen, havde samme Betydning for Belgiens Historikere som Erslev hos os. Ogsaa fra den omtrent jævnaldrende Karl Lamprecht, hvis »Deutsche Geschichte« begyndte at udkomme 1891, fik Pirenne Impuls. Under den heftige Lamprechtske Fejde tog han klogt og overlegent til Orde og pegede paa det værdifulde i den tyske Historikers Ideer og Arbejder (Revue historique LXIV 50—57 [1897]).

Det skyldtes Lamprecht, at Pirenne kom til at skrive sit Lands Historie, idet han som Leder af Heeren og Ukerts »Geschichte der europäischen Staaten« opfordrede ham til dette Arbejde. 1899 kom Bd. I af »Geschichte Belgiens (i Oversættelse ved Fr. Arnheim), som efterfulgtes af endnu 3 Bind, det sidste i 1913. Derefter afbrød Krigen Samvirke med Tyskland. Men imidlertid var i Aaret 1900 Bd. I af Pireennes Værk udkommet paa Fransk i Bruxelles, og heroisk blev *Histoire de Belgique* ført igennem trods alt, hvad Aarene bragte — 1932 afsluttedes Bd. VII, der naar op til 1914. Pirenne begyndte som Specialist i Middelalderens Historie — i Bd. I, rigt paa Viden og Ideer, udfolder han sig —

men alt som Arbejdet skred frem, førtes han ud over Specialistens Grænser, i store Træk tegnede han Udviklingen og karakteriserede Belgiens ejendommelige cosmopolitiske Kultur. Tunge Oplevelser har givet Værkets sidste Del Myndighed og Varme; man mærker paa mange Maader, at det er en livserfaren Mand, der skriver, en klog og rummelig, uafhængig Mand, hvis eneste Maal er at forstaa Fortiden og gøre Rede for den Indsigt, han har vundet¹.

Histoire de Belgique var Pirenes Hovedværk, men han har haft meget andet Arbejde mellem Hænder — Udgifterarbejde (G. Espinas et H. Pirenne: *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre* [1906—1924]) — bibliografisk Arbejde (*Bibliographie de l'histoire de Belgique* [3. Udg. 1931]); — Afhandlinger, der var banebrydende første Forsøg som Studierne i 1890erne over de middelalderlige Byers Oprindelse i »Revue Historique« (jfr. den lille Bog, der samler mange Aars Arbejde: *Les villes du Moyen Age: essai d'histoire économique et sociale* 1927), eller dristige Theser som *Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens* i *Revue belge de philologie et d'histoire* 1923. Til de to store Foretagender Halphen: *Peuples et civilisations* og G. Glotz: *Histoire générale* bidrog han med klare Oversigter, Forbilleder for Skitser af den Art: I faa Ord formaaede han at sige meget, fordi hans Viden var saa omfattende.

Pirenne, der i 1923 var Præsident paa Historikerkongressen i Bruxelles, de sejrende Magters Congres, stillede sig forrest i Rækken af de Historikere, der under Kohts Tilskyndelse og Virken forberedte Genoptagelsen af det internationale videnskabelige Samarbejde.

Ellen Jørgensen.

16. April 1935 døde Professor ved Sorbonne Gustave Glotz 73 Aar gammel. Gustave Glotz stammede fra Haguenau i Bas-Rhin (Alsace), var i mange Aar Gymnasielærer, bl. a. ved Lycée Louis-le-Grand, men samtidig Medarbejder ved Saglio's »Dictionnaire des antiquités grecques et romaines«. I 1904 blev han Doktor paa en Afhandling om Gudsdom i det antike Grækenland, *L'Ordalie dans la Grèce primitive*, og udsendte samme Aar sit andet større Arbejde, *La Solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, der skaffede ham Tilbud fra Collège de France om en Lærestol i græsk Ret. Glotz valgte at følge den Bane, der var afstukket med hans Disputats, og i 1907 blev han Professor i græsk Historie ved Sorbonne. I de følgende Aar skrev han en Mængde Afhand-

¹ Om Histoire de Belgique se Historisk Tidsskrift 9. R. V. 346—348, og 10. R. II. 714—716.

linger, Forarbejder til hans egentlige Hovedværker, der udkom i Tyverne. Især har han leveret talrige Bidrag til Tidsskriftet »La Revue des études grecques«, hvis Chefredaktør han var 1907—1920.

I 1920 kom *Le Travail dans la Grèce ancienne, Histoire économique de la Grèce* (i den af Renard redigerede populære Serie »Histoire universelle du travail«), et mønstergyldigt Værk for den økonomiske Historieskrivning, der tager Sigte ud over Fagmændenes Kreds, et i Ordets bedste Betydning populært Arbejde skrevet af en Videnskabsmand. Bogens Styrke er samtidig dens Svaghed: Skildringen underbygges ganske vist med en Mængde illustrerende Citater fra antike Forfattere, men oplysende Fodnoter mangler, og Læseren føres ikke ind i den videnskabelige Diskussion. I Serien »L'Évolution de l'Humanité« har Glotz skrevet *La Civilisation égyptienne* (1923) og *La Cité grecque* (1928). I disse Værker forvalter Gustave Glotz Arven efter Fustel de Coulanges paa selvstændig Vis: »De menneskelige Samfund er ikke geometriske Figurer, men levende Organismer«. Glotz stod i Opposition til den Sparta- og Makedonerbeundring, som visse tyske Historikere giver Udtryk for. Det periklæiske Athen var for ham Toppunktet af græsk Kultur; her var i Virkeligheden de almindelige Menneskerettigheder blevet til. Gustave Glotz var Redaktør af den endnu ufuldendte »Histoire générale«, til hvilken han sammen med Robert Cohen skulde skrive Grækenlands Historie. Første Bind heraf kom i 1925, andet Bind i 1931, og inden Sygdommen lammede hans Arbejdskraft, naaede han i det væsentlige at fuldføre Manuskriptet til tredje Bind.

I Almindelighed kan siges, at Glotz's Bøger er let læselige med deres korte, klare Sætninger og levende, eksempelspækkede Stil. Deres Svaghed ligger i en undertiden vel vidt dreven Konstruktion, og denne specielt franske Egenskab er det, tyske Historikere især har kritiseret i Gustave Glotz's Produktion.

I Historikernes internationale Samarbejde har Gustave Glotz taget levende Del, fra første Færd repræsenteret Frankrig i Comité international des Sciences historiques og bl. a. været Formand for dennes Commission vedr. Undervisningen i Historie.

Axel Steensberg.

9.—12. August 1935 fandt i Stockholm det 6. nordiske Historikermøde Sted.

Dagen i Forvejen mødtes 60 Arkivmænd fra de nordiske Lande, samt Repræsentanter for de baltiske Staters Arkiver til den første

nordiske Arkivdag. Initiativet til dette Møde var taget af Rigsarkivar Helge Almquist, der dog ved Sygdom var forhindret i at deltage. I Stedet for overtog Arkivraad Brulin, Stockholm, Ledelsen, og Møderne fandt Sted i Rigsarkivets Læsesal. Ved Formiddagsmødet indledte Arkivar Roos, Finland, en Diskussion om Forholdet mellem Arkivers og Bibliotekers Haandskriftsamlinger. Derefter holdt Professor og Stadsarkivar Boëthius et Foredrag om Tjenestetidens Opgaver og Arkivembedsmændenes videnskabelige Interesser, hvori han stærkt gik ind for, at der baade af Hensyn til Tjenesten og for Embedsmændenes egen Skyld burde drages Omsorg for, at Tjenesten ikke beslaglagde saa mange af Dagens Timer, at videnskabeligt Arbejde blev umuliggjort. Ved Eftermiddagsmødet blev der givet en Række korte Meddelelser, bl. a. af Dr. Hjelholt om dansk historisk Fællesforening, hvorefter Rigsarkivar Linvald indledte en Forhandling om, hvad der kunde gøres for hos Offentligheden og Statsmyndighederne at vække øget Interesse for Arkivernes Arbejde. Arkivmødet afsluttedes med Forevisning af Rigsarkivets Konserveringsanstalt og Seglsamling.

Fredag 9. August aabnedes derefter det egentlige Historikermøde i Ridderhusets store Festsal. Fra dansk Side var mødt 62 Deltagere, heraf 19 Studenter, Finland mødte med 41, Norge med 22 og Sverige med 242. Fra de andre nordiske Lande deltog kun yderst faa Historie-Studerende.

Professor Sven Tunberg aabnede Mødet, idet han udtalte sin Glæde over, at det netop i disse Tider, hvor iskolde Strømninger gaar over Verden, og hvor hvert Skib maa finde sin egen Kurs, er lykkedes at samle saa talrig en Repræsentation for nordisk historisk Videnskab til fælles Arbejde. De skønne Syner fra forrige Aarhundrede svinder mere og mere, men her i Norden har vi udviklet en Form for Samarbejde, som man maa haabe vil fortsettes. Mødet valgte Prof. Tunberg til Præsident og Prof. Aage Friis, Udenrigsminister Koht, Prof. Melander, Finland og Prof. Stavenow, Sverige til Vicepræsidenter.

Den første Formiddags Forhandlinger var helliget Bonde-spørgsmaalet, idet Minister Koht holdt et Foredrag om den norske Bonde under Unionen. Han tog sit Udgangspunkt i Slutningen af det 15. Aarhundrede, skildrede hvorledes den danske Adelsstand og senere den lutherske Kirke behandlede Bønderne og trykkede de sidste Rester af gammel norsk Adel tilbage i Bondestanden. Men netop herigennem tilførtes der Bondestanden ny Kraft, saaledes at den langsomt formaaede at arbejde sig op til ikke alene selv at værne sine egne Interesser, men ogsaa at give sit Tilskud

til andre Samfundsklassers Liv. Saalænge der gaar friske Strømninger mellem Samfundsklasserne, sluttede Prof. Koht, er det Tegn paa et levende Samfund; hører disse op, er det Slut paa Livet. I umiddelbar Fortsættelse af dette Foredrag holdt Prof. Eli Heckscher, støttet af en Række statistiske Tabeller, der var ophængt i Salen, en blændende Forelæsning om, hvorledes de svenske Bønder mistede Jorden, og hvorledes de genvandt den. Taleren indledte med at redegøre for Forholdet mellem Krone-, Frelse- og Skattejord i Rigets forskellige Dele, og skildrede derefter den voldsomme Udvikling af Frelsejorden, der først ophørte o. 1680 ved de store Reduktioner. Da Staten mere og mere maatte støtte sig til de ufri Stænder, førte dette med sig, at Bønderne fik tilstaaet den vigtige Ret, som hedder Skattekøb, ved Hjælp af hvilken de lidt efter lidt kom i Besiddelse af Størstedelen af Jorden.

Ved Eftermiddagsmødet opløstes Kongressen i Sektioner, hvorved der gaves Deltagerne Mulighed for at vælge netop de Foredrag, som interesserede dem mest. Fra Organisationsudvalgets Side havde man ordnet det saaledes, at det hovedsagelig var to Spørgsmaal, som Kongressen skulde beskæftige sig med, nemlig Bondespørgsmaalet og den store nordiske Krig. Fra dansk Side ydedes der et Bidrag af Mag. art. Hans Jensen om Bondestandens Retsstilling i Enevældens sidste Tid. Prof. Carlsson talte om Arbogamødet i 1435, hvorved han efter mange Deltageres Opfattelse næsten tog Grundlaget bort for det store Rigsdagsjubilæum. Af andre Indledere kan nævnes Prof. Melander, Docent Vassar, Estland, Major Sundqvist og Docent Schybergson, Sverige.

Lördagens Formiddagsmøde var helliget Karl XII Forskningen, idet Arkivraad Brulin holdt et orienterende Foredrag om aktuelle Problemer i Karl XII Forskningen, et Foredrag, der mundede ud i et Ønske om, at de ny Resultater maatte bringes frem for et internationalt Forum. Herefter fulgte en meget kraftig holdt Forelæsning af Rektor Hornborg, Finland, om Karl XII's Svigten af Forsvaret af Sveriges østre Rigsdel. Om Eftermiddagen fortsattes denne Diskussion og Debatten om den store nordiske Krig i det hele taget i en Række Sektionsmøder. Som danske Foredragsholdere optraadte her Orlogskaptajn Holck og Kaptajn Otto Smith; fra Norge talte Oberstløjtnant Schiøtz og fra Sverige Oberstløjtnant Petri. Den diplomatiske Side af Problemerne varetoget af Fil. lic. Jägerskiöld.

Om Mandagen henlagdes Kongressens Møder til Uppsala, hvor en Modtagelse fandt Sted i Universitetets Aula. Professor Knud

Fabricius holdt en Forelæsning over Emnet: Den ufri Konge — et tilbagevendende Revolutionsmotiv, og om Eftermiddagen deltes man paany i Sektioner. I disse holdtes der denne Dag tre danske Indledningsforedrag af Prof. Oskar Andersen, Dr. phil. Vilh. la Cour og Bibliotekar Bøggild Andersen om henholdsvis Reformkatholicismens Betydning i den danske Reformationshistorie, om Udgravningerne i Hedeby og om Hannibal Sehested og Norden. Af andre Indledere kan nævnes Prof. O. A. Johnsen og Docent Østberg, Norge, Prof. v. Törne, Docent Anthoni og Dr. Nordman, Finland, og Prof. Ahnlund og Adjunkt Fredborg, Sverige. Efter Sektionsmødernes Afholdelse fandt Slutningsmødet Sted. Prof. Tunberg holdt den egentlige Slutningstale, hvorefter Prof. Koht takkede paa Gæsternes Vegne og indbød til nordisk Historikermøde i Oslo i 1940.

Som det plejer at være Skik ved nordiske Historikermøder, var der arrangeret en Række Udflugter og Festligheder. Om Søndagen blev der foretaget en Udflugt til Adelsø og Birka, om Mandagen til Gl. Uppsala og efter Kongressen en stor 2 Dages Tur Mälaren rundt. Lørdag Aften modtoges Kongressen paa Stadshuset i Stockholm, og ved denne Lejlighed holdt Prof. Aage Friis paa Gæsternes Vegne en Tale, hvori han, optagende Linien fra Prof. Tunbergs Indledningstale, kom ind paa en Omtale af Historieforskningens Kaar i forskellige Diktaturstater. Ve de Videnskabsmænd, udtalte Prof. Friis, som i de ny Stater ikke blindt lyster Ordrene fra de politiske Ledere, der ofte er lige saa uvidende om den historiske Udvikling, som de er fanatiske i deres Krav om en ny »Historie«, der skal indgyde Folkene det ny Riges Aand. Ingen nordisk Historiker er saa letsindig at tro, at lignende Stemninger ikke kan vokse op her i Norden, og maaske kommer vi i Fremtiden til at kæmpe haardt for den aandelige Frihed. Selv om vor Stemme ikke formaar at trænge igennem, og der ikke lægges megen Vægt paa vor Opfattelse, maa vor Røst ikke forstumme, og vi skal fortsat gøre nordisk Opfattelse og nordisk Aand gældende i det internationale Samarbejde. Lignende Tanker fremførtes ved Afskedsbanketten paa Uppsala Slot af Prof. Stavenow, der udtalte, at nordiske Historikere i dette Øjeblik havde en Pligt til stadig at hævde de stolte Traditioner, som altid havde kendetegnet nordisk Videnskab, nemlig Grundighed, forsigtigt Omdømme, Maadehold og Objektivitet. Stærkt Bifald hilste ogsaa denne Tale, og herefter havde en lang Række Kongresdeltagere Ordet, der alle udtalte deres Glæde og Tilfredshed over de forløbne Dage. Skulde det til Slut være tilladt at rette Indvending mod det 6. nordiske Historikermøde, maatte det være denne, at Pro-

grammet, som det plejer at være Tilfældet paa Kongresser, var for anspændt, baade med Hensyn til Antallet af Foredrag og af de Seværdigheder, der skulde besøges. *Harald Jørgensen.*

Stednavneudvalget har udsendt et Jubilæumsskrift i Anledning af, at det den 13. Juli i Aar var 25 Aar, siden det blev nedsat. Efter en Indledning af Formanden, Prof. Dr. jur. Frantz Dahl, gør Sekretæren, cand. mag. Gunnar Knudsen Rede for Udvalgets Virksomhed — lige fra de første Drøftelser om dets Nedsættelse fandt Sted i 1909 paa Initiativ af Docent Axel Olrik og til indeværende Aar. Dets vidtspændende Arbejde, som skal tjene baade videnskabelige og praktiske Formaal, har i den svundne Tid vist sig særdeles frugtbart, og Udvalgets Kontor, som til en Begyndelse var det eneste af sin Art i Norden, er siden taget til Mønster ved lignende Institutioners Oprettelse flere andre Steder. Hvor mange Forskere, som sysselsætter sig med dansk Egns-historie, Bebyggelsehistorie eller Kulturhistorie, har ikke kunnet hente værdifulde Oplysninger i den her skabte Central. Medens Lokaleforholdene er vedblevet med at være yderst mangelfulde, er Rammerne for Virksomheden stadig udvidet. Genforeningen er vel den Begivenhed, som har krævet den største og mest forcerede Indsats fra Udvalgets Side, men som tillige har været bedst egnet til at aabne de bevilgende Myndigheders Øjne for den umiddelbare Nytte af det gjorte Arbejde. Ved Udvalgets store Publikation af sønderjydske Stednavne har det i den første Aarrække fuldt ud kunnet regne med den nødvendige Statsstøtte, og selv om denne senere er blevet en Del beskaaret, har man dog endnu kunnet gennemføre Trykningen efter den oprindelige Plan. Det vilde være i høj Grad beklageligt, hvis man i de kommende Aar af økonomiske Grunde skulde blive tvunget til en Reduktion af Værkets Tekst.

Naar man blandt danske Historikere med saa stor Tilfredshed har fulgt Udvalgets Virksomhed, hænger det sammen med, at det Stof, hvormed man her arbejder, i eminent Forstand har vist sig egnet til at vække og fremme Befolkningens Sans for et historisk Studium. Vore Stednavne har alle Dage kunnet glæde sig ved Almenhedens Interesse. Ud over Landet sidder der en stor Skare af Hjemstavnsforskere, som efter Evne søger at aflukke disse Navne deres Hemmeligheder, og megen værdiløs Dilettantisme ser ganske vist Lyset mellem Aar og Dag. Men i mangfoldige Tilfælde har Stednavneudvalget formaaet at regulere Fantasien og retlede Intuitionen. Det har været en gavnlig Skole for adskillige, og dets

Autoritet, som hviler paa faglig Indsigt og klart Overblik, kan nu slet ikke mere undværes.

Det er et ikke ringe Resultat af de første 25 Aar.

Vilh. la Cour.

Ved det Dobbeltjubilæum, som Fyns Stiftsmuseum fejrede i Aar, udsendte Museumsudvalget *Et Provinsmuseums Historie*, en Oversigt over Virksomheden 1860—1935, skrevet af Museumsassistent, cand. mag. Svend Larsen. Bogen har sin Styrke og sin Værdi ved dens mange Oplysninger, især fra Institutionens Arkiv, og den giver derved ogsaa et og andet Bidrag til dansk Museumshistorie i den nyere og nyeste Tid. Derimod er det en Svaghed, at Forfatteren samtidig har villet vise »Odense Samlingernes Vækst og deres Deltagelse i Kampen for at hævde »Provinserne« overfor Hovedstaden«. Dette Synspunkt kan i Virkeligheden ikke gennemføres og har ført til en Skævhed i Bedømmelsen, som gør, at man maa tage Forbehold paa visse Punkter.

Victor Hermansen.

Dr. Poul Nørlunds velskrevne og fængslende Bog om *De gamle Nordbobygder ved Verdens Ende. Skildringer fra Grønlands Middelalder* (1934) redegør for de Resultater, som er Frugten af hans aarelange arkæologiske Undersøgelser i vor fjerne Polar-koloni.

Hans Gravninger deroppe begyndte i 1921, da Kommissionen for Grønlands geologiske og geografiske Undersøgelse i Samarbejde med Nationalmuseet udrustede en Ekspedition under hans Ledelse, og man gjorde de første opsigtsvækkende Fund paa Herjolfsnæs. Det indsamlede Materiale fremlagde han 1924 i en omfattende Publikation, *Buried Norsemen at Herjolfsnes* (Meddelelser om Grønland, Bd. LXVII), og Aaret efter fulgte i stærkt sammentrængt og populær Form en Vurdering af Fundene, *Herjolfsnes-Fundet og de sidste Nordboer paa Grønland* (Nationalmuseets Bog om sjældne Fund).

Man vil huske den Opsigt, disse Beretninger vakte. Her var nyt og betydningsfuldt Stof bragt for Dagens Lys, fængslende baade for det store Publikum og for den snævrere Videnskab, og Spørgsmaal af almenhistorisk Betydning meldte sig hurtigt under den paafølgende Diskussion. Dette gjaldt saaledes den allerede tidligere fremsatte Teori om en Klimatforværring i Løbet af den senere Middelalder. Netop Herjolfsnæs-Fundet syntes at bekræfte

Teorien, og Dr. N. anvendte den med Rette til Udgangspunkt for en Række Betragtninger, fordi han — som han senere skrev — i den saa »en smuk og frugtbar, ja genial arbejdshypotese, fuld af videnskabelig fantasi«. Det samme Blik for Teoriens forskningsmæssige Betydning viste i Norge Prof. Edv. Bull, medens den fra anden Side (Prof. S. Hasund og Prof. Fridtjof Nansen) blev ret haardt angrebet. Det førte til, at Dr. N. i en Afhandling om *Kirkegaarden paa Herjolfsnæs. Et Bidrag til Diskussionen om Klimateorien* (Norsk Hist. Tidsskr. 5. VI (1925)) yderligere underbyggede sit Syn paa Sagen.

Imidlertid fortsatte han ikke alene Undersøgelserne i Marken, men han gennemarbejdede efterhaanden hele den Række af forskelligartede Problemer, som hans Gravninger gav Anledning til. Meget karakteristisk for hans Opfattelse er en Afhandling fra 1928, *Nordbop problemer i Grønland* (Geografisk Tidsskr. XXXI), hvori han tager Stilling til den litterære Overleverings kildemæssige Værdi — rehabiliterende Inge Baardssøns Beretning (»et udmærket grundlag for den fortsatte topografiske udforskning«), forkastende de (af andre) højt priste Skildringer i Floamannasaga og Fostbrødresaga (»jeg maa, efter at have levet en sommer paa dette sted, sige, at jeg ikke kan finde et eneste virkelig karakteriserende træk, som stemmer«) og fuld af Respekt for den ældste Traditions historiske Vederhæftighed. Han kommer ved denne Lejlighed ogsaa ind paa de omdebatterede Teorier, som Peitz i 1919 opstillede om Grønland som hamborgsk Missionsmark allerede i det 9. Aarh., og hans sunde Vurdering finder Udtryk i f. Eks. følgende Bemærkning: »Jeg skal ikke her udtale mig om, hvorvidt Peitz's forklaring af pavebrevens opstaaen er rigtig, men de slutninger, der deraf drages om kendskabet til Nordens geografi i 9. aarh., forekommer mig helt og aldeles uholdbare«.

Dr. N.s næste Arbejde omhandlede de Gravninger, som han i 1926 havde udført paa Gardar. Som tidligere paa Herjolfsnæs gik han ved Gardar til Værks med den samme minutøse Nøjagtighed, som Nationalmuseet anvender overalt, hvor det drejer sig om Gravninger i selve Danmark, og man gør næppe nogen Uret ved at sige, at Dr. N. er den første, som i større Udstrækning har gennemført fuldt ud tilfredsstillende arkæologiske Undersøgelser i grønlandsk Jord. Selv vil han sikkert her henvise til sine dygtige Medarbejdere, Konservator Raklev, Arkitekt Aage Roussell og (senere) Docent Mårten Stenberger. Men Dr. N.s egen Indsats bliver ikke derved mindre, og hans Publikationer af Gravningerne — saaledes ogsaa den store Beretning om *Norse ruins at Gardar* (Meddelelser om Grønland LXXVI (1930)), som han

skrev i Samarbejde med Aage Roussel — viser den Sans for baade Analysen og Syntesen, der gør hans Studier saa frugtbare.

Med Gardar-Afhandlingen havde Dr. N. afsluttet Rækken af videnskabelige Meddelelser. Hvad der siden da har set Lyset, har haft til Formaal at give den historisk interesserede Almenhed et Indtryk af de indvundne Resultater. Dette gælder saaledes den lille Skildring *Fra Grønlands Middelalder* (Ord och Bild 1930), ligesom Foredraget ved den tysk-nordiske Uge 1931 i Kiel: *Die mittelalterliche Sage Grönlands im Lichte der archäologischen Ausgrabungen* (trykt i Deutschland und der Norden); men det gælder i ganske særlig Grad den Bog, som blev nævnt først i denne Meddelelse, og som giver det klareste mulige Indtryk af Dr. N.s Egen-skaber baade som Forsker og Fremstiller.

I store Rids fortæller Bogen de norrøne Grønlænderes Saga, fra Erik Røde førte den første Skare af Kolonister op til Fjordene i 985 eller 986, indtil vor sikre Viden om Nordbolivet deroppe brat afbrydes ved Hvalsø-Brylluppet i 1408. I Rammen af de historiske Hændelsers Forløb hører vi om de nye Bygders Vækst. Ved fortrinlige Billeder, der nøje svarer til Teksten, lærer vi Gaarde og Fangstpladser, Kirker og Havne at kende. Vi besøger Høvdin-gene paa Brattahlid og Herjolfsnæs, vi gæster Bisperne paa Gardar og den ensomt boende Bonde inde i den øde Dal. Vi hører om Befolkningens Afhængighed af Tilførsler udefra og dens heroiske Kamp for at gøre sig selvhjulpen, om dens Varebytte med Øst-mændene, om Sejlads og Forlis, om dens Trang til selv ved Verdens Ende at hævde Kulturforbindelsen med det rige Vesteuropa, om dens stigende Frygt for Skrælingernes (Eskimoernes) Invasion, om Vesterbygdens og Østerbygdens endelige Udslettelse, og om det næsten uudryddelige Haab hos os Nordboer, at der trods alt skulde findes forsprængte Rester tilbage af den Æt, som havde gennemlevet og gennemkæmpet det hele tunge Drama.

Det er et Stof, som af sig selv vil gribe enhver Læser, og det er behandlet paa en Maade, der gør Bogen til et Mønster paa god, videnskabelig funderet folkelig Fortællekunst. *Vilh. la Cour.*

Det er gaaget Cort Adeler som mange andre store Mænd, at Vurderingen af hans Gerning og Betydning i Tidens Løb er under-gaaet endog store Forandringer. Den første egentlige Biografi af Cort Adeler, udgivet 1740 af Landsdommer P. Mylius, fremstiller ham som en æventyrlig Helteskikkelse. Denne Vurdering var gæl-dende i ca. 100 Aar, indtil Professor F. A. Becker i Danske Sam-linger V, 1869—70, tog kraftig til Orde mod den og endog udtalte

sig nedsættende om Cort Adeler uden dog at føre noget Bevis for sine Paastande. Dette Angreb kaldte Forsvarere frem, hvilket gav Anledning til, at Bibliotekar (senere Overbibliotekar) Chr. Bruun i 1871 udgav: *Curt Sivertsen Adelaer*, hvori han slutter sig til Becker og mener, at Cort Adeliers Betydning i venetiansk Tjeneste var langt overvurderet, at han kun der havde indtaget en beskeden Stilling, og at han ikke havde indlagt sig nogen Fortjeneste som General-Admiral i Danmark. Han blev dog kraftigt imødegaaet af daværende Assistent ved Geheimearkivet F. Krarup og af Arkivsekretær G. L. Grove m. fl., uden at det dog lykkedes disse at udslette det ufordelagtige Billede af Cort Adeler, som Chr. Bruun havde tegnet.

Orlogskaptain P. Holck har nu gennem lange og grundige Studier af dansk Orlogsskibsbygning i det 17. Aarhundrede faaet Øjet op for, at Chr. Bruun i sin Bedømmelse af Cort Adeler som dansk General-Admiral har taget grundig fejl. Dette gav Holck Lyst til at udvide sine Studier over Cort Adeler til ogsaa at omfatte hans Virksomhed i Holland og Venedig. Med stor Flid og Grundighed har han fra fremmede Arkiver samlet mange Oplysninger, som han bringer i sin nye Bog *Cort Adeler* (1934), hvor han samtidig giver en samlet Fremstilling af de Krigsbegivenheder mellem Venedig og Tyrkiet, i hvilke Cort Adeler har deltaget. Paa en rolig og saglig Maade har Forfatteren fremlagt sit Materiale, og hans Konklusioner heraf er klare og overbevisende. Man ser, at Chr. Bruun paa væsentlige Punkter har taget fejl og ikke altid helt udnyttet de Kilder, der allerede den Gang stod til hans Raadighed. Forfatteren viser os Cort Adeler som en fremragende Sømand og Militær, i Besiddelse af Dygtighed og personligt Mod, hvilket jo ogsaa giver Forklaringen paa, at han kunde opnaa en saa stor Stilling i Venedig og ved sin Afgang en Pension, som vist aldrig er givet en Udlænding. Hermed falder ogsaa Indvendingerne mod hans Ansættelse i en ledende Stilling i den danske Sæetat til Jorden. Vi ser, at Cort Adeler i den korte Tid, han virkede herhjemme, trods Modstand fra Admiralitetet, har gennemført væsentlige Forandringer i Skibstyperne og skabt den Flaade, der satte Niels Juel i Stand til at vinde sine Sejre i den skaanske Krig.

Ved sit store Arbejde er det lykkedes Forfatteren at rehabilitere Cort Adeler og atter give ham den Plads, han fortjener som en af den dansk-norske Sæetats store Mænd.

Th. Topsøe-Jensen.

Den lange Række af lærde Undersøgelser over Sveriges Historie i Senmiddelalderen (jfr. S. 167—71) er i 1935 forøget med endnu

to Arbejder. Det ene af disse, Gustaf Adolf Lögdbergs Doktorafhandling *De nordiska konungarna och Tyska orden 1441—1457* vil baade ved sit Emne og ved Maaden, hvorpaa det behandles, i en dansk Læsers Bevidsthed genkalde Will. Christensens Disputats om »Unionskongerne og Hansestæderne 1439—1466«, som den ogsaa paa flere Punkter supplerer. Bogens Hovedfortrin er den grundige Udnyttelse dels af de trykte Kildesamlingers store og spredte Stof, dels og navnlig af det rige Materiale ogsaa til nordisk Historie, som rummes i Ordensarkivet i Königsberg, og som skandinaviske Forskere hidtil oftest kun har kendt gennem Voigts ufuldstændige og mangelfulde Afskrifter i det danske Rigsarkiv. Lögdbergs systematiske Gennemgang af Originalerne har vist sig særdeles lønnende; navnlig er det derigennem blevet ham muligt at naa til et fyldigere og rigtigere Billede af Forholdet mellem Erik af Pommern og Christoffer af Bayern under sidstnævntes Regeringstid. Herom var nemlig Højesteren velunderrettet, idet han af flere Grunde, deriblandt ikke mindst som Følge af hans Undersaatters Interesse i fredeligere Handelsforhold i Østersøen, gentagne Gange forsøgte sig som Mægler; hans Bestræbelser førte dog ikke til noget Resultat, bl. a. fordi Erik med den for ham karakteristiske Stejlhed fordrede en retslig Afgørelse, mens Christoffer kun kunde gaa med til en Forligsmægling. Med Hensyn til de to Kongers personlige Sammenkomst paa Gotland 1446 fremsætter Lögdberg den skarpsindige og ingenlunde usandsynlige Hypotese, at Christoffer med velberaad Hu afsluttede Vaabenstilstand og saaledes til Svenskerne Fortrydelse forsømte Lejligheden til at gøre sig til Herre over Øen; han forudsaa nemlig, at Følgen heraf vilde blive, at han nødtes til at erklære sig om det gamle pinlige Stridsspørgsmaal, hvor vidt Gotland hørte til Danmark eller til Sverige; hans Ulyst til at tage kraftige Forholdsregler skyldtes saaledes ikke udelukkende Hensynet til Morbroderen, der »ogsaa skulde leve«. I øvrigt var Styrkeforholdet mellem de to nær beslægtede Modstandere langt fra saa ulige, som man efter Forskellen i deres Besiddelsers Udstrækning skulde formode; samtidig med, at Eriks Kaperflaade var en militær Magtfaktor af Rang, maatte Christoffer ikke mindst i sine sidste Aar tage stærkt Hensyn til de nordiske Stormænd, hvis Mistro tvang ham til ogsaa udenrigspolitisk at manøvrere med yderste Forsigtighed. Forfatterens Skildring af det følgende Tidsrum bringer ligeledes nye Resultater; en første Forbundstraktat mellem Ordenen og Danmark er det saaledes lykkedes ham at tidsfæste til Efteraaret 1454, og det højst komplicerede Spørgsmaal om Christian I.s Krigserklæring til Kasimir af Polen, som man hidtil

snarest har villet opfatte som en Mystifikation, bringes til den Løsning, at Fejdebrevet er udstedt 1. Juni 1455 og virkelig kom den polske Konge i Hænde, om end med betydelig og tilsigtet Forsinkelse. Lögberg har sin Styrke i en skarp og sober filologisk Kildetolkning og kan i Kraft heraf korrigere adskillige Fejltydninger og Misforstaaelser hos Lönnroth, hvis Hovedresultater han i øvrigt ikke faar Anledning til at tage Stilling til; han holder sig i det hele med snæver Forsigtighed til sit Emne og undgaar alle Digressioner og principielle Betragtninger.

Et andet Arbejde, Gösta Kellerman: *Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan under äldre Sturetiden 1470—1497*, er en oprindelig Biografi, som er svulmet op til en almindelig og alsidig Skildring af Sveriges Kirke i Slutningen af det 15. Aarh., ikke mindst i dens Forhold til den verdslige Politik. Om »Jakob Ulvsson som kyrkopolitiker« handler omtrent Halvparten af Bogen, tre centrale Kapitler, der former sig som en minutøs kronologisk Gennemgang af Unionspolitikens vekslende Faser fra 1470 til og med den Krise, der for en kort Tid bragte Kong Hans i Besiddelse af den svenske Krone; uden at bringe noget epokegørende nyt fremhæver denne Skildring stærkt det gode, ja næsten venskabelige Forhold mellem Ærkebisp og Rigsforstander, som bevaredes helt op til ca. 1493, da Sten Stures Tilbøjelighed til at udvide sin Magt over Kirken i Forening med Unighed om Østersøpolitikken bragte Jakob Ulvsson som Rigsraadets Leder i bestandig skarpere Opposition. — Fuldt saa fængslende Læsning er det foregaaende Afsnit, der meddeler Biografier af samtlige Datidens svenske Biskopper; véd man lidt om, hvorledes selv et i andre Henseender fyldigt Middelaldermateriale kan skrumpes ind, i det Øjeblik man spørger om Mennesket bag Akterne, faar man Respekt for Kellermans Evne til skarp og levende Karakteristik ikke mindst af de forskellige Prælaters teologiske og religiøse Særpræg. Hertil udnytter han til Bunds det forhaandenværende Kildestof, men presser det ogsaa undertiden lovlig stærkt. Heller ikke er det lykkedes ham helt at undgaa biografiske Forfatteres sædvanlige Skødesynd, Tilbøjeligheden til Overvurdering af Objektet. Selve det Billede, han giver af Jakob Ulvsson, virker ganske vist i sine Hovedtræk overbevisende. Han skildrer ham som en Fredens Elsker, derfor en god Mand for den svenske Kirke mellem to saa uroligt ærgerrige Naturer som Jöns Bengtsson (Oxenstierna) og Gustav Trolle; endvidere som en tro Tilhænger af Sveriges Forfatning, som han forstod den, d. v. s. af en Retsorden, hvor Raadsaristokratiet holdt Kongen eller Rigsforstanderen i Skak, og hvor ikke mindst Kirkens Selvstændighed til fulde respekte-

redes — med andre Ord, hvad Lönnroth vilde kalde en fuldgyldig Repræsentant for regimen politicum; endelig som en god konservativ Mand — »numquam fuimus nouarum rerum avidi« —, ikke fri for en vis aandsaristokratisk Ringeagt for »then menlöse almoge, som inte wete vtaff sanningene«. Billedet har imidlertid andre Træk, som Kellerman ikke tilstrækkelig har Øje for. Meget gerne indrømmer man hans Ret til at søge Nøglen til Forstaaelse af Jakob Ulvssons Karakter i hans sikkert oprigtige gammelkatoiske Fromhedsliv; men ganske givet overser han, at Ærkebispens foruden at være en from Mand tillige var en særdeles dreven og snu Politiker. At han en Menneskealder igennem formaaede at balancere mellem principiel Unionsvenlighed og personlig Loyalitet mod Sten Sture, turde i sig selv være Bevis nok; yderligere et meget anskueligt Eksempel paa denne Dobbeltthed i Karakteren giver imidlertid hans Holdning under Krigen med Russerne 1495—97. Biografien fremhæver — og dokumenterer — med hvilken religiøs Ildhu Jakob Ulvsson i Overensstemmelse med Datidens almindelige kirkelige Korstogsiver omfattede Forsvaret af »then fattige landzende« Finland mod de russiske Kætters Angreb som en Livssag ikke mindst for Sveriges Kirke; han er derimod ikke opmærksom paa den paafaldende Modsætning mellem denne Nidkærhed og Ærkebispens afgjorte Utilbøjelighed til selv at sende Forstærkninger til Krigsskuepladsen, idet han gjorde gældende, at Sten Sture havde baade Pligt og økonomisk Evne til at klare Sagen væsentlig ved egne Kræfter; givetvis var han heller ikke blind for Fordelen ved, at Rigsforstanderens Magtressourcer i selve Sverige saaledes forringedes. Om Jakob Ulvsson virkelig, som Kellerman et Sted antyder det, trænger til »Ehrenrettung«, faar staa hen; men for saa vidt dermed bl. a. sigtes til Styffes nægtelig lidet venlige Fremhævelse af Ærkebispens Forslagenhed, vil dennes Skildring dog sikkert bevare sin Værdi som Supplement. Og selv om Jakob Ulvssons konservative Ydier paa en Maade kom den svenske Kirke tilpas, medførte de nødvendigvis en Begrænsning; Banebryder blev han paa intet Omraade, hvad den i øvrigt interessante og lærerige Fremstilling af Kirkens Udvikling i økonomisk, kulturel og religiøs Henseende under hans Styre, hvormed Kellerman slutter sin Bog, noksom godtgør og indirekte indrømmer. Et Par Misforstaaelser vedrørende danske Forhold skal lige noteres: S. 169 sammenblandes Adelslægterne Brahe (Bragde) og Breyde, og Kong Hans' S. 176 nævnte Kansler »Jens Japsen« vil være danske Læsere bedre bekendt under Navnet Johan Jepsen (Ravensberg); Fejlen gaar dog her tilbage til Kilden. — Trods de fremførte Indvendinger skal Værdien af Kellermans grundige Studier paa ingen Maade underkendes; tværtimod

kan vi med god Grund ønske os en tilsvarende alsidig og fyldig Fremstilling af den danske Kirkes Forhold i samme Tidsrum; om Stoffet tillader det, er dog maaske et Spørgsmaal.

Henry Bruun.

Om *Erik XIV:s engelske underhandlingar* (Studier i svensk diplomati och handelspolitik) har Docent i Lund, Dr. Ingvar Andersson i Skrifter utgifna av Vetenskaps-Societeten i Lund Nr. 17 (1935) offentliggjort en Afhandling, hvis Hovedlinjer han redegjorde for paa det nordiske Historikermøde i Helsingfors 1931. En detaljeret Undersøgelse af Erik XIV.s Udenrigspolitik er aldrig blevet foretaget, og denne er heller ikke tidligere blevet bragt i Sammenhæng med Tidens almeneuropæiske Politik. Udgangspunkt for en saadan Undersøgelse har Forfatteren fundet i den første store udenrigspolitiske Aktion fra Erik XIV.s Side, Ægteskabsforhandlingerne med Dronning Elisabeth. Planen om dette Giftermaal — som i det Hele den svenske Konges Ægteskabsprojekter — er lige fra hans egen Tid blevet bedømt haardt og betragtet som Udslag af hans personlige Ejendommeligheder, en Opfattelse, der med faa Undtagelser har holdt sig til Nutiden. Andre Anskuelse er dog lejlighedsvis blevet gjort gældende; Droysen og Arnheim har ud fra deres Erfaringer fra almeneuropæisk Historie ment, at Planerne havde et realpolitisk Indhold; klarest er det udtalt af Karl Hildebrand: »Vad voro Erik XIV:s frierier annat än alliansprojekt?«.

Paa Grundlag af omfattende Arkivundersøgelser i Ind- og Udland, ogsaa i det danske Rigsarkiv, redegør Forfatteren nu detaljeret for de engelske Underhandlingers ydre Forløb, for deres realpolitiske Indhold og deres Sammenhæng med svensk Udenrigspolitik i Almindelighed, og han konkluderer i en Paavisning af, at Erik XIV med sine engelske Giftermaalsplaner i Virkeligheden lagde Grunden til den svenske Storpolitik i Gustaf Adolfs Tid.

Arthur G. Hassø.

Hurtigt skrider Udgivelsen af den store *svenske Kirkehistorie* frem. 1933 udkom 1. Bind ved Professor Hjalmar Holmquist, og allerede et Aars Tid senere foreligger det næste Bind ved Docent, Dr. Hilding Pleijel omhandlende Perioden 1680—1772. Fortsættelsen slutter sig paa værdig Maade til det foregaende, og det til Trods for, at Forf. har haft særlige Vanskeligheder at kæmpe imod. For store Partiers Vedkommende har han saaledes ingen

direkte Forgængere haft at bygge paa, hvorfor han i vid Udstrækning har maattet tilvejebringe Stoffet ved selvstændige Kildeundersøgelser, blandt andet i en Række udenlandske Biblioteker og Arkiver. Den skildrede Periode spænder over saa vidt forskellige Retninger som den karolinske Kirkefromhed, den hallensiske Pietisme, Herrnhutismen, den radikale Pietisme og den oplyste Ortodoksi. Som særlig interessante for danske Læsere bør fremhæves de Afsnit, der behandler Forsvenskningen af den skaanske Kirkeprovins efter 1660. Skildringen er overalt præget af et alsidigt Kendskab til Forhold og Personligheder, af megen Objektivitet og historisk Følelse. Det smukke og modne Arbejde indfrier fuldt ud de Forventninger, Forf.s Disputats om Herrnhutismen i Sydsverige (1925) vakte.

Bjørn Kornerup.

Siden Sickel (1826—1908) og Ficker (1826—1902) begyndte deres banebrydende forskning over diplomatikken, har denne gren af den historiske videnskab fundet mange dyrkere. Deres arbejder var først og fremmest specialundersøgelser, som gjorde det muligt for andre forskere at give en samlet fremstilling af diplomatikken; kendt er saaledes Harry Breslaus store værk: »Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien« og A. Gireys: »Manuel de diplomatique«.

Men det er ejendommeligt for alle disse forskere, at de saa at sige udelukkende beskæftiger sig med det middelalderlige brevstof. Grunden maa søges i, at materialet her er mere overskueligt og lettere at beherske, problemstillingen skarpere og derfor interessantere. Men trods alt kan man dog ikke se bort fra, at det for forskeren af den nyere tids historie er af ligesaa stor betydning at kende denne tids diplomatik; et saadant kendskab er en nødvendig forudsætning for en fuldstændig indtrængen i mange spørgsmaal, og der er maaske — naar alt kommer til alt — ligesaa mange problemer at løse her som i den middelalderlige diplomatik.

Heinrich Otto Meisner, som i en længere aarrække har holdt forelæsninger ved Gehejmearkivet i Berlin og senere ved Institut für Archivwissenschaft und geschichtswissenschaftliche Fortbildung, har indset dette og derfor udgivet: *Aktenkunde. Ein Handbuch für Archivbenutzer mit besonderer Berücksichtigung Brandenburg-Preussens*. Hans fremstilling beskæftiger sig kun med den nyere tid og er indskrænket til tyske, især brandenburg-preussiske forhold, idet der dog undertiden er draget paralleller med franske forhold. En anden væsentlig indskrænkning er, at der kun er taget hensyn til stats- og forvaltningsbreve, medens derimod alle privatbreve, i dette ords videre betydning, er udeladt.

Forfatterens fremstilling er præget af den almindelige tyske grundighed og lyst til skematisk opstilling med afdelinger, underafdelinger o. s. v. Herved mistes noget af friskheden, men paa den anden side vindes en overskuelighed, som er af stor betydning, hvor der som her er tale om en haandbog.

Selv om værket kun omhandler tyske forhold, vil det dog ogsaa have sin betydning for danske forskere, der arbejder med arkivstof, thi hvor store forskelligheder der end er mellem de forskellige landes diplomatik, vil man dog snart opdage, at der ogsaa er store ligheder. Alle vore administrationsforhold fra middelalderen og til nutiden er stærkt præget af udlandet, først og fremmest Tyskland; især gælder dette selvfølgelig i Sønderjylland, hvor visse gottorske administrationskontorer synes at have været under langt stærkere tysk end dansk indflydelse: for kun at tage et tilfældigt eksempel fra det 17.—18. aarhundrede: ved supplikker er brevets bagside delt i to halvdele, paa den ene angiver supplikanten kort, hvad sagen drejer sig om og sit navn, paa den anden skrives resolutionen. Ganske samme fremgangsmaade var almindelig i Preussen, men vil næppe findes i Danmark.

Ikke blot den historiker, som skal arbejde i tyske arkiver, men ogsaa den forsker, der skal benytte materiale udgaet fra de forskellige myndigheder i hertugdømmerne, vil saaledes have brug for et vist kendskab til tysk diplomatik og tysk arkivvæsen, og en bog som denne vil dertil være en udmærket ledetraad og haandbog.

Johan Hvidtfeldt.

Die Landesgeschichtliche Forschungsstelle (Historische Kommission) für die Provinz Pommern har 1934 under Ledelse af Dr. Hans Frederichs genoptaget Udgivelsen af *Pommersches Urkundenbuch*. Dette Diplomatarium har altid haft en overordentlig Betydning for Studiet af Danmarks Forhold til Nordtyskland i Middelalderen. Med Glæde ser man derfor, at Arbejdet med Udgivelsen af Dokumenterne for Tiden efter 1325 genoptages fra tysk Side, og Glæden bliver ikke mindre, naar man af det foreliggende 1. Hefte af Bind VII — omfattende Tiden 1326—1328 — ser, at den diplomatriske Behandling af Dokumenterne er bleven fyldigere. Som Indledning til Teksten af Diplomet gives en nøje Redegørelse for Tekstgrundlaget samt for tidligere Tryk, og i Tilfælde, hvor det er paakrævet, diskuteres Brevets Ægthed. Med Rette lægger Udgifveren desuden Vægt paa at levere en omhyggelig og mønstergyldig Seglbeskrivelse i Overensstemmelse med de nyeste Krav, der stilles til en moderne Udgave af middelalderlige Diplomer.

C. A. Christensen.

Historikeren vil undertiden have Brug for at orientere sig indenfor det vidtstrakte Omraade, der betegnes som »Kirkehistorie«, og da ikke mindst i Oldkirkens Historie, der danner Baggrunden for saa mange forskelligartede Forhold i Europas senere Religions-, Kultur- og Retshistorie. Almindeligst er det vel, at man i denne Situation tyr til Eduard Meyers store Værk — og det med god Grund. Men det kan alligevel ikke nægtes, at dette Værk lider under en følelig Mangel paa teologisk Ballast. Det vil derfor være rimeligt at gøre Historikerne opmærksom paa den store nye Oldkirkens Historie (planlagt til 5 Bd.), som Professor H. Lietzmann i Berlin har paabegyndt: *Geschichte der alten Kirche I Die Anfänge* (Walter de Gruyter & Co., Berlin 1932) 319 S. (7. R. M. indb.) *II Ecclesia catholica* (ibid. 1936). 339 S. (4.80 R. M. indb.). Forf. vil formodentlig være adskillige bekendt gennem de Forelæsninger, han i Efteraaret holdt her i Byen som Rask-Ørstedfondets Gæst. Han er i Øjeblikket den ubestridt førende Skikkelse indenfor tysk protestantisk Kirkehistorieforskning. En lang Række Detailundersøgelser, navnlig over arkæologiske Emner og over Symbol- og Liturgihistorie, samt Udgivelsen af en stor *Handbuch zum Neuen Testament* (der med Rette er betegnet som det første metodisk gennemførte, filologisk-historiske Kommentarværk til N.T.) og talrige andre Udgiverarbejder har skabt L.s Renommé. Det første Bind fører i en knap og klar Fremstilling Kirkens Historie frem til c. 140 og behandler saaledes Ny Testamente med Kirkens Grundlæggelse og den saakaldte efterapostolske Tid. En udførlig Indholdsfortegnelse og et overskueligt Indeks gør det let at orientere sig og finde, hvad der særlig interesserer en. Det kan naturligvis ikke være Opgaven her at drøfte Enkeltheder, og jeg skal derfor indskrænke mig til to Punkter, der er typiske ikke blot for L.s Bog, men i det hele taget for nytestamentlige og oldkirkelige Studier fra det sidste Tiaar. Forf. holder sig i en aldeles forbavsende Grad til Tekster; helst vil han øjensynlig indskrænke sig til en rent exegetisk Behandling af disse, og han er mere end tilbageholdende overfor alle Forsøg paa at rekonstruere »det historiske Milieu«; hvor der ikke er Tekster, ved L. heller ikke noget. Der ligger sikkert noget af et Program i dette; det forrige Slægtleds unægtelig noget vildt voksende Hypoteser synes at have gjort Forskningen betænkelig — maaske endda lidt for betænkelig. Metoden har naturligvis den Fordel, at det, der siges, saa godt som altid kan dokumenteres, men hele Fremstillingen faar derved en stærk »litterær« Karakter. De foreliggende Kilder er dog ikke i sig selv »Historien«, og det maa paa en eller anden Maade blive Forskningens Opgave at søge bag

Dokumentet til Virkeligheden, at betragte Dokumentet som et enkelt Udtryk for denne omfattende Baggrund. At Forf. opfatter Historieforskningen saa udpræget exegetisk, er i og for sig ikke mærkeligt; langt mere overraskende virker det andet Punkt, som her skal fremdrages. L. er udgaet fra Hermann Useners religionshistoriske Skole, hvis Program som bekendt var at forklare alle oldkristelige Fænomener udfra den hellenistiske Religiositet; trods denne Afstamning har han imidlertid i paafaldende Grad nærmet sig sine store Forgængere i Berlin, Harnack og Karl Holl. Scepticismen overfor den »religionshistoriske« Forklaring giver sig i nærværende Bog klart Udtryk i Stoffets Ordning. Enhver Kirkehistorie plejer at begynde med et Par Paragraffer, der behandler den religionshistoriske og kulturelle Baggrund for Kirkehistorien saavel i Palæstina som i det romerske Verdensrige. Hos L. er Rækkefølgen imidlertid den, at først den palæstinensiske Jødedom skildres, derefter Jesus og Urmenigheden. Et Afsnit om Diasporajødedommen skydes saa ind før Behandlingen af Paulus og Missionsmenighederne, og først efter at disse er skildret (§ 7—8), følger Redegørelsen for det romerske Verdensrige og dets religiøse Liv (§ 9). Indenfor Forskningen over Kristendommens Oprindelse tør det maaske siges at være eet af de sikreste Resultater fra de sidste 10 Aar: at ikke blot de synoptiske Evangelier, men ogsaa Paulus centralt skal forstaas udfra Jødedommen og ikke udfra Hellenismen; samtidig har den for nogle Aar siden saa ivrigt drøftede Modsætning mellem Jesus og Paulus veget Pladsen for den Erkendelse, at »Paulus var den eneste af Apostlene, der virkelig har forstaaet Jesus« (p. 111) — saa hurtigt kan selv Historievidenskabens »sikre Resultater« skifte. II. Bd. giver i en klar og overskuelig Form et Begreb om, hvorledes den nytestamentlige Menighed har udviklet sig til den fasttømrede Institution, som den katolske Kirke er. Fastlæggelsen af Kirkens Organisation, Udformningen af Ny Testamente (v. S. af det gamle), af Trosreglen, af Dogmatiken og af den kirkelige Gudstjeneste danner her Hovedpunkterne. Efter en Skildring af Forholdet mellem Stat og Kirke (§ 6) giver Resten af dette Bind Kirkens Historie udførligt skildret Provins efter Provins; her viser L.s arkæologiske Viden sig nyttig, idet han overalt drager de nyeste Inskriptions- og Papyrusfund med ind.

Hal Koch.

Daniel Mornet, der er Professor i fransk Litteraturhistorie ved Sorbonne, har skrevet en stor Bog om *Les Origines Intellectuelles de la Révolution Française 1715—87*, et Værk som i 1934 udsendtes

i 2. Oplag. Det er et meget læseværdigt Skrift af mange Grunde. Det bringer en Mængde nyt Stof og giver samtidig en Nyvurdering af gammelkendte Kendsgerninger. For dem, der har læst Taines Værk om samme Emner, staar »le roi Voltaire« og »le maître Rousseau« som de to Centralfigurer i fransk Aandshistorie i det 18. Aarhundrede. Mod denne Kendsgerning ønsker Mornet heller ikke at løbe Storm, Augurerne skal efter hans Mening have Lov til at blive staaende paa deres Piedestaler, men de maa finde sig i at blive omringet af en Hærskare af anden, tredje, ja tiende Rangs Forfattere. Skal man forklare den Vækkelse af det franske Folkesamfund, som fandt Sted i Løbet af Aarhundredet, og som er en af Forudsætningerne for Revolutionen, kan man ikke nøjes med kun at beskæftige sig med disse faa store Forfattere, hvis Værker blev læst i et forsvindende Omfang i Sammenligning med saa mange andres, hvis Bøger kom i snesevis af Oplag og læstes af Titusinder. Hvem kender nu Levesque de Burigny, Fréret, Dumarsais, Charles Borde, Méhégan etc. etc., men i Tiden var det Navne, der levede, Forfattere til Bøger, som man satte ikke saa lidt ind paa at skaffe sig, thi man maa vel huske paa, at fra Regeringens Side anstrængte man sig af al Kraft for at hindre disse Skrifternes Udbredelse ved Indskrænkninger af Trykkefriheden, ved at lade Bogtrykkerne autorisere og ved nøje Tilsyn med Boghandlere og Kolportører. Alle disse nu ukendte Forfattere har Mornet gravet frem af Provsbibliotekerne og af gamle litterære Akademiers Arkiver, og ved at gennemgaa Indholdet i deres mange Værker bliver han istand til at støbe et langt solidere Fundament for Opfattelsen af »Filosoffernes« Betydning for Revolutionens Udbrud. Om man kan naa videre, end det er lykkedes for Mornet ved hans Konstatering af, hvor store Oplag de forskellige Værker er kommet i, og hvor mange Institutter og Selskaber der er oprettet, er vist et stort Spørgsmaal. Problemet kan kun besvares paa den Maade, at vide Krese af det franske Folk lod sig paavirke af Filosoferne, og at denne Paavirkning var stigende, jo nærmere vi kommer Revolutionen. Heri er i og for sig ingen ny videnskabelig Landvinding, men Beviset er blot ført paa en mere overbevisende Maade end hidtil. Men ser vi bort fra dette vanskelige Spørgsmaal, er der et andet, der i sig selv har stor Betydning, nemlig den idéhistoriske Udvikling for ca. 1715—88, og paa dette Punkt yder Mornets Bog meget nyt, fordi Forfatteren har kulegravet hele det store Materiale. Forfatteren deler Perioden i 3 Hovedafsnit. Først Perioden 1715—48, hvor Voltaire, Montesquieu og Marquis d'Argens udsendte deres første Værker, hvor man træffer de tidligste Spor af Deisme og Ateisme, og hvor Tankerne om Aandsfrihed og Tole-

rance spirer frem. For Politik interesserer kun en meget snæver Kres sig og tilsyneladende slet ingen fra Middelklassen. I det følgende Tidsafsnit 1748—70 udkæmpes den afgørende Kamp. Omkring Voltaire, Montesquieu, Rousseau, d'Alembert og Diderot fylder sig en Hærskare af Forfattere, der viderefører og populariserer de Stores Ideer, og Landet oversvømmes af et Utal af Bøger, Flyveblade og Smaaskrifter. Deismen begynder nu at brede sig, og Ligegyldigheden overfor den katolske Kirke tager til. Man kræver højlydt Tros- og Ytringsfrihed og taler stadig om Tolerance overfor anderledes Tænkende. Ogsaa de politiske Interesser vokser, de svøber sig ud af den foregaaende Periodes graa Almindelighed, faar en mere direkte Retning mod den siddende Regering og en hvassere Brod. Naar vi endelig frem til den sidste Periode, Aarene fra 1770—89, adskiller den sig fra de foregaaende derved, at de ny Idéstrømninger forplanter sig til stadig større Krese og navnlig, at de begynder at æde sig frem indenfor 3. Stand. Overalt synes man at vaagne til nyt virksomt aandeligt Liv, man begynder at spørge og at ræsonnere. Der er utallige Vidnesbyrd herom, ikke alene Bøgernes voksende Oplag, men Forhold som dette, at Undervisningen lægges om i mere realistisk Retning, at der oprettes Akademier rundt om i Provinsen, litterære Klubber, Biblioteker og Aviser. Der er opstaaet en Læselyst som aldrig før, og i dens Køl vand følger Kritiken og Eftertanken. Og hvad er det, der interesserer? Det er ikke alene, som Taine fremstillede det, de store almene Ideer og Teorier af religiøs, politisk og social Art, men det er jævne, dagligdags Forhold som Kornpriser, Retsplejens Mangler, Vejvæsenet, Kvægsyge etc. Det er den samme Slags Spørgsmaal, man træffer i de Tusinder af Cahiers fra 1789, medens almindelige Teorier kun forekommer uhyre sjældent.

Som Bilag følger en meget udførlig Bibliografi, der blandt andet indeholder en værdifuld Fortegnelse over de mange »filosofiske« Skrifter, der skød frem i Ly af de store Mestre, samt en Oversigt over udgivne Samlinger af Cahiers. *Harald Jørgensen.*

Som et led i »Veröffentlichungen der historischen Reichskommission« har Hans Rosenberg udgivet *Die nationalpolitische Publizistik Deutschlands vom Eintritt der neuen Ära in Preussen bis zum Ausbruch des deutschen Krieges. Eine kritische Bibliographie* (I—II, 1935). Værkets formaal er at give en alsidig belysning af den tyske offentlige menings stilling til de nationalpolitiske problemer i de aar, da grunden til det nye tyske rige blev lagt (1858—66) — forsaavidt denne stillingtagen har fundet udtryk i

brochurer, bøger eller tidsskrifter; til aviser er intet hensyn taget. Henved 1300 selvstændige skrifter og artiklers indhold og tendens er angivet i korte referater, og en række tidsskrifters holdning belyses i særlige oversigter. De enkelte numre er samlet i grupper efter deres forhold til periodens vigtigste begivenheder og problemer; inddelingen er paa een gang differentieret og overskuelig. Et særligt kapitel behandler kampen om Slesvig-Holsten. — Rosenbergs arbejde er et nyttigt hjælpemiddel især for idéhistorikere. I mange tilfælde er forfatteren til anonyme pjecer her for første gang afsløret; de som det synes fortræffelige referater vil gøre specialforskeren opmærksom paa en række skrifter af værdi for hans arbejde, som ikke er anført i de almindelige kataloger eller hvis titler er lidet gennemskuelige, og paa den anden side spare ham gennemgangen af meget unyttigt stof. *Pool Bagge.*

Paa Historisk Forenings Aarsmøde den 26. Juni 1934 rejstes det Spørgsmaal, om ikke Historisk Forening under en eller anden Form, evt. ved Tilvejebringelse af en Skriftrække (»Beihefte«), kunde hjælpe Historikere med Trykningen af Værker eller Afhandlinger, som paa Grund af de for den historiske Forskning vanskelige økonomiske Kaar ellers havde svært ved at blive offentliggjort. Historisk Forenings Bestyrelse har omhyggeligt overvejet denne Sag, men mener først at maatte skaffe sig nærmere Rede paa, om der virkelig er et alvorligt Behov for et saadant Initiativ fra Foreningens Side, og opfordrer derfor de af Foreningens Medlemmer, som maatte være interesserede i Sagen, til skriftligt at henvende sig til Foreningens Sekretær, Rigsarkivar Axel Linvald, Rigsarkivet, København.

De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221.

AF

HAL KOCH

Indledning.

De danske Middelalderklostres Historie er ikke skrevet siden Daugaard i 1830 udgav sin fortjenstfulde Bog Om de danske Klostre i Middelalderen. Enkelte Ordener er siden blevet behandlet i Monografier¹, og spredte Bidrag er givet navnlig af C. Neergaard i Kirkehistoriske Samlinger og af andre i forskellige historiske Amtsforeningers Aarsskrifter. Et Tilløb — men ogsaa kun et svagt Tilløb — til en mere samlende Fremstilling foreligger i Hertzsprungs Afhandling i Historisk Tidsskrift². Naar en saa nærliggende Opgave som at behandle de danske Klostres Historie — et Emne, der maatte interessere baade almindelige Historikere og Kirke-, Rets-, Kunst-³ og Landbrugshistorikere — ikke har fristet nogen i den lange Tid, der er gaaet, siden Daugaards nu ganske forældede Værk fremkom, hænger det sikkert sammen med Materialets Beskaffenhed. Kilderne er saa spredte og tilfældige, at det meget

¹ Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre, 1906, Lindbæk: De danske Franciskanerklostre, 1914.

² Hist. Tidsskr. 7. R. V, p. 299—364.

³ Klostrenes Kunsthistorie er udførligt behandlet i Vilh. Lorenzens store Værk (hidtil I—X), hvis Indledninger ofte giver værdifulde Bidrag ogsaa til Klostrenes almindelige Historie.

maa betvivles, om det overhovedet lader sig gøre at give en blot nogenlunde fyldestgørende Fremstilling af Klostrenes Oprindelse, Udvikling og Betydning, for slet ikke at tale om det indre Liv i Munke- og Nonnesamfundene. Om det store, alt overvejende Flertal af Klostrene ved vi næsten intet, idet alt Materialet — i hvert Fald fra den ældre Tid — er forsvundet. Hvad der er tilbage, er i alt væsentligt de lidet talende Bygningsrester og en Række Diplomer, der i Hovedsagen samler sig om nogle faa Stiftelser. Men selv om dette diplomatariske Materiale er overordentlig magert, foreligger det jo dog og har Krav paa en Bearbejdelse og Tydning. En saadan sammenfattende Bearbejdelse er det, der nedenfor skal forsøges, idet jeg dog holder mig til den Side af Klostrenes Liv, som bedst belyses gennem det foreliggende Materiale: deres retslige Stilling indenfor Kirken og det verdslige Samfund, d. v. s. deres Forhold til Kurien, Stiftsbiskoppen, Sognet, Ordensorganisationen, Kongen og Stormændene¹.

Det Materiale, der behandles, er, som allerede sagt, ikke særlig omfangsrigt, men efterhaanden som man søger at bearbejde det, opdager man, hvor store Krav det stiller til den, der vil forstaa det. Her gælder det tydeligere end maaske paa noget andet Omraade indenfor dansk Middelalders Kirkehistorie, at et nøje Kendskab til Forholdene ude i Europa er en nødvendig Forudsætning for at tolke de danske Kilder; læser man vore Diplomer — det være sig nu de pavelige, biskoppelige eller kongelige — uden at kende de tilsvarende Forhold i andre Lande, hvor Materialet er rigere, vil Dokumenterne forblive døde Formler, der ikke siger os stort, hvorimod smaa og tilsyneladende uvæsentlige Vendinger, naar de læses i Lyset af de almene europæiske Forhold, kan bringes til at tale det samme Sprog til os, som de engang talte til deres Samtid. Derfor vil ogsaa hvert enkelt Spørgsmaals Behandling blive indledet med en kort Oversigt over tilsvarende Forhold i det almindelige europæiske Kirkeliv.

¹ Disse Spørgsmaal er aldrig blevet taget op siden Daugaards Værk. Selv Poul Norlunds Afhandling om Sorø Kloster og dets Gods (i Sorobogen) lader dem i alt væsentligt ligge. Enkeltheder finder man naturligvis behandlet spredt hos Helveg, Olrik, L. Weibull o. a.

Man løber ganske vist derved den Fare at generalisere for meget, at læse mere ind i de danske Diplomer end berettiget er; det gælder at være paa Vagt og at gøre sig klart, at den Mulighed altid foreligger, at de danske Forhold har stillet sig anderledes end tilsvarende udenlandske. Men selv om saa er, vil man dog ikke kunne undvære det meget vigtige Bidrag til en Tolkning, som Udlandets Materiale giver¹.

Der er imidlertid endnu en Vanskelighed at nævne ved vort danske Materiale: den diplomatariske. Er alle Diplomer ægte? Er nogle af dem muligvis rene Forfalskninger eller eventuelt senere omarbejdede? Vi ved, at f. Eks. de tyske Klostre i vid Udstrækning benyttede sig af Falsfikationer i Kampen for deres Rettigheder². Har noget lignende fundet Sted herhjemme?

¹ Det er mest praktisk her at give en samlet Fortegnelse over den udenlandske Litteratur, som — bortset fra Kildepublikationerne — særlig ligger til Grund for nedenstaaende Undersøgelse: F. Winter: Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschland I, 1868, Ph. Schneider: Die bischöflichen Domkapitel, 1885, E. Sackur: Die Cluniacenser, I—II, 1892—94, Schäfer: Pfarrkirche und Stift (Kirchenrechtl. Abh. H. 3, 1903), G. Schreiber: Kurie und Kloster im 12 Jahrh. I—II, 1910, O. Lerche: Die Privilegierung der deutsch. Kirche bis auf Gregor VII (Arch. f. Urkundenforsch. III, 1910, p. 125—232), C. Korbe: Die Stellung Papst Urbans II u. Papst Paschalis II zu d. Klöstern, Diss. Greifsw. 1910, E. Stengel: Diplomantik der deutschen Immunitätsprivilegien 1910, Hirsch: Studien über die Privilegien süddeutscher Klöster (Mitt. d. Inst. f. oesterr. Gesch. Ergnzb. VII, p. 471—613), samme: Die Klosterimmunität seit der Investiturstreit, 1913, Hoffmann: Die Stellungnahme der Cisterzienser z. kirchl. Zehntrecht im 12 Jahrh. (Stud. u. Mitt. zu Gesch. d. Benediktinerordens, Bd. XXXIII, p. 421—49), A. Waas: Vogtei u. Bede in der deutsch. Kaiserzeit I—II, 1919—23 (Arb. zu deutsch. Rechts- u. Verfass. gesch. H. 1 og 5), C. Wilkes: Die Cistercienserabtei Himmerode im 12 u. 13 Jahrh. (Beitr. z. Gesch. d. alt. Möncht. u. d. Benedikt. ord. H. 12, 1924), Georg Rathgen: Unters. über die eigenkirchenr. Elemente der Klöster u. Stiftsvogtei (Zeitschr. d. Sav. Stift. kan. Abt. 17, p. 1—152, 1928), Leo Santifaller: Papsturk. f. Domkapitel (Festschrift til Brackmann 1932), Cheney: Episcopal visitation of monasteries in the 13th century, 1931. Hertil kommer Werminghoffs Verfass. gesch. d. deutsch Kirche i Meisters Grundriss, 1907, samt Hinschius: Kirchenr. d. Katholiken u. Protest. I—VI og Stutz' Kirkeret i Holtzendorff-Köhlers Enzyklopädie d. Rechtswissensch., 1914.

² Se særlig Hirsch: Studien.

Og dertil kommer alle de Spørgsmaal, som Diplomernes Form rejser. Hvorfra er Paavirkningen kommet? Efterligner man det kejserlige og pavelige Kancelli? Er Biskoppernes Privilegier i formel Henseende paavirket fra Udlandet og i saa Fald hvorfra? Har de biskoppelige Kancellier paavirket Kongens eller omvendt¹? Paa dette Punkt har jeg imidlertid maattet give op, da jeg ikke sidder inde med den tilstrækkelige diplomatariske Viden til at udtale mig om saadanne Ting. Og selv om en diplomatarisk Gennemarbejdelse af hele Materialet rimeligvis vilde bringe adskillige Enkeltheder i et klarere Lys, tror jeg dog ikke, at den paa væsentlige Punkter vilde kunne ændre noget i de Resultater, som nedenfor skal fremsættes.

Med Hensyn til Periodens Afgrænsning (afsluttet ved Tiggermunkenes Komme til Landet) skal jeg blot bemærke, at dette selvfølgelig ikke betyder, at jeg ikke i stor Udstrækning har draget senere Forhold med i Betragtning — hvor Kildematerialet er saa spinkelt, maa man ofte slutte tilbage fra langt senere Forhold — men paa den anden Side vilde Opgaven let blive for uoverskuelig, om jeg havde søgt straks at inddrage hele Middelalderen i min Undersøgelse; dertil kommer, at Undersøgelsen ikke er foretaget med en dansk Klosterhistorie for Øje, men derimod som et Bidrag til at belyse den danske Kirkes Historie i 11. og 12. Aarh., den Periode, som staar i den gregorianske Vækkelses Tegn. Jeg haaber, at der gennem nedenstaaende maa kastes nyt Lys over denne den danske Kirkes egentlig grundlæggende Tid.

I. Oversigt over danske Klosterstiftelser.

Inden vi tager selve Problemerne op, vil det være nyttigt at give en Oversigt over de Klostre, det drejer sig om. Dels vil Læseren derigennem faa en Forestilling om, hvor stor en Rolle Klostrene maa have spillet indenfor Kirken (ellers vilde de

¹ Det maa meget beklages, at ingen har fortsat de Undersøgelser, som Köcher i sin Tid paabegyndte i Scandia (II, p. 65—79): Absalons Brev til Roskilde Mariekloster.

næppe have været saa talrige), dels vil man derved ogsaa — og det bør ikke glemmes — faa understreget, hvor spinkelt Materialet er. Medens Klostrene ialt udgør henved 60, er det kun fra en lille halv Snes, at diplomatarisk Materiale af Betydning er bevaret. En Fortegnelse over samtlige danske Middelalderklostre blev i sin Tid givet i dette Tidsskrift af Hertzsprung (se ovf. p. 511), men dels afviger nedenstaaende Liste i en Række Enkeltheder fra H.s, dels er den ordnet saaledes, at visse Ejendommeligheder bedre kommer til deres Ret.

c. 1066—1103.

Mandsklostre.

Dalby: (Kanniksamfund?), senere Augustinere	c. 1066
Lund: Kanniksamfund	c. 1085
Roskilde: Kanniksamfund	f. 1088
Allehelgen (Lund): Cluniacenser-kloster	f. 1089
S. Michael (Slesvig): Cluniasensere (Dobbeltkloster?)	?
Viborg: Kanniksamfund, senere Augustinere	?
Odense: Benediktinere	c. 1100

Resultat: 4 Kanniksamfund, hvoraf de to (dog formodentlig først i den følgende Periode) ændres til Augustinere, 2 Cluniacenser-klostre (hvoraf det ene muligvis er et Dobbeltkloster), 1 Benediktinerkloster.

1103—37.

Mandsklostre.

Næstved: Benediktinere	1135
Ringsted: Benediktinere	c. 1135
Eskilø: Kanniksamfund, senere Victorinere	f. 1143
Vestervig: (Kanniksamfund?), senere Augustinere . .	?
Veng: Benediktinere	?
Kalvø: Benediktinere	?
Sem: Benediktinere (Dobbeltkloster?)	?

Nonneklostre.

Aalborg: Benediktinere	?
----------------------------------	---

Resultat: 2 Kanniksamfund, hvoraf det ene bliver til Augustinere og det andet (i den følgende Periode) til Victorinere, 5 Benediktinerklostre, hvoraf et muligvis er et Dobbeltkloster og

hvoraf de 3 muligvis stammer fra en tidligere Periode. 1 Benediktinernonnekloster, der dog muligvis først stammer fra den følgende Periode.

1137—77.

Mandsklostre.

Essenbæk: Benediktinere	c. 1140
Herresvad: Cisterciensere	1144
Ribe: Kanniksamfund	1145
Sorø: Benediktinere, senere Cisterciensere	1145—50
Esrom: Benediktinere, senere Cisterciensere	f. 1149
Tommarp: Præmonstratensere	f. 1155
Vor Frøelser (Lund): Præmonstratensere	f. 1165
Vitskøl: Cisterciensere	1158
Tviis: Cisterciensere	1163
Asserbo: Chartreuse	c. 1164
Øm: Cisterciensere	1165—72
Holme: Cisterciensere	1172
Øvith: Præmonstratensere	f. 1177
Vä, senere Beckaskog: Præmonstratensere	f. 1177
Løgum: Cisterciensere	f. 1171
Grinderslev: Augustinere	f. 1176
Antvorskov: Johanniter	f. 1181
Børglum: (Kanniksamf.?), senere Præmonstratensere	?
Voer: Cluniacensere(?)	?

Nonneklostre.

Maria og S. Peder (Lund): Benediktinere	c. 1145
Bosjö: Benediktinere	c. 1150—60
Roskilde: Benediktinere, senere Cisterciensere	c. 1160—70
Ribe: Benediktinere	c. 1170
Randers: Benediktinere	f. 1170
Ø: Benediktinere	f. 1177(?)
Odense, Dalum: Benediktinere	f. 1181
Asmild: Augustinere	c. 1170—75
Viborg: Augustinere	f. 1200(?)
Slangstrup: Benediktinere(?)	f. 1200
Ring: Benediktinere	?
Vejerslev: Benediktinere	?
Borringe: Benediktinere	?
Gudum: Benediktinere	?
Sebber: Benediktinere	?
Stubber: Benediktinere	?

Ørslev: Benediktinere	?
Vissing: Benediktinere	?

Resultat: 2 Kanniksamfund, af hvilket det enes Oprindelse er usikker; det bliver (formentlig i næste Periode) Præmonstratensere, 3 Benediktinerklostre, hvoraf de to bliver Cisterciensere, 1 Cluniacenser-, der er ganske usikkert, 1 Chartreuser-, der straks forsvinder, 1 Augustiner-, 1 Johanniter-, 8 Cistercienser- og 4 Præmonstratenserklostre. Desuden 16 Benediktinernonneklostre, hvoraf et bliver til Cisterciensernonner, og hvoraf det er ganske usikkert om de 10 virkelig tilhører denne Periode, eller eventuelt den følgende, og 2 Augustinernonneklostre, hvoraf det ene muligvis tilhører den følgende Periode.

1177—1221.

Mandsklostre.

Guldholm, senere Ry (S. Michael): Cisterciensere . .	c. 1191
Aas: Cisterciensere	1194
Slesvig: Kanniksamfund	?
Aarhus: Kanniksamfund	c. 1200
København: Kanniksamfund	f. 1214

Nonneklostre.

Slesvig (S. Mikael?): Benediktinere	c. 1190
Vrejlev: Præmonstratensere	c. 1215

Resultat: 2 Cistercienserklostre, af hvilket det ene er en Fortsættelse af et Cluniacenser, 3 Kanniksamfund, af hvilke Slesvig muligvis tilhører den forrige Periode, samt 2 Nonneklostre, hvoraf det ene er usikkert; det er dog rimeligt, at dette Tal burde forøges med en Del af de i forrige Periode anførte Nonneklostre.

Ovenstaaende Klosterfortegnelse har for det første draget Kanniksamfundene (Domkapitlerne) med ind i Betragtningen, da der endnu paa denne Tid vanskelig kan skelnes mellem Klostre og Kannikkapitler — flere gaar over fra det sidste til det første — og da desuden de to Slags Institutioner i retslig Henseende indtager en i alt væsentligt ensartet Stilling. Dernæst er Nonnesamfundene opført særskilt, dels fordi de spiller en betydelig mindre Rolle end Mandsklostrene, dels fordi de er saa usikre baade i kronologisk og retslig Henseende. Naar vi betragter

Resultaterne af Opstillingen og ser bort fra Nonneklostrene, viser det sig for det første, at Benediktinerne og i det væsentlige ogsaa Augustinerne tilhører 12. Aarh.s første Halvdel, medens det fra 1144 er de nye Reformordener, Cistercienserne og Præmonstratenserne (de sidste dog kun i Lund Stift, se ndf. p. 526,2), der dominerer. Men tillige viser Listen det paafaldende, at der i Perioden 1137—77 grundlægges i hvert Fald lige saa mange Mandsklostre som i de tre andre Perioder tilsammen (115 Aar), samt at den sidste lange Periode fra 1177—1221 betegner en saa godt som fuldstændig Standsning i Grundlæggelsen af Klostre. Dette Forhold er velegnet til at belyse, hvornaar det egentlige Opsving i den danske Kirke er foregaaet: det sætter ind lige i Slutningen af 11. Aarh. og det kulminerer under Eskils 40-aarige Bispetid. Ham er det, der staar bag ved Indførelsen af de nye Munkeordener, — som i det hele taget en nøjere Undersøgelse overalt viser hen til ham som den Mand, der har reformeret den danske Kirke i gregoriansk Aand og derved gjort den til et fuldgyldigt og med Ulandet ensartet Led af den store internationale Kirkeinstitution¹.

Kun fra et Mindretal af disse Klostre er der, som sagt, bevaret diplomatarisk Materiale; heldigvis er dog de forskellige Arter af Klostre saa nogenlunde repræsenteret (bortset fra Nonneklostrene); bedst staar det til for Cistercienserne, hvor vi har større Brevsamlinger fra Esrom, Sorø, Løgum, Vitskøl og Øm; for Benediktinernes Vedkommende har vi adskillige Breve fra Odense og Ringsted og enkelte i Afskrift eller Regest fra Næstved; Kannikordenerne repræsenteres ved talrige i Afskrift eller Regest bevarede Breve fra Viborg samt Ebelholts Brevbog. Om de verdslige Kapitler, Lund, Ribe og Aarhus ved vi forholdsvis god Besked. Daarligst stiller det sig med Præmonstratenserne, for hvem hele Materialet fra vor Periode indskrænker sig til et Par Breve til Tommarp samt nogle Regester fra Vä. Alt i alt vilde

¹ cf. Cod. Esrom Nr. 80: *Notum esse volumus, quanta sollicitudine et industria satagebamus per omnes Danie terminos religionem Christianam et cultum diuine maiestatis dilatari. Quam ob rem de diversis ordinibus fideles collectos per predictae regionis partes passim ordinavimus.*

jeg mene, at dette Materiale vel ikke er tilstrækkeligt til at give os udtømmende Besked om Enkeltheder i de danske Klostres retslige Stilling og navnlig ikke til at sige os, om Retsreglerne altid er blevet overholdt — hvad man jo vil være tilbøjelig til at antage ikke har været Tilfældet — men det er dog nok til at vise Hovedretningslinierne og til at godtgøre, at Danmark nu følger Trop med Udlandet, og at den internationale Kirkeret netop igennem Klostrenes Retsproblemer trænger ind og gør sig til Herre her i Landet. Selv om den saa ikke altid er blevet respekteret, har dog den principielle Anerkendelse sin store Interesse til Belysning af Tidens Mentalitet. Men for adskillige Klostres Vedkommende viser det sig ogsaa, at vi kan komme videre end til de store Linier; rundtom kan vi i Detailler følge Munkenes Kamp for det, de betragtede som deres Ret, og som er et nødvendigt Led i Kirkens Frihed. Dette skulde de følgende Sider forhaabentlig godtgøre, idet de først belyser Klostrenes Stilling indenfor Kirken — hvad der ifølge Materialets Beskaffenhed maa blive det udførligste Afsnit — og dernæst indenfor det verdslige Samfund.

II. Kloster og Kurie.

Allerede indenfor Oldkirken var Munkesamfundenes Stilling i den almindelige kirkelige Organisation blevet et Problem, der ofte kunde antage farlige Former. Den Løsning, man almindeligvis finder, og som kommer til Orde paa Synoden i Chalcedon (451), er den, at man lægger Klostrene ind under den stedlige Biskops (ordinarius') Jurisdiktion. Heri ændrer Benedikts berømte Regel intet, idet den væsentlig begrænser sig til Klosterets interne Forhold. Paa germansk Grund ændres Munkesamfundenes retslige Stilling i væsentlig Grad gennem de nye germanske Retsbegreber, hvorved ordinarius' Indflydelse træder i Baggrunden for den verdslige Ejers eller Grundlægger's¹. Dette kommer imidlertid navnlig til at berøre Klostrenes Forhold til

¹ Se herom ndf. p. 565 ff. Afgørende er U'rich Stutz' berømte Bog: *Gesch. d. kirchl. Benefizialwesens*, I, 1895.

den verdslige Magt. Her interesserer en anden Udviklingslinie os mere. I 7. og 8. Aarh. ser vi, at adskillige Klostre for at betrygge deres Tilværelse saavel overfor Biskoppen som overfor de verdslige Stormænd, vender sig direkte til Paven for at blive taget i Værn af denne; de ældste og vigtigste Eksempler er Bobbio 628 og Fulda 751, der ligefrem eximeres den stedlige Biskop¹. En Række Klostre overgives i den følgende Tid ligefrem i paveligt Eje; herved opstaar de saakaldte pavelige »Eigenklöster«², som vi dog ikke skal behandle nærmere, da de væsentlig tilhører den ældre Middelalder, og da der ikke synes at have været saadanne Klostre i Danmark. Vigtig er derimod selve det pavelige Værn (»Schutz«, »protectio«), idet det i de følgende Aarhundreder bliver mere og mere almindeligt, at samtlige Klostre søger og faar dette — »sub beati Petri et nostra protectione suscipimus« er den pavelige Formel — og i det 12. Aarh. har det sikkert været Normen, at ethvert Kloster skaffede sig et saadant Værnebrev. Men denne protectio har ikke altid samme Betydning; undertiden betegner den blot en Bekræftelse paa Klosterets som oftest i Diplomet nævnte Besiddelser og Rettigheder, som Paven sætter sin Autoritet ind paa at faa respekteret; i andre Breve betegner det pavelige Værn tillige en Fritagelse fra Stiftsbiskoppens Myndighed, saaledes at Klosteret staar direkte under Rom som eneste kirkelige Autoritet eller, for Kongregationsklostrenes Vedkommende, under deres Orden og Rom. Vi staar

¹ Bobbios Privilegium bliver grundlæggende i Klostrenes Forfatningshistorie, da Formularen optages i Liber diurnus, se herom Caspar: Gesch. d. Papsttums II, p. 525. I Fuldas Privilegium forekommer det vigtige Udtryk »immunitas ab introitu episcoporum« (se Werminghoff, p. 21). Det pavelige Værn har saa at sige to Sider: dels er det en Parallel til det kejserlige Værn og den kejserlige Immunitet, og som saadan bliver det Indledning til en lang og vanskelig erkendelig Udvikling i Tyskland, en Udvikling, som vi her i det væsentlige kan lade ude af Betragtning, dels er det rettet imod ordinarius' Magt, og det er den Side af Sagen, som interesserer os. Der gaar en lige Linie fra disse ældste Privilegier til den senere Sondring mellem eximerede og ikke eximerede Klostre.

² Om Betimeligheden af denne Benævnelse har der været Uenighed (se Schreiber I, p. 9—26, Hirsch: Klosterimmunität, p. 37 ff. og Brackmann, Gött. Gel. Anz. 1913 p. 279).

her overfor den netop i 12. Aarhundrede meget vigtige Forskel mellem eximerede og ikke exemte Klostre. Eximeret er ethvert Kloster, som er unddraget ordinarius' Jurisdiktion. Der er ogsaa andre Tegn paa Exemptionen, men dette er det vigtigste. Eximeret kan i og for sig ethvert Kloster blive uden Hensyn til hvilken Orden det tilhører, men der gives dog temmelig tydelige Retningslinier: Exemption tildeles adskillige Benediktinerklostre og en stor Del af de cluniacensiske; ligeledes er — efter kort Tids Forløb — Hovedmassen af Cistercienserklostrene exemte. Derimod er Augustinerne og Præmonstratenserne paa Grund af deres nære Tilknytning til Stiftets kirkelige Arbejde som Regel ikke undraget Biskoppens Myndighed¹. Til Tegn paa deres Frihed (»ad indicium libertatis« i Modsætning til »ad indicium protectionis«) betalte de eximerede Klostre en aarlig Afgift til Pavestolen; Cistercienserne var dog fritaget herfor.

Naar vi ud fra denne Oversigt vender os til de danske Klostre, ser vi, at allerede Pachalis II tager St. Knudsbrødrenes Kloster i Odense i sin Beskyttelse². Brevet, der er rettet til Biskop Hubald, siger, at Paven paa Biskoppens og Kongens Opfordring med apostolsk Autoritet har bekræftet Klosteret³; det hedder yderligere, at hverken Kongen eller Biskoppen eller nogen anden kirkelig Autoritet kan fjerne en Broder fra Klosteret eller gribe ind i dets interne Forhold. I øvrigt er St. Knudsbrødrenes Forhold alt andet end gennemsigtige; der synes at have været Strid dels med Gejstligheden ved den gamle St. Albani Kirke⁴, dels med Biskoppen; dette sidste fremgaar af en Vending i det Brev, Klosteret modtog fra Synoden i Lund 1139, som straks

¹ Jeg forbigaar her naturligvis de Ordener, som slet ikke fandtes i Danmark (f. Eks. de i forfatningsmæssig Henseende saa interessante Tempelherrer), eller som indenfor vor Periode ikke spillede nogen nævneværdig Rolle (Johanniterne og Chartreuserne).

² Rep. 2.

³ Man har sikkert Lov til at gaa ud fra, at der har eksisteret et virkeligt til Klosteret rettet Værnebrev; i den Retning peger ogsaa Eskils Omtale 1171 (Rep. 27) af Paschalis II.s Bekræftelsesbrev.

⁴ Thorkelin I, p. 247, Rep. ud. 6.

skal omtales; det hedder: ingen maa volde Klosteret nogen Forstyrrelse »his exceptis quae pro tenore concordiae episcopus receipt communi consensu tempore et consilio gloriosi regis Nicholai«. Imidlertid maa man være naaet til en *modus vivendi*, hvorved Klosteret yderligere frigøres for Biskoppen og samtidig anerkendes som Domkapitel; dette er Hovedsagen i det nævnte Brev fra Synoden i 1139¹, hvor det udtrykkelig siges, at Biskoppen ikke maa gribe straffende ind overfor Munkene, med mindre han er tilkaldt af Prioren (»*delicta fratrum non emendet episcopus nisi . . .*«). Det nye Kapitel synes saaledes i vid Udstrækning at være eximeret Biskoppens Magt; ganske vist har vi fra omtrent samme Tid et Brev fra Biskop Ricolf af Odense til Moderklosteret i Evesham, hvor det siges, at Priorvalget skal foretages af hele Kapitlet »*astipulantibus rege et episcopo*«², men selv denne Rest af biskoppelig Indflydelse synes siden at være opgivet (se ndf. p. 533). Og Eskils Brev fra 1171, som i anden Sammenhæng skal omtales udførligt, viser, at Klosteret har en vidtgaende Exemption navnlig i juridisktionel Henseende. Al Tvivl maa vige, naar vi endelig ser Alexander III.s Privilegium fra 1180³; det indeholder væsentlig de samme Bestemmelser som Eskils Brev fra 1171, men i den afsluttende Godsbekræftelse tilføjes Formlen for det pavelige Forbehold: »*salva sedis apostolicae auctoritate*«⁴, ikke den længere Formel: »*salva sedis apostolicae auctoritate et dioecesani episcopi canonica iustitia*«. Disse Formler er i Løbet af 12. Aarh. saaledes fastlagt i Brugen, at den første kun an-

¹ Thorkelin I, p. 245, Rep. 9.

² Bedst trykt i Schr. d. Vereins f. Schlesw. holst. Kirchengesch. II, 9, p. 61.

³ Trykt i Repertoriet ud. 27, hvor Erslev vakler mellem Alexander III og IV, samt i Bullarieret Nr. 314 (henf. til Innocents IV); Brackmann har dateret Privilegiet med en meget høj Grad af Sikkerhed til 21. Oktober 1180 (Nachr. d. Gött. Ges. d. W. 1904, p. 98, 1); alene Ligheden med Eskils Brev af 1171 gør det iøvrigt meget usandsynligt, at det skulde stamme fra en væsentlig senere Tid.

⁴ Ingen af de danske Tryk har den fulde Formel, men nøjes med et etc. Derimod har Langebeks Afskrift (i Dipl. under 1255 — ikke som iflg. Bullarieret under 1285) tydelig den korte Formel skrevet fuldt ud.

vendes ved exemte Klostre, den anden ved de Klostre, der er Biskoppen undergivet. Her som paa andre Punkter betegner Alexander III Afslutningen: paa hans Tid maa den korte Salva-Formel siges at give en høj Grad af Sandsynlighed for, at det paa-gældende Kloster virkelig er eximeret¹. En saadan Stilling hørte for Domkapitler til Sjældenhederne, men kan ikke siges at være uden Analogi². Exemtionen betød dog for Odenses Vedkommende ikke en direkte Understilling under Pavestolen, men havde en helt anden Forklaring: Klosteret betragtedes vedblivende som en cella fra Evesham, der selv hørte til de eximerede Klostre, og i saa Henseende fulgte Datterklosteret med. Man faar unægtelig ogsaa et Indtryk af, at man fra Odenses Side ikke har været ked af denne Afhængighed af det fjerne Moderkloster, som skabte Frihed overfor den lokale Biskop. At vi her staar ved Forklaringen paa dette Kapitels Særstilling fremgaar ogsaa af Alexanders Bekræftelse paa Eveshams Besiddelse af Prioratet i Odense 27-2-1179(?)³. Man kan altsaa ikke tale om et virkelig »romersk« Kloster, der er traderet Paven, og vi hører derfor heller intet om, at der betales en »Zins« til Pavestolen. Hele Forholdet faar væsentlig Betydning for Klosterets Stilling til ordinarius, og vi skal derfor senere vende tilbage til det.

Helt anderledes stiller Forholdene sig i de to andre Benediktinerklostre, hvor vi har Privilegier bevaret, i Næstved og Ringsted. I Næstved hedder det allerede i Grundlæggelsesbrevet

¹ Se herom Schreiber I, p. 63. Brackmann (Gött. Gel. Anz. 1913 p. 284) advarer dog mod at stole for sikkert paa dette Kriterium. Denne Regel viser sig imidlertid at være overholdt for de andre danske Privilegier. Sikrest er man for Klostrenes Vedkommende, noget mindre er Sikkerheden for Domkapitler, hvor den korte Formel i øvrigt kun forekommer uhyre sjældent (se Santifaller: p. 118,4) og undertiden veksler med det dobbelte Forbehold. I Odense møder vi det dobbelte Forbehold i Bull. Nr. 205 og Nr. 246; om det tyder paa en stigende Afhængighed af Biskoppen i 13. Aarh. tør jeg ikke udtale mig om.

² Hinschius II, p. 143 ff. anfører flere Paralleltilfælde (navnlig 146,7); Santifaller er utvivlsomt for kategorisk i sin Benægtelse af, at der skulde have været Kapitler med juridisk Exemtation (anf. Skr. p. 119).

³ Schr. d. Vereins f. schlesw. holst. Kirchengesch. II, 9, p. 64.

(udstedt af Eskil): »salva in omnibus episcopali reverentia«, og Klosteret underlægges udtrykkeligt Stiftsbiskoppen og ham alene¹. Ringsted bliver vel af Innocents II taget »sub b. Petri et nostra protectione«, men i Godsbekræftelsen tilføjes »salva iustitia canonica et reverentia dioecesani episcopi«². Om de øvrige Benediktinerklostre har vi ingen Oplysninger — udover dem, som ligger i Biskoppernes Dispositioner over dem (ndf. p.531), — men naar saa mægtige Stiftelser som Næstved og navnlig Ringsted ikke har opnaaet Exemtion, kan vi sikkert gaa ud fra, at Odense har været ene om denne Ret, som det udelukkende har opnaaet gennem sit Forhold til Evesham.

For Augustinerklostrenes Vedkommende har vi Efterretninger fra Viborg og Ebelholt. 1169 skriver Alexander III til Viborg-Kannikerne: sub b. Petri et nostra protectione recipimus et presentis scripti privilegio communimus³, og træffer samtidig paa en Række Punkter Bestemmelser om Forholdet mellem Biskop og Konvent, i hvilke meget tyder paa, at der har været Stridigheder, og at Paven i det væsentlige har taget Kannikernes Parti⁴; dog ender Brevet med »salva sedis apostolicae auctoritate et episcopi canonica iustitia«, og dette gentages i Clemens III.s Privilegium af 1188⁵. At Ebelholt nøje er undergivet Biskoppen i Roskilde, fremgaar alene af hele dets Forhold til Absalon, men ogsaa her tilføjes — til al Tydelighed — Biskoppens Ret i Salva-Formlen⁶. Dette er kun som man maatte vente det, naar Talen er om Augustinerkonventer. Vel finder man i Udlandet isolerede Eksempler paa, at ogsaa disse eximeres, men dette er noget ekstraordinært, og man kan sikkert roligt gaa ud fra, at vore andre Konventer i denne Henseende har været stillet som Viborg og Ebelholt.

¹ Thorkelin I, p. 5f., Rep. 5.

² Dän. Bibl. III, p. 127ff.; Formlen gentages i Valdemars Privilegium, ibid. p. 133.

³ Thorkel. I, p. 24, Rep. 25.

⁴ Se herom Severinsen: Viborg Domkirke p. 142ff.

⁵ Thorkel. I, p. 61, Rep. 50.

⁶ S. R. D. VI, p. 135f., 139f.

Et andet Billede frembyder derimod — som ventelig — Cistercienserne. Esroms første Privilegium — fra Eugenius III¹ — tager Klosteret i det pavelige Værn, men indeholder intet om Exemption (Salva-Formlen er helt udeladt); om man heraf tør slutte, at det endnu paa denne Tid var et Benediktinerkloster og som saadant ikke exempt, faar staa hen; af andre Grunde er det sandsynligt, at det virkelig forholdt sig saaledes. 1153 fik Esrom imidlertid sin franske Broderkoloni, og det næste Paveprivilegium, fra Alexander III² er et typisk Cistercienserprivilegium med den enkelte Salva-Formel, og de følgende Pavebuller (fra Lucius III, Clemens III, Coelestin III og Gregor IX) er af ganske samme Art og stadfæster paa en Række Punkter Klosterets Uafhængighed af Biskoppen. Det andet Cistercienserkloster, hvis Pavebreve er bevaret, Sorø, frembyder samme Billede³, og der er ingen Tvivl om, at Ordenens øvrige Klostre har været stillet paa samme Maade⁴. Vel var Cistercienserordenen begyndt med at være nøje undergivet den stedlige Biskop, men allerede charta caritatis indeholder Spirerne til den fulde Exemption, og senest i 1160'erne maa Kongregationen som saadan være blevet løst fra al Afhængighed af Stiftsbiskoppen⁵; Følgen var, at det pavelige Værnebrev for disse Klostre tillige indeholdt Exemptionen. Til Gengæld for deres Særstilling maatte Cistercienserne imidlertid yde Pavestolen Tjenester; de var her i Danmark (som andetsteds) særlig forpligtet til at tage sig af de pavelige Legater og yde dem procuratio⁶, og til Mission og andre Formaal mente Paven sig berettiget til at disponere over de graa Munke⁷.

Den anden nye Orden, som indføres i Danmark i disse Aar, Præmonstratenserne, var en Præsteorden og som saadan stærkt

¹ Cod. Esrom. Nr. 1.

² Ibid. Nr. 2.

³ Thorkel. I, p. 266, 273, 74, 104, Rep. 37, 45, 63, 114.

⁴ For Logum bevidnes det ligefrem, S.R.D. VIII, p. 185, og for Øm fremgaar dets Exemption af de senere Stridigheder, hvor den netop fra Klosterets Side er Forudsætningen.

⁵ Se Schreiber I, p. 83 ff.

⁶ Bull. Nr. 166.

⁷ Bull. Nr. 169.

engageret i det kirkelige Arbejde ligesom Augustinerne; det hørte da ogsaa til Sjældenhederne, at disse Klostre eximeredes. Det eneste bevarede pavelige Præmonstratenserprivilegium fra vor Periode i Danmark, Hadrians Brev til Tommarp¹, udviser da ogsaa Formlen »salva sedis apostolicae auctoritate et Lundensis archiepiscopi canonica iustitia«².

De danske Klosters Forhold til Kurien har altsaa været det, at de normalt var stillet under Pavens Værn³, men at Odense og Cistercienserklostrene tillige var eximeret, det første for at stilles under Moderklosteret Evesham, de andre under deres Orden. Vi spørger nu, hvilken Indflydelse dette har haft paa de kirkelige Forhold og paa Klostrene. Mest iøjnefaldende er her

¹ Rep. 17.

² Man har ofte — saaledes Arup (I, p. 225) — undret sig over, at Eskil »efter sin hjemkomst fra Clairvaux saa bestemt foretrækker Præmonstratenserordenen for Cistercienserne«. Som Forklaring herpaa henviser Ellen Jørgensen (Hist. Tidsskr. 9, IV, p. 293) sikkert med Rette til, at Præmonstratenserne var nyttigere i det kirkelige Arbejde. Men dette er næppe hele Forklaringen. Sagen er nemlig den, at Eskil ingenlunde ophører med at interessere sig for Cisterciensergrundlæggelser; kun lægges disse Klostre alle i de andre Stifter, medens der indenfor hans eget Stift skabes ikke mindre end fire Præmonstratenserstiftelser; og det eneste Præmonstratenserkloster i Danmark udenfor Lund Stift stammer næppe fra hans Tid. Situationen er altsaa den, at det kun er i Lund Stift, at Eskil foretrækker de præmonstratensiske Munke; dette hænger naturligvis sammen med, at han har set deres Nytte i Stiftsarbejdet, men det skyldes sikkert ogsaa noget andet: Præmonstratenserne var ikke eximerede, men nøje undergivet deres ordinarius, og derfor foretrak Eskil dem i sit eget Stift; i de andre Stifter var derimod Cistercienserne meget anvendelige, da de var eximeret den lokale Biskop og kun undergivet Ordenen, som Eskil stod i et meget nært Forhold til, og Paven, hvis Legat han var. For en Mand, der som Eskil stod i en Kampstilling, og som var sig bevidst at kæmpe for Kirkens Ret mod et ofte overmægtigt Kongedømme, maatte det være af den største Betydning at sikre sin Magt, ogsaa indenfor Kirken og overfor Biskopperne, der kun alt for ofte var villige til at gaa over paa den verdslige Magts Side. Et af Midlerne hertil har sikkert været Eskils Klosterpolitik, som giver sig Udtryk i hans Stilling overfor de to store Reformordener.

³ Om virkelig alle danske Klostre har været i Besiddelse af paveligt Værnebrev, er vel tvivlsomt; man kunde i hvert Fald tænke sig, at en Del af de smaa Benediktinerklostre er vejet tilbage for denne Udgift.

de eximerede Klostres Stilling, Exemtionen virkede afgørende ind paa Tiendeforhold, paa Klostrenes Stilling i Stiftet, fritog dem for Synodalpligt, stillede dem frit med Hensyn til at anvende ordinarius ved Vielser o. lign., fritog dem for Bispe-visitatser etc. Alt dette finder imidlertid sin naturlige Behandling i det følgende, naar vi skal gøre Rede for disse Spørgsmaal i Almindelighed. Men ogsaa de almindelige Værnebrevne bragte Klostrene i et særligt Forhold til Kurien, der ifølge Sagens Natur maatte faa sin Betydning, omend denne naturligvis er blevet mindre her i Norden paa Grund af den store Afstand fra Rom. Ofte har Klostrene selv sendt Bud til Kurien for at faa deres Værnebullen eller senere paany for at opnaa pavelig Stadfæstelse paa ældre og nye Privilegier. Navnlig i sidste Halvdel af 12. Aarh. synes Forbindelsen at være blevet livlig, men desværre hører vi saa godt som intet om, hvorledes de talrige Privilegier er udvirket. Der er dog Grund til at antage, at Vejen ofte har været den, som vi ser, man følger i Øm, hvor Abbed Brienne ikke mindre end tre Gange indenfor et kort Tidsrum begiver sig den lange Vej til Alexander III. Den Antagelse er næppe for dristig, at talrige danske Munke har baaret sig ad paa samme Maade. Den stadige Forbindelse udadtil, som herved etableredes, maa have bidraget mægtigt til at indføre Tidens mange nye Tanker i Landet. Og dette i Forbindelse med Bevidstheden om at have en Beskytter i Paven og om Retten til at appellere til Rom har sikkert i ikke ringe Grad styrket de danske Munkes Selvbevidsthed: de var et fuldgyldigt Led af en stor international Institution og som saadant ikke undergivet de lokale Myndigheders mere eller mindre vilkaarlige Regimente.

Men Værnebrevenes Betydning strakte sig videre: Klostrene var meget omhyggelige for i dem at faa en saa fuldstændig Fortegnelse som muligt over deres Gods og Rettigheder, dette hænger sammen med, at et Pavebrev under Tidens ofte usikre Retsforhold kunde betyde en stor Styrkelse. Det er en kendt Sag, hvorledes det netop er Kirkens Ejendomsforhold, der giver Anledning til Udstedelsen af de ældste danske Diplomer og dermed skaber Grunden for en dokumentarisk Bevisførelse, og

Gang paa Gang møder vi i disse Breve den Tanke, at kun det skrevne Ord bliver, medens Mennesker dør og Aftaler glemmes¹. Det har for de danske Klostre i alle de talrige og uundgaelige Stridigheder om Godsbesiddelser og Rettigheder, Skovhugst og Fiskefangst været af den største Værdi, at kunne møde op med Pavens tydelige Ord (cf. det gentagne »sicut in ipsius autentico et in privilegio domini Papae« i Sorøbogen). Om Tidens Betragtning i saa Henseende anfører Lerche² nogle karakteristiske Udtalelser fra Schwabenspiegel: den bedste Sikkerhed er den dokumentariske, men til Gyldighed hører der Besegling, og mest gælder her Pavens Segl: »Des pabstes insigel heizent pulle; swer diu mit reht git und si mit rehte emphahet, so sint si guot und reht«. Først bagefter følger: »Der Kunge insigel hant oh groze craft«. Herhjemmefra kunde man i denne Sammenhæng anføre de Ord, som Saxo lægger Kong Valdemar i Munden som Svar paa de Pavebreve, Eskil skal være mødt op med ved Ærkebispeskiftet 1177, og som kan betragtes som typiske for Tidens Tankegang: »Quod Romanae sententiae decreto obviam ire nequeat, penes quam publicae religionis norma consistat«³. Et beseglet Pavebrev havde for den Tids Mennesker en Beviskraft, som vi har vanskeligt ved at forstaa.

III. Kloster og ordinarius.

Klostrene var fra Oldtiden af underlagt Stiftets ordinarius, hvis Magt fra gammel Tid deles i potestas iurisdictionis, ordinis, og magisterii, og under dette tredobbelte Synspunkt vil vi ogsaa her betragte Biskoppens Forhold til Klostrene. Ifølge sin potestas iurisdictionis⁴ var Biskoppen den højeste straffende

¹ Første Gang i Erik Lams Brev til Næstved, Aarb. f. n. Oldk., 1882 p. 227.

² Lerche anf. Skr. p. 216, cf. ogsaa H. Hirsch: Studien, p. 605.

³ Saxo, XIV, 55,2 (ed. Ræder p. 512f.).

⁴ Man maa ikke glemme, at iurisdictionis i den kirkelige Lovgivning er et betydelig videre Begreb end i verdslig Ret: den omfatter tillige hele »die Leitungs- und Regierungsgewalt« (cf. Hinschius I, p. 166).

Myndighed for Klosteret, hvormed fulgte Retten og Pligten til at foretage Visitatser og i det hele taget føre Tilsyn med Munkene. Til Visitatsretten sluttede sig Klosterets Pligt til at yde *procuratio canonica*, d. v. s. give Biskoppen med Følge Herberge og Ophold under Visitatsen, og naar han paa Rejse havde Brug derfor. Dette Spørgsmaal om *procuratio canonica* giver Anledning til Strid om, hvor længe Biskoppen har Ret til at udstrække sit Ophold i Klosteret, og med hvor stort et Følge han maa møde. Men Jurisdiktionen giver tillige *ordinarius* Ret til paa en Række Punkter at gribe ind i Klosterets Ledelse og Administration. Lige saa stor Betydning havde *potestas ordinis*. Vel skulde alle Klostrene (iflg. Benedikts Regel) have frit Abbedvalg, men det tilkom Biskoppen at indvie den udvalgte (*electus*), ligesom det var hans Sag (iflg. Jurisdiktionsretten) at afsætte ubrugelige Abbeder. Men ikke blot for Abbedvielser var Klosteret henvist til *ordinarius*; det samme var Tilfældet ved Munkenes Præstevielser, ved Benediktion af Kirkegaarde, Kirker og hellige Kar. Desuden havde Biskoppen Ret til naarsomhelst at holde Messe i Klosterets Kirke, hvilket navnlig ved de store Højtider kunde give Anledning til Konflikt. Ogsaa naar det gjaldt den kirkelige Anerkendelse af Klosterets Helgen, havde Biskoppen ifølge *ordo* det afgørende Ord. Mindre Rolle spiller *potestas magisterii*, Biskoppens Magt til at sørge for Præken, Mission og for Gejstlighedens Oplæring; her var næppe Anledning til større Konflikter med Klostrene. Et sammenfattende Udtryk for Afhængigheden er det, at Abbeden aflægger Lydighedsed til Biskoppen og af ham modtager »*cura animarum*«, ligesom Klosterets Indordning i Stiftet giver sig Udtryk deri, at Abbeden er pligtig at møde paa Stiftssynoder.

Det er allerede nævnt, at der var en stærk Bevægelse for gennem pavelig Exemption at frigøre Klostrene for denne Afhængighed af *ordinarius*. Til Orientering skal jeg søge at give en kort og skematisk Redegørelse for, hvilken Indflydelse en saadan Exemption fik paa Forholdet til Biskoppen. Hovedpunktet i al Exemption er, at Biskoppens Jurisdiktionsret bortfalder; som straffende og administrativ Myndighed har Klosteret i Stedet

kun Abbeden, Ordenen og Paven over sig. Herved bortfalder eo ipso Retten til Visitats og Klosterets Pligt til procuratio. Abbederne kan ikke mere afsættes af Biskoppen; denne kan højest klage til andre Instanser. Dette — Jurisdiktionsfritagelsen — er, som sagt, Hovedpunktet indenfor Exemptionen, men denne gør sig dog ogsaa gældende indenfor ordo; vel er det stadig normalt ordinarius, der skal foretage alle Vielser, især Abbedvielsen, men der føjes den Klausul til, at hvis Biskoppen ikke villigt — og gratis — vil forrette de Vielser, han bliver anmodet om, har Abbeden selv Lov at foretage dem eller henvende sig til andre Biskopper efter eget Valg, ligesom Klosteret kan faa sin Abbed indviet andetsteds. Ganske vist skal ogsaa eximerede Abbeder aflægge en Lydighedsed, men denne »oboedientia« indskrænkes ved Forbehold — »salvo ordine nostro«, hedder det hos Cistercienserne¹. Biskoppen har ikke mere Ret til at tage Ophold i Klosteret eller læse Messe der, med mindre han er opfordret af Abbeden, og har i det hele taget ikke Lov at betræde Klosteret uopfordret². Derimod faar Abbeden selv ofte Ret til at præke, en Skik, som dog mig bekendt ingen Rolle spiller herhjemme. Disse eximerede Klostre er saaledes ikke noget virkeligt Led af Stiftsorganisationen, og svarende hertil er de da ogsaa fritaget for Forpligtelserne: ingen kan tvinge Abbederne til at give Møde paa Synoder, saa lidt som Biskoppen i det hele taget kan tvinge Munkene til at overvære kirkelige Handlinger af nogen Art. Tiende er de ogsaa normalt fritaget for at yde, ligesom det under Interdikt er dem tilladt at vedblive med at holde Gudstjeneste — en Tilladelse, som dog ofte gives ogsaa til ikke eximerede Klostre.

Naturligvis frembyder Forholdet mellem Kloster og ordinarius en Uendelighed af Variationer, men de vigtigste Typer er de to her skildrede, og dette maa være tilstrækkeligt som Baggrund for Behandlingen af de danske Klostre.

Vi ser først paa de ikke-eximerede. I Stiftelsesbrevet for

¹ Se Ortved I, p. 16.

² Cf. Lerche, anf. Skr. p. 150 ff.

Næstved hedder det¹: »Nec deinceps seculari aut ecclesiasticae cuiquam personae in aliquo subiaceant, praeter quod episcopo in cuius sunt dioecesi, debitam subiectionem, ut quae sanctos decet, oboedientiam exhibeant. Ipse vero omni sollicitudine curam eorum gerat, consoletur, sustineat, si quid inter eos, quod absit, controversiae ortum fuerit, si prelatus eorum nequiverit, per ipsum terminari et corrigi canonice debebit.« I det samme Brev skænker Eskil dem Tiende af Tybjergherred, »ut si quando pro utilitate matris ecclesiae, infra vel extra provinciam, ad sinodum vel concilium eundum fuerit, prout episcopo visum fuerit, aut cum eo aut eius vice, Abbas honestiori suo expenso vadat«. Som man ser, understreges Næstved Klosters juridiktionelle Afhængighed af Biskoppen stærkt. Først Anders Sunesøn gav Abbeden Magt til »contumaces sibi subditos ab ecclesia remove«². I det hele taget giver vore danske Kilder et klart Billede af, at Biskoppen styrede temmelig enevældigt over sit Stifts Klostre. Ved Grundlæggelsen er Biskoppen i en Række Tilfælde den afgørende Faktor³, men det mest slaaende Eksempel paa en Biskops Ret til at disponere over et Kloster har vi dog maaske i electus Aarhusiensis, Svens Holdning overfor Klosteret i Veng: han stævner Abbeden for Synoden, domfælder ham og degraderer ham til almindelig Munk, samtidig med at han overdrager hele Klosteret til Cistercienserne⁴. Og dette Tilfælde synes ikke at være enestaaende; noget ganske lignende er øjensynlig foregaaet i Kalvø⁵ og i S. Michael ved Slesvig⁶, hvor Biskoppen ligefrem sammen-

¹ Thorkel. I, p. 5, Rep. 5. Man kan hermed jævnføre Abbed Vilhelms Brev til Abbeden i Prémontré om de disciplinære Forhold i Trinitatis Klosteret; hvis Ordenen ikke skrider ind, maa Ærkebiskoppen (cuius est frequens et sollicita circa domos religiosos industria) tage Sagen i sin Haand: enormitates sollicitudine paterna corrigere (S. R. D. VI, p. 62f.).

² S. R. D. IV, p. 345.

³ F. Eks. i Næstved, Øm og de mange Klostre, hvor Eskils Indflydelse synes at gøre sig gældende.

⁴ Scr. min. II, p. 162.

⁵ Ibid. II, p. 169.

⁶ Ibid. II, p. 149.

kalder Klosterkapitlet og holder Rettergang. Paa samme Maade har det sikkert været Biskoppen, der stod bag i de øvrige ikke helt faa Tilfælde, hvor et Kloster skifter om fra en Orden til en anden. At det var saaledes, bevidnes udtrykkeligt i Ebelholt, Sorø og Løgum (Sem); i Esrom var det ikke Stiftets egen Biskop, men Ærkebispnen, der greb ind. I Kanniksamfundene i Dalby og Viborg er det vel gaaet til som lidt senere i Ribe¹, blot med den Forskel, at der i Ribe intet Resultat kom ud af Biskoppens Anstrengelser. I Ebelholts Historie (kendt gennem Abbed Vilhelms Breve og Klosterets egne Diplomer) faar vi et klart Billede af, hvor nært Forholdet kunde være mellem ordinarius og et Munke-samfund, og vi ser, at dette Forhold kunde tjene til stor Gavn for Klosteret. Ogsaa Brevene fra Viborg viser, at Augustiner-samfundet dér var Biskoppen undergivet; han har Ret til victus quadragesimalis, men denne Ret bliver Anledning til Strid, hvorfor Biskoppen frivilligt giver Afkald, og Paven bekræfter, at det for Fremtiden skal være saaledes; Biskoppen bevarer dog sin Ret til en Fjerdedel(?) af de oblationes, som bringes Kirken². — Med Hensyn til potestas ordinis indskærpes denne udtrykkelig i det pavelige Privilegiebrev til Ringsted³: »Crisma vero, oleum sanctum, consecrationes altarium seu basilicarum, ordinationes monachorum seu clericorum qui ad sacros ordines sunt promovendi, vobis per dioecesanum episcopum sine pravitate aliqua precipimus exhiberi.« Klostrenes Ret til frit Abbedvalg indskærpes ofte i de danske Diplomer — paa dette Punkt er der ingen Forskel paa exemte og ikke exemte — men samtidig slaas det fast, at det er hos Biskoppen, han skal hente sin Indvielse⁴. Ligeledes er det ordinarius, der indvier Nonnerne⁵. Under Biskoppens ordo laa ogsaa at anerkende eller forkaste nye Helgener; et Eksempel herpaa har vi i Ringsted Kloster, hvor man kæmper — med Svend og Valdemar

¹ Ribe Bispekronike, Kh. S. 6 R. I, p. 28f.

² Rep. udat. 31, Thorkel. I, p. 24, Rep. 25.

³ Dän. Bibl. III, p. 140.

⁴ Cf. f. Eks. Bull. Nr. 314.

⁵ Scr. min. II, p. 273.

som Talsmænd — for at opnaa Hertug Knuds Kanonisation, medens Eskil, der ganske vist ikke mere er Klosterets ordinarius, men dog som Ærkebisp dets Overordnede, sætter sig bestemt imod¹. Ellers hører vi i den ældre Tid forholdsvis lidt om Biskoppens Forhold til disse ikke eximerede Klostre. Imidlertid forøges vore Oplysninger gennem de eximeredes Privilegier; hvad der her opnaas kaster Lys tilbage over de andre Klostres Stilling.

Det er ovenfor omtalt, hvorfor vi mener, at Odense St. Knuds Kloster maa henregnes til de exemte, til Trods for dets Stilling som Domkapitel. At dette har sin Rigtighed vil vise sig i Redegørelsen for Klosterets Stilling til Stiftets Biskop. Allerede Paschalis II.s Brev forbyder Konge og Biskop eller nogen anden Person at fjerne Munke fra Klosteret, hvoraf man vel har Lov at slutte, at denne øverste dømmende Magt lige fra Begyndelsen har tilhørt Prioeren². Og med Tiden udformes Klosterets juridiktionelle Selvstændighed omhyggeligt: »*Delicta fratrum non emendat episcopus, nisi a priore et fratribus interpellatur*« læser man allerede i Brevet fra Synoden i 1139³. »*Si quid forte in congregatione delictum fuerit, non episcopo emendandum attineat, priusquam a priore et fratribus interpellatur*«, gentager Eskil i sit Privilegium af 1171⁴ og erklærer videre, at hvis Biskoppen tilkaldes, skal han dømme efter Benedikts Regel »*nullusque monachorum pro qualibet culpa alibi quam in suo capitulo diiudicetur aut respondeat*«. Om muligt endnu stærkere understreges denne Fritagelse for Biskoppens Jurisdiktion — hvilket som nævnt er det vigtigste i et Klosters Exemption — i Alexander III.s Brev fra 1180⁵: »*Capitulum etiam nisi vocatus a fratribus non introeat (sc. episcopus), nec monachus de aliqua*

¹ *Vitae sanctorum* (ed. Gertz), p. 202.

² Klosterets Leder hedder her Prior, da det ikke er et selvstændigt Kloster, men en *cella* fra Evesham; i Alexander III.s Bulle hedder det dog: »*licet non officio dignitate tamen fungatur abbatibus*«.

³ Thorkel. I, p. 245, Rep. 9.

⁴ *Ibid.*, p. 253, Rep. udat. 27 (cf. ovf. p. 522, 3).

⁵ Bull. Nr. 314. Selve Terminologien er her interessant, idet »*nisi invitatus*« og Spørgsmaalet om *introitus episcoporum* fra gammel Tid hører hjemme i Exemptionsprivilegier, cf. Lerche, p. 152f.

causa nisi in proprio capitulo respondeat aut iudicium subeat»; det samme gælder Prioren: forser han sig, skal han irettesættes af Brødrene, ikke af Biskoppen. Men Exemptionen begrænses ikke til den rent dømmende Magt, ogsaa Biskoppens administrative Indgreb i Klosterets Forhold forbydes, baade i Eskils Brev fra 1171 og i Alexander III.s Privilegium: Biskoppen skal lade sig nøje med sit eget »nec aliqua fratrum usibus attinentia sibi vindicare presumat, non oboedientarios¹ claustru constituere vel prebendas dare aut aliquid novitatis inferre nullum gravamen in expensis etc.« Biskoppen kan saaledes ikke disponere over Kapitlets Indtægter eller bortskænke dets Embeder. Paafører han uretmæssig Kirken Tab, er han forpligtet til at yde Erstatning. Slutningen af Brevet kunde ganske vist tyde paa, at Klosteret dog lagdes under ordinarii Magt. Det frie Priorvalg anerkendes vel, men Prioren skal præsenteres Biskoppen og indvies af ham samt ved denne Lejlighed aflægge oboedientia, Lydighedsløfte, og modtage cura animarum; dette maa dog ikke (som allerede nævnt) tages som Tegn paa, at Klosteret er undergivet Biskoppens ordo; ganske de samme Bestemmelser møder os i Cisterciensernes og andre exemte Munkes Privilegier. Der kan saaledes ingen Tvivl være om, at Odensebrødrene har indtaget en meget fri Stilling overfor deres Biskop. Det er maaske nok et Spørgsmaal, i hvor vid Udstrækning Stiftets Biskop officielt har anerkendt Klosterets Exemption, men det synes i hvert Fald ubestrideligt, at Munkene har opnaaet de samme Friheder, som exemte Klostre havde.

¹ Ordet oboedientarius volder Vanskelighed. Se herom Dürr: Dissert. d. oboedientiis et oblegiis i Mayers Thes. nov. iuris ecclesiast. II, p. 105—46 og Du Cange. Foruden Betydningen »Lydighed«, »Lydighedsløfte« betegner oboedientia 1) ethvert munus monasticum, 2) et monasteriolum ell. granarium; oboedientiarii er da »monachi qui in cellas vel oboedientias fuere missi ad illas procurandas«. I Domkapitlerne udsendtes ob. for at administrere Gods og Kirker, der tilhørte Kapitlet, ligesom Munkene for at styre cellae. Nogle af disse oboedientiae blev da ensbetydende med praebendae og oboedientarii ensbet. m. praebendarii (saaledes form. her i Odense, cf. Urkb. d. Hochst. Hildesh. I, Nr. 389, og Brem. Urkb. I, Nr. 87 og 156), — i andre Tilfælde er oboedientiae blot supplementa praebendarum. Cf. ogsaa Hinschius II, p. 72, N. 14.

Vi vender os herefter til de danske Cistercienserprivilegier. I det ældste af disse (Alexander III.s til Esrom¹), er Klosterets Friheder endnu ikke udførligt udformet; denne Udformning foregaar imidlertid i de følgende Privilegier fra Lucius III, Clemens III, Coelestin III og Gregor IX², hvis Privilegium slutter sig ganske nøje til det »almindelige Privilegium«, privilegium commune³. En ganske parallel Udvikling kan, som det var at vente, spores i Sorøbrevene fra Lucius III, Urban III, Innocents III og Gregor IX⁴. Indholdet af alle disse Breve er først og fremmest Løsgørelsen fra ordinarius; denne kan ikke tvinge Abbederne til at møde paa Synoder⁵, og han har ikke Ret til selv at slaa sig ned i Klosteret, det være sig for at visitere eller udøve ordo eller afholde synodi eller conventus (Retsmøder). Bispemaa ikke hindre det frie Abbedvalg, og nægter han uden rimelig Grund at benedicere den udvalgte⁶, har Klosteret Lov at henvende sig til en anden Biskop, medens Abbeden selv kan foretage de mindre Vielser. Desuden skal alle kirkelige Handlinger ydes Klosteret gratis. Dersom Biskoppen uretmæssigt idømmer Brødrene Interdikt eller Ban, skal dette betragtes som ugyldigt, da det er i Strid med det romerske Sædes Bestemmelser. Til Gengæld for Ordinationen opnaar Biskoppen af Abbeden en professio, ogsaa kaldet oboedientia, Lydighedsed, men denne skal være af en saadan Art, at den ikke strider imod Cistercienserstatutterne (»ut scilicet abbates ipsi episcopo salvo ordine suo profiteri debeant et contra statuta ordinis sui nullam professionem facere compellantur«). Søger Biskopper, for at slippe uden om disse Friheder, at opnaa pavelige Privilegier af modstridende Indhold gennem at fortie Klosterets Orden overfor Rom, skal

¹ Cod. Esrom. Nr. 2.

² Ibid. Nr. 3—6.

³ Tangl: Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200—1500, p. 229.

⁴ Cf. ovf. p. 525, 3.

⁵ Denne Bestemmelse optræder for Esroms Vedkommende første Gang i Clemens III.s Privilegium, for Sorø i Urban III.s.

⁶ Normalt er det naturligvis ogsaa her ordinarius, der betjener Klosteret; cf. at Biskop Valdemar af Slesvig vier Kirkegaarden og Klosteret i Guldholm, Scr. min. II, p. 150.

disse Privilegier være uden Gyldighed. Endelig tilkendes der Klosteret Ret til at holde Gudstjeneste ogsaa i Tider, hvor der var Interdikt over Landet, samt en vis Asylret; disse sidste er dog, som ovenfor nævnt, Privilegier, der ikke er specielle for de eximerede Klostre.

Hele dette Materiale viser os da, at Klosteret i Odense samt Cistercienserklostrene, ganske som de eximerede Klostre i Udlandet, har haft en meget selvstændig Stilling og i Virkeligheden var saa temmelig løst fra Stiftsorganisationen. De dannede en Kirke i Kirken, og har været sig dette bevidst. Under det store victorinske Skisma sluttede de sig mod den officielle Kirke og mod deres egen Biskop til Alexander III.s Parti og stod Side om Side med den landflygtige Ærkebiskop. Ordinarius havde ingen Ret til at gribe ind i disse Klosters interne Forhold, og med Hensyn til de for Brødrene nødvendige kirkelige Handlinger var i hvert Fald Cistercienserne ikke henvist til ham, hvis han ikke vilde rette sig efter deres Ønsker. Svarende til denne frie Stilling var Klostrene naturligvis ogsaa fritaget for de almindelige kirkelige Ydelser, for Tienden, som der skal tales udførligt om nedenfor, og for procuratio. De danske Forhold følger i saa Henseende nøje Udlandets; om det principielle kan der ingen Tvivl være; her gælder Øm-Abbedens Ord til Aarhusbispen: »Pater abbas omnia ista (sc. Bekræftelse og Indsættelse som Abbed) michi impendit, nam iurisdictionem habet super me et domum meam«¹. Noget andet bliver det, om disse Klosters frie Stilling altid er blevet respekteret, om de i Livets Praksis har formaaet at hævde sig overfor Stiftsbiskopperne. Her har det utvivlsomt været dem en stor Vanskelighed, at Vejen var saa lang til deres »Patres abbates« eller til Rom, medens den biskoppelige Myndighed var lige i Nærheden. Hvor vanskeligt et eximeret Klosters Stilling under disse Forhold kunde blive, har vi jo et tydeligt Eksempel paa i Øms Historie, hvor Striden netop drejer sig om Biskoppens Ret til Visitats og procuratio; men

¹ Scr. min. II, p. 220. Adskillige Bispeprivilegier overlader desuden Klostrene den biskoppelige Jurisdiktion over alle tilhørende coloni, jvf. Dän. Bibl. VI, 158, 166, S.R.D. VIII, p. 243.

jeg vil dog tro, at man skal være meget forsigtig med at generalisere herudfra¹. I hvert Fald faar man i den ældre Periode, som her beskæftiger os, snarere det Indtryk, at der har hersket Fred og Forsonlighed mellem Cistercienserklostrene og deres Biskopper.

De exemte Klostres Privilegier har imidlertid tillige den Interesse, at de kaster Lys over de ikke-exemtes Stilling. Disse har først og fremmest været undergivet ordinarii Jurisdiktion, der betød, at han naarsomhelst kunde gribe ind i Klosterets interne Liv og Styrelse og retmæssig havde Lov til ved Visitatser at slaa sig ned i Klosteret; han maa vel tillige have benyttet sig af denne Ret til i Klostrene — og da formodentlig paa deres Bekostning — at holde synodi et conventus; ellers vilde Cistercienserne næppe fritages herfor. Endvidere har Klosteret været nødt til at holde sig gode Venner med Biskoppen af Hensyn til de uundværlige Vielser, som kun han kunde give; kom der Strid, havde ordinarius altid et farligt Vaaben i Ban og Interdikt; vel var Klostrene ikke skaanselsløst prisgivet hans Forgødtbefindende; teoretisk havde de altid den Mulighed at appellere til Rom; men dette har sikkert for Flertallet af de danske Klostre — smaa og fattige som de var — ikke været mere end en Mulighed, som de i Realiteten ikke havde Midler til at udnytte. Et rigt Konvent som Augustinerne i Viborg kunde selvfølgelig nok forhandle med Rom uden om sin Biskop og ad den Vej opnaa pavelig Støtte, men over alle de mange smaa Benediktinerklostre — og ganske særlig over Nonneklostrene — har Biskoppen sikkert hersket nogenlunde uindskrænket.

Inden vi forlader Forholdet mellem ordinarius og Kloster, maa vi for Fuldstændigheds Skyld nævne, at det endnu i 12. Aarh. var almindeligt, at Abbederne i de i Stiftet liggende Klostre

¹ Iøvrigt vil man ved noje Gennemlæsning af Exordium se, at i det principielle bojer Biskoppen sig næsten overalt og anerkender Munkenes Privilegier. Da Striden ligger udenfor vor Periode, bliver det her for vidtløftigt at komme ind paa Enkeltheder; jeg indskrænker mig derfor til at bemærke, at et Studium af Striden udfra Kendskab til Cisterciensernes Forfatningshistorie vil vise, at Munkene var i deres gode Ret over hele Linien.

havde en vigtig Stemme ved Bispevalg. Først ca. 1200 indskrænkes Valgretten til Domkapitlet¹. Herom hører vi for Danmarks Vedkommende kun lidt. Men det er dog værd at bemærke, at saavel Kapitlet i Odense som i Viborg faar tilkendt prima vox ved Valg af Biskop (i Modsætning til vox singularis ved Priorvalg i Odense)². Det viser os, at der maa have været en Valgforsamling, som var større end selve Kapitlet, og til denne har sikkert Abbederne hørt. Hertil svarer ogsaa Alexander III.s Tale om »viri religiosi« i Brevet til Eskil angaaende Ærkebispervalget³.

IV. Kloster og Sogn.

Vi har ovenfor omtalt, at Klosteret enten er exemt, d. v. s. principielt løst fra Forbindelsen med den større kirkelige Organisme, Stiftet, eller ikke exemt, d. v. s. undergivet Biskoppens iurisdiction, ordo og magisterium. Anderledes er Forholdet til den mindre kirkelige Organisme, Sognet; Munkene »sogner« ikke, de betjener sig selv med Sakramenterne i deres egen Kirke og har deres egen Kirkegaard. Principielt kan man derfor sige, at Klosteret ikke tilhører Sognet eller har noget Forhold til den lokale Gejstlighed. At dette er Tilfældet viser sig ogsaa i en tydelig Tendens i første Halvdel af 12. Aarh. til helt at fri Munkene fra Tiendeydelsen. Disse Bestræbelser sejrer som bekendt ikke, men Tienden bliver da ogsaa det eneste Punkt, hvor Klosteret qua Kloster optræder som Led af den lokale kirkelige Organisation.

Bortset fra Tiendespørgsmaalet, som senere vil blive behandlet for sig, opstaar Problemet Kloster—Sognegejstlighed først i det Øjeblik, da enten Klosterets egen Kirke fungerer som Sognekirke eller der til Klosteret overdrages Sognekirker (klosterlige Egenkirker). Hvor dette er Tilfældet, træder Munkene eo ipso

¹ Se F. Geselbracht: Das Verf. b. d. deutsch. Bischofswahlen, Diss. Leipz. 1905.

² Thork. I, p. 245, p. 61, Rep. 8, 50.

³ Kh. S. 6 R. I, p. 252.

ind i en helt Række nye Forhold. Til Forstaaelse af dette vil det imidlertid være nødvendigt at henlede Opmærksomheden paa de forskellige Slags Kirker, Middelalderen kendte. Klosterkirken havde som saadan ingen Sognerettigheder; den var kun til for at betjene Munkene og deres familia; paa Grangierne byggede Cistercienserne ofte Kapeller, oratoria, men ogsaa disse var forbeholdt Munkene og tilhørte saaledes ikke den almindelige kirkelige Organisation; der krævedes vel biskoppelig Indvielse, men ethvert Kloster havde Lov at bygge et oratorium, hvor det ønskede det¹. Af en helt anden Art er Sognekirkerne (parochiae, ecclesiae baptismales²) og Kapellerne (capellae³), en Slags Annekskirker, med delvise Sognerettigheder, men dog undergivet en virkelig Sognekirke. Det, der karakteriserer en Sognekirke er følgende fire Punkter: den har overfor alle de omkringboende cura animarum, Daabs-, Begravelses- og Tienderet. Det er om saadanne parochiae og capellae det drejer sig; dem kunde Klosteret (bortset fra Missionsforhold, der vel næppe spiller nogen Rolle i de danske Klostres Historie) faa overdraget ved Gave af Biskoppen eller af en Lægmand, i hvis Privateje Kirken var⁴; i sidste Tilfælde krævedes dog ordinarii Tilladelse.

¹ Oratoria i denne Betydning (Klosterkirke eller Kapel) nævnes saa at sige ikke i vore ældre Kilder.

² En Kirke hedder i Danmark normalt blot ecclesia eller basilica, men de særlige Navne paa Sognekirker forekommer dog ogsaa, ecclesia baptismalis Bull. Nr. 14, og ecclesia parochialis S.R.D. VI, p. 136, Aarhusstatutterne § 4 (Pontoppidan I, p. 620), Danske Mag. I, 71, Thorkel. I, p. 250.

³ Kapeller med delvise Sognerettigheder omtales ofte, saaledes i et Privilegium til Næstved, Dän. Bibl. III, p. 138f. og i et andet fra Absalon, Thorkel. I, p. 250, Rep. udat. 22.

⁴ For Spørgsmaalet om, hvem der normalt var Kirkeejer i Danmark, har det sin Interesse at betragte Inkorporationsbrevene (Gloserne »inkorporere« og »Inkorporation«, der egentlig først tilhører 13. Aarh., er her for Korthedens Skyld anvendt om den i den tidlige Middelalder almindelige Overdragelse af Kirker til gejstlige Institutioner, cf. Hinschius II, p. 436—55). Til en saadan Overdragelse krævedes Ejerens, (senere patronus') Tilladelse. Hvor denne omtales i danske Privilegiebreve, sker det meget ofte i Vendinger som »conniventia civium«, »plebe consentiente« »consensu parochianorum«; at det i disse Vendinger virkelig drejer sig om Ejerens (Patronens)

I samme Øjeblik Klosteret overtog en saadan Kirke, blev det — for saa vidt Kirken angik — eo ipso Led af den kirkelige Organisation, og derved forsvandt (som Regel) ogsaa Forskellen mellem exemte og ikke exemte. Netop derfor ser man, at de exemte Klostre, og særlig Cistercienserne, er meget forbeholdne i deres Iver for at faa Privatkirker af denne Art¹. Naar et Kloster overtager en Sognekirke, bliver der følgende Forhold at tage i Betragtning:

a) Hvorledes skal Kirken betjenes? Man sporer her en tydelig Forskel mellem de forskellige Ordener. De exemte Cisterciensere kan ikke tænke sig personligt at gaa ind i Sogne- og Stiftsorganisationen og lader derfor oftest Kirken betjene ved en Sækularpræst (vicarius); det samme gælder naturligvis Nonneklostrene. Benediktinerne vælger snart selv at betjene Kirkerne, snart at ansætte Vicarer; derimod betjener Augustinerne og Præmonstratenserne, der er meget ivrige for at opnaa Inkorporeringer, fortrinsvis selv deres Kirker; enten drager en Kannik ud og bor der fast, eller Kirken betjenes ud fra selve Klosteret.

b) Hvorledes indsættes Præster ved Klostrenes Egenkirker? Paa samme Maade, som det ellers sker: Patronen (d. v. s.

Samtykke, fremgaar af et Privilegium fra Viborg, hvor Biskop Niels bekræfter Inkorporationen af Kirken paa Fur, som skete »per Eschillum, annuente Bo sacerdote et fundatoribus ecclesiae Gutchi, Agi et Atti« (Rep. 33, cf. S.R.D. VIII, 114). Dette viser os, hvorfor man i andre Tilfælde indhentede parochiani's Samtykke; som for de nævnte Furmænds Vedkommende skete det, fordi de som Kirkegrundlæggere havde Ret til at blive hørt; i en Række Tilfælde synes det saaledes at være Sognemændene, ikke Konger og Stormænd, der har bygget Kirkerne. I samme Retning peger det, naar Aarhusbiskoppen begrunder sin Ret til at disponere over en Kirkes Indtægter med, at maior et sanior pars parochianorum giver sit Bifald (S.R.D. VI, p. 407; cf. ogsaa Aarb. f. n. Oldk. 1877, p. 270 f.). Spørgsmaalet om de ældste Kirkers Bygherrer skal ikke nærmere drøftes; jeg gør blot opmærksom paa, at Klosterprivilegierne giver et — ofte overset — Bidrag til Belysning af dette vanskelige Emne.

¹ »Ecclesias altaria, sepulturas, decimas alieni laboris vel nutrimenti, villas, villanos, terrarum census furnorum et molendinorum redditus, etcetera his similia monasticae puritati adversantia, nostri et nominis et ordinis excludit institutio, hedder det i Ordensstatuterne fra 1134 (Canivez: Statuta capitulorum generalium ordinis cisterciensis I (1933) p. 14) cf. ndf. p. 545.

Klosteret) har Retten til at udpege, vælge Manden, men den valgte skal præsenteres Biskoppen til Godkendelse og af ham modtage *delegatio ad curam animarum*.

c) Hvorledes er Præstens Forhold til Biskoppen? Han skylder Biskoppen Regnskab for *spiritualia*, da det er af ham, han har modtaget *cura animarum*; han maa derfor aflægge Lydighedsløfte og er undergivet Biskoppens Jurisdiktion og *Visitats* og er ligesom andre Præster synodalpligtig.

d) Hvorledes er Præstens Forhold til Klosteret? Han skylder Klosteret Regnskab for *temporalia*. Ikke sjældent er det ordnet saaledes, at Tienden helt og holdent tilfalder Klosteret: *fabricas* (og de fattiges) Del som Kirkeejere og Udøvere af Barmhjertighedsarbejdet, Bispens Del ofte som Gave fra denne og Præstens Del, fordi Klosteret havde Ansvar for Kirkens Betjening. Denne overtog man da enten selv eller ansatte en Sækularpræst paa særlige aftalte Betingelser; han fik som Regel »*terra vicarii*« samt en vis Andel i Tiende og Stolgebyrer.

Efter denne Oversigt vender vi os til de danske Forhold og spørger først, i hvilket Omfang man herhjemme har kendt til at inkorporere Kirker under Klostre. Det ældste Eksempel stammer fra Eskils Stiftelsesbrev til Næstved, der faar Kirkerne Næstved, Tjæreby og Haslev¹; af et Brev fra Erik Lam fremgaar det, at Brødrene i Odense har haft Rettigheder over St. Albani Kirke², ellers synes Klostret i Odense i den ældre Tid ikke at have haft Kirker inkorporerede; derimod skænker Biskop Simon Odensenonnerne Hialløse Kirke³. Til Ringsted skænker Valdemar Kirken i Hof med al tilhørende Ret, og Eskil skænker dem sammesteds et Kapel, hvis Forhold til den af Valdemar skænkede Kirke ikke staar mig klart⁴; 1177 overlader Kongen samme Kloster Kirken i Halsted⁵, »*in potestate et dispensatione Pain abbatis*«; endelig skænker Peder Sunesøn Klosteret Døberens Kirke i

¹ Thorkel. I, p. 5, Rep. 5.

² Ibid. I, p. 247, Rep. 6.

³ Ibid. I, p. 256, cf. Repert. udat. 35.

⁴ Thorkel. I, p. 12, Rep. udat. 13, Dän. Bibl. III, p. 138f.

⁵ Ibid. III, p. 139.

Ringsted og Kirken i Bylløse (Benløse)¹. Nonnerne i Maria-klosteret i Roskilde opnaar Sognekirkerne i Sengeløse og Gadstrup². For Augustinernes og Præmonstratensernes Vedkommende hører vi om talrige Inkorporationer: Tommarp 3 Kirker³, Vå 3⁴; Viborg faar paa et tidligt Tidspunkt St. Mikael's Kirke i Byen, Martinskirken paa Fur og St. Margrete i Asmild; senere faar de ogsaa Vincentskirken i Lime, og formodentlig ligger der ogsaa en Inkorporation til Grund for Oprettelsen af Konventet i Grinderslev⁵. Et Pavebrev fra Innocents III⁶ bekræfter Konventets Ret til Kirkerne i Lime, paa Fur, i Helstrup, Fredbjerg, Nørholm, Vorde og Sejlflod. Ogsaa Victorinerne i Ebelholt har været i Besiddelse af en Række Kirker foruden Klosterets egen og den stedlige Klosterkirke paa Eskilsø, Kirkerne i Tjæreby, Jyllinge og Freerslev⁷. Johanniterne har af Eskil faaet overdraget en *ecclesia baptismalis*⁸. Noget anderledes stiller det sig, naar vi gaar til Cistercienserne; Esroms og Sorøs Diplomer siger intet om Overtagelse af Kirker i den ældre Tid⁹. Løgum Kloster har derimod allerede paa Biskop Homerus' Tid været i Besiddelse af Sognekirken i Løgum¹⁰; Forklaringen er imidlertid den, at Kirken har været i Brødrenes Eje fra den Tid, da det endnu var et Benediktinerkloster¹¹. I 13. Aarh. viser det sig imidlertid, at Cistercienserne opgiver deres afvisende Holdning overfor Inkorporationerne. Vitskøl erhverver i Løbet af Aarhundredet

¹ To Breve fra Peder Suneson, trykt Danske Magazin I, p. 71, Rep. udat. 61, 62.

² Thorkel. I, p. 42, Rep. udat. 39.

³ Repert. 17, 20.

⁴ Ibid. udat. 12a. Dipl. Suec. p. 103.

⁵ Repert. 19, 24, Thorkel. I, p. 24, p. 37, p. 39, Rep. 26, 31, 32.

⁶ Bull. Nr. 106.

⁷ S.R.D. VI, p. 138, p. 149, p. 133, p. 135.

⁸ Bull. Nr. 14.

⁹ Sorøs ældste Privatkirke er vist nok Lynges (1297, jfr. dog Thorkel I, p. 222); siden følger adskillige efter.

¹⁰ S.R.D. VIII, p. 193.

¹¹ Cf. Bull. Nr. 35, hvor det siges udtrykkeligt. Paa lignende Vis har Guldholt fra Begyndelsen været i Besiddelse af S. Michael i Slesvig, Hassc I Nr. 199, Rep. 60.

talrige Kirker¹, og af Øms Krønike fremgaar, at ogsaa dette Kloster har haft inkorporerede Sognekirker, idet der opstaar Strid med Biskoppen om, hvorledes Klosteret maa betjene disse². Cistercienserne i Løgum erhverver Kirken i Daler³ og siden andre⁴. Om de andre Klostre ved vi ikke stort, men al Sandsynlighed taler for, at de har haft en Del inkorporerede Kirker, eller at Klosterets Kirke ofte har været Sognekirke, hvilket i en Række Tilfælde bekræftes af Arkitekturen i de paagældende Kirker⁵. Undertiden er det ligefrem en Sognekirke, der danner Grundlaget for en Klosterstiftelse — saaledes øjensynlig i Tommarp og Grinderslev — idet Kirketienden bidrager til at skabe Klosterets økonomiske Basis.

Spørgsmaalet er nu, hvorledes Klosteret har betjent sine Egenkirker⁶. Har Munkene selv fungeret, eller har de ansat Sækularpræster? At begge Dele var tilladt fremgaar af Absalons Privilegiebrev til Eskilsø⁷: *ad praedictae vero villae ecclesiae officium persolvendum, semper quem malueritis de fratribus vestris inibi substituatis, et eum, cum vobis placuerit pro quacunque necessitate et utilitate ad claustrum vestrum revocare licebit, dum tamen ecclesia ipsa servitium suum dehabere non possit. Si vero forte contigerit, ut eiusdem ecclesiae servitium non per canonicum vestrum sed per alium sacerdotem magis expleri velitis etc.*« Det samme Princip slaas fast i Homer af Børglums Brev til Vitskøl⁸: »cum

¹ Den første Kirke, Vitskøl kommer i Besiddelse af, er Kirken i Strandby, se Dän. Bibl. VI, p. 158 ff. Omtrent samtidig modtager det to Kirker fra Biskoppen af Børglum, ibid. VI, p. 165 f. Udviklingen fortsættes i samme Retning i den følgende Tid, cf. Severinsen: Viborg Domkirke, p. 195.

² Se herom ndf. p. 544, 1.

³ S.R.D. VIII, p. 134.

⁴ Denne Cisterciencernes ændrede Holdning forbliver ikke uden Protest, cf. S. R. D. VIII, p. 118.

⁵ Lorenzen: De danske Klostres Bygningshistorie passim.

⁶ Selve Spørgsmaalet: Egenkirke, bliver det her for vidtloftigt at tage op, og jeg indskrænker mig til at henvise til Stutz' ovf. p. 519, 1 cit. Værk.

⁷ S.R.D. VI, p. 133.

⁸ Dän. Bibl. VI, p. 166.

pleno iure instituendi et destituendi religiosos vel presbyteros seculares idoneos«. Munkene har saaledes Lov at vælge, om de vil følge den ene eller den anden Fremgangsmaade. Jeg har allerede nævnt, at det normale var, at Cistercienserne valgte en Sækularpræst, medens Kannikordenerne selv betjente Kirkerne. Her fra Danmark ved vi desværre intet om Benediktinernes Stilling. Efter Æm-Krøniken at dømme skulde Cistercienserne ikke have fulgt deres almindelige Princip, idet Brødrene her øjensynlig selv har læst Messe i deres Kirker¹, men i Løgumklosters Kirke i Brede (Brewaldt) og i Vitskøls i Strandby ser vi dog, at der ansættes en Sækularpræst som Vikar². Ebelholt og Viborg synes derimod selv at have betjent Kirkerne; det kan i hvert Fald med stor Sandsynlighed sluttes ud fra et Diplom fra Absalon til Ebelholt og et fra Niels til Viborg angaaende Kirken i Lime³. Men selv om det saaledes er meget spredt, hvad vore Kilder melder om denne Sag, er der sikkert Grund til at antage, at de allerfleste inkorporerede Kirker er blevet betjent af de paagældende Munke selv, af den simple Grund, at det ofte i Forvejen har været vanskeligt at skaffe den fornødne kirkelige Betjening, og man har bl. a. anvendt Inkorporeringen som et Middel til at komme ud over Mangelen paa brugbar Sognegejstlighed. Dette var jo ogsaa økonomisk set den fordelagtigste Ordning for Klosteret.

Enten man nu har valgt den ene eller den anden Fremgangsmaade, staar det fast, at Klosteret selv havde Lov at vælge Præsten ved disse Kirker: »In parochialibus autem ecclesiis, quas tenetis, liceat vobis clericos eligere et dioecetano episcopo presentare, quibus si idonei, curam animarum committat«⁴, og endnu skarpere i Homer af Børglums lige citerede Breve: »cum omni iure parochiali et episcopali perpetuis temporibus possidendas (sc. ecclesias), nullo iure episcopali

¹ Scr. min. II, p. 219, 23, p. 225, 15 ff., cf. p. 231, 32.

² S.R.D. VIII, p. 126. Dän. Bibl. VI, p. 159.

³ S.R.D. VI, p. 138, Thorkel. I, p. 37, Rep. 31.

⁴ Alexander III til Ebelholt, S.R.D. VI, p. 136.

dumtaxat excepto¹, cum pleno iure instituendi et destituendi religiosos vel presbyteros saeculares idoneos sine reclamatione nostra vel successorum nostrorum ad regimen animarum earundem, sicut illis visum fuerit expedire«². Men selv om Valgets Frihed saaledes understreges meget stærkt, hvilket iøvrigt svarer til Biskop Niels' Holdning da han overlader Lime Kirke til Kapitlet »ad reformationem«, men ganske lader Provsten om, hvorledes den skal gennemføres³ saa bliver dog altid Kravet om cura animarum tilbage; og den faar man kun et Sted: hos Biskoppen; Valgets endelige Gyldighed vil derfor altid være afhængig af hans Billigelse.

Netop derfor maatte Klostrenes Egenkirkepræster indtage en Dobbeltstilling: »ut ei (sc. episcopo) de spiritualibus, vobis vero (sc. canonicis) de temporalibus debeant respondere«, fortsætter det lige anførte Privilegium fra Alexander III. Overfor Biskoppen staar Præsten til Ansvar med Hensyn til det aandelige, thi fra ham har han faaet cura animarum; han maa aflægge oboedientia til Biskoppen, og denne er hans højeste juridiske Myndighed, hvad enten han er verdslig Præst eller Munk af et eximeret Kloster. Derfor møder vi ogsaa i det eneste bevarede Paveprivilegium til et eximeret Kloster, som beskæftiger sig med Problemet om Egenkirker, en karakteristisk Tilføjelse til Bekræftelsen; denne ender som sædvanlig med salva sedis apostolicae auctoritate, men fortsætter endnu: »et in praedicta ecclesia dioecesani episcopi canonica iustitia«⁴. Her staar vi ved Grunden til Cisterciensernes Tilbageholdenhed: naar de havde Sognekirker undgik de ikke at være Biskoppen underordnet for saa vidt Kirken angik, og fik de endelig Sognekirker, betjente de dem helst ikke med Munke, som derved vilde miste den Im-

¹ Den foreliggende Tekst er næppe rigtig; muligvis bør den korrigeres i Overensstemmelse med det senere Diplom, Dän. Bibl. VI, p. 168.

² Dän. Bibl. VI, p. 166, cf. ogsaa Viborgbispens Brev om Strandby Kirke, *ibid.* p. 159: Liberam etiam vicarii idonei cum episcopi dioecesani consensu in eadem ecclesia eisdem fratribus concessimus institutionem.

³ Thorkel. I, p. 37, Rep. 31.

⁴ S. R. D. VIII, p. 185.

munitet, de havde overfor Biskoppen. Som vi straks skal se, kunde Afhængigheden af ordinarius tilmed ofte strække sig længere end til spiritualia; det var ingenlunde altid, at Biskoppen opgav alle materielle Krav, og navnlig ikke Kravet paa Tiende.

Først vil vi imidlertid betragte Sognepræstens Forhold til Klosteret. Overfor dette stod han til Ansvar for temporalia. Af Kirken i Tjæreby havde Klosteret, hedder det i Absalons Privilegium til Ebelholt¹, hele Tienden, een Trediedel, fordi det betjente Kirken (d. v. s. Præstens Del), een »fra os« (d. v. s. Bispens Del, som Absalon skænker det) og een Trediedel fra parochiani (d. v. s. fabricas Del) med Undtagelse af, hvad der medgik til Kirkens Vedligeholdelse. Og var der en vicarius skulde han staa Klosteret og ingen anden til Regnskab for Indtægterne: »auctoritate dioecesana precipimus districte, ut a nullo locetis (sc. vicarius) ecclesiam Breduath, nisi ab abbate et conventu Loci Dei; nec ulli redditus ex ipsa provenientes, nisi monachis de Loco Dei committatis«, hedder det i et Brev fra Biskoppen, rettet til den fungerende Sognepræst og hans Eftermænd ved een af Løgumklosters Kirker². Af Tiendens tre Dele, tilfaldt den sidste Klosteret i Egenskab af patronus; her kunde der ingen Tvivl være. Lige saa selvfølgelig oppebar det den første Trediedel i alle Tilfælde hvor Munkene selv betjente Kirken; var der derimod en vicarius, maatte Klosteret afgive Underhold til denne, da det var forpligtet til at sørge for Kirkens Betjening³. Derom traf man Aftale med den paagældende Præst, en Aftale, der vel som Regel har gaaet ud paa, at Lønnen skulde være dels den Kirken tilhørende Jord, dels en vis Andel i Tienden; saaledes ordnes Sagen i Strandby: »praediis duntaxat unius araturae scilicet unum

¹ S.R.D. VI, p. 138.

² Ibid. VIII, p. 126; dette Brev stammer ganske vist først fra 1272, men det er næppe for dristigt at anvende det ogsaa til Belysning af vor Periode.

³ Gjorde man ikke det, mistede man Kirken, Thorkel. I, p. 256, Rep. udat. 35.

Fiathring a sole remotius cum tertia parte decimae deductis, quae ad sustentationem vicarii ibidem servientis perpetua firmitate manebunt¹. Samme System møder os ved de Kirker, der inkorporeres under Aarhus Kapitel: »praeter sumtum vicarii«, »praeter sustentationem vicarii²; og lignende Aftaler maa vel have været truffet andre Steder. Vi ser i hvert Fald, at Innocents III maa bede Ærkebispnen indskærpe Ryd Kloster at underholde Præsterne ved den Kirke, Klosteret ejede ved Slesvig, saaledes som det var forpligtet til³. Mere tvivlsomt var Tiendens sidste Trediedel, Bispetienden; den havde Klosteret i og for sig ingen Ret til; Inkorporationen kunde foregaa »salvo tamen iure nostro (sc. episcopi) in omnibus«, som det hedder i Benløse⁴; det vil sige, at Biskoppen beholder alle sine tidligere Rettigheder, Tienden inclusive; men den inkorporerede Kirke kunde ogsaa være fri »ab omni exactione tam nostra quam officialium nostrorum«⁵ eller som det siges af Homer af Børglum: Inkorporationen sker »cum omni iure parochiali et episcopali⁶. Det var lige fra den ældste Tid en meget udbredt Maade for Biskopperne at begunstige Klostrene paa, at skænke dem Bispens Trediedel af forskellige Kirkers Tiende⁷, og denne Fremgangsmaade synes at have været særlig almindelig, hvor det drejede sig om de inkorporerede Kirker. Saaledes allerede Eskil i Brevet til Næstved og Absalon for samtlige Kirker, som tilhørte Ebelholt⁸. Men selv i saadanne Tilfælde kunde der dog tages Reservationer: Absalon sikrer sig og sine Efterfølgere Ret til i givet Fald at bygge en ny Kirke i Tjæreby Sogn (paa Grund af de store Afstande for Sognebeboerne) og derved formindske Klosterets

¹ Dän. Bibl. VI, p. 159.

² S.R.D. VI, p. 407.

³ Bull. Nr. 100.

⁴ Danske Magazin I, p. 71.

⁵ Ibid.

⁶ Dän. Bibl. VI, p. 166.

⁷ Der kunde her nævnes en næsten uendelig Række Eksempler, se f. Eks. Thorkel. I, p. 250, S.R.D. IV, p. 470.

⁸ Thorkel. I p. 5, S.R.D. VI, p. 138, cf. p. 149.

Tiendeindtægt med indtil en Fjerdedel¹. I Benløse Kirke, hvor Biskoppen som lige nævnt oprindeligt forbeholdt sig al Ret, skænkede han siden Ringstedbrødrene sin Del af Tienden, men dog kun mod en Afløsningssum paa to Mark Sølv aarligt². Selv om Klostrene saaledes ikke altid havde hele Tiendeindtægten fra deres Egenkirker, men ofte maatte underholde en vicarius og betale den regelmæssige Tiende til ordinarius, er der sikkert blevet saa meget tilbage, at det var et endog meget indbringende System. Vi ser da ogsaa, at St. Knudsbrødrene i Odense faar en klækkelig Erstatning for at opgive deres Rettigheder over St. Albani Kirke³. Denne økonomiske Side af Sagen bør stærkt fremhæves, idet den saa øjensynligt har været Hovedsagen for Klostrene selv. At dette er Tilfældet ligger lige for ved Cisterciensernes Kirker, hvor man fortrinsvis holder Munkene borte fra Sognearbejdet, men gælder sikkert ogsaa de andre Klostre. Men selv om saaledes det økonomiske Moment staar i første Række, maa man ikke deraf slutte, at der slet ikke har gjort sig andre Hensyn gældende; kun kommer disse ikke til Orde i Diplomerne, der alene beskæftiger sig med reale, praktiske Forhold. Det er allerede nævnt, at Inkorporationerne for en stor Del skyldes Ønsket om at skaffe den fornødne kirkelige Betjening, men vi kan tillige pege paa et ganske konkret Tilfælde, Overdragelsen af Kirken i Lime til Viborgkannikerne, hvor det udtrykkelig siges, at Provsten maa sørge for en sædelig Reform af Kirkens skandaløse Forhold. Og man kan sikkert gaa ud fra, at saadanne »andelige« Hensyn mere end een Gang har gjort sig gældende. Ikke mindst har Kannikordenerne øvet en betydelig Indsats til Højnelse af de kirkelige Forhold i Landet.

Jeg indledte dette Afsnit med at bemærke, at Problemet Kloster—Sognegestlighed først opstaar i det Øjeblik, da Munkene faar Sognekirker overdraget; det er Inkorporationen, der betinger den gensidige Tilknytning. Dette gælder dog ikke absolut. Hele Middelalderen igennem møder der os en Række

¹ Thorkel, VI, p. 133.

² Danske Magazin I, p. 72.

³ Thorkel. I, p. 247, Rep. 6.

Klosterprivilegier, som giver Munkene Ret til at besøge syge, salve døende og betjene dem med Sakramentet, og fremfor alt til paa deres Kirkegaarde og i deres Kirker at begrave andre end Klosterets egen familia. Dette betød et grovt Brud paa den kirkelige Organisation, og vi ser da ogsaa, at det stadig medfører Stridigheder, under hvilke det dog som Regel lykkes Klostrene at hævde deres Ret. Hyppigst — og vigtigst — er Tilladelsen til at modtage Folk til Begravelse, *ius sepeliendi*, dog med Tilføjelsen »*salva iustitia illarum ecclesiarum a quibus mortuorum corpora assumuntur*«, en Reservation, der sættes ind af Hensyn til Sognegejstligheden. Sagen er, at Begravelsesprivilegiet for Klosteret var en vigtig Indtægtskilde, idet det medførte talrige testamentariske Gaver o. lign. Klosteret forpligtedes da ogsaa til i nogen Grad at holde den lokale Kirke skadesløs ved til den at betale en vis Kvotadel af Indtægterne (i andre Lande varierende fra Fjerdedelen til Halvdelen). Dette Fænomen — at Munkene yder Lægfolk gejstlig Betjening paa Steder, hvor de hverken har Sognekirker eller Sognerettigheder — viser sig, som rimeligt er, ogsaa i Danmark. Første Gang det dukker op, er i det oftere omtalte Brev til Odense af 1139: »*Unctionem et sepulturam sine controversia iis impendant, qui largitione elemosinarum quaesierint illorum collegium et in cimeterio illorum sepeliri voluerint, salvo tamen iure proprii sacerdotis*«. Dette Privilegium gentages af Eskil 1171 og i udvidet Form af Alexander III¹, der tillader dem »*pro dignitate et reverentia episcopalis sedis baptizare et predicare, infirmos visitare, ungere et sepelire, excommunicare et absolvere, quotiens opus est et necessitas expostulat*«. I Viborg, hvor Domkirken intet tilhørende Sogn har, hører vi direkte, at dette Forhold har ført til Strid: Ærkebispem skriver udtrykkeligt², at Kannerne har Ret til at besøge syge, høre Skrifte, paalægge Bod og uddele Sakramenterne; heri maa ingen søge at hindre dem, men til Gengæld skal de selv sørge for ikke at gaa Sognegejstlighedens Interesser for nær: »*eorum enim sedulitas curabit vigi-*

¹ Thorkel. I, p. 253. Rep. 27, udat. 27.

² Rep. 11, cf. 25 og navnlig 30 og udat. 74.

lantia quatenus in ecclesiasticis persolvendis debitis ecclesiae ac sacerdoti cuique sua conservetur iustitia«. Begravelsesprivilegiet møder os paa ny i Coelestins Brev til Ringsted¹ og i Alexander III.s til Ebelholt², men som sædvanlig med Forbehold af Gejstlighedens Ret. Denne Sikring kunde ogsaa nok gøres nødvendig, idet Begravelse hos Munkene var endog meget eftertragtet: dels var Gravene bedre sikret end paa de almindelige Kirkegaarde, dels mindedes Munkene de afdøde i deres Bønner. Dette er Forhold, vi kender fra hele Middelalderen, og der er ingen Grund til at tro, at det skulde have været anderledes herhjemme i 12. Aarh. Sikkert har en stor Mængde af de danske Benediktiner- og Kannikklostre været udstyret med den vigtige Begravelsesret, som Alexander III systematisk havde arbejdet paa at gennemføre — ofte paa trods af den ordinære Gejstlighed — i Munkenes Privilegier³. Anderledes forholdt det sig med Cistercienserne som ikke ønskede nogen Forbindelse med den lokale Kirke og derfor principielt afviste alle fremmede fra Begravelse paa deres Kirkegaarde (ganske vist møder man i Udlandet ikke helt faa Undtagelser fra dette Princip, Undtagelser, som man ogsaa i senere Tider kender i Danmark). Denne Holdning synes at være blevet fastholdt i ældre Tid af de danske Cisterciensere; i hvert Fald indeholder deres Privilegier (saa lidt som privilegium commune) intet om Begravelsesret.

Undersøgelsen af Kloster og Sogn er blevet saa vidtløftig, at det maaske kan være betimeligt at samle Resultaterne til sidst: Klosteret staar normalt udenfor Sognet og den lokale kirkelige Organisation; men ofte har Klostre Egenkirker, enten saaledes, at en Sognekirke fra Begyndelsen danner økonomisk Baggrund for dets Stiftelse, eller saaledes, at Kirker senere inkorporeres, for at Klosters Midler derigennem kan forøges. Ved Siden af at fremme dette økonomiske Formaal har Inkorporationerne dog ogsaa bidraget til at skaffe Landet en bedre kirkelig Betjening, og i denne Henseende har navnlig Kannik-

¹ Dän. Bibl. III, p. 142.

² S.R.D. VI, p. 136.

³ Schreiber II, p. 121.

ordenerne gjort sig fortjent. Overfor disse klosterlige Egenkirker standser alle Forsøg paa Exemption: for saa vidt Sognekirkerne angaar, er intet Kloster exempt; alle Kirker er underlagt ordinarius' fulde Myndighed. Hvorledes Klostrene vil betjene deres Kirker, ved en Munk eller en Sækularpræst, staar dem frit, og de har selv Lov at udvælge Præsten, men cura animarum maa de hente hos ordinarius, og ham er Præsten undergivet baade hvad ordo, iurisdiction og magisterium angaar. Med Hensyn til de økonomiske Forhold, tilfalder fabrica's Del af Tienden uden videre Klosteret, Præstens ogsaa, men med den Klausul, at Munkene skal sørge for Kirkens Betjening og, hvis de dertil bruger en Sækularpræst, udrede dennes Løn. Med Bispetiende sker der ikke nogen Forandring ved Inkorporationen; før som efter tilkom den Biskoppen, men det er meget almindeligt, at Biskopperne skænker Klostrene deres Del. Noget væsentlig andet end Klostrenes Betjening af deres Sognekirker er de Rettigheder, der — som et Brud paa almindelig kirkelig Organisation — tilkendes Munkene til at udøve gejstlig Virksomhed paa den normale Sognegejstligheds Omraade, navnlig til at modtage Folk til Begravelse paa Klosterets Kirkegaard; denne Virksomhed førte, som rimeligt var, til adskillige Stridigheder, men Klostrene bevarer deres Privilegier mod at give den lokale Gejstlighed Erstatning.

V. Kloster og Tiende.

Betalingen af Tiende til Kirken er i det 12. Aarh. en af alle anerkendt Skik. Dens Oprindelse og den Maade, hvorpaa den trænger igennem, ligger ganske udenfor vor Interesse i denne Sammenhæng¹. Tiendens Princip er dette, at enhver, der »sogner« til en Kirke, d. v. s. først og fremmest enhver, som henter Daab der, skal svare denne Kirke Tiende. Denne Kirkens Indtægt — som var meget betydelig — blev normalt delt i fire Dele, af hvilke een tilfaldt Præsten, een fabrica ecclesiae (d. v. s.

¹ Se herom Paul Viard: *Histoire de la dfme ecclésiastique*, men navnlig Stutz: *Das karolingische Zehntgebot* i *Zeitschr. d. Savignystiftung*, Germ. Abt. Bd. XIX, p. 211 ff.

Kirkebygningen til Anskaffelse af det fornødne og til Vedligeholdelse), een Biskoppen og een de fattige. I Danmark møder vi mærkeligt nok en Tredeling, som ellers kun sjældent findes¹, idet de fattiges Fjerdedel er udgaaet. Spørgsmaalet var nu, om Klostrene var forpligtede til at betale Tiende. Indtil Aar 1100 synes man almindeligvis at have besvaret dette Spørgsmaal med Ja, men med Paschalis II begynder en tydelig Udvikling i Retning af at fritage Klostrene for Tiendeydelsen, naturligvis med den Begrundelse, at Munkene ikke sogner til den lokale Kirke, men henter Sakramenterne og deres hele Betjening i Klosterets egen Kirke. Indtil Midten af 12. Aarh. kan man tale om en ret konsekvent pavelig Politik, gaaende ud paa helt at fritage Klostrene. Med Hadrian IV foregaar der imidlertid et Omslag, hvad enten det nu var, fordi denne Pave personlig var mistænksom overfor Klostrene, grundet paa egne Erfaringer, eller det skyldes, at han havde set den ubestridelige Fare, som Klosterfritagelsen rummede for hele Kirkens Organisation, en Fare, der blev des større, jo mere Klostrenes Besiddelser voksede. I hvert Fald indfører Hadrian Sondringen mellem Prædial- og Novaltiede. Den første er Tiende, betalt af almindelig opdyrket Jord, som Klosteret har modtaget i opdyrket Stand, og som derfor tidligere har været tiendepligtig. Novaltieden betales derimod af nyopdyrket Jord, Nybrud, som tidligere ikke har ydet Tiende. Det bestemmes nu under Hadrian, at alle Klostre fritages for Novaltieden — derved begunstigedes Indvindingen af nyt Agerland. For Prædialtiende fritog Hadrian derimod kun Hospitaliterne og formodentlig ogsaa Tempelherrerne. Denne Politik fortsættes af Alexander III, dog med den Forskel, at ogsaa Cistercienserne, vel som Belønning for deres Støtte i det store Skisma, fritages for Prædialtiende, altsaa bliver helt tiendefri (hvad ogsaa Ordenens Statuter kræver). Om denne Tiendefrihed staar der i lange Tider haarde Kampe; særlig rejser der sig Strid, naar almindelig tiendepligtig Prædialjord ved Gaver eller paa anden Maade overgaar i Cisterciensernes Eje, og disse ifølge deres Privilegier nægter at betale den vante

¹ Stutz: Benefizialwesen p. 2, 26, 38f. Viard p. 119 ff.

Afgift. Under disse Stridigheder udarbejdes den pavelige Diplomatiiks Formler desangaaende. Formlen for den fulde Fritagelse bliver: *Laborum vestrorum, quos propriis sumptibus et manibus colitis, siue de nutrimentis vestrorum animalium nullus a vobis decimas exigere vel extorquere presumat*, og for den delvise Fritagelse: *Sane novalium vestrorum, quae propriis manibus aut sumptibus colitis siue de nutrimentis animalium vestrorum, nullus omnino a vobis decimas presumat exigere*. Den første Formel anvendes fra Alexanders Tid væsentlig kun for Hospitaliter, Tempelherrer og Cisterciensere. Disse sidste kan dog i Tidens Løb ikke hævde Stillingen og allerede fra Alexanders Tid har man Eksempler paa, at de kun fritages for Novaltiende. Det har naturligvis sin Forklaring i Cisterciensernes Talrighed og deres omfattende Godsbesiddelse, idet der var Fare for en meget alvorlig Formindskelse af de lokale Kirkers Indtægter. Fra den følgende Tid ser man hyppigere og hyppigere, at Cistercienserne kun faar delvis Fritagelse, og paa det 4. Lateranmøde (1215) indfører Innocents III Formlen »*Sane novalium*« ogsaa i deres Privilegier. Cistercienserne fritages da for al Tiende af den Jord, de har haft før 4. Lateranmøde; for den senere erhvervede Jord følges det Princip, at tiendepligtig Jord vedbliver at være tiendepligtig, ogsaa naar den kommer i Cistercienserbesiddelse; Novaltienden er Ordenen derimod stadig — ligesom de andre Ordener — fritaget for¹.

Betragtningen, som gør sig gældende i Klostrenes Fritagelse for Tiende, er den, at gejstlige Personer ikke skal beskattes af Kirken; men Formlen »*propriis manibus aut sumptibus*« viser at Talen kun er om den af Munkene selv dyrkede Jord, og at man vogter sig vel for at give Klosteret qua Kloster Sognerettigheder og dermed Ret til at indkræve Tiende af andre; dyrkes Jorden ikke af de gejstlige selv, men er forpagtet ud til »*coloni*«, skal der af disse Landboere svares normal Tiende til Sognekirken; Klosteret maa ikke kræve Tiende af sine Landboere; Tienderet faar det først, hvis det faar inkorporeret Kirker;

¹ Cf. herom Hoffmann og Schreiber I, p. 246—91.

for nærværende drejer det sig imidlertid ikke om Tienderet, men om Tiendepligt.

Hvornaar Tienden er indført i Danmark vides ikke¹, men første Gang vi møder den er i Eskils Stiftelsesbrev til Næstved Kloster, hvori han skænker Munkene Tiende af Tybjerg Herred. Dette vil — som ovenfor nævnt — sige, at Biskoppen skænker Klosteret den Trediedel af Tienden, som ellers tilkom ham. Fra den ældre Tid har vi naturligvis kun meget spredte Efterretninger om vore danske Klosters Stilling i Tiendespørgsmaalet, men at dømme efter det lidt, vi ved, synes Bevægelsen nøje at have fulgt Udlandets: indtil Begyndelsen af 12. Aarh. betaler Munkene deres Afgift, derefter en stigende Tendens til fuld Fritagelse og henimod Aarhundredets Slutning samt i 13. Aarh. paa ny stærke Restriktioner i Fritagelsen. I det lige omtalte Brev fra Eskil skænker han ikke blot Munkene Bispetienden af Tybjerg Herred, men ogsaa Tiende af al deres Besiddelse i Roskilde Stift; om det her blot er Bispens Trediedel, de fritages for, eller Talen er om en fuldstændig Tiendefrihed, er vanskeligt at afgøre; jeg vil mene, at det sidste er det sandsynligste. I saa Fald er det noget lignende Eskil gør overfor Kannikerne i Lund²: »Canoncis decimas omnes tam de terris prebendarum eorum ac beneficiorum quam et mansionum perpetuo possidendas . . . contulimus«. Som man ser, nævnes her udtrykkelig en fuldstændig Tiendefrihed, som naturligvis har sin Grund i, at Godsets Indehavere er gejstlige. Det samme møder os i de ældre Klosterprivilegier, saaledes i Absalons til Ebelholt³: »Possessiones vero eorum, ne quis decimas de his, quas propriis laboribus ac sumptibus excolunt exigere . . . presumat«, og Eugenius III til

¹ At Knud den Hellige interesserede sig for Tienden er formodentlig rigtigt, men Sagen er næppe blevet ført igennem paa et saa tidligt Tidspunkt. J. Oscar Andersens Formodning om, at Tiendens Indførelse er forbundet med Oprettelsen af Ærkesædet (K.h. S. 5. R. II, p. 639) synes mig baade rimelig og meget sandsynlig, og jeg forstaar ikke, hvorfor Weibull afviser den uden videre (Hist. Tidsskr. f. Sk. V., p. 158).

² Dipl. Suec. I, p. 58.

³ S.R.D. VI, p. 135.

det oprindelige (formodentlig Benediktiner-)Kloster i Esrom: *Sane laborum vestrorum etc.*¹. Men inden Aarhundredets Slutning er »sane laborum« Formlen indskrænket til Cistercienserne, medens de andre Klostre kun fritages for Novaltiede; saaledes i Pavebrevene til Ebelholt² og til Viborg³ og i Coelestins Privilegium til Ringsted⁴.

For Cistercienserne gaar Udviklingen noget anderledes. Her — som i Udlandet — beholder de den fulde Tiendefrihed noget længere; den findes saaledes i Esroms Privilegier lige til Coelestins af 1193⁵, og for Sorøs Vedkommende baade i Lucius III.s og i Urban III.s Privilegier, det sidste Sted med en udtrykkelig Understregning: *tam de terris cultis quam incultis*. At dette Cisterciensernes Privilegium her som andetsteds har givet Anledning til Strid, fremgaar af Øm-Krøniken, der har opbevaret et interessant Brev fra Alexander III til Biskop Sven af Aarhus⁶. Paa dennes udtrykkelige Forespørgsel svarer Paven, at Munkene af Cistercienserordenen ikke skal betale Tiende og anvender Formelen for den fulde Fritagelse. Dermed er Sagen dog ikke endt, idet Urban III i en ny Skrivelse maa tage den op igen⁷, og nu tilskriver Absalon og hele den danske Gejstlighed: Skønt de tidligere Paver og Urban selv har indrømmet Cistercienserne i al Almindelighed og Øm Kloster i Særdeleshed, at de ikke skal betale Tiende »de laboribus, quos propriis manibus aut sumtibus excolunt«, er der dog nogle, der vil forvrænge disse Privilegier i den Retning, at de kun skal forstaaes om Novaltieden. Urban

¹ Cod. Esrom. Nr. 1.

² S.R.D. VI, p. 135f., p. 139f., p. 142f.

³ Thorkel. I, p. 25, Rep. 25 (hvor man i Stedet for »siue noualium« skal læse »sane noualium etc.« (cf. Afskriften i Langebeks Diplomatarium), p. 63, Rep. 50.

⁴ Dän. Bibl. III, p. 141.

⁵ Cod. Esrom. Nr. 2—5. Et andet Dokument fra Cisterciensernes Kamp for deres Frihed har vi i den Skrivelse til Absalon, hvormed Abbed Vilhelm i Citeaux ledsagede en Afskrift af Lucius III.s Bulle om denne Sag (Dipl. Succ. Nr. 822, cf. Nr. 93).

⁶ Scr. min. II, p. 184f.

⁷ Ibid. p. 185.

indskærper derfor endnu engang, at Fritagelsen gælder »de terris illis, quas deduxerunt vel deducunt ad cultum« og »de terris cultis«. Det indskærpes Biskopperne, at de under Bans-
straf sørger for, at dette Privilegium overholdes.

En anden Strid i Anledning af Cisterciensernes Tiendeprivilegium møder vi i Ebelholt Klosters Historie¹: Kirken i Tjæreby hørte til dem, der var inkorporeret under Kanniksamfundet i Ebelholt; inden for Sognets Grænser havde imidlertid Munkene i Esrom Besiddelser, og Tienden herfra havde de unddraget Kannikerne (in usus suos, in damnum nostrum convertent), skriver Abbed Vilhelm; der er tillige andre Stridspunkter, men man enes om et Forlig, som begge Abbeder bekræfter: Esrom beholder Tienden af de paagældende Besiddelser, men som Erstatning for Tabet skænker Absalon Kannikerne Tienden af Byen Lundstorp. Til dette Forlig føjes der imidlertid en interessant Bestemmelse: »quod de cetero in parochia praedicta terram nisi per colonos possidendam non adquirant (sc. monachi Esromenses)«. Frihed for Tiende af den Jord, som Cistercienserne besidder og selv dyrker, kan man ikke nægte dem, men man kan sætte den Klausul ind, at de ikke maa erhverve mere Jord eller at de, hvis de gør det, skal dyrke den ved Fæstere, per colonos, som er tiendepligtige i det Sogn, hvor de bor.

Man kan roligt gaa ud fra, at de to Sager, som vi her tilfældigvis har Meddelelse om, ikke har været de eneste, hvor Cisterciensernes Privilegier gav Anledning til Strid. I Længden var Situationen uholdbar, her som i Udlandet; man betænke blot, hvilket Indgreb de to saa godsrige Klostre, Esroms og Sorøs Besiddelser maa have betydet for de sjællandske Kirkers Sogneindtægter. Danmark følger da ogsaa omgaende med i den almindelige Udvikling². Fra det 13. Aarh. følger de danske Privilegier privilegium commune med den indskrænkede Fritagelse. I Gregor IX.s Brev til Sorø møder vi »Sane noualium«³,

¹ S.R.D. VI, p. 137, p. 139.

² Cf. om denne Bull. Nr. 192.

³ Thorkel. I, p. 105, Rep. 114.

og i Privilegiet til Esrom af 1228¹ har vi den endelige Formel: Sane laborum vestrorum de possessionibus habitis ante concilium generale ac etiam noualium, quae propr. man. etc.«. For de ældre Besiddelser fastholdes altsaa Tiendefriheden, men hvad der erhverves af nyt er tiendepligtig undtagen Nybrudsjorden. Hermed er Cistercienserne væsentlig kommet paa Linie med de øvrige Ordener. Og denne Ordning af Forholdene i Øm er det, som danner Forudsætning for Striden mellem Klosteret og Biskoppen midt i 13. Aarh., men dermed naar vi ud over den Periode, som her beskæftiger os.

Vel er det ikke meget, vi hører om Klostrenes Tiendeforhold i denne ældste Tid, men det er dog nok til, at vi kan konstatere, hvorledes Danmark her som paa andre Punkter følger den almindelige kanoniske Udvikling, og hvilke Vanskeligheder der fremtræder under denne Udvikling. Vi ser ogsaa, at det ender med, at det eneste Baand, som knytter Klosteret til Sognet, nemlig det økonomiske, at dets Jord er tiendepligtig, opretholdes². Det være sig nu exemt eller ikke-exemt, det være sig af den ene eller den anden Orden, man kommer dog ikke uden om, at det ligger indenfor Sognet, og at Sognet derfor har Krav paa det, selv om disse Krav ikke altid har været lige stærke.

VI. Kloster og Orden.

Som det vil være fremgaaet af det tidligere, stod Klostrene indenfor den almindelige kirkelige Organisation som væsentlig selvstændige Institutioner, ganske vist i en nærmere eller fjernere Tilknytning til de lokale Myndigheder, men dog for alles Vedkommende i langt større Uafhængighed end andre kirkelige Institutioner eller Personer. Men var Klostrene end

¹ Cod. Esrom. Nr. 6.

² Jeg understreger endnu engang, at man maa være klar over, at denne Klosters Tiendepligt absolut intet har at gøre med Klosters Tienderet i inkorporerede Kirker, og heller ikke med de mange forskellige Bispetiender, som i Tidens Løb skænkes de forskellige Klostre.

saaledes frit stillede overfor den lokale Gejstlighed og delvis ogsaa overfor Biskoppen, var de paa en anden Maade stærkt bundet: af deres Orden, og det vil da først og fremmest sige af deres Ordensregel. Denne tilsigtede Ensartethed i Klosterlivet og i Disciplinen. Saalænge det enkelte Kloster paa egen Haand vaagede over Tydningen og Gennemførelsen af Reglens Bestemmelser, var dette Baand dog ikke videre stærkt — og da heller ikke stærkt nok til at opretholde Tugt og Orden. Derfor bliver Klostersvæsenets Historie en Historie om stadig nye Reformforsøg, om en stadig Kamp for at gennemføre disciplina. Benediktinerklostrene stod særlig frit, hver for sig, kun knyttet sammen ved den fælles Regel; de udgør ingen virkelig Kongregation. Dermed hænger det da ogsaa sammen, at disse Klostre forholdsvis sjældnere er exemte; netop fordi de stod saa isoleret, var det naturligt, at de blev underlagt Biskoppens Opsyn. Der fandtes ganske vist Tilløb til en videregaaende Organisation; jeg tænker her navnlig paa Grundlæggelsen af nye Klostre, ikke som fritstaaende, selvstændige Stiftelser, men som »cellae«, der vedblev at staa i en vis Afhængighed af Moderklosteret (navnlig med Hensyn til Priorvalg). En saadan Stilling indtog her hjemme Odensebrødrene overfor Moderklosteret i Evesham; herom findes nogle Breve bevaret i Evesham Brevbog¹. Det fremgaar af disse, at de to Klostre gensidigt er forpligtet til at modtage hinandens Munke og behandle dem som deres egne Brødre, men tillige, at Priorvalget i Odense enten ligefrem kan foretages af Moderklosteret (vi har dog intet Vidnesbyrd om, at denne Bestemmelse skulde have haft praktisk Betydning udover Valget af den i selve Brevet nævnte Vilhelm) eller i hvert Fald skal godkendes af dette. Saa sent som 1174 beder Valdemar Evesham om at sende nye Munke til Klosteret i Odense, og endnu 1179 faar Evesham pavelig Stadfæstelse paa sin Overhøjhed over Prioratet. Derimod forlyder der intet om Visitatser eller juridiske Rettigheder. Om de øvrige danske Benediktinerklostres Oprindelse hører vi i denne Hen-

¹ Trykt af W. Holtzmann i Schr. d. Verein. f. Schlesw. Holst. Kirchengesch. II, 9, p. 59—65.

seende slet intet, og det er i Virkeligheden en Gaade, hvor de har faaet deres første Munkekolonier fra. Det er vel muligt, at nogle af dem har staaet i samme Forhold til Odense, som dette stod i til Evesham¹, men vore Kilder er tavse i saa Henseende, og i det store og hele har disse ældste Klostre sikkert staaet temmelig alene, kun knyttet til ordinarius (cf. Behandlingen af Venge og Kalvø).

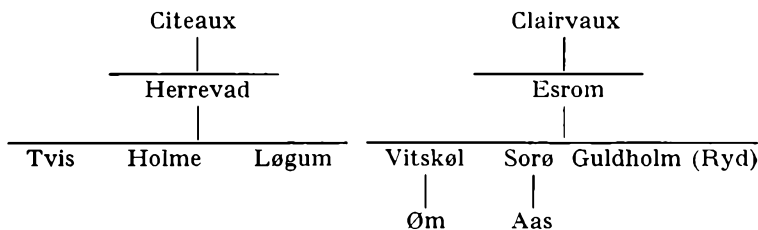
Hvor Klosteret saaledes stod ene, afgang alt af den enkelte Abbed; udoer hans Person var der ingen Garanti. Denne Mangel søgte Cluniacenserreformen at afhjælpe gennem en stærkere Organisation, der nærmest maa betegnes som en Videreudførelse af det gamle Cellasystem. Alle fra Cluny grundlagte eller reformerede Klostre var underkastet Moderklosterets Visitats; Abbeden i Cluny blev højeste Styrer for en Række Klostre, der udgjorde en Kongregation, og var saaledes deres juridiktionselle Myndighed. Vi skal imidlertid ikke gaa nærmere ind paa dette, da alt Materiale fra de danske Cluniacenserklostre er forsvundet, og vi end ikke ved, til hvilke udenlandske Klostre de stod i Forhold.

Det varede ikke længe, inden det viste sig, at heller ikke det cluniacensiske System var tilstrækkeligt til at sikre Tugtens Opretholdelse, og der fremkommer da med Cistercienserordenen et helt nyt System: den første gennemorganiserede Kongregation dannes. Det nye er her for det første, at samtlige Klostre er forpligtet til én Gang om Aaret at visitere deres Datterklostre, idet Citeaux selv visiteres fra de fire første Klostre, men dernæst at Ordenens Abbeder er forpligtet til hvert Aar at møde til et Generalkapitel i Citeaux. Herigennem kunde man sikre sig Ensartethed og modarbejde al Slappelse af Disciplinen. Paa lignende Vis var Præmonstratenserne organiseret straks fra Begyndelsen, og efterhaanden er et lignende System trængt

¹ Cf. Valdemars Diplom af 1180 (Pont. I, p. 453—55): »tum quod non solum in monasticae religionis cultu antiquior, verum etiam in animarum fructu ceteris fecundior fuisse dinoscuit, quod uterque sexus tam monachorum, quam monialium, qui primordiale suae possessionis normulam ab ea contraxere, veraciter contestatur«.

igennem hos Benediktinere og Augustinere, officielt vedtaget paa det 4. Lateranmøde 1215¹. Det var denne Organisation, der med en vis indre Logik — oprindeligt mod Bernhards eget Ønske — førte Cistercienserne til Exemption². De kunde ikke være undergivet to visiterende Myndigheder. Foruden den organisatoriske Enhed gennem Visitatser og Kapitler stræbte Cistercienserne ogsaa efter en gennemført indre Enhed i Guds-tjenesteformer (Messebøger etc.) samt i hele Klosterets daglige Liv. Og der er vel Grund til at antage, at denne Ensartethed er trængt igennem ogsaa i de danske Klostre³.

Over Klostre af denne Orden i Danmark giver følgende Skema en Oversigt.

Om disse Klosters indbyrdes Affiliationsforhold eller om deres Forhold til Moderklostrene i Frankrig hører vi fra ældre Tid saa godt som intet udover selve Grundlæggelsen. Men at der har været en stadig og jævn Forbindelse med Visitatser og gensidige Besøg, kan næppe betvivles. Naar vi ser, hvorledes

¹ Se herom Ellen Jørgensen, *Hist. Tidsskr.* 8. R. I, p. 65—69, 10. R. I, p. 375 f., hvor der henvises til en Oversigt over disse Reformforsøg i *Revue bénédictine* VIII, p. 255—64.

² Naar Resultatet ikke blev det samme for Præmonstratenserne, skyldtes det deres nøje Tilknnytning til det kirkelige Arbejde, cf. Ficker-Hermelinck: *Handb. d. Kirchengesch.* II, p. 100.

³ Om Ordenens Forfatning se *Nomasticon Cisterciense*, ed. Séjalon 1892, samt den nye af Canivez begyndte Udgave af »*Statuta capitulorum generalium ordinis Cist.*« (I—II Louvain 1933—1935). En udførlig dansk Redegørelse er givet af Ortved: *Cistercieordenen og dens Klostre i Norden I*, 1927.

Abbed Brienne i Øm Gang paa Gang begiver sig paa den lange Rejse til Paven i Frankrig, forstaar vi, at en saadan Rejse for Cistercienserne ingenlunde hørte til det ekstraordinære¹. Ganske vist har de danske Abbeder næppe mødt hvert Aar paa Generalkapitlet; thi allerede i Charta caritatis var der truffet Bestemmelser om, at de fjerntliggende Klostre skulde have Dispensation i saa Henseende. Og disse Bestemmelser gentages i de følgende Aar for forskellige Lande med forskellige Terminer. Selv om Danmark ikke specielt nævnes, er der sikkert Grund til at antage, at ogsaa de danske Cisterciensere har opnaaet Lettelser i denne Henseende. Et enkelt Eksempel paa at en Klostersag fra Danmark afgøres paa Generalkapitlet har vi omtalt i Kapitelstatutterne². Om Visitatser fra Frankrig hører vi i vor Periode intet, men at saadanne har fundet Sted i 13. Aarh. fremgaar af de Privilegier, som Valdemar Sejr giver Visitatorerne: Underhold af Kongens Fogeder, Frihed for Told og Havneafgift etc.³. Et Vidnesbyrd om de danske Klostres nøje Tilslutning til Ordenen er det ogsaa, at de øjeblikkelig stiller sig paa Alexanders Side i det victorinske Skisma, og et typisk Udtryk for Cisterciensernes Selvtændighedsfølelse i Forhold til de lokale Myndigheder er det Svar, som Brødrene i Øm giver Aarhusbispen, der vil tilrive sig Retten til Visitats: »nos habemus visitatores patres abbates«⁴.

Om Præmonstratenserne hører vi endnu mindre, da ingen af disse Klostres Brevbøger er bevaret. Men Ordenens Organisation var bygget op ganske som Cisterciensernes, og vi ved, at de danske Abbeder i 1289 opnaaede Tilladelse til kun hvert 4 Aar at møde paa Generalkapitlet. Endelig har vi det tidligere citerede Brev fra Abbed Vilhelm i Ebelholt (ovf. p. 531,1) til Abbeden i Premontré om at gribe ind og corrigere Forholdene i Trinitatis Kloster i Lund Stift.

¹ Cf. S.R.D. VI, p. 31, hvoraf det fremgaar, at Abbeden i Esrom lige er vendt hjem fra Kapitlet.

² Canivez I, p. 141.

³ Manrique: Ann. Cisterc. IV, p. 391 (R.D. 730) fra 1229 og et andet af 1230 (trykt i Kh.S. 4 R III, p. 23 jvf. p. 421 f.).

⁴ Scr. min. II, p. 210.

Augustinerklostrene stod oprindeligt lige saa isoleret som Benediktinerne, hvert Kloster for sig; kun havde Kanniksamfundet i Viborg visse Rettigheder over sin Datterstiftelse i Grinderslev (navnlig Ret til at confirmere Valg af Prior¹) og over sine to Nonneklostre i Viborg og Asmild. Paa Grund af det uholdbare i dette System vedtoges imidlertid, som allerede nævnt, i 1215 for Augustinerne og Benediktinerne Bestemmelser, som gik ud paa at skabe en Kongregation efter Citeaux' Forbillede med Afholdelse af regelmæssige Generalkapitler. At disse Bestemmelser har grebet ind i danske Forhold hører vi intet om i vor Periode, men det er vel rimeligt at antage, at det har været Tilfældet, da Augustinerne i Danmark senere har holdt Generalkapitler, hvis Statuter delvis er bevaret for Perioden fra 1275 til 1357². Hvad Benediktinerne angaar synes deres danske Klostre endda at have været meget tidligt paa Færde; Anders Suneson har under sine Klostervisitationer set, at Disciplinen var vaklende blandt de sorte Munke, og da han ikke mener, at Tugt kan opretholdes »sine capite«, uden en Leder, er han blevet enig med Munkene om at skabe et Generalkapitel, der mødes i Allehelgen i Lund med dette Klosters Abbed som »rector«. Paa denne Foranstaltning indhenter man 1206 Innocents III.s Stadfæstelse, som er bevaret³ og giver os Meddelelse om Sagen. Bortset fra dette har denne nye Benediktinerorganisation, der altsaa ogsaa synes at have omfattet Cluniacenserklostrene, ikke sat sig noget Spor i vore Kilder.

Er det end meget sparsomt, hvad Kilderne saaledes fortæller om Klostrenes Forhold til de store internationale Organisationer, kan der dog næppe være Tvivl om, at dette Forhold har været af den største Betydning. Det øgede Munkenes Selvbevidsthed, at de ikke stod alene, men var Led i en stor verdensomspændende Orden, og fra deres Brødre i Udlandet hentede de stadig Inspiration og nye Tanker, og de søgte at tilpasse de danske Forhold efter de internationale Krav. Netop derved blev Klo-

¹ Thorkel. I, p. 39, Rep. 32.

² S.R.D. V, p. 628 ff.

³ Bull. Nr. 52.

strene et vigtigt Led i den gennemgribende Reform for ikke at sige Nyskabelse af den danske Kirke, som fandt Sted i Løbet af 12. Aarh.

Endnu er der imidlertid eet Spørgsmaal, som vi ikke kan lade ligge: Forholdet mellem de forskellige Ordener indbyrdes. Af dette Forhold faar man det smukkeste Indtryk ved at læse Lundenegrologiets Bestemmelser om Broderskabsforbindelser med andre Klostre¹. Det drejer sig her først og fremmest om gensidige Forpligtelser til at afholde Dødemesser. Men Forholdet har naturligvis ogsaa kunnet forme sig mindre harmonisk. Det ser vi ikke mindst i Cisterciensernes Stilling til Benediktinerne; de fratager dem i Løbet af 12. Aarhundrede det ene Kloster efter det andet, Esrom, Sorø, Venge, Kalvø, Sem, St. Michael. Dette er naturligvis ikke gaaet af uden alvorlige Stridigheder², men dels har Benediktinerne i deres isolerede Stilling ikke kunnet hævde sig mod den mægtige, af verdslige og gejstlige Autoriteter støttede nye Orden, dels har Cisterciensernes Skildring af de overtagede Klosters indre Forfald vel ikke været helt uden Rod i Virkeligheden; der har været Trang til en Reform. Men Konkurrencen Klostrene imellem viser sig ogsaa i de strenge Forbud mod, at Munke forlader deres Kloster for at slutte sig til en anden Orden. Den officielle Formel, der findes i de pavelige Privilegier, er naturligvis den samme som i Udlandet: *Prohibemus insuper ut nulli fratrum vestrorum post factam in eodem loco confessionem aliqua levitate sine abbatis sui licentia fas sit de eodem loco discedere, discedentem vero absque communium litterarum cautione nullus audeat retinere*³. Undertiden møder vi ogsaa den fuldere Formel: *sine abbatis sui licentia, nisi acrioris (ell. arctioris) religionis obtentu*⁴. Ved den strengere »religio« forstaas Cistercienserordenen og Chartreuserne⁵. At det

¹ *Necrologium Lundense* ed. Weibull, p. 126 ff. Om disse Sammenslutninger se f. Eks. Schnürer: *Kirche u. Kultur im Mittelalter II*, 1926, p. 200 ff.

² Cf. f. Eks. S. R. D. VI, p. 35 ff., p. 60 ff.

³ F. Eks. *Cod. Esr. Nr. 2*, Thork. I, p. 75 (Rep. 63), S.R.D. VI, p. 134—36.

⁴ S.R.D. VI, p. 155.

⁵ Se Schreiber II, p. 342.

trods disse Bestemmelser kunde komme til Uregelmæssigheder har vi Eksempel paa fra Ebelholt. En af Klosterets Kanniker havde forladt Samfundet og efter et Liv ude i Verden fundet Optagelse hos Johanniterne: ordine s. Victoris contempto nullam a nobis quaerens licentiam primae sponsionis voto confracto suaviter in terra viventium conversationem Hospitalium fratrum, cum voluit, expetivit¹, skriver Abbed Vilhelm. Da Johanniterne opdagede Sagens Sammenhæng, vilde de forjage Manden, og Kapitlet i Ebelholt vilde ikke give Tilladelse til, at han brød sit første Løfte. Absalon satte ham i Ban, og han sendtes derefter til Rom for at faa pavelig Absolution. Det bemærkes her udtrykkeligt, at Sagen er saa meget værre, som han ikke søgte »ad altio rem vitam«, til en strengere Orden. Hvor nøje man tog hele dette Spørgsmaal, faar vi ogsaa et Indtryk af gennem et Brev fra Abbed Vilhelm til Abbeden i Esrom, hvor han beder om Tilladelse til at beholde Broder Stefan, der er behjælpelig med at bygge en Vandledning, lidt længere end egentlig aftalt². Munke, der forlod deres Kloster og brød Løftet, straffedes strengt med Fængsel, saa at der kun forbeholdtes dem et »vita misera«, indtil de atter vilde genoptage Livet i Klosteret³, og man var i den Slags Sager ikke betænkelig ved at paakalde den verdslige Øvrighed til at eksekvere Dommen; Valdemar Sejr lover saaledes sin egen og sine officiales' Bistand⁴.

VII. Kloster og verdslig Magt.

Det er næsten en Nødvendighed at slutte disse Undersøgelser over Klostrenes retslige Stilling med ogsaa at behandle det Spørgsmaal, som vel først og fremmest vil interessere Historikeren: Klostrenes Stilling overfor den verdslige Magt, over for Konge og Stormænd. Jeg skal ikke lægge Skjul paa, at det

¹ Bull. Nr. 24.

² S.R.D. VI, p. 53.

³ Bull. Nr. 129.

⁴ S.R.D. VIII, p. 197f.

kun er med megen Betænkelighed og Nølen, at jeg fremsætter mine Iagttagelser paa dette Omraade. Dels staar jeg saa at sige uden Forarbejder; den danske Kirkes retslige Stilling i den ældste Tid er mig bekendt ikke blevet behandlet blot nogenlunde fyldestgørende i nyere Tid, hvor der dog ellers ude i Europa netop paa dette Omraade er fremkommet saa vigtige Under søgelser. Dertil kommer imidlertid, at de danske Klostres Stilling i saa Henseende forekommer mig at frembyde ret store Afvigelser fra Udlandets, efter hvad man kan se af vort mangelfulde Kildemateriale; og paa disse Afvigelser maa man søge en Forklaring i Landets lokale Forhold, Samfundets sociale og retslige Opbygning. Man føres herved let over i rets- og samfundshistoriske Problemer, hvor den ikke-sagkyndige bevæger sig med nogen Usikkerhed.

For at forstaa de danske Forhold baade i deres Lighed med og Forskellighed fra Udlandets, vil det være nødvendigt at kende Hovedtrækkene i det saakaldte germanske Egenkirkesystem, hvis Opdagelse har været en af de vigtigste Landvindinger indenfor den nyere Middelalderforskning¹. I Oldkirken er det — fra det Tidspunkt, hvor Kirken overhovedet begynder at samle Gods — altid Biskoppen, der staar som eneste Ejer og Administrator af al Kirkens Ejendom; der er en absolut Centralisation indenfor det enkelte Stift. Dette System undergaar paa germansk² Grund en stor Forandring, der sikkert har

¹ Denne Opdagelse skyldes U. Stutz (se hans »Die Eigenkirche als Element des mittelalterl. germ. Kirchenrechtes 1895«, »Geschichte des kirchl. Benefizialwesens« I, 1895, »Arianismus u. Germanismus«, Intern. Wochenschr. 1909, p. 1561—82, 1615—22, 1634—48. »Gratium u. die Eigenkirche«, Zeitschr. d. Savigny-Stift. kan. Abt. 1911, p. 1—33, Art. »Eigenkirche« i H.R.E., Bd. XXIII, p. 365 ff.).

² Dopsch (Wirtschaftl. u. soziale Grundl. d. europ. Kulturentw. II, 1920, p. 228 ff. særlig p. 243) har overfor Stutz søgt at vise, at dette System ikke er specielt germansk, men fremtræder overalt, hvor »Grundherrschaft« og »Feudalisierung« spiller en Rolle. Dette er dog næppe rigtigt. Ligeledes har Stutz sikkert Ret, naar han overfor v. Schuberts Paastand om Egenkirkesystemets arianske Oprindelse hævder, at dette System er »konfessionelt indifferent« (»Arianismus u. Germanismus«).

sit Udspring i germanske Retsbegreber og muligvis kan føres tilbage til hedenske Privattempler¹: Kirkerne bliver nu Privateje, idet den, der har skænket Jorden, hvorpaa Kirken bygges, kommer til at staa som den egentlige Besidder. Bispens Enestyre og Forvaltning afløses herved af »eine Vielherrschaft der Laien«², hvilende paa økonomiske Interesser³ og bygget op efter germanske og ikke romanske Retsbegreber. Kirkeejeren opnaar for det første vigtige økonomiske Fordele af Kirken: Tiende, Stolpenge, Spolieret; endvidere har han Dispositionsretten over Kirkens Gods, og denne gaar i Arv til hans Efterkommere; dertil kommer imidlertid den aandelige Ledelse: det er Ejeren, der bestemmer Kirkens Præst (i den ældre Tid ofte en af hans Trælle, der fik den fornødne Oplæring), og selv om denne skal vies af Biskoppen, er han dog først og fremmest afhængig af Ejeren, er hans »Mand«. Fra Kirkens Side bekæmpede man vel Systemets Udvækster, men det principielle: »Dass auf das Eigentum am Boden und am Gebäude die Herrschaft über Kirchen sich gründe«⁴ staar væsentlig set uanfægtet indtil Højmiddelalderen.

Ganske det samme System møder vi ved Klostrene. Som Regel er de grundlagt af en Lægmand, en Greve eller Konge, og han bevarer den egentlige Ejendomsret. Klosteret er derfor ikke selv »Retssubjekt«, men er givet i Ejerens Værn, han er dets advocatus, Foged⁵. Ofte sikrer Fundator i Stiftelsesbrevet

¹ Gesch. d. kirchl. Benefizialwesens p. 89—95; herimod Dopsch p. 228f.

² Gesch. d. kirchl. Benefizialwesens p. 195.

³ Cf. Arup I, p. 198: at det private Kirkebyggeri ofte maa forstaas som en god Kapitalanbringelse.

⁴ Gesch. d. kirchl. Benefizialwesens p. 295.

⁵ Advocatia har ogsaa sin romerske Forhistorie (cf. Waas p. 27—33), men bliver p. germ. Grund til noget helt andet. Det flgd. bygger særlig paa Hirsch: Die Klosterimmunität, Waas: Vogtei u. Bede (cf. Anm. heraf i Vierteljahrschr. f. soz. u. Wirtsch.gesch. XVI, p. 409—14 (Aubin), og i Zeitschr. d. Sav. Stift. Germ. Abt. 41, p. 421—33), samt Rathgen (Zeitschr. d. Sav. Stift. kan. Abt. 1928, p. 1—152); cf. ogsaa Dannenbauer: Art. »Kirchenvogt« i R.i.G.u.G. III, p. 1034—36, Stutz: Kirchenrecht, p. 303.

Fogedretten over Klosteret for sig og sine Efterkommere. Ganske som Kirkerne er saaledes Klostrene i Privateje, og Ejeren har økonomisk Fordel af dette Forhold: han disponerer ret frit over Godset, repræsenterer Klosteret i retslig Henseende, øver ofte en afgørende Indflydelse paa Abbedvalg, kan lade Rettighederne gaa i Arv til sine Efterkommere etc. Systemet fører — næsten med indre Nødvendighed — til hyppige Konflikter mellem Munkene og deres Fogeder, og de tyske Samlinger af Klosterdiplomer vidner tydeligt herom; Munkene kæmper for at hævde sig overfor Fogeden og klager til Kejser og Pave over uretfærdige Indgreb fra hans Side. Et Middel til at frigøre Klostrene fra deres Fogeder er den af Kongen (Kejseren) tildelte Immunitet, Fritagelse for Skatter og for den lokale Jurisdiktion¹; Immunitet er i det væsentlige uforenelig med Egenklostersystemet, idet Klostrene herved stilles umiddelbart under Kongens Værn »Munt«, og han bliver den øverste Foged. Set i dette Lys bliver Kejserens Immunitetsprivilegier i Tyskland (allerede fra Ottonernes Tid) i Virkeligheden et genialt Træk, sigtende paa at gøre alt Kirkegods rigsumiddelbart og derved Kejseren til hele Kirkens advocatus, Foged. Det er dette System, Henrik III vil udvide til ogsaa at omfatte Pavestolen, og derved fører det med Nødvendighed til Investiturstriden, der fra denne Side set maa forstaaes som et Sammenstød mellem det germanske Egenkirke- og klostersystem og paa den anden Side det saakaldte romerske System, repræsenteret af Cluny, Hirschau, Gregor VII etc., hvis Grundtanke er den, at Kirkens advocatus skal være en af Kirken selv udpeget og i tjenende Stilling staaende Embedsmand. Dette vil det imidlertid føre for vidt at behandle i Enkeltheder. Hvad Kirken kræver og delvis gennemfører i Løbet af 12. og 13. Aarh. er, at Privatkirkeejeren reduceres til »patronus« (der af de gamle Rettigheder væsentlig set kun bevarer »ius praesentandi«²), og at Klostrene faar frit Fogedvalg, hvorved det markeres, at advocatus ikke mere er Herre men Tjener i Forhold til Klosteret. Dette er et

¹ Cf. P. Johs. Jørgensen i Salmonsen XII, p. 243f.

² Se Holberg: Kirke og Len, p. 22.

Hovedpunkt i Middelalderens store Kamp mellem Kejser og Pave, og det giver et vigtigt Bidrag til Forklaring paa, at »libertas ecclesiae« maatte blive Stridens Parole; Klostrenes mange Kampe mod Fogedernes Indgreb er i Virkeligheden et Led i den store internationale Strid mellem germansk og romansk Retsopfattelse.

For at kunne belyse de danske Forhold i deres Ejendommelighed var denne Udredning nødvendig. Vi vender os nu til de hjemlige Kilder¹, og der møder os straks noget meget paafaldende: saa godt som alle Spor af det germanske Egenklostersystem mangler. Nu er ganske vist Fundationsbrevene (hvor man særlig maatte søge Oplysninger om Foged-Forhold) kun bevaret i et Faatal af Tilfælde; men hvor et saadant Brev findes, antydes det ikke med et Ord, at fundator sikrer sig eller sin Familie Rettigheder over, endsige Indtægter af den nye Stiftelse. I Næstved² skænker Stifterne Godset til Kirken »pro remedio animarum suarum, suorumque pro salute, videlicet viventium, pro refrigerio decedentium«, og der tilføjes »ut nulli mortalium quicquam nec sibi, nec suis hereditibus, salua in omnibus episcopali reverentia, debeant«. Heller ikke i Erik Emunes Brev til Ringsted forekommer der nogen Antydning af, at Kongen sikrer sig Rettigheder over Klosteret, saa lidt som i Valdemars Fundationsbrev til Vitskøl³. Paa lignende Maade forholder det sig med næsten alle senere Diplomer (om Undtagelser se n. S.). Vi møder ingen Foged eller Foged-

¹ Disse er i saa Henseende næsten ubehandlede. Til det flgd. har jeg udnyttet Daugaard p. 50 ff., Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog (navnl. p. 92 ff.) samt Artikler i Salm. Leks. om Immunitet og advocatus ecclesiae (den sidste behandler dog ikke danske Forhold) og i stor Udstrækning sammes mimeograferede Forelæsn. over Retshistorien.

² Thorkel. I, p. 5, Rep. 5.

³ Ibid. p. 4 (Rep. 6), Scr. min. II, p. 144. Interessant er Buris Stiftelsesbrev til Tvis: han giver her Afkald paa al Ret og timelig Fordel for sig og sine Efterkommere; han paatager sig at værne Klosteret, men uden nogen Tjenstagtighed eller Lydighed; Godset overdrages Abbeden frit under hans »herlighed og beskikkelse«. Men da Brevet kun foreligger i en flere Gange afskrevet dansk Oversættelse, maa man benytte det med megen Varsomhed (se herom Danske Saml. IV, p. 348 ff.).

ret (advocatia), intet Spor af, at Stifterne (det være sig Læg-mænd eller gejstlige) i Kraft af en øverste Besiddelsesret (»an Grund und Boden«) øver nogen Indflydelse enten paa Abbedvalget eller paa Klosterets økonomiske Dispositioner; intetsteds optræder Lægmand som Klosterfoged med dominium i retslige Sager, og heller ikke hører vi, at Stifterne kan afhænde et Kloster eller lade det gaa i Arv til sine Efterkommere. Det synes som om Klostrene i ældre Tid overhovedet ikke har haft Fogeder, men at derimod Abbeden er optraadt som fri Herre over sin Stiftelse, og hvor fogedlignende Personer dukker frem, er det klart af Sammenhængen, at disse er Funktionærer, der er Klosteret underordnet (se ndf.). Selv om vort Materiale er meget begrænset, er det dog tilstrækkeligt varieret til, at man ud fra det med ret stor Sikkerhed kan slutte, at det egenklosterlige System ikke har eksisteret i Danmark, i hvert Fald ikke efter 1130'rne, hvor Diplomerne begynder at blive talrige. Medens man om de tyske Klostre har sagt at »die Vogtstellung gilt als selbstverständliches Komplement der Gründung«¹, maa man i Danmark konstatere, at Klostrenes retslige Selvstændighed synes at være det selv-følgelige. De er ikke givet i Værn, det være sig hos Konge eller Stormænd eller Gejstlige, men er selv Retssubjekt (»rechtsfähig«), hvad den værnede ikke var, og de disponerer frit over deres Ejendom uden alle Indgreb fra udenforstaaende. Denne deres retslige Stilling kommer udtrykkeligt til Orde i et af de senere Gavebreve til Esrom²: »Do etiam dicto monasterio et eius procuratoribus, abbatibus, prioribus ... nomine meo et uxoris mee et heredum meorum plenam auctoritatem et libere potestatem possidendi et sibi retinendi aut etiam vendendi vel quomodolibet alienandi dicta bona pro sue arbitrio voluntatis«; og med et andet Gavebrev fra 1250³ følger »plenum ius et dominium integrum et perfectum possidendi, retinendi etc.«

¹ Schreiber II, p. 254, se ogsaa Rathgen p. 42.

² Cod. Esrom. Nr. 100.

³ Ibid. Nr. 103.

Der er dog enkelte Klostre, hvor vi møder svage Spor af Fogedrettigheder, saaledes St. Knudsbrødrenes i Odense. Det er som bekendt grundlagt af Erik Ejegod og husede Knud den Helliges Ben. Det var derfor naturligt, at Kongehuset viste Klosteret sin særlige Bevaagenhed, men denne Bevaagenhed synes i visse Henseender at være gaaet saa vidt, at den betegnede et Indgreb i libertas. I Ricolfs Brev fra 1138—39¹ siges det, at Priorvalget foregaar »astipulantibus rege et episcopo«. Denne kongelige og biskoppelige Indflydelse nævnes ikke i de senere Breve og maa da formodentlig være opgivet. Men Sporene bevares; i Valdemars Brev af 1174 siges det, at den af Munkene valgte Abbed introduceres »per propriam manum nostrum«², en Vending der typisk hører hjemme i Klosteradvokatens Verden. I samme Konges Brev af 1180³ hedder det: »Licet omnibus regionis nostrae ecclesiiis necessariam defensionem impendere debeamus, tamen sanctae Othoniensis ecclesiae profectui et proficuo attentius consulere ac patrocinari speciali iure advocatae teneamur,« og dette begrundes dels med en Henvisning til Knud den Hellige, dels med Klosterets store Fortjenester. Valdemar vil derfor efterligne sine Forgængere, der har bygget Klosteret, og skænker det Immunitet. Indflydelsen paa Priorvalget samt Gloserne patrocinari og speciale ius advocatae viser tydeligt, at der her er Spor af en Fogedret, men man maa paa den anden Side ikke glemme, at det mest typiske mangler nemlig Henvisningen til en øverste Besiddelsesret (dominium). Om man af Stedet kan slutte, at i ældre Tid det germanske System har været gældende, men er ved at forsvinde i vor Periode, faar staa hen. I hvert Fald er det kongelige Værn som disse Breve taler om ved at falde sammen med Kongens almindelige Værn overfor hele Kirken (se ndf. p. 576), og en virkelig Fogedret involverer det ikke. En saadan kunde man snarere tale om i Veng, hvor Valdemar i Samraad med Biskopperne overdrager Klosteret til Cistercienserne (Scr. min. II, p. 163). I denne Sammenhæng er der ogsaa Grund til at minde om Sorø, i hvis Historie den saakaldte Hvide-slægt spiller en saa afgørende Rolle. Men naar her Absalon og Peder Sunesøn griber bestemmende ind i Klosterets Dispositioner, er det som Stiftets Biskopper og Klosterets Velgørere; ganske vist begrundes i Gavebogen deres Interesse med, at deres Forfædre har grund-

¹ Schr. d. Vereins f. Schlesw. holst. Kirchengesch. II, 9, p. 61.

² Ibid. p. 63.

³ Bedst trykt Hasse p. 71. Diplomet har den Ejendommelighed, at det skal have baaret Valdemar Sejrs Segl, cf. Repert. 34. I en noget afsvækket Form kommer Kongens særlige Forhold til Odense ogsaa til Orde i de senere Diplomer, se Thork. I, p. 269, p. 286.

lagt Klosteret («quod progenitores sui laudabiliter in honorem Dei atque sepulturam cognationis fundaverunt», S.R.D. IV, p. 474), men intetsteds antydes det, at selve Foundationen skulde hjemle dem Ret til at gribe ind i Klosterets Friheder. Havde saadanne Indgreb fundet Sted, skulde Privilegierne og Gavebogens Optegnelser nok have vidnet om Munkenes Protest. Endnu skal vi nævne Forholdene i Guldholt. Cluniacenserne i S. Michaels Kloster ved Slesvig havde ved deres Liv givet Anledning til almindelig Forargelse. Biskop Valdemar greb da ind (ovf. p. 531), flyttede Klosteret til sin Gaard længere Nord paa og benævnte det Guldholt. Tillige indkaldte han Cisterciensere fra Esrom. En Del af de gamle Munke vendte imidlertid snart tilbage til S. Michael og erklærede aldrig at have indvilliget i Flytningen. Formodentlig hænger dette sammen med, at Biskop Valdemar nu var borte fra Slesvig. Der opstod blodig Strid mellem de sorte og de graa Munke, og Sagen førtes til Paven, som udnævnte Nabobispen, Homerus af Ribe og Abbed Vilhelm til Dommere. Deres Indberetning til Paven og et Brudstykke af Dommen, som tilkendte Graamunkene alt S. Michaels Gods, er bevaret blandt Abbed Vilhelms Breve¹. Heraf fremgaar det, at Hertug Valdemar har gjort Krav paa at være patronus for S. Michaels Kloster, og at Cistercienserne — for at bilægge Striden — frivilligt har tilkendt ham samme Ret i Guldholt: Quod Domino duci albi monachi praedicti omnem jus patronatus reverentiam et eorum successores in perpetuum exhibere voluntate bona se promittunt². Her rejser sig to Spørgsmaal, som desværre næppe kan besvares: 1) Havde Hertugen virkelig Patronatsret til Cluniacenser Klosteret paa St. Mikkelbjerg, og hvad betød i saa Fald denne Ret? Det kunde her tænkes at være en i Kongeslægten nedarvet Ret, der hvilede paa en oprindelig Foundation. Men det er ogsaa muligt — og maaske mere sandsynligt, at de sorte Munke, da Biskop Valdemar først var væk, har stillet sig under Hertugens Patronat for derigennem at gøre ham interesseret i Klosterets Opretholdelse. Dette vilde forklare, at det var et Hovedpunkt i Sagen at faa konstateret, hvorvidt Hertugen overhovedet var Patron. Med Hensyn til Patronatsrettens Art og Omfang staar vi ganske paa bar Bund. 2) Det andet Spørgsmaal er, hvad Anerkendelsen af Hertugen som Patron for Guldholt betyder. Her forekommer selve Ordene: jus patronatus obtulerunt³ mig tydeligt at pege paa, at

¹ S.R.D. VI, p. 35—36. Beretningen om Striden findes Scr. min. II, p. 146—51. Brevene er behandlet af W. Norvin i Scandia VI, p. 163 ff.

² S.R.D. VI, p. 35.

³ Ibid., p. 35 og 36.

Munkene betragtes som frie og selvstændige Herrer over deres Gods med Ret til at skrive sig i Patronat hos hvem de vil. Noget andet er naturligvis, at de her af økonomiske Grunde næsten tvinges til at vælge Hertugen; men de gør det frivilligt og kun for at undgaa Striden om det gamle Klostergoods, som han jo hævdede Patronatsretten til.

Inden vi forlader dette Spørgsmaal om det germanske Egenklostersystem, skal vi endnu engang vende tilbage til Fogederne. At Klostrene ikke har Fogeder efter germansk Opfattelse, er ganske sikkert; noget andet er imidlertid, om der eksisterede Fogeder eller lignende Personer (gejstlige eller Lægmand), der af Munkene var ansat til at varetage deres Interesser. En omfattende Besvarelse er det næppe muligt at give dette Spørgsmaal, men der er dog et Par Steder, som synes at pege i bekræftende Retning. I Odense omtales gentagne Gange en »tutor«¹, samtidig med at det forbydes de kongelige exactores at gribe ind i Klosterets Forhold. Den her omtalte tutor er øjensynlig en af Klosteret ansat Mand, der skal varetage dets økonomiske Interesser, men om det er en udenforstaaende eller evt. en af Munkene selv, er ikke klart. En Mand, der øjensynligt indtager en lignende Stilling optræder noget senere i Esrom under Titlen »procurator«²; han nævnes ved Siden af Abbed, Prior, Subprior etc., men som den første i Rækken, hvilket kunde tyde paa, at han ikke har tilhørt Klosteret selv. I hvert Fald er det i et Brev fra 1290 ganske klart, at procurator er en Lægmand, der er ansat til at repræsentere Abbeden i en Retssag³. Om disse »Fogeders« nærmere Forhold kan man intet sige, men i hvert Fald er der intet Spor af, at de har øvet noget Herredømme over Munkenes Gods (dominium).

Den hermed skildrede, saa vidt jeg kan se, ganske uomstødelige Kendsgerning: at de danske Klostre har været frie og uaf-

¹ Hasse I, p. 72, Thorkel. I, p. 265, p. 287, Rep. 35, udat. 79.

² Cod. Esrom. Nr. 100.

³ Ibid. Nr. 249. Om disse procuratores kun har været antaget af Abbeden i særlige Sager (saaledes Hertzprung, p. 306,2) eller været permanente, kan ikke afgøres, men jeg skulde dog ud fra Odenseteksterne være mest tilbøjelig til at antage det sidste.

hængige saavel overfor Konge som Stormænd, retsligt set selvstændige Stiftelser uden Værn og Advocati, har sin store Interesse til Belysning af den danske Kirkes almindelige Retsforhold. Det kunde være fristende at undersøge, i hvor stor Udstrækning det germanske Egenkirkesystem — der altsaa ikke synes at have haft større Gyldighed for Klostrenes Vedkommende — har gjort sig gældende indenfor de andre kirkelige Institutioner, først og fremmest Bispestolene og Sognekirkerne; dette vil imidlertid føre for vidt her, og vi maa derfor nøjes med at fastslaa visse Hovedtræk. Der kan ingen Tvivl være om, at det germanske System har været det oprindelige her i Landet: det er sikkert Kongen, som har doteret Bispedømmerne, og disses Indehavere betragtes da ogsaa som Kongens Mænd, der aflægger Troskabsed og er pligtige at yde Krigstjeneste; for Sognekirkernes Vedkommende møder vi samme System, baade i den ældste Tid som en virkelig »Eigenkirchenrecht« (cf. f. Eks. at Erik Ejegod skænker Provsten i Lund S. Maria in foro med alt tilhørende Gods¹), og senere som et Patronatsforhold. Men naar nu ikke des mindre Klostrene, der jo væsentlig er grundlagt i 12. Aarh., ikke er præget af dette System, synes det mig at tyde paa, at de germanske Retsbegreber paa et forholdsvis tidligt Tidspunkt er blevet trængt i Baggrunden; de har i 12. Aarh. ikke formaaet at hævde sig overfor Kirkens kanoniske Tankegang. At det virkelig har været saaledes, viser sig nemlig ikke blot for Klostrenes Vedkommende, men ogsaa med Hensyn til Bispedømmerne. Paa den Tid, da Investiturstriden raser i Tyskland (og den fortsættes jo realiter langt ud over 1122), er der intet Spor af, at den danske Konge kræver Investituret² overfor Biskopperne eller i det hele taget søger at gøre et Overherredømme gældende. Oprindeligt har Forholdene sikkert været anderledes³ og i hvert Fald Bispevalgene ganske været i

¹ Necrolog. Lund. ed. Weibull, p. 7.

² Cf. Olrik: Konge og Præstestand I², p. 126 ff.

³ Cf. Ribe Bispekronike (Kh. Saml. 6 R I, p. 31): *Antiquitus omnes electiones erant apud regem, et episcopi sequebantur regem in expeditionibus sub expensis propriis.*

Kongens Haand, men Udviklingen i Retning af det kanoniske Bispevalg synes at være forløbet fredeligt uden de store Stridigheder, vi kender fra Udlandet¹. Der kendes da heller ikke nogen dansk Parallel til det Brev, Honorius III sendte den svenske Konge². Alt dette kan, saa vidt jeg kan skønne, kun betyde det ene: at Kirken i Slutningen af 11. og gennem hele 12. Aarh. var stærk nok til i det væsentlige at hævde sine Synspunkter. Kongemagten var henvist til Kirkens Støtte; kun i Samarbejde med den var der Mulighed for at skabe et stærkt Kongedømme. Hverken Konger eller Stormænd havde Magt til at hævde de germanske Rettigheder overfor Kirkens internationale Ret og dens større politiske Træning³. Vi kan her atter minde om de ovf. p. 528 citerede Ord af Saxo, der sikkert har været typiske for Tidens Tankegang. Ved Klostergrundlæggelserne træder det i alt Fald ganske tydeligt frem, at kanonisk Opfattelse respekteres og Klostrene bliver frie, uafhængige Stiftelser, kun stillet under kirkelige Myndigheder.

Dette betyder naturligvis ikke, at alle kanoniske Krav uden videre skulde være blevet respekteret; de facto har sikkert baade Konger og Stormænd ofte kunnet gribe forstyrrende ind i Klostrenes Dispositioner, men det at Retten overtrædes ændrer intet i den principielle juridiske Stilling. Det betyder heller ikke, at alle germanske Retsbegreber skulde være defini-

¹ At Kongen de facto har øvet stor Indflydelse paa Bispevalg i 12. Aarh. skal ikke bestrides, men det eneste Sted, hvor der søges en juridisk Begrundelse for denne Indflydelse, er det berømte Sted hos Saxo om Absalons Valg til Roskilde; der hedder det: *Quamquam autem ei in ecclesia a maioribus condita ac dotata iuris aliquid competere videretur, nihil se tamen adversum eam aut illicita affectatione aut insolita consuetudine praesumpturum dicebat; sacris siquidem legibus cautum nosse, ne clerus peculiare eligendi ius regali imperio obnoxium habeat* (XIV, 21,2 (ed. Olr. Ræder p. 413)). Her er der tydelige Spor af den gamle Opfattelse, at Kongen i Egenskab af fundator har Dispositionsret over Domkirken; men man ser ogsaa, hvor usikkert og tøvende, man fristes til at sige: med hvor daarlig Samvittighed disse Egenkirkerettigheder fremføres.

² D. S. Nr. 186.

³ Betydningsfuldt er det i denne Sammenhæng ogsaa, at Begrebet *Simoni* overhovedet ikke kendes i vore Kilder.

tivt fortrængt fra Kirken; tværtimod; Bisperne var stadig Kongens Mænd, selv i Tider, hvor han intet virkeligt dominium udøvede; Sognekirkerne var stadig undergivet deres patroni; men i en Periode som den vi beskæftiger os med, hvor Kirken i hvert Fald i hele den første Halvdel var førende, trængtes disse germanske Egenkirkerettigheder i Baggrunden, selv om de latent stadig var tilstede. Vi ser da ogsaa, at i den følgende Periode, hvor Kongemagten bevidst tilstræber Herredømme over Kirken, og hvor samtidig Kirkens kanoniske Krav skærpes, kommer disse Problemer til paa ny at spille en vigtig Rolle (navnlig med Hensyn til Bispegodset). Det hører imidlertid først 13. Aarh.s sidste Halvdel til og kan derfor her lades ude af Betragtning.

Foreløbig har vi kun konstateret noget rent negativt (omend maaske det vigtigste): at den verdslige Magt ikke var i Besiddelse af Herrerettigheder over Klostrene. Vi vender os da til det næste Spørgsmaal: i hvilket Forhold stod nu disse frie Stiftelser til Kongemagten?

Netop i vor Periode undergaar Kongens Stilling en betydelig Udvikling. Han faar efterhaanden baade den højeste udøvende og den højeste dømmende Magt, han bliver virkelig Landets Øvrighed; Indbyggerne har Troskabspligt overfor ham og han til Gengæld Pligt til at skabe Sikkerhed i Landet. Men samtidig faar Kongemagten et stærkt Tilskud fra Kirkens Side; jeg tænker her ikke saa meget paa den positive Støtte, der ligger klart i Dagen, men mere paa dette, at Kongen er Konge af Guds Naade, *gratia Dei rex Danorum*; dette er Ord, der for Samtiden betyder noget¹; som Illustration kan man anføre Pavens Ord i Brev til Kong Niels: *tunc enim bene mundus regitur, cum sacerdotali auctoritati potestas regia comitatur*; og i samme Brev paalægger han Kongen overfor Biskopperne: *oboedientiam reverenter exhibere et adiutorium efficaciter sumministrare*².

¹ Cf. min Afh. om Regnum og Sacerdotium i Teol. Tidsskr. 5 R. III, p. 161—93.

² Jaffé 6557, cf. Absalons Brev om Nydala Kirke (Dipl. Suec. Nr. 89) samt Fortalen til Jyske Lov.

Kongemagten er indsat ved Siden af Kirken til at styre Verden, indsat af Gud; men netop paa Grund af dette Udspring er Kongen, som i al Almindelighed skal skaffe sine Undersaatter Sikkerhed, ganske særlig forpligtet til at værne Kirken og dens Interesser. Denne Tankegang møder os atter og atter i Indledningerne til Diplomerne, mest karakteristisk maaske i Knud VI.s Brev til electus i Slesvig¹: cum totius regni provisores a cunctipotenti creatore sumus instituti merito ingrati nomen incurrissemus si sanctae ecclesiae utilitatibus dominique ministrorum protectionibus, a quo omnia possidemus, per quem vivimus et sumus, summopere ceterisque negotiis diligentius non intendissemus. Men er Kongen saaledes ifølge sin Stilling pligtig at værne Kirken i al Almindelighed fremfor nogen anden i Riget, da gælder denne Pligt naturligvis først og fremmest Munkene, Kristi fattige, den Stand, der ifølge al middelalderlig Betragtning stod som den højeste, som Kirkens egentlige Pryd. Dette kongelige Værn overfor Klostrene dukker første Gang op i Sven Grates Brev til Ringsted², men bliver fra da af et fast Led i næsten alle Klosterdiplomer, typisk udformet i Valdemars Breve til Esrom³: Ego Waldemarus, dei gracia Danorum rex, quia regie maiestati non solum honorificum sed et omnibus regimini nostro subiectis saluberrimum fore credimus, ut hij, qui in regno nostro divinis mancipati sunt obsequiis, et pace nostra tueantur et regie liberalitatis amminiculo fulciantur, ne egeant, maxime hij, qui artam vitam professi panem in sudore vultus sui comedunt, quia in orationibus salus nostra protegitur et regni nostri stabilitas firmatur, notum esse volumus etc. Et saadant kongeligt Værn tilkommer samtlige Klostre, og det bevidnes udtrykkeligt i en stor Mængde Privilegiebreve under forskellige Former (protectio, tuitio, maiestatis regiae manutentionis securitas, patrocinium). Følgen af dette Værn er, at den der krænker Klosterets Rettigheder er hjemfalden til kongelig Straf. Dette møder vi allerede saa tidligt som i Erik Lams Brev til Næst-

¹ Hasse, p. 79.

² Thorkel. I, p. 11.

³ Cod. Esrom. Nr. 85, cf. Nr. 87, 90, 216.

ved¹: *regiae vindictae cum excommunicatione perpetua maledictione secundum canonica instituta subiaceat*, og denne Trusel med Kongens Straf bliver et fast Led i samtlige kongelige Privilegier. Man maa imidlertid være klar over, at dette almindelige Værn, som Kongen tilsiger alle Klostre, og som afledes af hans Pligt til i det hele taget at værne Kirken, intet har at gøre med det specielle Værn »Munt«, der bygger paa Herrerettigheder og i Tyskland ligger til Grund for hele Fogedsystemet. Det siges intetsteds i vore danske Kilder, at det kongelige Værn beror paa *dominium* eller *advocatia*.

Ud fra Kongens Stilling som Kirkens Værner og i Overensstemmelse med hele Tidens Tankegang er det næsten selvfølgelig, at han paa mange Maader begunstiger Klostrene. Dette kan naturligvis gøres af Kongen paa samme Maade som andre gør det: ved at skænke Klosteret Gods (af Patrimoniet), Jord eller Penge, og vi har adskillige Eksempler paa, at Kongerne har skænket saadanne Gaver (f. Eks. Knud den Hellige til Lund, Niels til Odense, Valdemar til Vitskøl). Men tillige har Kongen ifølge sin særlige Stilling helt andre Muligheder for at berige Klostrene, Muligheder som ogsaa bliver benyttet i videste Udstrækning. Foruden af Kronens vidtstrakte Godser havde Kongen adskillige andre Indtægter: Natholdet, der vel fra c. 1200 afløses af en fast Afgift (Stud), Ret til Danefæ og Vrag, Møntretten, Kørsler (*transvectura*, Redskud) og Arbejder paa de kongelige Gaarde, samt endelig — og det var vel noget af det vigtigste — Sagefaldet fra hele Landet (*iustitia regis*). Naar nu Kongen ønskede at berige Kirke og Klostre, var det meget nærliggende at gøre det paa den Maade, at han fritog dem og deres Gods for disse Afgifter, som ellers gik i hans Lomme; hertil kom, at han synes at have haft Ret til ogsaa at fritage dem for Ledingspligten. Denne Maade at begunstige Gejstligheden paa var saa meget rimeligere som den svarede til Kirkens eget Krav, saaledes som det hævdedes i andre Lande, Kravet om Immunitet, d. v. s. Fritagelse for Skatter og Afgifter og for verdslig Jurisdiktion. Dette Krav blev vel aldrig gennemført

¹ Aarb. f. n. Oldk. 1882, p. 227.

ved almindelig Lov her i Landet, men reelt opnaaede Kirken, hvad den ønskede ad en anden Vej: gennem kongelige Privilegier. Af saadanne har vi en stor Mængde der angaar Klostrene lige fra de ældste Tider¹.

De ældste af disse Diplomer beskæftiger sig i det væsentlige med Gods, som Kongerne selv havde skænket; det var da naturligt at gøre Gaven mere effektiv ved at fritage den paagældende Jord for alle kongelige Afgifter. Saaledes faar Kannikerne i Lund Ret til at oppebære Sagefald (med Undtagelse af Fredkøb og Ledingsbøde) og tillige gives der dem Andel i Tofte-skatten². Fritagelse for Sagefald faar ogsaa Knudsbrødrene i Odense med de samme Indskrænkninger samt Andel i Danefæ³. Det er rimeligt at antage, at disse Breve ogsaa har fritaget Munkene for Natholdsbyrder, omend det ikke specielt nævnes. I Erik Emunes Brev til Lund hedder det blot, at de skænkede Jorder skal være »a iustitia regali immunes et omnino liberae«, og lignende Vendinger møder vi i Brevet til Ringsted⁴; efter Ordlyden maatte dette vel betyde den fulde Immunitet, men man skal sikkert være varsom med at presse Ordenes Betydning. Erik Lams Brev til Næstved⁵ er interessant derved, at vi for første Gang møder Lettelser i Ledingsbyrden, samtidig med at Kongen skænker alle sine Indtægter af Torvet i Næstved med tilhørende Sagefald og Midsommergæld. I de følgende Aar fortsætter Kongerne ad denne Vej: ved Privilegier med skiftende Indhold og Form og angaaende Gods, der er skænket saavel af Konger som af Bisper eller Privatmænd, at give Klostrene Del i de kongelige Indtægter, navnlig Sagefaldet (Fredkøb dog undtagen) og at fritage Klostrenes Jord med samt deres coloni for

¹ Det følgende bygger i vid Udstrækning pa P. J. Jørgensens Forelæsninger.

² Diplomet bedst trykt i Hist. Tidsskr. 9 R. III, p. 106. Muligvis gælder Bestemmelsen kun Jorden i Lund («illa terra»), saaledes som Weibull mener (ibid. p. 114), i saa Fald faar Erik Emunes Diplom af 1135 en epokegørende Betydning for Lund.

³ Thorkel. I, p. 2f, Rep. udat. 4.

⁴ Aarb. f. n. Oldk. 1882, p. 224, Thorkel. I, p. 4, Rep. 6.

⁵ Aarb. f. n. Oldk. 1882, p. 227.

Afgifter («omne debitum iuris regii», «omne ius regale», «omnis iustitia nostra», «omne servitium»). Det kan være vanskeligt i det enkelte Tilfælde at bestemme, hvor meget det drejer sig om, men i Hovedsagen maa det bortset fra Sagefaldet være alle de Indtægter, Kongen paa den Tid havde af Jorden: Natholdsydelse, Kørsler og Arbejder; hertil kommer saa efterhaanden Ledingspligten. En mere fast Politik i disse Spørgsmaal begynder at træde frem i Valdemars sidste Regeringsaar. Tydeligst viser dette sig i det allerede flere Gange omtalte Privilegium for Odense af 1180, jævnført med Ærkebiskoppens Bekræftelsesbrev af samme Aar¹. Her fritages Munkene fra «omne iugum servitutis» og «importunae angariae» ved en «immunitatis et libertatis lex»; og vi faar nu fuld Besked om, hvad det drejer sig om: apparatus (i. e. Nathold), transvectura (i. e. Ægter) og expeditio samt Sagefald, hvor baade 3 og 40 Marks Bøder er medregnet; endvidere bekræftes Klosterets Ret til de 10 Mark fra Øen Sild samt til Midsommergælden af Odense. Ganske lignende Diplomer møder os fra Valdemar Sejrs Tid, hvor Munkene faar Midsommergæld, fritages for Stud, Kværsæde, Leding, samt fritages for omne servitium iuri regio debitum (det vil vel sige Ægter og Arbejder) og faar Ret til at oppebære alt kongeligt Sagefald². Derimod er Kongen meget forbeholden med at overlade Klostrene Retten til Vrag og Danefæ; med Hensyn til det sidste kan kun nævnes Niels' citerede Brev til Odense af 1117; Vragretten af Thunø skænkes 1216 Aarhus Kapitel af Valdemar Sejr³; dette er det første Eksempel, men op i Slutningen af Aarhundredet bliver det mere almindeligt, at Munkene faar Vragret. Med Valdemar Sejrs ovenfor nævnte Privilegier er vi i Virkeligheden naaet til det Resultat, som senere forelægges i Jyske Lov III,9: at Klostergods, der er erhvervet før Konkiliet i 1215 normalt er fritaget for alle ordinære Byrder, og der kan ikke være Tvivl om, at denne Fritagelse har angaaet saavel den Jord, Munkene selv dyrkede, som den, der var overdraget til Land-

¹ Hasse I, p. 71, Thorkel. I, p. 263, Rep. 35.

² S.R.D. IV, p. 337, Thorkel. I, p. 88, p. 286, Rep. 69, udat. 79.

³ S.R.D. VI, p. 396.

boer; kun ganske enkelte af de ældre Privilegier undlader at omtale, at Fritagelsen gælder Klostrenes coloni.

Hvor mange kongelige Privilegiebreve, der saaledes er blevet udstedt til Klostrene, er det vanskeligt at danne sig en Forestilling om paa Grundlag af vort temmelig tilfældige Materiale; men Sandsynligheden taler for, at hvert Kloster maa have opnaaet adskillige Privilegier; thi medens man i den ældste Tid udstedte Brevene som gældende alt Klosterets Gods i Nutid og i Fremtid (*viam collatis seu adhuc conferendis*¹), gælder alle senere Breve kun det hidtil erhvervede Gods, saaledes at Klosteret ved hver ny Erhvervelse maatte sikre sig et nyt kongeligt Privilegium; og hertil kom saa, at det blev Skik og Brug, at samtlige Privilegier skulde fornys ved hvert Tronskifte.

Vigtigst af de Indtægter, Klostrene fik ad denne Vej, var vel nok Sagefaldet. Her rejser sig imidlertid det Spørgsmaal, under hvilken Form dette kom Klosteret til Gode. I den ældre Tid, som vi beskæftiger os med, synes det snarest at have været saaledes, at Dommene afsagdes af de normale Domstole og blot Bøderne betaltes til Klosteret. Et særskilt Birketing for Klostreets eget Gods synes at høre en væsentlig senere Tid til.

Med disse Bemærkninger forlader vi Klostrenes Privilegier. En nærmere Udredning af de herhenhørende Forhold maatte foretages samtidig med en (haardt tiltrængt) Undersøgelse af hvert enkelt Klosters Ejendomsforhold.

Man kunde nu tilsidst spørge om, hvad Grunden var til, at Klostrene fik en saa begunstiget Stilling, og hvad de ydede til Gengæld. For Stormændenes Vedkommende er det jo klart, at deres Privilegier skyldes Fortjenester af Landets Styrelse og Forsvar; for Gejstligheden kan man ogsaa se en rimelig Grund. Deres Privilegier maa ses som Løn for den Tjeneste de øvede af en helt anden Art, for den aandelige Betjening af hele Folket med Kirkens Gaver. Men nu Klostrene? Ja, nogle af dem deltog vel i Kirkens almindelige Arbejde, men de fleste af de ældre Klostre havde dog ikke deres Interesse der; de levede ret afsondret fra deres Omgivelser. Set med Eftertidens Øjne vil det

¹ Cf. Niels til Odense, Erik Emune til Ringsted og Erik Lam til Næstved.

vel ikke være vanskeligt at faa Øje paa disse Klostres Fortjenester af Landet, navnlig paa Landbrugets, Studiernes og Arkitekturens Omraade, men de kan dog ikke være Grunden til, at Kongerne i videste Udstrækning begunstigede disse Stiftelser; for den Side af Sagen er det kun Eftertiden, der har Øjnene aabne. Hvis man derimod vil forstaa, hvorfor Samtiden ønskede at fremme Munkevæsenet, maa man ikke glemme de mindre haandgribelige Værdier; man maa ikke opløse alt i Økonomi og »Wirtschaft«. I Middelalderens Kirke (og man kunde vel lige saa godt sige: i Middelalderens Samfund) er Munkelivet ikke noget accidentielt, noget man lige saa godt kunde være foruden; det har sin Plads lige i Centrum — som forøvrigt endnu den Dag i Dag i den katolske Kirke. Den højeste Virkeliggørelse af Kristendommens Krav var for Middelalderen et Liv i absolut Forsagelse, i Opgivelse af al Egenvilje og al Ejendom, et Liv hengivet til Kontemplationen, som er Tilværelsens højeste Maal. Dette Liv kunde ikke — i Middelalderen saa lidt som nu — virkeliggøres andre Steder end i Klosteret. Derfor var Klosterlivet »Kronen paa Værket«, den egentlige Virkeliggørelse af den himmelske iustitia, det højere Liv, som — fristes man til at sige — var hele det kirkelige Apparats dybeste raison d'être. Derfor maa Klosterbevægelsen i Middelalderen heller ikke betragtes som et Fænomen for sig, der har sin egen Udvikling, vel indenfor Kirken, men dog som noget selvstændigt og noget, som i og for sig ikke var nødvendigt for Kirkens Eksistens; den maa ikke betragtes som man f. Eks. indenfor de protestantiske Kirkers Historie vilde opfatte Ungdomsbevægelsen. Klosteret har sin Plads lige i Centrum i den Forstand, at Kirken med Nødvendighed maa føre til Klosteret og paa den anden Side selv i videste Udstrækning drager sin Næring derfra. Der er hele Middelalderen igennem en nær Vekselvirkning mellem de to: en levende Kirke skaber en stærk Klosterbevægelse og omvendt: hvis Klostrene degenererer, degenererer ogsaa det kirkelige Liv. Er man Kirkens Værner, er man derfor, som Valdemar skriver til Esrom (se ovf. p. 576), først og fremmest Munkenes Værner. For Middelaldermennesket var der ingen Tvivl om, at det højeste

Liv var Kontemplationens; det fulgte med Nødvendighed af hele Tidens Verdensopfattelse; og viede man sig ikke selv til dette, kunde man i hvert Fald under Anerkendelse af egen Ringhed søge efter bedste Evne at støtte dem, der levede det højere Liv. Og — det skal ikke skjules — heraf ventede man sig ogsaa selv Fordel; thi Munkenes Bøn formaaede mere end andres og deres Forbøn var en Magt, man regnede med: »in communi vita religiose vivunt et pro nostra salute et regni stabilitate deum orant«, siger Valdemar¹.

¹ Cod. Esrom. Nr. 87.

Skandinavismens Kulmination.

Ministeriet Halls Planer om en nordisk Union
forud for Udstedelsen af Martskundgørelsen 1863.

AF

AAGE FRIIS

Endnu er den politiske Skandinavismes Historie ikke fyldestgørende udforsket; enkelte vigtige Episoder ligger vel klart, men væsentlige Punkter er uoplyste, og en sammenhængende Fremstilling savnes. Ved sin Doktorafhandling »Die Stellung Norwegens und Schwedens im Deutsch-Dänischen Konflikt zumal während der Jahre 1863 und 1864« ydede Halvdan Koht i 1908 et vigtigt Bidrag til Forstaaelsen af den politiske Skandinavisme i hine Kriseaar, da dens Muligheder blev sat paa den afgørende Prøve. Da Koht skrev sin Bog, var N. Neergaards »Under Juni-grundloven« kun ført frem til Foraaret 1863, men hverken Afslutningen af dette grundlæggende Værk eller Fremkomsten af senere Oplysninger har ladet Kohts Arbejde miste sin Værdi, selv om Synspunkterne for vor Opfattelse af den politiske Skandinavisme vel i visse Maader har kunnet ændres og Fremkomsten af et nyt Kildemateriale byder Mulighed for en dybere Indtrængen i dens forskellige Faser.

Det centrale Spørgsmaal i Kohts Afhandling, Sammenhængen mellem den svensk-norske Regerings Stilling til en nordisk Alliance og dennes endelige Stranding, maa nu atter drøftes, da vi har faaet Kendskab til den Beretning, som Henning Hamilton samtidig med eller straks efter nedskrev om sin Virksomhed som

svensk-norsk Gesandt i København, hvor han fra Juli 1861 til Februar 1864 repræsenterede Sveriges og Norges Interesser og hurtigt blev Tillidsmand for Ministeriet Hall. Hamiltons »Anteckningar rörande förhållandet mellan Sverige och Danmark 1863—64«, i April 1936 offentliggjort af Einar Hedin og Aage Friis, sysselsætter sig i det væsentlige kun med, hvad der skete mellem Skodsborgmødet i Juli 1863 og hans Afgang fra Gesandtskabsposten i Februar 1864. Forud for denne Periode laa imidlertid en vigtig Episode, og det er et Hovedpunkt af denne — i visse Henseender den politiske Skandinavismes Kulmination — som i det følgende nærmere skal belyses.

I min Rektortale ved Universitetets Aarsfest 23. November 1933 havde jeg Lejlighed til at omtale en ejendommelig Fase af Ministeriet Halls skandinaviske Politik forud for Efteraarskrisen 1863. Jeg maatte efter min daværende Viden tale om »Monrads og Lehmanns Forslag om en nordisk Union 1863« og under denne Titel blev den korte Sammenfatning uden nærmere Dokumentation trykt i »Politiken«s Kronik for 24. Novbr. 1933. Siden har jeg faaet Adgang til nyt Materiale, der tillader en dybere Indtrængen ogsaa i C. Halls Stilling til Planerne om en nordisk Union paa det Tidspunkt, da det nationalliberale Ministerium tog den følgesvangre Beslutning at udstede den Marts-kundgørelse, der forberedte Novemberforfatningen. Bedre end for to Aar siden kan det nu ses, hvad der ligger bagved de Antydninger, som A. F. Krieger i Februar 1863 nedskrev i sine Dagbøger om et stærkt Initiativ fra Lehmanns Side vedrørende en skandinavisk Forbundsstat, der efter Tilslutning af Monrad foranledigede Skridt af Hall¹.

Her skal undersøges, hvad dette Initiativ gik ud paa. Derimod skal her ikke nærmere behandles, men blot kort antydes, hvilke Konsekvenser »Initiativet« havde som Baggrund for Kong Carl XV's Forslag under Skodsborgmødet i Juli om en nordisk Forsvarsalliance, eller hvad de Erfaringer, Ministeriet Hall havde indhentet ved »Initiativet«, betød for Ministeriets Holdning Aaret igennem og særlig efter Tronskiftet i November. Før disse

¹ Kriegers Dagbøger II, S. 284—85, 298—99.

Spørgsmaal udtømmende kan skildres, maa andre endnu ikke benyttede danske og svenske Kilder fremdrages¹.

Ved Udgangen af Aaret 1862 syntes den langvarige dansk-tyske Konflikt om Hertugdømmernes Stilling at nærme sig en Krise². Danmarks udenrigspolitiske Stilling var blevet overordentlig vanskeliggjort, da den engelske Udenrigsminister John Russell i September 1862 ved sin saakaldte »Gotha Depeche« havde indledet en Aktion for at faa Danmark til paa Helstatsgrundlag at tilvejebringe en saadan Ordning af det danske Monarkis Forfatningsforhold, at de holstenske Stænder og de tyske Magter kunde tilfredsstilles. Ministeriet Hall havde nægtet at tage Hensyn til dette Tryk, men dermed var Danmark paa en højst betænkelig Maade blevet isoleret³. Ved Nytaarstid 1863 havde Danmark faaet alle de neutrale Stormagter imod sig; Ministeriet Hall maatte forudse, at man, efter at have afvist John Russells Forslag, vilde komme til at savne Englands Støtte. Ved Nytaarstid stod den danske Regering overfor de allerstørste Vanskeligheder.

Orla Lehmann sad siden September 1861 i Halls Kabinet som Udtryk for den ejderdanske Folkestemnings stigende Magt; den helt overvejende Del af det danske Folk krævede, at Regeringen nu, da de internationale Forhandlinger ikke førte til noget Resultat, omsider skulde skride til Handling. I Januar 1863 fik denne Stemning Udtryk i en direkte Pression paa Regeringen ved den Adresse til Kongen, der den 20. Januar med alle Stemmer mod to vedtoges i Landstinget. Det krævedes deri, at Ministeriet skulde gøre Alvor af at afvise Tysklands Fordringer og styrke det konstitutionelle Baand mellem Danmark og Slesvig⁴.

Ministeriet Hall, hvis ledende Mænd foruden Premier- og Udenrigsministeren Hall og Orla Lehmann var Ministeren for

¹ Smlg. Historisk Tidsskrift 9. Rk. VI, S. 130—248 og Scandia III 1930, S. 1 ff.

² Neergaard: Under Junigrundloven II, S. 603—16, 644 ff.

³ Neergaard anf. St. II, 549 ff.

⁴ Neergaard anf. St. II, 603 ff.

Kirke- og Undervisningsvæsnet D. G. Monrad og Finansministeren C. E. Fenger, følte, at Stillingen var højst pinagtig, og ansaa den for i Længden at være uholdbar, men de kviede sig ved at tage afgørende Skridt. Regeringen var dog meget stærkt paavirket af den Mistillid til »dens Viljefasthed og Gerningsenergi«, som den lange Nølen havde frembragt selv blandt dens nærmeste Venner og som mundtligt og skriftligt, offentligt og privat daglig fik Udtryk overfor de enkelte Ministre. Da Landstingsadressen trods Halls og Lehmanns Modstand var blevet vedtaget, var Regeringen klar over, at nu maatte man meget snart tage sin Beslutning, om man vilde vige for Udlandets Pression eller skride til afgørende Handling i den Retning, Folkestemningen krævede.

I de første Maaneder af det nye Aar fæstnede den Overbevisning sig indenfor Regeringen, at hvor uvillig stemt end de neutrale Stormagter var mod en beslutsom ejderdansk Politik, saa var den storpolitiske Situation dog mere gunstig end nogensinde for afgørende Skridt til Slesvigs Tilknytning til Danmark. Det skulde siden vise sig, at denne Opfattelse var skæbnesvangert urigtig, men den dannede Baggrunden for Udstedelsen af Kundgørelsen af 30. Marts 1863 om Holstens definitive Udskillelse, hvis Konsekvens blev Indførelse af den dansk-slesvigske Fællesforfatning, Novemberforfatningen.

Ved Nytaarstid 1863 var der stærk Bevægelse i København. Der var ikke Enighed indenfor Regeringen, og i Tilknytning til Debatten om Landstingsadressen fremkom der fra nationalliberal Side stærke Angreb paa Ministeriet Hall og særlig paa Orla Lehmann, fordi han havde svigtet sin Fortid og ikke var tilstrækkelig ren ejderdansk. Man forudsaa en Ministerkrise, men ingen vidste, om det bar hen mod et Systemskifte med en ny Regering, maaske med Bluhme eller den stadig bag Kulisserne aktive Baron Blixen-Finecke som Førsteminister, hvorefter der skulde gøres et nyt Forsøg paa en Helstatsordning, eller om det hele, maaske efter en delvis Ændring af Ministeriet Hall, vilde ende med et kraftigt Skridt i ejderdansk Retning. Det sidste blev det endelige Resultat af Overvejelserne, efter hvad P. Vedel, der fulgte Forhandlingerne paa nærmeste Hold, vidste at berette

under overordentlig stor Tvivlraadighed og tilsidst ved en pludselig Ombestemmelse af Hall, der egentlig var kommet til det Resultat, at man burde lade Sagen drive videre uden noget afgørende Skridt¹. Der kom imidlertid ingen Ændring af Ministeriets Sammensætning, og trods de fortsatte Rygter om, at et helt eller delvist Ministerskifte vilde ledsage Udstedelsen af Martskundgørelsen, skete noget saadant ikke i den følgende Tid. Bortset fra at Krigsminister H. N. Thestrup i August 1863, da han ikke kunde faa gennemført en Omorganisation af Hæren, som Finansminister Fenger af finansielle Grunde modsatte sig, gik af og afløstes af C. C. Lundbye², forblev Regeringen uforandret til Udgangen af Aaret.

Det svirrede i hele Vinterens Løb med Rygter, og de fremmede Gesandter iagttog med spændt Opmærksomhed Udviklingen i Danmark, der var et ikke uvæsentligt Element i den stærke europæiske Gæring. Saavidt os bekendt fik kun en af de fremmede Ministre, nemlig den svensk-norske Sendemand, Grev Henning Hamilton, Kundskab om, i hvilken Grad Planer om en vidtgaende skandinavisk Politik i disse betydningsfulde Vintermaaneder sysselsatte de ledende Medlemmer af Ministeriet Hall.

Planerne om en Forsvarsalliance mellem Danmark og Sverige-Norge til Sikring af Nordens Sydgrænse mod et eventuelt tysk Angreb paa Slesvig under den politiske Krise i 1863—64 har med fuld Ret indtaget en væsentlig Plads i Skildringen af hine Aars Historie. Disse Allianceforhandlinger, der efter svensk Initiativ for Alvor førtes fra Juli 1863 og først ved Udgangen af Aaret maatte anses for strandede, betød overordentlig meget for de Beslutninger, som Ministeriet Hall tog om sin Politik overfor de tyske Stormagter, en Politik, som Ministeriet Monrad paa ikke mindre skæbnesvanger Maade fort-

¹ P. Vedels egenhændige, adskilligt senere paa Grundlag af tidligere, nu delvis ikke bevarede Optegnelser nedskrevne Beretning om Danmarks Udenrigspolitik 1858—64 (Familiebesiddelse). Oplysningen om Halls nedenfor omtalte Meddelelse er givet af Vedel i Note til Fremstillingen. Det er hidtil ikke lykkedes at finde Vedels oprindelige Nedskrift af Halls Referat.

² Se bl. a. Neergaard II, 711.

satte. Derimod har man indtil den allersidste Tid ikke været opmærksom¹ paa de storpolitiske skandinaviske Unionsplaner, der langt udover Rammerne for en defensiv Alliance ad hoc søgtes virkeliggjort, før Allianceplanerne ved svensk Initiativ om end efter lang forudgaaende Forberedelse fra dansk Side skød frem. Naar man har ment, at Tanken om ad revolutionær Vej at tilvejebringe en dynastisk skandinavisk Union med Benyttelse af Situationen umiddelbart efter det danske Tronskifte i 1863 var fremme hos Hall², har en saadan Miskendelse af Situationen bortset fra alle andre Omstændigheder kun kunnet opstaa, fordi man ikke har vidst, at slige skandinaviske Unionsplaners Mulighed allerede var prøvet med negativt Resultat paa det naturlige Tidspunkt, da Ministeriet Hall var klar over, at den rimeligvis uundgaaelige Krise i den dansk-tyske Strid var ved at indtræde. — —

Som ofte i et Kabinet var der i Ministeriet Hall et Slags Udvalg, der ikke havde nogen formel Berettigelse, men »en faktisk Bestaaen«, som forberedte de vigtigste Sagers Behandling³. I dette, som Orla Lehmann kaldte »engere Udskud«, mødtes Hall, Monrad, Fenger og Lehmann, og da de andre fire Ministre, der ikke deltog, var Justitsminister Casse, Krigsminister Thestrup og Marineminister Steen Andersen Bille samt Ministeren for Slesvig, Frederik Herman Wolfhagen, vil det uden videre erkendes, at »Udskudet« repræsenterede Kabinettets væsentligste politiske Kraft og Indflydelse.

I dette »engere Udskud« var det, at de vidtgaende skandinaviske Unionsplaner først fremsattes. Dette ved vi fra en Beretning, som den i alle slige vigtige Spørgsmaal indviede Direktør i Udenrigsministeriet, P. Vedel nedskrev, »som ordret Gengivelse af en ham af Hall straks efter given Meddelelse«.

Det var iflg. Vedels Beretning i første Halvdel af Februar

¹ Sml. dog Hother Plougs Bemærkning i Tilskueren 1901, S. 458—59 og Hallendorff i Sveriges historia till våra dagar XII (1923), S. 322—23.

² Scandia I, 175 f. og III, 46 f. Historisk Tidsskrift 9. Rk. VI, 90 ff.

³ P. Vedels utrykte Fremstilling af Danmarks Udenrigspolitik 1858—1864.

1863, at »vigtige Forberedelser i skandinavisk Retning« begyndte ved, at Lehmann »provocerede en Forhandling i Ministeriet mellem ham, Hall, Fenger og Monrad«, altsaa netop i det »engere Udskud«. De andre Ministres Deltagelse i eller Viden om, hvad der foregik, spores intetsteds, men om de blev holdt helt udenfor denne Side af de skandinaviske Drøftelser eller ej, lader sig med vor nuværende Viden vistnok ikke dokumentere¹.

Orla Lehmann aabnede Forhandlingen med at vise, at man nu stod paa et Punkt, »hvor man maatte vælge mellem et decideret Skridt mod Nord eller en Tilbagesynken i Tysklands Arme«. Det var nu klart, hævdede han, at et offensivt-defensivt Forbund med Sverige ikke uden videre kunde naas; der maatte mere til end et Løfte fra dansk Side om en Hjælp, for hvilken Sverige maaske længe ingen Brug vilde have, da Rusland ikke mere var truende, for at faa Sverige til straks at yde os sin Hjælp i en saa farlig Konflikt som den med Tyskland. Men hvad kunde vi da byde? En dynastisk Forbindelse? Den vilde næppe hjælpe, hvis Danmark skulde indtage samme statsretlige Stilling, som Norge havde, thi deri vilde Sverige ingen Fordel se for sig. Man maatte altsaa gaa videre, til en virkelig Føderation, og ikke blot en personel Union, altsaa en Forfatning, med en Repræsentation efter Folketallet for de tre Riger, som skulde have Kompetencen for de fælles Anliggender, der, om de end i Begyndelsen maatte være temmelig indskrænkede, dog i alt Fald straks maatte omfatte hele Krigsvæsenet. Derhos kunde dog ogsaa en dynastisk Forbindelse forberedes, navnlig ved et Arvefordrag, og Prins Frederiks Formæling med Prinsesse Lovisa, Carl XV.s eneste Barn.

Lehmann sluttede med at foreslaa, at Hall straks skulde begynde med en konfidentiel Henvendelse til Hamilton.

Vedel fortæller efter Hall, at »man blev noget overrasket ved dette stærke Initiativ. Monrad sluttede sig dog meget ivrigt dertil, medens Fenger var aldeles forskrækket.« »Hall sagde, at det lød meget smukt, men hvor vare Elementerne til alt dette? Vilde Sverige og vilde Norge? Talte han om slige Ting til Hamil-

¹ Casses, Thestrups, Billes og Wolfhagens Papirer er ikke bevarede.

ton, vilde en konfidentiel Beretning derom til Kong Carl formodentlig snart finde sin Vej til Blixen og derfra til vor Konge, og saa stod H[all] noget nær som en Landsforræder; talte han derimod først til Kongen, før han henvendte sig til Hamilton, saa var Hemmeligheden snart ude. Skulde noget saadant ske, saa behøvedes to Ting: 1) Prinsesse Louise (Prins Christians Hustru) maatte »drive Familieforbindelsen« og 2) Blixen maatte ind i Ministeriet, dels fordi »der var meget, som skulde drives personligt med Kongerne, som Hall hverken kunde eller vilde, dels for at sikre Bondevennerne«; med disse havde Blixen nær Forbindelse og Indflydelse paa dem. »Monrad fandt, at man jo godt kunde tage Blixen ind som Konseilspræsident«, men herpaa vilde Hall imidlertid ikke inlade sig. »Fenger troede ikke paa, at et slet og upaalideligt Middel nogensinde kunde gavne nogen Sag.«

Af Halls Beretning til Vedel faar man ikke Indtryk af, at Lehmann eller Monrad, før de rejste Drøftelsen i det »engere Udskud«, havde været i Bevægelse overfor Hamilton, men dette var imidlertid Tilfældet. Bemærkninger af Krieger i hans Dagbøger¹ kunde tyde paa, at Hall før den 13. Februar overhovedet ikke af Monrad eller Lehmann havde faaet noget at høre om, at de havde henvendt sig til Hamilton, og ikke havde villet tro paa et saadant Skridt fra Lehmanns Side, da det forud for den nævnte Dag var blevet sagt ham. Dog havde der i Løbet af Januar Maaned, medens alvorlige Overvejelser om den hele Stilling fandt Sted i Ministeriet, af Monrad og Lehmann været foretaget dristige Sonderinger af den svenske Minister. Vi ved det fra Hamiltons fortrolige Indberetninger til Manderström, der supplerer den officielle, for Størstedelen tidligere kendte Korrespondance.

Forøvrigt synes Lehmann, som det ogsaa stemte med hans Temperament, ikke at have holdt sine Tanker og Planer for sig selv; han kunde ikke tie med sine skandinaviske Planer, skrev Krieger et Par Maaneder senere². Landstingets Formand,

¹ II, 284—85.

² Kriegers Dagbøger II, 298. Chr. Degn: Orla Lehmann und der nationale Gedanke (1936), S. 196 f. har ikke kendt mit Skrift fra 1933.

M. P. Bruun, optegnede i sine Dagbøger¹, at Lehmann den 16. Januar i Rigsraadets Formandsværelse i en længere Samtale havde drøftet den alvorlige udenrigspolitiske Stilling med ham og ogsaa Muligheden for en skandinavisk Union. Lehmann antog, »at Sverige ikke vilde tage mod en Union som den med Norge, men kun slutte sig til os, naar der i Stedet for Rigsraadet traadte en fælles Repræsentation i Stockholm; den dynastiske Forening maatte tilvejebringes ved et Familiearrangement i Dynastierne«. I sine Dagbøger skrev Krieger den 2. April, da Sagen var videre fremskreden, at de skandinaviske unionelle Planer var Sværmerier, der virkede »som en Opiumsrus paa Lehmann. Alt andet lader ham ligegyldig og sløv«².

Forlængst havde Henning Hamilton naturligvis drøftet skandinaviske Problemer med de danske Politikere, med hvem han, straks da han i Somren 1861 kom til København, var traadt i venskabelig Forbindelse³. Alle vidste, at han, da han i November 1860 var udtraadt af Carl XV.s første Ministerium, var designeret til de forenede Rigers Gesandt i København; hans intime Forhold til Carl XV, hans charmerende personlige Egen-skaber gjorde det til en Selvfølge, at han straks blev persona gratissima i København. De nationalliberale Koryfæer omsværmede ham, gav ham deres Fortrolighed og søgte hans. Det forblev ikke skjult, at Hamilton principielt indtog en sympatisk Holdning overfor Skandinavismen, saaledes som dette ogsaa spores i hans intime Korrespondance trods den kritiske Indstilling, der dér naturligvis fremtræder mere uforbeholdent, end han gav Udtryk for i Samtale med de ivrige danske Skandinaver. Hamilton »troede paa Skandinavismens Fremtid« og vilde med denne Tro træde i dens Tjeneste, »om den af Omstændighederne var gjort til en Øjeblikkets Nødvendighed«, skrev han den 17. Novbr. 1862 til Manderström⁴, men samtidig betonedede han allerede den-

¹ M. P. Bruuns Dagbøger, Universitetsbiblioteket.

² Kriegers Dagbøger II, 299.

³ Sml. Neergaard anf. St. II, 680 ff.

⁴ Korrespondancen mellem Hamilton og Manderström findes i Universitets-Biblioteket, Uppsala.

gang, at »ingenting skulde kunne formaa ham til gennem forsætlige og ulovlige Midler at bidrage til Fremkaldelse af en umoden Bevægelse«. Ordene tyder paa, at de ivrige Skandinavers vidtgaende og ofte ganske fantastiske Ideer var ham vel bekendte, maaske var blevet fremført for ham personlig. Han vilde ikke følge nogen anden Politik i Forholdet til Danmark end den, som Sveriges Regering hidtil havde indtaget, skrev han til sin Chef.

Hamiltons almindelige skandinaviske Sympati havde dog vel nok ved mange Lejligheder præget hans Udtalelser saaledes, at de, selv naar de holdtes i ren Almindelighed eller endog var stærkt reserverede, kunde give de Nationalliberale Indtryk af en mere vidtgaende Tilslutning til deres Synspunkter end Ordene i og for sig berettigede til. Han var visselig høflig og imødekommende; de veltalende nationalliberale Herrer kan ofte have været mere optagne af deres egen Argumentation end betænkt paa kritisk at vurdere, hvor meget der turde lægges ind i Hamiltons elskværdige Bemærkninger. Saalænge det ikke drejede sig om positive konkrete Forslag, der krævede præcise Svar, kunde sligt ikke gøre større Skade. Men hvor godt Hamilton end befandt sig som højst velset Gæst i de nationalliberale Kredse, kunde den uforbeholdne Fortrolighed, der vistest ham, ikke mindst af de nationalliberale Ministre, dog volde ham adskillig Besvær. Med Manderström vedligeholdte han ved Siden af den officielle Korrespondance, der var beregnet paa at forelægges Kong Carl XV og Ministeriet de Geers andre Medlemmer, en privat Brevveksling, der efter som Tiden gik blev mere indgaaende og tilidsfuld. I Anledning af en Samtale med Hall skrev han den 14. Maj 1862 til sin Chef, at de danske Ministre var »saadanne Kunstmalere, at man nu og da maatte holde dem noget paa Afstand«. Et Besøg af Kong Carl hos Frederik VII forestod da i Løbet af Sommeren og efter en Samtale med Undervisningsministeren D. G. Monrad frygtede Hamilton, at denne, som han betegnede som »den slugaste« af de danske Ministre, gik svanger med Planer om »att innästla sig« med den svenske Konge, naar han kom til København¹. Monrad havde nøje udspurgt ham om

¹ Brev til Manderström 18. Maj 1862.

Kongens Ankomst, og han havde derefter begyndt en Samtale om Skandinavismen med at ytre: »Min Mening om Skandinavismen er, at man for denne bør gøre saa meget men tale derom saa lidet som muligt«. Hertil havde Hamilton blot svaret, at de i saadant Tilfælde naturligvis gjorde klogest i ikke videre at fortsætte med dette Samtaleemne! Til dette Referat havde Manderström i et Brev den 18. Maj 1862 bemærket, at det var en bekendt og velbevidnet Sag, at Monrad var »en ful Fisk«, og at han frygtede, at han nok vilde lokke mere ud af Kong Carl, end denne burde sige. Manderström havde mere end en Gang forestillet Kongen, »hvor liden Tillid Bispen fortjente«, men han var bange for »öfversvället av öppenhjärtighet«. Allerede paa dette Tidspunkt, i Foraaret 1862, var saaledes baade Hamilton og Manderström paa deres Post overfor de nationalliberale Tilnærmelser i det skandinaviske Spørgsmaal. Eftersom den ydrepolitiske som den indrepolitiske Krise i Danmark blev mere og mere akut, forøgedes deres Betænkeligheder. Spørgsmaalet om en Militæralliance til Støtte for Danmark var i denne Tid stadig under Drøftelse ogsaa mellem Hall og Gesandten, men intet laa fast.

Kong Frederik VII var henimod Aarsskiftet flyttet til Fredensborg, og Nytaarsdag 1863 holdtes den sædvanlige store Kur derude med Taffel Kl. 4, hvori Ministrene og Corps diplomatique tog Del. Ved denne Lejlighed indledede Monrad med Hamilton en alvorlig Samtale om den politiske Stilling. Han havde sagt til Hall og gentog nu overfor den svenske Gesandt, »at Danmark inden to Maaneder maatte have et Forbund med Sverige og siden forsvare sig til det yderste. Eller ogsaa maatte man opgive enhver Tanke paa en skandinavisk Politik og Selvstændighed samt uden Strid slutte sig til Tyskland og underkaste sig dets Fordringer«. Den følgende Dag fortalte Hamilton Manderström om Samtalen¹ og om de stadig verserende Rygter om Ministerskifte; Bluhme og andre Helstatsmænd sagdes at skulle afløse Ministeriet Hall, men sligt stod efter Hamiltons Mening dog næppe lige for Døren.

Samme Dag, Fredag den 2. Januar, fik Hamilton Besøg af

¹ Brev af 2. Jan. 1863.

Orla Lehmann, der vilde fortsætte en Drøftelse om et nordisk Forsvarsforbund, som var paabegyndt under en Samtale, som Lehmanns Svigerfader, den gamle Grosserer Hans Puggaard, den 11. December havde haft med den svenske Gesandt, der var jævnlig Gæst i det rige Puggaardske Hjem, hvor den national-liberale Elite inviteredes sammen med de mod Danmark særlig velstemte udenlandske Gesandter¹. Puggaard havde ladet en lang Redegørelse for sine skandinaviske Sympatier udmunde i et Forslag om Forsvarsforbund, og Hamilton havde maattet »tærse dette Spørgsmaal med ham en Timestid« for at fremstille alle de Omstændigheder, der maatte tages i Betragtning, før Sverige-Norge kunde gaa ind paa et saadant Forbund, bl. a. Umuligheden for Sverige i at paatage sig at forsvare den danske Politik i Spørgsmaalet om Hertugdømmerne, da Maalet for denne endnu ingenlunde var tydeligt angivet. Hamilton havde dog ikke faaet det Indtryk, at den 74aarige Herre havde taget imod Raison. De var skiltes som gode Venner, men Hamilton formodede, at Puggaard havde ment, at han »som Politiker var noget indskrænket«. Nu kom Lehmann for at diskutere Regeringens Politik og i Særdeleshed det Spørgsmaal, med hvor stor Uforbeholdenhed og Klarhed Ministeriet Hall burde tilstræbe Slesvigs fulde Tilknytning til Kongeriget. Paany blev Tanken om et nordisk Angrebs- og Forsvarsforbund fremsat, og overfor Lehmann udviklede Hamilton som ofte før sit Syn paa den danske Politik i Overensstemmelse med de Instrukser, han havde fra sin Regering, og som han officielt til Stadighed havde at fremlægge for Hall i dennes Egenskab af Konseilspræsident og Udenrigsminister.

Monrad for sin Del vilde imidlertid ikke lade det bero ved Samtalen paa Fredensborg. Fredag den 9. Januar skrev han til Hamilton², at han gerne vilde fortsætte næstkommende Søndag. »Sagen har gjort et Skridt fremad, men jeg tør ikke gaae videre, førend jeg kan gjøre Regning paa Deres personlige Understøttelse som Menneske«, skrev Monrad, der undertegnede sig som

¹ Apostille til Brev fra Hamilton til Manderström 12. Dec. 1862.

² Hamiltons Brev utg. af Carlquist II, S. 91.

Hamiltons »hengivne og tillidsfulde«, og i en Efterskrift bemærkede, at »Omstændighederne retfærdiggjorde en Tillidsfuldhed, som han ellers for eget Vedkommende vilde benævne anderledes«.

Hamilton meddelte Monrad, at han vilde være hjemme om Søndagen den 11. Januar, og samtidig skrev han til Manderström om Monrads forestaaende Besøg og om den Anledning, Besøget efter hans Formodning havde. Ordlyden af dette Brev af 10. Januar kendes ikke, men det fremkaldte umiddelbart »megen Bekymring« hos Manderström, hvem det bragte til at tro, at den længe forudsete Krise i Danmark nu nærmede sig, og at Sverige vilde faa en haard Nød at knække¹.

Om Søndagen kom Monrad til en tre Timer lang Samtale. Den følgende Dag gav Hamilton Beretning i Privatbrev til Manderström; det var ham umuligt at gøre fuldstændig Rede for alt, hvad der var bleven sagt, men han mente, at intet Hovedpunkt var gaaet tabt.

Monrad begyndte med at tage Løfte om, at Samtalen maatte anses for fortrolig, og oplæste derefter et Udkast til en skandinavisk føderativ Stat med Hovedgrundlag i fælles Civilliste, Diplomati, Hær, Flaade, Told, Post- og Telegrafvæsen samt en fælles Repræsentation paa to Kamre, det ene valgt efter Folkemængde, det andet med lige mange Repræsentanter for hvert Rige. Repræsentationen skulde afgøre Fællesspørgsmaal og bevilge Penge til Fællesudgifterne. Pengene skulde først og fremmest tages af Fællesindtægterne, Told m. m. Hvis det ikke var tilstrækkeligt, skulde Resten fordeles efter Folkemængden og hvert enkelt Lands Repræsentation bevilge de dertil nødvendige Midler.

Hamilton hørte Monrad til Ende uden Afbrydelse, men spurgte saa, hvad Meningen egentlig var med denne Opsats, hvorefter Monrad gav en Fremstilling af den politiske Situation og Udseendet til at komme ud af den. Der fandtes kun tre Udveje: 1) en absolutistisk Helstat med absolut Magt for Kongen i Fællesanliggenderne; 2) en Krig med usikker Udgang og uvisse Følger; 3) en føderativ skandinavisk Stat, til hvis Dannelse Preussens

¹ Manderström til Hamilton 16. Jan. 1863.

Hjælp skulde vindes, saaledes at Danmark afstod Holsten imod Ret til at inkorporere Slesvig. Han for sin Del foretrak den sidste Udvej og var, efter de Drøftelser han havde ført med flere indflydelsesrige Personer, forvisset om, at hvis Sverige var villig til at indgaa i en saadan Forening, kunde han i Løbet af to Maa-neder med dette Formaal fremskaffe en til Enstemmighed græn-sende Opinionsytring.

Ogsaa nu afbrød Hamilton ikke Monrad, men sagde, da han var færdig, at, hvilke Ønsker der end kunde findes i Sverige om en nærmere Forbindelse mellem de skandinaviske Riger, og herom kunde han kun være berettiget til at udtale sin højst private Mening, syntes Forslaget at møde een uoverstigelig Hindring, nemlig den Tronfølgeordning, som var skabt ved London-traktaten 1852 og ved Tronfølgeoven af 1853. Han var fuldt forvisset om, at den svensk-norske Regering hverken hemmeligt eller aabenbart vilde virke for et Maal, som vilde rokke denne Ordning. For sin private Del, sagde Hamilton, ansaa han det ikke for at være ubekendt, at hele hans offentlige Virksomhed havde staaet i Kongemagtens og den lovlige Ordens Tjeneste, og at det saaledes i det mindste for ham var umuligt at foretage noget, som stred derimod.

Naturligvis, tilføjede Hamilton, kunde man tænke sig, at der indtraadte en saadan Tilstand i Danmark, at Sverige i den lovlige Ordens og i sin egen Interesse maatte blande sig i Danmarks indre Anliggender, og hvilke Følger dette kunde faa, var svært at forudse, men en saadan Tilstand var i det mindste ikke nu for Haanden, og det syntes at være den danske Regerings Pligt at forebygge et saadant Udbrud, hvis det imod Formodning skulde kunne behøves.

Monrad gik derefter ind paa en vidtløftig Forklaring om Tronfølgeren, Prins Christians, Stilling: Han var født tysk og kunde ikke blive andet end tysk; Danmark var et demokratiseret Land, som ikke vilde styres efter tyske Grundsætninger. Prinsen indsaa fuldstændigt dette, og i sin egen og Familiens Interesse burde han tage, hvad der blev budt ham i Erstatning for »en Krone, til hvilken han kun havde Protokolret«. Minimum af

dette Tilbud var hans Families Optagelse som skandinaviske Prinser med Arveret til Kronen efter det nuværende svenske Dynasti, men i Nødsfald burde han nøjes ogsaa med dette o. s. v., o. s. v.

Efter at Monrad en Tid var gaaet videre i samme Aand, sagde Hamilton, at det efter hans Mening var klogere, at de anvendte deres Tid paa at tale om, hvad der ad Underhandlingsvej nu kunde gøres for at klare de foreliggende vanskelige Spørgsmaal, end at tænke paa at bringe Sagen ind i et Stadium, hvori det alene kunde komme ved store Begivenheder. Efter hans Mening burde den danske Regering benytte sig af John Russells Optræden til igennem ham at faa sine egne Ønsker og Planer frem. Det syntes ham nemlig klart, at Russell vilde have Ende paa den dansk-tyske Tvist, at han vilde være den, som bragte den til Afslutning, at han ikke stædigt holdt paa sine egne Forslag, og at Stemningen i England samt de Angreb i Parlamentet, som Russell maatte vente vilde komme, burde gøre ham tilbøjelig til at lytte til, hvad man fra dansk Side med Rimelighed og Aabenhed fremstillede. Hvis Hamilton var i den danske Regerings Sted, vilde han anse det for sin Pligt at undersøge, hvad der kunde udrettes ad denne Vej, og hvis alle Underhandlinger viste sig umulige, da selv tage Standpunkt paa en Maade, som svarede til Landets Stilling og Bedste og til de gældende Traktater og indgaaede Forpligtelser. Medførte dette en Krig, var det uden Tvivl beklageligt, og Resultatet usikkert, men man var da i alt Fald gaaet en Vej, som fortjente det øvrige Europas Agtelse; Europas Understøttelse kunde vel da i det mindste paaregnes, forsaavidt Europa vilde intervenere for at gøre Ende paa Krigen og ikke tillade Ophævelsen af Danmarks Selvstændighed.

Efter at de en Stund havde talt herom, udbrød Monrad »temligen lifligt«: »Det er nu for sent at tale om alt dette. Enten lægger jeg Armene over Kors, besætter mine ledige Præsteembeder m. m. og lader alt gaa til sin Opløsning, eller ogsaa maa jeg tage et Skridt, som kan redde os. Jeg spørger Dem saaledes, ikke som svensk Minister, men som Svensk og som Menne-

ske: »Hvad vil De gøre for en politisk Forbindelse mellem de tre skandinaviske Riger?« Paa dette Spørgsmaal og under den Forudsætning, at det tolkedes som stillet til ham aldeles privat uden noget Hensyn til hans Stilling som svensk Minister, svarede Hamilton »ganske kort og ærligt: For Danmarks Optagelse i den svensk-norske Union, saaledes som den nu var, vilde han aldeles intet gøre, men vilde tværtimod gøre alt for at hindre det, fordi han mente, at en tredje Stats Tiltrædelse vilde gøre Unionen umulig. For en føderativ Stat vilde han ligeledes under de nuværende Omstændigheder intet gøre, men han vilde i Tilfælde af, at en Omvæltning i Danmark gjorde en saadan til et europæisk Ønske, overveje Muligheden af og Formen for dens Dannelse. For en fuldstændig Sammensmeltning af de tre skandinaviske Riger til ét vilde de nødvendige Vilkaar ikke indtræffe i hans og Monrads Levetid, men havde han levet paa en Tid, da der kunde have været Tale derom, vilde han have anset det for et Maal, som var en Richelieu værdigt«.

Efter denne Udtalelse rejste Monrad sig, og uden at Hamilton fik Indtryk af, hvorledes han optog Svaret, sagde han Farvel og gik.

I Samtalens Løb havde Hamilton iøvrigt sagt til Monrad, at han aldrig burde glemme at tage Norge med i Beregningen; han kendte vel ikke Tænkemaaden dér saa godt som i Sverige, men var overbevist om, at ethvert Forslag, som paa nogen Maade rokkede ved den nuværende Stilling, i Stortinget vilde vække en kraftig Modstand.

Hverken i hvad skriftligt Monrad har efterladt sig, eller andetsteds er nogen Oplysning fundet om hvad hans Indtryk var af Samtalen. I Lehmanns ovenfor (S. 590—91) nævnte Udtalelser til M. P. Bruun sporer man maaske et Nedslag af Monrads Referat.

Hamilton modtog, saa vidt vi kan dømme, Monrads Forslag og Spørgsmaal med en høflig Ro, der vistnok ikke røbede, hvad der kom frem i Gesandtens Breve til Manderström, hvor overrasket og ilde berørt af »Bispens« Henvendelse han i Virkeligheden blev. Et Par Maaneder senere, da han vendte tilbage til det forefaldne, udtalte han, at det, at en dansk Minister overfor

en fremmed Magts Gesandt kom med Forslag, »som man under sædvanlige Forhold vilde betragte som Landsforræderi«, var »noget saa bagvendt, at man ikke ret vidste, hvorledes man skulde tage det«¹.

Han indskrænkede sig til at indberette det forefaldne i sine Privatbreve; i sin officielle Korrespondance berørte han, saavidt det i Øjeblikket kan ses, hverken nu eller siden Monrads Henvendelse. »Imidlertid skal jeg saavidt muligt holde Øjnene aabne og paa den Maade privat meddele Dig, hvad jeg erfarer«, skrev han til sin Chef, idet han udbad sig Bemærkninger og Raad.

Da Manderström den 16. Januar modtog Hamiltons Referat af Samtalen med Monrad, »kendte hans Forundring ingen Grænse«, men Forundring var ikke hans eneste Følelse; han fyldtes med Bekymring og »i endnu højere Grad med hvad Engelskmanden betegner med Ordet disgust«, d. v. s. Afsky. »Är klockan verkligen så mycket slagen?«² Monrads Optræden var for ham en vidtgaende Illustration til Shakespeares Ord »there is something rotten in the state of Denmark«. Han glædede sig over den Klogskab, Forsigtighed og Bestemthed, hvormed Hamilton havde svaret »den lede Frister, thi dette var vel Monrads rette Karakter«, men »Krogen var ogsaa for grov til at selv den, for hvem den vel egentlig var beregnet, skulde bide paa den;« Manderström haabede, at der skulde være tilstrækkelig Moral tilbage hos Kong Carl XV, saa han »vilde væmmes ved Anretningen«.

Denne Grundstemning af Uvilje og Ubehag over den danske Ministers fortrolige Henvendelse til den svenske Regerings officielle Repræsentant holdt sig hos Manderström og præger ogsaa Hamiltons egne Breve. Da Manderström havde sovet et Par Nætter paa Sagen og havde drøftet den med sin Førsteminister, de Geer, der i enhver Henseende gav ham Tilslutning og billigede Hamiltons Holdning, overvejede han, hvilke Motiver og Hensigter der kunde ligge bag Monrads Skridt. Ud fra det Princip at

¹ Brev til Manderström 5. Marts 1863.

² Manderströms Privatbrev til Hamilton 17. Jan. 1863.

forudsætte det bedste, indtil det modsatte var bevist, kunde man tænke sig, at Monrads Mening var fuldt ærlig og at det var hans faste Overbevisning, at »hans Fædreland kun kunde reddes ved et Kejsersnit«. Men Henvendelsen kunde ogsaa blot være et Forsøg paa at føle Hamilton og den svenske Regering paa Pulsen for at bedømme deres Temperatur og indrette sine Planer derefter. Endelig tænkte Manderström sig, at det kunde dreje sig om et lokkende »Irrbild«, som Monrad vilde fremtrylle for et livligt og sangvinsk Sindelag for paa Grundlag af disse Forespejlinger at skaffe sig den saalænge attraaede Alliancetraktat, idet man saa — in petto — forbeholdt sig senere, naar Omstændighederne gav Foranledning, at kunne kaste den over Bord, eller ogsaa, om Nøden skulde tvinge dertil, at kaste sig i Sveriges Arme.

Det sidste Alternativ mente Manderström var mest sandsynligt. Det første, syntes han, var alt for enfoldigt for en Mand som Monrad; denne kunde, selvom han havde den Forestilling, at Preussen for at vinde Holsten vilde eller kunde ofre Kravet om at beskytte den tyske Befolkning i Slesvig, dog ikke tro, at Rusland rolig vilde se paa, at der i Norden dannedes et Forbund, som ubetinget vilde drage Finland med sig. Ogsaa fra engelsk Side kunde man vente Indvendinger, da man der sandsynligvis endnu ikke havde opgivet de traditionelle Forestillinger om Faren ved, at begge Sundets Bredder laa under samme Hersker. Men kunde, fremhævede Manderström videre, en Mand som Monrad nære den Forestilling, at man i Sverige skulde lade sig nøje med en Ordning, som fra første Færd rummede Spirer til Sveriges Underordning under de to andre Stater? Kunde han være uvidende om, hvor lidet populær en saadan Idé vilde være ogsaa i Norge? Kunde han tro, at det nuværende Skandinavien uden overvejende Fordele og uden en mere kompakt Sammensmeltning end den, der skabtes ved en løs Føderation, vilde opgive sin næsten insulære Stilling for at indtage en anden, hvorigennem det stadig vilde inddrages, ikke blot i Stridigheder men ogsaa i Krig? Kunde Monrad tro, at han som Brudegave til Føderationen kunde medbringe hele Danmark og hele Slesvig og sikre deres urokkede og uanfægtede Besiddelse?

Manderström mente, at Monrad næppe kunde gøre sig saadanne Illusioner, og hvad var da hele Forslaget, spurgte han, andet end, at Sverige-Norge gratis skulde danne et Reservekorps ved Danmarks Krig med Tyskland og være den, som skulde »bära tungan och betala fiolerna«, medens de Fordele, som i lykkeligste Tilfælde kunde tilkæmpes, udelukkende skulde komme Danmark til Gode.

Det andet Alternativ, at Monrad blot vilde prøve paa at føle Svenskerne paa Pulsen, vilde være en alt for ringe Pris for et saa højt Spil, »thi et højt Spil er det, at en i Tjeneste værende Minister i den ene Stat vender sig med saadanne Forslag til et andet Lands Minister uden sine Kollegers Viden og med sin lovlige Konges Krone som Indsats«. For ikke at tale om den moralske Side af Sagen, »som daarlig skjules af den apostoliske Præstekjole«, syntes Manderström, at det praktisk set var saa voveligt og hele Foretagendet nærmest vanvittigt, — hvis man da ikke mente, at ethvert paa lovlig Grund hvilende Forsøg paa at redde Statsskibet var umuligt. Forkastelsesdommen over Prins Christian, der a priori erklæredes for umulig til at regere i Danmark, vilde vel næppe blive godkendt af hele det danske Folk eller af en større Majoritet af dette. England, hvis Tronfølger var lige ved at ægte Prins Christians Datter, havde vel ogsaa et Ord at skulle have sagt, selvom fyrstelige Forbindelser ikke nu spillede samme store Rolle som i tidligere Tider.

Manderström nærmede sig til den Opfattelse, at Monrads Bevæggrund maaske var, at han ventede, at Helstatsmændene kunde komme til Magten og »hellere end at vige for dem, vilde spille sin sidste Trumf ud«. Manderström var enig med Monrad i, at et Helstatsforsøg vilde »have en kort og sørgelig Fremtid for sig«, og at en maaske delvis Genindførelse af Absolutismen i visse Dele af det danske Monarkis Styrelse vilde føre til meget alvorlige Forviklinger, men dette var et Stadium, som hele det udviklede dansk-tyske Spørgsmaal vel maatte gennemgaa, inden det kunde bringes til en tilfredsstillende Løsning. Han ansaa det ikke for umuligt, at et saadant sidste Helstatsforsøg kunde lede til Resultat i den Retning, Monrad foreslog, men da havde

Spørgsmaalet gaaet den Gang, det skulde, og Svenskerne stod rene i Stedet for at fremtræde tilsmudsede overfor Europa, som aldrig paa noget Tidspunkt havde set dem i et saadant Skrud. I Forening med en Monrad at konspirere imod den i Danmark lovlige bestaaende Ordning, »dertil har i det mindste jeg«, skrev Manderström til Hamilton, »ingen Kaldelse og kan aldrig lade mig bevæge dertil. At Du skulde være af samme Tankesæt, kunde ikke fejle«.

Den Maade, hvorpaa Hamilton havde optraadt overfor Monrad, svarede, skrev Manderström, fuldkommen til hans egne Synspunkter og Overbevisning; han havde blot udtrykt det bedre og med mere Bestemthed, end Manderström selv vilde have formaaet. Han takkede derfor Hamilton varmt ikke blot i sit eget, men i Fædrelandets Navn. »Anneksionslæren har«, tilføjede han, »vundet en altfor udstrakt Anvendelse i vor Tid; hvorvidt de Lande, til Fordel for hvilke den er anvendt, har vundet derved, det maa endnu bevises, men om deres regerende Fyrste kan man med Grund sige: »Hvad Du vinder, Heltery vinder Du dog ikke derved«. Og har de vunden Magt? Jeg tror, at Victor Emanuel havde mere at sige i Sardinien end han har i Italien. Og Folkene?«

Manderström kom til den Opfattelse, at Hamilton, efter hvad der var foregaaet, ikke vilde faa nye Betroelser i samme Retning; Monrad vilde maaske gennem »sin Stalbroder« Orla Lehmann, hvem Manderström »dog ansaa for at være bedre end Monrad«, bringe Sagen direkte til Kong Carl, af hvem de to Herrer vel ikke ventede samme Indvendinger.

Manderström havde uden videre forelagt Hamiltons fortrolige Brev for Louis de Geer, men var i stor Tvivl om, hvorvidt han skulde omtale Sagen for Carl XV, idet han ligesom Hamilton frygtede Kongens Mangel paa Diskretion og ingenlunde var sikker paa, at den let bevægelige Monark med sine stærke skandinaviske Interesser vilde stille sig saa afvisende som Ministrene. Monrad havde udbedt sig og faaet Hamiltons Løfte om absolut Tavshed, og et Tillidsbrud kunde let komme Monrad dyrt at staa, koste ham hans Embede eller endnu mere. Men afgørende

for de svenske Ministres Beslutning blev dog den Mulighed der var for, at Monrads Forslag kunde blive bragt til Kong Carl gennem de danske Skandinavers yderliggaaende Venner i Kongens Omgangskreds, særlig gennem Ritmester Tornérhjelm, der ofte havde været Mellemand og ogsaa i disse bevægede Uger rejste frem og tilbage over Øresund. Talte man ikke selv med Kongen, risikerede man, at Sagen i Stilhed gik uden om Regeringen, saa den ikke fik noget at vide derom, »før Vognen allerede var gaaet saa dybt fast i Dyndet, at det blev svært om ikke umuligt at trække den op, og dette kunde i alt Fald aldrig lykkes, uden at den, som man af Hjertet ønskede skulde staa ren (nemlig Kong Carl), var saa uhjælpelig kompromitteret, at intet kunde renvaske ham«¹.

Manderström talte derfor den 18. eller 19. Januar med Kongen, og Samtalen forløb bedre end han havde vovet at haabe; han fandt Majestæten »fuldt fornuftig og aaben for alle paa god Trø byggede og fremførte Grunde«. Carl XV bifaldt fuldkommen alt, hvad Hamilton havde sagt og mente, »at ingen Tillid kunde eller burde vises Monrad«². Manderström tog Tavshedsløfte, og Kongen indsaa, hvor nødvendigt det var at tie, da Monrad eventuelt kunde nægte alt, hvad han havde sagt under fire Øjne, og stor Staahej kunde opstaa deraf³.

Manderströms Formodning om, at der næppe vilde blive Grund for Hamilton til at give Udtryk overfor Forslagsstilleren, den Enighed overfor Monrads Forslag, der straks blev fastslaet mellem Hamilton, Manderström, de Geer og Carl XV, viste sig at være rigtig, for saavidt som Monrad ikke gentog sin Henvendelse. Den 18. Januar traf de sammen ved en Middag hos Hans Puggaard⁴, men Monrad gjorde ikke mindste Hentydning til deres foregaaende Samtale. Monrad havde sagt til Hamilton, at han vilde tale med Orla Lehmann om Sagen; Lehmann var syg, men Hamilton fik at vide, at han havde skrevet til sin Sviger-

¹ Manderström til Hamilton 18. Januar 1863.

² Brev fra Manderström til Hamilton 19. Jan. 1863.

³ Manderström til Hamilton 27. Jan. 1863.

⁴ Hamilton til Manderström 19. Jan. og 23. Jan. 1863.

fader, at han maatte sørge for, at der ved Middagen, hvor den svenske Gesandt kom sammen med en Række nationalliberale Koryfæer, ikke holdtes Bordtaler, der kunde tvinge Hamilton til at udtale sig om Skandinavisme eller sætte ham i Forlegenhed. Der skete intet¹.

Som Grundlag for Manderstrøms Overvejelse udarbejdede Hamilton en Promemorie, som med Brev af 21. Januar gik til Stockholm, men først kom derop, da Manderström allerede havde talt med Kongen og konstateret fuldstændig Enighed. Memoiren var beregnet paa at kunne forelægges Carl XV. Hamilton gjorde deri Rede for de danske Partiers Stilling til det dansk-tyske Spørgsmaal og til Skandinavismen. Han fastslog, at den politiske Skandinavisme under de Brydninger, der fandt Sted, ikke havde kunnet blive Fane for et Parti, men derimod et Middel, som det ene eller det andet Parti haabede lejlighedsvis at kunne bruge og som derfor i Almindelighed ikke fremførtes, undtagen der var Fare paa Færde. »De virkelige Skandinaver, som nu er tilbage, er for faatallige eller for lidet virksomme til at danne et Parti, og de ønsker desuden de to skandinaviske Folks Sammensmeltning til et eneste, hvilket ikke indgaar i Planen hos noget af de i det offentlige fremtrædende Partier«, Helstatspartiet, Bondevennerne og »det nationale Parti«, det nationalliberale Centrum. Halls henholdende Politik i det dansk-tyske Spørgsmaal havde, særlig efter Lord Russells Optræden, vist sig ikke at føre til en for Danmark lykkelig Løsning, og den Tillid, han havde nydt indenfor det nationalliberale Parti, var rokket. Ministeriets hovedsagelige Styrke laa nu i dets Modstanderes Uenighed; hverken Helstatsmændene eller Bondevennerne hver for sig var stærke nok til at danne et Ministerium. Et Hovedpunkt ved Sikringen af Ministeriets fortsatte Bestaaen og dets nationale Politik var Bestræbelserne for at sikre Sveriges ubetingede Støtte overfor Tyskland, men dette havde ogsaa ført til, at Halls Modstandere lagde stor Vægt paa at vinde Sverige. Hamilton indberettede forskellige Foreteelser, der viste hvorledes ogsaa Helstatsmændene søgte Tilknytning til ham. »Under denne Uenig-

¹ Puggaards Papirer er næsten alle tilintetgjorte.

hed at iagttage en rolig Holdning, ikke at slaa det mindste af paa en Gang udtalte Meninger, men ej heller opfordre til at forfægte dem under aabenbart ugunstige Omstændigheder er en Opgave, som jeg anstrenger mig for at løse, ihvorvel jeg ofte mistvivler om Muligheden af, at det kan lykkes«, skrev Hamilton. Hvad der efter hans Opfattelse snarest kunde bevirke Ministeriet Halls Fald var, at Monrad gerne vilde bidrage dertil, fordi han haabede at gaa ind i et nyt Ministerium som Konseilspræsident. Men selvom Monrads ubestridelig store Evner og Kraft var tilstrækkelige til at nedbryde det bestaaende Ministerium, mente Hamilton, at disse Egenskaber ikke var tilstrækkelige til at danne noget nyt, der virkelig kunde faa Bestand. Alle havde nu Mistillid til Monrad, ogsaa hans tidligere ivrige Beundrere; med Henblik paa Henvendelsen fra Monrad erklærede Hamilton, at af alle Danmarks offentlige Personligheder, den uberegnelige og i mange Henseender højst problematiske Baron Blixen-Finecke indbefattet, var Monrad den, med hvem man fra svensk Side allermindst burde knytte nogen Forbindelse. »Den Indflydelse, Sverige for sin egen Del behøver i København og kan udøve til Danmarks Fordel, maa bygges paa Agtelse og Tillid til vor Redelighed. Derved vækkes ikke stærke Lidenskaber (lifliga passioner), men der tabes heller ikke nogen Ven«. Hamilton sluttede Memoiren med en Udtalelse om, at han mente endnu en Tid at kunne handle alene ud fra de her udviklede Synspunkter, men hvis Ministeriet Hall skulde falde, vilde han behøve bestemte Forskrifter.

Hamilton sysselsatte sig ligesom Manderström med indgaaende Overvejelser om, hvad den egentlige Hensigt havde været med Monrads Henvendelse og skrev derom i de Breve, der kun var beregnet for Udenrigsministeren¹. Til nogen sikker Opfattelse kom han ikke. At Monrad skulde have vovet et saadant Skridt blot for at føle ham eller Sverige paa Pulsen, ansaa han for aldeles umuligt. Et Ord om denne Samtale af Hamilton sagt til hvemsomhelst, bortset fra Manderström, vilde jo gøre Monrad ulykkelig eller i bedste Tilfælde tvinge ham fra hans Stilling.

¹ Hamilton til Manderström 23. Jan. 1863.

Men, ræsonnerede Hamilton, hvis Monrad havde en saadan Tillid til ham, at han for sin Del vovede at lægge sin Velfærd i hans Hænder, saa kunde han vel heller ikke tro, at Hamilton var saa løs i Munden, at han vilde betro den danske Minister Planer, der, hvis de virkelig eksisterede, naturligvis burdes holdes hemmelige.

Hamilton fandt det muligt, at Monrad ikke troede, at det var muligt at redde Danmarks Selvstændighed og derfor for hvilkenensomhelst Pris vilde aabne Udsigter til en Fremtid, i hvilken Danmarks Stilling ogsaa uden denne fuldkomne Selvstændighed kunde blive »ganske god og straalende«. Det vilde ikke koste Monrad det mindste for et saadant Formaalets Skyld at ofre Prins Christian og hans Familie. Der havde, saavidt Hamilton vidste, tidligere været et særdeles fortroligt Forhold imellem Monrad og Prins Christian og Prinsesse Louise; Monrad havde været inde i alle deres Ønsker, Hensigter og Planer. Hvorvidt Monrad havde misbrugt denne Fortrolighed eller om Prinsen og hans Hustru var vrede paa Monrad, fordi han var gaaet over til det nationale Parti, og de nu frygtede for den Skade, han der kunde gøre paa Grund af den Fortrolighed, de tidligere havde vist ham, vidste Hamilton ikke. Sikkert var det, at ingen af Parterne nu skaanede hinanden. Prinsesse Louise, som ellers var klog og forsigtig, havde i Hamiltons Nærværelse sagt haarde Ord om Monrad. Monrad paa sin Side var ikke mindre forbitret, og skønt Hamilton ikke vilde eller burde sige det som noget vist, saa havde han det Indtryk, at Hævnlyst kunde være en af Monrads Drivfjedre.

Hamilton fandt, at den rimeligste Antagelse var, at Monrads egentlige Hensigt med Henvendelsen var Haabet om en Alliancetraktat, saaledes at mere vidtgaende Planer skulde fremsættes som et Løkkemiddel overfor Sverige, men denne Antagelse var dog ikke tilstrækkelig Forklaring. Hvis Monrad havde haft saa stor en Indflydelse, at man fra svensk Side maatte tro, at han kunde, hvad han vilde, og man desuden havde Vished om, at han vilde, hvad han sagde, kunde hans Optræden vel gøre noget Indtryk, men dette var aldeles ikke Tilfældet. Da Ministeriet Rotwitt-Blixen i Februar 1860 faldt, havde

Monrad forgæves søgt at danne et nyt, men allerede den Gang maatte han nøjes med en mindre fremtrædende Plads i Halls Ministerium, og siden da var Tilliden til ham visselig ikke vokset. Om alt dette vidste Hamilton Besked, og han maatte være fuldkommen taabelig, hvis han kunde opfordre sin Regering til at tage blot det allerubetydeligste Skridt paa Grundlag af de Forespejlinger, som Monrad havde gjort ham, og det selv om disse endog havde været langt mere lokkende. Ja, selvom Monrad havde faaet Hamilton til at gaa i Snaren, kunde han dog næppe tro, at Sveriges Regering vilde være tilstrækkelig letsindig til at følge med.

Men maaske lod Monrads Optræden sig forklare ved flere sammenvirkende Motiver.

For det første maatte Monrad have været overtydet om, at den svenske Regering med Hænder og Fødder efterstræbte en Forening med Danmark og vilde bringe store Ofre for at opnaa dette Maal. Monrad havde i den senere Tid nærmet sig Blixen-Finecke, og Hamilton antog, at det muligvis var denne og »hans Ven«, d. v. s. Tornérhjelm, der havde bestyrket ham i denne Tro. Dernæst kunde det være Monrads Opfattelse, at der forestod en Krig med Tyskland, i hvilken Danmark, om det stod ene, kunde miste ikke blot Holsten og Lauenborg men ogsaa Slesvig, om ikke mere. Hvis det med Sveriges Støtte kunde tilkæmpe sig en lykkeligere Udgang af Striden, kunde Danmark endnu i en Union indtage en indflydelsesrig Stilling. I modsat Tilfælde kunde det maaske hænde, at den Del af Danmark, der blev tilbage, nødvendigvis maatte forenes med Sverige, men en saadan Forening kunde da ske under helt andre Omstændigheder og paa helt andre Vilkaar.

Endelig søgte Hamilton Forklaringen i Monrads personlige Egenskaber. Han var vel saa klog, at han stundom kunde forstille sig, men han havde hæftige Lidenskaber, stor Magtlyst og Ærgerrighed og meget høje Tanker om sine egne Evner. Fremfor alt vilde han triumfere over Prins Christian og over Hall, og han var maaske paa det Punkt, at han hellere bukkede under i en Strid end undlod at forsøge paa at kæmpe. Monrad havde intet Parti, til hvilket han kunde støtte sig imod Hall og Prinsen af

Danmark paa een Gang; selvom han kunde vinde Bondevennerne, var de alt for svage. Derfor maatte et saadant Parti dannes, og dette lod sig ikke gøre paa nogen anden Maade end ved at kalde Skandinavismen til Hjælp og forsøge om de Elementer deraf, som kunde findes i de enkelte Partier, under en øjeblikkelig stor Fare skulde kunne forenes i en fælles Vilje og Handling. —

Da Hamilton den 23. Januar efter Modtagelsen af Manderströms Betragtninger paany gennemtænkte Situationen, kom han til det Resultat, at kun alle de fremhævede Momenter i Forening havde kunnet »vrida hjärnan« paa en iøvrigt saa erfarende Mand som Monrad og formaa ham til at glemme baade det upassende i hans Foretagende og de Vanskeligheder, som nødvendigvis maatte opstaa, selvom han havde fundet villigt Øre hos Hamilton. Da Monrad ved den ovennævnte Middag hos Puggaard den 18. Januar ikke havde gjort den mindste Hentydning til, hvad der var foregaaet dem imellem, kom Hamilton til den Overbevisning, at Samtalen havde aabnet Monrads Øjne og i det mindste i nogen Grad havde forandret hans Planer. »Monrads hele Historie« vilde vel da for Øjeblikket ikke have nogen Virkning, som kunde sætte Sverige i Vanskeligheder, skrev han til Manderström, men det forefaldne beviste, at Udsigterne i Danmark var mørke! Ministeriet Hall kunde kun med Møje kæmpe sig frem, og man maatte, naar Rigsraadet om kort Tid atter traadte sammen, vente Forsøg paa at give Danmarks Politik en ny Retning. I denne Forbindelse nævnede Hamilton, at Tanken paa hele Danmarks Indtræden i det tyske Forbund for at vinde en fuldstændig Helstat med en Repræsentation og en Lov, ikke var ny. Der var efter hans Mening mere end en, som med Glæde vilde se en saadan Tanke iværksat, men han troede paa den anden Side, at det danske Folk ikke godvillig vilde gaa ind derpaa. Hvis Forslaget om noget saadant for Alvor skulde blive rejst, vilde det ikke forundre Hamilton, om Monrad blev Forkæmper derfor! »Yderlighederne er hans Element, og kun de kunne frembyde et tilstrækkeligt Omraade for hans Ærgerrighed«. — —

Med hver Dag blev Stillingen i København vanskeligere. Uenigheden indenfor Ministeriet og alle Politikeres alvorlige Overvejelser om, hvad man skulde gøre, fik Udtryk i Henvendelser til Hamilton fra de mest forskellige Hold. »Her bliver alt mere og mere forrykt, og alle vender sig til mig, som derved trues af den Fare ikke at blive klogere end de andre«, skrev Hamilton den 26. Januar til Manderström. Da havde han den 24. haft en længere Samtale med Prins Christians Fortrolige, Generalmajor Valdemar Tully Oxholm, der mente, at Ministeriet Hall nu maatte gaa af og et nyt Ministerium træde til for at indføre en Helstatsordning¹. Oxholm ønskede Hamiltons Medvirkning ved Tilvejebringelsen af en Overenskomst mellem Helstatsmændene, der ikke havde Majoritet i Rigsraadet, og nogle af de nuværende Ministre, saaledes at disse kunde faa i alt Fald en Del af de Nationalliberale til at anerkende Helstatens Uundgaaelighed. Hamilton afviste Tanken om nogensomhelst Indblanding i disse indre danske Anliggender; den svenske Regering var tilfreds med alt, hvad man maatte gøre, som kunde fremme Danmarks Vel, men den kunde ikke paatage sig noget Ansvar eller nogen Solidaritet med det ene eller det andet Parti.

Fra modsat Side kom Orla Lehmann den 25. Januar paany til Hamilton og nærmede sig i en to Timer lang Samtale Monrad, »men indenfor lovlige og anstændige Grænser«. Han troede for sin Del ikke paa noget Helstatsministerium, men derimod paa en nær forestaaende Brydning med de tyske Magter, som kunde foranledige det danske Monarkis Opløsning i dets enkelte Dele. Derfor vilde han have Besked om, hvorvidt Hamilton ansaa det for umuligt, at Kongehusene indbyrdes kunde ordne Spørgsmaalene saaledes, at Monrads Maal kunde naaes, men uden Vold og med Europas Bifald. Hamilton refererede kort til Manderström, hvad Lehmann havde sagt, og hvad han havde svaret. Hovedsummen af hans Udtalelser til den danske Minister havde været, at man i sin Almindelighed næppe kunde beregne Følgerne af en Omvæltning som den, Lehmann forudsaa, men hans Svar var, som han skrev til den svenske Udenrigsminister, be-

¹ Hamilton til Manderström den 26. Jan. 1863.

stemt af den Opfattelse, at hvis man paa Forhaand bifaldt en vis Udgang af Kaos, kunde dette muligvis betragtes som en Opmuntring til et voldsomt og farligt Skridt; en saadan Opmuntring var han langt fra at ville give. Men han havde ogsaa sagt til Lehmann, at det paa den anden Side var klart, at Sverige alene for sin egen Skyld ikke med Ligegyldighed kunde se paa en saadan Begivenhed; hvis Ulykken skulde indtræffe, maatte Sverige søge at medvirke til en eller anden Løsning, som med Europas Bifald kunde sikre Nordens Selvstændighed. Dog havde han tillige udtrykt sin Forhaabning om, at man dog endnu ikke var kommen saa langt, at en saa væsentlig Omskabning var nødvendig; den almindelige Tankegang var ikke forberedt paa noget saadant, ikke engang i Danmark, endnu mindre i Sverige og allermindst i Norge¹.

Disse Hamiltons Meddelelser gav Manderström det Indtryk, at Ministeriet Hall »var næsten paa sit yderste og i den Situation som sædvanlig vilde benytte Svenskerne til at rage Kastanjerne ud af Ilden for sig«².

Det er efter disse Sonderinger, at Lehmann »i den første Halvdel af Februar« provocerer Forhandlingen i det »engere Udsbud«, at Monrad ivrigt støtter ham, medens Fenger var aldeles forskrækket og at Hall — som det fremgaar af de Udtalelser, han efter Vedels Gengivelse af hans Referat havde fremsat — havde udtrykt store Betæneligheder. Men, som det hedder i Vedels Beretning, Hall »slog dog paa den angivne Streng til Hamilton«, og denne »gik — efter Halls Referat — raskt ind i den samme Tone, saalænge man holdt sig til Almindeligheder, idet han tilføjede, at det var Tanker, som man allerede fra flere Sider havde berørt overfor ham«. I sin Beretning tilføjer Vedel meget fornuftigt: »Det var naturligvis Lehmann, der skulde stille sig frem — i Breschen, som han kalder det«.

Den 11. Februar havde Hall og Hamilton en af deres mange

¹ Hamilton til Manderström 26. Jan. 1863.

² »befunne sig så temligen aux abois; hvarvid den som vanligt vill begagna oss att skrapa kastanjerne ur elden«. Manderström til Hamilton 19. Februar 1863.

indgaaende Drøftelser om den diplomatiske Aktion vedrørende Hertugdømmernes Stilling, de tyske Stormagters og de neutrale Magters Holdning og specielt hvad Sverige-Norge kunde gøre. I denne Samtale foretog Hall antagelig¹ en første Sondering i den Retning, hvortil Lehmann havde opfordret i det »engere Udskud« Møde, men to Dage efter, den 13., gik Hall til Hamilton og da førtes mellem dem en Samtale, af hvilken Hall gav Vedel et Referat, som denne straks nedskrev², medens Hamilton refererede Samtalen i sin franske Rapport til det svenske Udenrigsministerium³.

Hall fremhævede i Følge det af Vedel nedskrevne Referat, at der var to Ting at adskille. Det ene var Maalet og det endelige Resultat, men derfor ogsaa det i Tiden fjernere. Med Hensyn til dette var det nu ikke længere et fantastisk Billede, som Ungdommen forespejlede sig, men det var nu efterhaanden blevet de modne og politisk dannede Folks, ja den nuværende Regerings, navnlig ogsaa Halls personlige Anskuelse, at man maatte naa hen til en Forbindelse af Norden, ikke blot en Personalunion, men i en egentlig forfatningsmæssig Forening, navnlig med fælles Forsvarsvæsen og hvad dermed staar i Forbindelse. Dertil hørte vistnok en Tronenhed, der vel ikke skulde fremkaldes ved nogen voldsom Omstyrtning af bestaaende Rettigheder, men paa mange Maader kunde forberedes og modnes ved den offentlige Mening, og nu endelig opnaas ved Dynastiernes frie og frivillige Overenskomst. Denne vilde visselig forudsætte højhjertet Resignation af Hensyn til det almene bedste, men den syntes at kunne blive lettere derved, at af de to Dynastier det ene havde en ung Prins, Prins Frederik (VIII), det andet en opvoxende Prinsesse (Lovisa).

Heri var Hamilton — stadig efter det Hall-Vedelske Referat — enig og udtalte sin Samstemning med en vis Varme. Han

¹ Hamilton til Manderström 12. Febr. 1863.

² Sml. S. 587, Noten. Det ses ikke af Hamiltons private Breve, naar Samtalen har fundet Sted, derimod siges den forinden at skulle finde Sted »Fredag« : den 13. Februar.

³ Nr. 22 af 14. Februar 1863 (R. A. Stockholm).

havde, sagde han, set, hvor hurtigt en blomstrende Æt kunde nærme sig Opløsningen. I Carl Johans Dage syntes Kongen, en Kronprins og fire kraftfulde Prinser at sikre Sverige en frodig Kongestamme, og nu beroede Dynastiet paa Oscars svage Børn. Han havde derfor af al Kraft stræbt at nærme Prins Christian og Kong Carl til hinanden.

Hall fortsatte med at sige, at det nu foreliggende og øjeblikkelig praktiske var Spørgsmaalet om en Alliance eller rettere en Erklæring fra Sverige til Europa, at man ansaa det for casus belli, hvis Tyskland vilde angribe Danmark paa Grund af den indre Ordning af Staten vedrørende Danmark og Slesvig. Der var to Indvendinger, der fra svensk Side kunde rejses mod et saadant Skridt. Den første var det ofte sagte, at det vilde være urigtigt, saaledes som Forholdene var, at gøre noget, der kun kunde opfattes af Udlandet som en Ophidselse af begge Partier, en Akt, der gjorde al Overenskomst umulig og let kunde fremkalde en Mistanke om, at Sverige nærrede Hensigter, hvorved Danmark ikke kunde glæde sig.

Overfor denne Bemærkning erkendte Hamilton, at hvad Betydning man end kunde have villet tillægge denne Indvending, saa længe Danmarks Sager stod bedre, var det nu ganske anderledes, efter at Russell havde udtalt sig til vor Skade.

Den anden Indvending, sagde Hall videre, var den, at de svenske Stænder endnu ikke havde faaet tilstrækkelig Interesse for Sagen, og den vilde først komme, naar Sagen nærmede sig mere. Handlede den svenske Regering allerede nu, vilde man maaske sige: Hvorfor ikke vente, indtil Tyskland virkelig angriber Danmark, da vilde Sverige kunne tage sit Parti med langt større Kendskab og Klarhed med Hensyn til Situationen. Men derimod var der meget at sige. Dels kunde det blive Tilfældet, at vi ikke troede os stærke nok til at optage Kampen, naar vi ikke havde Sikkerhed for Sveriges Understøttelse. Meget snart vilde Krisen komme og vi staa lige overfor det Alternativ enten at slutte os igen til Tyskland — og da var vi tabte for Sverige og dette selv med Tiden truet — eller at støtte os til Sverige og føre Nordens Kamp mod Sonden. Hvilken af disse Veje vi valgte,

vilde væsentlig komme til at bero paa, om Sverige i Tide erklærede sig. Dels vilde maaske den hele Kamp endogsaa ganske kunne undgaas, hvis Tyskland og Europa tidsnok saa, at Norden stod som ét, hvorimod det var vist, at Sverige ved at udsætte at træde til før i sidste Øjeblik vilde gøre en alvorlig Kamp uundgaaelig.

Hamilton indrømmede Rigtigheden af disse Betragtninger. Officielt vilde han indskrænke sig til at skrive, at en Krise forestod paa Grund af de holstenske Stænders Optræden, og at han derfor tilraadede en Udtalelse til Vestmagterne og da navnlig til Frankrig, om at Sverige, hvis det skulde komme til et Overgreb over Forbundsgrænsen, vilde have sine egne Interesser at forsvare, og at det forudsaa for det Tilfælde alvorlige og almindelige Konflikter. Resten af sin Samtale med Hall vilde han meddele privat til Manderström.

Dette skete ogsaa i den officielle franske Rapport af 14. Februar, og meget kortfattet, i et Privatbrev den 20. Februar. Begge Steder er Referatet meget afdæmpet i Forhold til Halls Meddelelser. Mest meddeltes i den officielle Depeche, i hvilken Hamilton udtrykkelig fremhævede, at han kun havde kunnet give Hovedtrækkene af den meget lange Samtale. De havde drøftet den fjendtlige Holdning, som de holstenske Stænder i Itzehoe øjensynlig vilde indtage, og som gav Anledning til at frygte, at den danske Regering vilde blive nødt til at gøre Ende paa en Tilstand, som viselig var utaalelig. Hall havde ikke været uden Uro, skrev Hamilton, men var dog tilfreds med, at man var naaet til et Punkt, hvor man ikke vilde kunne blive staaende uden at risikere en Opløsning af hele Monarkiet, idet han haabede, at den store overhængende Fare i det mindste vilde have den Fordel, at Regeringen i den Rigsraadssamling, som meget snart vilde blive sammenkaldt, vilde faa en Støtte, som vilde tillade den at handle med større Fasthed end hidtil. »Vi befinder os« havde Hall efter Hamiltons Referat sagt til Hamilton, »ved en Korsvej. Vi maa vælge mellem Helstaten, d. v. s. Tysklands overvejende Indflydelse, maaske endog en Tilbagevenden til Absolutismen, eller Holstens Adskillelse fra Resten af Monarkiet, d. v. s. Ejderdanskheden og en skandinavisk Politik. Hvad mig

angaar«, havde Hall sagt, »er mit Valg ikke tvivlsomt, men det afhænger af Sverige og af dets Bistand, om jeg kan faa Held med mig. Kærligheden til vor Uafhængighed er uden Tvivl meget stærk hos det store Flertal af Folket, men jeg kan ikke dølge for mig selv, at det Mindretal, som betragter Uafhængigheden under en Fællesforfatning som mulig, ikke mangler visse Fordele, især derved at det byder Landet, i det mindste for nogle Aar, en Fred, som vi alle ønsker, men som kan blive forstyrret, hvis Regeringen følger den eneste Vej, som staar det nuværende Ministerium aaben. Overladt til os selv er vi næsten sikre paa at blive angrebne af Tyskland, kun Udfaldet af Kriggen er da usikkert. Hvis vi derimod kan haabe paa de forenede Rigers Støtte, vil man tøve med at angribe os, og Stormagterne vil have en langt stærkere Interesse i at begrænse en Tvist, som truer med at omfatte hele Norden«.

Hamilton meddelte Manderström, at han havde svaret, at Hall ikke kunde være i Tvivl om, hvor levende og oprigtige Sverige-Norges Sympatier for Danmarks Sag var, men heller ikke om, at hans Regering havde troet ikke blot at handle i de forenede Rigers velforstaaede Interesse men ogsaa i Danmarks ved at bevare en upartisk Stilling, som gav den svenske Regerings moralske Indflydelse mere Vægt og lod den bevare fuldkommen Frihed til at handle efter Eventualiteterne. »Ja«, havde Hall svaret, »det ved jeg og alt det har været meget godt indtil nu, men jeg beder Dem melde Deres Regering, at nu er det Øjeblik kommet, hvor vi nødvendigvis maa tage en afgørende Beslutning og forelægge Rigsraadet i dets nærforestaaende Session de Forslag, der er nødvendige for en ny Organisation af Monarkiet. Ansvarer er tungt, det ved ingen bedre end jeg, men det er nødvendigt«.

Ved Afslutningen af Samtalen havde Hall paa Hamilton gjort Indtryk af at være meget bevæget, og han tvivlede ikke om hans Oprigtighed. Han havde dog mere end en Gang tidligere hørt Hall udtale sig med den samme Energi, og vovede derfor ikke at paastaa, at hans Beslutning ikke skulde kunne undergaa en mere eller mindre væsentlig Modifikation. Utvivl-

somt var, efter Hamiltons Mening, Stillingen kritisk, og man gjorde vel i at være forberedt paa, hvad der kunde komme.

I sit private Brev til Manderström gav Hamilton ikke væsentlige Supplementer til sin officielle Rapport, og uden at kende Halls Referat til Vedel vilde vi af hans Indberetninger ikke faa det Indtryk, at Hall i Samtalen med ham direkte og positivt havde støttet de Planer, om hvis Fremsættelse fra Monrads og Lehmanns Side Hamilton tidligere udførlig havde fortalt Manderström. Gesandten gik ikke videre end til i sit private Brev til sin Chef nogle Dage senere, den 20. Februar, at skrive, at selv om Hall var ulige forsigtigere end Monrad og Lehmann, saa stod han dem »ganska nära«. Iøvrigt holdt Hamilton sig til det, som Hall overfor ham havde betegnet som det nu foreliggende: Ønsket om en Erklæring fra Sverige til Stormagterne.

Da Vedel havde læst det Svar, som Manderström under den 22. Februar gav Hamilton paa hans Rapport, var han ingenlunde tilfreds; han fandt, at Manderström ved sin Rekapitulering af Halls Henvendelse »havde taget al den ejendommelige couleur bort af Samtalen og egentlig indskrænket Halls Henvendelse til en simpel Meddelelse«, og han kom til det Resultat, at »Hamilton ogsaa konfidentielt til Manderström syntes at have gjengivet Halls Ytringer med stor Discretion«. Heller ikke tilfredsstilledes Vedel ved den Form, hvori Hamilton øjensynlig havde indberettet Halls indtrængende Ønske om en kraftig Henvendelse fra Sveriges Side til Stormagterne om den Holdning, de forenede Riger vilde indtage over for den truende Fare fra Tyskland. Ligesaa lidt tilfredsstilledes han af den Skrivelse til Stormagterne, som Manderström snart efter udsendte. Jeg skal dog ikke her gaa nærmere ind paa denne Side af Forhandlingerne, der førte over til det Spørgsmaal om Afslutningen af en nordisk Forsvarsalliance, som i de følgende Maaneder traadte i Forgrunden. Den svenske Regerings Holdning under disse Forhandlinger, der blev saa skæbnsvanger for de danske Beslutninger, vil i en nær Fremtid blive indgaaende behandlet af den svenske Historiker Einar Hedin; jeg holder mig til de danske Unionsplaner.

Det er nu, da vi har Hamiltons Indberetning og Privatbrev for os, klart, at Gesandten i sit Referat til Stockholm af Halls Udtalelser, som jo at dømme efter Vedels Optegnelse var ganske utvetydige, var langt mere tilbageholdende, end han havde været i sine fortrolige Meddelelser til sin Minister om Samtalerne med Monrad og Lehmann. Dette synes noget besynderligt, thi Udenrigsministerens og Ministerchefens Ord maatte dog formentlig fortjene endnu større Paaagtning. Har Hall bundet Hamilton til særlig vidtgaende Diskretion? Det synes ikke rimeligt, da Forudsætningen for, at Hall efter Diskussionen med sine Kolleger gik til Hamilton med Unionsplanen, jo dog var, at Sonderingen skulde føres videre. Eller har Hall været mindre positiv i sine Udtalelser til Hamilton, end han gav Indtryk af over for Vedel? Heller ikke dette synes troligt, naar Hamilton gengav sit Indtryk af Samtalen ved at sige, at Hall stod Monrad og Lehmann nær. Maaske er Grunden til Hamiltons Tilbageholdenhed i sine Skrivelser til Manderström, at han allerede den Gang var klar over, at hverken Manderström og de Geer eller Kong Carl var tilgængelige for Avancer om en nordisk Union og derfor ikke har villet blotstille Hall ved mere end den almindelige Bemærkning om, at de tre Ministre stod paa lige Linje.

Hvorom alting er, saa maa det betragtes som fastslaaet, at Hall trods Fengers Afstandtagen og sine egne Betænkeligheder i »det engere Udskud« har fulgt Monrads og Lehmanns Initiativ. Han havde, som Krieger d. 17. Februar, da han var underrettet om, hvad der var sket, skrev i sine Dagbøger¹, »indladt sig mærkværdig dybt med Hamilton uden at have sagt Kongen det Mindste«, da Ulykken jo var, »at Kongen ej tier«. Paa den anden Side er det ganske klart, at Hall har udtrykt sig med langt større Forsigtighed end Monrad og Lehmann.

Det afgørende er imidlertid, at Ministeriets tre betydeligste Medlemmer i Januar-Februar 1863 uforbeholdent havde spurgt den svensk-norske Gesandt, om der var Mulighed for nu at indlede Forberedelsen af en nordisk politisk-dynastisk Union,

¹ Kriegers Dagbøger II, 284—85, 286 og 299

der kunde afvende den Fare, som Dag for Dag stærkere truede Danmark fra Syd. Men Halls Henvendelse til Hamilton bragte ikke større Resultater end hans Kollegers; som Vedel udtrykker det: »Vor egentlige Avance var blevet afvist«.

Inden der fra Stockholm kom Svar paa de Meddelelser og den Henstilling, som Hamilton i Samtalen den 13. Februar havde lovet Hall at ville fremføre til Manderström, officielt og privat, kom det den 20. Februar paany til en indgaaende Drøftelse mellem Lehmann og Hamilton, og nu førte Lehmann et Sprog, som Hamilton erklærede »alene i Henseende til Begejstring skilte sig fra Monrads«. Hamilton blev meget urolig, helt forfærdet. Hvad skal man svare, skrev han til Manderström, paa Ytringer som disse: »Sagen er nu moden. Spørgsmaalet er ikke længere om Udsondring (af Holstein) eller Helstat, men tysk eller svensk. Victor Emanuel have vi. Der mangler blot Cavour. Den dynastiske Betænkelighed eksisterer ikke for mig. Jeg har 25 forskellige Forslag færdige til at ordne det Spørgsmaal o. s. v.«.¹

Da Lehmann ikke kunde »tie med sine skandinaviske Planer«² og refererede Samtalen til fortrolige Venner, kunde Krieger efter sin Vane i sin Dagbog optegne Enkeltheder. Lehmann forsikrede, at Hamilton bona fide arbejdede for disse Planer, men Krieger noterede paa den anden Side, at Hamilton aldeles ikke havde udladt sig videre over for Hall om de store Planer.

I Kriegers Referat genfinder vi den af Hamilton citerede Udtalelse, at man jo havde en Victor Emanuel, hvormed der jo sigtedes til Carl XV. »Cavour maa De være«, havde Lehmann sagt til Hamilton, og i Følge Krieger skulde Hamilton dertil have svaret: »Om jeg end har nogle Egenskaber, savner jeg mange, men der findes, naar Noget skal skee, altid den, der gjør det!«

Efter Kriegers Optegnelser havde Lehmann overfor Hamilton »givet Sverige Hegemoniet«, men han »roste sig dog af at have forlangt« en Række Punkter, der tilsammen udgør et lige saa detaillert Program for en nordisk Unionsforfatning som det, Monrad en Maaned tidligere havde forelagt den svenske Minister.

¹ Hamilton til Manderström 20. Februar 1863.

² Krieger II, 298—99.

Dette Program gik ud paa følgende:

1) Arvefølgen skulde ordnes mellem de to Dynastier ved en Huslov;

2) en Fællesrepræsentation for diplomatiske Sager og Krigs-anliggender skulde samles vekselvis i København og Stockholm;

3) Rigsdagen skulde bestaa af to Kamre, »sammensatte efter Statsforbundsprincippet«;

4) hvor Repræsentationen var, skulde Regeringens Sæde være;

5) I Fællesministerierne skulde der gælde »Fælles-Indfødsret«, i det fælles Statsraad være nogle Medlemmer uden Portefeuille af hver Nation; der skulde være særlige Ministre hver for sit Land med en Statssekretær hos Kongen.

6) Overenskomsten skulde sluttes mellem Sverige og Danmark og Tiltrædelse forbeholdes Norge.

»Två af Danska Konungens Ministrar hafva nu med mig fört detta språk, och ehuru Hall är vida försigtigare står han dem ganska nära«, skrev Hamilton den 20. Februar til Manderström. Han følte sig overordentlig ilde tilpas ved Situationen selv. Han havde for længst faaet et højst usympatisk Indtryk af Monrads Optræden og Motiver og var øjensynlig glad ved ikke paany at skulle drøfte Emnet med ham. Lehmann talte efter hans Mening af ren Overbevisning, og han kunde derfor behandle ham med mere Agtelse og Venlighed end Monrad, til hvis Hensigter han havde den dybeste Mistillid. Han havde, skrev han til Manderström, forsøgt at drage Lehmann ind paa Virkelighedens Omraade, hvor han ikke syntes, at det var svært at finde de Hindringer, der stod i Vejen for Virkeliggørelsen af de Planer, som Lehmann drømte om som noget, der allerede var udført. Det synes dog ikke, at Lehmann havde ladet sig paavirke heraf; i hvert Fald mente Krieger¹, at »disse Sværmerier virkede som en Opiumsruus paa Lehmann; alt andet lader ham ligegyldig og sløv«.

Imidlertid troede Hamilton ikke, at den Henholden med almindelige Talemaader overfor de danske Ministres mere og mere

¹ Krieger II, 299.

præcist formede Henvendelser og Forslag kunde fortsættes ret længe. Efter hans Opfattelse raadede der i visse Kredse i København ligefrem Fortvivelse. Det kunde komme til et Udbrud, hvis Følger det var umuligt at beregne, i Særdeleshed da Bitterheden mod Tronfølgeren, Prins Christian, var uforklarlig stor, et Forhold, som Hamilton gentagne Gange kom udførlig ind paa overfor Manderström. Naturligvis havde han saa megen brevlig og telegrafisk Forbindelse med Stockholm, som han vilde, men Lehmanns sidste Henvendelse og hans Indtryk af, at i al Fald Lehmann og Monrad var enige, og at Hall stod dem meget nær, lod ham dog udbede sig Manderströms Bemyndigelse til i Tilfælde af, at han fik Vished for, at den stærke Gæring i København arbejdede sig ud til en bestemt Plan, uden videre at rejse til Stockholm »for mundtlig at gøre rede for Stillingen med mere Sammenhæng og Udførlighed end det skriftlig kunde ske«. Manderström gik naturligvis uden videre ind herpaa¹.

Den 6. Marts kom Lehmann paany til Hamilton. Han var noget roligere end sidst, men fastholdt dog, at det rette Tidspunkt for Nordens Forening nu var inde; hvis Lejligheden forpasses, vilde deraf opstaa store Ulykker. Hamilton skrev til Manderström², at nu var han for sin Del blevet vænnet til alt dette, og det gik vel an at klare sig, men tilføjede han, »det maatte undskyldes, om han i Begyndelsen var bleven forbløffet«.

Dermed var, saavidt vi kan se, Hamiltons Ordeveksling med de danske Ministre om disses Planer om en nordisk Union med Ændring af den bestaaende danske Tronfølgeordning afsluttet. Der er i alt Fald hverken i Hamiltons Papirer eller andetsteds fundet Spor af, at den er blevet fortsat. I de »Anteckningar rörande förhållandet mellan Sverige och Danmark 1863—64«, som han i Efteraaret 1863 begyndte at nedskrive og i de følgende Aar fuldendte, og hvor han i det væsentlige sysselsætter sig med, hvad der foregik efter Skodsborgmødet i Juli 1863, berører han end ikke antydningssvis Incidentet i Januar-Marts 1863. Da det

¹ Hamilton til Manderström 20. Februar 1863. Manderström til Hamilton 1. Marts 1863.

² Hamilton til Manderström 7. Marts 1863.

var hans Tanke, at disse Anteckningar først om lang Tid skulde gøres bekendt, kunde han dog, skulde man synes, ogsaa have nævnt denne ejendommelige Baggrund for de Forhandlinger om en nordisk Militæralliance, hvorom det fra Sommeren 1863 af alene kom til at dreje sig.

Man var, da Lehmann sidste Gang talte med Hamilton, kommet ind i Marts Maaned, og det Øjeblik nærmede sig, da Ministeriet Hall efter intime Drøftelser og Brydninger, om hvis Enkeltheder vi kun ved meget lidt, enedes om det Program, der fik Udtryk i Patentet af 30. Marts, der sigtede mod Slesvigs konstitutionelle Forening med Danmark som den naturlige Konsekvens af Holstens forudgaaende Udskillelse. Gennemførelsen af dette Program blev den næste store Opgave, der et halvt Aar senere løstes ved den Forfatning for Kongeriget og Slesvig, som Rigsraadet vedtog den 13. November.

Monrad, Lehmann og Hall havde, inden Martspatentets Udstedelse, ved deres Henvendelser til Hamilton faaet et utvetydigt Indtryk af, at Lederne af Sveriges Politik afviste de vidtgaende Planer om en nordisk Union som Støtte for Danmarks Politik overfor de tyske Magter. Konsekvensen af de tre Ministres Erfaringer blev, at der fra nu af i de politiske Forhandlinger med Sverige-Norge, saavidt det hidtil er oplyst, ikke mærkes det mindste til Unionsplanerne; det drejer sig udelukkende om at tilvejebringe et Forsvarsforbund til Sikring mod Følgerne af Martspatentet og den nye Fællesforfatning. — —

Samtidig med Sonderingen af Hamilton og hans Regering, som havde vist de nationalliberale Ministre Umuligheden af at gaa videre frem ad Unionsvejen, havde tilsvarende Sondringer fundet Sted overfor de private Kredse i Sverige, der var mest skandinavisk interesserede.

Carl Ploug havde faaet Besked om Ministrenes Henvendelse til Hamilton. Han var vel den danske nationalliberale Skandinav, der i det foregaaende Decennium, viljestærk og ivrig, som han var, havde vovet sig længst ud med positive Forslag om Realisation af den politiske Skandinavisme, bl. a. i 1856

overfor Kong Oscar I og Kronprins Carl (XV)¹. Han stod, da Konflikten med Tyskland Dag for Dag syntes nær og uafvendelig, meget kritisk overfor Ministeriet Halls ængstelige Betænk-somhed. Særlig Vægt lagde han paa en resolut skandinavisk Poli-tik og var som Balthazar Christensen efter »en interessant Mid-dag« hos Kammerherre Berling den 6. Marts sammen med Ploug, Sturzenbecker og andre Skandinaver, skrev til Hofjægermester Carlsen, »mere end villig og rede til at gøre et rask Spring over »Alliancen« og »de 17 Aar« midt ind i »Unionsparlament« og »Thronfølgeidentitet«². Da Ploug fik Klarhed over den Tendens til positiv Handling, der omsider gav sig Udtryk i Ministrenes Hen-vedelser til Hamilton, besluttede han, uvist om helt efter eget Initiativ eller efter foregaaende Aftale f. Eks. med Lehmann, den i Ministeriet, han stod nærmest, at forsøge en Aktion for at drive Svenskerne frem. I Marts ser vi ham gaa frem ad to for-skellige Veje. Han henvendte sig til en svensk Pressemand, i sit Blad Fortaleren for den mest vidtgaende Skandinavisme, »Af-tonbladet«s Redaktør Sohlman, og han gik direkte til Kong Carl XV.

Siden 1840erne havde Sohlman staaet danske Skandinaver nær og delt deres Syn paa Nordens Fremtid. Han og Ploug var nøje forbundne, brevvekslede og gav ofte hinanden indbyrdes Meddelelser til Brug i deres Blade³.

Den 2. Marts 1863 havde Carl Ploug sendt et Par Ord til Sohlman med en polsk Flygtning, som han anbefalede, men Dagen efter, den 3. Marts, skrev han »privatissime« et langt Brev, som han indledede med at stille Krav om Sohlmans personlige Tillid og den dybeste Tavshed, selv overfor politiske Venner, i det mindste indtil videre.

Det, han havde at betro Sohlman, svarede, med visse nødven-dige Modifikationer, til hvad der et Par Uger senere blev frem-

¹ Hother Ploug i Tilskueren 1901, S. 448 ff.

² Brev til Carlsen 7. Marts 1863, Gl. Køgegaards Arkiv.

³ Se bl. a. deres bevarede Korrespondancer i Rigsarkivet og det kgl. Bibliotek, Stockholm. Smlg. Hother Plougs Artikel »Bidrag til Skandina-vismens Historie« i »Tilskueren« 1901, S. 443 f., S. 566 f.

lagt for Kong Carl. De politiske Forhold i Danmark var nu, skrev Ploug, naaet til et Vendepunkt; der maatte vælges afgørende mellem Nord og Syd. Meget vilde være tabt, maaske hele Nordens Fremtid, dersom det rette Valg ikke nu blev truffet. Dette maatte enhver alvorlig Mand i Sverige som i Danmark indse; »hvem der vil Skandinavien, maa stræbe at lette os Valget«. Efter hvad Ploug vidste, indsaa den danske Regering dette, og den forstod tillige, at naar Opinionen i Sverige, som det havde vist sig, var imod den Alliance, hvormed man fra dansk Side for Øjeblikket kunde nøjes, maatte der fra dansk Side gøres andre Tilbud, paa hvilke Sverige syntes at maatte kunne gaa ind. Man vidste naturligvis i Danmark meget vel, at et mægtigt Parti af det svenske Aristokrati kun »vilde Skandinavien under een Form, Helstaten, saaledes at Norge og Danmark blev svenske Provindser«, men derpaa kunde eller vilde hverken Norge eller Danmark godvillig gaa ind. Hvis man fra svensk Side tvært holdt sig tilbage, indtil en ny uheldig Krig havde udtømt og ydmyget Danmark saaledes, at det modtog hvilkesomhelst Betingelser, spillede man et meget farligt Spil, hvorved Skandinavien efter al Sandsynlighed gik tabt. Derimod var det billigt og rimeligt, at Sverige-Norge fik fuld Garanti for, at de Ofre, Danmarks Forsvar kunde komme til at koste, blev erstattet og gengældt baade middelbart og umiddelbart. Men denne Sikkerhed vilde opnaas ved en nordisk Forbundsstat med fælles Regering, fælles Repræsentation for Fællessager og Fællesskab i alt det Ydre: Diplomati, Hær og Flaade, hvortil Enhed i mange materielle og andre Forhold — Mønt, Maal, Vægt, Told, Borgerrettigheder o. s. v. — efterhaanden nødvendig maatte og vilde komme.

Ploug troede, at det skulde kunne lykkes at rejse Opinionen i Sverige for en saadan skandinavisk Ordning, og ligesaa, at Opinionen i Danmark uden al Vanskelighed kunde vindes og at Norge, naar Danmark gjorde det, vilde gaa ind derpaa.

Hovedvanskeligheden blev det dynastiske Spørgsmaal, men dette skulde og maatte løses enten ved en Frasigelse mod Erstatning, hvad der vel vilde blive meget svært, eller ved en Sammensmeltning af Dynastierne, hvad maaske kunde gaa lettere.

»Imidlertid paalægger denne Vanskelighed stor Forsigtighed, indtil det Øjeblik kommer, da man er forberedt paa at be-seire den«.

Derfor meddelte Ploug i dybeste Fortrolighed Sohlman, at et saadant Forslag som det nævnte for 14 Dage siden var frem-sat for Hamilton. Denne »syntes at gaa ind paa det og havde straks skrevet til Stockholm«, men Manderstrøms for faa Dage siden ankomne Svar skulde være undvigende.

Det Carl Ploug her meddeler sin svenske Broder, sigter tydelig nok til den Henvendelse, vi kender, og afspejler det Indtryk, man i København havde faaet af Hamilton-Manderstrøms Holdning. Tidsangivelsen 14 Dage før den 3. Marts kan baade pege paa de Samtaler, der den 11.-13. Februar fandt Sted mellem Hall og Hamilton eller — og vel snarest — paa den, der den 20. Februar havde fundet Sted mellem Lehmann og Hamilton. Det ligger nærmest at antage, at det er fra Lehmann, at Ploug har faaet sin Viden; det er mindre rimeligt, at Monrad direkte har givet Ploug Meddelelse, da de ikke stod saa intimt med hinanden, skønt der dog er Tegn til, at der netop paa dette Tidspunkt var en vis Kon-takt mellem dem. I alt Fald var Monrad fremme i Overvejelser hos Ploug om, hvilke Mænd der skulde afløse Ministeriet Hall, saafremt dette maatte gaa af¹.

Ploug skrev til Sohlman, at han meget vel forstod, at den svenske Regering kunde nære Betæneligheder. Det kunde være, at Forslaget til Hamilton »var blevet løst og ubestemt fremstil-let«, det kunde ogsaa være, at man ingen Tillid havde til Halls Ministerium og vilde holde sig tilbage, til man fik et andet. Men, skrev Ploug, skønt han personlig mistroede Statsraadspræsi-denten Hall »i alle Maader, og kun med stor Bekymring saa nogen alvorlig og vanskelig Sag lagt i hans Hænder«, maatte han dog indrømme, at det bestaaende danske Ministerium vilde have meget lettere ved at gennemføre Ejderstaten og Skandinavismen end et hvilket som helst nyt, hvis Kræfter var uprøvede og

¹ Breve fra Balthazar Christensen til H. R. Carlsen, Marts 1863 (Gl. Køgegaard) og fra Sturzen-Becker til S. A. Hedlund 17. Febr. 1863 (Stadsbibliotheket Göteborg).

som først skulde vinde Tillid. Det var ganske naturligt, at der i det afgørende Øjeblik rejste sig Modstand, og hvis denne kastede Regeringen over Ende, var Sagen tabt for lang Tid. Derfor mente Ploug, at hvis Ministeriet Hall virkelig vilde gaa i denne Retning, kunde det ikke paa nogen Maade forsvares at støde det tilbage. Man vilde derved kun drive det over i Modstandernes Lejr, tvinge det til at give efter for det tyske Forbund og Holsten. Hvis Sverige nu holdt sig tilbage, »naar et ændret Forslag virkelig blev gjort«, vilde rimeligvis hverken Ploug eller Sohlman komme til at opleve at se Skandinavismen gøre noget stort Fremskridt. Da vilde Danmark synke tilbage i Helstatens Mudder, og om det nogensinde kom helt op deraf, var meget tvivlsomt.

Til denne Redegørelse for Planer, der ret nøje svarer til hvad der var fremsat for Hamilton, føjede Ploug »i den fælles gode Sags Navn« en Bøn til Sohlman om, »at han snarest vilde give Ploug en Anledning, det Stød udefra«, hvorved en Agitation for en skandinavisk Forbundsstat, Føderativstat, kunde rejses i Danmark. Begyndelsen maatte gøres fra svensk Side. Naar han havde faaet den ydre Opfordring til at aabne en Diskussion om en nordisk Føderativstat, vilde denne Plan give antagelig Grund for de danske Skandinaver til at opgive Allianceforslaget, som de hidtil havde holdt paa i Modsætning til de svenske Helstatsmænd. Ploug haabede da, at ikke alene »Fædrelandet«, men at ogsaa »Dagbladet« og »Berlingske Tidende« ved privat Paavirkning vilde kunne bevæges til at gøre fælles Sag med hans Blad.

Ploug bad Sohlman skrive en eller flere Artikler i »Aftenbladet« med Udgangspunkt i, at Danmarks Stilling nu senest ved Lord Russells Note og de holstenske Stænders Holdning var bragt saaledes paa Vippen, at det maatte vende sig til en af Siderne. Det burde fremstilles, at Sveriges og Norges Interesse paa det haardeste vilde krænkes, i Fald Danmark i sin Fortvivlelse kastede sig i Armene paa Tyskland; man maatte alvorligt overveje, hvorledes man bedst kunde lette Danmark Valget, sikre det mod Overvældelse og Undergang og sig selv Vederlag for de Ofre, der muligvis var fornødne, og betrygge hele Nordens

Fremtid. Ploug foreslog, at Sohlmans Artikler ogsaa skulde bringe en Polemik mod »det svenske Helstatsønske« med Paavisning af, at dette var ligesaa uopnaeligt og upraktisk som det danske Allianceforslag. Den Konklusion skulde drages, at Føderativstaten var den Form og det Maal, hvorom Meningerne i alle tre nordiske Lande maatte kunne samles, da den gav Sikkerhed udadtil, men lod den indre Selvstændighed for hvert Land ubeskaaren. Som Betingelser foreslog Ploug at nævne »f. Eks. Unionsparlament i Fællessager med det ene Kammer valgt efter Folketal, det andet mulig enten lige for hvert Land eller efter et noget gunstigere Forhold og deslige«.

»Aftonbladet« Artikel eller Artikelrække burde slutte med en varm og indtrængende Opfordring til den norske og danske Presse om at optage Forslaget til alvorlig Overvejelse og Drøftelse. »Fædrelandet« vilde selvfølgelig straks tage Sagen op; maaske burde baade Sohlman og Ploug virke til, at den norske Presse ligeledes straks tog sig af Sagen.

Ploug forudsaa, at det næppe vilde lykkes øjeblikkelig at fremkalde et praktisk Resultat, men han mente, at der i alt Fald kunde skabes et godt Grundlag for politiske Forhandlinger paa en nordisk statsøkonomisk Kongres, der skulde finde Sted med det første. Det var vigtigt, at dette Møde kunde blive i Maj eller Juni; enhver Opsættelse, mente han, var nu farlig.

Han anbefalede varmt sit Forslag til Sohlman, paa »hvis prøvede Venskab og Troskab mod den gode Sag han fuldkomment stolede«.

Vi kender ikke noget Svar fra Sohlman til Ploug, men »Aftonbladet« bragte ikke de Artikler, som Ploug saa indtrængende havde bedt om. Sohlman maa altsaa ikke have fundet Omstændighederne gunstige hverken i Sverige eller Norge til at røre sig for en praktisk Gennemførelse af de vidtgaaende skandinaviske Unionsplaner.

Samme Dag, som Henvendelsen skete til Sohlman, søgte Ploug Forbindelse med Kong Carl. Det viste sig altsaa, hvor rigtigt Manderstrøm og de Geer havde bedømt Situationen, da de i Januar gik ud fra, at det ikke nyttede at hemmeligholde de

danske Ministres Henvendelser til Hamilton for Kongen, da denne utvivlsomt ad anden Vej vilde blive underrettet¹.

Plougs Henvendelse til Carl XV skete ikke, som de svenske Ministre havde ventet, gennem Ritmester Tornérhjelm, men gennem en anden af Kong Carls skandinavisk interesserede Tillidsmænd, Friherre Johan Liljenkrantz. Denne i 1863 kun 28aarige, livfulde og velbegavede men ærgerrige Mand havde allerede i flere Aar været ansat ved Hove og været med i skandinaviske Tiltag, som havde Majestæten Sympati². I Somren 1860 var der blevet knyttet Forbindelse mellem Liljenkrantz og Carl Ploug under Omstændigheder, der ikke i Øjeblikket er nærmere oplyst, men utvivlsomt staar i nær Forbindelse med tidligere skandinaviske Forbindelser. Da Kongen i Juli Maaned 1860 opholdt sig paa Beckaskog i Skaane, var Friherren i Kongens Følge og skrev til Ploug, at han ønskede at aflægge »den högdäde Hr. Kandidaten« et Besøg under et forestaaende Besøg i København, da han ønskede at behandle »de Spørgsmaal, som lige levende interesserede dem begge«³.

De mødtes da et Par Gange, og Friherren havde tilbudt Ploug, naar han i den skandinaviske Sags Interesse ønskede at give Kong Carl en Meddelelse, at sende den gennem ham. Ploug fandt i de følgende Aar ikke Anledning til at benytte Tilbudet, men 2. Marts 1863 skrev han til Liljenkrantz⁴ og erindrede ham om det tre Aar gamle Tilbud. Naar han ikke tidligere havde gjort Brug af Tilbudet, skrev Ploug til Liljenkrantz, var det, fordi Tiden havde slæbt sig hen under ørkesløse Underhandlinger og smaa Tilbageskridt, uden at der havde syntes ham at vise sig noget Holdepunkt, hvortil praktiske skandinaviske Bestræbelser kunde knyttes. De danske Forholds pinagtige Natur havde snarere maattet udtømme de svenske Brøders Taalmodighed end opvække deres Interesse, og Ploug mente, at det lidet, det var Uماغen værd at faa at vide fra København om Tilstande og Personer,

¹ Sm'g. S. 602—03.

² Hallendorff: Från Karl XV.s Dagar, S. 206 f. (1924).

³ Liljenkrantz til Ploug 15. Juli 1860. R. A.

⁴ Brev paa Trolleholm i Skaane.

havde den svenske Konge faaet langt fuldstændigere Kundskab om fra sin højt betroede officielle Repræsentant i København, end Ploug vilde have kunnet give, i Fald hans politiske Stilling havde tilladt ham at sende saadanne Meddelelser.

Nu var imidlertid, fortsatte Ploug, »vore Anliggender bragte til et Punkt, hvor han fristedes til at anse det for muligt, at en umiddelbar Henvendelse til Hans Majestæt kunde være af nogen Nytte«. Han tillod sig derfor at spørge Liljencrantz, om Kong Carl endnu skænkede ham samme Fortrolighed som i 1860, og om han, i Fald dette, som Ploug haabede, var Tilfældet, vilde vise ham den Velvilje at spørge, om Kongen vilde tillade ham at sende et Brev under Liljencrantz' Adresse og tage dets Indhold under naadigst Overvejelse. Ploug vidste, at Carl XV. den 21. Februar var rejst til Norge, men haabede at faa Svar, saa snart han var vendt tilbage derfra.

Den 9. Marts kom Kongen til Stockholm, og den 13. Marts svarede Friherre Liljencrantz, at han havde spurgt Kongen, om han vilde tillade den omtalte Kommunikation. Majestæten havde givet et bifaldende Svar, og Liljencrantz var beredt til at tjene »som Mellemlid for disse Kommunikationer, ligesom til at tilbyde sin Tjeneste til alt, som kan befordre vort fælles store Maal: Skandinaviens Bedste«. »Om mina sympathier för detta stora syfte ej sedan vi sednast råkades haft tillfälle att framträda i handling, så hafva de dock förblifvit oföränderligt lika värma och skall det alltid vara mig en glädje att härfå gifva bevis. Jag utbeder mig därför såsom en ynnist det Herr Kandidaten alltid måtte räkna paa mig såsom den der alltid skall befinnas villig att, i mån af förmåga, verka för hvad vi, då vi sednast råkades, erkände vara Skandinaviens framtid«.

Den 23. Marts 1863 afgik til Liljencrantz et langt Brev, stilet til Hans Majestæt Kong Carl den Femtende, i hvilket Carl Ploug, ligesom overfor Sohlman, røbede sit Kendskab til den hemmelige Henvendelse, som Medlemmer af Ministeriet Hall havde rettet gennem Hamilton, saavel som til den svenske Regerings køligt afvisende Holdning. Nu stillede han for sin Del et positivt For-

slag om, hvad der burde gøres for at bane Vejen frem til den politiske skandinaviske Union¹.

Ploug begyndte med at udtale, at han henvendte sig til Kongen med »al den frimodige Tillid, som Deres Majestæts ædle Charakter og ophøiede Tænkemaade indgød ham«. Han gjorde opmærksom paa, at de holstenske Stænders Overmod og Trods, de venskabelige Magters, Englands og Ruslands, Upaalidelighed, men især den danske Regerings ubestemte, vaklende og nølende Politik havde bragt Danmark i en fortvivlet Stilling. Det vilde nu kunne gøres det danske Folk indlysende, at man maatte redde sig ud af denne, koste hvad koste vilde. Der vilde ske Skridt til at bringe Opinionen til en enstemmig Udtalelse, og Regeringen — den nærværende eller en anden — vilde blive nødt til at udsondre Holsten. Men om ogsaa dette nu skete, saa vilde Danmarks Rige dog bestandig være truet, naar Tyskland fik Lejlighed til at hævne sig, og Danmark vilde være for lidet til i Tiden at kunne bestaa som europæisk Stat; »naar den tyske Forbindelse brydes, maa den nordiske søges. Spørgsmaalet bliver da: om vi kunne faae den og paa hvilke Vilkaar«.

»En Alliance vilde foreløbig sikkre Freden og, hvis den vedblev at bestaae, er det sandsynligt, at Rigernes gensidige Tilnærmelse af sig selv, men maaskee langsomt vilde skride fremad. Herom kan der imidlertid ikke mere være Tale, da hverken Deres Majestæt og Deres Regering eller Opinionen i Sverig, af let forklarlige Grunde vil en saadan.

En Union, lig den norske, uden andre Forbindelsesled end

¹ Brevet findes ikke iblandt Carl XV.s efterladte Papirer; det er gennem Slægtsforbindelser efter Friherre Liljencrantz, der døde allerede i 1870, kommet til Trolleholm i Skåne. Der foreligger i det svenske Kongehus' Arkiv, i Følge en af Riksarkivar Helge Almquist med Hans Majestæt Kong Gustaf V.s Tilladelse foretagen Undersøgelse, overhovedet intet vedrørende Sagen; heller ikke i de mig bekendte Aktstykker og Breve fra hin Periode, deri indbefattet de Hamilton-Manderströmske Korrespondancer, findes Sagen omtalt. Liljencrantzske Papirer udenfor Trolleholm er det ikke lykkedes mig at opspore. — Jeg takker Grev Trolle Bonde, der venligst har givet mig Adgang til sit Arkiv, og Bibliotekar Dr. Lauritz Nielsen, der først gjorde mig opmærksom paa Brevets Eksistens.

fælles Kongestamme og Diplomati, vilde maaskee tiltale Nordmændene mest, men vilde i Sverig have en næsten lige saa stærk Opinion imod sig som Alliance. Herpaa kan altsaa heller ikke tænkes.

En foederativ Forbindelse eller Forbundsstat med fælles Konge, fælles Regering og fælles Parlament for de fælles Anliggender (Diplomati og Forsvarsvæsen, med Tiden Told og Handel o. s. v.), Parlamentet sammensat dels efter Folketal, dels efter Nationalitet — vil vistnok, at slutte efter de offentlige Udtalelser, finde Bifald i Sverig og ikke være umulig at sætte igjennem i Norge, medens den offentlige Mening i Danmark vist ogsaa kan vindes derfor, naar Nødvendigheden er kjendt. Hovedvanskeligheden vilde være det dynastiske Spørgsmaals Løsning; men naar man i øvrigt var enig, vilde en Maade, hvorpaa alle Parter nogenlunde tilfredsstilledes, vel være at finde.

Endelig er der endnu den skandinaviske Helstat, hvori Danmark og Norge gik op som blotte Provindser med Opgivelse af al indre og ydre Selvstændighed. Jeg har, skrev Ploug, nogen Grund til at troe, at ikke faa indflydelsesrige Mænd i Sverig vilde foretrække en saadan Forbindelse for enhver anden. Men hvis Deres Majestæt har Skandinavismen kjær og ønsker at bidrage til dens Fremme, beder jeg Dem indstændigt om ikke at laane Øre til Raad fra denne Side; thi at stræbe derefter er at prisgive hele Nordens Fremtid og at drive Danmark over i Tydscklands Arme. Hverken Norge eller Danmark gaaer nogensinde frivillig ind herpaa, og Sverig er ikke stærkt nok til at undertvinge Begge. En foederativ Forbindelse er det yderste Maal, som Nutiden kan naae«.

Ploug mente, hvis han ikke nu var fuldkommen fejl underrettet, men Kongen selv vilde have fuldstændig Kundskab derom, at vide, at den nuværende danske Regering var tilbøjelig til at forhandle om en føderativ Forbindelse. Han troede, at den havde henvendt sig til Hamilton, og at han havde bragt den et høfligt men koldt Svar fra Kong Carls Regering. Hvis dette forholdt sig saaledes, da tvivlede Ploug, »om det kan være rigtigt, at Deres Majestæts Regering skyder en saadan Forhandling fra

sig; thi det nærværende Øieblik, saavel den hele europæiske Situation som Danmarks særlige Stilling synes mig ret gunstige for et saadant Forsøg«. Derimod fandt Ploug det ganske rimeligt, om den svenske Regering nærrede nogen Tvivl, om Ministeriet Hall mente det mere alvorligt hermed end med andre Forhandlinger og derfor betænkte sig paa at komme det imøde. Hvis saa var, vilde han dog tillade sig at henlede Kongens allerhøjeste Opmærksomhed paa Følgende.

»Trods sine Synder og Svagheder betragtes vort nuværende Ministerium endnu stedse som Repræsentant for det store og mægtige Parti her i Landet (det nationalt-constitutionelle), uden hvis Hjælp Intet kan sættes igjennem. Dette Ministerium kan derfor lettere end hvilket som helst andet udrette Noget til Skandinavismens Fremme, naar det vil; thi det er meget tvivlsomt, om dets Parti vil støtte og følge et nyt Ministerium. Ved at binde dette Ministerium til en skandinavisk Politik, vilde man tillige binde dets Parti, og saaledes, selv om Forsøget ikke lykkedes, have styrket den skandinaviske Sag her i Landet, indtil et nyt Forsøg kan gøres. Det forekommer mig, at man kunde vinde Ministeriet paa en tredobbelt Maade: 1) ved at forlange et skriftlig formuleret eller punkteret Forslag, 2) ved at forlange optaget i Ministeriet et Par nye Medlemmer, til hvilke man har fuld Tillid (jeg nævner eksempelvis Baron Blixen og Etatsraad Regenburt); 3) ved at forlange Forhandlingen ført med Deres Majestæts Minister i København, ikke af Udenrigsministeren alene men af 3 af Ministeriets Medlemmer«.

Med denne Anvisning henstillede Ploug sine »allerunderdanigste Bemærkninger til Prøvelse og Afgjørelse af Deres Majestæts Visdom«, og udtrykte det Haab, »at den ikke vilde staae tilbage for Deres store Farfaders i 1814. Ham tilkommer Æren for Skandinavismens Fødsel, den er udsprunget af de Forhold han da skabte, men som nu maaske ville have udtjent, hvis Deres Majestæt vil, og med kjækt Mod og sikker Haand udføre Deres Villie«.

Brevet kom rigtigt Friherre Liljenkrantz i Hænde og paa sin høje Herres Befaling udtrykte Liljenkrantz dennes »synnerliga

välbehag« og gav i Brev af 30. Marts Ploug følgende Svar: »Gillande hvad Herr Kandidaten framställt om en foederatif förbindelse eller förbundsstat med fælles Konung, fælles regering och fælles parlament (detta sednare sammensatt dels efter folk-mängd dels efter nationalitet) för de fælles angelägenheterna, anser äfven Han hvarje annat Sveriges anspråk på öfvervägande inflytande inom förbundet, än det som inom det fælles parlamentets ena afdelning uppkomme genom dess större folkrikhet, orättmätigt att påyrka och omöjligt att göra gällande. Hvad åter angår genomförandet af en så genomgripande förändring, så tror Högst Densamme ögonblicket ännu ej vara inne, att derom, och aldraminst från Svensk sida, framställa något förslag, då gagneligheten och nödvändigheten af en nordisk Helstat antagligen ej, utan ytterligare påtryckning från tysk sida, i Danmark skall fullt inses och af allmänna meningen med verklig värme omfattas. —

Har en sådan tanke redan funnit insteg hos majoriteten af tänkande Danskar? Skola dessa åter i afgörandets ögonblick finnas villige att, med uppoffrande af deras fäderneslands sjelfständighet i vissa ofvanangifna hänseenden, låta detta uppgå i ett stort Skandinaviskt Rike? Se der frågor hvarpå erfarenheten enligt H. Maj.ts förmenande änn ej gifvet fullt tillfredsställande svar.

Emedlertid skall H. Maj.t taga i noggrannt öfvervägande denna viktiga fråga och önskar, såsom ett bidrag för hennes bedömande, från Herr Kandidaten erhålla så fort som möjligt:

En detaljerad redogörelse för de särskilda partiernas, deras framstående medlemmars och hvar och en af Ministrarnes ställning till denna fråga; en äfven i detalj gående uppsats på, huru inom Herr Kandidatens, och öfriga med detta befryndade, partier man tänkt sig att denna fråga bör behandlas; och slutligen något om Casino mötet¹ och de deri deltagande personligheterna och deras syften. —

¹ Den 28. Marts 1863 holdtes et stort Møde i Casino, hvor der krævedes Holstens Udsondring og Udvidelse af den konstitutionelle Forbindelse mellem Kongeriget og Slesvig.

Derimot har H. Maj.t. ej kunnat, i likhet med Herr Kandidaten, antaga, att allmänna meningen i Sverige absolut vore emot en Allians, utan har trott sig finna bevis på motsatsen såväl i de yttranden som under innevarande års offentliga förhandlingar blifvit fällda som och i företeelser af en mera enskild natur. — Wisseligen skulle man kunna säga att den allmänna meningen i Sverige ogillar en Allians som afsåge att definitivt ordna de Skandinaviska ländernas inbördes förhållande, med skyldigheter för Sverige, utan motsvarande garantier, att hvad det gjort för Nordens sjelfständighet ej, vid ett eventuellt tronombyte i Danmark och dermed möjligen sammanhängande omkastning i dess både inre och yttre politik, måtte upphävas och omintetgöras; men helt annorlunda skulle en Allians betraktas, som endast vore en provisorisk åtgärd för att bereda öfvergången till en foederatif förbindelse, och som blifvit avslutad med Danmark skildt från Holstein.

I afseende på de öfriga punkterna i Herr Kandidatens skrifvelse, så torde dessa, såsom stående i oskiljaktigt sammanhang med hufvudfrågan, böra endast i förening med denne behandlas, hvarföre H. Maj.t. uppskjuter till ett annat tillfälle att upptaga dessa till skärskådande och besvarande.«

Til denne Meddelelse fra Kongen føjede Liljencrantz et Spørgsmaal om, hvorvidt Ploug havde til Hensigt at komme til det nordiske nationaløkonomiske Møde, der i Maj Maaned skulde afholdes i Göteborg, og hvilke Danske der tænkte at deltage i dette Møde.

Da Carl Ploug har opbevaret Brevene fra Liljencrantz, som tydelig viser Karakteren af Plougs egen Henvendelse, er det besynderligt, at der iblandt hans efterladte Papirer ikke findes Kopier af hans egne vigtige Breve. Det er usandsynligt, at Ploug ikke skulde have reageret paa Kong Carls Anmodning og givet udførlig Besked om Stillingen i Danmark. Men hverken i Plougs egne Papirer eller i Carl XV.s Efterladenskaber er der fundet noget udover hvad ovenfor er meddelt og heller ikke om en senere Drøftelse af Sagen efter Kong Carls Svar¹. — —

¹ Hother Ploug har, da han i 1901 skrev sine »Bidrag til Skandinavismens Historie« kendt Liljencrantz Breve til sin Fader og forstaaet, at det drejede sig om dynastisk Skandinavisme. Tilskueren 1901, S. 458—59.

Henvisningen saavel i Plougs Brev til Sohlman som i Liljencrantz' sidste Brev til Ploug til det forestaaende nordiske Møde i Göteborg, peger mod en anden Aktion, der forberedtes i Vinteren 1862—63. Den var visselig langt mindre betydningsfuld og vidtgaende end Unionsplanerne, men ogsaa den gik ud paa en »praktisk Skandinavisme«, og med i den var forskellige Personer, vi har mødt i Unionsbevægelsen.

En af de i Skandinavismen stærkest interesserede svenske Politikere var Redaktøren af Göteborgs Handels- og Sjöfartstidning, S. A. Hedlund, der indtog en meget selvstændig Stilling indenfor den skandinaviske Bevægelse¹. Han var, som det fremgik af hans Blad og Taler og nu af hans tilgængelige omfattende Korrespondance, i nær Berøring med yderliggaaende Skandinaver, saasom Digteren P. O. Sturzen-Becker (»Orvar Odd«) og Godejeren, Løjtnant Georg Rosenmüller, der begge aarevis opholdt sig i København. De var Medarbejdere baade ved danske og svenske Blade, havde livlig Omgang med danske Skandinaver, f. Eks. Carl Ploug, Balthazar Christensen og i Sverige Forbindelse med mange ligesindede, saaledes Tornérhjelm, og ikke sjældent med Carl XV og dennes andre Tillidsmænd. Hedlund støttede disse ivrige Skandinaver, men han var kritisk indstillet overfor den danske Skandinavisme; han ønskede ikke en Skandinavisme tilvejebragt udelukkende eller væsentlig med det Formaal at bistaa Danmark i dets øjeblikkelige Kamp for at sikre Hertugdømmerne for det danske Monarki. Han vilde et Skandinavien, som ved Holstens fuldstændige Udskillelse af den danske Helstat fik en ren nordisk Grænse, der kunde bringe Striden med Tyskland til Ophør, og han vilde en Skandinavisme af reel Art og saaledes, at de svenske Interesser kom til deres fulde Ret, selvom han ikke tænkte paa noget svensk Overvælde men vilde overlade det til Udviklingen, hvilken Vægt Sverige kunde skaffe sig indenfor den nordiske Sammenslutning.

Hedlund var imod en blot Militæralliance, hvor Sveriges Indsats blev af en begrænset og muligvis rent midlertidig Karakter; han ønskede en varig og vidtgaende nordisk Sammenslutning.

Dette »svensk-skandinaviske« Standpunkt førte ikke sjældent

¹ Henrik Hedlund: S. A. Hedlund I—II (1929—30).

til Brydninger mellem Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning og danske Blade og privat mellem Hedlund og hans skandinaviske Venner. Men paa den anden Side indeholdt Standpunktet, som det let vil ses, Momenter, der kunde være Udgangspunkt for vidtgaaende Forslag af den Art, som de danske Ministre i Januar-Marts havde udtrykt overfor Hamilton, Ploug overfor Carl XV og Sohlman.

I Efteraaret 1862 var Hedlund i Samtaler med Carl XV inde paa, at der burde gøres Forsøg paa noget positivt, en praktisk Skandinavisme til Afløsning af de akademiske Drøftelser og almindelige Talemaader. Maaske paa Initiativ af Carl XV selv rejstes Tanken om at fremkalde en internordisk Forhandling af sagkyndige og interesserede om en Række økonomiske Spørgsmaal eller lignende, i hvilke der burde tilstræbes Fællesskab med de nordiske Riger. Det gjaldt bl. a. fælles Mønt, Maal og Vægt, Toldfællesskab eller Toldlettelser, ensartede Lovbestemmelser paa visse retslige og økonomiske Omraader, kort sagt en praktisk Skandinavisme, der senere i nogen Grad er gennemført. Hedlund og hans formaaende Göteborgven Oscar Dickson tog under stadig Opmuntring af Kongen Initiativet til Indkaldelse af det Møde, der blev det første nordiske nationaløkonomiske. Det ses af Hedlunds og Dicksons bevarede Korrespondancer¹, at Sagen til en Begyndelse gik trægt; der var modstridende Meninger om, hvorvidt Mødet ikke burde holdes i Stockholm i Stedet for som først paatænkt i Göteborg, og det gik en Tid ogsaa langsomt med at faa Tilslutning baade i Stockholm og København. Til de ivrige Skandinavers Misfornøjelse gjorde der sig baade i Danmark og Sverige antiskandinaviske Stemninger gældende. Men omtrent samtidig med at de danske Ministre satte sig i Bevægelse, pressede Carl XV paa gennem Oscar Dickson; Forberedelserne blev nu fremskyndet, Kongen bragte selv svenske »högdjur« til at gaa med som Indbydere og Hedlund og Dickson maatte paa Kongens Befaling interessere fremstaaende Nordmænd saasom Aschehoug, Broch og Heffty for Planen. Den 11. Marts udgik Indbydelsen fra en talrig Kreds af højtstaaende

¹ Stadsbibliotheket i Göteborg.

svenske Embedsmænd og Forretningsfolk, hvoraf adskillige var kendt som Skandinaver, og Mødet holdtes den 18.—20. Maj i Göteborg. Her mødtes henimod 500 Deltagere, der dels var skandinavisk sindede eller saglig interesserede. I Plenarmøder saavel som i Sektioner drøftedes Mulighederne for nordisk Samarbejde paa en Række af Handels- og Næringslivets Omraader; der forhandlede om Spørgsmaal som de ovenfor nævnte, særlig om at skabe Overensstemmelse i de nordiske Rigers Lovgivning og f. Eks. om Fællesbestemmelser om Forfatteres og Kunstneres Ejendomsret, der overvejedes Skridt til at lette de indbyrdes litterære Forbindelser og meget andet¹.

Blandt de svenske Deltagere fandtes Friherre Liljencrantz ikke, men sammen med Oscar Dickson og S. A. Hedlund mødte Godsejer Rosenmüller saavelsom Redaktør Sohlman og Ritmester Tornérhjelm. Fra Danmark kom bl. a. Carl Ploug og hans Broder, den ikke mindre skandinavisk interesserede Kontorchef i Postvæsnet Gerhard Ploug, Blixen-Finecke, Alfred Hage, Balthazar Christensen, Redaktør C. St. A. Bille, Brygger J. C. Jacobsen, det ivrigt skandinaviske Medlem af Rigsraadet Major Ankjær, Professor George Stephens og Etatsraad Tietgen.

Mødet blev meget vellykket og dannede Indledning til en Mængde andre skandinaviske Møder af lignende Karakter. Et umiddelbart praktisk Resultat var, at den store svenske Bank: Skandinaviska Kreditaktiebolaget kan regne sin Oprindelse derfra.

Under Forberedelserne til Mødet havde S. A. Hedlund som Svar paa pessimistiske Udtalelser fra Sturzen-Becker om »våra danske bröders slapphet« bekendt sin optimistiske Tro paa, at »saker, som sett mycket mörka ut, gå superb, när det kommer till avgörande«. »Jag är«, skrev han den 19. April, »fullt förvissad, att det skall gå äfven vid detta möte, som efter all sannolikhet blir betydelsefullare än man ännu aner. Där torde bli något esoterisk af«². Hedlund mente, at der ikke paa Programmet for Mødet burde staa noget rent politisk Spørgsmaal. »Den krypar nog fram likefullt«, og dette skete utvivlsomt under de private Drøftelser,

¹ Den trykte Modeberetning og Referater i svenske og danske Blade.

² R. Sturzen-Becker: O. P. Sturzen-Becker (Orvar Odd) II S. 156 og 157.

som der jo blev rig Lejlighed til. Man kunde senere gengive Udtalelser af Hedlund om, at de nationaløkonomiske Spørgsmaal, som afhandlede om Dagen i Møderne, vel udgjorde »den eksoteriske Side af Mødet«, den, der vendte udadtil, men »den esoteriske Side« — den der var for de særlig indviede — laa i den »høga politiken«, som drøftedes om Aftenerne og om Nætterne¹. Det fortælles², at en Souper i en snæver Kreds gav Lejlighed til rigtigt at tale ud og at Samtalen sluttede med, at Hedlund erklærede: »Viljen I, mina Herrar, göra skandinavisk politik, så vill jag följa er et gott stycke; men viljen I göra dansk politik under skandinavismens skylt, så måste jag göra svensk«.

Ved den sidste selskabelige Sammenkomst, der afsluttede dette Møde, hvor Understrømmen tydelig var Tanken om en saa vidtgaaende og hurtig gennemført praktisk Skandinavisme, som Forholdene tillod, talte Sohlman varme Ord om Göteborg som det naturlige Centralpunkt for de tre nordiske Riger. Han nævnede, at en Bebyggelsesplan for Udvidelsen af Byen havde angivet, at der paa et bestemt sumpet Sted, der skulde tørlægges og bebygges, burde rejses en Bygning, der kunde rumme et fremtidigt »Unionsparlament«, og han udtalte det Haab, at de tre nordiske Folk inden alt for længe dér kunde komme til at raadslaa ikke som nu ved det nationaløkonomiske Møde gennem frivillig mødte Repræsentanter men gennem valgte³. Carl Ploug blev fejret stærkt, og det tør efter alt, hvad der foreligger, betragtes som givet, at ikke blot han og Sohlman, men ogsaa mange andre har benyttet Göteborgssammenkomsten til at drøfte Spørgsmaal og Planer svarende til dem, der var rejst fra København i Vinterens Løb. Den senere Udvikling af den dansk-tyske Situation, der var blevet tilspidset ved Udstedelsen af Martskundgørelsen, bidrog sit til at gøre disse Spørgsmaal aktuelle.

En Maanedstid senere kom den Pressediskussion, som Ploug i Begyndelsen af Marts forgæves havde søgt at fremkalde. I »Fædrelandet« skrev han den 23. Juni en opsigtvækkende Arti-

¹ H. Hedlund: S. A. Hedlund I, S. 370.

² Smtds. S. 371.

³ Referat i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.

kel, der forkyndte, at nu maatte der, før det blev for sent, fra svensk Side gøres praktiske Skridt til Støtte for Danmark; Tilsagn om Nordens Støtte kunde afvende den Krig, der truede. Sohlman svarede i flere Artikler, Ploug gav Gensvar, andre nordiske Blade kom med Indlæg, og medens denne Diskussion var i Gang, holdtes fra den 22. til den 29. Juli det Kongemøde paa Skodsborg og i Skaane, under hvilket Kong Carl fremførte Forslag om den nordiske Forsvarsalliance. I de følgende Maaneder saa det ud til, at de skandinaviske Planer skulde faa en saadan til Resultat.

Naar man kender, hvad der var sket ved Initiativ fra de tre Medlemmer af Ministeriet Hall samt fra Carl Ploug, er det let at gennemskue, i hvilken Grad Pressedrøftelsen i Juni-Juli har til Baggrund Plougs og Sohlmans, muligvis ogsaa andres Viden om, hvad der var foregaaet, og deres Erkendelse af, at det Svar, der fra svensk Side var givet paa Forslaget om en nordisk Union, var negativt. Bladartiklerne opsummerer, hvad der henholdsvis fra de danske og svenske Skandinavers Side kan anføres for og imod øjeblikkelig eller senere Realisation af et fast politisk skandinavisk Samarbejde. I de danske Artikler anerkendtes utvetydigt, at man i Sverige for Tiden ikke vilde gaa med til en Union, hvad enten de afgørende Aarsager var Mistillid til Ministeriet Halls Politik, ogsaa efter at denne havde ført til Udstedelsen af Martskundgørelsen, som man i Sverige ikke mente vilde sikre den absolute Udskillelse af Holsten, Svenskerne krævede, eller det skyldtes andre Betænkeligheder overfor en intim nordisk Statsforbindelse. Pressediskussionen gled, skønt man baade i Plougs og Sohlmans Artikler kan skimte deres Viden om de positive Forslag, der i Vinterens Løb var formuleret, ud i almindelige Talemaader. Der var tydeligvis ingen Tro paa, at en Virkeliggørelse af Planerne laa indenfor Mulighedernes Grænse¹.

Der er en umiskendelig Forskel mellem det Indtryk, man faar af Carl XV.s Stilling til Monrads Forslag, efter hvad Manderström

¹ Se bl. a. Fædrelandet 23. Juni og 24. Juli 1863, Aftonbladet 1863, Nr. 149, 150 og 164.

i Januar berettede til Hamilton, og Indtrykket af Liljencrantz' Meddelelser fra Kongen i Marts med Anmodningen til Ploug om udførligere Besked om Stillingen og Stemningen i Danmark. Sammenholdt med Carl XV.s ivrige Interesse for Göteborgsmødet, der skulde arrangeres af Hedlund, som ønskede en virkelig og varig politisk Skandinavisme, viser dette som saa meget andet den svenske Konges Sympati for de politiske skandinaviske Planer og hans Ønsker og Fantasier om Fremtiden. Men Kong Carl havde dog, som vi har set, afvist ethvert svensk Initiativ og havde hverken fundet Stemningen i Danmark eller Tidsomstændighederne i det hele gunstige for Unionsplanerne. Derimod er der klar Forbindelse mellem hans Udtalelser gennem Liljencrantz og hans Optræden paa Skodsborg, hvor han optager det af Ploug tilsideskudte Alternativ: Forsvarsalliancen.

Det der i det foregaaende er klarlagt, har givet os dybere Forstaaelse af Ministeriet Halls skandinaviske Politik i 1863. Der er en naturlig Udvikling i denne. Vi ved nu, at Ministeriet, før det skred til Martskundgørelsen, prøvede at sikre sig en Rygdækning ved Sonderingen om, hvorvidt en politisk-dynastisk nordisk Union kunde tilvejebringes. Da den svenske Regering og Kong Carl afviste Avancen, og de mest yderliggaaende svenske Skandinaver ej heller gik med, foretog man i København det afgørende Skridt ved Martskundgørelsen.

Hall havde da faaet Svar paa det tvivlende Spørgsmaal, han straks i Februar havde fremsat, da Orla Lehmann i »det engere Udskud« »provocerede« Sonderingen om Unionsforslagene. Der var ingen »Elementer« til de store Planers Gennemførelse¹. Da Martskundgørelsen udstedtes, vidste Hall, at Sverige ikke vilde være med.

Vi har set, at, medens Monrad og Lehmann var gaaet til den frugtesløse Aktion med stor Iver, havde Hall været langt mere forsigtig, og dette stemmer med hele hans Politik i disse Aar. Baade han og de to andre Ministre fremhævede vel under Forhandlingerne med Hamilton, at just nu maatte der handles, men man kan dog sige, at Hall i Virkeligheden fremsatte Tan-

¹ Smlg. ovenfor S. 589.

ken om en nordisk Fællesstat og dynastisk Enhed som Fremtidsopgaver under Forbehold af frivillige Overenskomster mellem Fyrstefamilierne¹. Han er næppe blevet meget forbavset over, at Sonderingen fik et negativt Udfald.

Fra Slutningen af Juli syntes det subsidiære i de skandinaviske Planer, Forsvarsalliancen, efter Kong Carls uventede Tiltag at blive opnaaeligt; men omkring Oktober og siden blev ogsaa Muligheden for at opnaa dette usikker, selvom Manderström, hvis Politik efter Ulriksdalsmødet 8. September blev at dække over Tilbagetoget, paa en uværdig Maade, hvis Enkelt-heder efter Offentliggørelsen af Hamiltons Anteckningar paany maa nærmere vurderes, førte den danske Regering bag Lyset.

De her givne Oplysninger om Ministeriet Halls skandinaviske Aktion, før Martskundgørelsen udstedtes, foranlediger en ny Overvejelse af, hvilke skandinaviske Planer Ministeriet Hall, specielt Hall personligt, kan have næret, da Tronskiftet den 13. November skabte en baade indrepolitisk og udenrigspolitisk ny Situation. Den Paastand er jo fremsat², at Hall i November og særlig i de to kritiske Døgn, da Christian IX betænkte sig paa at underskrive Novemberforfatningen, var inde paa den Tanke, at en Omvæltning, en Rejsning mod den nye Konge, til hvem de nationalliberale og mange danske udenfor deres Kreds nærede den dybeste Mistillid, kunde bane Vejen frem til den dynastiske og politiske nordiske Union, der var Skandinavernes Forlængsel og vilde skabe den længe attraaede nordiske Støtte mod Tysklands truende Angreb.

I og for sig drejer det sig om ørkesløse Spekulationer, da Forudsætningerne: en Sanktionsnægtelse eller en noget tilsvarende Politik fra Kong Christian IX.s Side, ikke indtraadte. Efter den 18. November indtil Aarets sidste Dag, da Ministeriet Monrads Tiltræden afsluttede den Ministerkrise, der faktisk havde været til Stede siden Tronskiftet, forelaa ingen Si-

¹ Smlg. N. Neergaards Artikel om Hall i Dansk Biografisk Leksikon, 2. Udgave VIII, 625. N. har kendt P. Vedels Optegnelser om Samtalen med Hamilton.

² Professor E. Arup i Scandia 1928, S. 176 ff. og smtds. 1930 S. 44 ff.

tuation, hvor Spørgsmaalet om en Folkerejsning mod det glücksborgske Dynasti blev aktuelt, hvor meget man end visselig Mand og Mand imellem talte og skrev om en saadan Mulighed i hine Maaneder. Der foreligger intet som helst positivt Vidnesbyrd om, at Hall paa det Tidspunkt har næret de paastaede Planer. Alligevel har Spørgsmaalet Interesse, fordi det gælder Vurderingen af Halls Politik og de skandinaviske Rørelser mulige Bæreevne. Spørgsmaalet er rejst af en talentfuld Forsker, hvis Ord ikke kan lades upaaagtet.

Jeg for min Del har afvist Tanken om en saadan bevidst Krisepolitik fra Halls Side¹; Paastanden er blevet fastholdt², men efter mit Skøn uden at noget i mindste Maade overbevisende nyt Argument er fremført. Derimod bidrager de i det foregaaende fremførte Kendsgerninger utvivlsomt til Klaring af Sagen. Det er efter mit Skøn næsten til Overflod afgørende — da noget positivt Bevis for de paastaede Hallske Planer under Krisen ikke foreligger — at vi nu ved, at Hall og hans Ministerium havde faaet Klarhed over, at den svenske Regering og Konge og dertil de mest ivrige svenske Privatskandinaver ikke vilde være med til noget i Retning af nordisk Union. Hvor er det tænkeligt, at Hall i November, da ogsaa det sekundære, Forsvarsalliancen, trods Kong Carls personlige Tilbud, syntes at forsvinde, kunde have fæstet nogensomhelst Tro til, at det primære skandinaviske Program om en Union lod sig gennemføre?

Det er visselig en Kendsgerning, at der før som nu efter Tronskiftet hos de danske Skandinaver og mange andre herskede en dyb Mistillid til Christian IX. og hans Kreds. Man beklagede dybt Tronfølgeordningen og ønskede den ændret, saa Carl XV. eller Prins Oscar kunde forene alle Nordens tre Kroner paa sit Hoved. Lehmann og Monrad og Hall delte disse Stemninger, og jo flere private Breve fra hin Tid der bliver tilgængelige, desto stærkere Indtryk faar man af, hvor ubehersket, og i sin

¹ Hist. Tidsskrift 9. Rk. VI, 221 ff.

² Scandia 1930, S. 44.

agressive Form mod det nye Kongehus utilbørligt, hine Stemninger kom til Orde.

Men den første Forudsætning for, at Hall alvorlig kan have »søgt at gennemføre en fast og bevidst Krisepolitik med det nødvendige Maal Slesvig og Danmarks Genforening i Skandinavismen, de tre nordiske Rigers politiske Forening«, fordi han saa det som sin Pligt overfor det danske Folk, maa dog fornøftigvis have været, at han kunde vente nogen Tilslutning fra svensk-norsk Side til Gennemførelsen af en saadan Plan. Nu var Spørgsmaalet rejst, vel at mærke med en Løsning forudsat fuldbragt ad fredelig og lovlig Vej, men Tanken var blevet afvist. Er der derefter mindste Holdepunkt tilbage for den Antagelse, at Hall under Efteraarskrisen har tænkt sig en skandinavisk Union gennemført ved en Omvæltning i København?

Vi har jo set, at Hamilton, der kendte Stemningerne i Danmark nøje, presset af Monrad, efter sin Afvisning af Unionsprojektet som uigennemførligt¹ i Samtalen den 11. Januar ytrede, at man naturligvis kunde tænke sig, at store Begivenheder kunde gøre Tanken aktuel eller at der indtraadte en saadan Tilstand i Danmark, at Sverige i den lovlige Ordens og i sin egen Interesse maatte blande sig i Danmarks indre Anliggender. Han nævnede ogsaa, at han i Tilfælde af at en Omvæltning i Danmark skulde gøre en føderativ nordisk Stat til europæisk Ønske, vilde overveje Muligheden af og Formen for en saadan Statsdannelse. Vi ved ikke, at Hall har faaet disse Udtalelser refereret af Monrad eller om slige hypotetiske Drøftelser har været fremme mellem ham og Hamilton. Men selv dette forudsat, er det ikke tænkeligt, at slige løse Ytringer efter den svenske Afvisning kan have dannet Udgangspunkt for noget i Retning af de paastaaede Planer.

Kulminationen af de ansvarlige nationalliberale Føreres skandinaviske Politik blev den dristige Henstilling, som i Januar—Marts 1863 af Monrad, Lehmann og Hall rettedes til Hamilton om hvorvidt den svenske Regering nu kunde tænke sig Forbe-

¹ S. 596—98, sml. S. 610.

redelsen af en dynastisk og politisk nordisk Union. I 1809—10 da Kong Frederik VI., Danmarks—Norges enevældige Konge, søgte Valg som svensk Tronfølger for derved at bane Vejen til en ny nordisk Union, afviste man ham i Sverige. Da den nye folkelige Skandinavismes danske Ordførere i 1863 stillede de svenske ansvarlige overfor et lignende Spørgsmaal, blev Svaret det samme.

Rettelse.

S. 592, L. 1—2 f. o.: forsætlige, læs: forbryderske.

Meddelelser om Dansk Historisk Forening

i aarene 1933, 1934 og 1935.

Foreningen havde 1. januar 1933 586 kontingentydende medlemmer, deraf 124 svenske og norske, som modtog tidsskriftet til nedsat pris. Dertil kom 36 livsvarige medlemmer. Henholdsvis 87 og 52 studenter fik de to i aarets løb udsendte hefter for halv betaling. 31. december 1933 beløb medlemstallet sig til 577, deraf 124 svenske og norske; hertil kom 35 livsvarige medlemmer.

Foreningen udgav i 1933 Historisk Tidsskrift 10. række 2. binds 2. og 3. hefte samt litteraturhefte for 1930.

Paa aarsmødet 26. juni 1934 genvalgtes professor dr. phil. Aage Friis som medlem af bestyrelsen og rigsarkivar L. Laursen og professor Frantz Dahl som revisorer. Paa bestyrelsesmødet umiddelbart efter genvalgtes professor, dr. phil. Aage Friis som formand, raadstuearkivar Axel Linvald som sekretær og bibliothekar, dr. phil. Ellen Jørgensen som kasserer.

Den 31. december 1934 havde foreningen 579 medlemmer, deraf 118 norske og svenske. Desuden 32 livsvarige medlemmer. 52 studenter modtog foreningens publikationer for halv pris. I 1934 udgav foreningen Historisk Tidsskrifts 10. række 2. binds hefte 4 og 5 og 3. binds hefte 1 samt litteraturhefterne for 1931 og 1932.

Paa aarsmødet 25. juni 1935 genvalgtes bibliothekar dr. phil. Ellen Jørgensen som medlem af bestyrelsen og fhv. rigsarkivar L. Laursen og professor Frantz Dahl som revisorer. Paa det umiddelbart efter aarsmødet følgende bestyrelsesmøde genvalgtes professor dr. phil. Aage Friis som formand, rigsarkivar Axel Linvald som sekretær og bibliothekar dr. phil. Ellen Jørgensen som kasserer. Ved udløbet af 1935 nedlagde dr. Jørgensen dog kassererhvervet, der overtoges af lektor cand. mag. Frantz Wilhelm Wendt.

31. december 1935 havde foreningen 594 kontingentbetalende medlemmer, deraf 126 svenske og norske. Desuden 32 livsvarige medlemmer. Henholdsvis 52 og 53 studenter modtog de to i aarets løb udsendte hefter mod halv betaling.

I 1935 udgav foreningen Historisk Tidsskrifts 10. række 3. binds 2. og 3. hefte.

Paa aarsmødet 20. april 1936 genvalgtes bibliothekar, mag. art. C. O. Bøggild Andersen som medlem af bestyrelsen. Til revisorer genvalgtes professor Frantz Dahl og nyvalgtes museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, som efter fhv. rigsarkivar L. Laursens død havde fungeret som revisor.

Paa det efterfølgende bestyrelsesmøde genvalgtes professor, dr. phil. Aage Friis som formand, rigsarkivar Axel Linvald som sekretær og lektor Frantz Wilhelm Wendt som kasserer.

Regnskabet for 1933:

Indtægter:

1. Medlemsbidrag og Salg af Skrifter.....	2186	Kr.	81	Ø.
2. Bevillinger paa Finansloven.....	1020	-	00	-
3. Bidrag fra Videnskabernes Selskab	800	-	00	-
4. Bidrag fra Skrikes Stiftelse	200	-	00	-
5. Bidrag fra Hielmstjerne-Rosencrones Stiftelse.....	800	-	00	-
6. Renter.....	1306	-	07	-
7. Kassebeholdning 1. Jan. 1933.....	3702	-	48	-

Samlet Indtægt i 1933... 10015 Kr. 36 Ø.

Udgifter:

1. Forfatterhonorarer	2225	Kr.	50	Ø.
2. Sekretærens Honorar.....	300	-	00	-
3. Bogtrykkerarbejde	2308	-	93	-
4. Opkrævning af Kontingent, Udsendelse af Hefter..	486	-	50	-
5. Diverse Udgifter.....	1027	-	79	-

Samlet Udgift i 1933... 6348 Kr. 72 Ø.

Kassebeholdning 31. Dec. 1933..... 3666 - 64 -

Regnskabet for 1934:

Indtægter:

1. Medlemsbidrag og Salg af Skrifter.....	2108	Kr. 15	Ø.
2. Bevillinger paa Finansloven.....	1020	-	00 -
3. Bidrag fra Videnskabernes Selskab	1000	-	00 -
4. Bidrag fra Skrikes Stiftelse	200	-	00 -
5. Bidrag fra Hielmstjerne-Rosencrones Stiftelse.....	800	-	00 -
6. Bidrag fra Carlsen-Langes Stiftelse	400	-	00 -
7. Renter	1292	-	25 -
8. Kassebeholdning 1. Jan. 1934.....	3666	-	64 -
9. Restbeholdning hos Ostergaard.....	149	-	91 -
10. Carlsbergfondens Bidrag til Steenstrup-Festskrift..	2244	-	62 -
	<hr/>		
Samlet Indtægt i 1934...	12881	Kr. 57	Ø.

Udgifter:

1. Forfatterhonorarer	1229	Kr. 00	Ø
2. Sekretærens Honorar.....	300	-	00 -
3. Bogtrykkerarbejde	3144	-	12 -
4. Opkrævning af Kontingent, Udsendelse af Hefter .	352	-	91 -
5. Diverse Udgifter.....	832	-	92 -
6. Udgifter vedrørende Erslevs samlede Afhandlinger	17	-	50 -
7. Festskriftet til Johannes Steenstrup	2441	-	55 -
	<hr/>		
Samlet Udgift i 1934...	8318	Kr. 00	Ø.

Kassebeholdning 1. Jan. 1935..... 4563 - 57 -

Regnskabet for 1935:

Indtægter:

1. Medlemsbidrag og Salg af Skrifter.....	2259	Kr. 34	Ø.
2. Bevillinger paa Finansloven.....	1275	-	00 -
3. Bidrag fra Videnskabernes Selskab	1000	-	00 -
4. Bidrag fra Skrikes Stiftelse	200	-	00 -
5. Bidrag fra Hielmstjerne-Rosencrones Stiftelse.....	800	-	00 -
6. Renter	1585	-	19 -
7. Kassebeholdning 1. Jan. 1935.....	4563	-	57 -
8. Carlsberg-Fonden til Erslevs Afhandlinger.....	5500	-	00 -
9. Restbeholdning hos Ostergaard.....	142	-	70 -
	<hr/>		
Samlet Indtægt i 1935...	17325	Kr. 80	Ø.

Udgifter:

1. Forfatterhonorarer	3008	Kr. 50 Ø.
2. Sekretærens Honorar	300	- 00 -
3. Bogtrykkerarbejde	4835	- 50 -
4. Opkrævning af Kontingent, Udsendelse af Hefter .	369	- 91 -
5. Diverse Udgifter	974	- 55 -
6. Udbetalinger vedrørende Erslevs Afhandlinger	7000	- 00 -

Samlet Udgift i 1935... 16488 Kr. 46 Ø.

Kassebeholdning 1. Jan. 1936..... 837 - 34 -

Den Danske Historiske Forenings Vedtægter.

(Vedtagne 10. Maj 1876 paa Foreningens Aarsmøde
med Ændringer paa Aarsmødet 18. Maj 1898.)

§ 1.

Formaalet for den danske historiske Forening er dels at vække historisk Aand og Interesse i Almindelighed, dels at fremme historisk Kunst og historiske Studier, nærmest med Hensyn til Fædrelandet og dets Litteratur.

§ 2.

Foreningen udgiver et dansk historisk Tidsskrift. Dettes Indhold skal fornemmelig bestaa af originale historiske Afhandlinger; tillige kan deri optages historiske Anmeldelser og Kritiker, utrykte Breve, Dokumenter og andre historiske Bidrag. Ved Siden deraf kan særskilt udgives større historiske Arbejder.

§ 3.

Ordentligt Medlem af Foreningen er enhver, som anmelder sig for Bestyrelsen. De ordentlige Medlemmer betaler et aarligt Bidrag af 4 Kroner eller en Gang for alle 50 Kroner. De er stemmeberettigede i en Maaned efter Anmeldelsen.

Æresmedlemmer, som ikke erlægge Kontingent, kunne udvælges paa Foreningens Aarsmøder. Medlemmerne erholde de Skrifter, som Foreningen udgiver.

§ 4.

Den historiske Forenings Hovedsæde er i Kjøbenhavn. Her ledes dens Virksomhed ved fem Bestyrere, der vælges paa 5 Aar af Foreningen paa dens Aarsmøder med Flertallet af de tilstedeværende Stemmer. Hvert Aar udtræder det ældste Medlem. Den udtrædende kan vælges paa ny. Bestyrelsens Medlemmer afgøre, hvad der skal optages i Tidsskriftet, fordele Forretningerne mellem sig og vælge en Formand. Bestyrelsen samles paa Formandens Indbydelse, saa ofte som et af dens Medlemmer forlanger det.

§ 5.

Foreningens Aarsregnskab revideres af 2 dertil valgte Revisorer og forelægges derefter paa Aarsmødet.

§ 6.

I Løbet af hvert Aars andet Kvartal holdes i Kjøbenhavn efter offentlig Indbydelse fra Bestyrelsen et Aarsmøde. I dette vælges Medlemmer af Bestyrelsen og Revisorer, og Bestyrelsen gør Rede for Udførelsen af sit Hverv. I dette aarlige Møde afgøres tillige de Forslag og Andragender fra Medlemmer i Foreningen, som maatte være indsendte til Bestyrelsen inden Marts Maanedes Udgang. Bestyrelsen meddeler tillige i hvert Bind af det historiske Tidsskrift en nøjagtig Beretning om Foreningens Virksomhed og pekuniære Forhold, ligesom der ogsaa med passende Mellemrum offentliggøres en Fortegnelse over dens Medlemmer. Extraordinære almindelige Møder afholdes, naar enten Bestyrelsen finder det hensigtsmæssigt eller det forlanges af 30 Medlemmer i en til Bestyrelsen stilet Skrivelse.

§ 7.

Forandringer i disse Vedtægter kunne alene ske i Foreningens Aarsmøder. Forslag til saadanne Forandringer fra Medlemmernes Side maa indgives til Bestyrelsen inden hvert Aars 1ste Marts. Baade i dette Tilfælde, og hvis Bestyrelsen vil foreslaa Forandringer, maa de 14 Dage før Mødet bekendtgøres for Medlemmerne. Underændringer til foreslaaede Ændringer skulle anmeldes for Bestyrelsen 3 Dage forinden Mødets Afholdelse. For at give Beslutninger, som forandre Vedtægterne, Gyldighed, maa i det mindste 30 Medlemmer, Bestyrelsen iberegnet, være tilstede i Mødet og $\frac{2}{3}$ af de tilstedeværende billige Forandringen.

§ 8.

Et Exemplar af disse Vedtægter skal medfølge ethvert Bind af Historisk Tidsskrift.

Navneregister.

(Ved Aksel E. Christensen.)

- Aabenraa 160 ff., 254 ff., 430. — Nicolai Kirke 161.
- Aakjær, Sv., Landsarkivar 31.
- Aalandøerne 172 f., 176. — Konventionen 1856 171, 176.
- Aalborg 89. — Benediktinerkloster 515.
- Aarhus 84, 89, 220 f., 229 f. — Kapitel 547, 579. — Bisper 67, 531, 540, 561. — Kanniker 517 f. — Len 229.
- Aas Kloster 517, 560.
- Aasnum (Skaane), Lensmand 56.
- Abdul-Aziz, Ibn-Saud, Konge i Arabien 326.
- Abel, Konge, 1, 3, 6, 8 ff.
- Abel-Kristofferske Forordning 1 ff.
- Aberdeen, G. G., engelsk Statsmand, 374, 395 ff.
- Abruzerne (Italien) 283.
- Absalon, Ærkebiskop, 524, 539, 543 f., 546 f., 554 ff., 570, 574 f.
- Accra (dansk Fort paa Guineakysten) 336, 350, 364, 368, 377, 379, 385.
- Achelis, Th. O., Lokalhistoriker, 299.
- Adcock, F. E., engelsk Historiker, 177 f.
- Adda (Guinea) 377, 379.
- Addington, H., engelsk Politiker, 367.
- Adeler, Cort, Soofficer, 498 f.
- Adelso (i Mälaren) 494.
- Adolf, Hertug af Gottorp († 1586), 246, 467, 470 f., 473.
- Adolf III, Greve af Holsten, 9.
- Afrika 336 ff., 346 f., 353, 359, 371, 376 f., 379 f., 383 f., 389.
- Afzelius, Adam, Dr. phil., 141.
- Agi, Kirkegrundlægger paa Fur, 540.
- Ahlefeldt, Frederik, Storkansler, 477. — Frederik, Greve, g. m. Margrethe Dorothea Rantzau, 199. — Hans Henrik, Prins Christian (Vs Kammerherre, Gehejmeraad, 256 f., 261—66.
- Ahnlund, N., svensk Historiker, 315 f.
- Akershus (Norge) 45, 50, 56 f., 296.
- Akim (Negerstat i Guinea) 337, 353 f, 357 f., 362 ff., 366 f., 369, 372, 410.
- Akwapim (Negerstat i Guinea) 338, 353 f., 357 f., 362 ff., 366 f., 369, 410 f.
- Albericus, pavelig Legat, 294.

- Albert, se Albrecht.
- Albertini, Eugène, fransk Historiker, 179.
- Albrecht af Mecklenburg, svensk Konge, 24. — I, Hertug af Bruns-
vig, 15. — Hertug af Preussen,
245.
- Albøge (Djursland) 69 f.
- d'Alembert, fransk Filosof, 509.
- Alexander den Store 178, 327. —
III, Pave, 522—25, 527, 533—36,
544 f., 549 f., 552, 555. — IV,
Pave, 522.
- Algier 392.
- Allelev (Djursland) 69.
- Allestrup (Djursland) 205, 214.
- Allgäu (Tyskland) 189.
- Almquist, Helge, svensk Rigsar-
kivar, 318, 492, 628. — J. A.,
svensk Historiker, 318.
- Als 413, 429.
- Alslev (Slogs H.) 87.
- Altamira, Rafael, spansk Historiker,
178.
- Altenhof (Holsten) 131.
- Altona 155, 307.
- Ambrosiani, Sune, svensk Arkæolog,
316.
- Amerika, Amerikanerne, 380, 384,
sml. Forenede Stater.
- Amsterdam 118 f.
- Ancher, Kofod, Rethistoriker, 2,
21 f., 487.
- Anders Sunesøn, Ærkebiskop, 531,
562.
- Andersen, C. O. Bøggild, Bibliotekar
Dr. phil, 494. — H. C., Digter,
270. — J. Oskar, Professor i Kir-
kehistorie, 153, 303, 494, 554. —
Vilh., Litteraturhistoriker, 267—
70.
- Andersson, Ingvar, svensk Histori-
ker, 503.
- Andi (Skørring S.) 68 f.
- Andreades, A., græsk Historiker,
326 ff.
- Andreas, Willy, tysk Historiker,
187 f., 190 f.
- Andresen, Ludwig, slesvig-holstensk
Historiker, 465—79.
- Andrup, Otto, Museumsdirektør,
141.
- Andræ, C. G., Politiker, 157 f. —
Poul, Etatsraad, 157.
- Angel 279.
- d'Angiviller, C. C. F., Comte de la
Billarderie, fransk Memoirefor-
fatter, 155 f.
- Anguilla (vestindisk Ø), 381.
- Anjou, L. A., svensk Kirkehistoriker,
165.
- Ankjær, Stefan, Major, Rigsraads-
medlem, 635.
- Anna Sophie, dansk Prinsesse, Kur-
fyrstinde af Sachsen, 258 f., 261 f.
- Ansgar 164 f., 290.
- Anthoni, E., finsk Historiker, 494.
- Antvorskov Kloster 516.
- Apulien (Italien) 283.
- Aquilonius, Bertel Knudsen, Præst
og Forfatter, 302.
- Arabien, Araberne, 181, 325 f.
- Arbman, Holger, svensk Historiker,
291.
- Arboga (Sverige) 315.
- Arenfeld, Mogens, Lensmand paa
Rugaard, 94.
- d'Argens, Marquis, fransk Forfatter,
508.
- Arkona (Rügen) 255, 292, 446.
- Arnheim, F. H., tysk Historiker,
489, 503.
- Arup, Erik, Professor, 21, 23 f., 34,
103 ff., 121, 150 ff., 566, 639 f.
- Aschehoug, T. H., norsk Retslærd
og Politiker, 634.

- Ashanti(erne) (i Guinea) 353—57, 359—62, 364, 366 f., 410.
- Asien 179.
- Asmild, Nonnekloster, 516, 562. — St. Margrethe Kirke, 542.
- Aspe Kro (Holsten) 88.
- Aspelin, Gunnar, svensk Historiker, 184.
- Asserbo, Kloster, 516.
- Asserous, Laurentius, Præst i Häl-laryd og Åryd, 302.
- Assini (Elfenbenskysten i Guinea) 393, 396.
- Assyrien 323 ff.
- Astrup (Hjelmager S.) 65.
- Athen 326 ff.
- Atocco (Guinea) 377 f.
- Atti, Kirkegrundlægger paa Fur, 540.
- Aubin, H., tysk Historiker, 566.
- Auckland, Earl, se Eden.
- Augna, Augnaer (i Guinea) 351 f, 410.
- Augusta, Frederik II's Datter, g. m. Hertug Johan Adolf af Gottorp, 478. — Prinsesse af Mecklenburg-Güstrow, 265.
- Augustaborg (dansk Fort i Guinea) 409.
- Augustenborg (Als) 429.
- Augustus, romersk Kejser, 185 f.
- Bååth, L. M., svensk Arkivar, 319 ff.
- Båhus Slot 45—48. 54, 57, 319.
- Baardsen, Inge (skal være Ivar), Forstander for Grønlands Bispesæde, 497.
- Baasch, E., tysk Handelshistoriker, 462.
- Babylon 323 ff.
- Bachmann, Joh., tysk Historiker, 294 f.
- Baden-Durlach 258 f., 263.
- Baggesen, Jens, Digter, 267 f., 270.
- Bahlow, Hans, tysk Historiker, 452.
- v. Bahrfeldt, M., tysk Monthistoriker, 463.
- Balasore (dansk Handelsplads i Indien) 336, 344.
- Baltikum 446 f.
- Ballum (Tønder Amt) 9.
- Bang, Gustav, Historiker, 113 f. — Nina Ellinger, Historiker, 112 ff., 117—21, 123, 126, 130.
- Banier, gottorpsk Gehejmraad, 471.
- Banner, Slægt, 62. — Anders, t. Gessingholm, 63. — Otte, t. Gessingholm, 62—65.
- Bannermann, i British Accra, 384 ff., 388, 407.
- Bara Herred 301. — Frdng. 17.
- v. Barby, Andreas, Leder af Tyske Kancelli, 474.
- Barge, H., tysk Historiker, 187, 190.
- Barmstedt (Holsten) 478.
- Barnes, Thomas, engelsk Pressemand, 333.
- St. Barthélemy (O i Vestindien) 381, 398 f.
- Bastholm, Chr., Hofpræst, 153.
- Baudin, fransk Kaptajn, 393.
- Baumann, F. L., tysk Historiker, 186.
- Bayley, engelsk Kommissær i Serampore, 405.
- Bechtel, Henrich, tysk Historiker, 459.
- Beck, Ths. (Langeland 1660) 235.
- Beckaskog (Skaane) 626. — Kloster, 516.
- Becker, T. A., historisk Forfatter, 498.
- Behn, Friedrich, tysk Historiker, 181.
- Behrens, Carl, Forfatter, 345.
- Belgien 371 f., 396, 489.

- Beloch, Karl Julius, tysk Historiker, 181.
- Below, Claus, t. Spøttrup, 64.
- v. Below, G., tysk Historiker, 188, 449 f., 459.
- Bene, hanseatisk Købmandshus, 461.
- Bengalen (Indien) 347.
- Beninbugten (ved Guinea) 377.
- Benløse („Byløse“) (Ringsted H.), Kirke, 542, 547 f.
- Benstrup (Djursland) 65, 69.
- Bergen 295, 297, 440, 460.
- Bergholz, Fr. W., holstensk Hofembedsmand, 479.
- Bergslagen (svensk Landskab) 316.
- Bergsøe, Vilh., Forfatter, 307.
- Berlin 264, 276, 457, 504. — Arkiver, 131, 271, 279, 483. — Vaabenstilstand 1849, 270 f., 413 f.
- Berling, Carl, Kammerherre; Bogtrykker og Avisudgiver, 621.
- Bernhard af Clairvaux 294, 560.
- Bernstorff, A. P., Udenrigsminister, 135. — J. H. E., Statsmand, 131, 133.
- Berntsen, Arent, topografisk-statistisk Forfatter, 61 f.
- Berve, H., tysk Historiker, 327.
- Bescler, Wilh., slesvig-holstensk Politiker, 191.
- Besnier, Maurice, fransk Historiker, 178.
- Beutin, L., tysk Historiker, 456 f., 461.
- Biegeleben, Ludw., østrigsk Diplommat, 330.
- Bildt, C., svensk-norsk Gesandt i Rom; Historiker, 148.
- Bille, Anders (†1555), Rigsraad, 38. — Anders (†1657), Rigsmarsk, 224. — Christian Hoyer, Direktor i Udenrigsministeriet, 271, 279. — Eske, Righshofmester, 35 f. —
- Eske, t. Ellinge, 63. — Klaus, Hovedsmand paa Båhus, 46. — Ove, Biskop i Aarhus, 35, 41. — St. A., Redaktør, 635. — Steen Andersen, Marineminister, 588 f. — Steen Andersen, Soofficer, 398.
- Bimbia (Guineakysten) 397.
- Binderup (Vejle A.) 235.
- Birger, Jarl, Rigsforstander i Sverige, 316.
- Birka (i Mälaren) 291, 316, 494.
- Birkholm (Ølst S. Galtens H.) 64, 69.
- Bismarck, Otto, tysk Statsmand, 330 f.
- Bjorn, Johan Bjørnsson, Rigsraad, 36.
- Blekinge 300.
- Blixen-Finecke, C. F. A. B., Baron, Politiker, 586, 590, 605 ff., 630, 635.
- Bloch, Gustave, fransk Historiker, 178.
- Bluhme, C. A., Politiker, 586.
- Blækhuso (Landsby i Guinea) 369.
- Bo, Præst paa Fur, 540.
- Bobbio (Italien), Kloster, 520.
- Bobé, Louis, Ordenshistoriograf, 155, 268, 303.
- Bode, Wilh., tysk Historiker, 455.
- Bodil Jensdatter, i Krusborg, 217.
- v. Boekeln, Martin, gottorpsk Kansler, 471.
- Boëthius, Axel, svensk Historiker, 182. — Bertil, svensk Arkivmand, 312, 492.
- »Boileshede« (Gessingholm) 76.
- Bolderslev (Rise H.) 256.
- Bolin, Gunnar, svensk Historiker, 316. — Sture, svensk Historiker, 150 ff.
- Bologna (Italien) 285 f.
- Bomarsund (Fæstning paa Aalandsøerne) 173.

- Bonde, Trolle, svensk Greve, Trolleholm, 628.
- v. Bonin, G., preussisk Regeringspræsident, 425.
- Bonrepaus, François d'Usson, Marquis de, fransk Gesandt, 307.
- Borde, Charles, fransk Forfatter, 508.
- Bordeaux 392.
- Bornemann, Philip, kgl. Kammersekretær, 95.
- Bornholm, 40, 293, 305 f.
- Borrige, Nonnekloster, 516.
- Bosjö, Kloster, 516.
- Bouet-Willaumez, fransk Marineofficer, 392 f.
- Bourgeois, Émile, fransk Historiker, 148 f.
- Bourgins, G., fransk Pressehistoriker 332.
- Bov (Aabenraa A.) 256.
- Brackmann, Alb., tysk Historiker, 137, 294, 520, 522.
- Brahe, Jorgen, Rigsraad, 60, 66, 198.
— Niels (†1529) 37. — Tycho, Astronom, 269.
- v. Brakel, S., hollandsk Handelshistoriker, 118.
- Bramstedt (Holsten) 88.
- Brandenburg 235, 468 f. 471.
- Brandenburg, Erich, tysk Historiker, 182.
- Brandes, Georg, Kritiker, 268.
- Brandi, Karl, tysk Historiker, 137 f., 140 f., 181.
- Brandt, Otto, tysk Historiker, 130—36, 142, 186, 288 f.
- Brattahlid (Grønland) 498.
- Brattegard, O., norsk Lektor, 460.
- Braun, A., tysk Historiker, 460.
- Braunschweig 470, 475.
- Braunschweig-Lüneburg 466.
- Breasted, J. H., engelsk Historiker, 178.
- Brede („Bredueath' ,Brewaldt') (Tønder A.), Kirke, 544, 546.
- Breitenburg (Holsten) 61, 75 f., 81, 83, 86, 88, 200, 206, 215, 229, 234, 238.
- Bremen 164, 225, 444, 463, 466, 470, 476 f.
- Brendmose (Gessingholm) 95.
- Breslau, Harry, tysk Historiker, 504.
- Bricka, C. F., Historiker, 42.
- Brienne, Abbed i Øm, 527, 561.
- Bring, Samuel E., svensk Historiker, 182, 311 f.
- Brittannien 118; sml. England.
- Brobyværk (Salling H.), Vaabenfabrik, 224.
- Broch, Ole Jacob, norsk Socialøkonom og Politiker, 634.
- Brochmand, Jesper, kgl. Sekretær, 34, 36, 38.
- Brock, P., Numismatiker, Museumsmand, 297.
- Brok, Eske, t. Estrup, 62, 64.
- Bromé, Janrik, svensk Byhistoriker, 319.
- Brooke, Z.N., engelsk Historiker, 178.
- Browne, engelsk Chargé d'affaires i København, 368 f., 374, 382.
- Bruhn, C. A. T., Amtmand i Haderslev, 429 f.
- Brulin, H., svensk Arkivraad, 492 f.
- Brundlund Slot (ved Aabenraa) 162.
- Brunlyngen (Rise S. Rise H.) 161.
- Brunmose (Gessingholm) 63.
- Brunner, Heinrich, tysk Retshistoriker, 15, 486.
- Bruns, Fr., Hansehistoriker, 460.
- Brunstedt, Karin, Sekretær ved det økonomisk-historiske Institut i Stockholm, 312.
- Bruun, Chr., Overbibliotekar, 499.
— M. P., Landstingsformand, 591, 598.

- Bruxelles, Historikerkongres, 490.
 Brügge 440, 451.
 Brünner, E. C. G., hollandsk Handelshistoriker, 118 f.
 Bryske, Trud, t. Katholm, 64, 69.
 Brøndsted, Johannes, Museumsinspektør, 141.
 v. Buchwald, Gert, t. Skovgaard, 99.
 Budapest 139.
 Bugge, Alexander, norsk Historiker, 460.
 Bull, Edvard, norsk Historiker, 163, 497.
 Bure (Bureus), Johannes, svensk Antikvar, 164.
 Burgundy, Joseph, vestindisk Slave, 382.
 Buris, Henrik Skadelaars Søn, 568.
 »Burlund« (Sønderjylland) 162.
 Bury, J. B., engelsk Historiker, 177 f.
 Bussius, Theodor, gottorpsk Kansler, 470.
 Buur, Chr., Skoledirektør, 298.
 Buxar (Indien), Slag, 347.
 Bücher, Karl, tysk Nationaløkonom, 459.
 Bylløse, se Benløse.
 Bulow, Fr. R. H., General, 271.
 »Byschouff« (Skov under Gessingholm) 63.
 Bützow (Mecklenburg) 260.
 Byzans 164, 178, 183, 316, 326.
 Bødker, Rasmus, i Lemmer, 216.
 Böhmer, J. F., tysk Historiker, 190.
 Bøjer (Hvilsager S.), 67 f., 204, 233.
 Bølhus (ved Ribe), 87.
 Bølle, Ejler Eriksson, t. Nakkebølle, 37.
 Børge Jensen, se Ulfstand.
 Børglum, Bisper, 543. — Kloster, 516.
 Calabrien (Italien) 283.
 Callisen, Borgmester i Flensborg, 413.
 Canrobert, Fr., fransk General, 175.
 Cape Coast Castle (engelsk Fort i Guinea) 361.
 Carcopino, Jérôme, fransk Historiker, 178.
 Carlquist, Gunner, svensk Historiker, 594.
 Carlsen, H. R., Hofjægermester, Gl. Køgegaard, 621, 623.
 Carlsson, Gottfrid, svensk Historiker, 493.
 Caron, P., fransk Historiker, 141.
 Carstensen, Edv. J. A., Guvernør paa Guineakysten, 357 f., 369, 378 f., 393, 406—10.
 Casse, A. L., Justitsminister, 588 f.
 Cassino, Monte, italiensk Kloster, 283.
 Castorp, Hinrich, Borgmester i Lübeck, 456.
 Chalcedon, Synode, 519.
 Charisius, Jonas, Sekretær i Tyske Kancelli, 476.
 Charlesworth, M. P., engelsk Historiker, 177.
 Charlottenlund 265.
 Charpentier, Jarl, svensk Historiker, 182.
 Christensen, Aksel E., cand. mag., 118 f., 125 ff., 462. — Balthasar, Politiker, 621, 623, 633, 635. — Villads, Historiker, 218. — William, Arkivar, Dr. phil., 36, 500.
 Christensen-Hørsholm, C., Landbrugshistoriker, 79.
 Christian, se Kristian.
 Christiansen, Carl S., Arkivar, 477.
 Christoffer, se Kristoffer.
 St. Christophe (Vestindien) 382.
 Citeaux, Kloster 555, 559 f., 562.
 Clairvaux, Kloster, 526, 560.

- Clapham, J. H., engelsk Historiker, 178.
- Claridge, W. W., engelsk Historiker, 330 f., 355, 364.
- Clason, S., svensk Historiker, 317.
- Clausen, H. N., Minister, 416, 418 ff., 423, 426.
- Clemens III, Pave, 524 f., 535.
- Cloch , Paul, fransk Historiker, 179.
- Cluny, Kloster, 559 f. 567.
- Cobden, Richard, engelsk Politiker, 409.
- Coch, Caspar, gottorpsk Kansler, 470.
- Cohen, Gustave, fransk Historiker, 179. — Robert, fransk Historiker, 178, 491.
- Colding, Poul, Adjunkt, 62.
- Collijn, J., svensk Biblioteksmand, 318.
- Contenau, Georges, fransk Historiker, 179.
- Cook, S. A., engelsk Historiker, 177.
- la Cour, Vilh., Lektor, Dr. phil., 291, 494.
- Cramer, Andreas, gottorpsk Kansler, 466, 471 f., 474.
- Crassus, romersk Politiker, 186.
- Creve Coeur (hollandsk Fort i Guinea) 350.
- Cronshagen (Holsten) 132.
- Crowe, J. R., engelsk Konsul i Hammersfest, 173.
- Czarniecki, Stephan, polsk General, 227, 229, 235.
- Coelestin III, Pave, 525, 535, 550, 555.
- Cörper, Georg, gottorpsk Sekretær, 470, 473.
- Daae, L., norsk Historiker, 42, 488.
- Daenell, E., tysk Historiker, 441.
- Dagmar, Dronning, g. m. Valdemar II, 13.
- Dahl, Flemming, Københavns Stadsarkivar, 157 f. — Frantz, juridisk Professor, 495.
- Dalby Kloster 515, 532.
- Dalbyover (Gerlev H.) 215.
- Daler (Slesvig) 9. — Kirke, 543.
- Dalum, Benediktiner-Nonnekloster, 516.
- Danckelmann, Eberhard, preussisk Statsmand, 264.
- Danckwerth, Joachim, gottorpsk Rentemester, 472.
- Danerne 161.
- Danevirke 87 f., 290 f. — S  290.
- Dannenbauer, H., tysk Kirkehistoriker, 566.
- Danneskiold-Sams eske Rejselegat 335.
- Dansborg, Fort i Trankebar, 401.
- Danzig 45, 119, 441, 446, 453, 461.
- Daugaard, I. B., Biskop, Kirkehistoriker, 511, 568.
- Davidsohn, Robert, tysk Historiker, 281, 285, 433, 437, 439.
- David, J. L., fransk Maler, 155.
- Delehaye, H., belgisk Historiker, 140.
- Dembinski, B., polsk Historiker, 137, 140.
- Demstrup (Gerlev H. Jylland) 59, 73 f., 79, 93 f., 98, 199, 209, 219, 226.
- Denifle, Fr., Kirkehistoriker, 147.
- v. Deurs, G. A. 400.
- Dessau, Hermann, tysk Epigrafiker, 185 f.
- Deuntzer, J. H., Retsl rd 340.
- Deutsch-Nienhof (Holsten) 131.
- Dickson, Oscar, i Göteborg, 634 f.
- Diderot, fransk Filosof, 509.
- Diehl, Charles, fransk Historiker, 138, 178.
- Ditmarsken 299, 470.

- Dixcove (engelsk Station paa Guld-
kysten) 384.
- Dolleriiis, Andreas, Forfatter, 148.
- Domanowsky, A., ungarsk Histo-
riker, 140.
- Dopsch, Alfons, østrigsk Historiker,
565 f.
- Dortmund 453.
- Drachmann, Holger, Digter, 270.
- Draussensee (nær Elbing) 446.
- Dresden 262 f., 405.
- Droysen, I. G., tysk Historiker, 271,
423, 503.
- Duquerque (i Guinea) 355.
- Dumarsais, C. C., fransk Gramma-
tiker, 508.
- Durst, Georg, tysk Historiker, 158 f.
- Dypolt, Hans, Jægermester paa
Skanderborg, 94.
- Dyre, Mette Iversdatter, 323.
- Ebelholt, se Ebelholt.
- Eberstein, E. A., General, 469.
- Ebert, Max, tysk Arkæolog, 446.
- Eckernförde 431.
- Eddisbury, engelsk Købmand, 408.
- Eden, George (Earl of Auckland),
Generalguvernør i Indien, 401 ff.
- Ehrle, Franz, Kardinal, Historiker,
147 f.
- Eiderstedt 465.
- Ejler Eriksson, se Bølle.
- Elben 84, 86.
- Elberling, Fr. E., Embedsmand i
Frederiksnagor, 348.
- Elbing 453.
- Elers, Johan, svensk Topograf, 315.
- Elfenbenskysten (Guinea) 393.
- Elfsborg Lösen 313.
- Elisabeth, Dronning af England, 503.
- Ellenborough, Lord, Generalguver-
nor, 402 f.
- Emden 116, 462.
- Enander, Bo, svensk Historiker,
184.
- Enbeck, Ditlev, Købmand i Malmø,
104.
- Engelbrecht Engelbrechtsson, svensk
Rigshovedsmand, 169 f.
- Engelmann, Otto, tysk Historiker,
294.
- Engels, Fr., tysk Socialist, 187.
- Engelstoft, Poul, Redaktør, cand.
mag., 141, 156 f., 332.
- England, Englænderne, 104, 107,
116 f., 126, 154, 164, 172 f., 175 f.,
181, 276 ff., 288, 308 ff., 333—37,
340 f., 347—50, 355 f., 358—412,
413, 456 f., 487, 503, 585, 597,
601, 628.
- Eremitagen, Jægersborg Dyrehave,
307.
- Erik Ejegod, Konge, 570, 573. —
Emune, Konge, 568, 578, 580. —
Lam, Konge, 528, 541, 576, 580.
— Plovpenning, Konge, 5—8, 10
—15, 25. — Klipping, Konge, 14,
19 f., 26, 28. — Mened, Konge,
19. — af Pommern, Konge, 19,
104, 168, 171, 319, 456, 500. —
(XII) Magnusson, svensk Konge,
23. — XIV, svensk Konge, 166,
503. — den Røde, Gronlands Op-
dager, 498. — Clementens, Em-
bedsmand i Tyske Kancelli, 476.
— Hansen, Foged paa Gessing-
holm, 219.
- Erslev, Kr., Historiker, 31, 33, 144,
150, 170, 272, 287, 522.
- Erulerne 161.
- Eskil, Ærkebiskop i Lund, 13, 518,
521 f., 524, 526, 528, 531, 533 f.,
538, 540 f., 547, 549, 554.
- Eskilsø, Kloster, 515, 542 f.
- Espinas, G., fransk Historiker, 490.
- Esrom, Kloster, 516, 518, 525, 532,

- 535, 542, 555 ff., 560, 563 f., 569, 571 f., 576, 581.
- Essén, Rütger, svensk Historiker, 184.
- Essenbæk Kloster 62, 516.
- Estrup (Djursland) 224, 226.
- Estrup, H. F. J., Historiker, 487.
- Eugenius III, Pave, 525, 554.
- Eulenburg, B. H., tysk Greve, 272, 414, 423—29, 431.
- St. Eustacia (Vestindien) 381.
- Ewald, Johannes, Digter, 267 f.
- Evesham Kloster (England) 522 ff., 526, 533, 558 f.
- Fabricius, Jac. (den yngre), gotorpsk Hofpræst, 466. — Knud, Professor, 248, 433 ff., 494.
- Falbe-Hansen, V. A., Nationaløkonom, 103, 483.
- Falkenstjerne, F. F., Præst, 144.
- Falster 304 f.
- Falsterlisten 151.
- Fausing (Djursland) 222.
- Faye, Gerhard, Amtmand i Thisted Amt, 306.
- Fedderson, Ernst, slesvig-holstensk Historiker, 299.
- Feldkirch (Østrig), Jesuitkollegium, 147.
- Fellner, Th., østrigsk Historiker, 329.
- Femernlisten 151.
- Fenger, C. E., Finansminister, 586—90, 616.
- Ficker, Jul., tysk Diplomatiker, 504.
- Fillekone, Karen 215.
- Fink, Georg, Statsarkivar i Lübeck, 457.
- Finland 119, 146, 173 f., 321 ff., 492, 502, 600.
- Finmarken 172 f., 176.
- Firenze 281—87, 434—39.
- Fitzpatrick, engelsk Embedsmand i Guinea, 373, 377, 387, 389, 396.
- Fjellerup, (Nørre Dyrs H.), 65, 70.
- Fjellerupgaard (Fjellerup S. Nørre Dyrs H.) 65.
- Flandern 317.
- Fleetwood, Harald, svensk Rigs-heraldiker, 321.
- Flensborg 256, 274, 414, 417, 421, 429, 431, 475 ff. — Harmonien, 423. — Nørreport, 432. — Rødeport, 431.
- Fliche, Augustin, fransk Historiker, 178.
- Focil, Henri, fransk Historiker, 179.
- Foldingbro (Ribe Amt) 87
- Forenede Stater i Nordamerika 182, 376, 398.
- Forsell, H., svensk Historiker, 113.
- Forster, (Will.), engelsk Købmand og Parlamentsmedlem, 384, 396, 408 f.
- Fougères, Gustave, fransk Historiker, 179.
- Frahm, Friedrich, tysk Historiker, 292.
- Frank, Tenney, engelsk Historiker, 178.
- Franken 190.
- Frankfurt, Forbundsdag, 159.
- Frankrig, Franskmand, 107, 116, 120, 148 f., 155, 164, 173, 175 f., 178, 180 f., 307, 330, 347, 370 f., 380, 385, 392—98, 456, 461, 491, 507 ff.
- Franz Joseph, østrigsk Kejser, 330 f.
- Franz, Günther, tysk Historiker, 186—91. § 1
- Fredbjærg (Gislum H.), Kirke, 542.
- Fredborg, svensk Adjunkt, 494. ¶
- Fredensborg Slot (Nordsjælland) 593 f.

- Fredensborg (dansk Fort i Guinea) 350, 354.
- Frederichs, Hans, tysk Historiker, 505.
- Fredericq, Paul, belgisk Historiker, 489.
- Frederik I, Konge, 32—58, 153, 243, 245 f., 470. — III, Konge, 248, 250 f., 475. — IV, Konge, 256—66. — V, Konge, 271. — VI, Konge, 249, 399, 642. — VII, Konge, 159, 275, 277, 414—18, 420 ff., 585, 590, 592 f., 616. — (VIII), 589, 611.
- Frederik den Store, preussisk Konge, 133. — (den Stærke), Kurfyrste af Sachsen, 262. — III, Hertug af Gottorp, 466, 468 f., 471 f., 479. — August, Kurfyrste af Sachsen, 263. — August, Hertug af Oldenburg, 132.
- Frederiksborg, Len, 465.
- Frederiksborg (dansk Fort i Guinea) 336.
- Frederiksdal (Lyngby S.) 307.
- Frederiksnagore (dansk Koloni i Bengalen), 336, 340, 344, 347, 349 f., 390, 400, 405.
- Frederiksodde 89, 234.
- Freerslev (Sjælland), Kirke, 542.
- Fréret, Nicolas, fransk Historiker, 508.
- Freyer, Hans, tysk Historiker, 181.
- Friccius, Werner, tysk Historiker, 455.
- Friedenthal, Ad., estnisk Historiker, 463.
- Friedjung, H., tysk Historiker, 330.
- Friedländer, Ina, tysk Historiker, 294.
- Friedrich, se Frederik.
- Friis, Aage, Professor, 130, 141 f., 156, 480, 492, 494, 584, 610. — Astrid, Dr. phil., 113, 118, 122, 124, 309. — Hans, Oberst, 233. — Johan, Kansler, 36, 38. — Mogens, Krigskommissær, 230.
- Frille (Slægt) 323.
- Frisland, Friserne 9, 316.
- Frölich, K., tysk Rethistoriker, 454.
- Fulda Kloster 520.
- Fuglevad (Lyngby S.) 307.
- Fuglslev (Hald H.) 65, 69 f., 196.
- Fur Kirke 540, 542.
- Fussing, Lauritz, Præst i Vivild, 95.
- Fustel de Coulanges, N.-D., fransk Historiker, 491.
- Fyn 32, 89.
- Gabel, Christoffer, Kammerskriver, 477.
- Gabon (fransk Station ved Guinea-bugten) 393.
- Gadstrup (Ramsø H.), Kirke, 542.
- Gahlnbäck, Johannes, tysk Historiker, 463.
- Galde, Oluf, Lensmand paa Akershus, 57.
- Gallerne 178.
- Gans, Førsteminister i Mecklenburg, 260.
- Gardar (Grønland) 497 f.
- Garlieb, Gottfried 391.
- Gaspari, engelsk Konsul, 375.
- Gedser (Falster) 261.
- de Geer, Louis, svensk Politiker, 592, 599, 602 f., 616, 625.
- Gercken, Jochim, Borgmester i Lübeck, 43.
- Gersdorff, Joachim, Rigsdrost, 477.
- Gerstrup, Peder, (Bg. i Randers?), 66.
- Gert Nielsen (Gessingholm) 232.
- Gervinus, G. G., tysk Historiker, 191.
- Gessing (Nørhald H.) 64—67, 70,

- 72—75, 80 f., 95 f., 195, 204, 208, 214 ff., 230 ff., 234, 237. — Kirke, 67.
- Gessingholm (Nørhald H.) 59—101, 193—241; sml. Løvenholm. — Dyrehave, 93 f.
- v. Gierke, Otto, tysk Retshistoriker, 14.
- Giese, Frederik, Sekretær i Skatkammerkollegiet, 473.
- Giogole (Toscana) 282, 284 f., 433 f.
- Girey, A., fransk Diplomatiker, 504.
- Glob, Anders, Magister, Rentemester, 35, 38.
- Glötz, Gustave, fransk Historiker, 142, 178, 490 f.
- Glückstadt 228, 475, 477. — Told, 474.
- Goslar 450, 454.
- Gotland 38, 172, 296 f., 316, 500.
- Gottorp 35, 130, 132 f., 465—79.
- Grade, Anders, svensk Historiker, 183.
- Gram, Hans, Historiker, 299.
- Grand Bassam (Elfenbenskysten) 393, 396.
- Grandjean, P. B., Heraldiker, 321.
- Granlund, E., svensk Historiker, 315.
- Gras, N. S. B., engelsk Handelshistoriker, 309.
- Gratians Dekret 16 f.
- Gray, H. L., engelsk Handelshistoriker, 309 f.
- Gregor VII, Pave, 567. — IX, Pave, 525, 535, 556.
- Greiffenhagen, Otto, Arkivar i Reval, 455.
- Greifswald 453.
- Grenaa 74.
- Grey, Lord, engelsk Koloniminister, 408 f.
- Gribsvad, Frode, Landsarkivar i Aabenraa, 254 ff.
- Grinderslev Kloster 516, 542 f., 562.
- Grip, Birger Nilsson, svensk Rigsraad, 49, 54.
- Gross, Lothar, østrigsk Historiker, 328 f.
- Grousset, René, fransk Historiker, 179.
- Grove, G. L., Arkivmand, 499.
- Grubbe, Corfitz, Embedsmand i Tyske Kancelli, 476. — Erik, Lensmand paa Aarhusgaard, 214. — Jacob, t. Nørkjærgaard, 67, 199.
- Grundtvig, N. F. S., Digter, 268, 270.
- Grækenland, Grækerne, 177 ff., 181 f., 326, 490 f.
- Groener, Wilhelm, tysk Minister og Historiker, 184.
- Grønland 496 ff.
- Gualas, pavelig Legat, 294.
- Gudfred, Konge, 290 f.
- Gudum, Nonnekloster, 516.
- Guinea(kysten) 336, 340—45, 352 f., 355—90, 406—12.
- Guizot, Fr., fransk Politiker, 392, 395, 397.
- Gulathingslov 29.
- Guldholm Kloster, se Ry.
- Guldkysten (ved Guinea) 336 ff., 350, 353, 355, 359 f., 384 ff., 410.
- Gunner, Bisp i Viborg, 3.
- Gustav Vasa, svensk Konge, 46 f., 49 f., 52—55, 166, 312, 315. — V, svensk Konge, 628. — Adolf, Hertug af Mecklenburg-Güstrow, 259, 261, 264, 266.
- Gutchi, Kirkegrundlægger paa Fur, 540.
- Gutzloff, Jonathan, gottorpsk Kansler, 470.

- Guyot, Raymond, fransk Historiker, 180.
- Gwatkin, M. H., engelsk Historiker, 178.
- Gyldenlund (Charlottenlund), Slot, 265.
- Gyldenløve, Ulrik Frederik, Statsholder i Norge, 59, 258, 265.
- Gyldenstjerne, Ebbe, t. Tyrrestrup, 68. — Knud Henriksen, Magister; Biskop, 36. — Mogens Henriksen, Hovedsmand paa Akershus, 45, 50, 57.
- Gülzow, Arkiv, 465 f.
- Günther, Frederik, Oversekretær i Tyske Kancelli, 475.
- Güstrow (Mecklenburg) 259—66.
- Gaetano de Santis, tysk Historiker, 181.
- Görtz, G. H., gottorpsk Gehejmeraad, 471, 479.
- Götaelv 46 ff., 54.
- Göteborg 129, 318 f. — Nationaløkonomisk Møde 1863, 632—36, 638. — Stadsbibliotek 623, 634. — Handels- og Sjøfartstidning 633 f., 636.
- Goetz, K., tysk Historiker, 460. — Walter, tysk Historiker, 181 f.
- Gøye, Ide, g. m. Jens Juel, 66, 199. — Mogens, Rigshofmester, 36, 38, 41.
- Haag** 139, 261, 352.
- Hadbarderne 161.
- Haddeby Nor 289 ff. — Halvkreds-volden, 289 f.
- Haderslev 162, 219, 256, 470. — Amt 429 f.
- Haderslevartiklerne 1528 299.
- Hadrian IV, Pave, 526, 552.
- Hage, Alfred, Godsejer, Politiker, 635.
- Hagenah, H., slesvig-holstensk Historiker, 275.
- v. Hahn, Ludvig Statius, Christian (V.)s Hofmarskalk, 261, 264, 266.
- Halberstadt 470, 472.
- Hald Herred 69.
- Halecki, O., polsk Historiker, 137.
- Hall, C. C., Statsmand, 584—90, 593 f., 604 f., 607—21, 623 f., 630, 637—41. — Hubert, engelsk Handelshistoriker, 309.
- Halland 23, 43, 46, 151. — Hallandslisten, 151.
- Hallendorff, Carl, svensk Historiker, 174 ff.
- Halmstad 315. — Mødet 1450, 170.
- Halphen, Louis, fransk Historiker, 178 f., 490.
- Halsted (Laaland), Kirke, 541.
- Hamann, Carl, tysk Historiker, 292 f., 448.
- Hambro, C. J., Bankier i London, 408.
- Hamburg 44, 85, 107, 164, 317, 444 f., 451, 465. — Domprovsti, 299.
- Hamilton, Henning, svensk-norsk Gesandt, 583 f., 587, 589—600, 602—21, 623 f., 626 ff., 634, 638 f., 641.
- Hammelev (Djursland) 69.
- Hampe, Karl, tysk Historiker, 181.
- Hamsfort, Cornelius, historisk Forfatter, 294.
- Handelsmann, Marcel, polsk Historiker, 139, 179.
- Hannoveranske Forbund 1725 136.
- Hans, Konge, 323, 501 f.
- Hans, Christian II.s Søn, 245.
- Hans (den Ældre), Hertug, 246.
- Hansen, P., Guvernør i Dansk Ostindien, 336, 349, 391, 400—04, 411. — P., Litteraturhistoriker,

- 267, 269. — Reinold, Renteskriver, Borgmester i København, 476.
- Hansestæderne, Hanseaterne, 107, 310.
- Harbou, Niels, til Østergaard, 198.
- Hardenberg, Anna, g. m. Erik Rudt. Møgelkær, 69. — Erik (,Eiler'), Rigsraad, 198.
- Hardinge, Henry, Generalguvernør i Indien, 403.
- Harnack, Adolf, tysk Teolog, 507.
- Hartmann, L. M., tysk Historiker, 178.
- Harvey, engelsk Kommissær i Indien, 405.
- Haslev, Kirke, 541.
- Hassø, Arthur G., Arkivar, 295 f.
- Hasund, S., norsk Landbrugshistoriker, 497.
- v. Hatten, Hinrich, gottorpsk Kansler, 470.
- Hauch, Carsten, Digter, 270.
- Haupt, Hermann, tysk Historiker, 191 f.
- Hausen, Reinhold, finsk Arkivmand, 322.
- Hauser, Henri, fransk Historiker, 179 f.
- Haward, W. I., engelsk Handelshistoriker, 310.
- Hecklauer, Johs., gottorpsk Amtsinpektør, 467.
- Heckscher, Eli F., svensk økonomisk Historiker, 112, 119, 183, 312 ff., 493.
- Hedeby 289—92, 446; sml. Slesvig.
- Hedegaard (Fjellerup S., Nørre Dyrs H.) 65.
- Hedemann, Erich, gottorpsk Kansler, 471 f., 475.
- Hedemann-Heespen, P., holstensk Historiker, 131.
- Hedin, Einar, svensk Historiker, 584, 599, 615.
- Hedlund, S. A., svensk Redaktør, 633—36, 638.
- Heer, Georg, tysk Historiker, 191.
- Heeren, A. L., tysk Historiker, 489.
- Hefenbrock, M., tysk Historiker, 454.
- Heffty, Thomas, norsk Bankier, 634.
- Heiberg, J. L., Digter, 268. — J. L., klassisk Filolog, 148.
- Heinzelmann, slesvigholstensk Sendemand, 279 f.
- Heise, A., Historiker, 42 f., 45 f., 50, 53, 57 f.
- Heissenberg, August, tysk Historiker, 181.
- Helgenæs (Djursland) 89.
- Helsingborg 319 ff.
- Helsingfors 173. — Universitet, 146.
- Helsingør 68, 113 f., 119.
- Helstrup (Middelsom H.), Kirke, 542.
- Henig, Richard, tysk Historiker, 460.
- Henrik III, tysk Kejser, 567. — IV, tysk Kejser, 283. — Løve, Hertug af Sachsen, 447.
- Herjolfsnæs (Grønland) 496 ff.
- Herlitz, N., svensk Historiker, 315.
- Hermansen, Victor, mag. art. 297.
- Herningsholm (Jylland) 59, 80, 91, 95 f., 98, 241.
- Herre, Paul, tysk Historiker, 184.
- Herresvad Kloster 516, 560.
- Hertugdømmerne 128, 134, 144, 159, 191, 245, 272—81, 288, 298 f., 481, 509 f., 585, 594, 611; jfr. Sønderjylland, Slesvig og Holsten.
- Hertzsprung, Ivar, Magister, 511, 515, 572.
- Hessel, Alfr., tysk Historiker, 285 f.
- Hessen 466, 470.

- Hessen-Darmstadt 158 f., 258 f., 263.
- Hevringholm (Djursland) 220 f.
- Hildebrand, Emil, svensk Historiker, 43. — Karl, svensk Historiker, 503.
- Hillerød 154.
- Hinschius, P., tysk Kirkehistoriker, 513, 523.
- Hirsch, H., tysk Historiker, 513, 520, 566.
- Hirschau 567.
- Hisingen (Ø i Göteborg Len) 47.
- Hjallese (Odense H.), Kirke, 541.
- Hjelholt, Holger, Arkivar, Dr. phil., 304 f., 492.
- Hjelmager S. (Sønderhold H.) 65, 233.
- Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse 335.
- Hjortshøj (Lisbjerg Herred) 65, 69.
- Hjärne, Harald, svensk Historiker, 163.
- Hobro 89.
- Hobhouse, John, Direktør i East India Company, 399.
- Hodges, Lloyd, engelsk Oberst, 277 ff., 414, 418, 427.
- Hoffmann, Ernst, Arkivar i Kiel, 461. — Karl, tysk Historiker, 450. — Konr., tysk Kirkehistoriker, 513.
- Hofmeister, A., tysk Historiker, 447.
- Hogenschild (Slægt) 323.
- Hohl, Ernst, tysk Historiker, 181.
- Hojer, Andreas, Historiker, 257, 266.
- Holberg, Ludvig, Digter, 267 ff. — Ludvig, Retshistoriker, 2, 15 f., 26, 28 f., 567.
- Holck, Preben, Orlogskaptajn, 493, 499.
- Holl, Karl, tysk Teolog, 507.
- Holland, Hollænderne 51, 85, 91, 119, 149, 154 f., 310, 337, 340, 347, 350 ff., 359, 367, 377, 384, 387, 499.
- Holleaux, M., fransk Historiker, 178.
- Hollingstedt (Slesvig) 289, 291.
- Hollænder, Cornelis 91.
- Holm, Edv., Historiker, 79, 130, 257.
- Holme Kloster 516, 560.
- Holmquist, Hjalmar, svensk Kirkehistoriker, 165 ff., 183, 503 f.
- Holst, Rasmus, 89.
- Holsten 44, 66, 73, 75, 78, 80, 84 f., 91 ff., 99, 209, 249, 299, 413—17, 453, 464 ff., 468, 474, 479, 586, 596, 600, 607, 613, 616, 620, 624, 628, 632 f., 637. — Stænder 345; jfr. Hertugdømmerne.
- Holzschuher, Købmandshus i Nürnberg, 458.
- Homer, Bisp i Børglum, 543 f., 547. — Biskop i Ribe, 542, 571.
- Homo, Léon, fransk Historiker, 178.
- Honorius II, Pave, 574.
- Hornborg, Eirik, Rektor ved Helsingfors Universitet, 321 f., 493.
- Horsens 228, 476.
- Horslunde (Laaland) 41.
- von Hoya, Johann, se Johann.
- Hoyersworth (Holsten) 472.
- Hubald, Biskop i Odense, 521.
- Hubaldus, pavelig Legat, 294.
- Hude, Anna, Historiker, 3, 18 ff., 25, 144.
- Huhnhäuser, A., tysk Historiker, 127.
- Hull (England) 116.
- Hundertmarck, Benedikt, gottorpsk Kammersekretær, 473.
- Husum 465, 470, 473.
- Hutton, Købmand i London, 369, 378 f., 385, 407 f.
- »Hualsskouff« (Skov under Mogenstrup Gd.) 64.

- Hvalso (Grønland) 498.
 Huitfeldt, Arild, Historieskriver, 14, 47, 245.
 Hvilsgager (Djursland) 70.
 Håpke, Rud., tysk Historiker, 441 ff., 456, 463.
 Hävernick, Walter, tysk Historiker, 462.
 Hoeg, Just 69, 93.
 Höhlbaum, K., tysk Historiker, 441.
 Hønborg Slot (Elbo H.) 89.
 Höpp, J. P., Kancelliembedsmand, 483.
 Hoetzsch, O., tysk Historiker, 184.
- Ilbjærg (Hald H.) 65, 69.
 »Ildbierrig lund« (Skov til Mogenstrup Gd.) 64.
 Ilha Grande (Brasilien) 382.
 Illyrerne 160.
 Indien, Inderne 179, 181 f., 335 f., 340 ff., 344—47, 349, 390 f., 400—06, 411.
 Innocents II, Pave, 524. — III, Pave, 13, 535, 542, 547, 553.
 Irland 298.
 Isert, P. E., Kaptajn i Dansk Guinea, 362.
 Island 296, 310.
 Italien 283, 285, 295, 330, 602.
 Itzehoe 613.
- Jacobsen, J. C., Brygger, 635.
 Jakob Ulvsson, Ærkebiskop i Uppsala, 501 f.
 Jakobsen, Laurids, Præst i Gråmanstorp og Vedby, 301.
 St. James (engelsk Fort i Guinea) 350, 359, 373.
 Japan 181.
 Javngyde (Tulstrup S.) 87.
 Javnsted (ved Rensborg) 87.
- Jens Christoffersen, Pottemager i Krusborg, 217.
 Jensen, Hans, Dr. phil., 480—85, 493. — Wilhelm, slesvig-holstensk Historiker, 299.
 Jespersen, Chr., Amtmand paa Bornholm, 306.
 Jesse, Wilh., tysk Mønthistoriker, 462.
 v. Jessen, Thomas Balthasar, Oversekretær i Tyske Kancelli, 257 f., 262 f., 265.
 Jesus Kristus 507.
 Joachimsen, P., tysk Historiker, 187, 189 f.
 Johan III, svensk Konge, 166. — Georg III, Kurfyrste af Sachsen, 261. — Georg IV, Kurfyrste af Sachsen, 262. — Adolf, Hertug af Gottorp, 466, 468, 470 ff., 474, 478. — Greve af Hoya, 52. — Frederik, Ærkebiskop af Bremen, 475. — Bjørnsen, se Bjørn.³
 Johannsen, F., Amtmand i Haderslev, 430.
 Johnsen, Oscar Albert, norsk Historiker, 252, 307 ff., 311, 494.
 Joinville, Prins af 393, 396.
 Joniske Øer 326.
 Jorga, Nicolas, rumænsk Historiker, 138.
 Joseph I, tysk Kejser, 258.
 Jouguet, Pierre, fransk Historiker, 179.
 Juel, Jens, g. m. Ide Goye, 66.
 Jullian, Camille, fransk Historiker, 148.
 Jumme 446.
 Junge, Nicolaus, gottorpsk Hofkansler, 470.
 Jutta, Dronning, g. m. Erik Plovpenning, 14.
 Jügerdt, Friedrich, gottorpsk Kammersekretær, 473.

- Jylland, Jyder 18, 20, 22, 28, 32, 39, 151, 159, 194. — Jydske Lov 2—8, 16 ff., 21, 151 f., 579.
- Jyllinge Kirke 542.
- Jægersborg (Gentofte S.) 265.
- Jägerskiöld, S., svensk Historiker, 493.
- Jørgensen, A. D., Historiker, 157, 293, 299, 483, 488. — Ellen, Bibliotekar, Dr. phil., 9, 11, 31, 526. — Harald, Arkivar, 142, 484. — Poul Johs., Retshistoriker, 3, 21, 578.
- Kaalund, H. V., Digter, 307.
- Kaas, Hartvig, t. Møllerup, 63, 65.
- Kalcutta 400 ff., 404.
- Kallmerten, Paul, tysk Historiker, 448.
- Kalmar, Unionen 1397, 170, 312. — Traktat 1438, 170.
- Kalø Slot 69. — Len 222 f., 229.
- Kalundborg 89.
- Kalvo Kloster 515, 531, 559, 563.
- Kamphausen, Alfred, Museumsdirektor, 292.
- Kap det gode Haab 384.
- Karikal (i Fransk-Indien) 347.
- Karl V, tysk Kejser, 141. — Knuts-son, svensk Konge, 168 ff. — IX, svensk Konge, 166. — X Gustav, svensk Konge, 224 f., 479. — Karl Gustav-Krigene, 80, 97. — XII, svensk Konge, 479. — XIV Johan, svensk Konge, 172. — XV, svensk Konge, 584, 589—93, 599, 602 ff., 612, 616 f., 621 f., 625—34, 637—40. — Kurfyrste af Pfalz, 261.
- Karlgren, Anton, slavisk Filolog, 183.
- Karlsborg Fæstning (Vestergötland) 45.
- Karlskrona 318 f.
- Karlstadt, Andreas, tysk Reformator, 190.
- Karthago 178.
- Kasimir, Konge af Polen, 500.
- Katharina II, russisk Kejserinde, 133.
- Kautsky, Karl, tysk Socialist, 187.
- Kehr, P., tysk Historiker, 294.
- Kellerman, Gösta, svensk Historiker, 501 f.
- Kelterne 160.
- Kernkamp, G. W., hollandsk Historiker, 119.
- Kestner, tysk Handelshistoriker, 461.
- Kettingk, Schweder, lybsk Foged paa Bornholm, 305.
- Keyser, E., Arkivar i Danzig, 453.
- Kiel 84, 155, 224, 275, 466, 474. — Arkiv, 271, 483. — Universitet, 132, 135, 144, 192. — Omslag, 474, 478. — Freden 1814, 374.
- Kiel, Christian, Tyv (Gessingholm), 215.
- Kielman, Johann Adolf, gottorpsk Hofkansler, 465, 470 f., 474.
- Kierkegaard, Søren, Filosof, 270.
- Kina 181.
- Kindersley, engelsk Collector i Tanjore, 401 f.
- Kirfel, Williblad, tysk Historiker, 181.
- Kirn, Paul, tysk Historiker, 181.
- Kittel, Rudolf, tysk Historiker, 181.
- »Kiøfflække« (Skov til Mogenstrup Gd.) 64.
- Kiøge, Guvernør i Guinea, 352.
- Klaus Gjordsen, Kansler, 37—40.
- Klinkenberg, M. 457, 471.
- v. Klocke, Fr., tysk Historiker, 453.
- Knaplund, P., norsk-amerikansk Historiker, 173.
- Knapp, Th., tysk økonomisk Historiker, 188.

- Knud den Hellige, Konge, 570, 577. — VI, Konge, 13, 576. — Erik Plovpenningssøn, 14. — Lavard, Hertug, 29, 533. — Alvsson, norsk Stormand, 323. — Henriksen, Magister, se Gyldenstjerne.
- Knudsen, Gunnar, Redaktør, cand. mag., 495.
- Koch, Ludvig, kirkehistorisk Forfatter, 268.
- Kock, David, Herold, 323. — Reimar, lybsk Kronikor, 46.
- Koht, Halvdan, norsk Historiker, 140, 178, 242—46, 249 f., 253, 490, 492, 494, 583.
- Kolderup-Rosenvinge, J. L. A., Retshistoriker. 21, 32.
- Kolding 39 f., 89, 225.
- Kolindsund (Djursland) 94.
- Kolstrup (Djursland) 67 f., 204, 213.
- Kolstrupskov (Djursland) 96 f.
- Kongensten (dansk Fort i Guinea) 352, 409.
- Konow, f. Worsaae, Lulle 297.
- Koppe, Wilh., tysk Historiker, 317, 444, 452.
- Koppmann, K., tysk Historiker, 441.
- Korbe, C., tysk Historiker, 513.
- Kornerup, Bjørn, Arkivar, Dr. teol., 153, 300.
- Koromandelkysten 347.
- Korst, Knud, Kontorchef, 113.
- Korsør 89.
- Koskinen, Yrjö, finsk Historiker, 146.
- Koved (Djursland) 63, 68 f., 83.
- Krabbe, Iver, Rigsraad, 37. — Tyge, Marsk, 37.
- Krabbe-Carisius, H., Udenrigsminister, 341, 365 f., 367 f.
- Krag, Niels, Historiker, 299.
- Kragh, Niels Jensen, Skovfoged paa Gessingholm, 214 f.
- Krakau 440. — Historikerkongres 1933, 137.
- Krarp (Nødager S.) 67.
- Krarp, Alfred, Bibliotekar, 141. — F., Arkivmand, 499.
- Krauthoff, Christoph., gottorpsk Syndicus, 468.
- Kretschmayr, H., ostrigsk Historiker, 329.
- Kretzschmer, Knud, Lektor, 142.
- Krause, Hans, tysk Historiker, 181.
- Krieger, A. F., Politiker, 584, 590 f., 616 ff.
- Kristian I, Konge, 500. — II, Konge, 32—35, 41—58, 243, 245 ff. — III, Konge, 242—53, 470. — IV, Konge, 107, 246, 248 f., 252, 296, 468 f., 475 f., 479. — V, Konge, 256—66, 271. — VII, Konge, 130. — VIII, Konge, 159, 399. — IX, Konge, 590, 596, 601, 606 f., 609, 612, 619, 639 f. — Søn af Kristian IV, 475. — Søn af Kristian V, 262, 266. — Albrecht, Hertug af Gottorp, 479. — II, Bisp i Ribe, 20.
- Kristiane Eberhardine af Bayreuth, g. m. Kurfyrst Friderich August (den Stærke) af Sachsen, 262.
- Kristiania, Stændermøde 1661, 250 f.
- Kristiansborg (dansk Fort paa Guineaakysten) 337 f., 350, 354 f., 361, 379, 385 f., 389, 393, 396 f., 409 f.
- Kristoffer I, Konge, 2 f., 6, 10, 19. — II, Konge, 22. — af Bayern, Konge, 169 f., 500. — Erik Plovpenningssøn, 14.
- Krobbolandet (Guinea) 352 f., 362 f., 366 f.
- Krollmann, C., tysk Historiker, 453.
- Kron, hanseatisk Købmandshus, 461.
- Kronstadt 173.
- Krop (Sønderjylland) 87.

- Krusborg (Djursland) 67.
 Krüger, E. G., tysk Historiker, 452.
 — Joh., tysk Rethistoriker, 14.
 Kroger, Kaptajn i 1660, 234.
 Kröpelin, Hans, Lensmand, 170.
 Krösus, Konge i Lydien, 325.
 Kuhlmann, Johann, gottorpsk Kammersekretær, 472 f.
 Kumlien, Kjell, svensk Historiker, 167 ff.
 Kungsälf (Båhus Len) 46 ff., 52, 54.
 Kurth, Godefroi, belgisk Historiker, 489.
 Kusch, Bruno, tysk Historiker, 444.
 Kuthackowitz, polsk Kornet, 230.
 København 52, 56 f., 78, 83 f., 89, 94 ff., 99, 107, 110, 226, 265, 275, 279 ff., 297, 340 f., 352, 421, 586, 591, 618 f., 626 f., 634, 641. — Rigsarkiv, 131, 144, 466. — Kgl. Bibliotek, 141, 149. — Citadellet, 388. — Nationalmuseum, 143, 297, 496. — Rosenborg, 297. — Slot, 265. — Universitet, 141, 144, 584. — Kanniker, 517. — Lav, 106. — Casino-Møde 1863, 631.
 Koebner, R., tysk Historiker, 451.
 Köcher, Arthur, Arkivar, 514.
 Køgegaard, Gl. 621, 623.
 Köln 440 f., 444, 450 f.
 Königsberg 500.
 Laaland 304.
 Labodé (Negerby i Guinea) 351.
 Lamm, M., svensk Professor, 183.
 Lamprecht, Karl, tysk Historiker, 187, 190, 489.
 Lancaster, engelsk Kongehus, 310.
 v. der Lancken, Egidius, gottorpsk Hofmester, 467 f., 471, 474.
 Langebeks, Diplomatarium, 9.
 Langeland 226, 234.
 Langso (Gessingholm) 73, 94.
 Lappenberg, J. M., hamburgsk Historiker, 486 f.
 Lapperne 173.
 Larsen, Ernst, Seminarieførstander, 142. — Henrik, historisk Forfatter, 150. — J. E., Rethistoriker, 487. — O. H., Landbrugshistoriker, 103, 107 ff. — Svend, Museumsassistent i Odense, 496.
 Larsson, L., svensk Filolog, 318.
 Lassenius, Johannes, Præst ved Københavns St. Petri Kirke, 302 f.
 Lauenburg, Hertugdømme, 414, 607.
 Laurentius Petri, svensk Reformator, 166.
 Lauridsen, P., Historiker, 274, 277, 483.
 Laustsen, Vermund G., cand. mag. 482.
 Lawrence, Thomas Edward, engelsk-arabisk Politiker, 325.
 Lechner, Georg, tysk Historiker, 317, 445.
 Lederer, Emil, tysk Historiker, 184.
 Lefebvre, Georges, fransk Historiker, 180.
 Lehmann, Orla, Politiker, 584 ff., 588—91, 594, 598, 602 f., 609 ff., 615—21, 623, 638, 640 f.
 Leipzig 263.
 Lemmer (Djursland) 69, 216.
 Lente, Chr., Gesandt i Haag, 261. — Theodor, Leder af Tyske Kancelli, 477.
 Lenz, Max, tysk Historiker, 187, 288.
 Leo XIII, Pave, 147.
 Leopold I, tysk Kejser, 257 f.
 Leps, Curt, tysk Historiker, 463.
 Lerche, Cornelius, Kancelliembedsmand, 476. — O., tysk Historiker, 513, 528.
 Levesque de Burigny, fransk Forfatter, 508.

- Lesquier, Jean, fransk Historiker, 179.
- Levin, engelsk Kommissær i Indien, 405.
- Lhéritier, Michel, fransk Historiker, 140.
- Liberia (Afrika) 398.
- Lichtenburg (Sachsen) 259, 261, 263.
- Liebe, C. F. J. H., Konseilpræsident A. W. Moltkes Sekretær, 422 f.
- »Liergraffsholt« (Skov under Gesingholm) 63.
- Lietzmann, H., tysk Kirkehistoriker, 506 f.
- Lilienberg, Alb., Stadsplansdirektør i Göteborg, 318.
- Liljencrantz, Johan, svensk Friherre, 626 ff., 630, 632 f., 635, 638.
- Liljencrons Arkiv (Kiel) 274 f.
- Lillebælt (Melfarsund) 89, 128.
- Lillehammar (Båhus Len) 43, 49 f., 52.
- Limburg 470.
- Lime (Sønderhald H.) 65. — Kirke, 542, 544 f., 548.
- Lind, H. G., Interimguvernør i Guinea, 362.
- Lindberg, Folke, svensk Historiker, 319.
- Lindbæk, Johs., Historiker, 511.
- Lindhard, L. S., i Serampore, 405.
- Lindstam, S., svensk Historiker, 182.
- Lindved (Sønderjylland) 87 f.
- Linvald, Axel, Rigsarkivar, 62, 109, 138, 141, 271, 483, 492.
- List, Fr., tysk Nationaløkonom, 309.
- Livius, romersk Historieskriver, 186.
- Lohmann, Eskel 466.
- Longobarderne 178.
- London 116, 310, 342, 354, 359, 364 ff., 369, 394—400, 407, 440, 447 f. — Ostindisk Kompagni, 391. — Stalhof, 448. — Universitet, 309. — Londonerprotokolten 1852, 596.
- Londonderry, Charles, engelsk Diplomat, 374, 398.
- Lorents, Yngve, svensk Historiker, 183 f.
- Lorenzen, Vilh., Lektor, Dr. phil., 511.
- Lorenzetti, italiensk Maler, 287.
- Lornsen, Uwe Jens, politisk Skribent, 191.
- Lot, Ferdinand 179.
- Lothar, tysk Kejser, 283.
- Lotzer, Sebastian, tysk Reformator, 190.
- Louise af Mecklenburg-Güstrow Christian V's Dronning, 257 f., 263—66. — Kristian IX's Dronning, 606, 611. — (Lovisa), svensk Prinsesse, (Frederik VIII's Dronning), 589 f.
- Lowzow, Fr., Direktør for General-toldkammeret og Kommercekollegiet, 341, 400.
- Lucius III, Pave, 525, 535, 555.
- Ludvig XVI, fransk Konge, 156.
- Lund 578. — Stift, 526. — Provst 573. — Kanniker, 515, 518, 554, 577 f. — Allehelgens Kloster, 515, 562. — Vor Frelses Kloster, 516. — Maria og S. Peder Kloster, 516, 573. — Trinitatis Kloster, 561. — Synode 1139, 295, 521 f., 533.
- Lund, Bendt Christensen, Præst i Solvesborg, 301.
- Lundbye, C. C., Krigsminister, 587.
- Lundquist, Bo V:son, svensk Historiker, 270—81, 429 f.
- »Lundstorp« (Nordsjælland) 556.
- Lundt, Hans Nickelsen, Embedsmand i Tyske Kancelli, 477.
- Lunge, Vincens, Rigsraad, 243.
- Lübeck 43 f., 107, 117, 128, 224,

- 235, 305, 317, 440, 444, 446—54, 456.
- Lykke, Falk, t. Skovgaard, 65. — Frantz, t. Østergaard, 212, 220 f. — Jacob, t. Tranderup, 64, 194. — Kaj 68. — Olive 94. — Peder, Rigsraad, 37.
- Lyngby (Djursland) 67, 69 f., 233, 306.
- Lüneburg (By) 454.
- Lyng (Nordsjælland), Kirke, 542.
- Lystrup (Hald H.) 65 f., 69, 96, 195, 205, 214 f.
- Læsø 62.
- Lödöse 46 f., 317 ff.
- Löfgren, E.O., svensk Historiker, 183.
- Lögberg, Gustaf Adolf, svensk Historiker, 500 f.
- Løgpold (Bjolderup S.) 161, 256.
- Løgum Kirke 542, — Kloster 516, 518, 525, 532, 542 ff., 546, 560.
- Løngbæk (Hald H.) 65.
- Lönnroth, Erik, svensk Historiker, 167—71, 501 f.
- Løvenholm (Djursland) 59; sml. Gessingholm.
- Mårtensson, Torsten, svensk Museumsintendant, 320.
- Mac Carthy, Charles, engelsk Ekspeditionsleder i Guinea, 355.
- Macleane, George, engelsk Guvernør i Guinea, 360 f., 363 f., 367 ff., 371 f., 384, 395.
- Madagaskar 392.
- Madden, Dr., Indberetninger fra Guinea, 338 f., 358, 360, 368, 370, 377 f., 385, 389, 399.
- Madras, St. George Fortet, 402.
- Mads Hansen, Foged paa Gessingholm, 75. — Nielsen, Foged paa Gessingholm, se Ulf.
- Magdeburg 471.
- Magnus Eriksson, svensk Konge, 23 f., 104, 169.
- Mahomed Aliverdi Khan, Nabob af Muxedabath (indisk Fyrste), 336.
- Mainz, Ærkebisp, 329.
- Makedonien 178, 491.
- Magdalene, Prinsesse af Mecklenburg, 260 f., 264.
- Malta, Arkiv 140.
- Manderström, K. R. L., svensk Politiker, 590—96, 598—605, 608—11, 613—19, 623, 625, 628, 637, 639. — Arkiv 171.
- Manteuffel, Tadeusz, polsk Historiker, 137.
- Marchs, Erich, tysk Historiker, 181.
- Maren Jensdatter, Præsteenke i Gessing, 95.
- Margrethe, Dronning 169.
- Mariager 235.
- Marquard, Emil, Arkivar, 141.
- Marseille 392.
- Marschalck, Levin, Leder af Tyske Kancelli, 475.
- Marstrand (Båhus Len) 48, 51, 55 f.
- Marstrand, Vilhelm, Ingeniør, 160 ff.
- Marsvin, Ellen 64. — Jørgen, t. Aunsbjærg, 66.
- Martens, Peter, Præst i Nykirke, 279.
- Martinus, pavelig Legat, 294.
- Matthiessen, C. M. A., Arkivmand, 299. — Hugo, Museumsinspektør, 159 f.
- Matzen, Henning, Rethistoriker, 2 f., 7, 12, 16, 22.
- Maurer, Konrad, tysk Rethistoriker, 486.
- Maximilian, Prins af Hannover, 263.
- Mayer, Ernst, tysk Historiker, 285.
- Mechtilde, g. m. Kong Abel, 9.
- Mecklenburg 258—65, 293, 444, 450, 454, 471.
- Méhégan, fransk Forfatter, 508.

- Meinecke, F., tysk Historiker, 191.
- Meinert von Hamme, Landsknægtesanger, 47.
- Meisner, Heinrich Otto, tysk Arkivmand, 504 f.
- Mejlby (Lintrup S., Fros H.) 87, 228.
- Mejlgaard (Djursland) 213, 231.
- Melander, K. R., finsk Historiker, 492 f.
- Melfarsund, se Lillebælt.
- Merchants, Alfr., i Guinea, 356, 361, 364—67, 386.
- Merivale, H., engelsk Politiker, 377, 387, 389, 397, 408 f.
- Merx, O., tysk Historiker, 186.
- Metternich, østrigsk Statsmand, 330.
- Meyer, Eduard, tysk Historiker, 506.
- Michelsen, Ernst, slesvig-holstensk Historiker, 298.
- Middelfart 36.
- Middelhavet 120.
- Mirabeau, fransk Politiker, 156.
- Mogens Hejnesøn 295.
- Mogenstrup (Gd. i Nørager S.) 64 ff., 69, 76, 84, 94, 97, 194, 203, 212.
- Mogk, Eugen, tysk Religionshistoriker, 488.
- Mollerup, W., Historiker, 33.
- Moltesen, L., Dr. phil., 15, 148.
- Moltke, A. W., Statsmand, 276 f., 414, 417, 419, 422, 425, 427 f., 430. — Carl, Greve til Nütschau, Politiker, 415 f., 418 f., 426 ff. — Claus Levin, gottorpsk Diplomat, 471, 474. — O. J., Minister, 341.
- Mommsen, Wilh., tysk Historiker, 181, 332.
- Monrad, D. G., Politiker, Biskop, 584, 586—90, 592—603, 605—10, 615—20, 623, 637 f., 640 f. — H. C., Præst i Guinea, 353.
- Montecucculi, tysk General, 235.
- Montegrossoli (Toscana) 286.
- Montesquieu, fransk Forfatter, 508 f.
- Montgelas, Max, tysk General og Historiker, 182.
- Montgomery, A., svensk Nationaløkonom, 312 ff. — Robert, engelsk Kommissær i Indien, 405 f.
- Mora, spansk Slavehandler i Guinea, 378.
- Moret, Alexandre, fransk Historiker, 178.
- Mornet, Daniel, fransk Litteraturhistoriker, 507 ff.
- Moskva, Arkiv, 131.
- Mulich, hanseatisk Købmand, 458.
- Munch, P., Udenrigsminister, 480, 483.
- »Muncken schoff« (Gessingholm) 63.
- Munster-Meinhoevel, Grevinde, 156.
- Murmankysten (Finland) 173.
- Mylus, P., Landsdommer, 498.
- Müller, Annemarie, tysk Historiker, 462. — J., tysk Historiker, 294. — Sophus, Arkæolog, 142 ff., 289, 291.
- Münter, Fr., Kirkehistoriker, 294.
- Münzer, Thomas, tysk Bondefører, 190.
- Myres, John L., engelsk Historiker, 177.
- Mysorekrigene 347.
- Mälaren (Sø i Sverige) 316 f., 494.
- Møen 293.
- Møgeltønder 9.
- Mølleaaen 306.
- Møller, Claus, Organist, topografisk Forfatter, 161 f., 255.
- Mørck, F. S., Guvernør paa Guinea-kysten, 357, 361—68.
- Nabholz, Hans, schweizisk Historiker, 140.
- Nantes 381.
- Nansen, Fridtjof, norsk Politiker, 497.

- Napoleon III, fransk Kejser, 174 f.
 Nathanson, M. L., økonomisk Forfatter, 340.
 Necker, fransk Finansmand og Politiker, 156.
 Nederlandene, Nederländerne 115 f., 127, 309 ff., 445, 457.
 Neergaard, C., Arkæolog, 143, 511. — N., Politiker, Historiker, 271 f., 279 f., 480, 583, 639.
 Negapatam (Indien) 406.
 Neiiendam, Michael, Kirkehistoriker, 153 ff.
 Nerman, Birger, svensk Arkæolog, 446.
 Neumann, Gerh., tysk Historiker, 456.
 Newcastle 116.
 Niccolino di Ruzza, florentinsk Slægt, 436.
 Niccolini-Sirigatti, florentinsk Slægt, 436.
 Nicholls, Købmand i London, 369, 395.
 Nickell, Suartz, Oberstvagtmester, 235.
 Nicolaus, Kardinalbiskop af Albano, pavelig Legat, 294.
 Nicolaus af Lyra, Postilforfatter, 300.
 Niels, Konge, 522, 575, 577, 579 f. — I, Bisp i Viborg, 540, 544 f. — Jensen, Birkefoged i Gessingholm Birk, 212.
 Nielsen, Axel, Professor, 103, 107, 109 f. — Lauritz, Bibliotekar, Dr. phil., 149, 628. — Maria, Rektor, 142.
 Nielstrup (Vivild S.) 68 f.
 Nikobarerne 404 ff.
 Nikolaj I, russisk Zar, 174.
 Nilsson, Martin P:son, svensk Historiker, 182.
 Nimtofte (Djursland) 66, 68, 70, 233. — Sønderkov 63.
 Nirrnheim, H., tysk Arkivmand, 317, 444 f.
 Nissen, Nicolaj, Krigskommissær, 230, 233 f. — Ths., Chr. Rantzaus Revisor, 75, 88.
 Nordborg 429.
 Nordman, C. A., finsk Arkæolog, 494.
 Nordmann, Claus, tysk Historiker, 459.
 Nordslesvig 270, 277 ff., 332.
 Nordström, Johan, svensk Historiker, 183.
 Nordtyskland 27.
 Norge, Nordmændene 23, 37 f., 40, 42 f., 45 f., 56, 102, 128, 134, 145, 149, 164, 172—75, 242—53, 270, 296, 307 f., 310 f., 399, 460 f., 464 f., 492 f., 497, 583 f., 587, 589, 591, 594, 598, 600 f., 610 f., 618, 620, 622, 624 f., 627, 629, 642.
 Norlund, Sv., Docent i Uppsala, 183.
 Normandiet 29.
 Normannerne 486 f.
 Norrland 119.
 Novgorod 316, 440.
 Nyberg, H. S., svensk Historiker, 183.
 Nyborg 26, 37, 223 — Danehof 19—22.
 Nydala, Kirke, 575.
 Nydam (Gessingholm) 73.
 Nygaard (Langeland) 79.
 Nygren, E., svensk Arkivar, 315.
 Nykøbing F. 305. — Slot 304.
 Nylösen (Slag) 43 f., 46 f., 49—53, 55 f.
 Nürnberg 458 f., 470.
 Nyrop, Camillus, Historiker, 103. — Kristoffer, Filolog, 488.
 Nystrom, Eiler, Arkivar, 306.
 Næstved Kirke 541. — Benedikti-

- nerkloster (St. Petri Kloster) 11, 515, 518, 523 f., 528, 531, 539, 541, 547, 554, 568, 576 ff., 580: sml. Skovkloster.
- Nødager S. (Djursland) 67 f., 70.
- Nørager (Djursland) 64 f., 68 ff., 96, 208, 227, 231 f.
- Nørhald H. 212.
- Nørholm Kirke 542.
- Nørlund, Poul, Museumsinspektør, Dr. phil., 141, 150, 496 ff., 512.
- Nørre (Dyrs) H. 70, 212.
- Odense 36. — Albani Kirke, 521, 541, 548. — S. Knuds Kloster (Benediktinerkloster), 515, 518, 521 ff. 526, 533 f., 536, 538, 541, 548 f., 558 f., 570, 572, 577—80. — Nonnekloster, 516, 541. — Lands-ting, 4. — Fyns Stiftsmuseum, 496. — Traktat 1560, 443.
- Oehlenschläger, Adam, Digter, 268.
- Ohnsorge, Werner, tysk Historiker, 294.
- Olaf Engelbrechtssøn, Ærkebisp i Trondhjem, 43, 49 f., 242 f., 245.
- Olavus Petri, svensk Reformator, 166, 315.
- v. Oldenborch, Hans, Høvedsmand, 57.
- Oldenburg (Hertugdømme) 132, 135. — Arvestorhertug, 271. — Arkiv, 131, 466.
- Olmstead, A. T. E., amerikansk Historiker, 323.
- Olrik, Axel, Folkemindeforsker, 495. — Hans, Historiker, 15, 512. — Jørgen, Museumsinspektør, 12.
- Olsen, Albert, Professor 103, 106 f., 342.
- Olsson, M., svensk Historiker, 316.
- Oltrarno 436.
- Oluf, Foged paa Estrup, 95. — Nielsøn, norsk Rigsraad, 38 f.
- Olufsen, Chr., Digter, økonomisk Historiker, 487.
- d'Olwer, Nicolau, spansk Historiker, 140.
- Oncken, Herman, tysk Historiker, 191, 288.
- Oppermann, O., tysk Historiker, 191.
- Opnør(aa), se Aabenraa.
- Orust (,Orderust'), Ø i Göteborg Len, 49, 55.
- Oscar I, svensk Konge, 173—76, 612, 621. — II, svensk Konge, 640.
- Oslo 43, 47, 49 ff., 58, 296, 461.
- Ost-Friesland 116.
- Ostindien 340, 344, 399; sml. Indien.
- Otte, F. W., Borgmester i Eckern- førde, 131.
- Ottokar, Nicola, italiensk Historiker, 281, 285, 287.
- Ovening (Aabenraa Amt) 161.
- Oxe, Johan, til Nielstrup, 39. — Peder, Rigshofmester, 305.
- Oxenstierna, Jöns Bengtsson, svensk Ærkebiskop, 168, 170, 501.
- Oxholm, Valdemar Tylly, General- major, 609.
- Paganello, Ser, Notar i Firenze, 436.
- Pagès, Georges, fransk Historiker, 149.
- Pais, Ettore, fransk Historiker, 178.
- Palgrave, Francis, engelsk Histori- ker, 486.
- Palma (Guineakysten) 393.
- Palmerston, engelsk Statsmand, 173, 277, 279, 376, 378 f., 408 f.
- Palmstjerne, C. F., svensk Histori- ker, 172 ff.
- Paludan, Jul., Litteraturhistoriker. 268.

- Paludan-Müller, C., Historiker, 45, 287, 486. — Fr., Digter, 268.
- Panin, N., russisk Udenrigsminister, 133.
- Pappenheim, Max, tysk Retshistoriker, 15, 144 f.
- Paris 139, 354. — Louvre, 155. — Sorbonne, 149.
- Paris, Gaston, fransk Litteraturhistoriker, 488.
- Parsberg, Oluf, t. Sødal, 63.
- Pasignano (Toscana) 282, 284 f., 433—36.
- Paschalis II, Pave, 521, 533, 552.
- Paterno (Toscana) 286.
- Paulli, R., Bibliotekar, 267.
- Pauls, Volquart, slesvig-holstensk Historiker, 299.
- Paulus, Apostel, 507.
- Pechlin, F. C. F., Baron, Diplomat, 278, 417—21.
- Peder Brodersen, Foged paa Gesingholm, 219. — Olsen, Franciskaner, Aarbogforfatter, 10, 14. — Sunessøn, Biskop i Sjælland, 541 f., 570.
- Pedersen, Henrik, Landbrugshistoriker, 103.
- Pein, Johan, preussisk Admiral, 287.
- Peitz, W. M., tysk Historiker, 497.
- Perikles, græsk Statsmand, 328.
- Perroy, Édouard, engelsk Historiker, 179.
- Persien, Perserne 179, 182, 327 f.
- Peter III, russisk Zar, 133.
- Petersen, Annemarie, tysk Historiker, 332. — Carl, tysk Historiker, 465, 468, 471 f. — Carl S., Overbibliotekar, 267. — N. M., Litteraturhistoriker, 487.
- Petri, G., svensk Oberstløjtnant, Krigshistoriker, 493.
- Petzold, A., tysk Historiker, 191.
- Pfister, Christian, engelsk Historiker, 178 f.
- v. Pflugk-Hartung, J., tysk Historiker, 184.
- Phase, Olauus Petri, Byskriver i Stockholm, 318.
- Piganiol, André, fransk Historiker, 179.
- Pinetz, J. P., gottorpsk Kvartermester, 229.
- Pinturicchio, italiensk Maler, 148.
- Pirenne, Henri, belgisk Historiker, 178 f., 489 f.
- Pisa (Italien) 283.
- Pius XI, Pave, 147.
- Plassey (Indien), Slag, 347.
- Platzhoff, Walter, tysk Historiker, 182.
- Plejfel, Hilding, svensk Kirkehistoriker, 165, 503 f.
- Plesner, Johan, Docent i Aarhus, 281—87, 438.
- v. Plessen, Chr. Siegfred, Statsmand, 257—61, 263, 266.
- Plischke, Hans, tysk Historiker, 181 f.
- Ploug, Carl, Politiker, Digter, 620—38. — Gerhard, Kontorchef i Postvæsenet, 635. — Hother 588, 621, 632.
- v. Podewill, Dionys, Marskalk, 475.
- Polen 137 f., 321.
- Pommern 293, 444, 470, 475, 505.
- Ponni (hollandsk Koloniplads i Guinea) 350 f.
- Pontoppidan, Erik, Biskop, Hofpræst og Universitetskansler, 153 ff., 294.
- Pontos (Lilleasien) 178.
- Poppo (Guinea) 377.
- Porthan, H. G., finsk Historiker, 146.
- Porto Rico (Vestindien) 381.

- Portugal, Portugisere 181, 349, 397 f., 410, 461.
- Postan, M. M., engelsk Handelshistoriker, 309 f., 455.
- Poul Helgesen (Paulus Heliæ), teologisk og historisk Forfatter, 153.
- Power, E. E., engelsk Handelshistoriker, 309 f.
- Powisch, Otto, Krigskommissær, 230.
- Prag, Freden 1866, 331.
- Prampram (engelsk Fort paa Guinea-kysten) 337, 350, 354, 384.
- Prehn, Tomas, Landkommissær i Holsten, 279 f.
- Prémontré, fransk Kloster, 531, 561.
- Preussen 109, 273, 330 f., 413, 595.
- Previté-Orton, C. W., engelsk Historiker, 178.
- Principe, Ø i Guineabugten, 397 f.
- Prinsensten (dansk Fort i Guinea) 352, 409.
- Printzenskiold, Joh., svensk Oberst 1658, 305.
- Prøvesten (Fort i Guinea) 410.
- Puggaard, Hans, Grosserer i København, 594, 603 f., 608.
- Pyrenæerhalvøen 120, 461.
- Quitta (Guinea) 337, 354, 377 ff., 389.
- Radowitz, preussisk Udenrigsminister, 274.
- Rahe, Wilhelm, Lic. theol., Diakon ved Petri Kirke i København, 302 f.
- Raklev, J., Konservator, 497.
- Ramel, Henrik, Leder af Tyske Kancelli, 475.
- Randers 68, 74, 84, 91, 210, 217, 221 ff., 227, 235. — Benediktiner-Nonnekloster, 516.
- Rantzau (Holsten) 64, 75, 84, 88.
- Rantzau, Christian, Greve t. Rantzau og Gessingholm 60 f., 66—70, 72 f., 75 f., 78 ff., 82—87, 89 f., 93—96, 98 ff., 196, 198 ff., 204 f., 210, 212 f., 215, 218 f., 221—26, 228 f., 231—37. — Statholder i Hertugdømmerne, 475, 477. — Christian Ditlev, Greve, 59. — Erik 63 f. — Ditlev, Greve, 60. — Frantz, t. Rantzau, 62 ff. — Frantz, Rigshofmester, 468. — Frederik 63. — Gert, Greve, t. Breitenburg og Gessingholm, 59 f., 62, 65, 69 f., 194, 214. — Helvig 63 f. — Heinrich, Statholder, 288. — Henrik 63. — Johan, Feltherre og Statsmand, 467. — Johan, Frantz Rantzaus Søn, 63. — Margrete Dorothea, g. m. Frederik Ahlefeld, 199. — Wilhelm Adolf 59. — Øllegaard Catharina 199.
- Rasmus Hansen, Foged paa Gessingholm, 86, 219, 226. — Nielsen, i Gessing, 216. — Rasmussen, Borgmester i Christianshavn, 226.
- Rasmusson, N. L., svensk Numismatiker, 321.
- Rathgen, Georg, tysk Historiker, 513, 566.
- Ratti, Achille, Bibliotekspræfekt i Vatikanet, se Pius XI.
- Ravensberg, Johan Jepsen, Kansler, Biskop, 502.
- Ravn, O. E., Professor, 323 ff.
- Ravsted (Slogs H.) 87.
- Rebslagers, Anne, 216.
- Rechberg, østrigsk Greve og Politiker, 330 f.
- Reckemann, Hans, hanseatisk Bergenfarer, Kronikør, 46.
- Reedtz, H. C., Greve, Diplomat, 417, 427 f.

- Reff, Johan, Bisp i Oslo, 43, 50.
 Refsnæs (Sjælland) 89.
 Regenburg, Th. A. J., Departementschef, Stiftamtmand, 630.
 — Legat 335.
 Regensburg, Konvent 1524, 188. — Rigsdag 1653—54, 466.
 Regis, Købmand i Marseille, 396.
 Regnard, J. F., fransk Rejsende og Forfatter, 127.
 Rehling, J., Guvernør i Dansk Ostindien, 348.
 Reimpeel, A., tysk Historiker, 452.
 Reinecke, Wilh., tysk Historiker, 454.
 Reinkingk, Dietrich, Kansler, 475.
 Renaudet, Augustin, fransk Historiker, 179.
 Renouvin, Pierre, fransk Historiker, 180 f.
 Reinsborg 87, 415, 478.
 Reric, Handelsplads i Holsten, 446.
 Resen, Peder Hansen, Historiker, 32.
 Reuter Dahl, H., svensk Kirkehistoriker, 165.
 Reval 119, 455, 463.
 Reventlow, Christian Ditlev, Greve, Officer, 258. — Conrad, Storkansler, 257 f., 262 f., 266. — Detlev, Leder af Tyske Kancelli, 475 f. — Ditlev, Hof- og Statsmand, 134. — Fr. Dittl., Gesandt i London, 278, 402, 406, 408 f. — Fritz, til Emkendorff, 155. — Iver 39. — Louise 275.
 Reventlow-Criminil, Josef, Udenrigsminister, 342, 371 f., 395, 406 f.
 Reventlow-Ferve, Ernst, slesvigholstensk Greve, 279 f.
 Ribe 87 f., 221. — Bisp, 7, 9, 20. — Kanniker, 516, 518, 532. — Benediktiner-Nonnekloster, 516. — Byret, 19. — Skråderlav, 104. — Oldemoder, 7, 9.
 Ricolf, Biskop i Odense, 522, 570.
 Rietschel, S., tysk Historiker, 449, 451.
 Ring, Nonnekloster, 516.
 Ringkøbing 221.
 Ringsted 4, 13. — Døberens Kirke, 541 f. — Benediktinerkloster, 515, 518, 523 f., 532, 541, 550, 555, 568, 576, 578, 580.
 »Ringsøeskouff« (Skov ved Rust Vejle) 64.
 Rio de Janeiro 380.
 Roldskov 89.
 Rollo, Hertug af Normandiet, 29.
 Rom 147 f., 178, 181 f., 185 f. — Vatikanet, 147 f. — Vatikanets Arkiv, 140 f.
 Roos, J. E., finsk Arkivar, 492.
 Rosenberg, Hans, tysk Historiker, 509 f.
 Rosenholm (Jylland) 81.
 Rosenkrantz, Anna, g. m. Frantz Rantzau t. Rantzau, 63. — Gunde, t. Vindinge og Skaføgaard, 66 ff., 204. — Holger, t. Rosenholm, 63. — Niels, Udenrigsminister, 398.
 Rosenkranz, A., tysk Historiker, 188.
 Rosenmüller, Georg, svensk Godsejer, Løjtnant, 633, 635.
 Roskilde 34, 41. — Stift, 293, 554. — Bisp, 22, 574. — Kanniker, 515. — Domkirke, 4. — Benediktiner (Cistercienser) Nonnekloster, 516. — Vor Frue Kloster, 542. — Stænder, 345, 480 f.
 Rostock 128, 261, 450, 453, 461—63.
 Rostovtzeff, M., russisk Historiker, 178.
 Rostrup, Ellen, g. m. Tyge Sandhjern t. Vedø, 69.

- Rothe, C. P., historisk Forfatter, 295.
- Rotwitt, C. E., Minister, 606.
- Rousseau, J. J., fransk Filosof, 508.
- Roussel, Pierre, fransk Historiker, 179.
- Roussell, Aage, Arkitekt, 497 f.
- Rowan, engelsk Major, 384, 386, 388.
- Rubin, Marcus, Nationaløkonom, 103, 340, 483.
- Rud, Erik, t. Møgelkær, g. m. Anna Hardenberg, 69. — Sofie, g. m. Jacob Lykke t. Tranderup, 65.
- Rusland, Russerne 108, 130—35, 164, 172—76, 182, 322 f., 391, 460, 502, 589, 600, 628.
- Russell, John, engelsk Udenrigsminister, 399, 585, 597, 604, 612, 624.
- Ryd (Guldholm), Kloster, 517, 535, 542, 547, 560, 571.
- Rygaard (Fjellerup S., Nørre Dyrsk H.) 65, 212.
- Rügen 292 f.
- Röhlk, O., tysk Historiker, 461.
- Rømer, Hans, Skovrider paa Bornholm, 306.
- Rörig, Fritz, tysk Historiker, 181, 443, 445, 448—52, 454—59.
- Rønning, F., Litteraturhistoriker, 268.
- Sachsen-Gotha 258, 263.
- Sachsen-Weissenfels 258, 263.
- Sackur, E., tysk Kirkehistoriker, 513.
- Saglio, klassisk Filolog, 490.
- Sagnac, Philippe, fransk Historiker, 179 f.
- Saint-Germain, C. L., General, 131.
- v. Saldern, Caspar, Diplomat, 130—36, 288.
- Salomon, Felix, tysk Historiker, 182, 184.
- Samsø 89, 94.
- Sandbjerg, Tyge, g. m. Ellen Rostrup, 69.
- Sandvig, B. C., Historiker, 300.
- Sangstrup (Djursland) 67, 83.
- Santifaller, Leo, tysk Historiker, 513, 523.
- Sardinien 602.
- Sakso Grammaticus 305, 528, 574.
- Schacht, Eilhardt, gottorpsk Kancellisekretær, 473.
- Schack, Hans, General, 469.
- Schanz, G., tysk Handelshistoriker, 309.
- Scheel, Otto, tysk Historiker, 330 f.
- Schierense (Holsten) 131 f.
- Schjønning, Guvernøren i Dansk-Guineas Assistent, 410.
- Schiøtz, J. H., norsk Officer, 493.
- Schleiden, Rud., tysk Historiker, 272, 275, 279 f., 423, 429.
- Schleinitz, Alexander, preussisk Udenrigsminister, 273, 427.
- Schlepppegrell, F. A., General, 271.
- Schlosser, Alfr., tysk Historiker, 461.
- Schlyter, C. J., svensk Rethshistoriker, 4.
- Schmid, Toni, svensk Historiker, 164 f.
- Schneider, Fedor, tysk Historiker, 181, 282, 513.
- v. Scholten, Købmand paa St. Thomas, 381.
- Schovelin, Julius, Grosserer, Handelshistoriker, 103.
- Schreiber, G., tysk Historiker, 513, 520.
- Schreiner, Johan, norsk Historiker, 127, 163, 242, 246, 249 ff., 310 f., 461.
- Schrevenburg (Holsten) 75, 84.
- v. Schubert, Hans, tysk Kirkehistoriker, 565.

- Schulte, Otto, gottorpsk Gehejme-
raad, 471.
- Schulten, A., engelsk Historiker, 178.
- Schumann, Otto, tysk Historiker,
294.
- Schwante, G., tysk Arkæolog, 289 ff.,
446.
- Schweiz 149, 189.
- Schybergson, C. M., svensk Histo-
riker, 493.
- Schück, Adolf, svensk Historiker,
319. — H., svensk Litteraturhi-
storiker, 164, 488.
- Schaeder, Hans Heinrich, tysk Hi-
storiker, 181.
- Schäfer, Dietrich, tysk Historiker,
43, 50, 441 ff., 488, 513. — Ernst,
tysk Historiker, 462.
- Schönbach, Joh. Christoph., got-
torpsk Kansler, 470.
- Sebber, Nonnekloster, 516.
- Secher, C. E., historisk Forfatter,
295. — V. A., Rigsarkivar, 36,
329.
- Seeger, Hans-Joachim, tysk Histo-
riker, 451.
- Secliger, G., østrigsk Historiker, 329.
- Segeberg (Holsten) 36, 470.
- Sehested, Christen Thomesen, Kans-
ler, 214, 250. — Hannibal 248,
252 f., 296. — Karen 82.
- Sejlfod (Fleskum H.), Kirke, 542.
- Selbig, svensk Oberst, 220.
- Sem, Kloster, 515, 532, 563.
- Semitterne 177, 182.
- Semrau, A., tysk Historiker, 453.
- Senegal (Afrika) 392.
- Sengeløse (Smørum H.), Kirke, 542.
- Serampore (By i Dansk-Indien) 336,
348, 405 f.
- Setterwall, K., svensk Historiker,
311.
- Sevilla (Spanien) 462.
- Sewraphully (indisk Fyrstendømme)
404.
- Sèvres (Frankrig) 149, 155.
- Sickel, Th., tysk Diplomatiker, 504.
- Siena (Italien) 287.
- Sierra Leone (Afrika) 382, 384.
- Sigtuna (Sverige) 316.
- Sild (Ø i Vesterhavet) 579.
- Silkeborg 62.
- Silverstolpe, Gunnar Westin, svensk
økonomisk Historiker, 184.
- Simon, Bisp i Odense, 541.
- Simson, P., Danziger-Historiker,
441.
- Sivested Skov (Gessingholm) 63.
- Sjælland 3, 28, 32 f., 37, 46, 150,
194. — Landsting, 33.
- Sjoberg, N., svensk Historiker, 300.
- Sjödin, Lars, svensk Arkivar, 314 f.
- Sjorring (Thy) 70.
- Skaane 3, 17, 22 ff., 32, 46, 108, 150,
300, 315.
- Skagen 84.
- Skagerak 44.
- Skanderborg 94, 214, 223.
- Skanør („Scanoor“) 21.
- Skeel, Albret 214.
- Skelskør 89.
- Skeplanda („Skiplanda“) (Baahus
Len) 48.
- Skiffart (Djursland) 63 f., 66, 69,
76, 94, 233. — Skov, 63.
- Skinkel, Morten, t. Østergaard, 217.
- Skodsborg, Kongemødet Juli 1863,
584, 619, 637 f.
- Skomager, Mourits, i Gessing, 215.
- Skovby (Sønderjylland) 87.
- Skovgaard (Kollerup S.) 59, 79,
87 ff., 98, 241.
- Skovkloster, se Næstved St. Peders
Kloster.
- Skotland 117, 298.
- Skytherne 160.

- Skänninge (Sverige) 319.
 Skødstrup (Hjelmager S.) 65.
 Slagelse 89.
 Slangerup, Nonnekloster, 516.
 Slavkysten (Afrika) 337.
 Slesvig, Hertugdømme, 8 f., 29, 248 f., 274—81, 413—26, 464, 474, 479, 488, 585—88, 594, 596, 600, 612, 620, 631, 641; sml. Hertugdømmerne. — Stænder, 345, 481. — By (Sml. Hedeby), 289 ff. — Bisp, 576. — Kanniker, 517. — Benediktiner-Nonnekloster, 517. — S. Michaelskloster, 515, 531, 563, 571.
 Slistorp 290 ff.; sml. Slesvig.
 Slite (Gotland) 172.
 Smaa Ningo (Guinea) 351.
 Smed, Jens (Gessingholm) 216.
 Smidt, R.E., Fort Christiansborg, 373.
 Smith, Adam, engelsk Nationaløkonom, 105, 309. — George, Fort St. James, 373. — Otto, Kaptajn, 493. — Sidney, engelsk Historiker, 324.
 Snoghøj (Jylland) 221.
 v. Soden, Hans, tysk Kirkehistoriker, 181.
 Soest (Westfalen) 453.
 Sofie, Frederik II.s Dronning, 478. — Hedevig, Prinsesse (Christian V.s Datter), 258. — Amalie, Frederik III.s Dronning, 305.
 Sohlman, August, svensk Redaktor, 621—25, 627, 633—37.
 Sohm, R., tysk Historiker, 15.
 Solberga („Szalszeborch’), Göteborg Len, 50, 55.
 Solgaard (Nøramer S.) 65.
 Soltouw, Berndt, gottorpsk Kammersekretær, 473.
 Sombart, W., tysk Nationaløkonom, 449.
 Sorkro (Sønderjylland) 87.
 Sortehavet 172, 175.
 Sorvad (Gessing S.) 72, 74 f., 204 f., 216.
 Sorø 542. — Kloster, 516, 518, 525, 532, 535, 542, 555 f., 560, 563, 570.
 Spandet (Ribe Amt) 87.
 Spanien 178—81, 307, 461, 476, 478.
 Sparta 326 ff., 491.
 Speyer, Traktat 1544, 443.
 Spoleto (Italien) 283.
 Sponeck, Wilhelm, Greve, Minister, 428.
 Sprengtporten, Jakob Magnus, svensk Militær og Politiker, 146.
 Sprogø 255.
 Stavenow, Ludvig, svensk Historiker, 492, 494.
 Steding, Wilken, Junker, Landsknægtfører, 47.
 Steenstrup, Johannes, Historiker, 33, 293, 482, 486—89, 568.
 Stefan, Munk i Ebelholt Kloster, 564.
 Steindorff, Georg, tysk Historiker, 181.
 Stemann, Gustav, Historiker, 511.
 Stenberger, Márten, Docent, 497.
 Stengel, E., tysk Historiker, 513.
 Steno, Nicolai 269.
 Stephan, Walter, Dr., 465.
 Stephen, J., Købmand i London, Kolonialpolitiker, 365, 369 f., 397.
 Stephens, George, Professor, 635.
 Stern, Alfred, tysk Historiker, 182.
 »Stienbertzholt« »Stenboeshollet«, (Skov under Gessingholm), 63.
 Stockholm 116, 119, 129, 313, 315 ff., 452, 591, 618 f., 627, 634. — Arkiver, 131. — Riksarkiv, 218, 492, 621. — Kammararkiv, 114, 318. — Stadsarkiv, 318. — Kgl. Bibliotek, 621. — Högskola, 312.

- Handelshögskolan, 312. —
 Ekonomisk-historisk institut, 312.
 — Helga Lekamens gille, 318. —
 6. nordiske Historikermøde, 491
 —95. — Blodbad, 312.
- Stolze, Wilhelm, tysk Historiker,
 187 f., 190.
- Storbritannien, se England.
- Storebælt 127 f.
- Stormarn 299.
- Stralsund 450, 453.
- Strand (Mols H.) 69, 200.
- Strandby (Mols H.) 64. — Kirke,
 543—46.
- Strandkær (Djursland) 95 f.
- Strassburg, Byarkiv, 44.
- Stratendorf, mecklenburgsk adelig,
 260.
- Strieder, Jakob, tysk Historiker, 181.
- Stryhorst, svensk Major, 227.
- Stubber, Nonnekloster, 516.
- Stubbæk (Aabenraa Amt) 161.
- Sture, Sten, svensk Rigsforstander,
 501 f. — Svante, svensk Rigsfor-
 stander, 323.
- Sturzen-Becker, P. O., svensk Dig-
 ter, 621, 623, 633, 635.
- Stutz, Ulrik, tysk Kirkehistoriker,
 513, 519, 565 f.
- Styffe, C. G., svensk Historiker, 502.
- Suhm, P. F., Historiker, 294, 300.
- Sundeved 431.
- Sundqvist, S., svensk Major, 493.
- Suolahti, Gunnar, finsk Historiker,
 146 f.
- Svanesund (Baahus Len) 49, 51, 54 f.
- Svanström, Ragnar, svensk Histori-
 ker, 184.
- Sven Grate. Konge, 532, 576. — I,
 Bisp i Aarhus, 531, 555.
- Svendstrup (Djursland) 66.
- Sverige, Svenskerne 23, 38, 46—55,
 95, 102, 104, 108, 129, 134, 149,
 164—76, 182 ff., 257, 260, 270,
 273, 311—23, 398, 471, 492 f.,
 499—504, 583 f., 587, 589, 591—
 642.
- Svinbo (Hjelmager S.) 65, 196.
- Sybel, Heinrich, tysk Historiker,
 272.
- Säfvne Aa (Baahus Len) 47.
- Søby (Djursland) 67, 69.
- Sødringholm 59, 79, 94, 98, 212,
 219, 226.
- Sønderborg 429. — Slot, 43.
- Sønder Dyrs Herred 233.
- Sønderhald, Herredsting, 65.
- Sønderjylland 10, 144, 495, 505;
 sml. Slesvig og Hertugdømmerne.
- Sønderskov (Skov under Gessing-
 holm) 63.
- Sønsteveid, Valborg, norsk Histori-
 ker, 310.
- Søren, Præst i Gessing, 67, 86.
- Sörensson, Per, svensk Historiker,
 183.
- Taarnborg (Sjælland) 255.
- Tallkvist, Knut, svensk Historiker,
 182.
- Tanjore (Indien), 335, 347 ff., 401,
 404.
- Tanner, J. R., engelsk Historiker,
 178.
- Tano, Ser, Notar i Giogole, 284.
- Tarn, W. W., engelsk Historiker,
 178.
- Tausen, Hans. Reformator, 300.
- Techen, Fr., tysk Historiker, 463.
- Tegel, Erich Jörensøn, svensk histo-
 risk Forfatter, 45—49, 53.
- Teichmann, Fritz, tysk Historiker,
 455.
- Telga Stadga, 104.
- Temma (hollandsk Koloni i Guinea)
 350 f.

- Temperley, engelsk Historiker, 140.
- Tessing (hollandsk Koloniplads i Guinea) 350 f.
- Theodewinus, Kardinalbiskop af S. Rufina, 295.
- Theodignus, pavelig Legat, 294 f.
- Thestrup, H. N., Krigsminister, 587 ff.
- Thikötter, E., tysk Historiker, 463.
- St. Thomas (Vestindien) 374, 381 f.
- S. Thomé, Ø i Guineabugten, 397.
- Thomsen, C. J., Arkæolog, 297.
- Thord Litle, Landsdommer i Viborg, (Thord Degns Artikler) 19 ff., 25, 27.
- Thorsen, P. G., Filolog, 161.
- Thorsøe, A., Historiker, 271 f., 279 f.
- Thott (Slægt) 323. — Otte, t. Næs, 68.
- Thrupp, S., engelsk Handelshistoriker, 310.
- Thüringen 191.
- Tietgen, C. F., Finansmand, 635.
- Tillisch, F. F., Politiker, 275—78, 414, 417, 419—23, 425—28, 430, 432.
- Tillmann, Helene, tysk Historiker, 294.
- Tingsten, Herbert, svensk Historiker, 183.
- Tjekkoslovakiet 321.
- Tjæreby (Sjælland), Kirke, 541 f., 546 f., 556.
- Tjörn, Ø ved Sveriges Kattegatskyst, 49.
- Tode, Nicolaj, Kasserer paa Breitenburg, 231, 234.
- »Toffteskouff« (Mogenstrup Gd.) 64.
- Togoland (Afrika) 412.
- Tolder, Hans, Lensmand, 35.
- Toldsted (Sonderjylland) 256.
- Tommarp, Præmonstratenserkloster, 516, 518, 542 f.
- Toreby Birk 37.
- »Torlycke« »Thorlocke«, (Skov under Gessingholm) 63.
- Tornérhjem, svensk Ritmester, 603, 607, 626, 633, 635.
- Torntved, Hans Hansen, Foged paa Gessingholm, 68, 219, 230—36.
- Torsø (Djursland) 66, 70, 233.
- Tortola, Ø i Vestindien, 399.
- Torup (Vendsyssel) 89.
- Toscana 281 ff.
- Trane, Karen, (Gessingholm), 217.
- Tranekær (Langeland) 226.
- Trankebar 335 f., 340, 344, 347—50, 390, 400 f., 405 f.
- Tratziger, Adam, gottorpsk Kansler, 470.
- Trevelyan, Ch. Edv., engelsk Guvernør i Indien, 377, 387, 389, 397, 409.
- Trier, C. A. 374.
- Trolle, Gustav, Ærkebisp i Uppsala, 56, 501.
- Trolleholm (Skaane) 626, 628.
- Truso 446.
- Tucker, engelsk Kaptajn, 378.
- Tunberg, Sv., svensk Historiker, 182, 447, 492, 494.
- Tuneld, John 300 ff.
- Tunø (Kattegat) 579.
- Turgot, fransk Statsmand, 156.
- Tustrup (Nørager S.) 65, 69 f., 232.
- Tvis, Kloster, 516, 560, 568.
- Tybjerg Herred 531, 554.
- Tyrkiet 499.
- Tyske Forbund 414.
- Tyskland 15, 109, 135—38, 149, 155, 176, 181, 186—92, 257 ff., 266, 288 f., 293 ff., 329 ff., 412, 489, 504 f., 509 f., 573, 589, 593,

- 601, 604, 607, 612 f., 615, 621, 624, 628 f., 633.
- Tønder 430. — Amt 429.
- Tønning 430.
- Tønsberg (Norge) 51, 307.
- v. Törne, Per Olof, finsk Historiker 183, 494.
- Udby (Djursland) 66, 70.
- Uddevalla, »Odewaldt« (Baahus Len) 43, 48 ff., 54, 70.
- Udsen, Soren, Benstrup, 69.
- Uetersen (Holsten) 88
- Uffe Thrugotssøn, Ærkebisp i Lund, 13.
- Ugerup, Axel, Lensmand paa Aasnum (Skaane), 44, 47, 53, 56.
- af Ugglas, C. R., svensk Arkæolog, 318 f.
- Ugo, Markgreve i Toscana, 283.
- Ukert, H., tysk Kirkehistoriker, 489.
- Ulf, Mads Nielsen, Foged paa Gessingholm, 72, 81, 85 ff., 89, 95, 99, 199, 219, 225—29, 232.
- Ulfeld, Corfitz, Rigshofmester, 227. — Jakob, Rigsraad, 198. — Knud, Generalkrigskommissær, 469, 476.
- Ulfstand, Børge Jensen, Hofsinde, 37. — Truid Gregerssøn, Rigsraad, 44, 47, 53, 56.
- Ulm 262.
- Ulriksdal, Møde Sept. 1863, 639.
- Uppland 317.
- Uppsala 493 f. — Universitetsbibliotek, 591.
- Urban III, Pave, 535, 555. — IV, Pave, 15.
- Urne, Lage, Bisp i Roskilde, 38.
- Urnehoved, Landsting, 4, 161.
- Usani, italiensk Historiker, 140.
- Usener, Hermann, tysk Kirkehistoriker, 507.
- Ussu (Negerby i Guinea) 351, 354.
- v. Utenhoff, Wolfgang, Kansler, 474.
- Waas, A., tysk Retshistoriker, 513, 566.
- Waitz, Georg, tysk Historiker, 441, 467.
- v. Waldau, Overskænk i Mecklenburg-Güstrow, 264.
- Valdemar I, Konge, 13, 524, 528, 532, 541, 558 f., 568, 570, 576 f., 579, 581 f. — II Sejr, Konge, 2—6, 8 f., 11, 13 f., 18, 561, 564, 570 f., 579. — Jordebog, 150, 486. — Kong V.s Love, 20. — Erikssøn, Konge; Hertug af Slesvig, 22. — Atterdag, Konge, 20 f. — (Knudssøn), Biskop i Slesvig, 162, 535, 571.
- Valentin, H., svensk Historiker, 183.
- Valkendorf, Christoffer, Rigshofmester, 295 ff.
- Walla (paa Øen Tjörn) 49.
- Wallenstein, tysk Feltherre, 219.
- Walter, John, engelsk Pressemand, 333.
- Varangerfjord (Nordnorge) 173.
- Varberg, Lensmand, 56.
- Varde 228. — Syssel, 7.
- Warendorp, lybsk Købmandshus, 457.
- Warnemünde 261.
- Warschau 133. — Historikerkongres 1933, 137—40.
- Vasar, I., estisk Historiker, 493.
- Wasch, Mikkel, Tyv (Gessingholm), 215.
- v. Wassenberg, Conrad, gottorpsk Amtsforvalter, 467.
- Way (Guinea) 377.
- Veckinghusen, Hildebrand, hanseatisk Købmand, 457.
- v. Wedderkop, Magnus, gottorpsk Gehejmeraadspræsident, 471, 479.

- Vedel, P., Diplomat, 130, 586--90, 610 f., 615 ff., 639.
- Weibull, Curt, svensk Historiker, 169, 444. — Lauritz, svensk Historiker, 169 f., 294, 554, 578.
- Weill, Georges, fransk Historiker, 180.
- Weinbaum, M., tysk Historiker, 447 f.
- Vejbjærg (Djursland) 59, 98.
- Vejerslev, Nonnekloster, 516.
- Vejlby (Djursland) 65 f., 70, 196, 205.
- Vejle 225, 297.
- Vejle, Jacob Madsen, Biskop paa Fyn, 298.
- Venderne 161.
- Vendiske Stæder 38, 44.
- Vendsyssel 86, 144, 232.
- Wendt, Frantz Wilh., Universitetslektor, 149, 156 f. — O., tysk Historiker, 444.
- Venedig 499.
- Venezuela 382.
- Veng, Kloster, 515, 531, 559, 570.
- Wentz, G., tysk Arkivmand, 443, 456.
- Wentzche, Paul, tysk Historiker, 191.
- Wenzin, Gosche, gottorpsk Amtmand, 470.
- Werminghoff, A., tysk Historiker, 513.
- Werther, Baron, preussisk Gesandt i København, 427.
- Wessel, Johan Herman, Digter, 270.
- Vestergötland 46.
- Vestervig, Kloster, 515.
- Westfalen 317, 451 ff.
- Vestindien 340, 374 ff., 379, 381.
- Whitney, J. P., engelsk Historiker, 178.
- Whydah (ved Beninbugten i Guinea) 377 f., 389.
- Wiberg, Chr. Koren, norsk Historiker, 460.
- Viborg 68, 160, 219, 227, 235. — Landsarkiv, 59. — St. Mikael's Kirke, 542. — Augustinerkloster (Kannikeorden), 515, 518, 524, 532, 537 f., 540, 542, 544 f., 548 f., 555, 562. — Augustiner-Nonnekloster, 516, 562. — Landsting, 4, 20, 212. — Landsdommer 19. — Snapsting, 67. — Stænder, 345, 480 f.
- Viborg (Finland) 315.
- Victor Emanuel, italiensk Konge, 602.
- Wiefenfeld, Kurt 182.
- Wien 134, 258. — Arkiver, 328, 483.
- v. Wietersheim, Anton, gottorpsk Kansler, 472.
- Vigander, H., Lektor i Oslo, 137.
- Vigen (Norge) 42—46, 50 f.
- Wilda, W. E., tysk Retshistoriker, 145.
- Vilhelm, Abbed i Æbeltoft, 531 f., 555 f., 561, 564, 571. — Abbed i Odense St. Knuds Kloster, 558.
- Wilhelmine Ernestine, g. m. Kurfyrst Johan Georg III af Sachsen, 261 ff.
- Wilkens, B. J. C., dansk Guvernør paa Guineakysten, 368 f.
- Wilkes, C., tysk Kirkehistoriker, 513.
- Willem, Junker, Krigshøvedsmand; sml. Wilken Steding, 46.
- William (indisk Fort) 402.
- Villumsen, Niels, Embedsmand i Tyske Kancelli, 476.
- Wilson, Carus, engelsk Handelshistoriker, 310.
- Vineta 446.
- Winkler, Martin, tysk Historiker, 181.
- Winnlett, W., engelsk Guvernør i

- Afrika, 337, 339, 372, 377 ff., 385—89, 396, 407, 409 f.
- Vinogradoff, Paul, engelsk Historiker, 178, 487.
- Winter, P., tysk Kirkehistoriker, 513.
- v. Winterfeld, Louise, tysk Historiker, 450, 453.
- Winther, Chr., Digter, 270.
- Visby 440, 447 f.
- Wiskemann, E., tysk økonomisk Historiker, 443.
- Wismar 260, 450.
- Vissing, Nonnekloster, 517.
- de With, Witte, hollandsk Admiral, 114.
- Vitskøl, Kloster, 516, 518, 542 ff., 560, 568, 577.
- Wittrock, Georg, svensk Historiker, 183.
- Vitzlav, Fyrste paa Rügen, 11.
- Vivild (Djursland) 65, 195, 198, 205, 228, 232 f.
- Voer, Kloster, 516.
- Vogel, Walther, tysk Historiker, 125, 443, 446 f., 453, 461 f.
- Vogt, Albert, engelsk Historiker, 178. — L. J., norsk Handelshistoriker, 310.
- Voldby (Djursland) 66 f., 69 f., 212, 233.
- Wolfhagen, Frederik Herman, Minister for Slesvig, 588 f.
- Vollbehr, F., tysk Historiker, 457.
- Volta, Flod i Guinea, 351, 377 ff., 406, 410.
- Voltaire, fransk Filosof og Historie-skriver, 508.
- Vonsbæk (Sønderjylland) 430.
- Wopfner, H., tysk Historiker, 186.
- Vorde (Aalborg A.), Kirke, 542.
- Vordingborg 18. — Rigsforsamling 1241, 3 f. — Rigsmøde 1282, 26.
- Worm, Christen, Biskop paa Sjælland, 302. — Ole, Oldforsker, 164, 300, 302.
- Worsaae, J. J. A., Arkæolog, 142 f., 297 f.
- Vosgerau, Max, tysk Historiker, 131.
- Wrangel, Helmuth, svensk Oberst, 222 f. — Karl Gustav, svensk General, 227.
- Vrejlev, Nonnekloster, 517.
- Wriesberg, Johan P. D., Guvernør paa Guineakysten, 397 f. — Philip Wilh., Kaptajn, 398.
- Wulf, Mads Nielsen, se Ulf.
- Wullenweber, Jürgen, Borgmester i Lübeck, 456.
- Wynn, H. H., engelsk Gesandt i København, 365 f., 367 f., 371 f., 374 ff., 378 f., 381 f., 391 f., 395, 399, 427.
- Vä, Præmonstratenserkloster, 516, 518, 542.
- Västervik 319.
- Wätjen, Herman, tysk Historiker, 182.
- Xenofon, græsk Historieskriver, 328.
- Yeo, James, Kaptajn i Guinea, 339.
- Zahrtmann, C. C., Marineminister, 421 f. — M. K., historisk Forfatter, 305.
- Zettersteen, K. V., svensk Historiker, 182.
- Zimmermann, Heinrich, tysk Historiker, 294. — W., tysk Præst og Historiker, 187.
- Zuidersøen 118.
- Zürich 139.
- Æbelholt Kloster 293, 518, 524, 532, 542, 544, 546 f., 550, 554 ff., 564.

- Æbeltoft 220 f.
Ægypten 178 f., 181 f.
Æro 413, 429.
- Ø, Nonnekloster, 516.
Ödsmål (Båhus Len) 49.
Olгод, Søren Hansen, Præst i Ges-
sing, 95, 219, 229—32.
Om, Kloster, 516, 518, 525, 527,
531, 536 f., 543 f., 555, 557,
560 f.
Oresundstolden 104, 112—30, 462.
Øskov (Løsning S.) 87.
- Ørslev, Nonnekloster, 517.
Ørsted, A. S. 483.
Øsel 295 ff.
Østberg, Kr., norsk Docent, 494.
»Østerfiell till Stalzewasse« (Skov
under Gessingholm) 63, 222.
Østersøen 115, 118 f., 125, 127, 130,
316 f.
Østersølandene 112, 123.
Østpommern 293.
Østrig 137, 149, 258, 296, 328, 330 f.
Østrup, Johs., Professor, 325 f.
Øvith, Kloster, 516.

HISTORISK TIDSSKRIFT

FORTEGNELSER OVER HISTORISK LITTERATUR
VEDRØRENDE DANMARKS HISTORIE
1923—1932

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

ELLEN JØRGENSEN

(FOR 1923—29)

AXEL LINVALD

(FOR 1930—32)

•

K Ø B E N H A V N

H. HAGERUPS BOGHANDEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1925—34

Fortegnelser over historisk Litteratur vedrørende Danmarks Historie udkom for Aarene indtil 1915 som Led i Historisk Tidsskrifts almindelige Rækker. 1916—22 foreligger de som et særligt Bind (9. Rk. VII Bd.) og er fra og med 1923 løst fra enhver Forbindelse med Tidsskriftets almindelige Rækker. Aargangene 1923—32 udgør et Bind.

INDHOLD

	Side
Fortegnelse over historisk Litteratur for Aaret 1923 vedr. Danmarks Historie. Ved Alfr. Krarup.....	1—40
— 1924. Ved Alfr. Krarup	41—79
— 1925. Ved V. Hermansen.....	81—117
— 1926. Ved V. Hermansen.....	119—159
— 1927. Ved V. Hermansen.....	161—196
— 1928. Ved H. Bruun.....	197—233
— 1929. Ved H. Bruun.....	235—286
— 1930. Ved H. Bruun.....	287—336
— 1931. Ved H. Bruun.....	337—390
— 1932. Ved H. Bruun.....	391—441

Fortegnelse over historisk Litteratur for Aaret 1931

vedrørende Danmarks Historie.

Ved **H. Bruun.**

Ved P. betegnes Skrifter mindre end 3 Ark. Forkortelser: S. = Samlinger, T. = Tidsskrift, Z. = Zeitschrift. Naar Trykstedet er udeladt, er det Kobenhavn.

Bibliografi. Arkiver og Biblioteker. Hjælpevidenskaber.

Lauritz Nielsen: Vejledning i Biblioteksbenyttelse og almindelig Bibliografi.

Bibliotheca Danica. Registerbind. 4.—5. H.

Victor Madsen: Katalog over det kongelige Biblioteks Inkunabler. 1. H.

Bengt Hildebrand: Ett avlatsbrev tryckt 1502 av Gotfred av Ghemen. (Nordisk T. f. bok- och biblioteksväsen XVIII, 259—267.)

Lauritz Nielsen: En nyopdaget dansk Palæotyp. (Nordisk T. f. bok- och biblioteksväsen XVIII, 279—281.)

Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi. 1551—1600. Med særligt Hensyn til dansk Bogtrykkerkunstns Historie. 1—3. H.

Lauritz Nielsen: Om Bevaringen af den danske Litteratur 1551—1600. (Bogvennen 1931, 7—46.)

Lauritz Nielsen: Ældre dansk Litteratur i Udlandet. (Nordisk T. f. bok- och biblioteksväsen XVIII, 120—129.)

Isak Collijn: Ett pärmfynd i Växjö stiftsbibliotek. [Danske Tryk fra 16. Aarh.] (Nordisk T. f. bok- och biblioteksväsen XVIII, 247—258.)

Arne J. Møller: Bibliografier over enkelte Forfattere. (Bogens Verden XIII, 18—23 og 57—63.)

H. Ehrencron-Müller: Dansk Bogfortegnelse for Aarene 1925—29.

Otto Smith: Oversigt over topografisk Litteratur 1930. (Fortid og Nutid IX, 21—42.)

Avisartikler af P. Arnskov. [Vestsjællands Lokalhistorie.] (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XIX, 76—79.)

Kj. Hasselbalch-Larsen: Forsøg til en Bibliographia Herloviana. (Herlovianeren 1931, 39—40.)

- E. Gøtzsche:** Bibliografi over Overlæge M. K. Zahrtmanns Arbejder vedrørende Bornholm. (Hilsen til M. K. Zahrtmann, 119—123.)
- A. H[olc]k:** Fra Bogverdenen. [Ny Litteratur om Lolland og Falster.] (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 156—173.)
- N. M. Kromann:** Fortegnelse over Artikler af lokalhistorisk-topografisk Art i lokale Blade [Esbjerg Avis og Esbjerg Folkeblad] i Ribe Amt. (Fra Ribe Amt VII, 817—819.)
- H. Hjorth-Nielsen:** Oversigt over personhistorisk Litteratur i 1930. (Fortid og Nutid IX, 140—159.)
Fortegnelse over den danske Stamtavle-Litteratur i Aarene 1929 og 1930. (Pers. T. 9. R. IV, 264—269.)
- August F. Schmidt:** Ny Litteratur over Almuekultur og Folkeminder 1930. (Fortid og Nutid IX, 43—52.)
- August F. Schmidt:** Topografisk Ordning af Sønderjyllands Egne. (Til Brug ved Studium af Sønderjyllands Almuekultur og Folkeminder.) (Sønderjydske Aarbb. 1931, 228—233.)
- A. Oppermann og V. Grundtvig:** Den danske Skovbrugs-Litteratur indtil 1925. 1. Hæft. Alfabetisk Del.
- E. H. C. Mikkelsen:** Hovedarkivet [Post- og Telegrafvæsenets] gennem Tiderne. (Aarb. f. det danske Post- og Telegrafvæsen 1932, 405—419.)
- Esther Pilegaard:** Askov Højskoles Bibliotek. (Bogens Verden XIII, 224—226.)
- Ellen Jørgensen:** Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800.
- Sture Bolin:** Om Nordens äldsta historieforskning. Studier över dess metodik och källvärde. (= Lunds universitets årsskrift, N. F., avd. 1, XXVII, nr. 3.). Lund.
Anm. af Jørgen Olrik i Hist. T. 10. R. II, 129—130.
- Sture Bolin:** När avslutade mäster Adam Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum? (Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok 1931, 3—15.)
- Lauritz Weibull:** Geo-etnografiska inskott och tankelinjer hos Adam av Bremen (Scandia IV, 210—223.)
- Saxonis Gesta Danorum primum a C. Knabe & P. Hermann recensita recognoverunt et ediderunt J. Olrik & H. Ræder. Tomus I textum continens.**
Anm. af Leopold Magon i Nordische Rundschau V, 170—175, af H. Walther i Hist. Vierteljahrschrift XXVIII, 841—843.
- Jørgen Olrik:** Tekstkritiske Bemærkninger til Sakses Gesta Danorum. (Aarbb. f. nordisk Oldkyndighed og Historie, 3. R. XX, 139—260.)
- Lauritz Nielsen:** Det kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Manuskriptkommission. De første 25 Aars Arbejde. (Nordisk T. f. bok- og biblioteksvæsen XVIII, 165—190.)
- Jens Nylev:** Historisk Samfund [for Holbæk Amt]. (Fra Holbæk Amt XXV, 5—10.)

- Albert Thomsen:** Historisk Samfunds Virksomhed i de første 25 Aar 1906—1931. [Holbæk Amts; med Fællesregister over Aarbøgerne.] (Fra Holbæk Amt XXV, 11—32.)
- Frode Gribsvad:** Dansk og tysk Historieforskning og Historieskrivning efter Krigen vedrørende Sønderjylland. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 149—160.)
- A. Afzelius og Aksel E. Christensen:** Det femte nordiske historikermøde. (Hist. T. 10. R. I, 473—483.)
- Joseph Davidsohn:** Økonomisk Historieopfattelse.
- C. P. O. Christiansen:** Historien som Livsmagt. (Dansk Udsyn 1931, 267—279.)
- Erslevs Kildesteder til Øvelse i Historieforskningens Teknik. I ny Udgave ved **Erik Arup.**
- M. Cl. Gertz:** Historisk Læsebog i Middelalders-Latin. 2. Udg.
- Svend Aakjær og Chr. Bokkenheuser:** Sognet og Byen. En Studievejledning i Lokalhistorie.

Tidshistorie.

- Gudmund Schütte:** The origin of the Cimbrians. (Acta Philologica Scandinavica VI, 91—96.)
- Otto v. Friesen:** De senast framställda meningarna i frågan om runornas härkomst. (Arkiv f. nordisk filologi 3. R. III, 80—133.)
- T. E. Karsten:** Runskriftens vägar till Norden. (Finsk T. CXI, 139—150.)
- Lis Jacobsen:** Nye Runeforskninger. Søborg-Tornby-Ravnkilde-Glavndrup. P.
- Lis Jacobsen:** Kong Haralds og Kong Gorms Jelling-Monumenter. (Scandia IV, 234—269.)
- Fr. Orloff:** Den ældre Jellingestens oprindelige Plads. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 20—23.)
- P. L. Hald:** St. Eline Stenen i Nors. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 211—212.)
- Marius Kristensen:** Ribe Amts Runeindskrifter. (Fra Ribe Amt VII, 623—644.)
- Hans Brix:** Til Store Rygbjerg-Stenen. (Danske Studier 1931, 83—84.)
- Carl Neergaard:** Vejlbys Sogn i Oldtiden. [Ogsaa om Vejlbys-Stenen.] (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 230—256.)
- K. G. Ljunggren:** Hallands runstenar. (Arkiv f. nordisk filologi 3. R. III, 227—247.)
- Fr. Orloff:** Hæormene fra Lindholm og Kragehul. (Danske Studier 1931, 60—74.)
- T. D. Kendrick:** A History of the Vikings. London [1930].
Anm. af G. M. Gathorne-Hardy i English Hist. Review XLVII, 106—107.

- A. H. Smith:** Danes and Norwegians in Yorkshire. (Saga book of the Viking society for Northern research X, 188—215.)
- J. V. Christensen:** Sommerrejse i Danelagen. Ringsted.
- Ad. Hofmeister:** Der Kampf um die Ostsee vom 9. bis 12. Jahrhundert. (= Greifswalder Universitätsreden XXIX.) P. Greifswald.
- Sture Bolin:** Danmark och Tyskland under Harald Gormsson. (Scandia IV, 184—209.)
- L. M. Larson:** Canute the Great (995—1035) and the Rise of Danish Imperialism. (Heroes of the Nation Series.) Putnam.
- Erik Arup:** Kong Svend 2.s Biografi. (Scandia IV, 55—101.)
Anm. af A[dolf] H[ofmeister] i Neues Archiv f. ältere deutsche Geschichtskunde XLIX, 637—638.
- Knud Kinzi:** Mordet i Haraldsted 7. Januar 1131. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XIX, 3—19.)
- Kjeld Galster:** Sven Grate. (Fra Viborg Amt 1931, 1—34.)
- Bullarium Danicum.** Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198—1316.
1. Halvbind. 1198—1247. Udg. af **Alfr. Krarup.**
Anm. af G. E. Hoffmann i Z. f. Kirchengeschichte LI, 576, af E. J[ørgensen] i Hist. T. 10. R. I, 375—376, af W. Ohnsorge i Hist. Z. CXLVI, 617.
- W. Vogel:** Deutsche Seestrategie in hansischer Zeit. [Behandler bl. a. Krigene 1284, 1362—65, 1367—70, 1426—35, 1509—12, 1522—25, 1534—35 og 1563—70.] (Hansische Geschichtsblätter LV, 34—66.)
- Halvdan Koht:** Det nye i norderlensk historie kringom år 1300. (Scandia IV, 171—183.)
- Hamburgisches Urkundenbuch II. Zweite Abteilung. 1311—1320. Hamburg 1930.
- Bengt Thordeman:** Det gotländska folkuppbådet mot Valdemar Atterdag. (Jorden ger, 151—192.)
- Gottfrid Carlsson:** 1397 års mötesbeslut om Nordens evärdliga förening. (Sv. hist. T. 1931, 205—223.)
- Josef Sandström:** Vad beslöt Kalmarmötet 1397? (Sv. hist. T. 1931, 58—77.)
- Lauritz Weibull:** 1397 års unionsbrev och dess rättsgiltighet. (Scandia IV, 115—142.)
- Lauritz Weibull:** »Sancte Trinitatis söndag nu var». [Om Unionsbrevet 1397.] (Scandia IV, 291—294.)
- Tord O:son Nordberg:** Riddarholmsskeppen. Minnen från unionstidens svensk-danska fejder kring Stockholm. (Jorden ger, 193—208.)
- J. Vasar:** Taanid püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411—1422. Mit einem Referat: Dänemarks Bemühungen Estland zurückzugewinnen 1411—1422. Tartu 1930. (= Acta et commentationes universitatis Tartuensis (Dorpatensis). B: Humaniora. XVIII, 1.)

- Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Series secunda. Udg. v. **Will. Christensen**. III. (1479—1488.)
- Werner Carstens**: Die Wahl König Christians I. von Dänemark zum Herzog von Schleswig und Grafen von Holstein i. J. 1460. (Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 231—264.)
- F. R. Salter**: The Hanse, Cologne and the Crisis of 1468. (The Economic History Review III, 93—101.)
- Handlingar till Sten Sture d. y:s historia 1515—1518. Utg. genom **Sven Tunberg**. Stockholm. (= Hist. Handlingar XXVIII, 2.)
Anm. af Lauritz Weibull i Scandia VI, 125—131; »Rättelser och randanmärkningar« af Greta Wieselgren i Sv. hist. T. 1933, 82—86; Svar af J. Bergman sst. 87—90.
- Otto Brandt**: Der Freiheitskampf Schwedens unter Gustaf Wasa. P. Langensalza.
- Johannes Paul**: Reformation und Gegenreformation. Breslau.
Acta Brandenburgica. Hrsg. von Melle Klinkenberg. III: 1607 April—1608 Juli. IV, 1: 1608 Juli—Dezember. [Heri enkelte Breve til og fra Christian IV.] Berlin 1930.
- Sigurd Pira**: En dansk härolds [Claus Jacobsen de Vales] resa genom Småland och Östergötland år 1611. Efter et samtida rimverk. Tranås. Svenska riksdagsakter. Serie 1, avdelning II. Del 1: 1. 1611—1612. Utg. av Riksarkivet genom **Nils Ahnlund**.
- F. Wernstedt**: När dansken sista gången stod utanför Stockholm. [1612.] (Landstormsmannen XIV, 398—404.)
- Th. O. Achelis**: Die grossen Kriege des siebzehnten Jahrhunderts im Lichte nordschleswigscher Kirchenbücher. (Der Schleswig-Holsteiner XII, 206—207.)
- P. J. Charliat**: Le voyage en Danemark de Louis Deshayes de Courmenin (1629). (Bulletin du Comité des travaux historiques et scientifiques du Ministère de l'Instruction publique XLV, Section de Géographie, 1—12.)
- C. Ludvigsen**: Alsiske Minder om Svensker- og Polaktiden. Optegnet 1857 af Pastor Chr. Knudsen, Lysholm. (Sønderjydsk Maanedsskrift VIII, 60—64.)
- Evald Tang Kristensen**: Af Vedel Simonsens Optegnelser fra Svenskekrigen. [Fortsat.] (Fynsk Hjemstavn IV, 154—156.)
- Hans H. Fussing**: Svenskerne i Dalum. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 130—132.)
- Friedrich Techen**: Geschichte der Seestadt Wismar. [Heri omtales bl. a. den danske Besættelse 1675—80 og Byens Stilling under Krigene 1509—12, 1709—20 etc.] Wismar 1929.
- Palle Rosenkrantz**: Griffenfelds Fald. (Gads Danske Mag. XXV, 225—238.)
- U. v. Rundstedt**: Der dänische Einfall ins Herzogtum Lauenburg 1693. (Lauenburgische Heimat VII, 56—62.)

- Michail Michajlovič Bogoslovskij:** Russko-datskij sojuz 1699—1700 g.g. [Den dansk-russiske Alliance i Aarene 1699—1700]. (Učenyje Zapiski Instituta Istorii IV, 123—152.) [1929.]
- Claes Bratt:** Karl XII som härförare. Utdrag och anteckningar. Lund.
- L. Vesten:** Hvad skete der i Skanderborg den 26. Juni 1712? [Frederik d. IV. »Vielse« til Anna Sofie Reventlow]. (Præstehist. S. 1931, 278—280.)
- Report on the manuscripts of Lord Polwarth, formerly preserved in Mertoun House, Berwickshire. III. [Giver en Del Oplysninger om danske Forhold 1720—23.] London.
- Erh. Qvistgaard:** En Skatteklage i 1743 fra en fattig Landsbypræst. (Fra Viborg Amt 1931, 52—54.)
- Th. Lage:** Caspar von Saldern auf Schierensee als Staatsmann. (Schleswig-Holsteinischer Heimatkalender VIII, 35—38.)
- Friedrich Prien:** Caspar von Salderns Absetzung 1748. (Die Heimat XLI, 193—198.)
- Rainer Schlösser:** Struensee in der deutschen Litteratur. (Altonaische Z. f. Geschichte und Heimatkunde I, 1—177.)
- Christiania. Fra Edward Daniel Clarke: Reiser i Europa, Afrika og Asia. [Omtaler Kronprins Frederik, Kaas m. fl.] (St. Hallvard VIII, 105—118 og 160—181.)
- P. M. Rørsig:** En Skatteklage fra Vendsyssel i 1804. (Sund Sans XVIII, 54—55.)
- Antn. Fuglsang:** Fra Bjerre Herred i Trængselsaarene 1807—1814. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 107—112.)
- Jørgen Hatting:** Fra Rensborg 1808. (Pers. T. 9. R. IV, 97—101.)
- Breve [1809—30] fra Kong **Christian den Ottende** til Amtmand, Lensgreve Sigismund Ludvig Schulin. (Pers. T. 9. R. IV, 81—96.)
- Med det »Slesvigske Regiment« i Napoleonskrigene. En dansk Soldats Dagbog fra 1813—15. Ved **C. Majbøll** og **Cl. E[skildsen]**. (Sønderjydske Maanedsskrift VII, 161—176.)
- Otto Varenius:** Kieltraktaten. Dess Genesis. (Sv. hist. T. 1931, 129—204.)
- Hans Jensen:** De danske Stænderforsamlings Historie 1830—1848. I. Anm. af Fridlev Skrubbeltrang i Højskolebladet 1931, 613—617, af Johannes Steenstrup i Hist. T. 10. R. II, 59—66.
- Johann Gustav Droysen:** Briefwechsel. Herausgegeben von Rudolf Hübnner. I—II. Berlin und Leipzig. 1929.
- N. C. Bøgelev:** Den jydsk Slavetrig. (Jul i Skive 1931, 17—19.)
- Soldaterbrev fra 1850. Ved **Niels Hansen**. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 253—254.)
- Harry Schmidt:** Friedrichstadt. [Bl. a. om Kampen 1850.] Friedrichstadt.
- Albert Olsen:** Studier over den danske Finanslov 1850—64. [1930.]
- Anm. af Knud Berlin i Statsvetenskaplig T. XXXIV, 109—113.

- Troels G. Jørgensen:** Rigsretsdommen af 1856 og Højesteret. (Tilskueren 1931, I, 21—35.)
- Bernhard Fürst von Bülow:** Denkwürdigkeiten IV. Jugend- und Diplomatensjahre. [Berører stedvis danske Forhold, navnlig i Tiden mellem Krigene.] Berlin.
- Carl Petersen:** General de Meza und die »Geheime Geschichte« des Entscheidungstages am Dannewerk. (Festgabe Anton Schifferer = Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXVII, 240—275.)
- Thomas Møller:** Minder fra 1864. (Hardsyssels Aarb. XXV, 116—133.)
- Jens Clausen:** Tyskertid i Skiveegnen 1864. (Skivebogen 1931, 1—33.)
- R. Paulli:** En københavnsk Revolutionsplan fra Glycksborgernes første Dage. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 58—64.)
- Jul. Schovelin:** Blade af Højres Historie. (Det nye Danmark IV, 379—544.)
- Documents diplomatiques français, 1871—1914, 2e série, II. 1er janvier—31 décembre 1902. Paris. [Indeholder 4 Depecher vedrørende danske Forhold.]
- Jul. Schovelin:** Den lille og den store Bonde. (Det nye Danmark IV, 82—96.)
- Th. Stauning:** Tanker og Taler. Et Billede af 25 Aar i det offentlige Liv.
- Ivan Carstensen:** Hs. Maj. Kong Christian X's 40 Aars Officersjubilæum. (Jubilæumsbogen 1931, 131—147.)
- M. W. W. P. Consett:** The Triumph of Unarmed Forces. 2. rev. Ed. London 1928. [Behandler bl. a. dansk Handelspolitik under Verdenskrigen.]
- P. Munch:** La politique du Danemark dans la Société des nations. Genève. (= Publications de l'Institut universitaire des hautes études internationales Nr. 2.)
- Avis-Aarbogen 1930. Aarets Begivenheder hjemme og ude i faa Ord. Redig. af Victor Elberling.
- Povl Engelstoft:** Danmark i 1930. (Letterst. T. 1931, 57—63.)
- C. Friderichsen:** Aarvog for Rigsdagssamlingen 1930—31.

Topografi.

- Danmark. Redig. af H. V. Clausen. 1.—10. H.
- Danske Byer og Sogne. Historiske og personalhistoriske Oplysninger om Land og By. I. Bd. Maribo Amt. 1.—12. H.
- J. J. Hansen:** Større danske Landbrug. Statistisk, topografisk, historisk

- Haandbog. I. Frederiksborg, København og Holbæk Amter. II. Holbæk, Sorø og Præstø Amter. III. Præstø, Svendborg og Odense Amter. 1930.
- Therkel Mathiassen:** Herregaarde og Godser i det tyvende Aarhundrede.
- K. Vedel-Petersen:** Københavns Kommune i Aarene 1914—21.
Anm. af Knud Dalgaard i Nationaløkonomisk T. LXX, 191—192.
- Arthur G. Hassø:** Københavns Brandvæsens Historie. Et Bidrag til Københavns Historie.
- Fortegnelse over Ildsvaader i København 1749—1787. (Dansk Assurance XVI, 237—244, 263—267 og XVII, 86—87.)
- Heinrich Hansen:** Historiske Meddelelser om Københavns Bygningsvæsen og dets Personale.
- Peter Linde:** Det kuriøse København.
- Carl C. Christensen og Axel Henriques:** Strøget. Fra Kongens Nytorv til Raadhuspladsen.
- Vilhelm Wanscher:** Amalienborg. (Ord och bild XL, 369—373.)
En samtidig Beretning om Christiansborg Slots Brand 1794. (Dansk Assurance XVII, 115—118.)
- V. Thorlacius-Ussing:** Frederiksberg Kirkes Historie. (Tilskueren 1931, II, 455—476.)
- Niels Maare:** Frederiksberg Slot og dets indre dekorative Udsmykninger. (Samleren VIII, 177—192.)
- Steen Eiler Rasmussen:** Kongens Have. (Arkitekten, Maanedsh., XXXIII, 57—87.)
- Josef Fischer:** Den gamle jødiske Kirkegaard i Møllegade, København. (Vore Kirkegaarde VI, 41—52.)
- Christian Elling:** Documents inédits concernant les projets de A.-J. Gabriel et N.-H. Jardin pour l'église Frédéric [Marmorkirken] à Copenhague.
- Palle Rosenkrantz:** Vestsjællands Herregaarde. (Turistforeningens Aarb. 1931, 162—206.)
- Aage Welblund:** Gamle sjællandske Landevejskroer. (Sund Sans XVII—XVIII.)
- Peter Kr. Andersen:** Asmindrup Kirke. Lidt om Kirkens gamle Inventar. (Fra Holbæk Amt XXV, 94—100.)
- C. G. Schultz:** Blæsenborg Bro ved Lejre. (Fra Københavns Amt 1931, 207—224.)
- Valdemar Seeger:** Fra Frederiksborg og Kronborg Amter. Fra Kulsvierlandet. II. Forhold og Tilstande i Nordøstsjælland i Tiden fra Christian VI's Tronbestigelse til omkring 1780. Hillerød.
- Arne Sundbo:** Frederikssunds og Købstaden Slangerups Historie. I. Tiden til 1809.
Anm. af Victor Hermansen i Hist. T. 10. R. II, 438.
- St. Knuds Helligdomme i Haraldsted. (Nordisk Ugeblad f. katolske

- Kristne LXXIX, 408—413, 429—434, 453—458, 484—489, 507—510, 529—533, 551—554, 575—577, 592—594, 603—605, 624—626 og 638—640.)
- Laurits Pedersen:** Helsingør i Sundtoldstiden 1426—1857. Tillæg I. Register.
- A. H.:** To gamle Stik af Herlufsholm. (Herlovianeren 1931, 21—23.)
- J. Blomberg og A. Boisen:** Kirkegaarden i Hillerød 1830—1930. (Vore Kirkegaarde VI, 89—96.)
- Albert Thomsen:** Kirkegaardene i Holbæk. (Vore Kirkegaarde VI, 1—10.)
- Holger Hjelholt:** Kalundborg Bys Grundtast 1791. En Strid mellem Grundejere og Næringsdrivende. (Fra Holbæk Amt XXV, 101—112.)
- Bent Rasmussen:** Af Kyholms Saga. Fra Krigstiden 1801—15 og Karantænetiden 1831—59. (Fra Holbæk Amt XXV, 33—66.)
- Minder om gamle Hjem og Slægter i Ods Herred. Udg. af **Lars Andersen**. II. P. Kolding.
- Hugo Mathiessen:** Sct. Laurentii Kirke i Roskilde. En Redegørelse for Nationalmuseets Udgravning i August-September 1931. (Fra Københavns Amt 1931, 141—180.)
- Arthur Fang:** St. Laurentii Kirke. (Jul i Roskilde 1931, 5—8.)
- Fanny Fang:** Skomagergade — før i Tiden. (Jul i Roskilde 1931, 9—14.)
- Chr. Christensen:** Gamle Præstegaarde paa Roskildeegnen. (Jul i Roskilde 1931, 28—30.)
- L. P. Petersen:** Lidt om Rudegaard og Rudersdal i ældre og nyere Tid. (Holte Juleblad X, 13—16.)
- G. Knudsen:** Om Sandflugten i Rørvig Sogn. (Fra Holbæk Amt XXV, 67—76.)
- P. Arnskov:** Bogen om Slagelse. 1.—4. H. Slagelse. Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne. Skrevet af gamle Soranere. II. Bd.: Tiden 1737—1912. 2. Halvdel.
- Hans Ellekilde:** Søllerød Kirkegaard. (Holte Juleblad X, 17—22.)
- Dragør. 500 Aars Byjubilæum. Udg. af Turistforeningen for Amager.
- Brande i Store Magleby paa Amager. (Dansk Assurance XVII, 141—142.)
- R. Tack:** Bornholms Besiedlung. Rostock [1929].
Anm. af F. Seebass i Z. der Gesellschaft f. Erdkunde 1931, 394—396.
- Peter Thorsen:** Vor Hjemstavn. Spredte Skildringer fra Bornholms Sydland. Aakirkeby.
- Aage Rohmann:** Fiskegrunde ved Arnage ca. 1760. (Gammalt å nyt. Et lided borrinjholmsk Årshæfte III, 48—54.)
- K. E. S. Koefoed:** Hammershus Birks Historie. Hammershus. [Særtryk af »Nordbornholm«.] Allinge.
- K. J. O. Nørregård:** Rønneboer i 1890'erne. (Hilsen til M. K. Zahrtmann, 64—68.)

- Frands Hansen:** Nogle Gravminder fra Lollands og Falsters Kirker og Kirkegaarde. (Vore Kirkegaarde VI, 81—88.)
- M. Vahl:** Landbebyggelsen paa Øen Falster. (Geografisk T. XXXIV, 72—89.)
- Vilh. Lorenzen:** Christianssæde. Bygninger og Bygherrer. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 1—8.)
- Hans Glud Clausen:** Halsted Præstekald. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 83—88.)
- V. Paulli:** Fra Theisens Gaard i Nakskov. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 31—50.)
- Albert Thomsen:** En Selvejergaard paa Frederik den Fjerdes Tid. Af Avnslev og Bovense Sognes Historie XI. (Svendborg Amt XXIII, 75—97.)
- Chr. Behrend:** Bogens Brand 1575. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 128—129.)
- A. R. Idum:** Dalum Klosters Historie indtil 1536. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter. Bd. V, Aarg. XIX, 92—115.)
- V. Woll:** Bidrag til Kertemindes Kulturhistorie. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 57—63.)
Odense. Vor By. [27 Smaabidrag af overvejende historisk Karakter.]
- J. C. A. Carlsen-Skiødt:** Nogle historiske Optegnelser om Sønderby Sogn. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 3—48.)
- N. M. Elling:** Tostrup gamle Smedje. (Fynsk Hjemstavn IV, 81—86.)
- J. C. Jacobsen:** Aagaard og dens Ejere. [Fortsat.] (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 115—148.)
- P. C. Knudsen:** Aalborg Bys Historie. I. Aalborg.
- Otto Smith:** Aalborg. Vandringer i den gamle Limfjordsby.
- C. Klitgaard:** Aalborg Købmænd gennem 500 Aar. Udg. af Aalborg Handelsstandsforening i Anledning af 500 Aaret for Oprettelsen af Guds Legems Lav. 1431—1931. Aalborg.
- C. Klitgaard:** Det broderlige Skydeselskab i Aalborg. Udg. af Selskabet i Anledning af 500 Aaret for Oprettelsen af Aalborg Papegøjegilde. Aalborg.
- Bjørn Kornerup og Vilh. Lorenzen:** Aalborg Stiftshospitals Historie. I. Bygningernes Historie og Anvendelse. Af Vilh. Lorenzen.
- [**Holger Birk:**] Borgerforeningen [i Aarhus] 1881—1931. P. Aarhus.
- Peter Holm:** Frederik Visbys Akvareller [fra Aarhus]. Aarhus 1930. P.
- Ejler Haugsted:** Karmeliterklostret i Aarhus. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 201—229.)
- Villiam Nielsen:** Asmild Kirke. (Jul i Viborg 1931, 4—8.)
- Stephen W. Christensen:** Berigtigelser til C. Møller: Borbjerg Sogns Historie. (Hardsyssels Aarb. XXV, 134—148.)
- Vilbert Møller:** Brøndum for 50 Aar siden. (Julen i Skive, Salling og Fjends 1931, 7—12.)

- Chr. Heilskov:** Bælum Sogn gennem syv Sekler. [Fortsat.] (Fra Himmerland og Kjær Herred XX, 169—223.)
- Rasmus Mortensen:** Ved Bølling Sø og Stenholt Krat. (Hedeselskabets T. 1931, 189—203.)
- Bøvling Amt og Egn samt Fiskeri ved Vester-Kanten. Auctor Studiosus Lassen. Efter Jac. Langebeks Excerpter paa det kgl. Bibliotek ved **P. Storgaard Pedersen.** (Hardsyssels Aarb. XXV, 58—65.)
- Gudmund Schütte:** Eskjær Hovedbygning gennem Tiderne og dens planlagte Ødelæggelse 1873. (Skivebogen 1931, 34—48.)
- Christian Pedersen:** Fra Fjends Herred. (Aarsskrift f. Asmildkloster 1931, 52—65.)
- August F. Schmidt:** Galtrup Kirke. (Hist. Aarb. f. Mors 1931, 57—66.)
- [J.E.A.G.] Nielsen-Vrads:** Gjellerup Kirke. 1.—3. H. Herning 1930—32. Tr. s. M.
- Niels Hedin:** Hammer Bakker. Holstebro.
Anm. af Alexander Rasmussen i Fra Himmerland og Kjær Herred XX, 387—389.
- P. L. Hald:** Hillerslevhus. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 208—211.)
- N. Nielsen:** Hjelm. (Fra Randers Amt XXV, 140—145.)
- Chr. Heilskov:** Hjelmlev Herred. Historisk-topografisk skildret. [Fortsat.] (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 12—45.)
- C. Klitgaard:** Herremand og Præst. [Hjermeslevgaard.] (Vendsysselske Aarbb. 1931, 124—130.)
- Jens Chr. Frederiksen:** Historiske Efterretninger om Holsted Sogn (Malt Herred) samt Træk fra Nutiden. Holsted.
- Aage Simonsen:** Vor Frelzers Kirke i Horsens. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 127—129.)
- J. P. Wammen:** Kongehøjene i Jelling. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 1—19.)
- Chr. Wammen:** Bidrag til Kjærby Sogns Historie. Personalhistorisk Skildring. (Fra Randers Amt XXV, 102—129.)
- August F. Schmidt:** Fra Klim Sogn. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 181—188.)
- I. O. Brandorff:** Drikkevandet i Kolding i Fortiden. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 188—231.)
- J. P. Aaboe:** Fra Kragelund Sogn. Nogle Dagbogsoptegnelser gennem Aarene 1858—81. (Fra Viborg Amt 1931, 77—129.)
- Hans H. Fussing:** Krætrup. Nogle jyske Arkivalier paa Fyen. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 67—74.)
- G. Th. Gravesen:** Bidrag til Ljørslev og Ørding Sognes Historie. (Hist. Aarb. f. Mors 1931, 86—124.)
- Chr. N. Krogh:** Lyby Kirke gennem Tiderne. (Julen i Skive, Salling og Fjends 1931, 19—21.)

- T. Bundgaard Larsen:** Livet paa Læsø omkring 1865. Af Lærer Plesners Vandrebogsoptegnelser. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 43—66.)
- M. Møller:** Løgsted Sogn. [Fortsat.] (Fra Himmerland og Kjær Herred XX, 359—376.)
- [**P. H. E.**] **Kastrup:** Blade af Møltrup's Historie. (Jul i Herning 1931, 34—37.)
- Anders Johansen:** Næsborg Sogn. (Fra Himmerland og Kjær Herred XX, 257—297.)
- Petri Rørbech:** Raaby Kirke. (Fra Randers Amt XXV, 90—101.) [Andragender fra ca. 1700 vedrørende Ribe.] (Fra Ribe Amt VII, 820—823.)
- V. Bech:** En Ribebeskrivelse fra 1702. Af Terpagers: Inscriptiones Ripenses. (Ripenser-Bladet 1931, 223—230.)
- N. M. Kromann:** Af Kongens Møllers Historie i Ribe. (Ripenser-Bladet 1931, 190—192.)
- P. Christensen:** Rugtved Slot. (Try Højskoles Aarsskrift 1930, 14—19.)
- August F. Schmidt:** Fra Røj og Ravnholt. Med nogle Oplysninger om den folkelige Vækkelses Historie i Koldingegnen. Viborg.
- Jeppe Aakjær:** Gammel Brug og gammel Brøde. Studier fra Hjemstavnen. [Salling.] [IV.]
- Chr. Holtet:** Blade af Skanderborg By's Historie. P. Skanderborg.
- N. Nielsen:** Skærsø. (Fra Randers Amt XXV, 130—139.)
- M. Møller:** Sønder-Vissing Sogn rundt. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 183—200.)
- Paul Gleerup:** Hovedgaarden Sorup i Lem Sogn, Støvring Herred. (Fra Randers Amt XXV, 48—89.)
- P. L. Hald:** Troms Kirkegaard. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 213.)
- Marius Hansen:** Fra Søren Abildgaards Dagbøger. Optegnelser i Vejle Amt 1771—1775. II. Bjerge og Hatting Herreder. III. Brusk og Nørre Tyrstrup Herreder. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 24—45 og 232—252.)
- P. Christensen:** Vendsyssels Middelalderborge. (Try Højskoles Aarsskrift 1931, 7—13.)
- R. Christensen:** Viuf Kro i ældre og nyere Tid. (Sund Sans XVII, 46.) Sønderjyllands Historie. Under Redaktion af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holg. Hjelholt og Hans Lund. 5.—6. H. og Tillægsh. Bd. I: Landet, Sproget, Tiden indtil 1241. Af Knud Jessen, Marius Kristensen og Vilh. la Cour.
- Ann. af Thomas Otto Achelis i Göttingische gelehrte Anzeigen CXCv, 25—37, af Karl Rasmussen i Højskolebladet 1931, 365—367 og af A. Svensson i Grønsevagten XIII, 413—418.
- Otto Brandt** und **Karl Wöfle:** Schleswig-Holsteins Geschichte und Leben in Karten und Bildern. Ein Nordmark-Atlas. Neue, verbesserte und erweiterte Ausgabe. Altona.

- Svend Larsen:** Studiekredsvejledninger [til Sønderjyllands Historie]. (Grænsevagten XIII, 23—27, 50—54, 96—99, 142—146, 311—314, 349—354 og 419—422.)
- Om Hedeby-Litteraturen, jfr. Vilh. la Cour i Hist. T. 10. R. II, 421—424.
- F. Diestelhorst:** Schleswig-Haithabu. Ein Problem frühgeschichtlicher Forschung. (Niederdeutsche Welt 1931, 14—17.)
- Erik Floderus:** De nyaste utgrävningarna i Hedeby. (Fornvännen XXVI, 238—242.)
- Vilh. la Cour:** Hedebygravningerne i 1930. (Sønderjydske Maanedsskrift VII, 113—124.)
- Fritz-Jürgen Petersen:** Haithabu-Schleswig? (Niederdeutsche Monatshefte VI, 412—415.)
- Otto Scheel:** Haithabu als Problem des Ostseeraumes. (Die Heimat XLI, 81—87.)
- Otto Scheel:** Haithabu, eine Schicksalsstätte des Nordens. (Deutsch-Nordisches Jahrbuch 1931, 24—43.)
- Otto Scheel:** Haithabu in der Kirchengeschichte. (Z. f. Kirchengeschichte L, 271—314.)
- Otto Scheel:** Zu den historischen Quellengruppen des Haithabu-Problems. (Congressus secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII. 1930, 207—216.)
- G. Schwantes:** Die Ausgrabungen in Haithabu. (Congressus secundus Archaeologorum Balticorum Rigae, 19.—23. VIII. 1930, 217—224.)
- G. Schwantes:** Die Ausgrabungen in Haithabu. (Z. f. Ethnologie LXIII, 234—253.)
- G. Schwantes:** Die Schleswig-Haithabu-Frage in neuem Licht. (Nachrichtenblatt f. deutsche Vorzeit VII, 232—236.)
- Friedrich Mager:** Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. I. Breslau. [1930.]
Anm. af J. Nagel i Jahrbuch des Angler Heimatvereins III, 71—73 og af Gottfried Pfeifer i Z. der Gesellschaft f. Erdkunde 1931, 292—299.
- C. O. Bøggild Andersen:** Hertugdømmerne og Danmark i Nytiden. [Om Hedemann-Heespens Værk.] (Hist. T. 10. R. I, 257—325.)
- Ludwig Andresen:** Von der schleswigschen Amtsverwaltung zur preussischen Kreisverwaltung in Tondern. (Festgabe Anton Schifferer = Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXVII 160—239.)
- Johanne Skovgaard:** Tyske Arbejder vedrørende Slesvigs og Holstens økonomiske Historie med særligt Henblik paa Slesvigs Besiddelsesforhold i 16. til 18. Aarhundrede. (Hist. T. 10. R. I, 326—337.)
- Des **Matthias Boetius'** drei Bücher über Denkwürdigkeiten von Sturmfluten, welche Nordstrand betroffen haben. (Deutsch von Dr. Schmidt-Petersen.) (Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins XVIII, 69—98.)

- Olaus Schmidt:** Den slesvigske indflytning til Trondhjem paa 1600' og 1700'tallet. (Norsk slekthist. T. III, 1—27.)
- Otto Scheel:** Der Deutsche Nordschleswigs. (Festgabe Anton Schifferer = Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXVII, 106—119.)
- G. E. Hoffmann:** Zur Geschichte der Lornsen-Bewegung im Herbst 1830. Unveröffentlichte Briefe aus dem Nachlass des Statthalters Fritz Reventlou. (Der Schleswig-Holsteiner XII, 81—84 og 103—106.)
- Jacob Appel:** Øst, Midt, Vest. [Nordslesvigske Brydninger i Fyrrenerne og senere.] (Dansk Udsyn 1931, 1—14.)
- Johann Albrecht von Rantzau:** Zur österreichischen Auffassung der Schleswig-Holsteinischen Frage. (Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 411—435.)
- Heinrich Olms:** Die hessen-darmstädtische Politik zur schleswig-holsteinischen Frage. (Vom 15. XI. 1863 bis zum Ausbruch des deutschen Krieges.) Berlin. [Disp.]
- W. Martensen:** Aus der Geschichte des Ostangelschen Predigerkonvents (1680—1930). (Jahrbuch des Angler Heimatvereins II, 5—29.)
- Aage Dahl:** Kirkeligt Styre i Sønderjylland 1864—1874 og 1920—1930 (Præstehist. S. 1931, 269—277.)
- Adalbert Wahl:** Deutsche Geschichte. Von der Reichsgründung bis zum Ausbruch des Weltkriegs (1871 bis 1914). I—III. [Behandler lejlighedsvis det slesvigske Spørgsmaal, saaledes navnlig I, 336—341, og II, 258.] Stuttgart 1926—1932.
- N. H[ansen]:** En Protest fra 1871. Mod Indførelse af det tyske Sprog i Dover Skole. (Sprogforeningens Almanak for 1931, 107—108.)
- N. Hansen:** »Sønderjyden har underlige Vaner —« [Satirisk Vise fra 1897.] (Sprogforeningens Almanak for 1931, 12—16.)
- Aage Mogensen:** Den store Fæstningslinje [gennem Sønderjylland under Verdenskrigen]. (Sprogforeningens Almanak for 1931, 97—106.)
- Ingeborg Thomsen:** Kvinders Kaar under Krigen. (Sprogforeningens Almanak for 1932, 15—35.)
- K. Alnor:** Handbuch zur schleswigschen Frage. III: Die Teilung Schlesiens 1918—20. Lf. 2. IV. Atlas. Neumünster.
- Karl Alnor:** Die Apenrader Entschliessung des dänischen Wählervereins vom 17. Nov. 1918 über die Grenzabstimmung in Schleswig. (Der Schleswig-Holsteiner XII, 241—245.)
- N. Jensen:** Valg i det sydlige Nordslesvig 1920 til 1929. (Sønderjydsk Maanedsskrift VIII, 81—86 og 97—102.)
- Fr. Petersen:** De danske Forsamlingshuse Syd for Grænsen [d. e. den nye Grænse]. (Grænsevagten XIII, 73—79, 121—124, 153—156, 209—212, 289—293, 325—328, 357—360, 397—400 og 433—437.)
- Karl Møller:** Det tyske Stormløb mod Danmarks Grænse. II. P. [Maskinskrevet.] Slesvig.

- Thade Petersen:** Sønderjylland 1930. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 299—316.)
- Johannes Tholle:** Sønderjydske Kirkegaarde. (Vore Kirkegaarde VII, 33—44.)
- Hans Gröndahl:** Augustenburg. (Illustrierter Kreiskalender f. den Landkreis Flensburg XXVII, 18—28.)
- Th. O. Achelis:** Inschriften aus dem Kirchspiel Bau. (Die Heimat XLI, 66—68.)
- Niels P. Larsen:** Danevirke i nyt Lys. (Militært T. LX, 189—196.)
- Erh. Mørch:** Om »Danevirke«. (Militært T. LX, 395—401.)
- H. Philippsen:** Die Markgrafenburg im Danewerkgebiet. (Jahrbuch des Altertumsvereins f. Schleswig und Umgegend 1929, 23—29.)
- E. Bruhn:** Die Kirche des heiligen Thøger zu Endrupskov bei Gramm. (Die Heimat XLI, 53—59.)
- Thomas Otto Achelis:** Die Lehrer des Flensburger Gymnasiums 1566—1700. (Z. der Zentralstelle f. niedersächsische Familiengeschichte XIII, 149—157.)
- Jörgen Erichsen:** Schloss Gravenstein. (Deutsche Welt VIII, 469—472.)
- Thomas Otto Achelis:** Haderslebener Stadtschreiber (Stadtsekretäre) 1562—1864. Ergänzungen und Berichtigungen. (Z. der Zentralstelle f. niedersächsische Familiengeschichte XIII, 84—85.)
- Thomas Otto Achelis:** Die geistige Welt Haderslebens im Anfang des 19. Jahrhunderts. (Der Schleswig-Holsteiner XII, 190—193.)
- Carsten Petersen:** Landsbykirkerne i Haderslev Provsti efter Reformationen. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 234—271.)
- Thomas Otto Achelis:** Halk Kirkes Kapel. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 87—96.)
- C. M. Smidt og H. Lønborg-Jensen:** Cistercienser-Kirken i Løgum.
Anm. af P. N[orlund] i Hist. T. 10. R. II, 424—426.
- H. V. Clausen:** Logum Klosterkirke. (Tilskueren 1931, II, 249—268.)
- J. Raben:** Munkgaarde. En gammel Herregaard paa Als. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 54—56.)
- Andreas Petersen:** Minder fra Rørkær. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 27—29, 133—137 og 172—175.)
- Th. O. Achelis:** Et Sognevidne fra Stepping 1627. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 26.)
- Frederik Rudbeck:** Øsby Kirke. (Sønderjydske Maanedsskrift VII, 129—132.)
- Hans Wählin:** Scania antiqua. Bilder från det forna Skåne. Malmö.
- Herman Richter:** Cartographia Scanensis. De äldsta förarbetena till en kartläggning av de skånska provinserna 1589. [Særtryk af Svensk geografisk årsbok 1930.] Lund.
- S. Anjou:** Heligkorskyrkan i Dalby. Stockholm. (= Svenska Fornminnesplatser XVI.) P.

- Pehr Johnsson:** Ven. [Hven.] (Skåne. Årsbok 1931, 47—62.)
- B. Engström:** Lindholmens slott och dess öden genom tiderna. (= Scania-biblioteket XI.)
- Erik Lundberg:** Malmöhus. (Svenska turistföreningens årsskrift 1931, 208—222.)
- Albert Anderson Sandklef:** Varbergs fästning. (Svenska turistföreningens årsskrift 1929, 245—257.)
- R. Björkegren:** När Gotland var danskt lydland. Visby.
- Nils Lithberg:** Gotlands äldsta jordebok. [1594.] (Gotländskt arkiv IV, 10—16.)
- Georg Bech:** The East Greenland question. (American-Scandinavian Review XIX, 665—669.)
- Gustav Braun:** Die Ostgrönlandfrage. (Nordische Rundschau IV, 147—153.)
- Jens Bull:** La question de la souveraineté sur le Groenland oriental. (Revue de droit international LVI, 572—605.)
- Victor Mogens:** Norge-Danmark-Grønland. Det norske standpunkt i Grønlandssaken, historisk og juridisk belyst. P. Oslo.
- Wilhelm Morgenstjerne:** Greenland and Norway through a thousand years. (American-Scandinavian Review XIX, 535—545.)
- J. Skeie:** Grønlandssaken. En kort historisk og juridisk redegjørelse. Oslo.
- Ernst Wolgast:** Den folkerettslige side av Grønlandsspørsmålet. (Samtiden XLII, 537—546.)
- Daniel Bruun:** Erik den Røde og Nordbokolonierne i Grønland. 2. omarb. Udg.
- P. Nørlund:** Die mittelalterliche Saga Grönlands im Lichte der archäologischen Ausgrabungen. (Deutschland und der Norden, Breslau, 166—176.)
- Knud Berlin:** En Afslutningsreplik i Grønlandsspørgsmaalet [mod Jón Dúason.] (T. f. Retsvidenskab XLIV, Ny R. X, 174—179.)
- H. Bistrup:** Danske Ekspeditioner til Grønlands Ostkyst. (T. f. Søvaesen CII, 327—342.)
- H. Bistrup:** Fra Ulykkesaaret 1777 ved Grønlands Østkyst. (Geografisk T. XXXIV, 213—222.)
- Reidar Lund:** Direktør, berging. J. P. Friis' pionerarbeide i arktisk grube-drift og hans to overvintringer i Syd-Grønland 1851—52 og 1853—54. (Teknisk ukeblad 1931, 394—398.)
- Victor Krohn:** Negerkongen og hans Minister. Et lille »sort« Afsnit af Kastelet Frederikshavns Fængselshistorie. [Kriminal-sag fra dansk Guinea 1844.] (Danmark. Ill. Almanak for 1931, 39—47.)
- Cai Schaffalitzky de Muckadell:** Et glemt dansk Koloniforsøg. [Nikobarerne 1845—48.] (Geografisk T. 1931, 95—103.)

Biografi.

- William Christensen:** Lisbet-Bryske-Tekster. (Pers. T. 9. R. IV, 1—56.)
- Hans H. Fussing:** Om Eiler Brockenhuus' kalenderoptegnelser og deres kildeværdi. (Pers. T. 9. R. IV, 133—135.)
- Hildegard v. Marchtaler:** Dänische Quellen zur schleswig-holsteinischen und hamburgischen Familiengeschichte. (Z. der Zentralstelle f. niedersächsische Familiengeschichte XIII, 132—135.)
- Hildegard v. Marchtaler:** Eine Sammlung Mollerscher Genealogien im Rigsarkiv zu Kopenhagen. (Z. der Zentralstelle f. niedersächsische Familiengeschichte XIII, 29—30.)
- Albert Fabritius:** Mollersche Genealogien im Rigsarkiv zu Kopenhagen. (Z. der Zentralstelle f. niedersächsische Familiengeschichte XIII, 180—181.)
- H. Koch:** Die Stammbücher und Justizprotokolle der alten holsteinischen Regiments-Archive 1747—1803. (I: Z. der Zentralstelle f. Niedersächsische Familiengeschichte 1930, H. 5.)
- Jón Helgason:** Islendingar i Danmörku. Reykjavik.
- Holger Begtrup:** Grundtvigske Hjem i det 19. Aarhundrede. III. Slægtstavlesamlingen 1931. Omfattende 300 kortfattede Slægtsbiografier over nulevende kendte Personers Fædreneslægt i ret Linie. Udg. af Dansk personalhistorisk Bureau.
- Otto Smith:** En By i Vaaben [Københavnske Borgere 1658.] (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 38—57.)
- Louis Bobé:** Bidrag til den ældste københavnske franskreformerte Menigheds Genealogi og Personalhistorie. (Pers. T. 9. R. IV, 57—67.)
- Louis Bobé:** Berøringer mellem Frankfurt am Main og København i Forbindelse med Goethes Dichtung und Wahrheit og Wilhelm Meister. [Om Udlændinge i København i 18. Aarhundrede.] (Pers. T. 9. R. IV, 136—141.)
- Chr. Heilskov:** Personalhistoriske Indskrifter i Refs Herred. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 149—164.)
- Hanne Jenssen, Christiane Lund og Bothilde Skjold:** Sønderjyske Kvinder under Fremmedherredømmet. II.
- Sprogforeningens Almanak for 1931. Biografier af afdøde Sønderjyder: Chr. Finnemann, Jens Bojsen, Kaspar Jensen, Herman Frees, Thor Sørensen, Frederik Jensen, Hans Rolskov, Carl Højrup, M. J. Mandal Bertelsen, Hans Gram, Christian Beyer og Laurids Hansen.
- Sprogforeningens Almanak for 1932. Biografier af afdøde Sønderjyder: Peder Kjær, Jens Østergaard, Dycke Nissen, Knud Rosendal, Thomas Vind, A. Hansen, Jes M. Kylling, Christian Petersen, [P.] Hansen, Chr. Askov, H. P. Johansen, Hans Callesen, Jens M. Ferdinand, P. Simonsen.
- Heinrich Heimann:** Die Familiennamen in den Schleswiger Hauskastern von 1656, 1712 und 1735. (Jahrbuch des Altertumsvereins f.

- Schleswig und Umgegend 1929, 42—48; ogsaa trykt i Z. der Zentralstelle f. Niedersächsische Familiengeschichte 1930, H. 12.)
- Periodiske Annotationer paa Serampore i Bengalen. Ved **L. Bie.** (Pers. T. 9. R. IV, 102—114; Tillæg sst. VI, 234—235.)
- Danmarks Adels Aarbog. Redig. af J. V. Teisen og Louis Bobé. 1931. 48. Aarg. Amtsvejinspektør-Stat. Holbæk.
- Dansk Arkitektstat. Kallundborg.
- Aage Dahl:** Sønderjyllands Bispehistorie. Bidrag til den sønderjydske Gejstligheds Historie og Genealogi.
- Ejnar Poulsen:** Hardsyssels Degnehistorie. I. Viborg.
- M. Eriksen:** Rise Sogns Degne- og Skolehistorie. (Svendborg Amt XXIII, 3—74.)
- Dansk Folkebibliotekar-Stat. Fredericia.
- Anders Uhrskov:** Friskolefolk. I—II.
- Aage Dahl:** Bidrag til den sønderjydske Gejstligheds Historie. (Tillæg til Præstehist. S. 1931.)
- Axel Lange og A. Pedersen:** Danske Havebrugskandidater 1865—1931. Samlerens Kunstnerleksikon. [Fortsat.] (Feuilleton til Samleren VIII.)
- Ludvig Kraft:** Lægeportrætter fra det 19. Aarhundrede. Anm. af V. Meisen i Hospitalstidende LXXIV, 1226—1227.
- Vald. Mortensen:** Præsterne i Karlslunde-Karlstrup. (Præstehist. S. 1931, 313—332.)
- J. L. Frederiksen:** Steges Præstehistorie. [Fortsat.] (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XX, 3—50.)
- Bühning og Th. Kornerup:** Fortegnelse over Studenterne fra 1881. Udg. ved 50 Aars Jubilæet d. 27. Juni 1931. P.
- Studenterne MCMVI. Redig. af Margrete Gunnløgsson, Jørgen Swane og H. F. Ulrichsen.
- Carl Dumreicher:** Studenterjubilæer 1931. (Jubilæumsbogen 1931, 93—130.)
- Danske Tandlæger. I—II. I. Tiden indtil 1853 af Holger Hansen. II. Biografier 1853—1930. Redig. af H. Glahn, F. Ohrt og H. Stürup. Odense.
- Danske Teknika og deres Dimittender gennem 50 Aar. Ingeniør- og Konstruktør-Sammenslutningen gennem 35 Aar.
- Viggo Bay:** Stamtavle over Slægterne Qvist, Ballen og Andersen, Besser, samt nogle indgiftede Slægter. Tillæg til en i 1924 udgivet Stambog over Slægterne Risegaard og Laurberg. P. Haderslev.
- Claus Eskildsen:** Holstein-Schrader-Brorson. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 1—12; i lidt ændret Skikkelse Kirke og Folk VII, 177—186.)
- Johannes V. Jensen:** Form og Sjæl. [Bl. a. om Peter Hansen, Syberg, Oehlenschläger, Thorvaldsen, Herman Bissen og H. C. Andersen.]
- V. Mortensen:** Et Par Prøver paa Begravelser-»Testamenter«. [Karen Nielsdatter og Peder Nielsen.] (Fra Københavns Amt 1931, 225—228.)

- J. M. Møller:** Minder fra Hovbondens og Rationalismens Tid. [Gravskrifter i Grønning Kirke over Jens Maygaard og Pallene von Gersdorff]. (Julen i Skive, Salling og Fjends 1931, 33.)
- Frederik Stang:** Nogen forgrunnsskikkelser i nordisk rettsvidenskab. I. Ørsted, Schweigaard og Jul. Lassen. (Letterst. T. 1931, 496—516.)
R. Askholm: Præsterne *Aabye* paa Lyø. (Fynsk Hjemstavn IV, 161—166.)
Mindebogen. En Samling Breve og Papirer udgivet som Manuskript. [*Jeppe Aakjær*. Breve 1899—1903.] P.
- Hans Winkler: *Jeppe Aakjær*. (Nordische Rundschau IV, 55—63.)
- F. Ahlefeldt Laurvig: Generalen. V. Godsadministratoren. Landbrugeren. VI. Laurvig. [Om *Frederik Ahlefeldt Laurvig*.]
Johan Ludvig Ammentorp †. Nekrologer af Ludvig Kraft i Ugeskrift f. Læger XCIII, 680—681, af K. Brünnich Nielsen i Hospitalstidende LXXIV, 713—714, af Em. Saugman i Militærlægen XXXVII, 202—207.
- Hilma Borelius: *H. C. Andersen* — mönster och inspirationskälla. Några iakttagelser. (Studier tillägnade Efraim Liljeqvist 24. sept. 1930, I, 565—580.)
- Vagn Børge: August Strindberg og *H. C. Andersen*.
Ella og Hans Ellekilde: *H. C. Andersen* i Søllerød Juli 1864. (Holte Juleblad X, 8—11.)
- Volquart Pauls: *H. C. Andersen* und Klaus Groth. [Breve.] (Festgabe Anton Schifferer = Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXVII, 21—37.)
- E. I. Paunel: Viata si opera lui *H. C. Andersen*. (Convorbiri Literare LXII, 65—81.) [Bukarest 1929; senere fortsat.]
- Chr. M. K. Petersen: *H. C. Andersens* Hus. (Odense. Vor By, 45—73.)
Et utrykt Brev fra *H. C. Andersen* til hans Gudson Peter Daniel Swane 1856. Offentliggjort af Jørgen Swane. (Tilskueren 1931, II, 373—374.)
- A. Oppermann: Forvalter [*Hans Christian*] *Andersen* i Rye. (Hedeselskabets T. 1931, 144—147.)
- Torben Klinting: Mindeord om Lærer *J. Andersen*, Nr. Nebel. P. Nr. Nebel. Holger Angelo: Det *Angelo'ske* Hjem. (Jul i Viborg 1931, 24—27.)
Jacob Appel †. Nekrologer af J. Th. Arnfred i Askov Lærlinge 1931, I—IV, af L. Moltesen i Gads Danske Mag. XXVI, 76—82.
- H. H. Hvass: Om Oberst *Andreas von Arenstorff* til Visborggaard og Havnø. (Fra Himmerland og Kjær Herred XX, 298—358.)
- Gunnar Knudsen: *P. Arnskov*. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XIX, 36—50.)
Af *P. Arnskøvs* Erindringer. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XIX, 51—75.)
- Fred. Nørgaard: Præsten og Digteren *Carl Tholstrup Bahnsøn*. (Antvorskov Højskoles Aarsskrift 1931, 3—18.)
- Vilhelm Madsen: *Einar Bang*. Digteren og Pædagogen.
August Nielsen: *Jens Bangs* Gravsted paa Assistents Kirkegaard. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 95—96.)

- Oluf Lundt Bang*: Livs Minder. Udg. af Vilh. Maar. [1929.] Anm. af Bjørn Kornerup i Pers. T. 9. R. IV, 186—88.
- Anna Tang Barfod*: Nogle Minder [om *Molly Tang Barfod*]. P. A. Fibiger: Kammerherre *S. Barner*.
- Andreas Boje*: Forstander *Ludvig Beck*. (Højskolebladet 1931, 161—164.)
- Hans Andreas Bender*. Hans Slægt og Efterkommere. Aarhus.
- Povl Hansen*: Om Dronning *Bengerd*. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XIX, 20—35.)
- Johan Hvidtfeldt*: *Enevold Nielsen [Berregaard]*. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 189—195.)
- H. Hjorth-Nielsen*: Uddrag af Biskop *Jens Bircherods* Dagbøger 1658—1708. (Pers. T. 9. R. IV, 142—172.)
- Axel Birke* †. Nekrolog af Chr. Norlev i Dansk Kirkeliv 1931, 132—134.
- Poul Bjerger* †. Nekrolog af C. P. O. Christiansen og Jacob Appel i Askov Lærlinge 1931, VII—XVI., af Marius Kristensen i Højskolebladet 1931, 656—657, af Haakon Tudvad i Bavnem XXVIII, 973—976.
- Bertel Budtz Møller*: *Kristen Bjerre*, den vestjydske Malerkromand og hans Kunstnerportrætter. (Samleren VIII, 121—123.)
- H. Hjorth-Nielsen*: En Episode af Postfører *Johan Jakob Bladts* Liv fra Krigsaarene 1848—49—50. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 272—298.)
- Rikard Magnussen*: *Carl Bloch*. 1834—1890.
- O. Boeck*: Minder fra 50 Aars Præstetjeneste og Minder fra mit Liv. (Det nye Aar 1932, 105—118.)
- Th. Hauch-Fausbøll*: Stamtavle over Slægten *Boesen*.
- Knud Bokkenheuser*: Ungdomsminder fra Randers-Egnen. (Jul i Randers 1931, 19—21.)
- Familien *Bonnevie* i Danmark og Norge 1714—1930. D. Thraps Stamtavle, omarb. og udvidet ved Kristine Bonnevie og Poul Bonnevie. Oslo.
- Karl M. Kofoed*: En bornholmsk Særling [*Herman Boss*]. (Hilsen til M. K. Zahrtmann, 23—29.)
- A. Berndt*: *Tycho Brahe* und Johannes Kepler in Prag. (Die Garbe XIII, 662—665.)
- Harald Mortensen*: *Tycho Brahe* [Portrætter]. (Samleren VIII, 89—92.)
- Harald Mortensen*: *Tycho Brahes* Bøgejermerke. (Nordisk T. f. bok- og biblioteksvæsen XVIII, 141—145.)
- Ruben G:son Berg*: *Gustaf Fröding* och *Georg Brandes*. En brevväxling och några kommentarer. (Vår Tid XI, 178—197.)
- Paul V. Rubow*: *Georg Brandes* og den kritiske Tradition i det nittende Aarhundrede. (= Festskrift udg. af Københavns Universitet 26. September 1931.)
- Anm. af Harald Beyer i Kirke og Kultur XXXIX, 357—361.
- Stig Bredstrup*: Minder fra min Studentertid. (Kirkeligt Samfunds Julebog XI, 28—51.)
- Holger Jerrild*: Hos Professor *Hans Brix*. (Gads Danske Mag. XXV, 83—94.)

- Knud Hee Andersen: Er *Brorsons* »Her vil ties« en Samtale eller en Enetale? (Danske Studier 1931, 154—160.)
- L. J. Koch: Salmedigteren *Brorson*.
Ann. af Bjørn Kornerup i Hist. T., 10. R. II, 73—75.
- Th. Hauch-Fausbøll: Records of the *Browns* of Colstoun House. 1930.
- Peter Daniel Bruun*: Søndermølle og Viborg. (Jul i Viborg 1931, 10—12.)
- Peter Daniel Bruun* †. Nekrolog (anonym) i Jul i Viborg 1931, 33, af Poul Nørlund i Det grønlandske Selskabs Aarskrift 1931—32, 94—96.
- K. G. Brøndsted*: Erindringer. I. Barndom og Drengear.
- H. G. Olrik: Arkæologen *P. O. Brøndsted* og Sorø. (Sorøer-Bladet XVI, 93—94.)
- Holger Jerrild: Hos Skattedirektør *Buhl*. (Gads Danske Mag. XXV, 456—463.)
- Jørgen Bukdahl*: Barndommens Ø. (Nørre Ørslev Folkehøjskoles Aarskrift 1930, 5^a—27.)
- N. A. Jensen: Et mærkeligt Sporskifte. *Adolph Burchardi* og Anna Wohler. (Kirkeligt Samfunds Julebog XI, 117—131.)
- H. I. F. C. Matthiesen: En Sognepræst. Nogle Træk af Præsten *A. Busch* Liv og Virke.
- P. Christensen: Lidt om Degnen *Christian Ludvig Bønsdorph*, Tornby, og hans Slægt. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 131—138.)
- Hans Meyer: Die Familie des Malers *Asmus Jacob Carstens*. (Z. der Centralstelle für niedersächsische Familiengeschichte XIII, 69—71.)
- Thøger Dissing: Sognefoged *Hans Christensen*, Vejstrup, og hans Slægt. (Svendborg Amt XXIII, 99—138.)
- H. G. A. Jørgensen: *J. C. Christensen*. (Dansk Kirkeliv 1931, 123—131.)
- H. G. A. Jørgensen: *J. C. Christensen* set hjemmefra. (Tilskueren 1931, I, 94—103.)
- Fred. Nørgaard: *J. C. Christensen*. (T. f. dansk Folkeoplysning IV, 151—175.)
- Jul. Schovelin: *J. C. Christensen*. (Det nye Danmark IV, 5—18.)
- Chr. Søndergaard: *J. C. Christensen*. (T. f. dansk Folkeoplysning IV, 118—121.)
- N. Clausen-Bagge: Breve fra Stiftsprovst *H. G. Clausen* og hans Broder Prof., Rektor *G. E. Clausen* til Sognepræst N. Clausen-Bagge. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 61—76.)
- Sophus Claussen* †. Nekrolog af Chr. Rimestad i Gads Danske Mag. XXV, 284—292.
- Jørgen Cold: Nogle Oplysninger om den fra Norge stammende Slægt *Cold*. P. 1930.
- C. Crone* †. Nekrolog af C. Juel i Matematisk T. 1931 B, 1—2.
- Alfred Otto: Die *Cypræi* Slesvicenses und ihre Schriften. (Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 294—347.)

Børge Dan: Slægten *Dan*.

J. Christian Bay: *Adam Dan*. En Vens Minde. Tr. s. M. P. Holstebro.

Anders Bobjerg: *Adam Dan*. (Kors og Stjerne 1931, 7—19.)

Holger Jerrild: Hos Direktør *Daugaard-Jensen*. (Gads Danske Mag. XXV, 515—524.)

Fr. Matthiessen, Kjeld Galster og H. G. Olrik: Vægterkonen i Sorø. [*Alexandrine Degant*.] (Sorøner-Bladet XVI, 77—79 og 85—89.)

Henrik Koppel: En »avocat de la cour du Roy de Dannemarck« i Dantonprocessen. [*Johann Friederich Diederichsen*.] (Pers. T. 9. R. IV, 242—252.)

Francis Beckett: *Hans von Dieskau* og Danmark. (Aarbb. f. nordisk Oldkyndighed og Historie 3. R. XX, 65—82.)

Georg Bruun: Dronning *Dorothea*. (Museet paa Koldinghus 1930, 5—21.)

Gustave Thomæus: Kring ett *Holger Drachmann*-brev. (Skåne. Årsbok 1931, 209—211.)

Chr. Axel Jensen: Snitværker af Mester *Hans Dreier*. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1931, 5—10.)

Fr. Weilbach: Var *Eigtved* Elev af M. D. Pöppelmann? (Arkitekten, Ugeh., XXXIII, 256.)

Søren Peder Elkjær: Slægts- og Barndomsminder fra Horsensegnen. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 157—182.)

[J. C. H.] *Ellehammer*: Jeg fløj —.

Karl Elnegaard: Oplysninger om Slægten *Elnegaard* fra Søndebro. P. Sorø. Kr. *Erslev* †. Nekrologer af Poul Nørlund og A. B. Drachmann i Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1930—31, 57—90.

Gerhard Laehr: Aus den Briefsammlungen von St. Victor. [Om *Eskil*.] (Festschrift Albert Brackmann dargebracht, 402—421.)

Aage Essemann: *Magnus Vilhelm Esmann*. (Det grønlandske Selskabs Aarskrift 1930—31, 101—106.)

Thomas Otto Achelis: Rektor *Heinrich Peter Christian Esmarch* und seine Schüler. (Archiv f. Sippenforschung VIII, 123—127, 167—170 og 204—209.)

August F. Schmidt: *H. F. Ewald* som Landmaaler. (Sønderjydsk Maanedsskrift VII, 132—137.)

Oscar Geismar: *Johannes Ewald*. (Højskolebladet 1931, 181—184.)

Erik Einer Faber †. Nekrolog af Frederik Vogelius i Hospitalstidende LXXIV, 129—131.

Søncke Knudsen og H. Ingerslev: *Harald Faber*. (Ingeniøren XL, 181—183.)

Th. Thaulow: En dansk-norsk Slægt *Falck*.

Marius Kristensen: *H. F. Feilberg*. (Højskolebladet 1931, 465—467.)

Thorv. Madsen: Personlige Erindringer om *H. F. Feilberg*. (Bavnen XXVIII, 1181—1188.)

- August F. Schmidt: *H. F. Feilberg*. (Bavnen XXVIII, 737—744.)
- K. Fenger-Eriksen: Provst *Fenger* og hans Hjem. (Præstehist. S. 1931, 281—292.)
- Marcus Lauesen: Kaptajn *C. C. Fischer*. (Tilskueren 1931, II, 374—386.)
- Jens Fleischer* †. Nekrolog af Knud Rasmussen i Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1930—31, 143—147.
- L. F. la Cour: *Peter Edvardsen Friis*. Et Bidrag til dansk Præstehistorie. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XIX, 80—125 og XX, 3—44.)
- Erik Kampmann: *Thorvil Fussing* og dansk Fængselsvæsen. (Nordisk T. f. Strafferet XIX, 1—14.)
- Agnes J. Gad: Et lille Omrids af *Elieser Gads* Liv. (1771—1838.) Tr. s. M.
- Axel Lange: En Hundredeaarsdag. *Chr. Galschiøt*. (Gartner-Tidende XLVII, 435—436.)
- Oscar Geismar*: Omkring Aarhundredskiftet. (Højskolebladet 1931, 100—103, 118—120, 153—155, 201—203, 210—213 og 245—248.)
- Slægten. (Efterkommere af *Petrus Generanus*, Sognepræst og Provst i Aabenraa, født 1520, død 1584.) P. 1930.
- Sigurd Elkjær: Præsten *Søren Giessing* til Vinding, Bryrup og Vrads. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 1—11.)
- Hans Egede Glahn: Tillæg II til Familien *Glahn's* Slægtebog. P. 1929.
- Hans Egede Glahn: Sognepræst i Alling, Provst *Adam Wilhadt Glahn* (1707—1780). Bidrag til hans Vita. (Glahn-Samfundet II, 58—59.)
- Adam Wilhadt Glahn* (1775—1863): »Fragmenter af mit Liv«. (Glahn-Samfundet II, 60—69.)
- Professor *Henrik Christopher Glahn's* Breve. [Udgives med særskilt Paginering som Tillæg til »Glahn-Samfundet«; de første 2 Ark udkom 1930 og 1931.]
- Harald Goldschmidt* †. Nekrolog af P. Møller i Ugeskrift f. Landmænd LXXVI, 289—291.
- Poul Uttenreitter: Nogle *Gottschalk*-Breve. (Tilskueren 1931, II, 277—291.)
- Ernst J. Borup og Frederik Schrøder: Haandbog i *N. F. S. Grundtvigs* Skrifter. III. Kirkelige Grundtanker.
- Hele Værket anm. af Holger Begtrup i Højskolebladet 1931, 306—307.
- C. I. Scharling: Kirketanker hos *Grundtvig*. (Kirken III, Udg. A, 117—128 og 173—182.)
- Nöelle Davies: Education for life. A Danish pioneer. [*Grundtvig*.] London.
- Marie Hansen: *Grundtvig*, l'Éducateur du peuple danois. (La Revue du Christianisme social XLIII, 180—198.)
- Bjørn Kornerup: *N. F. S. Grundtvigs* Brev til de danske Studenter 1819. (Pers. T. 9. R. IV, 173—185, jfr. sst. V, 295.)
- Marius Kristensen: Velkommen, Morgenrøde. [*Grundtvigs* Konfirmations-salmer.] (Kirkeligt Samfunds Julebog XI, 71—82.)
- Fred. Nørsgaard: Da *Grundtvig* valgtes og vragedes i Skelskør. (Antvorskov Højskoles Aarsskrift 1929, 3—19.)

- Frederik Schrøder: *Grundtvigs Tanker*. En Studievejledning. (Dansk Udsyn 1931, 362—370.)
- Svend Grundtvig*: Englandsbreve. Ved Ingeborg Simesen. [Heriblandt ogsaa et Brev fra Frederik Barfod.] (Gads Danske Mag. XXV, 312—323 og 403—416.)
- Sigurd Bernhard Hustvedt: *Ballad books and ballad men. Raids and Rescues in Britain, America and the Scandinavian North since 1800*. Cambridge [U. S. A.] 1930. (Heri S. 175—204: *Svend Grundtvig* and Denmark; S. 241—304 en Udgave af Grundtvigs Brevveksling med F. J. Child].
- Th. Hauch-Fausbøll: *De ældste Led af Slægten Grove*. (Pers. T. 9. R. IV, 119—127.)
- K. K. K. Lundsgaard: *Edmund Gottfred Hansen Grut*. (Hospitalstidende LXXIV, 239—249.)
- Karl Stork: *Probleme um Hans Gudewerdt II*. (Die Heimat XLI, 170—178.)
- Niels Kristensen: *Søren Pedersen Hafnløf*, den første Skoleholder i Grundfør. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 65—76.)
- [H. J.] *Hagbard*: *Minder fra et langt Liv*. Ringkjøbing.
- Angul Hammerich* †. Nekrolog af Erik Abrahamsen i Univ. Festskrift Nov. 1931, 137—141.
- H. I. Hannover* [70 Aar]. Artikler af P. O. Pedersen, H. de Chatelier og Paul Bergsøe i Ingeniøren XL, 237—240.
- Thorv. Madsen: *Bendix Hansen*. En sønderjydsk Forfatter. (Bavnen XXVIII, 361—370.)
- Carl Hansen*: *Fra Vinde Vestergaard*. (Jul i Skive 1931, 22—24.)
- Hans Nikolaj Hansen* og hans Raderinger. Udg. af den danske Radeerforening.
- Forsøgsleder *N. A. Hansen* †. Nekrolog af Niels Esbjerg i T. f. Landøkonomi 1931, 490—493, af Karsten Iversen i Ugeskrift f. Landmænd LXXVI, 468—470.
- Ernst Harms: *Niels Hansen-Jacobsen*. (American-Scandinavian Review XIX, 605—608.)
- Harboe Kardel: *H. P. Hanssen* und das Dänentum in Mittelschleswig. (Der Schleswig-Holsteiner XII, 435—436.)
- H. Lausten-Thomsen: *H. P. Hanssen*. (T. f. dansk Folkeoplysning IV, 429—437.)
- H. F. Petersen: *Sønderjyden Nis Hanssen*. (Grænsevagten XIII, 136—142, 222—230, 270—276, 301—310 og 345—349.)
- Poul Harder* †. Nekrolog af V. Nordmann i Naturens Verden XV, 193—196.
- [Hauptpastor] Andersen: *Ein vergessener Dichter*. [*Heinrich Harries*.] (Illustrierter Kreiskalender f. den Landkreis Flensburg XXIV, 50—52.)
- Richard Frankenberg: *Harro Harring* in Schleswig-Holstein 1848/49. (Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 452—504.)

- Th. Hauch-Fausbøll: Slægten *Hasselbalch*. 1930.
- Louis Pedersen: *Hauch's »Den vilde Jagt«*. (Danske Studier 1931, 118—126.)
- Ejnar Poulsen: Magister *Jens von Havens* Testamente. (Fra Viborg Amt 1931, 35—51.)
- Peder Hedebo*l: Min Løbebane. (Gads Danske Mag. XXV, 337—344.)
- Svend Larsen: *C. F. Heibergs* politiske og nationale Anskuelser i Trediverne og Fyrrerne. En Studie i den liberale Slesvigholstenisme. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 161—227.)
- Johan Ludvig Heiberg* †. Nekrolog [med Bibliografi] af Carsten Høeg i Jahresbericht der klassischen Altertumswissenschaft CCXXXIII, 38—77.
- Albert Fabritius: Optegnelser om *Ellen Baltzersdatter Heisch*, Nicolai Edingers (Pers. T. 9. R. IV, 128—130.)
- Paul Hennings: *August Hennings'* Ungdomsaar. (Pers. T. 9. R. IV, 201—241.)
- Axel Henriques*: Ja, Tiden gaar —. Kaleidoskopiske Minder fra et langt Liv.
- Peter Hertz: Billedhuggeren *Gerhard Henning*.
Anm. af Ragnar Hoppe i Tilskueren 1932, II, 279—291.
- Johan Hinding*: Gamle Minder (Jul paa Mors 1931, 5—9.)
- Olaf Carlsen: *Peder Hjorts* Ansættelse ved Sorø Akademi. (Sorøner-Bladet XVI, 49—51.)
- Knud Hjorto* †. Nekrologer af Johs. V. Jensen i Vor Ungdom LIII, 298—300, af E. Munk i Højskolebladet 1931, 757—759, af K. K. Nicolaisen i Folkeskolen 1931, 832—833.
- Axel Garde: *Holberg* og Teatret. (Tilskueren 1931, II, 305—310.)
- Oddvar Grønli: Ett *Holberg*-Handskrift frå Trøndelagen. (Edda XXXI, 238—240.)
- H. G. Olrik: *Holbergs* Grav i Sorø Klosterkirke. Tegninger af Hakon Spliid. P. Georg Sarauw: *Holbergs* Jean de France og Fonwisins Brigaderen. (Danske Studier 1931, 32—40.)
- V. Tarkiainen: *Holberg* i Finland. (Edda XXXI, 60—80.)
- Ernst Frandsen: *Ludvig Holstein*. En Analyse og en Karakteristik. (= Acta jutlandica III, 3.)
- Utrykt Brev fra *C. Hostrup*. Meddelt af Theodor Møller. (Tilskueren 1931, II, 138—140.)
- Harald Høffding* †. Nekrologer af V. Grønbech og N. Bohr i Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1931—32, 57—136, af Valdemar Hansen i American-Scandinavian Review XIX, 599—604, af Helge Kjærgaard i Nordische Rundschau IV, 166—168, af Victor Kuhr i Univ. Festskrift Nov. 1931, 143—151, af Niels Møller i Letterst. T. 1931, 489—495, af Erik Rindom i Gads Danske Mag. XXV, 431—440, af Anders Vedel i Højskolebladet 1931, 421—423.
- Hans Egede Glahn: Digteren *Bernhard Severin Ingemann* og Familien Glahn. (Glahn-Samfundet II, 81—96.)

- Francis Beckett: *Kræsten Iversen*. (= Vor Tids Kunst III.)
- H. Lausten-Thomsen: Et Kirkevindue. [Om *Lydik Jacobsen*.] (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 17—18.)
- H. Jacobæus: En lærd Families Liv og Livsvilkaar i det sekstende og syttende Aarhundrede. [Slægten *Iacobæus*.]
- H. Jensen: Postmester *I. P. P. Gottlieb*. (Aarb. f. det danske Post- og Telegrafvæsen 1932, 5—10.)
- Rasmus Mortensen: *Mogens Jensen*, Vandel. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 117—119.)
- Thyra Jensen*: Fra gamle Præstegaarde. II. Vignæs-Søllested.
- Jens Marinus Jensen: En vestjysk Lærer. [*Jens Peter Jepsen*.]
- Axel Garboe: Bornholmer-Geologen *Magnus Jespersen*. Et Bidrag til en Mands og hans Slægts Historie.
Anm. af S. Nygård i Pers. T. 9. R. V, 73—76.
- A. C. Johansen †. Nekrolog af H. Blegvad i Naturens Verden XV, 241—243, af Erik M. Poulsen i Videnskabelige Medd. fra Dansk naturhist. Forening XCII, V—XI.
- I. C. Christensen: Østerbygaard. Af en Slægts Levnedsløb. [Om *M. P. Johansen*.] Aarhus.
- Mogens Gad: Maleren *Viggo Johansen*. (Samleren VIII, 17—24.)
- Mogens Gad: Maleren *Aksel Jørgensen*. (Samleren VIII, 129—139.)
- Holger Jerrild: Hos Slotsarkitekt *Thorvald Jørgensen*. (Gads Danske Mag. XXV, 215—224.)
- Fridthiof Brandt: *Søren Kierkegaard* og Nordsjælland. (Holte Juleblad X, 3—6.)
- F. J. Brecht: Die *Kierkegaard*forschung im letzten Jahrfünft. (Literatur-Berichte aus dem Gebiete der Philosophie H. XXV, 5—35.) [Ogsaa som Særtryk.]
- Emanuel Hirsch: *Kierkegaard*-Studien. H. 2. Der Dichter. H. 3. Der Denker. Erste Studie: Der werdende Denker. Gütersloh. 1930—31.
- E[manuel] Hirsch: Nogle Smaa bidrag til *Kierkegaard*s-Forskning. (Teologisk T. 5. R. II, 193—218.)
- Theodor Häcker: Der Begriff der Wahrheit bei *Søren Kierkegaard*. Innsbruck.
- Sejer Kühle: Nogle Oplysninger om *Søren Kierkegaard* 1834—38. (Pers. T. 9. R. IV, 253—263.)
- Chr. Petersen: Gustaf Fröding—*Søren Kierkegaard*. (Kirke og Kultur XXXVIII, 203—215.)
- M. Sack: Die Verzweigung. Eine Untersuchung ihres Wesens und ihrer Entstehung. Mit einem Anhang: *Søren Kierkegaard*'s »Krankheit zum Tode«. Kallmünz 1930. [Disp.]
- R. Schottländer: *Søren Kierkegaard*s Sokratesauffassung. (Philosophischer Anzeiger IV, 27—50.)

- Martin Thust: *Søren Kierkegaard*. Der Dichter des Religiösen. München. Anm. af Karl Löwith i Deutsche Literaturzeitung LV, 13—19.
- Frits Hammer Kjelsen: Oversigt og biografiske Oplysninger angaaende Slægten *Kjelsen*.
- P. V. Jensen Klint* †. Nekrolog af Steen Eiler Rasmussen i Arkitekten, Maanedsh., XXXIII, 1—16.
- Steen Eiler Rasmussen: Om *P. V. Jensen Klints* Arkitektur. (Tilskueren 1931, II, 69—80.)
- Svend Aakjær: *Carl Klitgaard*. (Aarb. f. det danske Postvæsen 1931, 364—368.)
- Christen Julius Klitgaard*: Fifty years as a master mariner. New York 1930. Anm. af C. Klitgaard i Pers. T. 9. R. IV, 189.
- H. D. Kloppenborg-Skrumsager* †. Nekrologer af Jacob Appel i Sprogforeningens Almanak for 1932, 83—92 og af J. Høyer i Tune Elevers Aarsskrift 1931, 3—18.
- Jens Peter Jensen: *Hans Knudsen*, Landsgrav. (Højskolebladet 1931, 27—28.)
- Holger Jerrild: Hos Generaldirektør *Knutzen*. (Gads Danske Mag. XXV, 631—640.)
- K. E. S. Koefoed: Bornholms Befrier *Jens Koefoed*.
- F. C. Krarup* †. Nekrolog af Lyder Brun i Kirke og Kultur XXXIX, 17—22.
- [Alfred Korsbæk:] Guldbryllupsfest paa Virupgaard. *Søren Krause-Kjær*, Mette Kirstine Jacobsen. 21. September 1880—1930. [Stamtavle.] 1930.
- Kristen A. Lange: *Martin Kristensen*. (Højskolebladet 1931, 729—731, 750—751, 761—764 og 782—783.)
- Arnold Krog* [75 Aar]. Artikelrække i Nyt T. f. Kunstindustri IV, 33—64.
- R. S. Holst: Slekten *Krohn* fra Kronborg og Ringerike. Oslo.
- Chr. Petersen: Anna Aadams [*Anna Kjestina Kunstmann*]. En sonderjydsk Digterinde. (Sonderjydsk Maanedsskrift VIII, 65—74.)
- Mindeskrift om *Anders Larsen*, født i Skuderløse 1808. P. Ringsted.
- J. C. Larsen* †. Nekrologer af J. Jensen i Elevforeningen f. Landboskolen ved Lyngby, Aarb. f. 1931, 82—86 og i T. f. Landøkonomi 1931, 415—417, af L. O. i Ugeskrift f. Landmænd LXXVI, 340—341.
- Joakim Larsens* Livserindringer. [Fortsat.] (Jonstrupbogen IX, 5—24.)
- Karl Larsen* †. Nekrolog af Oscar Geismar i Højskolebladet 1931, 453—455.
- Kjeld Elfelt: *Karl Larsen*. (Den nye Litteratur VIII, 231—237.)
- J. N. Jensen: *Morten Larsen*. (Liselundbogen 1931, 107—114.)
- Even Marstrand: *Morten Larsen*. (Højskolebladet 1931, 713—716.)
- August F. Schmidt: *Thøger Larsen* som Almuedigter. (Dansk Udsyn 1931, 103—118.)
- H. P. Hansen: *Otto Lindvig* i Borris. (Jul i Herning 1931, 28—30.)
- Rudolf Muuss: *Uwe Jens Lornsen* und die friesische Geschichtsgesellschaft

- (1818). (Jahrbuch des nordfriesischen Vereins f. Heimatkunde und Heimatliebe XVIII, 161—163.)
- Volquart Pauls: *Uwe Jens Lornsen* und die schleswig-holsteinische Bewegung. (Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 436—451.)
- Chr. Ludwigs †. Nekrolog af [C. W.] Schultz-Lorentzen i Det grønlandske Selskab Aarsskrift 1930—31, 139—141.
- Malerier af *Johan Thomas Lundbye*. Tekst af Karl Madsen.
- Carl V. Petersen: *Johan Thomas Lundbye*. (Tilskueren 1931, II, 393—402.)
- K. K. K. *Lundsgaard* †. Nekrologer af Chr. Lottrup Andersen i Ugeskrift f. Læger XCIII, 933—935, af Viggo Christiansen i Universitetets Festskrift Nov. 1932, 111—116 [med Bibliografi af Ruth Lundsgaard sst. 116—122], af E. J. Edmund i Hospitalstidende LXXIV, 911—917.
- Sigismund Lunn's* Barndom og Ungdom. Efterladte Optegnelser. Tr. s. M. Udg. af Knud Lunn. Haderslev.
- Edv. Mackeprang: Biografier og Breve vedrørende Familien *Mackeprang*. 1. H. 1930.
- Tage Christiansen: Hos *Peter Madsen* i Eskildstrup. (Odsherred III, 19—25.)
- Aug. F. Schmidt: *Wilhelm Mannhardt* og Danmark. (Danske Studier 1931, 41—48.)
- Georg Bruun: *Caspar Markdaner*. (Museet paa Koldinghus 1930, 23—53.)
- Knud Bokkenheuser: Kendte danske Jøder. *Moses Melchior*. (Jødisk Familieblad 1. Oktober 1931.)
- Helga Stemann: *F. Meldahl* og hans Venner. V.
- Apoteker *J. B. Mikkelsen*. 50 Aars Jubilæum som cand. pharm. (Jubilæumsbogen 1931, 171—176.)
- Johannes Hjelmlev: Beiträge zur Lebensbeschreibung von *Georg Mohr* (1640—1697). P. (= Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Matematisk-fysiske Meddelelser. XI, 4.)
- S. Otto Brenner: Stamtavle over Familien *Moth*. P. 1929.
- Robert Nøiendam: *René Magnon de Montaignu* était-il l'élève personnel de Molière? (Mercure de France CCXXX, 335—343.)
- P. Christensen: Da den gamle Tornbydegn *Jørgen Muus* byggede nyt Skolehus. (Vendsyssel Aarbb. 1931, 139—142.)
- Mylius-Erichsen* og Ringkjøbing. (Ringkjøbing Aarb. 1931—1932, 9—16.)
- A. Oppermann: *P. E. Müllers* Løbebane. Nogle Oplysninger og Rettelser. (Pers. T. 9. R. IV, 68—77.)
- L. B[obé]: Familien *Møhl*. (Pers. T. 9. R. IV, 78—79.)
- Kristian Peter Møller*: Landboliv. Spredte Erindringer. Odense.
- J. P. Bang: Gyllingpræsten *Otto Møller*. I—II.
- Anm. af Holger Begtrup i Højskolebladet 1931, 673—675, af Bjørn Kornerup i Hist. T. 10. R. I, 506—507.
- J. P. Bang: *Otto Møller* og Højskolen i Sorø. (Højskolebladet 1931, 481—482 og 499—501, jfr. sst. 563—564 og 617—619.)

- J. P. Bang: *Otto Møller og Skolen*. (Hjem og Skole XXIV, 52—57 og 73—77.)
- Holger Begtrup: *Otto Møller*. (Højskolebladet 1931, 113—118.)
- Johannes Kaarsbo: Præsten *Otto Møllers* og Hustru Johanne Møllers Hjem i Gylling. (Præstehist. S. 1931, 293—299.)
- Thorv. Madsen: *Otto Møllers* Skolesyn. (Bavnen XXVIII, 401—410. Polemik sst. 475—482 og 501—504.)
- Jens Terkildsen: *Otto Møller*. (Dansk Kirkeliv 1931, 106—115.)
- Heinrich Hansen: *Lülke Naamani* und seine Schriften. (Schriften des Vereins f. Schlesw.-Holst. Kirchengesch. 2. R. IX, 167—231.)
- L. S. Fridericia: Paa 150-Aarsdagen for *Mendel Levin Nathanson's* Fødsel. (Jødisk Familieblad 1. December 1930.)
- Paul Glerup: Nød-Daaben i Vorning Præstegaard. [Om *J. S. Neander*.] (Jul i Randers 1931, 30—31.)
- Die Briefe *Barthold Georg Niebuhrs*. Herausgegeben von Dietrich Gerhard und William Norvin. I—II. [1926—29.]
Anm. af Otto Brandt i Hist. Vierteljahrschrift XXVII, 610—619.
- William Norvin: *Barthold Georg Niebuhr* og den historiske Kritik. (Scandia IV, 155—170.)
- Anton Jakobsen: *Andreas Sixtus Nielsen*. Skildring af Menighedslivet i Vendsyssel. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 29—42.)
- Carl Nielsen* †. Nekrologer af Thorvald Aagaard i Højskolebladet 1931, 639—641, af Harald Balslev i Aarskrift f. gamle Roskilde-Elever 1931, 64—76 = Uubberup Højskoles Aarskrift 1931, 1—15, af Knud Hjortø i Vor Ungdom LIII, 278—281, af Knud Lindhard i American-Scandinavian Review XX, 201—203, af Thorv. Madsen i Bavnen XXVIII, 969—974, af Julius Rabe i Letterst. T. 1932, 418—427, af O. M. Sandvik i Kirke og Kultur XXXVIII, 525—530, af Ejnar Skovrup i T. f. dansk Folkeoplysning IV, 442—446. Desuden en længere Artikelrække i Dansk Musikt. VII, 1—70 og 83—87.
- Hugo Seligmann: *Carl Nielsen*.
- N. P. Grønvald Nielsen* †. Nekrolog af Kristen A. Lange i Bavnen XXVIII, 945—948; Mindeartikler i Vestbirk Højskole, Aarskrift 1931, 4—66.
- Kirsten Nielsen: Mit gamle Hjem. [Om Sogneraadformand *H. P. Nielsen*, Allerslev.] Roskilde.
- Siliam Bjerre: *Hanne Nielsen*, Havartigaard, og hendes Samtid. Et Tidsbillede af Mejeribrugets Barndom i Danmark. (T. f. dansk Folkeoplysning IV, 126—134 og 233—242.)
- J. P. Christensen: Dbmd. Lærer *Johs. Nielsen*, Randrup. P. Holsted.
- Albert Dresdner: *Kai Nielsen*. (Nordische Rundschau IV, 104—119.)
- Albert Dresdner: *Kai Nielsen*. (Samtiden XLII, 438—456.)
- N. Nielsen*: Hørt og oplevet. Barndomserindringer. P. Hillerød.
- Niels Nielsen* †. Nekrologer af Harald Bohr i Matematisk T. 1931, B, 41—45,

- i Universitetets Festskrift Nov. 1932, 125—128, og i Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1931—32, 137—145.
- Carl Lindberg Nielsen: Vestjyllands Historiker. Raadstuearkivar *Oluf Nielsen*. (Fra Ribe Amt VII, 650—666.)
- Karl Alnor: Die Lebensbeschreibung des Kriegskommissars *Nikolaus Nissen* von Waldemarstoft 1627—1684. [Selvbiografi med Noter.] (Deutscher Volkskalender f. Nordschleswig 1932, 87—98.)
- Gordon Norrie: Hjemme og ude. Livserindringer.
- D. G. Nyholm †. Nekrolog af Frantz Dahl i Grænsevagten XIII, 147—150.
- Kristoffer Nyrop †. Nekrologer af Viggo Brøndal i Univ. Festskrift Nov. 1931, 129—134, af Marius Kristensen i Højskolebladet 1931, 264—265, af Kr. Sandfeld i Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1930—31, 101—111.
- Louis Bobé: Goethe og *Oehlenschläger*. (Tilskueren 1931, I, 430—442.)
- A. Oppermann †. Nekrologer af C. H. Bornebusch i Botanisk T. XLI, 441—443, af C. E. Flensborg i Hedeselskabets T. 1931, 465—468, jfr. sst. 21—23, af A. Holten i Dansk Skovforenings T. 1932, 1—11, af V. Malling i Arkitekten XXXIII, Ugeh., 239—240, af H. G. Olrik i Soraner-Bladet XVI, 103—104.
- Slægten med de røde Roser. [*Ostenfeld*.]
- A. S. Ostenfeld †. Nekrolog af A. Engelund i Ingeniør og Samfund XII, 169—170 og af A. Lütken i Ingeniøren XL, 477—478.
- C. E. Hansen Ostenfeld †. Nekrologer af Knud Jessen i Univ. Festskrift Nov. 1931, 117—122, af C. Syrach Larsen i Dansk Skovforenings T. XVI, 133—138, af Aug. Mentz i Ugeskrift f. Landmænd LXXVI, 54—55 og i Videnskabelige Medd. fra Dansk naturhist. Forening XC, V—XIII, af Ove Paulsen i Botanisk T. XLI, 269—282 og i Naturens Verden XV, 49—54, af Øjvind Winge i Oversigt over det kgl. danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1930—31, 91—99.
- Gustav Pauli: Ein neues Selbstbildnis von *Jürgen Ovens* in der Hamburger Kunsthalle. (Nordelbingen VIII, 248—257.)
- Emil Steenvinkel: Overkammerherre *Oxholm*.
- E. H. Pagh: Stamtavle over en Familie *Pagh*. III. P.
- H. Hjorth-Nielsen: Postdirektør *Johan Georg Pauli*. (Aarb. f. det danske Postvæsen 1931, 427—446.)
- V. Møller: *Claus Pedersen*, Præst i Brønshøj 1654—82. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 96—101.)
- Sigfred Jensen: Vor Slægt. II. Skræder Jens Larsens Fader, Gaardmand *Lars Pedersen* i Gyrtunge med sin øvrige Efterslægt. P. Taastrup.
- Holger Jerrild: Hos Professor *P. O. Pedersen*. (Gads Danske Mag. XXV, 559—568.)
- P. Storgaard Pedersen †. Nekrolog af J. Aldal i Hardsyssels Aarb. XXV, 11—19.

Camilla Perssen: Mine Erindringer.

Holger Jerrild: Hos *Carl S. Petersen*. (Gads Danske Mag. XXV, 34—42.)

Julius Christian Petersen †. Nekrolog af E. Buch Andersen i *Naturens Verden* XV, 145—147, af J. N. Brønsted i *Univ. Festskrift* Nov. 1931, 125—127.

Clemen Jensen: Slotsgartner *P. Petersens* Minde. (Gartner-Tidende XLVII, 195—196.)

Vilhelm Petersen: Foran og bag Kulisserne. Teatererindringer.

C. Philipsen: Oplevelser i Missionens Tjeneste i Amerika. Hellerup.

Mette Kirstine Physant og hendes Slægt. (Sprogforeningens Almanak for 1932, 79—81.)

Th. Claudi Westh: Folketingsmand *P. P. Pinstrup*. (Ugeskrift f. Landmænd LXXVI, 801—802.)

Axel Pontoppidan: Den yngre Slægt *Pontoppidan*.

Anm. af Bjørn Kornerup i *Pers. T. 9. R. VI*, 264—265.

Morten Pontoppidan †. Nekrologer af Th. Balslev i *Aarsskrift f. gamle Roskilde-Elever* 1931, 36—40 og i *Dansk Kirkeliv* 1931, 116—122, af Arne Brandt Pedersen i *Bavnen* XXVIII, 897—902, af H. S[kovmand] i *Højskolebladet* 1931, 611—612, af Anders Vedel i *Aarsskrift f. gamle Roskilde-Elever* 1931, 41—49, af Anders Øster i *Gads Danske Mag. XXV*, 545—549.

Even Marstrand: *Morten Pontoppidan*. (*Højskolebladet* 1931, 4—7.)

Kristian Poulsen †. Nekrolog af V. Meisen i *Hospitalstidende* LXXIV, 1091—1093.

Et Frierbrev [fra Byfoged *Selgen Poulsen*]. (*Vendsysselske Aarbb.* 1931, 157—158.)

Aage Dahl: Dr. theol. *Hans Schlaikier Prahl*, Sp. Gl. Haderslev, og hans Slægt. (Præstehist. S. 1931, 231—246.)

Anders Malling: En glemt Salmédigter. Biskop *Jacob Ramus*. (Kirken III, Udg. B., 161—183.)

Hans H. Fussing: *Rasmus Rasks* Universitetstale 1832. (Skoleprogram f. Odense Katedralskole 1931, I—VIII.)

Elith Reumert: Fra Livet og Theatret. II. Manddom og Alderdom.

Morten Nielsen: *Anna Sofie Reventlows* Billede i Jels Kirke. (Sprogforeningens Almanak for 1931, 45—46.)

Harald Balslev: *Christian Richardt*. (*Højskolebladet* 1931, 315—319.)

J. Kj. Carlsen: *Christian Richardt* og Fyn. (Fynsk Hjemstavn IV, 65—71.)

P. Lauritsen: *Chr. Richardt* som Kristentroens Sanger. (Kirke og Folk VII, 119—125.)

Thorv. Madsen: *Chr. Richardt*. (*Bavnen* XXVIII, 469—476 og 489—494.)

Johannes Terkelsen: *Christian Richardt*. (Ry Højskoles Julehilsen 1931, 36—44.)

Th. Hauch-Fausbøll: Admiral *Richelieus* Anetavle.

- Johannes Pedersen: Familien *Richelsen* paa Frueskov. (Sønderjydske Maa-
nedsskrift VIII, 33—48.)
- Johannes Knutzen: *Helge Rode*. (Kirke og Kultur XXXVIII, 272—289.)
- Th. Oppermann: *Johan Rohde*. (Nyt T. f. Kunstindustri IV, 161—164.)
- Anthon Fuglsang: *Hans Hansen Rosborg*. En norrøjsk Herremand i Hol-
bergtiden. (Aarb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 46—65.)
- C. Klitgaard: Berigtigelse af »En Familie *Rosenberg*«. (Pers. T. 9. R. IV,
131—132.)
- Vilh. Saxtorph: En dansk Tænkter fra det 18. Aarhundrede [*Tyge Rothe*].
(Højskolebladet 1931, 43—45.)
- C. H. Rørdam: To danske Kongedøtre. Dronning Alexandra og Kejsersinde
Dagmar. Svundne Dage VII.
- Valdemar Rørdam*: Den danske Præstegaard, som den var. [Barndoms-
erindringer.] (Nordens Kalender 1932, 28—35.)
- August Sach* † Nekrolog [med Bibliografi] af Thomas Otto Achelis i Z. f.
Schlesw-Holst. Gesch. LX, 641—650.
- Vilh. Slomann: Nogle Medailler og Plaketter efter *Saly*. (Kunstmuseets
Aarsskrift 1929—31, 199—222.)
- Knud Sand: Min Mors Levnedsløb. Med historiske Udtog fra Vestjylland.
[Om *Ane Elisabeth Sand*, f. *Iversen*.] Holstebro.
- Frederik Grejsen: Pastor [*R. C. J.*] *Schade*. (Lolland-Falsters Hist. Samf.
Aarb. XIX, 96—99.)
- Holger Jerrild: Hos Professor *Schaldemose*. (Gads Danske Mag. XXV,
354—362.)
- S. Danneskjold-Samsøe: *William Scharff*. Et Udvalg af Billeder med ind-
ledende Tekst.
- Stamtavle vedrørende de Successionsberettigede i det von *Schiebell-Aren-
storffske* Fideikommiss. P. Aarhus.
- Holger Jerrild: Hos Professor *Johs. Schmidt*. (Gads Danske Mag. XXV,
293—301.)
- Karl Madsen: *P. A. Schou*. (Tilskueren 1931, I, 51—60.)
- Joakim Skovgaard: Minder om Moder, *Georgia Marie Louise Schouw*, gift
Skovgaard. (Højskolebladet 1931, 796—800.)
- F. Elle Jensen: Degnen *Christen Schreiner* i Laastrup. (Fra Viborg Amt 1931,
55—76.)
- N. Hörlyck: Professor *Th. R. Segelcke*. (T. f. Landøkonomi 1931, 241—
249.)
- K. Raunkjær: *Thomas Riise Segelcke*. (Vort Landbrug L, 263—265.)
- G. F. Schroll: Professor *Th. R. Segelcke*. (Ugeskrift f. Landmænd LXXXVI,
273—275.)
- M. Rørsig: Et Bryllupsdigt fra Odden 1775. Med nogle personalhistoriske
Oplysninger [navnlig om *Ulse Johanne Seidelin*.] (Vendssyssel Aarb.
1931, 148—156.)

- Sophus Jürgensen: Aarsag og Virkning. [Om *Johannes Senn.*] (Samleren VIII, 168—173.)
- Sophus Jürgensen: Fra Frederiksberg Have i dens unge Dage. [Om *Johannes Senn.*] (Samleren VIII, 140—143.)
- Sophus Jürgensen: I. C. Dahl og *Johannes Senn.* (Samleren VIII, 97—100.)
- P. Simonsen* †. Nekrolog i Grænsevagten XIII, 15—17.
- Thomas Christensen: *Johan Skjoldborg.* (Frederiksborg Højskoles Aarskrift 1931, 22—32.)
- Richardt Gandrup: *Johan Skjoldborg.* (Tilskueren 1931, I, 252—260.)
- K. K. Nicolaisen: *Johan Skjoldborg.* (Folkeskolen 1931, 291—293.)
- August F. Schmidt: Til Belysning af *Johan Skjoldborgs* Almuebøger. (Den nye Litteratur VIII, 209—216.)
- Ejnar Skovrup: *Johan Skjoldborg.* (T. f. dansk Folkeoplysning IV, 256—262.)
- Fridlev Skrubbeltrang: *Johan Skjoldborg.* (Højskolebladet 1931, 257—261.)
- H. P. Hansen: Hedeboender. [*Niels Skov* og hendes Datter Ane Bjerg.] (Hjemstavnsbogen for 1932, 11—16.)
- M. E. Gulddal: *Knud Skytte.* (Fra Viborg Amt 1931, 130—149.)
- Otto L. Sørensen og Sigfred Lauritzen: Hedemaleren *Hans Smidth.* (Skivebogen 1931, 155—171.)
- Martin Smith: Provst *Daniel Peter Smith* (1782—1871), Sognepræst i Stege. (Præstehist. S. 1931, 301—312.)
- Lorentz Smilh* †. Nekrolog af C. E. Flensborg i Hedeselskabets T. 1931, 241—244.
- Otto Sommer: De sidste syv Led (200 Aar) af Præsteslægten *Sommer* fra Præstholm, Gosmer Sogn.
- F. Matthiessen: Direktør og Sognepræst [*Magnus Sommer*]. (Soranerbladet XVI, 1—4.)
- H. K. Kristensen: Et Par nye Oplysninger om *Maren Splids.* (Ripenserbladet 1931, 205—207.)
- Thora Constantin-Hansen: *Elise Stampe.*
Anm. af Marius Kristensen i Højskolebladet 1931, 764—766.
- J. Steen*: Et Liv under Guds Naade. I—II.
- Emil Steenvinkel: Et Mindeskrift om Malermester *M. P. Steenvinkel-Svendsen.* P.
- Else Huesmann: *Henrich Steffens* in seinen Beziehungen zur deutschen Frühromantik unter besonderer Berücksichtigung seiner Naturphilosophie. [Disp.] Kiel 1929.
- Holger Jerrild: Hos *Martha Steinthal.* (Gads Danske Mag. XXV, 158—165.)
- Poul Bjerger: *Gustav Stemann.* (Fra Ribe Amt VII, 645—649.)
- J. C. Stochholm: Provst *Peter Vandet Stochholm.* (Præstehist. S. 1931, 217—230.)
- Struve: *Struensee* und seine Beziehungen zu Elmshorn. (I: Aus der engeren

- Heimat [Elmshorn]. Beiträge zur Weckung von Heimatsinn und Heimatfreude. IX.)
- August F. Schmidt: *Ambrosius Stub* i Ribe. (Fra Ribe Amt VII, 786—816.)
- Ottilia Brorson: Gamle Familiebreve. [Slægten *Suenson*.] Tr. s. M.
- Marius Kristensen: *Peder Syv*. (Højskolebladet 1931, 98—100.)
- Lars Andersen: Sognefoged *Søren Sørensen* i Sørslev. (Fra Holbæk Amt XXV, 113—115.)
- Kåre Teilmann: *Jørgen Teilmann* og Hjemmet i Bering Præstegård. Tr. s. M. [P. C.] Aarup: Overpostinspektør *N. P. Teisen*. (Aarb. f. det danske Postvæsen 1931, 9—14.)
- Andreas Petersen: *Jes Thommsen* af Kollund. (Sønderjydsk Maanedsskrift VII, 137—140.)
- Käthe Altwallstädt: *Thorvaldsen*, der Porträtist. (Ostseerundschau VIII, 29—33.)
- Thomas B. Thrige*: Mit Livs Æventyr. (Ingeniøren XL, 273—276.)
- Knud Thøgersen*: Træk af et langt Livs Oplevelser. 1851—1931. Holstebro.
- Fred. Tolstrup: Præstegaarden i Hersegade. [Om *Carl Tolstrup*]. (Præstehist. S. 1931, 247—262.)
- Thordur Tomas Tomasson* †. Nekrologer af Chr. Hansen i Dansk Kirkeliv 1931, 135—144, af M. Ottosen i Grønsevagten XIII, 424—425.
- Otto Schrayh: *Valdemar Selmer Trane*. 25 Aar af et virksomt Liv. 1906—1931. P.
- Victor Lange: *Corfitz Ulfeld*. Fra Rigshovmester til Landsforrædder.
- Den fangne Grevinde *Leonora Christina [Ulfeldts]* Jammers Minde. Facsimile-Udgave, bekostet af Apoteker A. E. Sibbersen. Forord af Otto Andrup.
- Jørgen H. Rosling: *Leonora Christina [Ulfeldts]* Bolig i Maribo Kloster. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 148—150.)
- K. M. Jensen-Mygind: *Kristen Kristensen Utoft*. (Uldum Elevers Aarsskrift 1931, 15—22.)
- [H. D.] Heimann: Distriktsingeniør *C. E. Walsøe*. (Aarb. f. det danske Post- og Telegrafvæsen 1932, 11—14.)
- H. Grüner Nielsen: Et Alderdomsarbejde af *Anders Sørensen Vedel*. (Danske Studier 1931, 97—117.)
- H. J. Wejs*: Erindringer fortalt for Slægt og Venner. Varde.
- Hans Werner: *T. M. Werner* og hans Slægt.
- A. N. B. Fich: Om [*Wessels*] »Kærlighed uden Strømper«. (Danske Studier 1931, 77—80.)
- J. Jeppesen: *Kr. Larsen Vestergaard*, Ulfborg. (Hardsyssels Aarb. XXV, 1—10.)
- Ebbe Holten-Nielsen: *Gustav Wied*. En Bibliografi over Arbejder af og om ham.
- Tillæg til Slægtebog over Familien *With* fra Romø. P. 1929.

- Victor Lange: Til Oplysning om hvor Morderen *Worms* Hoved havnede. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 101—104.)
- Hans Zahrtmann* †. Nekrolog af J. Munch-Petersen i Den tekniske Forenings T. LV, 13—15.
- Ove Koefoed: Ave *M. K. Z[ahrtmann]*. (Hilsen til *M. K. Zahrtmann*, 1—11.)
- Kirstine Meyer, f. Bjerrum: Faraday og *H. C. Ørsted*. (Fysisk T. XXIX, 109—115.)
- To faldne Brødre. Breve fra *Jeppe* og *Peter Østergaard* hjem til Nordslesvig. Udg. ved Marius C. Skar. Kolding.

Samfundsforhold og Aandsliv.

Retsforhold.

- Hans C. Bruun**: Om Tvekampens Stilling i oldgermansk Rettergang. [1930.] Anm. af Max Pappenheim i Z. d. Savigny-Stiftung LI, German. Abt., 721—725.
- Johs. Brøndum-Nielsen**: Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene. 1. Bd. Skaanske Lov. 7. H. Udarb. af Svend Aakjær og Erik Kroman.
- Alfred Schultze**: Die Rechtslage des alternden Bauers nach den altnordischen Rechten. (Z. d. Savigny-Stiftung LI, German. Abt. 258—317.) [S. 261—276: Das altdänische Recht.]
- Johannes Steenstrup**: Fredløs. Betydningen af denne Straf og Tvang i de sidste Aarhundreder af dens Bestaaen. (Hist. T. 10. R. I, 395—445.)
- Poul Skadhauge**: 1683—15. April—1930. To Straffelove. (Tilskueren 1931, II, 343—353.)
- Holger Hjelholt**: Menneskeskæbner i de falsterske Tingbøger. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 9—30.)
- Helene Strange**: Vaalse-Mordet [1714]. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 51—60.)
- Knud Oldendow**: Lov og Ret i Grønland. (Det grønlandske Selskabs Aarskrift 1930—31, 37—100.)
- Juridisk Forening 1881—1931. P.

Museer.

- Chr. Axel Jensen**: Et Par Ord om Museumsopgaver. (Fortid og Nutid IX, 1—7.)
- Dansk Folkemuseums Virksomhed i Finansaarene 1928—29 og 1929—30. (Fortid og Nutid IX, 65—119.)

- Otto Andrup:** En Gruppe Frederiksborg' Erhvervelser. (Tilskueren 1931, I, 241—252.)
- H. Zangenberg:** Hedebestuen i Roskilde Museum. (Jul i Roskilde 1931, 22—24.)
- Olaf Andersen:** Landmålergården. Vestfyns Hjemstavngård. (Fynsk Hjemstavn IV, 33—41.)
- Købstadmuseet »Den gamle By«. Aarboeg 1930 og 1931.
- Th. Therkelsen:** Apoteket i »Den gamle By«. (Archiv f. Pharmaci og Chemi XXXVIII, 19—20; Polemik sst. 37—40 og 57 samt Farmaceutisk Tidende XLI, 15—17 og 29—30, jfr. 455f.)
- Meddelelser om Aaret 1930. [Koldinghus.] (Museet paa Koldinghus 1930, 73—84.)
- Ingrid Munck:** Randbøl Sogns Oldsagssamling. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 120—123.)
- Skjern Museum. (Skjern. Aarb. 1930—1931, 7—9.)
- Chr. Lund:** Haderslev Amts Museum og dets Opgave. (Jul i Haderslev 1931.)

Kulturhistorie, Folkedigtning, Overtro m. m.

- Troels-Lund:** Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. 5. Udg. ved Knud Fabricius. 29.—50. H.
- Ligbrændingens Historie i Danmark. Med Fremstilling af Begravelsesformernes Udvikling fra Bronzealderen til vor Tid. Redig. af Knud Secher.
- J. V. Christensen:** Vestsjællændere. (Turistforenings Aarb. 1931, 93—108.)
- Hans Krieg:** Schleswig-holsteinische Volkskunde aus dem Anfang des 19. Jahrhunderts in Auszügen aus den Schleswig-Holsteinischen Provinzial-Berichten. I. Landschaftliche und wirtschaftliche Grundlagen. Lübeck.
- Samleren. — Under denne Rubrik indeholder Sønderjydske Maanedsskrift VII—VIII et stort Antal mindre Meddelelser af kulturhistorisk Art.
- Hans Ellekilde:** Danmarks Folkesagn. (Nordisk Kultur, redig. af Johs. Brøndum-Nielsen m. fl. XI, 140—160.)
- Evald Tang Kristensen:** Danske Sagn som de har lydt i Folkemunde. 3. Afdeling: Kjæmper, Kirker, Kilder, andre stedlige Sagn. Skatte. Udg. af Johannes Evald Tang Kristensen.
- Tage Christiansen:** Bruden fra Rorvig. (Odsherred III, 31—40.)
- Poul Schjærff:** Sagnet om Altertavlen i Sorø og B. S. Ingemann. (Sorøner-Bladet XVI, 11—14.)
- Inger Margrethe Boberg:** Stevns Gravhøje i Sagnoverleveringen. (Danske Studier 1931, 1—31.)

- Hans Ellekilde:** Palle Jæger. (Fynsk Hjemstavn IV, 2—9 og 18—31.)
- Rasmus Hansen:** Sagn fra Oure og flere Steder. (Fynsk Hjemstavn IV, 76—78, 124—127 og 138—141.)
- Gudmund Schütte:** Røverne i Eskjær Skov. (Skivebogen 1931, 49—59.)
- Hans Ellekilde:** Træet paa Tis Eng. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 196—207.)
- J. Hansen:** Nordschleswigsches Sagenbuch für Schule und Haus. Flensburg.
- J. Raben:** Von Spuck und Nis Puck, alte Geschichten von Alsen. (Illustrierter Kreiskalender f. den Landkreis Flensburg XXVI, 55—58.)
- Erh. Quistgaard:** Den hellige Kilde ved Kippinge Kirke. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 77—82.)
- Sigurd Agrell:** Senantik mysteriereligion och nordisk runmagi. Stockholm.
- Hans Ellekilde:** Læsåbobbanj. [Aamand.] (Gammelt å nyt. Et lided borriholmst Årshæfte III, 7—18.)
- Aage Rohmann:** Overtro om at sikre sig Held med Gæslinger. (Gammelt å nyt. Et lided borriholmst Årshæfte III, 21—29.)
- Peter R. Olsen:** Folkeminder fra Kertemindeegnen. Sagn om Hekse og Heksemestre. (Fynsk Hjemstavn IV, 157—160, 170—175 og 185—189.)
- J. Aldal:** Vestjyske Trolddomssager. (Hardsyssels Aarb. XXV, 66—109.)
- Carl v. Kohl:** »Forskrevet til Djævelen«. [Trolddomssag 1740.] (Garderebladet 1931, 14—16.)
- Anth. Fuglsang:** Gildelyd. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XX, 51—55.)
- Hans Ellekilde:** Danmarks Folkeæventyr. (Nordisk Kultur, redig. af Johs. Brøndum-Nielsen m. fl. IX, 240—263.)
- Johannes Klindt:** Eventyret om Lørvig og de tre Prinsesser. (Sønderjydske Maanedsskrift VII, 145—154.)
- Paul Bartels:** Das apologetische Sprichwort im Niederdeutschen und Dänischen. (Niederdeutsche Z. f. Volkskunde VIII, 223—250.)
- N. P. Petersen:** Fædres Tale II. [Ordsprog og Mundheld fra Vendsyssel.] (Vendsysselske Aarbb. 1931, 110—123.)
- Frede Andersen:** Folkedansen i Odsherred. (Odsherred III, 26—29.)
- Gudmund Schütte:** En Eskjær-Dans. (Skivebogen 1931, 60—64.)
- Gamle Himmerlands-Danse. Udg. af Foreningen til Folkedansens Fremme. P. Kolding.
- Christian Olsen:** Gamle Ole Petersen fortæller om Sæd og Skik i gammel Tid. (Fra Holbæk Amt XXV, 77—93.)
- J. S. Møller:** Fester og Højtider i gamle Dage. Skildringer fra Nordvestsjælland. II. 1. Levering. Fra Fastelavn til Høst. Holbæk.
- K. L. Kristensen:** David Monrads Tanker og Fortællinger om Julen. (Fynsk Hjemstavn IV, 178—185.)

- C. K[litgaard]:** Et Brudeudstyr i Sæby [1625]. (Vendssysselske Aarbb. 1931, 161.)
- Chr. Petresch Christensen:** En Frierfærd til Egholm. (Fra Himmerland og Kjær Herred XX, 377—382.)
- Jens Kristensen:** Lidt om Skik og Former for Gæstebude paa Stevns indtil Tiden omkring 1870. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XX, 56—62.)
- H. Lorenzen:** Hvordan man for 50 Aar siden fejrede Bryllup i Varnæs. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 75—79.)
- Svend Frederiksen:** Hellig og Søgn. [Maaltidsvaner.] (Fynsk Hjemstavn IV, 97—102 og 113—119.)
- H. Zangenberg:** Gamle Gaarde og Huse i Vestsjælland. (Turistforeningens Aarb. 1931, 209—232.)
- Otto Lehmann:** Das schleswigsche (cimbrische) Bauernhaus und seine Bedeutung für die Volkskunde. (Festgabe Anton Schifferer = Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXVII, 94—105.)
- K. Thorsen:** De bornholmske Stubmøller gennem 400 Aar. (Hilsen til M. K. Zahrtmann, 84—88.)
- Johan P. Hovmøller:** Høset og Høst paa Mors i Leernes Tid. (Hist. Aarb. f. Mors 1931, 67—73.)
- Poul Lorenzen:** Danish folk costumes. (American-Scandinavian Review XIX, 723—735.)
- Marie Christophersen:** Hedeboegnens Folkedragter. (Jul i Roskilde 1931, 26—27.)
- J. S. Møller:** Lidt om Folkedragterne i Holbæk Amt. (Turistforeningens Aarb. 1931, 233—251.)
- J. S. Møller:** Folkedragter i Odsherred. (Odsherred III, 5—8.)
- Konrad Understrup:** Fra Bindestuens Tid. (Jul i Herning 1931, 22—26.)
- Axel Lange:** Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter. (Fynsk Hjemstavn IV, 10—12, 41—44, 57—62, 88—91, 106—111, 121—124, 136—138, 151—154 og 166—170.)
- Poul Lorenzen:** Folkeminder om Skovens Træer og Skovens Dyr. (Dansk Skovforenings T. XVI, 66—67.)
- Danske Købstadsbrande i gamle Dage. (Dansk Assurance XVI, 16—27, 52—55, 73—75, 101—105, 130—137, 159—163 og 185—190.)
- E. Mackeprang:** Kampen mellem det gule Straa og det røde Tegl. Regeringens 300-aarige Kamp mod Købstædernes Straatage. (Dansk Assurance XVI, 254—262.)
- E. Mackeprang:** Kronologisk Fortegnelse over Bybrande i Danmark indtil 1761. (Dansk Assurance XVII, 55—60.)
- En Ildebrandsvisse fra 1843. (Dansk Assurance XVII, 140—141.)
- Falcks Redningskorps. 1906—3. Oktober—1931.

Benj. Balslev: De danske Joders Historie. [Fortsat.] (Nordisk Missions-T. XLII, 15—33, 63—83, 121—137, 163—169, 221—233 og 268—282.)
— Udkom 1932 i Bogform.

Penge- og Bankvæsen. Skatte- og Toldvæsen.

Georg Galster: En Seiger. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1931, 53—54.)

Kj. Hasselbalch-Larsen: »En liden dansk Guldmønt af 1560«. (Herlovia-neren 1931, 29—31.)

O. B. Carlsen og G[eorg] G[alster]: Dansk-vestindiske Mønttegn. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XII, 244—246.)

J. Wilcke: Daler, Mark og Kroner. 1481—1914.

Anm. af Georg Galster i Numismatisk Forenings Medlemsblad XII, 223—228 og 239—244.

O. Burandt: Die Ursachen der interskandinavischen Valutakursdivergenzen im Zeitraum 1915—1924. Jena 1928. (= Probleme der Weltwirtschaft XLVI.)

[**J. Jensen-Sønderup:**] Kongeriget Danmarks Hypotekbank. 1906—1. Oktober—1931.

Otto Christensen og J. V. Christensen: Den sjællandske Bondestands Sparekasse gennem 75 Aar. Ringsted.

Landbrugs- og Handelsbanken, Vordingborg, 1906—1931. P. Vordingborg. Fyens Stifts Sparekasse 1832—1932. Odense.

[**Einar Cohn:**] Spare- og Laanekassen for Kolding By og Omegn. 1856—1931. Kolding.

Chr. Hübbe: De sønderjydske Pengeinstituter i Overgangstiden og efter Genforeningen samt Oplysninger om Kredit- og Pengeforholdene i Sønderjylland. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 1—88.)

[**A. Svensson:**] Sparekassen for Haderslev Byes Omegn. 20. Oktober 1856—1931. Haderslev.

[**Herm. Møller:**] Østifternes Kreditforenings Historie til 1931. Supplement til og Fortsættelse af 50 Aars Jubilæumsskriftet af 1901.

[**S. Weis Fogh:**] Jydsk Land-Hypothek-Forening. 1906—10. Februar—1931. Aarhus.

Kr. Kolding: Grundrids af vort Skattevæsens Historie. Aarhus. P.

Gunnar Knudsen: De ældre danske Matrikler. [2. Udg.] (T. f. Opmaalings- og Matrikulsvæsen XII, 495—510 og 569—593.)

M. K. Zahrtmann: Gamle Skattenavne paa Bornholm. (Danske Studier 1931, 89—96.)

C. Ulrich Mortensen: Alkoholbeskatningen i Danmark. (Letterst. T. 1931, 454—468.)

- Herm. Andersen:** »De fire Species« — og lidt til. (Maanedsskrift f. Toldvæsen XXIV, 22—27, 52—71 og 93—122.)
- A. Ravnholt:** Uddrag af Konsumtionsforordningen af 1778. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 113—116.)

Samfærdsels-, Post- og Telefonvæsen.

- Anton Jakobsen:** Om Veje og Broer i Vendsyssel i første Halvdel af det 19. Aarh. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 90—109.)
- Ad. Iislev:** Den tekniske Afdeling gennem Tiderne. (Aarb. f. det danske Postvæsen 1931, 373—395.)
- H. Hjorth-Nielsen:** Fra Stormfloden 1872. (Aarb. f. det danske Post- og Telegrafvæsen 1932, 421—430.)
- Kjøbenhavns Telefon 1881—1931. Udg. af Københavns Telefon Aktieselskab under Redaktion af Poul Borberg.
- The Development of Telephonic Communication in Copenhagen 1881—1931. (= Ingeniørvidenskabelige Skrifter A, Nr. 32.)

Land-, Forst- og Havevæsen.

- K. Hansen:** Det danske Landbrugs Historie. 13. H.
- Gudmund Hatt:** Gamle Agre. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1931, 32—40.)
- C. A. Christensen:** Nedgangen i landgilden i det 14. aarhundrede. (Hist. T. 10. R. I, 446—465.)
- Karl A. Jørgensen:** Billeder af det gamle Landsbyfællesskabs Historie. (Andelsbladet XXXII, 193—202, 355—365, 541—550, 1563—1573, 1695—1708 og 1755—1766.)
- Karl A. Jørgensen:** Under lav Himmel. Billeder af Landsbylivet i de svundne Dage. (Elevforeningen f. Landboskolen ved Lyngby, Aarb. f. 1931, 3—37.)
- Otto Christensen:** Bylaget og dets Vedtægter. (Tune Elevers Aarsskrift 1931, 19—25.)
- August F. Schmidt:** Fra den gamle Landsby. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præsto Amt XX, 96—114.)
- V. Würden Pedersen:** Gilder i det gamle Aastrup. (Fynsk Hjemstavn IV, 44—48.)
- Aug. F. Schmidt:** Lidt om Landsbyforhold i Bjerge Herred. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 49—56.)
- Kristen Klastrup:** Gammel Sogns Vide. (Hardsyssels Aarb. XXV, 110—115.)
- Henrik Larsen:** Mark-Fællesskabet i Hardsyssel i ældre Tider. (Hardsyssels Aarb. XXV, 20—57.)

- N. Sodborg:** Hvad den gamle Fæsteprotokol fortæller. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1931, 165—180.)
- A. Oppermann:** Hvem har lært Forvalter Andersen at mergle? (Hedeselskabets T. 1931, 265—271.)
- A. Oppermann:** Mergling i gamle Dage. (Hedeselskabets T. 1931, 289—295.)
- Kristen Klastrup:** Kvægpesten i Salling 1747—1749. (Skivebogen 1931, 65—147.)
- Kristen Klastrup:** Kvægpesten i Salling i Folkemunde. (Skivebogen 1931, 148—154.)
- Kristen Klastrup:** Kvægpesten paa Mors 1747—1749. (Hist. Aarb. f. Mors 1931, 3—24.)
- Arnold Hansen:** Da Kvægpesten rasede. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 255—256.)
- Rasmus Mortensen:** Randbøl Hede. Statens Opdyrkningsforsøg. II. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 46—81.)
- Rasmus Mortensen:** Den jydsk Hede. [Kartoffeltyskerne.] (Jul i Viborg 1931, 12—15.)
- J. J. Callsen:** Kolonisten und Kolonistenhäuser im Kreise Flensburg [1761—65]. (Illustrierter Kreiskalender f. den Landkreis Flensburg XXVI, 69—74.)
- E. Schnack:** Württemberger im Kirchspiel Quern [1762—64]. (Jahrbuch des Angler Heimatvereins II, 39—41.)
- A. Oppermann:** Hederug ved Aar 1800. (Hedeselskabets T. 1931, 161—162.)
- J. K. Nielsen, S. Alkær sig og H. P. H. Novrup:** Fra Hederne. (Fra Ribe Amt VII, 720—759.)
- Hedebruget. Et Jubilæumsskrift 1906—1931. Esbjerg.
- Axel Linvald:** Københavns Kommune og de store Landboreformer. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 1—37.)
- Kr. Søndergaard:** Lidt om Bondestandens Frigørelse. Med et lille Bidrag til Frøslev Sogns Historie fra Udskiftningstiden og fremefter. (Hist. Aarb. f. Mors 1931, 74—85.)
- Johan Hvidtfeldt:** Bidrag til de første Udskiftningers Historie i Koldinghus Amt. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 82—93.)
- Bertel Jensen:** Jordspørgsmaal for omkring 100 Aar siden. [Udskiftningen i Ribe Amt.] (Andelsbladet XXXII, 443—446.)
- K[ristian] R[au]nkjær:** Træk af Dyrskuernes Historie. (Vort Landbrug L, 383—385.)
- L. Lauridsen:** Yorkshireracens Indflydelse i dansk Svineavl. (Ugeskrift f. Landmænd LXXVI, 113—115 og 133—136.)
- M. Fischer:** Bondens Liv og Virke omkring 1870. (Vejle Amts Aarbb. 1931, 94—106.)

- K. Grote-Hahn:** Die Preisentwicklung in der dänischen Landwirtschaft und ihre Wirkungen auf Bodenkultur und Viehhaltung. [Disp.] Greifswald 1930.
- H. Faber:** Co-operation in Danish agriculture. An english adoption of »Andelsbevægelsen i Danmark« by H. Hertel. 2. ed. London.
- Esper Andersen:** Hvorledes Mejerbruget kom til Salling. (Krabbesholm Højskoles Aarskrift 1931, 3—17.)
- Peter R. Olsen:** Hindsholm Landboforening 1856—1931. Odense. Tureby-Køge og Omegns Landboforening 1881—25. Marts—1931. Køge.
- Harald Faber:** Episoder fra min Virksomhed i England. (T. f. Landøkonomi 1931, 329—355.)
- Harald Faber:** Lurmærkets Forhistorie (Andelsbladet XXXII, 864—867.)
- H. M. Knudsen:** Den landøkonomiske Konsulentvirksomhed i Danmark. (T. f. Landøkonomi 1931, 594—605.)
- Chr. Sonne:** Planteavlens Udvikling i Danmark i den nyere Tid. (T. f. Landøkonomi 1931, 685—705.)
- Jubilæums-Aarskrift for Planteavlsforeningen i Frederiksborg Amt. 1905—1931. Hillerød.
- M. Greve:** De tre Landboforeninger i Københavns Amt. Virksomheden til Planteavlens Fremme gennem 25 Aar.
- H. J. Hansen:** Danske Landboforeningers Froforsyning 1906—1931. Odense.
- N. Bredkjær:** Landbruget i 1930. (T. f. Landøkonomi 1931, 1—32.)
- C. Weismann:** Vildtets og Jagtens Historie i Danmark.
Ann. af S. Danneskjold-Samsøe i Tilskueren 1932, I, 246—252.
- C. Weismann:** Om gamle Dages Krybskytteri. [Sluttet.] (Dansk Jagt-tidende XLVIII, 22—23 og 36—37.)
- C. Klitgaard:** Ulvejagter. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 143—147.)
- Thomas Otto Achelis:** Wolfjagden im Herzogtum Schleswig. (Deutscher Volkskalender f. Nordschleswig 1932, 75—81.)
- G. Fr. Studt:** Wölfe in Schleswig-Holstein. (Schleswig-Holsteinischer Heimatkalender 1932, 68—75.)
- Carl M. Møller:** Forelæsninger over Skovbrugets Historie. I. 1930.
- A. Oppermann:** Vore første Skovkulturer. (Hedeselskabets T. 1931, 211—221.)
- Rasmus Mortensen:** Jyllands Hedeskove. (Hedeselskabets T. 1931, 296—312, 314—326 og 476—488.)
- Rasmus Mortensen:** Landvinding i Hids Herred. Overgaard Plantage. (Hedeselskabets T. 1931, 95—99.)
- Hedebruget. Et Jubilæumsskrift 1906—1931. Ringkjøbing.
- Johannes Tholle:** 1404. [Paabud om Plantning.] (Gartner-Tidende XLVII, 491—492.)
- Johannes Tholle:** Kaal og Kaalgaard. (Danske Studier 1931, 127—153.)

- Johannes Tholle:** Fællesdyrkning af Kaal. (Gartner-Tidende XLVII, 469—470.)
- Thorv. Madsen:** Lidt om Havevæsen for godt 100 Aar siden. (Gartner-Tidende XLVII, 537—540.)
- Johannes Tholle:** Almuehavedyrkning i Omegnen af Hovedstaden. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 65—94.)
- Johannes Tholle:** Aalholm Slotshave. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 117—128.)
- Johannes Tholle:** Den romantiske Have ved Sanderumgaard. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 73—91.)
- Johannes Tholle:** Et Bidrag til Havedyrkningens Stilling i Hjøring i Slutningen af forrige Aarhundrede. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 159—160.)
- Johannes Tholle:** Skanderborg Slotshave. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 143—156.)
- J. Lind:** Klosterhaven i Øm. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 130—142.)

Fiskeri- og Søvæsen.

- R. Spärck:** Mallen i Sorø sø som relikv fra Ancylostiden. (Videnskabelige Medd. fra Dansk natur-hist. Forening XC, 383—387.)
- Johs. Andersen:** Aalefiskeri i Odense Fjord i svundne Tider. (Fynsk Hjemstavn IV, 49—56.)
- N. Larsen:** Ældre Fiskemetoder i Helnæs-Bugt. (Fynsk Hjemstavn IV, 145—149.)
- K. M. Vendsyssel:** Danmarks Fiskehandels- og Havfiskeriforening. P. Aalborg.
- Th. Teinnæs og Aage Rohmann:** Den bornholmske Ege. (Hilsen til M. K. Zahrtmann, 96—118.)
- C. K. Hansen.** 75 Aars Jubilæum 1856—13. Juli—1931. (Jubilæumsbogen 1931, 149—161.)
- J. A. Hansen:** Det danske Lods væsens Historie.
- Hans Dragehjem:** Lund Lodseri. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XX, 66—79.)
- Harry Søiberg:** Det vestjyske Redningsvæsen. (Nordens Kalender 1932, 167—175.)

Handel, Haandværk og Industri.

- Walther Vogel:** Handelsverkehr, Städtewesen und Staatenbildung in Nordeuropa im früheren Mittelalter. (Z. der Gesellschaft f. Erdkunde zu Berlin 1931, 257—275.)
- Fritz Rörig:** Das Einkaufsbüchlein der Nürnberg-Lübecker Mulich's auf der Frankfurter Fastenmesse des Jahres 1495. (Festschrift f. Max Pappen-

heim = Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXII, 515—569; Særtryk med Tilføjelse af Forord og Registre = Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXVI = Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel XX.)

Anm. af Georg Fink i Z. des Vereins f. Lübeckische Geschichte und Altertumskunde XXVI, 366—370, af P. N[orlund] i Hist. T. 10. R. I, 500—501.

A. Lesmaries et P. J. Charliat: Jean Bart en Norvège, 1691—1696. (Revue maritime, février 1929.)

Carl C. Christensen: Fra Antikvarboghandelens Barndom i København. (Bogvennen 1931, 128—137.)

Fdr. W. Luplaus Eftf. Nørrevoldgade 29. Grundrids af Forretningens Udvikling gennem 100 Aar. 1831—1931. P.

Aktieselskabet I. Moresco, København. 16. April 1856—1931.

C. A. Clemmensen: Johannes Neye. 1881—5. Oktober—1931.

[J. C. E. Boldreel:] Aarhus Omegns Købmandsforening. 1906—4. Juli—1931. P. Aarhus.

Hørkrammer-Foreningen af 13. Maj 1881. 1881—1931. P.

Broder Nissen: Haandværkerne og Friheden. [1857.] (Hadstenbogen 1931, 13—21.)

Jørgen Pedersen: Arbejdslonnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850—1913. (= Skrifter udg. af Institutet f. Hist. og Samfundsøkonomi I.) [1930.]

Anm. af Even Marstrand i Socialt T. VII, Afd. A, 39—42.

Jørgen Pedersen: Economic conditions in Denmark after 1922.

Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900. Redig. af Povl Engelstoft og Hans Jensen. (= Skrifter udg. af Institutet f. Hist. og Samfundsøkonomi II.)

Oluf Bertolt: Nye Bidrag til Arbejderklassens Historie. (Socialisten XXVIII, 160—164.)

[Jubilærende Virksomheder 1931.] (Jubilæumsbogen 1931, 31—92 og 162—170.)

[**Harald Olsen:**] Arbejdsmandenes Fagforening af 1906 for Frederikshavn og Omegn. 1906—1931. P. Frederikshavn.

[**Valdemar Olsen:**] Svendborg Barber- og Frisørlaug gennem 25 Aar. 1906—1931. P. Svendborg.

Johannes Chr. Nielsen: 165 Aar. Et nordslesvigsk Bogbinder- og Boghandlerfirma og dets Ejere fra 1765—1930. I. Haderslev.

R. Berg: Bianco Lunos Bogtrykkeri gennem hundrede Aar.

Dansk Typograf-Forbund, Hillerød Afdeling, 1881—1931. P. Hillerød.

Alfred Hansen: Holbæk Typograferne gennem 50 Aar. 1881—1. Oktober—1931. Holbæk.

Roskilde Lokalfdeling af Dansk Typograf-Forbund. 1881—1931. Roskilde.

- Dansk Typograf-Forbund. Odense Afdeling. 1881—2. Oktober—1931. Odense.
- Bryggeriet Ceres Historie gennem 75 Aar. 1856—21. December—1931. Aarhus.
- C. Klitgaard:** Fra Hjemmebrændingens Tid. (Sund Sans XVII, 162—164, 174—176, 186—187 og 198—199.)
- P. M. Rørsig:** Hjemmebrændingen paa Korslund. (Sund Sans XVIII, 140—142 og 153—155.)
- Victor Jensen, Niels Olsen og C. A. Stamer:** Horsens kommunale Elektricitetsværk. 1906—12. December—1931. P. Horsens.
- O. J. Westergaard:** Randers kommunale Elektricitetsværk. 1906—2. September—1931. Randers.
- A. Øigaard:** Fajancefabrikken i St. Kongensgade 1722—1772. (Tilskueren 1931, 141—153.)
- Kai Uldall:** Fajancefabriken ved Gammellund paa Mors. (Hist. Aarb. f. Mors 1931, 25—56.)
- Harry Schmidt:** Die Fayencen Schleswig-Holsteins. (Deutsche Welt VIII, 466—469.)
- Chr. Hermansen:** Fra et gammelt Felberederhjem i Næstved. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præsto Amt XX, 80—95.)
- Gørtlerlauget i København. Nogle Mindeblade. P. 1930.
- Jubilæumsskrift for Viborg Borger- og Haandværkerforening 1854—10. April—1929. Viborg. 1929.
- M. P. Mosbjerg:** Hattemagerhuset i »Den gamle By«. (Købstadmusæet »Den gamle By«. Aarb. 1930 og 1931, 30—47.)
- Hjalmar V. Elmquist:** Industrifagene. En Oversigt over de første femogtyve Aar 1906—1931. Med en Indledning af Vald. Helsing.
- Søren Christensen:** Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinserne gennem 35 Aar. 1895—1930.
- Povl Drachmann:** Aktieselskabet Fisker & Nielsen. 1906—26. Februar—1931.
- A. Nordahl-Petersen:** Aktieselskabet H. Rasmussen & Co., Frederiksgades Jernstøberi og Maskinfabrik. 1856—13. Maj—1931. Odense.
- Kurt Koch:** Firmaet Adolf Prior igennem 50 Aar. 1881—25. April—1931. P. Odense. [Kemisk Industri.]
- Merete Bodelsen:** Hornmaleriet hos Kähler. [Keramik.] (Nyt T. f. Kunstindustri IV, 183—191.)
- Emma Kyster:** Tønderske Kniplinger. (Musæet paa Koldinghus 1930, 57—72.)
- Povl Hamburger:** Marcussen & Son, Orgelbyggeri, Aabenraa. 1806—1931. Danmarks ældste Orgelbyggeri. [Marcussen & Son.] (Danmarks Haandværk og Industri 1931, 347—349.)
- A. Ravnholt:** Randbøldal og Haraldskjær. Halvandet Hundreedaars Fabriks-

- virksomhed i Vejleaaalen. [Papirfabrikation.] (Vejle Amts Aarb. 1931, 129—187.)
- Carl Joh. Malmros:** Ur ett 350-årigt skånst pappersbruks [Klippans] historia. (Skåne. Årsbok 1931, 157—199.)
- P. Jensen:** Et Blik tilbage paa en svunden Tid. [Skomagerhaandværket.] (Købstadmuseet »Den gamle By«. Aarb. 1930 og 1931, 48—59.)
- Jens Kristensen:** Fra gammel Tid. [Landsbysmeden.] (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XX, 63—65.)
- Carl Nielsen og August F. Schmidt:** Landsbysmedenes Kaar paa Falster i tidligere Tid. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 129—134.)
- Ernst Petersen:** Das Schleswiger Schmiedeamt. Ein Beitrag zur Geschichte der Schleswiger Zünfte. (Jahrbuch des Altertums-Vereins f. Schleswig und Umgegend 1931, 19—34.)
- Gær- og Spiritus-Industriens Historie i Danmark. Aktieselskabet De Danske Spritfabrikker 1881—1931.
- Th. Adamsen:** Restauratørforeningen for København og Omegn. 1906—13. Marts—1931. P.
- [**Oluf L. Arndal:**] Restauratørforeningen af 22. September 1881, Aarhus, 1881—22. September—1931. P. Aarhus.
- Dansk Textil-Industris Mesterforening. 1906—1931. Redig. af Ludvig Petersen.
- Clasonsborg. [Klædefabrik.] (Jul i Herning 1931, 10—13.)

Fattig- og Understøttelsevæsen. Forsikring.

- H. P. H. Novrup:** Fattigvæsenet i ældre Tid. (Fra Ribe Amt VII, 760—785.)
- Andreas Boje:** Vort Borne- og Ungdomsværn.
- F. Bech:** Det danske Døvstummevæsens Udvikling og nuværende Organisation. P.
- [**H. Bering Liisberg:**] Statens Institut for Talelidende. 1895—1931. P.
- B. Rasch:** Ved »Stiftelsen for Restauratører og disses Enker«s 75 Aars Jubilæum. 1856—4. Marts—1931. P.
- Understøttelsesforeningen for jyske Landmænd og deres Efterladte. 1881—1931. Grenaa.
- [**C. Hansen:**] Den almindelige Sygekasse af 1856 i Nakskov. 1856—15. Januar—1931. P. Nakskov.
- Den danske Lærerstands Begravelseskasse gennem 40 Aar. 1891—1931. P. Maribo.
- Chr. Thorsen:** Den private Forsikringsvirksomheds Udvikling i Danmark 1914—1930. [1930.]
- Anm. af A. Hjulær i Nationaløkonomisk T. LXIX, 191—194.

- E. Mackeprang:** Den offentlige Hjælp efter en Kobstadsbrand. Den historiske Udvikling fra Skattefrihed gennem Kongegave og Kollekt til Forsikring. (Dansk Assurance XVII, 63—72 og 134—139.)
- [**Axel Linvald:**] Kjøbenhavns Brandforsikring 1885—1931.
- Danske Rederes Ulykkesforsikringsforbund. Beretning om Søfolks Ulykkesforsikring gennem 25 Aar. 1906—1930.
- Fr. E. Mayne:** Forsikringsfunktionærernes Fagforening i København og Omegn gennem 25 Aar. 1906—17. Juli—1931. P.

Medicinalvæsen.

- Gordon Norrie:** Om Kvaksalveri. (Ugeskrift f. Læger XCIII, 992—993.) Et gammelt Digt (meddelt af A. H.) [Om Theriak.] (Farmaceutisk Tidende XLI, 486—488.)
- Frans Djørup:** Om Barber-Kirurgernes Uddannelse ca. 1730. (Militærlægen XXXVII, 89—98.)
- O. Helms:** Koppepidemien i Gronland 1733—34. (Hospitalstidende LXXIV, 312—318.)
- Gordon Norrie:** Theatrum anatomico-chirurgicum. I. 1736—1744.
Anm. af Axel Hansen i Ugeskrift f. Læger XCIII, 1157—1163 (Replik af Norrie sst. 1197—1198), af V. Meisen i Hospitalstidende LXXIV, 570—572.
- H. Johansen:** Træk fra bornholmsk Almueliv i gamle Dage. (Bornholmske Helbredelsesmidler.) (Hilsen til M. K. Zahrtmann, 39—47.)
- Holger Rørdam:** Har vi haft »Taagedød« i Danmark [1831]? (Ugeskrift f. Læger 1931, 58. — Diskussion om samme Sag sst. 82f, 108f, 157f, 203f., 279.)
- Niels A. Christiansen:** Et Brev fra Koleraaaret 1853. (Pers. T. 9. R. IV, 115—118.)
- [**C. A. Clemmensen:**] Radiumfondet 1912—1929.
- E. Dam** og **A. Schæffer:** De danske Apotekers Historie. 3. Bd. 5.—6. H.
- K. Klastrup:** Fra det gamle Apotek. (Jul i Skive 1931, 30—32.)
- B. Bang:** Veterinærvidenskabens Udvikling i de sidste 50 Aar. (Maanedsskrift f. Dyr læger XLII, 97—114.)

Krigs- og Forsvarsvæsen.

- A. Stevns:** Vore ældste Kanoner. (Dansk Artilleri-T. XVIII, 20—30.)
- Otto Smith:** Profossen. (Militært T. LX, 107—113.)
- Th. Thornberg:** De bornholmske Kystskanser. (Hilsen til M. K. Zahrtmann, 72—81.)

- H. E. E. Koch:** Sønderjydske Veteraner fra Napoleonskrigene. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 89—119.)
- P. L. J. Ruus:** Kongens Livjæger Korps. 1801—1885—1911—1931. P.
- O. Randa-Boldt:** Foreningen Dannevirke gennem 25 Aar.
- P. Holck:** Elfenbensmodellen af »Norske Løve«. Rosenborg. (T. f. Søvasen CII, 65—105.)
- J. H. Schultz:** Den danske Marine 1814—1848. I. [1930.]
Anm. af Th. Topsøe-Jensen i T. f. Søvasen CII, 44—51.
- Poul Emil Holm:** Fregatten »Jylland«. (Den tekniske Forenings T. LV, 41—58.)

Kirkehistorie.

- Philippus Oppenheim:** Der heilige Ansgar und die Anfänge des Christentums in den nordischen Ländern. München.
Anm. af O. H. May i Niedersächsisches Jahrbuch f. Landesgesch. VIII, 247—248.
- Otto Scheel:** Ein historisches Wort zu den Ansgarfeiern. (Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 520—527.)
- C. P. O. Christiansen:** Knud Lavard som Helgen. (Nordisk Ugeblad f. katolske Kristne LXXIX, 555—559.)
- Lauritz Weibull:** En samtida berättelse från Clairvaux om ärkebiskop Eskil av Lund. (Scandia IV, 270—290.)
- Fredrik B. Wallem:** Danske Kirkeklokker med St. Olav avbildet eller nævnt i indskrift. (Det kgl. norske Videnskabers Selskabs. forhandlinger III, 44—47.)
- Kai Uldall:** Kirkens Profanbenyttelse i ældre Tid. (Fortid og Nutid IX, 119—140 og 218—242.)
- L. Vesten:** Annekssoagne. (Vendsysselske Aarbb. 1931, 1—28.)
- Niels Nøjgaard:** Om det danske Kirkeaar. (Kirken III, 105—116.)
- C. Bartholdy:** Vækkelsestider i København. (Kirkefondets Aarb. 1931, 72—96.)
- Niels Møller:** Hans Thomissons Salmebog. (Kirke og Folk VII, 246—263.)
- H. Prah:** Der Lehrprozess gegen den Pastor primarius Peter Sinknecht zu Hadersleben (1635). (Schriften d. Vereins f. Schlesw.-holst. Kirchen-gesch. 2. R. IX, 129—166.)
- N. Mortensen:** Præstehistorier fra Gamborg. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 64—72.)
- Thomas Kingos** Aandelige Siunge-Koor. Udg. af Apoteker A. E. Sibbern-
sen. [Heri som Indledning: **J. Oskar Andersen:** Dansk Syn paa From-
hed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid.]
Anm. af Bjørn Kornerup i Hist. T. 10. R. II, 70—73, af Chr. Rime-
stad i Gads Danske Mag. XXV. 661—668.

- Jørgen Swane:** Lidt om Præster omkring 1700 Tallet. (Præstehist. S. 1931, 263—268.)
- F. Elle Jensen:** Omkring Konfirmationen. (Kirke og Folk VII, 215—218.)
- Anton Mikkelsen:** Fra Rationalismens Tidsalder. (Bavnen XXVIII, 809—818, 857—866, 921—928, 1017—1026 og 1081—1090.)
- C. Bartholdy:** Røre paa Koldingegnen. (Det nye Aar 1932, 130—136.)
- Holger Begtrup:** Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse. I. Anm. af Anders Nørgaard i Højskolebladet 1931, 346—347.
- [P. Christensen:]** Jetsmark Baptistmenighed. 3. Aug. 1856—3. Aug. 1931. P. Pandrup.
- Jens Holdt:** Lægmandens Tjeneste i Nordslesvig. (Dansk Kirkeliv 1931, 69—95.)
- Jens Holdt:** Et Udsnit af Nordslesvigs Kirkeliv. Indre Mission i Aarene 1873—76. (Sønderjydske Aarbb. 1931, 120—148.)
- Paul Nedergaard:** I Viborg ringer de Klokker —. En Smule Kirkehistorie og Indre Missions Historie. (Det nye Aar 1932, 91—104.)
- Thea v. Ripperda:** Fra Kirkesagens første Begyndelse. (Kirkefondets Aarb. 1931, 63—71.)
- Valdemar B. Mølgaard:** Glimt af Dansk K. F. U. M.'s Indsats i ydre Mission. Tr. s. M. Aarhus.

Universitets- og Skolevæsen.

- Thomas Otto Achelis:** Eine geplante Universitätsgründung in Rendsburg 1705. (Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 532—536.)
- Den danske Skole gennem 25 Aar. Udg. i Anl. af det 13. nordiske Skolemøde.
- Olaf Carlsen:** Realistiske Strømninger i den højere Skoles Undervisning. II. Filantropisterne. Anm. af H. P. Langkilde i Hist. T. 10. R. II, 124—125.
- S. A. E. Hagen:** Københavns Skoles Regnskab 1646—1653. (Sjællands Stifts Bisparkiv, Landsarkivet.) (Musikhist. Arkiv I, 101—116.)
- A. K. Hasselager:** Herlufsholm 1865—1915. Fortsættelse af H. B. Melchior og Albert Leths Historiske Efterretninger om Herlufsholm Stiftelse. 2. Opl. Næstved.
- Frederik Reinau:** Traditionernes Herlufsholm. II. Opløsningstiden 1887—1894.
- Erh. Qvistgaard:** Vordingborg lærde Skoles elleve Disciples Spisning i Aaret 1737. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XX, 115—117.)
- L. P. Borberg:** Nogle Meddelelser om Randers latinske og lærde Skole samt om Randers-Studenten gennem Tiderne. II. (Fra Randers Amt XXV, 5—47.)

- Aage Dahl:** Bidrag til den gamle Sønderborg Latinskoles og dens Lærerstands Historie. (Aarsskrift f. Sønderborg Statsskole 1931, 11—31.)
- O. Helstrup-Andersen:** Et Jubilæum [Statens Lærerhøjskole]. (Hjem og Skole XXIV, 158—162.)
- Svend Jørgensen:** Danmarks Lærerhøjskole igennem 75 Aar. (Folkeskolen 1931, 601—603.)
- K. Ottosen:** Vor Folkeskoles Oprindelse og Udvikling. 6. ændrede Udg.
- Kristian Nygaard:** Træk af Folke- og Friskolens Historie. [Fortsat.] (Bavnen XXVIII, 146—154 og 222—230.)
- P. Christensen:** Lidt om gammeldags Skoletugt. (Folkeskolen 1931, 544—546.)
- C. Klitgaard:** Skoleforholdene i V. Brønderslev før Skoleloven 1814. (Vendisysselske Aarbb. 1931, 75—89.)
- N. M. Elling:** Degneliv i gamle Dage. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XIX, 116—127.)
- Ernst Erichsen:** Die erste allgemeine Schulordnung in unserm Kreise aus dem Jahre 1798. (Illustrierter Kreiskalender f. den Landkreis Flensburg XXVI, 59—61.)
- Jens Therkelsen:** Den grundtvigske Bevægelse og nogle af dens historiske Forudsætninger. Optegnelser af afdøde Friskolelærer Rasmus Hansen, Vejstrup. (Højskolebladet 1931, 489—492.)
- H. K. Henrichsen:** Egeslevmagle Skolevæsen [ca. 1820]. (Vor Ungdom LIII, 319—323.)
- Th. Heltoft:** Hobro Købstads Skolevæsen. 1906—1. Maj—1931. Hobro.
- Holger Begtrup:** Folkehøjskolens Oprindelse. (Højskolebladet 1931, 177—178.)
- Esper Andersen:** Højskoleliv i Halvfjerdserne. (Aarsskrift f. Galtrup Højskole 1928, 48—69.)
- C. F. Grove:** Grundtvigs Højskole paa Marielyst. (Grundtvigs Højskoles Aarsskrift 1931, 3—25.)
- Ernst J. Borup:** Grundtvigs Højskole 1856—1931. (Grundtvigs Højskoles Aarsskrift 1931, 26—45.)
- Chr. Hauch:** Grundtvigs Højskole 1906—31. (Grundtvigs Højskoles Aarsskrift 1931, 46—85.)
- P. Sandbæk, P. Pedersen og Evald Toftemark:** Tommerup Højskole i 25 Aar. Herning.
- [**Alfr. Lundbjerg:**] Højskoleforeningen for Fredericia og Omegn 1905—1930. Tr. s. M. P. Fredericia.
- Horne Højskole. Jubilæums-Skrift. 1891—1931. Redig. af Josef Blømgren. P. Haslev.
- E. Bjørnbak:** Randers Højskoleforenings Historie. Randers. Frøbel-Højskolen gennem 25 Aar. 1906—1. Maj—1931.
- J. J. Hansen:** Et Blad af Landbo-Oplysningens Historie i det 18. Aar-

hundrede. [Landbrugsskolernes Forhistorie.] (Vort Landbrug L, 334—335.)

Fagskolen for Haandværkere og mindre Industridrivende. Teknologisk Institut 1906—1931. Redig. af Aage Sølvér Schou.

Kjøbenhavns Maskinistiske Skole 1906—1931.

Fr. Dalgaard: Husassistenternes Fagskole. 25 Aars Virksomhed 1906—1931.

Stednavneforskning m. m.

V. C. Frederiksen: Nogle nye Grundsætninger til Stednavneforskning. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XIX, 105—116.)

Gunnar Knudsen: Lidt om Stednavne i Vestsjælland. (Turistforeningens Aarb. 1931, 111—134.)

S. C. Sortfeldt: Himmerlandske Stednavne. (Fra Himmerland og Kjær Herred XX, 224—256.)

Regnar Knudsen: Vejlbys Stednavne. Vejlbys Sogn, Vejlbys-Riisskov Kommune, Hasle Herred. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXIV, 77—126.)

Sønderjyske Stednavne. Udg. af Stednavneudvalget. 1.—2. H.

Anm. af Svend Aakjær i Danske Studier 1931, 171—178.

Thorsten Friedlander: En ny teori om namnet Hallands oppkomst. Halland — Tempelklippornas land. (Halländsk Årsbok IV, 27—30.)

L. L. Hammerich: Hvorledes Ordene rejser fra Holland til Danmark. (Gads Danske Mag. XXV, 653—660.)

Jacob Madsen Aarhus: De literis libri duo. Herausgegeben von Christen Møller und Peter Skautrup. II. (= Acta jutlandica III, 1.)

Albert Thomsen: Bøndernes Fornavne for 200 Aar siden. (Fra Holbæk Amt XXV, 115—117.)

Litteraturhistorie.

Carl S. Petersen og Vilh. Andersen: Illustr. dansk Litteraturhistorie. 28.—35. H.

K. F. Plesner: Vilhelm Andersens danske Litteraturhistorie. Det 19. Aarhundrede. (Tilskueren 1931, I, 462—468.)

Paul V. Rubow: Dansk Litteraturhistorie i Omrids indtil Aar 1900. Holstebro.

Jørgen Bukdahl: Dansk national Kunst. (Samtiden XLII, 397—416.)

Marius Kristensen: En Klosterbog fra Middelalderens Slutning. (A M 76, 8°.) Udg. for Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. 3. H.

H. Grüner Nielsen: Den danske Folkeviser. (Nordisk Kultur, redig. af Johs. Brøndum-Nielsen m. fl. IX, 14—37.)

- H. Grüner Nielsen:** Danske Viser fra Adelsvisebøger og Flyveblade 1530—1630. Med Ordbog af Marius Kristensen. 6. Bd. 2. H. og 7. Bd. 2. H.
- Peder Bukh:** De danske Folkeviser. (T. f. dansk Folkeoplysning IV, 292—298.)
- Marius Kristensen:** En dansk-svensk Parallel. [Folkevisedigtning.] (Danske Studier 1931, 80—83.)
- Sverker Ek:** Studier till den svenska folkvisans historia. (= Göteborgs Högskolas Årsskrift XXXVII, 1.)
- Knut Liestøl:** Færøyske visor. (Nordisk Kultur, redig. af Johs. Brøndum-Nielsen m. fl. IX, 78—83.)
- J. de Vries:** Bemerkungen über die färöischen Balladen. (Z. f. deutsche Philologie LVI, 129—145.)
- C. Raunkjær:** Planterne i den religiøse Digtning, især Salmedigtningen og lidt om Dyr og Djævle i Salmebøgerne.
- Vilhelm Maar:** Lidt om Descartes og Danmark.
- Kåre Foss:** En strid om kongerikene Norges og Danmarks gode navn og rykte omkring år 1700. (Edda XXXI, 1—59.)
- Carl Petersen:** Deutscher und nordischer Geist, ihre Wechselwirkungen im Verlauf ihrer Geschichte. (Deutschland und der Norden, Breslau, 1—80.)
- Otto Sylwan:** »Visornas tidsålder«. (Letterst. T. 1931, 437—453.)
- Kjeld Galster:** Dyveke og Hans Faaborg i »Vilhelm Zabern«. (Soroner-Bladet XVI, 41—44.)
- H. Lausten-Thomsen:** Sønderjydske Litteratur 1864—1914. (Sønderjydske Maanedsskrift VII, 177—187.)
- Emil Frederiksen:** Modern dansk litteratur. (= Natur och kultur 98.) Stockholm.
- Jens Marinus Jensen:** Mennesker.
- Jørgen Bukdahl:** Det moderne Danmark.

Kunst.

- Christian Elling:** Danmarks Kunst i Middelalderen. (Nordisk Kultur, redig. af J. Brøndum-Nielsen m. fl. XXVII, 252—275.)
- Gerda Boethius:** Nya undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria i Norden. (T. f. konstvetenskap XIV, 70—76.)
- Otto Rydbeck:** De äldsta stenkyrkorna i Sydskandinavien. (T. f. konstvetenskap XV, 25—62.)
- Fr. Weilbach:** Dansk Bygningskunst i det 18. Aarhundrede. [1930.] Anm. af C. Elling i Arkitekten, Ugeh., XXXIII 26—28; Replik sst. 39.
- Christian Elling:** Om Barokkens fyrstelige Bygherre. (Tilskueren 1931, II, 218—231.)

Denkmäler des alten Bauhandwerks in Schleswig-Holstein. 88 Tafeln gezeichnet von Arkitekt **Carl Voss**. Kiel 1929.

Steen Eiler Rasmussen: Nyere dansk Arkitektur. (Ord och bild XL, 577—587.)

C. W. Westrup: Stenene tale. Indskrifter, Symboler, Skulpturer. [Ligsten.] (Vore Kirkegaarde VII, 57—63, 65—70, 82—84, 91—92 og 93—96.)

Kai Uldall: Gravtræ og Gravramme. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1931, 41—52.)

Poul Nørlund: Vore Kalkmaleriers Restaurering. Jacob Kornerup og Eigil Rothe. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1931, 55—62.)

Ewert Wrangel: Korstolarna i Lunds domkyrka och konsten i Central-europa. (T. f. konstvetenskap XV, 1—16.)

W. Jessen: Hans Gudewerd und die Eckernförder Bildschnitzerschule mit ihren Meistern. Eckernförde.

Anm. af K. Stork i Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch. LX, 627—631.

Poul Nørlund: En gammel Altertavle. (Tilskueren 1931, I, 35—44.)

Francis Beckett: En gammelnederlandsk Altertavle paa Gaunø. (Kunstmuseets Aarsskrift 1929—1931, 45—60.)

Francis Beckett: En nederlandsk Altertavle i Hesselager Kirke paa Fyn. (Kunstmuseets Aarsskrift 1929—31, 143—152.)

V. Thorlacius-Ussing: En Brændtlerskitse af Thomas Quellinus. (Tilskueren 1931, I, 221—230.)

V. Thorlacius-Ussing: Nogle Billedhuggerarbejder fra det 18de Aarhundrede i Kunstmuseet. (Kunstmuseets Aarsskrift 1929—31, 244—261.)

Victor P. Christensen: De tre Saloners Medaillørkunst. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XII, 195—200 og 211—215.)

Georg Galster: Danske Medailleurer i Frankrig i det 18. Aarhundrede. (Tilskueren 1931, II, 169—178.)

Georg Galster: Danske Jubilæumsmedailler. (Jubilæumsbogen 1931, 9—30.)

P. B. C. Westergaard: Danske Portrætter i Kobberstik, Litografi og Træsnit. 14.—19. H.

Albert Dresdner: Die Kunst des Nordens. [Heri S. 205—215: Dänische Malerei.] (Deutschland und der Norden, Breslau, 199—283.)

Jørgen Olrik: Volkskunst in Dänemark. (Deutschland und der Norden, Breslau, 284—300.)

Jørgen Olrik: Folkekunst i Danmark. (Nordisk Kultur, redig. af J. Brøndum-Nielsen m. fl. XXVII, 423—445.)

Vilh. Slomann: Gamle Ure [d. e. Vilh. Brenners]. (Tilskueren 1931, I, 178—189.)

Torben Krogh: Ældre dansk Teatermusik. (Musikhist. Arkiv I, 1—100.)

Torben Krogh: Studier over Harlekinaden paa den danske Skueplads. (= Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning, Nr. 159.)

- Torben Krogh:** Nye teaterhistoriske Holbergfund. (Tilskueren 1931, II, 81—100.)
- Jacopo Fabris:** Instruction in der teatralischen Architectur und Mechanique. Udg. og forsynet med Indledning af Torben Krogh. 1930.
- Robert Neiiendam:** Mennesker bag Masker. Fra Arkiv og Teater.
- Hortense Panum:** Middelalderens Strenginstrumenter og deres Forløbere i Oldtiden. III.
- Sven Lunn:** Om Folkeviserne. (Dansk Musikt. VI, 153—162.)
- Jens Peter Larsen:** Om Laubs Folkeviser-Rekonstruktioner. (Dansk Musikt. VI, 197—203.)
- Ludwig Andresen:** Musikpflege am Hofe in Gottorf. (Die Heimat XLI, 91—93 og 112—114.)
- Erik Abrahamsen:** Deutsche und nordische Musik. (Deutschland und der Norden, Breslau, 369—380.)
- Th. Thaulow:** Dansk Sejlsport 1866—1930.
- [**Jacob Ræder:**] Kolding Sejlklub. 1881—1931. Kolding.
-

Fortegnelse over historisk Litteratur for Aaret 1932

vedrørende Danmarks Historie.

Ved **H. Bruun.**

Ved P. betegnes Skrifter mindre end 3 Ark. Forkortelser: S. = Samlinger, T. = Tidsskrift,
Z. = Zeitschrift. Naar Trykstedet er udeladt, er det Kobenhavn.

Bibliografi. Arkiver og Biblioteker. Hjælpevidenskaber.

- H. Ehrencron-Müller:** Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814. Bd. IX. We—Q og Supplement.
- Lauritz Nielsen:** Dansk Bibliografi 1551—1600. Med særligt Hensyn til dansk Bogtrykkerkunsts Historie. 4.—9. H.
- O. Walde:** Studier i ældre dansk bibliotekshistoria. (Nordisk T. f. bok- och biblioteksväsen XIX, 1—66.)
- Otto Smith og V. Hermansen:** Oversigt over topografisk Litteratur 1931. (Fortid og Nutid IX, 253—273.)
- Kj. Hasselbalch-Larsen:** Bibliographia Herloviana. [Fortsat.] (Herlovi-
aneren 1932, 4—5, 12, 21—22 og 40.)
- August F. Schmidt:** Litteratur om Jylland 1931. (Kulturhistorie, Sprog og Litteraturhistorie.) (Sprog og Kultur I, 34—42.)
- Bibliographie zur schleswig-holsteinischen Geschichte und Landeskunde für 1930. Hrsg. von **Volquart Pauls.** (= Z. f. Schlesw.-Holst. Gesch., Ergänzungsband I, H. 2.)
- Svend Dahl:** H. P. Hanssen-Bibliografi. (Festskrift til H. P. Hanssen, 450—501.)
- August F. Schmidt:** Ny Litteratur om Almuekultur og Folkeminder 1931. (Fortid og Nutid IX, 273—282.)
- Erik Person:** Numismatisk Bibliografi 1930. (Moneta. Meddelanden från Skånes numismatiska förening I, 27—32.)
- August F. Schmidt:** Degne- og Lærerhistorie. (Folkeskolen 1932, 95—96.)
- Aage Marcus:** Bibliographie des oeuvres principales de la littérature danoise concernant les beaux-arts depuis l'époque romane. (Artes I, 17—52.)

- A. Linvald:** Das Archivwesen Dänemarks. (Archivalische Z. VIII, 238—81.)
- Leon Koczy:** Akta polskie w Archiwum Państwowe w Kopenhæge. [Polske Dokumenter i Rigsarkivet i København.] (Archeion IX, Warszawa 1931, 36—69.)
- Svend Dahl:** Af Universitetsbibliotekets Historie gennem 450 Aar. (Bogens Verden XIV, 255—265.)
- K. H. Rosenstand:** Lidt om Ribe Katedralskoles Bibliotek. (Ripenser-Bladet II, 235—237 og 253—255.)
- Anton Jakobsen:** De første Sognebiblioteker i Vendsyssel og den Bjørnbakske Bevægelse. (Vendsyssel Folk og Land X, 5—68.)
- Jakob Petersen:** Danske Folkebiblioteker i Sønderjylland i Tiden mellem Krigen. (Festskrift til H. P. Hanssen, 188—205.)
- Ejler Haugsted:** 1907—1932. [Historisk Samfund for Aarhus Stift; med Indholdsoversigt over Aarbøgerne]. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV, 238—253.)
- Thøger Dissing:** Det niende danske Hjemstavnstævne. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavnstævne, 3—50.)
- Arthur Fang:** Beretning om 10ende danske Hjemstavnstævne. (Det 10. danske Hjemstavnstævne i Køge, 21—65.)
- Anton Mikkelsen:** Vort Forhold til Historien. (Bavnen XXIX, 614—624 og 637—642.)
- Erik Moltke:** Tekniske hjælpemidler og metoder i epigrafiens tjeneste med særligt henblik på runeindskrifter. (Fornvænnen XXVII, 321—341.)
- Louis Bobé:** Om Slægts- og Personforskning. (Fortid og Nutid IX, 211—217.)
- Albert Thomsen:** Stamtavle, Anetavle og Slægtsbog. En kort Vejledning til de første personalhistoriske Undersøgelser. (Fra Holbæk Amt XXVI, 145—158.)
- M. Mackeprang:** Sorø Akademis Segl fra 1827. (Soraner-Bladet XVII, 17—18.)

Tidshistorie.

- Erik Arup:** Danmarks Historie. II. Stænderne i Herrevælde. 1282—1624. Anm. af Knud Fabricius i Hist. T. 10. R. II, 323—369, af Marius Kristensen i Højskolebladet LVII, 653—654, af H[ans] K[yrre] i Vor Ungdom LIV, 314—323, af Anton Mikkelsen i Bavnen XXIX, 851—858 og 891—898, af Ingvar Nielsen i Folkeskolen 1932, 766—768, af Fridlev Skrubbeltrang i De nye Bøger II, 166—169, af Curt Weibull i Scandia VI, 116—124.
- Erik Brüel:** Danmarks geopolitiske Stilling. (Dansk Udsyn XII, 93—106.)
- N. Overgaard:** Vestjyllands Oldtidsbebyggelse. Indledende Undersøgelser: Jordbundsforholdene i Vestjylland og deres Indflydelse paa Vestjyllands Plantevækst og ældste Bebyggelse. (Jyske S. 5. R. I, 1—99. Modindlæg

- af Gudmund Hatt og af Vilhelm la Cour sst. 246—257; Replik af Forf. sst. 258—263.)
Anm. af Søren Alkærsig i Højskolebladet LVII, 725; Replik af Vilh. la Cour sst., 740—741.
- Martin Jahn:** Der Wanderweg der Kimbern, Teutonen und Wandalen. (Mannus XXIV, 150—157.)
- Sigurd Agrell:** Die spätantike Alphabetmystik und die Runenreihe. (= Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. Årsberättelse 1931-32, 155—210.)
- Hans Brix:** Systematiske Beregninger i de danske Runeindskrifter. Med et Tillæg om upplandske Runestene.
Anm. af F. Ohrt i Danske Studier 1932, 178—181. Rettelse af Hans Brix sst. 185; Bemærkninger til Anmeldelsen af Hans Brix og Erik Moltke sst. 1933, 43—45.
- Lis Jacobsen:** Vikingetidens »historiske« danske Runeindskrifter. Bidrag til Spørgsmaalet om Runestenenes Tidsfæstelse. (Scandia V, 103—147.)
- Aage Madelung:** Om Helleristninger. (Tilskueren 1932, I, 51—69.)
- Erik Moltke:** Glavendrup-Stenen og de nyfundne Runer. (Acta Philologica Scandinavica VII, 83—96.)
- Regnar Knudsen:** »Da Konger stredes« — ved Aarhus og Helgenæs. Egnens Runestene i ny Belysning. (Aarb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV, 211—237.)
- Peter Skautrup:** Runologiske Oplevelser. I. Vinterslevstenene. II. Hvæssestenene fra Nordenskov og Djursland. (Sprog og Kultur I, 3—16 og 94—97.)
- Sture Bolin:** Svenskväldets fall. Ett förslag. (Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 1932, 49—69.)
- Sofus Larsen:** Jomsborg, dens Beliggenhed og Historie. [Sluttet.] (Aarb. f. nordisk Oldkyndighed og Hist. 3. R. XXI, 1—106.)
- A. Cartellieri:** Die Weltstellung des Deutschen Reiches 911—1047. [Omtaler ogsaa danske Forhold, navnlig Danmarks Forbindelse med England 1013—47.] München und Berlin.
- Sture Bolin:** Kring mäster Adams text. Interpretation och kommentar. — Bidrag till Nordens historia under 900- och 1000-talen. (Scandia V, 205—250.)
- Sofus Larsen:** Kilderne til Olaf Trygvasons Saga.
Øm Klosters Krønike. Oversat af Jørgen Olrik. [2. Udg.] (Aarb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV, 57—153.)
- Bullarium Danicum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1198—1316. 2. Halvbind. 1247—1316. Udg. af **Alfr. Krarup.**
- Paul Kallmerten:** Lübische Bündnispolitik von der Schlacht bei Bornhöved bis zur dänischen Invasion unter Erich Menved (1227—1307.) [Disp.] Kiel.

Acta processus litium. Inter regem Danorum et archiepiscopum Lundensem.

Novam editionem criticam curaverunt **Alfr. Krarup** et **William Norvin**.

William Norvin: Jacob Erlandsøns Kamp for Kirkeretten. Det principielle Synspunkt. (Scandia V, 251—294.)

Leon Koczy: [Polens Forbund med Danmark 1315 set i Forhold til Polens Politik overfor Brandenburg.] (I: Roczniki hist. VII; kort refereret i Revue hist. CLXIX, 453.)

Karl Rasmussen: Niels Ebbesens Vise i Nutids Lys. (Højskolebladet LVII, 149—152.)

David K. Bjork: The peace of Stralsund, 1370. (Speculum VII, 447—476.)

Fritz Teichmann: Die Stellung und Politik der hansischen Seestädte gegenüber den Vitalienbrüdern in den nordischen Thronwirren 1389 bis 1400. [Disp.] Halle 1931.

Gottfrid Carlsson: De skandinaviska länderna under senare medeltiden. (Världshistorien skildrad i dess kulturhistoriska sammanhang, redig. av Helge Almquist, III, 683—735.)

Henry Bruun: Var Udstederne af Opsigelsesbrevet af 23. Juni 1439 alle Rigsraader? (Hist. T. 10. R. II, 84—92.)

Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Series secunda. Udg. v. **Will. Christensen**. IV. (1489—1496.)

Diplomatarium dioecesis lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok utg. av **Lauritz Weibull**. VI: 1. Lund.

Waldemar Westergaard: The Hansa towns and Scandinavia on the eve of Swedish independence. (Journal of Modern History IV, 349—360.)

Leo Swane: Et Par Erhvervelser til Museets ældre udenlandske Afdeling. (Kunstmuseets Aarskrift XIX, 53—64.) [Heraf S. 58—63 om Portrætter af Christian II.]

Lauritz Weibull: Dyvekekatastrofen och Torbern Oxe. (Scandia V, 17—55.)

Hermann Hagenah: Volksmann und Staatsmann. Der Fall Wullenwever. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 213—216.)

Gottfried Wentz: Der Prinzipat Jürgen Wullenwevers und die wendischen Städte. (Hansische Geschichtsblätter LVI, 83—111.)

H. v. Krusenstierna: Några blad ur Sveriges sjökrigshistoria I. Krigsåren 1565—1566. (Vår flotta Nov. 1932.)

Georg Fink: Diplomatische Vertretungen der Hanse seit dem 17. Jahrhundert bis zur Auflösung der Hanseatischen Gesandtschaft in Berlin 1920. (Hansische Geschichtsblätter LVI, 112—155.) [S. 132—134: Repræsentationen i Kbh.]

Gustav II Adolf. Minnesskrift på 300-årsdagen av slaget vid Lützen utarb. inom generalstabens krigshistoriska avdelning. Stockholm.

Anm. af Karl-Gustaf Hildebrand i Personhist. T. XXXIII, 107—109, af F. Wernstedt i sv. hist. T. 1932, 360—364.

- Johannes Paul:** Gustav Adolf. III. Von Breitenfeld bis Lützen. Leipzig. Kancelliets Brevbøger. Udg. ved E. Marquard. 1630—1632.
- Lars Tingsten:** Fältmarskalkarna Johan Banér och Lennart Torstensson såsom härförare. (= Militärlitteraturföreningens förlag CLXIV.) Stockholm.
- Hans Ellekilde:** Kampen i Malkværnskansen den 9. Juni 1645. (Bornholmske S. XXI, 99—126.)
- Evald Tang Kristensen:** Af Vedel Simonsens Optegnelser fra Svenskekrigen. (Fynsk Hjemstavn V, 44—46 og 187—190.)
- Hans H. Fussing:** Fyns folketal under Karl Gustavkrigene. (Fortid og Nutid IX, 242—250.)
- Otto Smith:** Et norsk kompani i Danmark 1658—60. (Norsk militært T. XCV, 161—165.)
- Erh. Qvistgaard:** Fra Svenskekrigens Dage. [1660.] (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 164—166.)
- Chr. Bokkenheuser:** Kjøge Bugt. [Kampene 1677 og 1710.] (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 11—18 = Det 10. danske Hjemstavnsstævne i Køge, 75—82.)
- M. K. Zahrtmann:** Admiraltoget til Borringholm 1683. (Bornholmske S. XXI, 43—53.)
- Abrégé de la vie du marquis de Torcy écrite par Mme la marquise d'Ancezune, sa fille. Éd. par **Jean Marchand**. [T. besøgte 1685 Danmark og Sverige.] (Revue d'histoire diplomatique XLVI, 310—343, XLVII, 51—76 og 189—214.)
- D. B. Horn:** British diplomatic representatives 1689—1789. (= Camden third series XLVI.) [S. 1—6: Denmark.]
- Albert Olsen:** Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid. (= Acta Jutlandica IV, 2.)
Anm. af Aksel E. Christensen i Hist. T. 10. R. II, 694—695.
- J. Wahl:** Bergenhusingerne i krigen mod Karl XII. (Skrifter utg. av Bergens hist. Forening XXXVIII, 5—105.)
- Arthur Dunér:** Magnus Stenbocks försök till bondeuppbåd i Skåne. (Landstormsmannen XV, 8—17.)
- K. C. Rockstroh:** Norges Forsvar 1717—1718. (= Bidrag til den store nordiske Krigs Historie. Udg. af Generalstaben. IX.)
Anm. af Rolf Kall i Militært T. LXI, 285—289, af H. K. Krebs i T. f. Søværnen CIII, 298—310 (Modbemærkninger af Forf. sst. 359—363; Replik af Krebs sst. 390—394), af Johannes Schiøtz i Norsk militært T. XCV, 477—497.
- Olav Bergersen:** Tordenskiold og Danskene. P. Oslo. [Særtryk af Norsk T. f. søvæsen.]
Anm. af H. K. Krebs i T. f. Søværnen CIII, 572—575.

- N. M. Kromann:** En Skatteklage fra Ribe 1753. (Ripenser-Bladet II, 262—263.)
- Otto Brandt:** Caspar von Saldern und die nordeuropäische Politik im Zeitalter Katharinas II. (= Erlanger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte. XV.) Erlangen und Kiel.
Anm. af Erik Amburger i Göttingische gelehrte Anzeigen CVC, 334—340, af W. Andreas i Hist. Z. CXLIX, 576—582, af Ludwig Andresen i Die Heimat XLII, 222—225, af R. Bülck i Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte XLV, 218—219, af Alfred Büscher i Hansische Geschichtsblätter LVII, 211—213, af Paul von Hedemann-Heespen i Nordelbingen IX, 105—106, af Wilhelm Klüwer i Der Schleswig-Holsteiner XIII, 181—184, af Th. Lorentzen i Z. des Vereins f. hamburgische Geschichte XXXIII, 241—244, af Karl Rasmussen i Højskolebladet LVII, 294—296, af Heinrich Ritter von Srbik i Mitteilungen des österreichischen Instituts f. Geschichtsforschung XLVII, 99—101.
- Th. Thaulow:** En dansk Statsminister fra sidste Halvdel af det 18. Aarh. Geheimeraad J. O. Schack-Rathlou. 1728—1800.
Anm. af Ax. L[invald] i Hist. T. 10. R. II, 428—430.
- Inkvisitionskommissionen af 20. Januar 1772. Udvalg af dens Papirer og Brevsamlinger til Oplysning om Struensee og hans Medarbejdere. Udg. v. **Holger Hansen.** III.
- Chr. Bokkenheuser:** Kampen ved Kjøge d. 29. Aug. 1807. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 61—68 = Det 10. danske Hjemstavnstævne i Køge, 125—132.)
- F. Cramer:** Landeværnet og Affæren ved Kjøge 1807. (Militært T. LXI, 358—373.)
- H. Ostermann:** Et engelsk overfald paa et dansk etablissement i Grønland under Krigten 1807—14. (Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1931—32, 39—51.)
- A. de la Quadra:** Memorias de los acontecimientos en el Ejército de Dinamarca desde los primeros rumores de la Abdicación de la Corona de España y Congreso de Bayona, hasta la salida de las tropas españolas del reyno. Madrid.
Anm. af Hans Aage Paludan i Hist. T. 10. R. II, 125—126.
- J. H. Clemann:** Da Spaniolerne var i Randers. (Jul i Randers 1932, 40—41.)
- Carl Nielsen:** Spaniolerne i Nyborg og Søkampen paa Nyborg Fjord 1808. [Særtryk af Nyborg Avis.] P. Nyborg.
- Th. O. Achelis:** Das Sprachreskript Friedrichs VI. von 1810. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 244.)
- Victor Svanberg:** Skandinavismen i Tegnér's »Nore«. (Samlaran 1932, 1—51.)
- C. F. Palmstierna:** Sverige, Ryssland och England 1833—1855. Kring novembertraktatens förutsättningar. [Disp.] Stockholm.

- C. Sempell:** England und Preussen in der Schleswig-Holsteinischen Frage. (= Hist. Studien 219.) Berlin.
- Aus den Jugenderinnerungen eines alten Dithmarschers [1846—49]. Herausgegeben von **Georg Marten**. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 177—180.) En Vise fra 1848. (Fra Holbæk Amt XXVI, 177.)
- Jens Peter Jensen:** Holbæk Amts Valgkredse og deres valgte Mænd i Tiden fra 1848 til 1918. I. Ruds Vedby Kredsen og Svinninge Kredsen.
- Jens Peter Jensen:** Svinningekredsens Historie 1866—1918. [Sluttet.] (Fra Holbæk Amt XXVI, 94—120.)
- Axel Linvald:** Landstormen ved Brøns. (Festskrift til H. P. Hanssen, 134—163.)
- Harboe Kardel:** Dokumenter eines Achtundvierzigers. [Breve fra Krigen 1849—50.] (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 73—77.)
- Lawrence D. Steefel:** The Schleswig-Holstein question. Cambridge, Massachusetts. (= Harvard Hist. Studies XXXII.)
- Anm. af Povl Bagge i Hist. T. 10. R. II, 432 og af E. L. Woodward i English Hist. Review XLVIII, 670—671.
- Hans Bay:** Gamle Randersminder. [1864.] (Fra Randers Amt XXVI, 84—96.)
- H. P. Hansen:** Soldaterbreve fra 1864. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 108—131.)
- Charlotte Niese:** Die Eroberung von Fehmarn. Eine Kindererinnerung aus dem Kriege von 1864. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 77—80.)
- Carl S. Petersen:** Stemninger i København under Krigen 1864. Breve fra Troels-Lund til Eug. Warming. (Festskrift til H. P. Hanssen, 218—228.)
- Vilh. Sidenius:** Dagbog fra 1864. [Fortsat.] (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 147—152.)
- Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—1879. Aktstykker og Breve til Belysning af den danske Regerings Politik. Paa Udenrigsministeriets Foranstaltning udg. af **Aage Friis**. III. Fra 1. Jan. 1871 til 31. Dec. 1877.
- Anm. af Karl Rasmussen i Højskolebladet LVII, 434—437.
- Aage Friis:** Grev Frijs og Bismarck i 1869. (Festskrift til H. P. Hanssen, 318—329.)
- Frode Aagaard:** En Brydningstid. [Venstre 1870—83.] (Hjem og Skole XXV, 88—93, 103—109 og 152—159.)
- Jens Thise og Jens Iversen Jensen:** Foreningen til Folkesagens Fremme i Vendsyssel. Et Rids af dens Historie. P. Hjørring.
- Foreningen af Venstreblade i Danmark. 1887—1932. Silkeborg.
- Wladimir d'Ormesson:** Enfances diplomatiques. (Revue de Paris 1932, III, 33—64, 314—349 og 565—94). [S. 42—48: Erindringer fra Danmark 1893—95.]
- C. P. O. Christiansen:** Fortidsliv bag Nutidsstrid. Historiske Linjer og Vurderinger vedr. Danmark 1922—1932. Kolding.

Avis-Aarbogen 1931. Aarets Begivenheder hjemme og ude i faa Ord. Redig. af Victor Elberling.

Povl Engelstoft: Danmark i 1931 (Letterst. T. 1932, 52—59.)

Folketingsvalget i det sydlige Nordslesvig den 16. November 1932. En Sammenstilling ved **N. Jensen**, (Sønderjydsk Maanedsskrift IX, 92—93.)

Topografi.

J. P. Trap: Kongeriget Danmark. 4. omarb. Udg., udg. af Gunnar Knudsen. Personalregister. Tilføjelser og Rettelser. 1.—5. H.

Danmark. Redig. af H. V. Clausen. 11.—22. H.

Victor Hermansen og **Hakon Spliid:** Københavns gamle Kirker.

Vilh. Lorenzen: Det gamle København som Arkitekturby.

Christian Elling og **Victor Hermansen:** Holbergstidens København i Billeder fra Samtiden.

Carl Muusmann: Da København blev voksen. Levende Billeder fra Aarhundredets Start.

Povl Vinding: Polyteknikere i Københavns Kommunes Tjeneste. (Ingeniør og Samfund XIII, 87—90.)

Fr. Weilbach: Det gamle Havehus i Allégade [Nr. 6] (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 236—248.)

Fr. Weilbach: Den kongelige Vogngaard ved Christiansborg. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 304—318.)

H. Jacobsen: Frederiksbergs Borgerforening gennem 50 Aar 1882—1932. P.

Vilh. Lorenzen: En Kirke fra Enevældetiden. I Anledning af Vor Frelsers Kirkes 250 Aars Jubilæum. (Gads Danske Mag. XXVI, 639—650.)

Villads Christensen: Skrædernes Laugshus paa Gammelmønt 1748—1868. (Hist. Medd. om Kbh, 2. R. V, 270—303.)

Jacob Marstrand: Grundtvigs Mindekirke paa Bispebjerg. Blade af Kirkens Tilblivelseshistorie.

Christian Elling og **Viggo Sten Møller:** Holmens Bygningshistorie. 1680—1930.

Christian Elling: Holmens Bygningshistorie. 1680—1770. [Særtryk af foregaaende.] [Disp.]

Anm. af Knud Fabricius i Hist. T. 10. R. II, 670—682.

Carl C. Christensen: Kierulffs Have. Et forsvundet Christianshavnsk Forlystelsessted. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 319—348.)

Rundetaarn og Trinitatis Kirke. Maalt af Helge Finsen og Flemming Teisen. Tekst af Fr. Weilbach og Helge Finsen.

Jørgen Rubow: Sankt Annæ Plads Nr. 11. Nogle bygningshistoriske Oplysninger. (Arkitekten XXXIV, Ugeh., 181—182.)

- Jacob Løber:** Slotsholmen. (= Faglig Læsning Nr. 41). P.
- O. C. Nielsen:** Københavns Hof- og Slotskirke.
- P. L. J. Ruus:** Et »Søe-Etatens Epitafium« i Stokhuset. (T. f. Sovæsen CIII, 151—153.)
- Fr. Weilbach:** Store Mariendal. (Tilskueren 1932, I, 283—290.)
- Svend Dahl:** Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne.
- Vald. Berggreen:** Universitets Cafeen. 1802—1932.
- Åge Welblund:** Gamle sjællandske Landevejskroer. Ad Roskilde Landevej. (Sund Sans XIX, 34—35, 106—107 og 118—119.)
- Holger Bernild:** Rejser i det gamle Nordsjælland. Skildringer fra forrige Aarhundrede. P. Hillerød.
- Ejler Haugsted:** De store Herregaarde i Østsjælland indtil 1788. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 93—106 = Det 10. danske Hjemstavnstævne i Køge, 157—170.)
- Axel Linvald:** Bistrup. Byens Gods 1661—1931.
Anm. af Svend Aakjær i Hist. T. 10. R. II, 667—70.
- Vilh. Andersen:** Fensmark. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 81—92 = Det 10. danske Hjemstavnstævne i Køge, 145—156.)
Fortegnelse over Skiverne i Helsingørs kong. priv. Skydeselskab 1767—1930 samt en Liste over Fuglekongerne. P. Helsingør.
- Albert Thomsen:** Fra det gamle Holbæk. [Særtryk af Afhandlinger i Holbæk Amtstidendes Kronik.] Tr. s. M. Holbæk.
- Otto Langballe:** Højerup Kirke. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 107—111 = Det 10. danske Hjemstavnstævne i Køge, 171—175.)
Ibstrup Slot og dets Minder. I Tekst og Tegninger af **Charles Christensen**. (Medd. fra hist.-top. Selskab f. Gjentofte Kommune II, 373—391.)
- L. B. Brüel:** Det udvidede Lystskovdistrikt (Jægersborg Dyrehave m. m., Jægersborg Hegn og Trørød Hegn). (Danmarks Naturfredningsforenings Aarskrift 1931—1932, 53—86.)
- Knud Klem:** Krogen. De fremdragne Fund. (Tilskueren 1932, I, 225—235.)
- M. Mackeprang:** En Skjoldefrise fra Erik af Pommerns Tid paa Krogen Slot. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1932, 78—80.)
Inventarium over Krogen 1536. Meddelt af **Francis Beckett**. (Danske Magazin 6. R. VI, 14—17.)
- Charles Christensen:** Restaurationen af Kronborg. (Arkitekten XXXIV, Maanedsh., 23—44.)
Køge Bys Historie. Udg. ved **Victor Hermansen** og **Povl Engelstoft**.
Anm. af Aksel E. Christensen i Hist. T. 10. R. II, 697—698.
- Villemoes Eliassen:** Lindenberg Kro. (Jul i Roskilde 1932, 14—16.)
- Rasmus Nielsen:** Næstved Købstads Historie. IV. (1536 til ca. 1870.)
Næstved.
- A. R. Idum:** Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster) 1135—1536. (Herloviaeren X, 22—24, 30—32 og 38—40.)

- Fanny Fang:** Torvet i Roskilde — før og nu. (Jul i Roskilde 1932, 9—13.)
- Victor Hermansen:** Det underjordiske Roskilde. (Jul i Roskilde 1932, 20—23.)
- Hugo Matthiessen:** Udgravningen af Sct. Laurentii Kirke i Roskilde. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1932, 5—16.)
- L. F. la Cour:** Skjelskør. Bidrag til Byens Historie. 1.—2. H. Skjelskør gennem hundrede Aar. Skjelskør.
- P. Arnskov:** Bogen om Slagelse. 5.—10. H. samt Register. Slagelse.
- Hans Ellekilde:** Søllerød Sogn 1682. (Holte Juleblad 1932, 17—19.)
- Axel Olrik:** Søllerød. (Holte Juleblad 1932, 14—17.)
- Louis E. Grandjean:** Den Holbergske Stiftelse Tersløsegaard.
- H. G. Olrik:** Lemmen paa Tersløsegaard. En Holberg-»Historie«s Opstaaen og Afivelse. (Soraner-Bladet XVII, 97—98.)
- Povl Hansen:** Hvordan Tinghøj og »Barnet« blev reddet. (Fra Holbæk Amt XXVI, 159—170.)
- Vemmetofte adelige Kloster 1735—1932. Kortfattet Fremstilling. P.
- Axel Olrik:** Øverød. (Holte Juleblad 1932, 10—13.)
- M. K. Zahrtmann:** Borringholms gamle Herredsfogedgaarde. (Bornholmske S. XXI, 37—42.)
- K. Thorsen:** De bornholmske Stubmøller. (Bornholmske S. XXI, 1—15.)
- M. K. Zahrtmann:** Optegnelser om Almegaard i Knudsker Sogn. (Bornholmske S. XXI, 23—36.)
- P. Thorsen:** Lidt mere om Fiskegrunde ved Arnage. (Gammelt å Nyt 1932, 57—60.)
- A. Legind:** Meddelelser om Christiansø. (T. f. Søvæsen CIII, 371—389.)
- Th. Thaulow:** Befæstningsanlæggene paa Christiansø og Frederiksø. (Bornholmske S. XXI, 97—98.)
- J. H. Rosling:** Græsning og Vaabenøvelse paa Maribo Kirkegaard. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 170—171.)
- Johs. Lollesgaard:** Nykøbing Kirke. 5. Juni 1832—5. Juni 1932. Nykøbing F.
- Charles Christensen:** De seneste Undersøgelser ved Klostret i Nykøbing F. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 83—91.)
- Holger Hjelholt:** Hvad Folkene fra Kraghave, Haslinger og »Embedsfolk« bestilte paa Nykøbing Slot i Aaret 1. Maj 1582—1. Maj 1583. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 23—33.)
- A. H[olc]k:** Nykøbing Slots Møbel-Inventarium 1755. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 166—170.)
- Vilhelm Lorenzen:** Sydfyenske Herregaarde. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 93—97.)
- P. Jensen:** Bidrag til Baag Herreds Historie. [Matrikullister, Bykort o. l.] (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 221—260.)

- Louis Bobé:** Brahetrolleborg. (Tilskueren 1932, II, 175—197.)
- Johannes Berg:** Dalum Kloster. Et Bidrag til dets Historie efter Reformationen. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 175—186.)
- J. C. A. Carlsen-Skiødt:** Nogle historiske Optegnelser om Helnæs Sogn. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 187—214.)
- Johs. Olsen:** Svendborg og Ørkild. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 121—126.)
- V. Woll:** Et Inddæmnings-Projekt fra 1726. (Taarup Strand ved Kerteminde.) (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 147—151.)
- Anna Kristoffersson:** Regionalgeografiska studier i mellersta Jylland. (Svensk geografisk årsbok 1931, 97—165.)
Anm. af N. H. Jacobsen i Geografisk T. XXXV, 159—161.
- J. C. Jacobsen:** Aagaard og dens Ejere. [Sluttet.] (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 227—241.)
- C. Klitgaard:** Bidrag til Aagaards Bygningshistorie. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 242—246.)
- P. C. Knudsen:** Aalborg Bys Historie. II. Aalborg.
Anm. af Henrik Møller i Fra Himmerland og Kjær Herred XXI, 594—595.
- Peter Holm:** Beskrivelse af Aarhus Domkirke. 2. Udg. Aarhus.
- Emanuel Sejr:** Vennelyst gennem hundrede Aar. P. Aarhus.
- C. K[litgaard]:** Aggersund som Handelsplads. [Vendsysselske Aarbb. 1932, 331—333.]
- O. M. Pilgaard:** Albæk Mølle. (Skjern. Aarvog 1931-1932, 5—10.)
- O. Løye:** Hamlets Grav. [Ammelhede.] (Jul i Randers 1932, 13—16.)
- Chr. Heilskov:** Bælum Sogn gennem syv Sekler. [Fortsat.] (Fra Himmerland og Kjær Herred XXI, 507—566.)
- Anton Jakobsen:** Af Borglum Klosters Saga. (Vendsyssel Folk og Land X, 88—94.)
- Marius Dahlsgaard:** Dueholm Kloster. (Hist. Aarb. f. Mors XIV, 74—97.)
- J. J. Ravn:** Et Par Bemærkninger til Hr. Mogens Lebech Frederiksens Afhandling »Af Elbo Herreds Historie«. (Jyske S. 5. R. I, 143—146; Replik sst. 146—149.)
- Chr. Heilskov:** En Indskrift i Heltborg Kirke. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 327.)
- Vilhelm Marstrand:** Horsens Vor Frue kirke og byens anlæg. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV. 188—200; Polemik med Aage Simonsen sst. 201—210.)
- C. M. Smidt:** Kalø. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1932, 67—77.)

- Alfred Kaae:** Indsande. Flyvesandet i Klausie og Thorsted Sander. (Hardyssels Aarb. XXVI, 74—85.)
- August F. Schmidt:** Fra Klim Sogn. [Fortsat.] (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 247—263.)
- M. Møller:** Løgsted Sogn. [Fortsat.] (Fra Himmerland og Kjær Herred XXI, 441—476.)
- Aage Sørensen:** Mejlbystenen. (Jyske S. 5. R. I, 132—142.)
- Inga Mortensen:** Marie Magdalene Kirke og dens Gravkapeller. (Fra Randers Amt XXVI, 76—83.)
- Anders Johansen:** Næsborg Sogn. [Fortsat.] (Fra Himmerland og Kjær Herred XXI, 397—440.)
- [**Ernst**] **Tryde:** Middelalderlige Fund i Nr. Omme Kirke. (Menighedsraadenes Blad 1932, 104—106.)
- Anth. Fuglsang:** Borgerliv i Randers for 200 Aar siden. (Fra Randers Amt XXVI, 138—147.)
- Poul Nørlund:** Udgravningerne af Rugtved. (Vendssyselske Aarbb. 1932, 261—285.)
- Hjemstavnslære om Salling. P. Holstebro.
- Jeppé Aakjær:** Muld og Mænd. Studier fra Hjemstavnen [Salling]. V.
- Jeppé Aakjær:** Fra Sallingland til Øresund. Studier fra Hjemstavnen. VI.
- P. L. Hald:** Thy. (Turistforeningens Aarb. 1932, 93—126.)
- Th. Johansen:** Af Aarestrup Sogns Historie. Torstedlund Skov. (Fra Himmerland og Kjær Herred XXI, 477—506.)
- N. Madsen:** Et Rids af Varde By, dens Beboere, Næringsliv m. m. i Tiaaret 1860 til 1870. (Fortalt efter Hukommelsen.) P. Varde.
- Johan Hvidtfeldt:** Bidrag til Vejle Bys Historie i Tidsrummet 1660—1700. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 1—43.)
- Arnold Hansen:** En Organist- og Stadsmusikantbestalling i Vejle 1829. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 212—214.)
- C. Klitgaard:** Vendssyselske Egne. (Turistforeningens Aarb. 1932, 13—80.)
- P. Severinsen:** Viborg Domkirke med Stad og Stift i 800 Aar. (= Skivebogen 1932 og Fra Viborg Amt 1932.)
- H. P. H. Novrup:** En Landsby fra den nyere Tid. [Vibæk, Alslev Sogn.] (Fra Ribe Amt VIII, 180—190.)
- R. Christensen:** Viuf Kirke. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 204—208.)
- J. R. Lorentsen:** Bidrag til Øse Sogns Historie. Grindsted. Sønderjyllands Historie. Under Redaktion af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund. 5. Bd. 7.—8. H.
- Herbert Jankuhn:** Die Ausgrabungen in Haithabu 1931. (Nachrichtenblatt f. deutsche Vorzeit VIII, 26—30; forkortet Oversættelse i Grænsevagten XIV, 287—293.)
- Vilh. la Cour:** Danevirke-Slesvig-Hedeby. Sønderjyllands Historie i Vikingetiden. (= Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning Nr. 397.) P.

- Alma Luise Olson:** A Visit to a Viking City [Hedeby]. (American-Scandinavian Review XX, 80—85.)
- W. Petzsch:** Die neuen Ausgrabungen in Haithabu und die Beziehungen der Wikinger zu den Ländern südlich der Ostsee. (Nordische Rundschau V, 102—109.)
- H. Philippsen:** Schleswig-Haithabu und der Friesenhandel im Schleigebiet. Schleswig.
- G. Schwantes:** Führer durch Haithabu. P. Schleswig.
- G. Schwantes:** Das wikingische Haithabu im Lichte alter und neuer Ausgrabungen. (Z. f. Ethnologie XXXVI, 234—253.)
- Elis Wadstein:** Hedeby. (Fornvännen XXVII, 220—243.)
- Schleswig-holsteinische Regesten und Urkunden. Hrsg. von **V. Pauls**. V.—Register zu IV. Neumünster.
- L. Braren:** Die Führer Burgkunde des Jahres 1360. (Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins 1932, 65—73.)
- Minder om Hertug Hans. Optegnet 1857 af **Chr. Knudsen**. Meddelt af C. Ludvigsen. (Sønderjydske Maanedsskrift IX, 47—48.)
- C. Boysen:** Die Augustenburger Herzöge. (Die Heimat XLII, 25—31.)
- Volquart Pauls:** Eiderstedt und die »Reunion« des gottorfischen Anteils von Schleswig 1684. (Die Heimat XLII, 98—107.)
- Th. O. Achelis:** Von der Gewissensnot der Geistlichkeit im herzoglichen Teile Schlesiws im Anfang des 18. Jahrhunderts. Aus ungedruckten Briefen an August Hermann Francke. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 312—313.)
- Knud Fabricius:** Det slesvigholstenske Kancelli og Reskriptet af 15. December 1810 (om dansk Sprogs Indførelse i Sønderjylland). (Festskrift til H. P. Hanssen, 27—47.)
- Svend Larsen:** Pressen i Aabenraa og dens Kaar ved Nationalitetskampens Begyndelse. (Festskrift til H. P. Hanssen, 103—124.)
- Anni Meetz:** Johann Gustav Droysens politische Tätigkeit in der Schleswig-Holsteinischen Frage. (= Erlanger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte III.) Erlangen. 1930.
- Anm. af M. Steinhäuser i Hist. Vierteljahrsschrift XXVII, 863—868.
- Martin Steinhäuser:** Karl Francke und Johann Gustav Droysen. Ein schleswig-holsteinischer Briefwechsel (1850—1860). (Hist. Vierteljahrsschrift XXVII, 795—826.)
- Holger Hjelholt:** Hilsepåbudet i Angel. (Festskrift til H. P. Hanssen, 164—173.)
- Paul Selk:** Die »Dänenzeit« in der volkstümlichen Ueberlieferung der Landschaft Angeln. (Jahrbuch des Angler Heimatvereins III, 55—61.)
- H. F. Petersen:** Fra Tørninglehns Kirkeliv i 1860'erne. (Grønsevagten XIV, 324—336.)
- Jacob Appel:** Klosterpolitikken. (Festskrift til H. P. Hanssen, 174—187.)

- Cl. Eskildsen:** Breve fra Felsted til Pastor Mørk-Hansen. Stemningsbilleder fra Tiden efter 1864. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 115—126.)
- Hans Lund:** Fra 1864 til Vælgerforeningens Dannelse. Det politiske Samarbejde og dets Former. (Festskrift til H. P. Hanssen, 301—317.)
- M. Refslund Poulsen:** Hans Krügers Samtidige i Haderslev Vesteramt. (Festskrift til H. P. Hanssen, 229—238.)
- Nis Nissen:** De nationale Forhold paa Nordals i min Ungdom. (Festskrift til H. P. Hanssen, 253—255.)
- H. V. Clausen:** Fra Køllerpolitikens dage. (Festskrift til H. P. Hanssen, 330—341.)
- K. Alnor:** Handbuch zur schleswigschen Frage. III: Die Teilung Schlesiens 1918—1920. Lf. 3. Neumünster.
- J. de Coussange:** Le Slesvig, le droit des peuples et le traité de Versailles. Paris.
- Jakob Petersen:** Danskhedens Stilling i vore vanskeligste Grænseegne. (Højskolebladet LVII, 628—632.)
- Niels Hansen:** Tyske Udtalelser mod Grænseredningskravet. (Festskrift til H. P. Hanssen, 425—449.)
- Nicolai Svendsen:** En vestslesvigsk Egn. [Enklaverne.] (Festskrift til H. P. Hanssen, 346—373.)
- Frode Gribsvad:** Aabenraa 1864—1871. (Festskrift til H. P. Hanssen, 256—300.)
- F. Graef:** Angliten in Flensburg. (Jahrbuch des Angler Heimatvereins III, 5—19.)
- Fr. Petersen:** Fra Flensborgs gamle Kirkegaard. (Grænsevagten XIV, 19—25, 119—130 og 315—322.)
- F. Graef:** Dänische Schulen in Flensburg. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 132—134.)
- Haderslev før og nu. 14 Billeder. Haderslev.
- Th. O. Achelis:** Haderslev Bys Borgmestre. (Pers. T. 9. R. V, 129—145.)
- Vilh. la Cour:** Et nationalt Mindesmærke. [Løgum Klosterkirke; Anm. af C. M. Smidts Værk.] (Grænsevagten XIV, 1—7.)
- M. Mackeprang:** Vaabentavlerne paa Slottet i Løgumkloster. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 145—147.)
- J. H. Vindel:** Starup Kirke. (Jul i Haderslev 1932, 4 upag. S.)
- J. Raben:** Gamle Minder fra Svenstrup Sogn. (= Fra Als og Sundeved. V.) Sønderborg.
- Kai Edvard Larsen:** Borgerforeningen i Sønderborg 1857—1932. [Særtryk af Dybbøl-Posten.] Sønderborg.
- Theodor Dahl:** Tauskov. [Tovskov.] (Die Heimat XLII, 82—87.)
- Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Utg. av Sigurd Curman och Johnny Rosswal. — Blekinge. Bd. I. Östra härad och Medelsta härad.

- Av William Anderson. — Skåne Bd. I, H. 1. Kävlinge kyrkor i Harjagers härad. Av Monica Rydbeck.
- C. H. Sjöcrona:** Hven, »Sundets pärla«. Landskrona.
- Erik Lundberg:** Månstorps gavlar. (Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1932, 53—68.)
- Erik Lundberg:** Malmöhus. (Ord och Bild XLI, 523—532.)
- Niels A. Blanck:** Restaureringen af Malmøhus. (Arkitekten XXXIV, Maanedsh., 202—204.)
- Knud Berlin:** Danmarks Ret til Grønland. En Udredning af Grønlands, Islands og Færøernes Stilling til Norge og Danmark før og nu. [Ogsaa i engelsk og fransk Oversættelse.]
- A. W. Brøgger:** Nordmenn på Grønland. (Samtiden XLIII, 365—369.)
- C. P. O. Christiansen:** De to store Linjer i Østgrønlands Historie. (Dansk Udsyn XII, 405—432.)
- Flemming Dahl:** Andræ og Østgrønland. [Særtryk.] P.
- Idar Handagard:** Danmarks urett og Noregs rett til Grønland. Oslo.
- Franz v. Jessen:** Østgrønland i Haag. (Tilskueren 1932, II, 265—278 og 305—320.)
- Adolf Lindvik:** Norges rettslige stilling i Grønlandssaken. (Samtiden XLIII, 381—388.)
- C. Marstrander:** Danmark, Norge og Grønland. (Samtiden XLIII, 345—364.)
- Robert Redslob:** Grønlandskonflikten for Haagdomstolen. (Samtiden XLIII, 389—393.)
- W. Werenskiold:** Østgrønlands historie. (Samtiden XLIII, 370—380.)
- E. Wolgast:** Die Grönlandfrage. (Z. f. öffentliche Recht XII, 329—385.)
- Therkel Mathiassen:** Bidrag til Angmagssalik-Eskimoernes Forhistorie. (Geografisk T. XXXV, 129—136.)
- P. R. Sollied og O. Solberg:** Norge og Grønland. III: Bergenserne på Grønland i det 18. århundrede. I: Haabets koloni. Anlegg og beseiling 1721—1726. Oslo.
- Johannes Balle:** En Nordpolsfærd for 200 Aar siden. (Tilskueren 1932, 321—332.)
- William Thalbitzer:** Fra Grønlandsforskningens første Dage. (= Universitetets Festskrift 26. Sept. 1932.)
- Kaj Birket-Smith:** Købmand B. J. Lund's Beskrivelse af Grønlændernes Isfangst. (Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1931-32, 52—55.)
- W. A. Graah:** Undersøgelses-Reise til Østkysten af Grønland. Efter kongelig Befaling udført i Aarene 1828—31. Med Indledning og Noter ved Kaj Birket-Smith.
- Anm. af H. Bistrup i Geografisk T. XXXV, 164—166.
- H. Ostermann:** Fra Julianehaab i 1850-Aarene. [Uddrag af Louise Sophie

Frederikke Janssens Dagbog.] (Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1931-32, 69—89.)

Charles Callan Tansill: The Purchase of the Danish West Indies. Baltimore 1932.

Anm. af E. M[øller] i Hist. T. 10. R. II, 435—437, af A. V. i Europäische Gespräche XI, 41—42.

Biografi.

William Christensen: Lisbet og Beate Huitfeldt som personalhistoriske Forfattere. (Pers. T. 9. R. V, 1—20.)

Hans H. Fussing: Om Eiler Brockenhuus' kalenderoptegnelser. Et supplement. (Pers. T. 9. R. V, 248—250.)

Erh. Qvistgaard: Gamle Ligsten paa Holstebro Kirkegaard i Aaret 1767 samt Meddelelse om Borgmestre og Raadmænd. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 1—7.)

Gravskrifter fra Slesvig Bys Kirkegaarde. Samlede 1892 af **Louis Bobé.** (Pers. T. 9. R. V, 251—254.)

[**E. Mackeprang** og **E. Dahlberg:**] Slægtstavlesamlingen 1932 omfattende kortfattede Slægtsbiografier over nulevende kendte Personers Fædreneslægt i ret Linie.

Sprogforeningens Almanak for 1933. Biografier af afdøde Sønderjyder: Jacob Appel, Povl Jensen, Niels Bonde, Hans Pilegaard, Mathias Hansen, R. Solmer, Thomas Hansen, Nic. Chr. Nielsen, Broder Hansen, Christen P. Jacobsen, Martin Holst, Peter Lassen, Ebbe Hansen, Jacob Holst, J. F. Kjølseth, Hans Petersen og Jes Hansen.

Danmarks Adels Aarbog. Redig. af J. V. Teisen og Louis Bobé. 1932. 49. Aarg.

Dansk Adel. Udg. af Dansk Adelsforbund i Anledning af dets 25-Aars Jubilæum. Redig. af Palle Rosenkrantz.

Raske Fjed. Ti arbejdende Kvinders Livserindringer. Ved **P. S.**

Anm. af Jens Warming i Nationalekonomisk T. LXXI, 214—216.

Ejnar Poulsen: Hardsyssels Degnehistorie II. 1. Hammerum Herred. Viborg.

Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. Personalhistoriske Undersøgelser. I. A—K. II. L—Ø. III. Series Pastorum.

Anm. af Th. O. Achelis i Göttingische gelehrte Anzeigen CXCVI, 294—300, af L[ouis] B[obé] i Pers. T. 9. R. VI, 132—133, af A[age] D[ahl] i Præstehist. S. 1932, Omslaget til H. 8, af Bjørn Kornerup i Hist. T. 10. R. II, 684—85.

Dansk Haandværker-Stat. Redig. af Aage Sølvér-Schou og A. C. E. Petersen. Biografisk Redaktør: Ole Olsen. I—II. Københavns Laugmestre.

- Kai Aage Bruun:** Tre Komponister. Joseph Haydn, Daniel Friedrich Kuhlau, Carl Nielsen.
- Samlerens Kunstnerleksikon. [Sluttet.] (Feuilleton til Samleren IX.)
- Otto L. Sørensen:** Hvem var Lensmændene paa Skivehus? (Jul i Skive 1932, 6—12.)
- A. Horne:** Østpland Infanteri Regiment. Dets chefer gennem 275 år. [Deriblandt danske Officerer.] (Norsk militært T. XCV, 85—121.)
- Max Groshennig og Th. Hauch-Fausbøll:** Danmarks Præstehistorie. 1884—1911. 22.—24. H.
- Erh. Qvistgaard:** Nogle personalhistoriske Oplysninger om Præster og Degne i Tudse Herred i det 16. og 17. Aarh. (Fra Holbæk Amt XXVI, 174—176.)
- Præster fra Salling og Fjends ved Aarhundredskiftet. (Jul i Skive 1932, 27—31.)
- [**H. Ostermann:**] Grønlands Præstehistorie. (Tillæg til Præstehist. S.; 1932 kom S. 1—48.)
- H. Hagerup:** Biografiske Meddelelser om Studenter fra Randers lærde Skole 1805—1885. (I: Efterretninger om Statsskolen i Randers 1930 -32.)
- Studenterne MCMVII. Personalhistoriske Oplysninger, samlede af **Andreas Johansen.**
- Poul Madsen:** Et Skiftebrev og to Testamenter efter Anna Ramel, Hr. Malte Juuls til Maltesholm og fra Slægten Putbus. (Pers. T. 9. R. V, 259—266.)
- Louis Pedersen:** Hauch og P. L. Møller. [Brevveksling.] (Danske Studier 1932, 157—165.)
- Nogle Breve til Carl Henrik Lorenzen [fra L. Bødtcher, Chr. Hviid Bredahl og C. F. Wegener]. Meddelte af **Bjørn Kornerup.** (Pers. T. 9. R. V, 81—126.)
- Et Livsløb i trange Kaar. Fortalt af Gamle Ane og nedskrevet af hendes Datterdatter Kirstine Mortensen. (Fra Holbæk Amt XXVI, 54—78.)
- Haakon Elmer: *Thorvald Aagaard.* (Grundtvigs Højskoles Aarskrift 1932, 27—40.)
- Ignatius: *Trude [Aagesen]* Orgelmester. (Nordisk Ugeblad f. katolske Kristne LXXX, 219—222.)
- Hermann Hagenah: *Wilhelm Ahlmann.* [1930.]
Anm. af Th. O. Achelis i Die Heimat XLII, 39—42.
- L[ouis] B[obé]: [Slægten] *von Anthor.* (Pers. T. 9. R. V, 171—172.)
- Breve fra *H. C. Andersen* til Pastor Bastholm, Baronesse v. d. Decken og Fru Ingemann. Udgivet af H. C. Andersen Samfundet ved Chr. M. K. Petersen og Svend Larsen. Odense.
- H. C. Andersens* Breve til Therese og Martin R. Henriques. 1860—75. Med Indledning af Paul V. Rubow. Udgivet af H. Topsøe-Jensen.

- Jørgen Swane: Tre Breve fra *H. C. Andersen*. (Gads Danske Mag. XXVI, 176—180.)
- Ejnar Thomsen: *H. C. Andersens Eventyr*. (= Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning Nr. 403.) P.
- H. N. Andersen* [80 Aar]. Fødselsdagsartikel af J. Østrup i Gads Danske Mag. XXVI, 417—423.
- Fynsk Landsbyliv i gamle Dage. Gaardmand *Kristian Andersen* fortæller. Udg. af Anders Uhrskov. Hillerød.
- Martin Andersen Nexø*: Et lille Kræ.
- Heinrich Kautz: Die Welt des armen Mannes in der Schau *Martin Andersen-Nexø*s. Einsiedeln, Waldshut, Köln.
- Jacob Appel* †. Nekrologer af Holger Begtrup og andre i Højskolebladet LVII, 17—20, 29—30, 33—35 og 40, af C. E. Flensborg i Hedeselskabets T. 1932, 3—4, af N. Hansen i Sprogforeningens Almanak f. 1933, 84—88, af A. J. Rud i Bavnen XXIX, 25—32, af samme i Dansk Kirkeliv 1932, 135—140, af Nicolai Svendsen i Sønderjydsk Maanedsskrift VIII, 113—114 og af P. J. M. Vinther i Hjem og Skole XXV, 25—27.
- Viggo Cavling og C. P. O. Christiansen: *Jacob Appel* og Askov. (Kirke og Kultur XXXIX, 114—123.)
- H. Jepsen Christensen: *Jacob Appel* og Sønderjylland. (Askov Lærlinge 1932, 7—13.)
- Margrethe Christiansen: *Jacob Appel* som Lærer. (Askov Lærlinge 1932, 1—6.)
- H. Ostfeld: *Jacob Appels* kirkelige Syn. (Askov Lærlinge 1932, 14—32.)
- H. G. Orlík: I Anledning af *Carl Baggers* 125 Aars Fødselsdag 11. Maj 1932. Et utrykt Brev fra Sorø-Tiden. (Sorøner-Bladet XVII, 51—52.)
- [Professor] *Bernhard Bang* †. Nekrologer af M. Christiansen i Naturens Verden XVI, 337—341, af C. Hedegaard i T. f. Landøkonomi 1932, 498—505, af Johs. Jespersen i Ugeskrift f. Landmænd LXXVII, 421—423, af Thorvald Madsen i Ugeskrift f. Læger XCIV, 702, af N. Plum i Hospitals-tidende LXXV, 873—877 og (anonym) i Vort Landbrug LI, 397—398.
- Anna Levin f. Ferslew: Fra *Herman Bangs* Journalistaar ved »National-tidende» 1879—84. Minder, samlede omkring Breve til mine Forældre.
- N. A. Jensen: En Familie fra Odsherred. [*Niels Kristian Bang* og hans Børn.] (Odsherred IV, 25—29.)
- C. Klitgaard: Slægten *Banner*. Et Par Notitser. (Pers. T. 9. R. V, 127—128.)
- Kammerherre *V. Bardenfleth*. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 100—101.)
- N. F. S. Grundtvig og *Frederik Barfod*. Af *Frederik Barfods* efterladte Papirer ved *Olaf O. Barfod*. (Højskolebladet LVII, 541—543, 557—558, 571—573, 585—587 og 599—601.)
- C. Klitgaard: Slægten *Bastholm* fra Vrejlev. (Vendsysselske Aarbb. 1932, 230—260.)
- Johannes Caroc: *Peder Nielsen Skrivners Efterkommere*. Slægten *Begtrup*

- med dens Spindeliner gennem fire Hundrede Aar. Viborg. [Hertil 8 Oversigtstavler i Folio.]
- Apoteker *Alfred Benzon* †. Nekrologer af H. B. i Archiv f. Pharmaci og Chemi XXXIX, 128—130 og (anonym) i Farmaceutisk Tidende XLII, 417—419.
- Emil Selmar: Bogtrykkeren *Simon Bernsteen*. P. Holstebro.
- Anton Jakobsen: Spøgeriet paa Sæbygaard. [*Elisabeth Bille*.] (Vendsyssel Folk og Land X, 69—81.)
- Vilhelm Wanscher: *Gottlieb Bindesbøll* (1800—1856). Der Erbauer von Thorvaldsens Museum. (Artes I, 53—185.)
- Mariane Bisgaard*: Korte Træk af vor Slægts Historie. Holstebro.
- Leo Swane: *Johannes C. Bjerg*. (= Vor Tids Kunst IX.)
- Poul Uttenreitter: *Niels Bjerre*. (Tilskueren 1932, I, 298—309 og II, 12—27.)
- P. Bugge Vegger: Stamtavle over Slægten *Blach*. Randers.
- C. Klitgaard: *Blicher*-Navnet. (Pers. T. 9. R. V, 287.)
- Søren Hansen: *Steen Blichers* Forfædre. (Pers. T. 9. R. V, 270—281.)
- E. Bjørnbak: *St. St. Blichers* Efterkommere. (Hadsten Bogen 1932, 13—18.)
- Slægtstavle over *St. St. Blichers* Efterkommere gennem Sønnen Francisko Blicher. (Aarsskrift for Foreningen Ankerhus, 25—29.)
- Gustav Albeck: Forskellige Udtryk og Vendinger i [*Blichers*] »E Bindstouw«. (Sprog og Kultur I, 163—178.)
- Niels P. Bjerregaard: *St. St. Blicher* og Spentrupmålet. (Sprog og Kultur I, 179—194.)
- H. P. Hansen: *Blicher*-Museet og *Blicher*-Minderne. (Sprog og Kultur I, 145—162.)
- Peder Hesselaar: *Steen Steensen Blicher*. (Højskolebladet LVII, 640—642 og 677—680.)
- Søren Vasegaard: *Blicher* i dansk Kritik. (Gads Danske Mag. XXVI, 522—530.)
- Søren Vasegaard: Digteren *Steen Steensen Blichers* Levned.
- Louis Bobé: *Ida Brun*, Grevinde *Bombelles*.
- Jacob Thorvald Borg* †. Nekrolog af [Th.] T[opsøe]-J[ensen] i T. f. Søværnen CIII, 315—316.
- Holger Jerrild: Hos Undervisningsminister *Borgbjerg*. (Gads Danske Mag. XXVI, 439—447.)
- Ottomar Schiller: Hvor boede *Tycho Brahe* i Prag. (Nordisk astronomisk T. 2. R. XIII, 16—18.)
- Thore Virgin: Ett sällsynt engelskt Gustaf Adolfs-tryck från år 1632. [Oversættelse af *Tyge Brahe*: De nova stella] (Nordisk T. f. Bok- och Biblioteksväsen XIX, 232—235.)
- Edvard Brandes* †. Nekrologer af Oscar Geismar i Højskolebladet LVII, 11—12, af Ove Rode i Gads Danske Mag. XXVI, 65—75, af forskellige i Tilskueren 1932, I, 81—112 og (anonym) i Jødisk Familieblad 1/1 1932.

- Mindebogen. 1932. Breve fra *Georg Brandes*. Udg. som Manuskript ved Louis Bobé. P.
- Holger Ahlenius: *Georg Brandes* i svensk litteratur till och med 1890. Stockholm.
- Holger Ahlenius: *Georg Brandes*. Kämpen och Kritikern. (= Studentföreningen Verdandis småskrifter Nr. 354.)
- Jean Lescoffier: Quelques remarques sur B. Bjørnson et *G. Brandes*. (Edda XXXII, 339—350.)
- H. J. Lerche Andersen: Fortælling for Slægten *Brandt* paa Lolland med Slægtsregister. P. Nysted.
- Isabelle Brockenhuus-Løwenhielm* †. Nekrolog af Alfred Th. Jørgensen i Dansk Kirkeliv 1932, 141—144.
- L. J. Koch: Salmedigteren *Brorson*. 2. Udg.
- L. J. Koch: Forskelligt om *H. A. Brorson*. (Teologisk T. 5. R. III, 161—195.)
- Marius Kristensen: *Brorsons* Julehæfte. (Højskolebladet LVII, 783—784.)
- Kristen Nørgaard: *Brorson* og hans Salmer. (Vestbirk Højskole, Aarsskrift 1932, 31—54.)
- Aage Brusendorff* †. Nekrolog af C. A. Bodelsen i Universitetets Festskrift Nov. 1932, 141—143.
- Skovrider *P. D. Bruun* †. Nekrolog af C. E. Flensborg i Hedeselskabets T. 1932, 49—51.
- K. G. Brøndsted*: Erindringer. II. Ungdom.
- P. A. Buchtrup og Preben A. Buchtrup: Slægten *Buchtrup*.
- Frants Buhl* †. Nekrologer af Ryge Jensen i Højskolebladet LVII, 637—639 og 664—667, af S. Michelet i Norsk teologisk T. 4. R. III, 282—284, af Anton Mikkelsen i Bavnen XXIX, 813—818.
- Peter de Hemmer Gudme: Minder om Professor *Frants Buhl*. (Gads Danske Mag. XXVI, 555—564.)
- Peder Bukh: Slægten *Bukh*. Tr. s. M. Varde.
- Stamtavle for Familien *Allesen de Fine Bunkeflod*. [1 Folioblad.]
- August F. Schmidt: Et Vers om Kingo. *Johan von Bülow* og Finn Magnusen. (Fynsk Hjemstavn V, 135—138.)
- Søren Frederiksen: Kirsten Larsdatter og Frederik Christensen *Bødker* fra Nørholm. En Fortegnelse over deres Efterkommere. P. Fredensborg.
- Hans Ellekilde: *Franziska Carlsen*. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 45—60 = Det 10. danske Hjemstavnstævne i Køge, 109—124.)
- Johannes Lehmann: *J. C. Christensen*. (Ord och Bild XLI, 417—426.)
- H. G. Olrik: En glemt Sorø-Velgører fra det 18. Aarhundrede. [Etatsraad *Johannes Christensen*.] (Sorøer-Bladet XVII, 73—75.)
- Laboratorieførstander *P. Christensen* †. Nekrologer af J. Find Poulsen i T. f. Landøkonomi 1932, 565—567, af K. R[aunkjær] i Vort Landbrug LI, 473, af flere forskellige i Ugeskrift f. Landmænd LXXVII, 485—487.

- H. P. Hansen: Trange Kaar. Af Hedebondens [*Thomas Christensens*] Saga. Ringkøbing.
- N. Clausen-Bagge: *Hans Glud Clausen*, Sognepræst til Halsted-Avnede, død 1844. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 92—116.)
- J. Chr. Clausen: *Fra Johannes Clausens Virksomhed paa Fyn*. (Fynsk Hjemstavn V, 49—55.)
- M. Ring: *Johannes Clausen*. (Kirkeligt Samfunds Julebog 1932, 108—131.)
- Erh. Qvistgaard: Bønskrift til Kongen fra fhv. Sognepræst i Bork *Ole Clausen*, Fader til Professor Ole Borch. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 99—101.)
- Jørgen Bukdahl: *Sophus Claussen* (Ord och bild XLI, 275—280.)
- Georg Galster: Møntmesterslægten *Comhaer*. (Moneta. Meddelanden från Skånes numismatiska förening I, 15—26.)
- Aage Dahl: Stamtavle over Efterkommerne af Brygger og Brændevinsbrænder, Ejer af Gelstoft, *Mathias Clausen Dahl* og Hustru Anne Cathrine Mouritzen. P. Sønderborg.
- P. L. Hald: En gammel Kriminalhistorie fra Thisted. [Morderen *Just Jensen Dahler*.] (Jul i Thy 1932, 24—26.)
- P. Julius Damgaard: Slægten *Damgaard*. P. [Duplikeret.]
- A. Bobjerg: Præsten *Adam Dans Sange*. (Kirke og Folk VIII, 23—30.)
- Heinrich Delhlesen*: [Minder.] (Kong Højskoles Årsskrift 1932, 24—34.)
- Holger Drachmann* i Breve til hans Fædrenejhem. Udg. af Harriet Benzon. Anm. af Carl G. Laurin i Ord och Bild XLII, 279—83, af Paul V. Rubow i Tilskueren 1932, II, 248—265.
- Axel Kjerulf: Digteren *Drachmann* og Mennesket Holger. (Gads Danske Mag. XXVI, 531—538.)
- Knud Risbjerg: Slægten *Duedal* fra Gaarden Duedal i Borris Sogn. Give.
- S. N. Gaarde: Konsul *Harald Dellner*, New York. (Hist. Aarsskrift f. Metodistkirken i Danmark 1932, 3—13.)
- Louis Bobé: Baron *Ferdinand Eckstein*. (Pers. T. 9. R. V, 267—269.)
- Søren Peder Elkjær*: Ungdomsminder fra Horsenseggen. [Fortsat.] (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV, 29—56.)
- [Godsejer] *V. Erhard-Frederiksen* †. Nekrologer af L. O. i Ugeskrift f. Landmænd LXXVII, 207—208, af K. R[aunkjær] i Vort Landbrug LI, 191.
- Poul Poulsen Erslevs* Biographie og en Deel af hans Dagbog nedskrevet 1846—47. (Optrykt efter »Jacob Erslev. Et Mindeskrift, udgivet af hans Børne«. Kbh. 1904.) (Medd. fra hist.-top. Selskab f. Gjentofte Kommune II, 341—368.)
- Aage Dahl: Bidrag til *Johannes Ewalds* Slægtshistorie. (Pers. T. 9. R. V, 215—245; med Tilføjelse af Louis Bobé sst. 246—247.)
- Ernst Feddersen: Zu *J. Fabricius* des Älteren wissenschaftlichen Bemühungen. (Schriften des Vereins f. Schlesw.-Holst. Kirchengeschichte 2. R. IX, 361—371.)

- V. A. Falbe-Hansen †. Nekrologer af L. V. Birck i Universitetets Festskrift 1932, 135—138, af Michael Koefoed i Nationaløkonomisk T. LXX, 59—63, af [P. E. V. H.] Lønborg i Assurandøren XXXVII, 53.
- Fru Ida Falks till Gladsax testamente av år 1398 tolkat av August Törn-gren. (Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1932, 119—135.)
Anm. af B. H[ildebran]d i Personhist. T. XXXIII, 187—188.
- J. C. Hansen: *Falkenbergernes Historie*. P. Tr. s. M. Skive.
- H. F. Feilberg †. Nekrolog af Marius Kristensen i Fra Ribe Amt VIII, 35—39.
- Thomas Thomsen: Præsteliv i Vestjylland for hundrede Aar siden. [N. L. Feilberg.] (Fra Ribe Amt VIII, 78—111.)
- Augusta Fenger: Erindringer. Udg. af Johanne Kjær, født Fenger.
- Harry Donner: Ätten *Fleming* i Danmark. (Genos III, 38—44.)
- Hakon Jørgensen: *Carl Johan Fogh*. (Folkeskolen 1932, 458—460.)
- Lars Thøgersen Fogtmann †. Nekrolog (anonym) i Vendsysselske Aarbb. 1932, 327—329.
- Rasmus Nielsen: Friskolelærer *Hans Kristian Frandsen* og Pastor Otto Møller. (Bavnen XXIX, 471—478.)
- Sigurd Schultz: *Utzon Frank*. (= Vor Tids Kunst X.)
- Knud Bokkenheuser: Kendte danske Jøder. Professor, Dr. phil. *Julius Albert Fridericia*. (Jødisk Familieblad $\frac{1}{3}$, 1932.)
- Alexander Friedenreich †. Nekrologer af Einar Brünniche i Ugeskrift f. Læger XCIV, 749, af George E. Schröder i Hospitalstidende LXXV, 959—964.
- P. C. N. Friederichsen †. Nekrologer af H. Allander og O. Lawaetz i Archiv f. Pharmaci og Chemi XXXIX, 359—362.
- Gerhard Peter Friis †. Nekrolog af Johs. Helms i Dansk Skovforenings T. 1932, 184—189.
- R. L. Balslev: *Johan Friis* til Hesselagergaard. (Svendborg Amt XXVI = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 127—144.)
- Alfred Nielsen: Fortegnelse over *Niels W. Gades* utrykte Værker i det kongelige Biblioteks Musiksamling. (Musikhist. Arkiv I, 176—186.)
- Festskrift i Anledning af *Johanne og Friis Gedes'* Guldbryllup 7. Nov. 1932. Aarhus.
- Robert Fraser: Et Minde om Herluf Trolle og *Birgitte Gjøe* i norsk Eje. (Herlovianeren X, 3—4.)
- Fr. Friis-Petersen: Provst for Møen, Professor Theologiæ *Laurits Nielsen Gram* og hans Efterkommere. Kvindelinie til Stamtavle for Efterkommerne af Raadmand i Ribe Niels Hansen Grüsbech (Familien Friis fra Ribe). [Duplikeret.]
- Karoline Graves †. Nekrolog af J. S. Møller i Fra Holbæk Amt XXVI, 181—185.
- Briefe *Klaus Groths* an Pol de Mont. Mitgeteilt von Franz Fromme. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 119—121.)

- Hans Kreuzhage: *Klaus Groth* und Franz Giese. (Niederdeutsche Monatshefte VII, 327—330.)
- Øyvind Anker: Bjørnson og *Grundtvig* inntil 1872. (Edda XXXII, 273—338.)
- J. P. Bang: *Grundtvig* og England. Studier over Grundtvig.
Anm. af Holger Begtrup i Højskolebladet LVII, 632—633.
- J. P. Bang: Kæmpeskridt. En *grundtvigsk* Salmestudie. (Kirkeligt Samfunds Julebog 1932, 88—107.)
- Holger Begtrup: *Grundtvigs* Minder fra Sydsjælland. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 31—44 = Det 10. danske Hjemstavnsstævne i Køge, 95—108.)
- Holger Begtrup: Nordens Mytologi eller Sindbilledsprog af *Nik. Fred. Sev. Grundtvig*, København 1832. (Højskolebladet LVII, 545—548 og 566—569.)
- Reinhard Buchwald: *Grundtvig* und die dänische Volkshochschule. (Die Christliche Welt XLVI, 58—65.)
- J. V. Christensen: En Høstdag i 1808. [*Grundtvigs* og Molbechs Besøg ved Gunderslevdyssen.] (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XX, 45—56.)
- Nöelle Davies: Education for life. A Danish Pioneer. [*Grundtvig*.] London.
Anm. af Anders Vedel i Højskolebladet LVII, 365—367.
- Herluf Jepsen: Toneklange i *Grundtvigs* Salmedigtning. (Hjem og Skole XXV, 162—166 og 180—185.)
- Edvard Lehmann: *Grundtvig*. Aus dem Dänischen übersetzt von Andreas Öster. Mit einer biographischen Einleitung [72 S.] von Valdemar Ammundsen. Tübingen.
Anm. af Frederik Schrøder i Højskolebladet LVII, 263—265 og 279—281; jfr. sst. 298.
- Vilh. Saxtorph: Portrætter af *N. F. S. Grundtvig*.
- J. Aldal: Skoleforstander *J. P. Haahr*. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 132—135.)
- S. H. Finne-Grønn: De ældste led af slekten *Hals*. (Norsk slektshist. T. III, 199—209.)
- Th. Bull: Slekten *Hambro's* oprindelse. (Norsk slektshist. T. III, 184—198.)
- Otto J. Hammerich*: Fra Fladstrand til Frederikshavn. Nogle Slægtserindringer. — Hørt og set. Frederikshavn.
- Thorvald Madsen: Jakob Knudsen og gamle Andersen [d. e. *Augustinus Hansen*]. (Hjem og Skole XXV, 132—137 = Bavnen XXIX, 743—752.)
- Johs. Jensen: Konsulent *Hans Hansen*, Aabenraa. (Ugeskrift f. Landmænd LXXVII, 427—428.)
- Lars Pedersen: Lidt om Slægten Gmd. og Sognefoged *Niels Hansen* og Hustru Ane Carlsdatter. Karise 1805—31. — Alslev fra 1831. Haarlev.
- J. Hansen: Bonden *Peter Hansen* i Rørkær. (Sønderjydske Maanedsskrift IX, 19—22; Tilføjelse af Cl. E. sst. 22—23.)
- Hans Ellekilde: Friskolelærer *Rasmus Hansen* i Vejstrup. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 163—194.)

- [*Sofie Hansen*.:] Minder om tre Generationer. (Slægtsoptegnelser som Supplement til »Jens Norges Slægt« af Ove Bøgh.) P. Silkeborg.
- H. P. Hanssen*: Et Tilbageblik. III. 1906—1912.
Anm. af Holger Begtrup i Højskolebladet LVII, 749—751.
- H. P. Hanssen* [70 Aar]. Fødselsdagsartikler af Hans Lund og Anders Vedel i Højskolebladet LVII, 106—110.
- Aage Friis: *H. P. Hanssen*. 21. Febr. 1932. [Særtryk af Politikens Kronik 20.—21. Febr. 1932.]
- Rudolf Bülck: Nochmals *Harro Harring*. (Die Heimat XLII, 43—45, jfr. sst. 45—46.)
- Hermann Hagenah: Krieg über *Harro Harring!* (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 241—244.)
- August Kasch: Zur Beurteilung *Harro Harrings*. (Jahrbuch des Nordfrieschen Vereins 1932, 105—109.)
- Richard Hove: *J. P. E. Hartmann*. (Dansk Musik T. VII, 200—206, 220—224, 233—238, VIII, 1—11, 22—35, 51—55, 79—87, 111—120, 133—142, 156—162, 173—180, 200—211 og 217—233.)
- Richard Hove: *J. P. E. Hartmann's* Strygekvartetter. (Musikhist. Arkiv I, 117—136.)
- Peter Christian Hauberg* †. Nekrolog af Axel Wahlstedt i Numismatiska meddelanden XXVI, 70—72.
- Kjeld Galster: *Carsten Hauchs* »Bekendelse«. (Soraner-Bladet XVII, 4—6.)
- Kjeld Galster: *Carsten* og *Renna Hauch* i de sidste Sorø-Aar. (Soraner-Bladet XVII, 79—81.)
- Vilh. la Cour: Dahlmanns Forgænger [*Diedrich Hermann Hegewisch*]. (Festskrift til H. P. Hanssen, 14—26.)
- Knud Heiberg: Provst [*G.*] *Heiberg* i Roskilde. (Jul i Roskilde 1932, 3—5.)
- C. F. Heise* †. Nekrologer af C. V. Jørgensen i Farmaceutisk Tidende XLII, 336—339, af H. G. Olrik i Soraner-Bladet XVII, 39—40.
- Hans Brix: Vendekaaben [*Poul Helgesen*]. (Tilskueren 1932, I, 290—297.)
- Ole Svendsen: Mindesmærket over Teologen *Niels Hemmingsen*. [Hans Fødested.] (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 173—174.)
- F. Hendriksen*: Mennesker og Oplevelser. Ny revideret Udg.
- Peter Hertz: Billedhuggeren *Gerhard Henning*.
Anm. af Karl Asplund i Ord och Bild XLI, 383—386.
- Joachim Hild: *August Hennings*, ein schleswig-holsteinischer Publizist um die Wende des 18. Jahrhunderts. (= Erlanger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte XI.)
Anm. af Louis Bobé i Hist. T. 10. R. II, 385—390.
- Cl. Eskildsen: Nikløj Tvædryvve. [Om Lærer *H. Peter Petersen Hjeds*.] (Sønderjydske Maanedsskrift IX, 7—12.)
- Fr. Hjort: En Embedsmand, der ønsker sin Løn udbetalt i Stangjern. [Om *Edvard Hjort*.] (Hist. Medd. om København 2. R. V, 349—355.)

- Knud Hjortø* †. Nekrolog af Chr. Rimestad i Gads Danske Mag. XXVI, 57—64.
- August F. Schmidt: *Knud Hjortøs* Bondeskildringer. (Dansk Udsyn XII, 107—123.)
- Jens P. Jensen: *V. J. Hoff*. (Højskolebladet LVII, 686—688 og 706—708.)
- Olaf Carlsen: Omkring Roslins *Holberg*portrætter. (Tilskueren 1932, II, 55—67.)
- Victor Hermansen: *Holberg* som Efor for Elers Collegium 1731—1736. (Elersianer-Samfundets Aarsskrift 1932, 3—22.)
- H. G. Olrik: *Ludvig Holberg* som Tørvehandler. (Soraner-Bladet XVII, 55—56.)
- H. G. Olrik: *Ludvig Holbergs* sidste Skovrejse. (Fra Holbæk Amt XXVI, 42—53.)
- Henry Lauridsen: Hr. *Christen Andersen Holm*, Sognepræst i Vigerslev og Vevlinge. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 261—266.)
- Holger Jerrild: Hos Kammersanger *Emil Holm*. (Gads Danske Mag. XXVI, 488—497.)
- Chr. Winther: *Bertha Holst*. (Bavnen XXIX, 871—876.)
- Chr. Holtet: Familien *Holtet*. [Duplikeret.] Skanderborg.
- Anetavle for Grosserer *Søren Houlberg* og Hustru Anna Augusta Marie f. Jensen. Udarbejdet 1932 af Personalhistorisk Institut. 1 Blad.
- Gert Howardy* †. Nekrolog af A. Noesgaard i Folkeskolen 1932, 290—291.
- Tage Christiansen: *Arild Huitfeldt* til Dragsholm og hans Forhold til Ods-herred og dets Præster. (Odsherred IV, 17—24.)
- Harald Høffding* in memoriam. Fire Taler af Frithiof Brandt, Jørgen Jørgensen, Victor Kuhr og Edgar Rubin. Kronologisk Bibliografi over Harald Høffdings Arbejder med Tillæg indeholdende Bibliografi over Skrifter om Høffding af Kalle Sandelin.
- Kalle Sandelin: *Høffdings* Ungdom og de første Brydninger i hans Tankeliv. (Tilskueren 1932, II, 28—45.)
- Poul Schjærff: Sorø i *Ingemanns* Digting. (Soranerbladet XVII, 9—12, 34—37 og 40—41.)
- Daniel Jacobson*: Forfattere, jeg mødte. (Gads Danske Mag. XXVI, 395—409.)
- Daniel Jacobson*: I Kittel og Kjole.
- Holger Jerrild: Hos Professor *Daniel Jacobson*. (Gads Danske Mag. XXVI, 299—308.)
- N. P. Nielsen: Slægtsregister over Anders Hyrde [*Anders Jensen*] i Balle og hans Efterkommere. Hovedlinien.
- Sigurd Schultz: *C. A. Jensen*. I. Hans Liv og hans Værker. II. Breve. Fortegnelse over Arbejder. Noter. Register.
- Aage Marcus: *Johannes V. Jensen*. (American-Scandinavian Review XX, 339—347.)

- Anders Uhrskov: Et vestjydsk Hjem. [*Kristen Jensen, Adsbølgaard.*] (Frederiksborg Højskoles Aarsskrift 1932, 27—34.)
- K. L. E. Jensen: Levnedsbeskrivelse. Tr. s. M.
- Hans Ellekilde: *Laurits Jensen*. (Odsherred IV, 11—12.)
- Karl Jespersen: *Marius Jensen*. (Højskolebladet LVII, 612—615.)
- H. F. Petersen: Grænsepræsten *Thomas Hoyer Jensen*. (Festskrift til H. P. Hanssen, 125—133.)
- J. Jeppesen †. Nekrologer af Jens Mikkelsen og P. M. Andersen i Folkeskolen 1932, 412—414 og 452—453.
- Franz von Jessen: Ein Zweig der Familie von Jessen in Dithmarschen. (Jahrbuch des Vereins f. Dithmarscher Landeskunde 1932, 87—103.)
- Kristen Klastrup: *Christen Johansen* (Ramsing), Sallings første Dyrlæge. (Maanedsskrift f. Dyrlæger XLIV, 620—631.)
- Slægten *Jorck* i Danmark m. m. Udgivet af Knud Jorck. Tr. s. M. P.
- H. F. Petersen: Grundtvigs sønderjydske Kapellan, Pastor *Christian Jørgensen*. (Grænsevagten XIV, 26—33.)
- [J. S.] *Fibiger Jørgensen*: Erindringer fra Slesvig. (Grænsevagten XIV, 355—363.)
- Mindeblade om *Camilla Kallerup*. Udgivet af C. A. Kallerup.
- Louis Bobé: *Michael Nicolai Christopher Kall Rasmussen* og hans efterladte Samlinger. (Pers. T. 9. R. V, 77—79.)
- H. O. Wildenskov: Professor [*Chr.*] *Kellers Livsværk*. (Nordisk T. f. Sinnesslövård XXXIV, 38—43.)
- Knud Jensenius: Nogle *Kierkegaardstudier*. »De tre store Ideer«.
- Sejer Kühle: Nogle Oplysninger om *Søren Kierkegaard 1834—38*. II—III. (Pers. T. 9. R. V, 150—156 og 198—214.)
- Svend Leopold: *Søren Kierkegaard*.
- Carl Roos: *Kierkegaard* og Goethe. (Tilskueren 1932, II, 441—460.)
- Jean Wahl: *Kierkegaard: l'Angoisse et l'Instant*. (Nouvelle Revue Française 1932, 634—655.)
- Aage Bentzen: Lidt Materiale til Forstaaelse af *Kingos* Oversættelse af »Poenitendse-Psalmerne« i Aandeligt Sjungekors Første Part. (Teologisk T. 5. R. III, 241—294.)
- Johannes Kragh: *P. V. Jensen Klint*. (Dansk Udsyn XII, 181—193.)
- V. Brücker: *Jakob Knudsen*. (Højskolebladet LVII, 49—51, 64—66, 99—101, 130—132, 162—163, 202—203, 249—250, 277—279, 328—330, 377—378, 421—422 og 451—453.)
- Ejnar Thomsen: *Jakob Knudsen*. (= Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning Nr. 396.) P.
- Stille Timer. Mindeblade om *Oda Benedicte Knudsen*, Rejsesekretær for Magdalenehjemmet. 9. Maj 1884—1. Juni 1932.
- Holger Jerrild: Hos Dr. *Lauge Koch*. (Gads Danske Mag. XXVI, 365—373.)
- Vilhelm Kold* †. Nekrolog af P. Munch i Dansk Kirkeliv 1932, 145—148.

- F. C. Krarup* †. Nekrologer af J. P. Bang i Dansk Kirkeliv 1932, 149—152, og i Højskolebladet LVII, 23—25.
- Kristen A. Lange*: *Frode Kristensen*. (Højskolebladet LVII, 144—147.)
- Kristiane Kristiansen*: Barndomsminder fra Kjelstrup i Hillerslev Sogn. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 320—327.)
- Wilken Jacobsen*: *Adels-Familien von Krogh*. (Sønderjydske Maanedsskrift IX, 49—59.)
- N. Stene*: *Kruckow'erne* i Norge. (Norsk slekthist. T. III, 137—159.)
- Karl Graupner*: *Friedrich Kuhlau*. Remscheid 1930. [Disp.]
- [Th.] *Hauch-Fausbøll*: Slægten *Kynemundts* Oprindelse. (Pers. T. 9. R. V, 288—289.)
- P. Kæstel* †. Nekrolog af P. J. M. Vinther i Hjem og Skole XXV, 114—116.
- Johanne Lange*: Hjemliv. Minder fra min Barndom. (1862—1875.) Tr. s. M. Odense.
- Jørgen Larsen* †. Nekrologer af Niels Basse i Hedeselskabets T. 1932, 1—2, af J. Møller Nørgaard i T. f. Landøkonomi 1932, 129—131, af Christian Pedersen i Aarsskrift f. Elevforeningen Asmildkloster 1932, 45—49.
- Jørgen Bukdahl*: *Karl Larsen*. (Ord och Bild XLI, 321—330.)
- Poul Larsen*. 10 Smaaartikler i Ingeniøren XLI, 189—200.
- P. Lassen*: Angelbominder før og efter Verdenskrigen. Flensborg.
- Povl Hamburger*: Bibliografisk Fortegnelse over *Thomas Laubs* litterære og musikalske Arbejder.
- Aksel Agerby*: *Laurids Lauridsen*. (Dansk Musik T. VII, 155—156.)
- Generalløjtnant *Immanuel Lembcke* †. Nekrolog af J. O. Jensen i Militært T. LXI, 129—131.
- H. Friis-Petersen*: Kannik i Ribe Niels Torkilsen Lym og hans Efterkomere [Slægten *Lihme*] med Udeladelse af Kvindernes Descendenter. Aarhus.
- Anm. af S. Nygård i Pers. T. 9. R. V, 291—292.
- Erik Lindhard* †. Nekrolog [med Bibliografi] af H. N. Frandsen og Karsten Iversen i Tune Elevers Aarsskrift 1932, 27—45.
- Axel Ernst*: Biskop *Lodbergs* Møntauktion 1732. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 57.)
- Carl Lorentzen* †. Nekrologer af G. E. Permin i Ugeskrift f. Læger XCIV, 394—395, af G. Tryde i Det grønlandske Selskabs Aarsskrift 1931—32, 97—99.
- N. S. Lorentzen*: Mine Livserindringer. (Medd. fra hist.-top. Selskab f. Gjentofte Kommune II, 247—339.) [Ogsaa som Særtryk.]
- Johan Lemche*: In memoriam *Niels Sophus Lorentzen*, Dyrlæge paa Jægersborg. (Medd. fra hist.-top. Selskab f. Gjentofte Kommune II, 243—245.)
- G. E. Hoffmann*: Aus der Festungszeit *Uwe Jens Lornsens*. (Der Schleswig-Holsteiner XIII. 13—14.)

- G. Worsøe Schmidt: *Uwe Jens Lornsen*. (Festskrift til H. P. Hanssen, 48—76.)
- Holger Begtrup: Præsten *M. A. S. Lund*. (Højskolebladet LVII, 720—723.)
- V. Thorlacius-Ussing: Et Brev fra *Joh. Th. Lundbye* til Olympia Freund. (Tilskueren 1932, I, 391—396.)
- Laurits Edv. Rasmussen: *Hans P. Lunde* som Lyriker. (Fynsk Hjemstavn V, 183—186.)
- Th. Hauch-Fausbøll: *Bolle Luxdorphs* Søskende. (Pers. T. 9. R. V, 157—159.)
- Jesper Madsen †. Nekrolog af Thorv. Madsen i Uldum Elevers Aarsskrift 1932, 3—11.
- Holger Jerrild: Hos *Henrik Malberg*. (Gads Danske Mag. XXVI, 572—580.)
- Otto Andrup: Noter vedrørende *Karel van Manders* Biografi. (Kunstmuseets Aarsskrift XIX, 104—140.)
- Josef Fischer: *Isac Noa Mannheimer* som Kateket ved Menigheden (1816—1823). (Jødisk Familieblad $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{12}$ 1932.)
- Els. Marcussen: Genealogiske Meddelelser (om Herregaardsejer, Justitsraad *Marcus Pauli Marcussens* Slægt.) P.
- Skat Arildsen: Biskop *Hans Lassen Martensen*. Hans Liv, Udvikling og Arbejde. I. Studier i det 19. Aarhundredes danske Aandsliv. [Disp.] Anm. af C. J. Scharling i Kirken IV, 125—127.
- H. I. F. C. *Matthiesen* †. Nekrolog af Christian Holt i Dansk Kirkeliv 1932, 153—157.
- Erh. Qvistgaard: Major *Morten Berntsen Mauls* og Dorothea Wilsters Vielse i Tikøb Præstegaard 1698. Et Tidsbillede. (Fra Frederiksborg Amt 1932, 107—113.)
- P. L. Clausen: Præsten *Jørgen Mechlenborgs* Skoletanker. (Folkeskolen 1932, 472—477.)
- Helga Stemmann: *F. Meldahl* og hans Venner. VI.
- Karl Meyer* [70 Aar]. Artikel af H. Ulrich i Ingeniøren XLI, 517.
- Th. Hauch-Fausbøll: Præsten i London *Albert Michelsen*. (Pers. T. 9. R. V, 289—290.)
- Georg Bruun: *Niels Mickelssøns* Regnebog. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 197—203.)
- Olaf Carlsen: *Christian Molbech* og Sorø. I. Anm. af Bjørn Kornerup i Hist. T. 10. R. II, 437.
- T. Løgstrup: Personlige Erindringer om Biskop *Monrad*. (Dansk Kirkeliv 1932, 89—105.)
- Charlotte Munck* †. Nekrolog af Johs. Nordentoft i Dansk Kirkeliv 1932, 158—161.
- E. A. Thomle: Er den adelige Slegt »*Mund*» uddød. (Pers. T. 9. R. V, 282—286.)
- Marius Hansen: Fangen paa Boller. [*Kirsten Munk*.] (Vejle Amts Aarbb. 1932, 44—72.)

- Sophie N. Müller*: Minder fra mit Barndomshjem.
- Alexander Herman Jacob Balthazar Münster* †. Nekrolog af [Th.] T[opsøe]-J[ensen] i T. f. Søvnæsen CIII, 318—321.
- C. Møller*: Nogle Minder og Oplevelser. Ringkjøbing.
- Holger Jerrild: Hos *Peder Møller*. (Gads Danske Mag. XXVI, 96—104.)
- Camilla fortæller. *Camilla Nielsens* Liv og Arbejde. Forord af Th. Stau-ning.
- Professor *H. A. Nielsen* †. Nekrolog af Th. i Sønderjydsk Maanedsskrift IX, 33—34.
- [Statsmeteorolog, Dr. phil.] *J. N. Nielsen* †. Nekrolog af H. Hansen i Fysisk T. XXX, 101—102.
- August F. Schmidt: Lærer *Johannes Nielsen*, Randrup, og hans Indsamling af Folkeminder. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 301—306.)
- N. Nielsen*: Som det kan gaa i Verden. Tilbageblik. P. Hillerød.
- August F. Schmidt: Dr. *Oluf Nielsens* Arbejder om Ribe Amt. (Fra Ribe Amt VIII, 132—137.)
- August F. Schmidt: Dr. *Oluf Nielsens* Arbejder om Ringkøbing Amt. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 86—98.)
- N. Thøgersen*: Gaardejer, Sognefoged, Dannebrogsmænd *Peter Nielsen*, Hovborg. (Fra Ribe Amt VIII, 122—131.)
- N. Thøgersen*: Gaardejer, Dannebrogsmænd *Simon Nielsen*, Hovborg, Lindknud Sogn. (Fra Ribe Amt VIII, 112—121.)
- Erh. Qvistgaard: Et brutt Ægteskabsløfte. Præsten [*J. A. H. Nimb*] i Nørre Jernløse contra Kammerjomfruen paa Frydendal. (Fra Holbæk Amt XXVI, 137—144.)
- Albert Fabritius: Genealogiske Genvordigheder for 100 Aar siden. [Beretning — af Fr. Klee — om Arvesagen vedrørende Konferensraad *N. C. Nissens* Bo; med Oversigt over Slægten.] (Pers. T. 9. R. V, 175—197.)
- H. G. Olrik*: Et utrykt Brev fra *Rasmus Nyerup*. (Soraner-Bladet XVII, 13—14.)
- Gunnar Skov: Bibliografi over *Kristoffer Nyrops* Arbejder. P.
- L. S. Jespersen*: Lidt om Gaarden *Nørgaard* i Bølling og Slægten, som stammer derfra. 1. H. Bramminge.
- Niels Overgaard*: En Hedeopdyrkers Skæbne. [*Thomas Olesen*]. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 24—34.)
- Hans Ellekilde: *Axel Olrik*. (Holte Juleblad 1932, 4—8.)
- Elisabeth Thorman: *Dagmar Olrik* och hantelisserna i Köpenhamns rådhus. (Ord och bild XLI, 93—100.)
- Ludwig Andresen: Die Künstlerfamilie *Pahr* und Schleswig-Holstein. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 90—91.)
- [Th. O.] Achelis: *Peder Palladius* i Jena. (Danske Studier 1932, 93.)
- B. Paludan-Müller* †. Nekrolog af Holger Begtrup i Frederiksborg Højskoles Aarsskrift 1932, 5—16.

- G. Worsøe Schmidt: *Christian Paulsen*. (Festskrift til H. P. Hanssen, 77—93.)
- P. Storgaard Pedersen †. Nekrolog af P. Severinsen i Fortid og Nutid IX, 299—300.
- Gerda Mundt: Bromme Mølle. En Slægtebog. [Slægten *Troels Pedersen*.] Anm. af H. G. Olrik i Soraner-Bladet XVII, 87—89.
- Kirstine Petersen: Livsoptegnelser. P. Fredericia. 1931.
- E. Zinner: *Petrus de Dacia*, en middelalderlig dansk Astronom. (Nordisk astronomisk T. 2. R. XIII, 136—146.)
- E. K.: *H. P. Philipsen*. (Ladelund Elevforenings Aarskrift 1932, 18—20.)
- Otto v. Cossel: *Die du Plat*, eine hannoversche Offizierfamilie. (Der deutsche Herold LXII, 35 ff.; ogsaa som Særtryk.)
- F. C. Bretteville-Plum: Nogle Oplysninger om Magister *Friderich Plum*, Sognepræst til Gjentofte og Lyngbye 1643—1728 og Hustru Sophia Olsdatter 1662—1689. (Pers. T. 9. R. V, 68—72.)
- Carl Dumreicher: *Fra Henrik Pontoppidans Skoletid*. (Tilskueren 1932, II, 122—132.)
- A. Højmark: *Henrik Pontoppidans Gerning*. (Bavnen XXIX, 575—580.)
- L. B. Poulsens Erindringer. Ved Thade Petersen. (Festskrift til H. P. Hanssen, 239—252.)
- Alfred Povlsen [80 Aar]. Artikler af Even Marstrand og Anders Vedel i Højskolebladet LVII, 670—674.
- Minder fra Slesvig. Oberstløjtnant *E. Rambusch* fortæller. Ved Folketingsmand J. S. Vanggaard. (Grænsevagten XIV, 56—64 og 95—100.)
- Carl C. Christensen: *Rasmus Rask*. Hans Død, og hvad han efterlod sig. (Danske Studier 1932, 1—21.)
- Carl C. Christensen: *Rasmus Rasks* sidste Bopæl og Skiftet efter ham. (Pers. T. 9. R. V, 49—52.)
- Holger P.: n Dyggve: Tre ikke tidligere trykte Breve fra *Rasmus Rask*. (Danske Studier 1932, 139—147.)
- Hans H. Fussing: *Raskiana*. (Danske Studier 1932, 148—156.)
- Hans H. Fussing: *Rasmus Rask*. (Odenseaner-Samfundets T. 1932, 149—153.)
- O. Helstrup-Andersen: *Rasmus Kristian Rask*. (Grundtvigs Højskoles Aarskrift 1932, 41—50.)
- O. Helstrup-Andersen: *Rasmus Kristian Rask*. (Hjem og Skole XXV, 206—211.)
- Finnur Jónsson: *Rasmus Rask* og Island. (Letterst. T. 1932, 478—494.)
- Alexander Rasmussen †. Nekrologer af Bjørn Kornerup i Hist. T. 10. R. II, 118—119 og af Henrik Møller i *Fra Himmerland og Kjær Herred XXI*, 589—593.
- Georg Himmelstrup: Danevirkevisens Tonedigter. [*Poul Rasmussen*.] (Fra Frederiksborg Amt 1932, 92—106.)

- Ellen Reumert*: Mit Hjem paa Nørrevold.
- Efterladte Papirer fra den *Reventlowske* Familiekreds i Tidsrummet 1770—1827. Udg. ved Louis Bobé. Meddelelser af Arkiverne paa Pederstrup og Brahe-Trolleborg. X. [Væsentlig Personalregister.]
- Erh. Qvistgaard: En jydsk Præstedatters [*Dorthee Ries's*] Bryllup i 1725. (Vejle Amts Aarb. 1932, 104—107.)
- J. P. Bang: *Otto Rosenstand*. (Højskolebladet LVII, 155—159, 187—190 og 211—214; jfr. Gunda Warming sst. Nr. 16, Tillægget.)
- Poul Reitzel: Blade af en Slægts Historie. Familien *Rosenørn*.
- Olaf Carlsen: Fra *Ludvig August Rothes* Studieophold i Paris 1822—1823. (Soraner-Bladet XVII, 63—65.)
- Chr. Welding: *Skat Rørdam*. (Højskolebladet LVII, 285—288.)
- Ejnar Thomsen: *Valdemar Rørdam*. (Ord och Bild XLI, 499—505.)
- Hjalmar Friis: *Jacques François Joseph Saly* et la statue équestre de Frédéric V. (Artes I, 187—288.)
- C. Boysen: *Samwer*. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 344—346.)
- H. G. Olrik: En vanskelig lille Soraner. Fra *Tage Schacks* Sorø-Aar. (Soraner-Bladet XVII, 18—21.)
- Ernst Harms: Noch ein moderner dänischer Maler [*William Scharff*]. (Ostsee-Rundschau IX, 214—216.)
- Elisabeth Schlichtkrull*: Lidt Slægtshistorie.
- Stamtavle over Efterkommerne af *Hans Henrik Schou*, kgl. Agent i Slagelse, og Hustru Martine Hedeveg, f. Hansen. P.
- H. H. Schou* †. Nekrologer af Georg Galster i Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 89—91, og af Vilhelm Marstrand i Ingeniøren XLI, 365.
- Peter Schou: *Mads Schou* paa Holtbjerg. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 46—73.)
- [Læge] *Harald Seidelin* †. Nekrologer af Gregers Jensen i Ugeskrift f. Læger XCIV, 496—498, af Oluf Thomsen i Hospitalstidende LXXXV, 701—704.
- Sophus Jürgensen: *Johannes Senn* — Karl Madsen. (Samleren IX, 156—157.)
- Sophus Jürgensen: [*Johannes*] *Senns* Bybilleder. (Samleren IX, 113—125.)
- Sophus Jürgensen: *Johannes Senn*. Resumé. (Samleren IX, 185—192.)
- David Simonsen* †. Nekrologer af forskellige i Jødisk Familieblad 1/7, 1932.
- H. Hagerup: Fra Asylet. [*Joh. Chr. Simony*]. (Jul i Randers 1932, 28—29.)
- Sv. Zachariassen: Det grundtvigske i *Joakim Skovgaards* Billeder i Viborg Domkirke. (Kirken IV, 97—107.)
- Thomas Otto Achelis: *Gerhard Slewart*. (Archiv f. Reformationsgeschichte XXIX, 80—84.)
- Holger Jerrild: Hos *Agnes Slott-Møller*. (Gads Danske Mag. XXVI, 225—233.)
- Jørgen Sthyr: Tegninger af *Hans Smidth* i Kobberstiksamlingen. (Kunstmuseets Aarsskrift XIX, 65—76.)
- Bruno Claussen: Kleine Nachlese zu *Johann Snells* Leben und Schaffen. (Nordisk T. f. Bok- och Biblioteksväsen XIX, 221—228.)

- Helene Strange: *Sofie af Mecklenburg*. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 135—146.)
- Vilh. Slomann: *M. H. Spang*. En dansk Billedhugger fra det 18. Aarhundrede. (Tilskueren 1932, I, 177—185.)
- Hans Nielsen: Slægten *Spangsbjerg* af 1667. Tr. s. M. Esbjerg.
- Holger Jerrild: Hos Statsminister *Stauning*. (Gads Danske Mag. XXVI, 1—6.)
- Niels Steensen: Indledningsforelæsning til Demonstrationerne i Københavns anatomiske Teater 1673. Oversat af Knud Larsen. (Hospitalstidende LXXV, 261—269.)
- V. Meisen: *Niels Steensen*. (Hospitalstidende LXXV, 243—260.)
- Elisabeth Steffensen: Svundne Dage. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 117—134.)
- T. Allgulin: *Hans van Stenwinkel d. ä.* (= Uppsala Universitets Årsskrift 1932. Filosofi, språkvetenskap och hist. vetenskaper, Nr. 2.)
Anm. af Carl Nordenfalk i Konsthist. T. I, 114—118.
- Ernst Frandsen: *Hans Christensen Sthen*. Studier i det 16. Aarhundredes danske Litteratur. (= Acta Jutlandica IV, 1.)
- H. Grüner Nielsen: *Hans Christensen Sthen* som Samler og Udgever af Ordprog. (Danske Studier 1932, 88—90.)
- H. A. Rosendal: Præst og Digter. *Hans Christensen Sthen*. (Grundtvigs Højskoles Aarsskrift 1932, 51—71.)
- Rasmus Bording: Konrektor *Jens Stougaard*. (Hjem og Skole XXV, 137—141.)
- Ernst Feddersen: Ein Brief *Chr. von Stöckens* an Seb. Niemann. (Schriften des Vereins f. Schlesw.-Holst. Kirchengeschichte 2. R., IX, 371—374.)
- Hildegard von Marchtaler og Albert Fabritius: En genfundne Gren af Familien *von Stöcken*. (Pers. T. 9. R. V, 255—257; med Tilføjelse af L[ouis] B[obé] sst. 258.)
- Poul Uttenreitter: *Sigurd Swane*. (= Vor Tids Kunst VIII.)
- Helge Elbek: *Fritz Syberg*. (Dansk Udsyn XII, 286—299.)
- Daniel Hvidt: Maleren *Fritz Syberg*. (Samleren IX, 97—104.)
- Herman Madsen: *Fritz Syberg*. (Fynsk Hjemstavn V, 97—103.)
- C. E. Flensborg: Fhv. Skovrider *J. C. Sørensen* 80 Aar. (Hedeselskabets T. 1932, 5—7.)
- K. Enevold Sørensen †. Nekrologer af F. Zeuthen i Nationaløkonomisk T. LXX, 64—66 og i Universitetets Festskrift Nov. 1932, 131—133.
- Thorv. Lodberg: *Tarben-Slægten* fra Klitten. [Familierne Tarbensen, Klinting m. fl.] Et Uddrag ved Torben Klinting. P. Nr. Nebel.
- I. P. Techow: Livserindringer.
- Hans Tegner* †. Nekrolog af Alfred Schmidt i Samleren IX, 64.
- [H.] Flensborg: Dansk Ingeniørforenings første Formand Generaldirektor *I. V. Tegner*. (Ingeniøren XLI, 273—274.)

- Anna Thalbitzer* †. Nekrolog af Emma Sylvest i Børnesagens Tidende XXVII, 253—254.
- H. Lausten-Thomsen: Af en nordslesvigsk Slægts Skæbne. Fire Personalia. [Sognefoged *Hinrich Thomsens* Hustru og tre Sønner.] (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 147—151.)
- Emil Larsen: Lokalprædikant *Jørgen Thomsen*. (Hist. Aarskrift f. Metodistkirken i Danmark 1932, 61—94.)
- Emmy Thornam*: Min Søster og jeg. Barndoms og Ungdoms Erindringer. H[ans] K[yrre]: *P. K. Thorsens* Afhandlinger og Breve. (Vor Ungdom LIV, 183—186.)
- Anders Vedel: En Brevveksling. [*P. K. Thorsens*.] (Højskolebladet LVII, 89—92.)
- Vilhelm Wanscher: *Thorvaldsen's* monument to Lord Byron. (Artes I, 301—308.)
- H. T. Heering: *Knud Thott* og Forhistorien til Kristian V's Matrikul. (T. f. Opmaalings- og Matrikulsvæsen XIII, 1—19.)
- H. F. Petersen: »De sønderjyske Pigeres Far fortæller. [Breve fra *Hans Mikkelson Tofte*.] (Kirkeligt Samfunds Julebog 1932, 143—163.)
- [Erik Dahlberg:] Kortfattet Slægtstavle vedrørende Slægten *Tonboe*, nu Dahlberg. P.
- Henrik Vedel* †. Nekrolog af J. Bülow i Nordisk administrativt T. XIII, 117—120.
- Peder Hesselaar: *Valdemar Vedel*. (Højskolebladet LVII, 443—446.)
- Hans Knudsen: Brudevielsen 1702 i Vævlinge Kirke. [*Vilhelm Frederik Wedell*.] (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 267—268.)
- Marius Kristensen: Brødrene *Wegener* fra Gudbjærg. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 148—153.)
- Olaf Carlsen: [*C. F.*] *Wegener* og [*C. St. A.*] Bille. (Soraner-Bladet XVII, 12—13.)
- Holger Jerrild: Hos Professor *Fr. Weis*. (Gads Danske Mag. XXVI, 628—638.)
- Francis Beckett: *Jost Verheiden* — Jost Delaval. [Identifikation.] (Artes I, 289—299.)
- Niels Møller: *Wessels* Gravskrift. (Tilskueren 1932, II, 381—384.)
- [Direktor i Hedeselskabet] *Jens P. Westergaard* †. Nekrologer i Ugeskrift f. Landmænd LXXXVII, 281 (anonym) og af Niels Basse i Hedeselskabets T. 1932, 157—159.
- [Professor] *T. Westermann* [80 Aar]. Artikler af Th. Claudi Westh i Hedeselskabets T. 1932, 177—179, af flere forskellige i Ugeskrift f. Landmænd LXXXVII, 357—370.
- Sara Wiggers*: Barndoms minder. Efterladte Optegnelser. P. Tr. s. M.
- Holger Jerrild: Hos Generalløjtnant *With*. (Gads Danske Mag. XXVI, 154—162.)

Slægten *Vleugel* (*Wleugel*) i Danmark 1675—1862. Samlet av avdøde Jens Schanche Vleugel; oversat fra svensk og bearbejdet av Johan Severin Wleügel. (Pers. T. 9. R. V, 21—48.)

Stamtavle over Slægten *Woldsen* samt nogle Optegnelser om Slægten *Assmussen*. Udgivet af Johan Frederik Woldsen. Tr. s. M.

Frantz Dahl: *Anders Sandøe Ørsted* as a Jurist. P.

Samfundsforhold og Aandsliv.

Retsforhold.

Jens Himmelstrup og **Jens Møller**: Danske Forfatningslove og Forfatningsudkast. Udgivet med Indledninger.

Anm. af Knud Berlin i Hist. T. 10. R. II, 683.

Johs. Brøndum-Nielsen: Danmarks gamle Landskabslove med Kirke-lovene. 2.—3. Bd. Jyske Lov. 4., 6. og 7. H. Udarb. af Peter Skautrup. — 5. Bd. Eriks sjællandske Lov. Tekst 1.—2. 1. H. Udarb. af Peter Skautrup. — 7. Bd. Valdemars sjællandske Lov. Arvebog og Orbodemål. 1. H. Udarb. af Erik Kroman.

August F Schmidt: Gaarddrønten. [Yngsteretten paa Bornholm.] (Bornholmske S. XXI, 16—22.)

C. K[litgaard]: Bandsættelse af ukendt Tyv. (Vendssysselske Aarbb. 1932, 335.)

C. Klitgaard: Baareprøver og Jærtegn. (Danske Studier 1932, 183—185.)

Hans Knudsen: En Baareprøve paa Udby Kirkegaard. (Danske Studier 1932, 69—78.)

J. Himmelstrup: Das öffentliche Recht Dänemarks 1922—1931. (Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart XX, 338—359.)

P. Christensen: Et Giftmord [1793]. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 142—143.)

Hans Duborg: Ribe Amts Sogneraadforening gennem 50 Aar. 1882—1932. Bramminge.

Museer.

Victor Hermansen: Oprettelsen af »Den kongelige Commission til Oldsagers Opbevaring« i 1807. (Aarbb. f. nordisk Oldkyndighed og Hist. 3. R. XXI, 265—320.)

M. Mackeprang: Oldsagskommissionen i København og Oldsagssamlingen i Kiel. Et Stykke dansk-tysk Museumshistorie. (Festskrift til H. P. Hanssen, 94—102.)

Chr. Axel Jensen: En gylden Vindfløjhest fra den ældste Middelalder. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1932, 53—56.)

Jørgen Olrik: Nyerhvervet Sølvtoj i Nationalmuseet. (Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1932, 24—28.)

- Georg Galster:** [Møntsamlingen] 1780—1930. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 51—56.)
- Georg Galster:** Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Finansaaret 1930—1931. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 1—7 og 17—21.)
- Georg Galster:** Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Finansaaret 1931—32. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 109—113.)
- Tage Christiansen:** Stenstrup Musæum. (Odsherred IV, 9—11.)
Stevns Musæum 1922—1932. P. Storehedinge.
- Th. Lind:** Fra Bornholms Museum. (Bornholmske S. XXI, 151—163.)
- J. C. Juel:** Faaborg Hjemstavnsmusæum. (Fynsk Hjemstavn V, 125—128.)
- K. Raunkjær:** Vestfynsk Hjemstavnsgaard. (Vort Landbrug LI, 12—14.)
»Den gamle By«s Billedbog. 3. Udg. Aarhus.
- H. P. Hansen:** Vore Folkemuseer. 1. Museet i Ribe. (Sprog og Kultur I, 65—79.)

Kulturhistorie, Folkedigtning, Overtro m. m.

- N. P. Nielsen:** Østsjællands Folkemaal og Folkesind. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Præstø Amt XXI, 19—30 = Det 10. danske Hjemstavnsstævne i Køge, 83—94.)
- Thomas Olsen Løkken:** Folkeslagene Nord for Limfjorden. (Turistforeningens Aarb. 1932, 129—146.)
Folkemindeoptegnelser. (Sprog og Kultur I, 29—32 og 98—101.)
Fra Folkemund, Sagn og Minder. — Under denne Rubrik indeholder Sønderjydske Maanedsskrift VIII—IX et stort Antal mindre Meddelelser af kulturhistorisk Indhold; se nævnte Aarganges Register 4—5.
- Niels Møller:** Folklore i Skipperbyen [Troense]. (Letterst. T. 1932, 372—377.)
En Møllerkarls Levnedbeskrivelse. Ved H. Ellekilde. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 291—300.)
- August F. Schmidt:** Fra Vejlbys Sogn. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 135—149.)
- Evald Tang Kristensen:** Danske Sagn som de har lydt i Folkemunde. 4. Afdeling: Personsagn.
Sjællandske Sagn. Udg. af **Anders Uhrskov**. Hillerød.
- Hakon Müller:** Lidt om Esrom Sagn. I. Esrom Søs Tilblivelse. II. Broder Rus, Djævelen i Esrom Kloster. (Fra Frederiksborg Amt 1932, 35—62.)
- Inger Margrethe Boberg:** Sagn og Overlevering om Oldtidshøjene i Frederiksborg Amt. (Fra Frederiksborg Amt 1932, 3—34.)
- Inger Margrethe Boberg:** Sagn og Overlevering om Samsøs Høje og Bakker. (Fra Holbæk Amt XXVI, 5—41.)
- Inger Margrethe Boberg:** Bornholms gravhøje i sagnoverleveringen. (Bornholmske S. XXI, 54—96.)
- Hans Ellekilde:** Sagnene om Borresø. (Gammelt å Nyt IV, 34—51.)

- Frode Lund:** Sagn fra Ore Sogn i Skovby Herred. (Fynsk Hjemstavn V, 57—61.)
- Sagn fra Skaarup. Af Friskolelærer **Rasmus Hansens** efterladte Optegnelser. (Fynsk Hjemstavn V, 156—160.)
- Gustav Lind:** Sagn fra Bramdrup ved Kolding. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 107—108.)
- August F. Schmidt:** Kongesagn paa Mors. (Hist. Aarb. f. Mors XIV, 63—73.)
- Chr. Seeberg:** Sagn og Overtro fra Skrydstrup. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 167—172.)
- August F. Schmidt:** Danmarks Kæmpesten i Folkeoverleveringen. (= Danmarks Folkeminder Nr. 39.)
- Hans Ellekilde:** Sagnene om Esterhøj i Høve og Stenen paa Klint. (Ods herred IV, 34—38.)
- Johannes Tholle:** Skæbne-Træer. (Gads Danske Mag. XXVI, 476—480.)
- August F. Schmidt:** Hultræer i Danmark. (Danske Studier 1932, 33—56.)
- Brandtræer i Sønderborg Amt. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 158—159.)
- H. P. Hansen:** En Rune-Trylleformel. (Sprog og Kultur I, 17—22.)
- H. P. Hansen:** Skik—Tro—Overtro. (Sprog og Kultur I, 23—28.)
- H. P. Hansen:** Ligets sammenbundne Stortæer. (Sprog og Kultur I, 84—87.)
- Forvarslere fra Als og Sundeved. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 185—188.)
- Genfærd og Spogelser. Ved **J. Raben**. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 138—142.)
- H. K. Kristensen:** Hekseprocesser paa Vardeegnen. (Fra Ribe Amt VIII, 138—179.)
- J. Diederichsen:** Hexenprozesse in Angeln. (Jahrbuch des Angler Heimatvereins III, 27—47.)
- F. Ohrt:** Folkebøn og Perlebaand. (Danske Studier 1932, 181—183.)
- Johannes Klindt:** Eventyret om det spillende Træ, den talende Fugl og det guldgule Vand. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 152—157.)
- N. P. Petersen:** Fædres Tale [Ordsprog og Mundheld fra Vendsyssell]. (Vendsysselske Aarbb. 1932, 305—326.)
- Marius Kristensen:** Remser og Rim fra Fjolde Sogn. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 103—106.)
- Gamle Salling-Danse. Samlet og beskrevet af I. C. Krogh og Frue.
- August F. Schmidt:** Fra den gamle Landsby. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Sorø Amt XX, 57—75.)
- Albert Thomsen:** Landsbyliv paa Hjembæk-Egnen i ældre Tid. Gengivet efter nogle Optegnelser af Anne Kathrine Pedersen. (Fra Holbæk Amt XXVI, 121—136.)
- R. Askholm:** Familiefester paa Lyø. (Fynsk Hjemstavn V, 113—118, 129—134 og 145—148.)

- N. Ludvigsen:** En sundevedsk Kost for 50 Aar siden. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 161—166.)
- N. Sodborg:** Landsbyspillemand paa Hannæs. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt 1932, 307—319.)
- K. L. Kristensen:** Minder om Maj- og Sommerfester paa Fyn. (Fynsk Hjemstavn V, 86—94.)
- R. Paulli og Marius Kristensen:** Af Mortensgaasens Historie. (Danske Studier 1932, 166—170.)
- Chr. Nielsen:** Griseslagt og Pøsegilde. (Fynsk Hjemstavn V, 171—175.)
- P. Th. Christensen:** Julestjernen. (Vendsysselske Aarbb. 1932, 330—331.)
- Ellen Petersen:** Gamle Julelege fra Jels. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 110.)
- C. A. Jørgensen:** Bondekøkkenet i gamle Dage. P.
- H. Zangenberg:** De sydfynske Øers gamle Bønderbygninger. (Fynsk Hjemstavn V, 1—14, 17—26, 33—37 og 65—77.)
- Johan P. Hovmøller:** De gamle Gaardtyper. (Hist. Aarb. f. Mors XIV, 119—127.)
- H. Zangenberg:** Gammel Byggeskik i Vendsyssel, Hanherrederne og Thy. (Turistforeningens Aarb. 1932, 185—210.)
- Aage Rohmann:** Horisontalmøller. En gammel bornholmsk mølletype og dens slægtninge. (Danske Folkemaal VI, 33—48.)
- Holger Hjelholt:** Sydfynske vandmøller. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 98—105.)
- Elna Mygdal:** Amagerdragter. Vævninger og Syninger. 2. Halvbind. (= Danmarks Folkeminder Nr. 37^a).
- Elna Mygdal:** Lidt om Dragter fra Hjørring Amt. (Turistforeningens Aarb. 1932, 213—230.)
- Christine Reimer:** Fra Kornhøstens Dage i ældre Tid. (Wisbechs Almanak 1933, 14 upag. Sider.)
- Christine Reimer:** Tamper-Dagene. (Wisbechs Almanak 1933, 2 upag. Sider.)
- Axel Lange:** Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter. Odense.
- Axel Lange:** Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter. Efterslæt. (Fynsk Hjemstavn V, 119—124, 138—143 og 150—155.)
- T. Bundgaard Lassen:** Om Kaffedrikning blandt Almuen i Aarhus Stift i 1783. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV, 154—163.)
- Josef Fischer:** Kantorvalg i 1790. (Jødisk Familieblad 1/3 1932.)
- Benjamin Balslev:** De danske Joders Historie.
Anm. af Arthur Henriques i Jødisk Familieblad 1/4 1932.

Penge- og Bankvæsen. Skatte- og Toldvæsen.

- Julius Wilcke:** Haakon Jarls Sterling. (Numismatiske meddelanden XXVI, 29—34, jfr. sst. XXVII, 99—101.)

- Anm. af Georg Galster i Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 93—94.
- Georg Galster:** Biskop Peder Herslebs Møntsamling. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 105—108.)
- Georg Galster:** Møntfundet fra Skelskør Kirkegaard. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 21—23.)
- Georg Galster:** Møntfundet fra Grenaa og de jydsk Penninge fra Tiden 1146—1234. (Aarb. f. nordisk Oldkyndighed og Hist. 3. R. XXI, 207—264.)
- Georg Galster:** Møntfundet fra Vorre. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 33—37 og 49; Berigtigelse 323.)
- Georg Galster:** Møntfundet fra Oksbøl. (Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 49—50.)
- Sture Bolin:** Skånska myntfynd från nyare tid. (Moneta I, 5—14.)
- Julius Wilcke:** Dansk Møntvæsen, Møntmark og Møntværdi 1688—1788. (Numismatiska meddelanden XXVI, 35—64.)
- Anm. af Georg Galster i Numismatisk Forenings Medlemsblad XIII, 94—96.
- Danmarks Sparekasser 1932. Samlet og udarbejdet af J. Wind. 1.—3. H. Haderslev.
- [**Jens Toftegaard:**] Bikuben. Forsørgelsesforening og Sparekasse. 1907—1932.
- [**Karl Aagaard-Hansen:**] Aktieselskabet Frederikssund & Omegns Bank 1907—31. Maj—1932.
- J. V. Christensen:** Sparekassen for Ringsted og Omegn 1832—2. Maj—1932. Ringsted.
- C. Pedersen:** Lolland-Falsters Industri- og Landbrugsbank. 1907—12. Juni—1932. Nykøbing F.
- O. Skytte:** Spare- og Laanekassen for Aastrup Sogn og Omegn 1857—1932. P. Nykøbing F.
- Landbosparekassen i Aarhus. 1862—1932. P. Aarhus.
- Silkeborg Bank. 1882—1. Oktbr.—1932. Silkeborg.
- J. H. Byriel:** Vamdrup Sparekasse gennem 50 Aar. 1882—1932. P. Vamdrup.
- [**N. H. A. Schougaard:**] Vinding Pastorats Spare- og Laanekasse gennem 70 Aar. 1862—1932. P. Bryrup.
- Statsfunktionærernes Laaneforening 1907—15. Februar—1932.
- Holger Hjelholt:** Ansættelsen til mølleskyld i Christian V.s matrikel. (Hist. T. 10. R. II, 36—58.)
- Günter Schmölders:** Die Ertragsfähigkeit der Getränkesteuern. Vergleichende Übersicht über die Voraussetzungen der Alkoholbesteuerung im Deutschen Reich, in Grossbritannien, Frankreich, der Schweiz, Dänemark und den Vereinigten Staaten. Jena.
- Anm. af Charlotte Leubuscher i Schmollers Jahrbuch LVII, H. 3, 144—145.

Samfærdsels-, Post- og Jernbanevæsen.

- J. J. Ravn:** Et Syn over Broer og Veje i Holmans Herred og Tingvidner om Vedligeholdelse af 2 Broer. (Vejle Amts Aarb. 1932, 171—177.)
- Svend Jørgensen:** Færgegaarde og Landevejskroer paa Lolland-Falster. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 34—55.)
- Olaf Carlsen:** Nysted—Heiligenhafen. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 56—82.)
- C. N. Termansen:** Færgen til Ribe Holme. (Ripenser-Bladet II, 249—251.)
- Johan Hvidtfeldt:** Færgvæsenet ved Vejle Fjord. (Vejle Amts Aarb. 1932, 113—134.)
- Gerda Selmer:** Det danske Postvæsen i Hertugdømmerne. Tre Plakater, der omhandler Passager- og Postbefordringen i Hertugdømmerne i Aaret 1810. (Sønderjydske Maanedsskrift VIII, 177—181.)
- H. Brendstrup:** Den sjællandske Vestbane. (Ingeniøren XLI, 473—481.)

Land-, Forst- og Havevæsen.

- K. Hansen:** Det danske Landbrugs Historie. 14.—16. H.
- Niels Siggaard:** Fra Sameje til Selveje.
- Hans Jensen:** Selveje og Fæste i dansk Samfundsudvikling. (Dansk Udsyn XII, 255—270.)
- Johannes Steenstrup:** Nogle agrariske Betragtninger fra Fortid og Nutid. (Letterst. T. 1932, 405—414.)
- Karl A. Jørgensen:** Billeder af det gamle Landsbyfællesskabs Historie. (Andelsbladet XXXIII, 149—157, 235—249, 631—642, 827—836, 1619—1630, 1795—1807 og 1899—1908.)
- Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskråer. Udg. af **Poul Bjerge** og **August F. Schmidt**. IV. Kolding.
- August F. Schmidt:** Fra den gamle Landsby. (Fra Ribe Amt VIII, 195—211.)
- Anth. Fuglsang:** Gamle Landsbylove. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 16—22.)
- August F. Schmidt:** Fra den gamle nordvestfynske Landsby. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 165—174.)
- Hans Knudsen:** Afgangsol. (Fynsk Hjemstavn V, 78—79.)
- J. Carl Christensen:** Videbrev fra Lindved. (Vejle Amts Aarb. 1932, 73—83.)
- H. K. Kristensen:** Vide og Vedtægt for Sønder Bork Marsk 1639. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 136—141.)
- J. Hedegaard Christensen:** Varde Videbrev 1757). (Jyske S. 5. R. I, 100—118.)
- H. Hansen:** Vom Mühlenzwang. (Illustrierter Kreiskalender f. den Landkreis Flensburg XXVII, 40—43.)

- Otto Christensen:** Hoveri eller Innæ! (Tune Elevers Aarsskrift 1932, 21—26.)
- Hans Knudsen:** Tidligt Stavnsbaand paa Grevskabet Wedellsborg. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 141—146.)
- Kristen Klastrup:** Kvægpesten i Vendsyssel 1746—1748. (Vendsysselske Aarb. 1932, 177—229.)
- Hans Birkelund:** Landbrugsforholdene paa Djursland 1795. (Fra Randers Amt XXVI, 148—149.)
- H. P. H. Novrup:** Da Roesthøje blev udskiftet 1795. (Fra Ribe Amt VIII, 191—194.)
- Hans Laur. Hansen:** Fra de fattige Aar efter Englænderkrigen. (Fra Holbæk Amt XXVI, 171—173.)
- Svend Jespersen:** Tobaksdyrkning i Vestfyn. (Danske Folkemaal VI, 54—57.)
- H. P. Hansen:** Rettepinde og Studesko. (Sprog og Kultur I, 80—84.)
- Karen Rasmussen:** Et Husmandsbrug i 1870'erne. (Fra Holbæk Amt XXVI, 178—180.)
- Th. Kirkegaard:** Andelsmejerierne gennem 50 Aar. (Ladelund Elevfor­ enings Aarsskrift 1932, 7—17.)
- J. Stilling-Andersen:** Det første Andelsmejeris Tilblivelse. (Vort Land­ brug LI, 291—294, 312—314, 327—330 og 342—344.)
- Hvilket Andelsmejeri var det første? (Vort Landbrug LI, 346—347; jfr. sst. 653.)
- Marinus J. Gravsholt:** Da Hjedding Andelsmejeri blev oprettet. Samtale med Peder Kristensen Hedeager. (Andelsbladet XXXIII, 1005—1008.)
- H. Øllgaard:** Lindbjerg Mejeri 1882—1932. P. Varde.
- O. H. Larsen:** Træk af Landbrugets Udvikling i de sidste 50 Aar. (T. f. Landøkonomi 1932, 312—323.)
- K. R[aunkjær]:** »Vort Landbrug« gennem 50 Aar. (Vort Landbrug LI, 593—604.)
- A. M. Sørensen:** Den landøkonomiske Forsøgsvirksomhed [1882—1932]. (Vort Landbrug LI, 616—621.)
- Chr. Sonne:** Den landøkonomiske Konsulentvirksomhed [1882—1932]. (Vort Landbrug LI, 622—624.)
- J. K. Jensen:** Jordens Grundforbedring i de sidste 50 Aar. (Vort Landbrug LI, 624—627.)
- M. K. Kristensen:** Danmarks Høstudbytte i de sidste 50 Aar. (Vort Land­ brug LI, 628—632.)
- N. Bredkjær:** Dansk Husdyravl og Husdyrbrug gennem 50 Aar. (Vort Landbrug LI, 633—637.)
- A. Høgsbro Holm:** Landbrugseksporten i de sidste 50 Aar. (Vort Land­ brug LI, 641—645.)

- O. H. Larsen:** Landbrugets driftøkonomiske Udbytte i de sidste 50 Aar. (Vort Landbrug LI, 645—647.)
- Anton Christensen:** Landbrugets Redskaber og Maskiner i de sidste 50 Aar. (Vort Landbrug LI, 673—677.)
- Siliam Bjerre:** Landbrugets Foreningsvæsen. (Vort Landbrug LI, 678—681.)
- Hans Hansen:** Landbruget i Sønderjylland før og efter Genforeningen. (Festskrift til H. P. Hanssen, 374—397.)
- Frode Lund:** Skove og Skovbrug i Ore Sogn. (Fynsk Hjemstavn V, 177—182.)
- Rasmus Mortensen:** Jyllands Hedeskove. [Sluttet.] (Hedeselskabets T. 1932, 21—37.)
- Krybskyttehistorier fra Als. Samlet af **C. Ludvigsen.** (Sønderjyds Maa-
nedsskrift IX, 29—32.)
- Johannes Tholle:** Æble og Abildgaard. (Danske Studier 1932, 97—138.)
- Andreas Madsen:** I den gamle Bondehave. (Elevforeningen f. Landbo-
skolen ved Lyngby, Aarb. f. 1932, 18—33.)
- Johannes Tholle:** Jægersborg Slotshave og Allé. (Medd. fra hist.-top.
Selskab f. Gjentofte Kommune II, 393—421.)
- Johannes Tholle:** Om Haver og Havedyrkning i Byerne. (Frederiksborg
Amt.) (Fra Frederiksborg Amt 1932, 63—91.)
- Johannes Tholle:** Lerchenborg Have. (Fra Holbæk Amt XXVI, 79—93.)
Vilvordes Minde-Blad. 1882—1932.
- Johannes Tholle:** Odense Slotshave og dens Gartnere. (Aarb. f. Hist.
Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 215—220.)
- Johannes Tholle:** Havedyrkningen paa Mors gennem skiftende Tider.
(Hist. Aarb. f. Mors XIV, 3—62.)
- A. I. Gejlager:** Persillekræmmere og Bondegartnere i Væhr Sogn omkring
Midten af forrige Aarhundrede. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus
Stift XXV, 178—187.)

Søvæsen.

- Kay Larsen:** Den danske Kinafart.
- Johannes Olsen:** Den sydfynske Sejlskibsfarts Historie. Svendborg.
- N. P. Pedersen:** Vejr og Vind i Klitmøller. (Hist. Aarb. f. Thisted Amt
1932, 264—290.)
- C. K[litgaard]:** Hjøring Skibsliste 1845. (Vendssyselske Aarbb. 1932,
333—334.)
- Hans Dragehjelms:** Fra Stevnsysten i gamle Dage. Lund Lodseri. (Under
Dannebrog 1932, 20—22 og 32—35.)
- F. Cold:** Oversigt over Virksomheden indenfor Stiftelsen »Georg Stages
Minde« gennem 50 Aar. 1882—1932.
Anm. af H. B[istrup] i T. f. Søvæsen CIII, 137—140.
Dansk Styrmandsforening gennem 25 Aar. 1907—1932.

Handel, Haandværk og Industri.

Nina E. Bang og **Knud Korst**: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661—1783 og gennem Storebælt 1701—1748. I. Tabeller over Skibsfarten. [1930.]

Ann. af L. Beutin i *Hansische Geschichtsblätter* LVII, 190—197.

Aage Fasmer Blomberg: Bidrag til Belysning af Aalborgs Handel i 2. Halvdel af det 17. Aarhundrede. (Jyske S. 5. R. I, 119—131.)

Axel Nielsen: Korporationer. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 249—269.)

Henrik Koppel: Spredte Træk af Boghandelens Historie.

Søren Vasegaard: Fra Bakkes Boghandel. I. Bidrag til Belysning af kjøbenhavnske Bogforhold ved Midten af det 19. Aarhundrede. Tr. s. M. P. Andelsselskab m. b. A. Schaub & Co. København. 1907—1. Maj—1932. [Slagterivarer.]

Optegnelser om Urtekræmmerlavet og Urtekræmmerforeningen. Udg. i Anledning af Urtekræmmerforeningens 70 Aars Jubilæum.

Arthur Fang: Roskilde Handelsstandsforening gennem 75 Aar.

J. C. E. Boldreel: Kolonialhandlerforeningen for Svendborg og Omegn. 1892—18. Sept.—1932. P. Svendborg.

[**Otto L. Sørensen**]: Skive Købstads Medhjælper-Stand. Udg. ved 25 Aars Jubilæet 20. Marts 1932 af Handels- og Kontormedhjælper-Foreningen. P. Skive.

[**V. Th. Møller**]: Dalum Brugsforening 1882—1932. P.

H. C. Frydendahl: Jærnodvinding paa Fyn i gamle Dage. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 116—120.)

H. K. K.: Nogle Fund ved Henne Kirke. [Jærnodvinding.] (Fra Ribe Amt VIII, 212—215.)

Rasmus Mortensen: Oldtidsjærn i Ribe Amt. II. [Med en Efterskrift af S. Alkærsig.] (Fra Ribe Amt VIII, 1—34.)

Rasmus Mortensen: Jærnodvindingen. Nogle nye Fund i Vejle Amt. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 84—99.)

A. Sølvér-Schou: Rejsestipendieforeningen for Haandværkere og Industriadrivende 1882—1932.

[Bogtrykkerier.] Dansk Typograf-Forbund, Skanderborg Lokalfdeling. 50 Aar. 1882—1. Aug.—1932. P. Skanderborg.

Marius Holt: Dansk Andels Cementfabrik 1911—1931. Med Indledningsartikel af Victor Madsen.

Axel Schou: Foreningen af Fabrikanter og Grossister i Elektricitetsbranchen. 1907—17. Maj—1932. P.

Kemp & Lauritzen. 1882—1932.

Elektricitetskommissionen. 1907—1932.

Frederik Graae og **P. N. Bützow**: Det kommunale Elektricitetsværk i Nykøbing Falster. 1907—7. Dec.—1932. Nykøbing F.

Cand. pharm. Bang & Tegner. 2. Maj 1882—1932. P. [Forbindstoffabrik.] Københavns Gasværker 1857—1932. Udg. af Københavns Belysningsvæsen.

Anm. af Henry Stjernqvist i *Nationalekonomisk T.* LXXI, 85—86.

Hans Erlandsen: Esbjerg Haandværker- og Industriforening. 1882—15. Okt.—1932. Esbjerg.

N. P. Bjerregaard: Borger- og Haandværkerforeningen i Skive 1857—14. April—1932. Skive.

[Haderslev Haandværkerforening.] (Jul i Haderslev 1932, 5 upag. S.)

Povl Drachmann: F. L. Smidth & Co. 1922—1932. [Jernindustri.]

Brødrene Larsen. Asaa Jernstøberi og Maskinfabrik 1882—1932. P. Asaa.

[**A. Ranløv og Aage Simonsen:**] Møller & Jochumsen A/S, Maskinfabrik, Horsens. 1857—16. Juni—1932. P. Horsens.

[**A. Ranløv og L. Meineke Nielsen:**] Sadolins Farver. Sadolin & Holmblad. Fra Farverivning til kemisk Industri.

[**Gunner Jørgensen:**] V. Steins analytisk-kemiske Laboratorium. 1857—1932. P.

Erh. Borch m. fl.: Københavns kommunale Ingeniørforbund 1907—27. Maj—1932. (Ingeniør og Samfund XIII, 81—86.)

Axel Garboe: Af Fosforsyregødningens Historie i Danmark. Et Stykke Industri- og Landbrugshistorie. [Kunstgødning.] (T. f. Landøkonomi 1932, 668—681.)

Mælkeri-Industriarbejdernes Forbund. 1907—7. Marts—1932. Horsens.

Axel Heine: Fra den gamle Fabrik. [Den kgl. Porcellænsfabrik.] (Samleren IX, 85—88.)

Dansk Skibstømmerforbund 1892—1932. Udg. af Dansk Skibstømmerforbund. Aktieselskabet Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri. 1882—1932.

G. Hansen: Foreningen af Skotøjsfabrikanter i Provinsen 1907—1932. P. Aabenraa Skomageres Skrå af 1496 Maj 16. Meddelt af **William Christensen.** (Danske Magazin 6. R. VI, 1—14.)

P. Bugge Vægger: Randers Smedemesterforenings 50-Aars Jubilæum. 1882—13. December—1932. P. Randers.

Anton Jakobsen: Sterup-Smedens Høleer. (Vendsyssel Folk og Land X, 101—103.)

Johannes Lehmann: Den danske Sæbeindustri. Sæbens og Parfumens Historie med særligt Henblik paa Danmark.

Politi-, Fattig-, Understøttelsesvæsen. Forsikring.

Chr. Christensen: Roskilde Politikorps gennem 25 Aar. (Jul i Roskilde 1932, 32—33.)

H. P. Kristensen: Politiet i Skive før og nu. (Julen i Skive, Salling og Fjends 1932, 9—11.)

- Erik Kampmann:** Ungdomsfængslet i Danmark (Nordisk T. f. Strafferet XX, 168—187.)
- Tiggergang og Krøblingeægt. Af Lærer A. Jensens efterladte Optegnelser ved **Sophie Lørup**. (Fynsk Hjemstavn V, 26—27.)
- J. Hansen:** Fattigforsørgelse i Hostrup Sogn. (Sønderjydske Maanedsskrift IX, 12—15.)
- Esbern Jespersen:** Elendige Almisse-Lemmer. Af Fattigplejens Historie i Vinding-Vind. [Særtryk af Holstebro Socialdemokrat.] Holstebro.
- Vilh. Visby** og **H. I. Schou:** Kolonien Filadelfia. (1897—1932.)
- Typografernes Stiftelser. 1857—1932.
- L. P. Borberg:** 40 Aars Sygekasselovgivning. 1892—1932. (Sygekasse-Tidende XXXVI, 177—196.)
- Sygekassen »1857«. 75 Aars Jubilæet i Odense d. 1. Februar 1932. P. Odense.
- Aage Vater:** Arbejdsløshedslovgivningen i Danmark gennem 25 Aar. 1907—1932.
- Anm. af Even Marstrand i Nationaløkonomisk T. LXX, 372—373.
- Oscar Lindholm:** Danske Grundejeres Brandforsikring for fast Ejendom og Løsøre 1907—1932.
- Anm. af Karl Thorngren i Nordisk Forsikrings-T. XIII, 302—304.
- [**P. K. V. Pedersen:**] Bornholms og Christiansøes Forsikringsforening af Fiskerfartøjer i 50 Aar. 1882—1932. Som Indledning et Tilbageblik over bornholmske Fiskeriforhold i ældre Tider. Rønne.
- En Forsikringsforening for Fiskefartøjer. 50 Aars Historie. [Bornholm.] (Dansk Assurance XVIII, 263—267.)

Medicinalvæsen.

- Poul Hauberg:** Vor ældste Farmakope. (Farmaceutisk Tidende XLII, 870—878.)
- Poul Hauberg:** Enhjørningen anvendt i Lægekunsten. (Farmaceutisk Tidende XLII, 255—257 og 350—355.)
- Peter Skautrup:** Munkemedicin? (Sprog og Kultur I, 90—91.)
- Poul Hauberg:** »Den ny Syge«. (Hospitalstidende LXXV, 206—212.)
- Gordon Norrie:** Theatrum anatomico-chirurgicum. II. 1745—1785.
- K. Carøe:** Ligrøveri i 1748. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 356.)
- V. S.:** Om Koldfeber-Epidemiernes Indvirkning paa Dødeligheden i Danmark for hundrede Aar siden. (Dansk Assurance XVIII, 104—111.)
- Analecta medico-historica. Ved **Axel Hansen**. Efter Slaget ved Bov 9. April 1848. [Kildeuddrag.] (Hospitalstidende LXXV, 365—366.)
- Joh. Lunddahl:** Koleraen i Aarhus [1853]. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV, 1—28.)
- V. Christophersen:** Den almindelige danske Lægeforening 1857—1932.

- [Th. E. Hess] Th[aysen]: Hospitalstidendes 75. Aargang. (Hospitalstidende LXXV, III—XVI.)
- V. Meisen: Tilbageblik paa Medicinsk Selskabs 60 Aars Fødselsdag. (Hospitalstidende LXXV, 1259—1278.)
- E. Dam og A. Schæffer: De danske Apotekers Historie. 3. Bd. 7.—8. H. Aarhus og Midtjysk Tandlægeforeninger gennem de sidste 25 Aar. 1907—8. Maj—1932.
- Gordon Norrie: Et blad af jordemodervæsenets historie i Danmark. (Hospitalstidende LXXV, 427—444.)

Krigs- og Forsvarsvæsen.

- Otto Olsen: Fægtningens og Duellens Historie i Danmark. Brug af blanke Vaaben fra Vikingetiden til vore Dage.
- Poul Nørlund und Bengt Thordeman: Panzerhandschuhe aus der Schlacht bei Wisby im Jahre 1361. Beiträge zur Geschichte des mittelalterlichen Rüstungswesen. (Acta archaeologica II, 53—92.)
- Otto Olsen: Blade af Fægtningens Historie i Danmark fra ca. Aar 1600—1800. (Gymnastisk T. XVIII, 165—172.)
- V. Woll: »Militær-Gewalt« i Kerteminde 1721. (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 152—155.)
- Knud Lindhard: Klingende Spil. Af den danske Militærmusiks Historie.
- Victor Krohn: Den danske Hærs Signaler, deres Tekster og Historie. (Musikhist. Arkiv I, 187—285.)
- Maribo Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening. 1867—1932. P. Nykøbing F.
- C. B. Thostrup: Fra Ekvipagens Arkivhylder. (Under Dannebrog 1932, 5—7, 17—19, 94—98, 120—122 og 131—134.)
- P. L. J. Ruus: Flaadens Soldatesque. (T. f. Søværnen CIII, 513—516.)
- J. H. Schultz: Den danske Marine 1814—1848. II.
Anm. af Th. Topsøe-Jensen i T. f. Søværnen CIII, 278—281.
- Kay Larsen: Vore Orlogsskibe fra Halvfemserne til nu.
Anm. af A. H. V[edel] i T. f. Søværnen CIII, 570—571.

Kirkehistorie.

- Hans Kjær: St. Knud og St. Olaf i Bethlehem. (Letterst. T. 1932, 346—358.)
- Ludwig Andresen: Wallfahrten. (Die Heimat XLII, 73—79.)
- N. F. S. Dahl og C. E. T. Engsig-Karup: Den evangelisk-lutherske Kirke i Horsens. 1532—17. November—1932. Horsens.
- A. J. Rud: Jørgen Jensen Sadolins Oversættelse af Luthers lille Kathe-

- kismus, fremlagt paa Landemodet i Odense 27. Maj 1532. (Kirke og Folk VIII, 193—201.)
- Den fynske Biskop Mester **Jacob Madsens** Visitatsbog. Paa Grundlag af A. Crones Udgave. Ved A. R. Idum. 3. H. Odense.
- Ignatius**: Fra »Reformationens« Overdrev. (Nordisk Ugeblad f. katolske Kristne LXXX, 603—605.)
- Kai Uldall**: De gamle Kirkeriste. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 35—45.)
- Theodor Wotschke**: Pfarrer Günthers Kollektenreise durch Dänemark und Schleswig-Holstein, 1723 und 24. (Schriften des Vereins f. Schlesw.-Holst. Kirchengeschichte 2. R., IX, 312—346.)
- Christian Stubbe**: Die dänische Gesandtschaftsgemeinde in Wien und ihre letzten Prediger. (Schriften des Vereins f. Schlesw.-Holst. Kirchengeschichte 2. R., IX, 257—312.)
- Frederik Schrøder**: Brødremenighedens Betydning for dansk Menighedsliv. (Dansk Kirkeliv 1932, 64—88.)
- L. Jespersen**: Biskop [H. A.] Brorsons Visitatser. (Vejle Amts Aarb. 1932, 178—185.)
- L. Jespersen**: Bispevisitatser i Hammerum Herred. (Hardsyssels Aarb. XXVI, 8—23.)
- H. Lausten-Thomsen**: En Kirkestrid i Arrild [1813]. (Sønderjydske Maa-
nedsskrift IX, 1—7.)
- Salmebogsstriden i Agerskov [1813]. Ved **F. Gribsvad**. (Sønderjydske Maa-
nedsskrift IX, 24—26.)
- C. H. Friis**: Agende- og Salmebogsstriden i Nr. Løgum Sogn. (Sønderjydske
Maanedsskrift IX, 60—61; Kritik af Hans Hejselbjerg-Paulsen sst. 76—79;
Replik sst. 96.)
- Arne Madsen**: »De stærke Jyder«. (Kirken IV, 16—27.)
- Anders Nørgaard**: Den aandelige Vækkelse i Sydøstfyn for hundrede Aar
siden. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne,
154—162.)
- Anton Jakobsen**: Menigheds-Uordner 1856 i Taars Kirke. (Vendsyssel Folk
og Land X, 82—87.)
- Valdemar Ammundsen**: Kirkeliv i Haderslev omkring 1864. (Festskrift
til H. P. Hanssen, 206—217.)
- J. K. Jensen**: Et Par Bemærkninger i Anledning af H. F. Feilbergs Ophold
i Brørup. (Fra Ribe Amt VIII, 40—44.)
- J. K. Jensen**: Afskrift efter Brørup Sogns Liber Daticus [1869—76]. (Fra
Ribe Amt VIII, 45—73.)
- J. K. Jensen**: Feilbergs Indtræden i Brørup. (Fra Ribe Amt VIII, 74—77.)
- Holger Begtrup**: Dansk Menighedsliv i Grundtvig'ske Kredse. II. Menig-
hedsliv paa Sælland. III. Menighedsliv paa Fyn.
Bd. II anm. af Arne Brandt Pedersen i Bavnen XXI, 277—282,
Bd. III af Anders Nørgaard i Højskolebladet LVII, 701—702.

- [Chr. Winther:] Det grundtvigske Soldaterarbejde 1882—1932. P.
A. Christensen: Den indre Mission i Sydthy. P. (= Gudelige Smaaskrifter Nr. 662.)
H. L. Blauenfeldt: Vækkelsen i Taulov. (= Gudelige Smaaskrifter Nr. 663.)
Christian Gad: Fra Bethesdas første Dage.
 Fra Kirkesagens første Kamptid. To Artikler i »Politiken«. (Kirkefondets Aarb. 1932, 92—99.)
N. Juhl: Fra Kapernaumskirkens første Dage. (Kirkefondets Aarb. 1932, 81—91.)
Kristian Pontoppidan: En Forstadsmenighed gennem 25 Aar. Blade af Filips Menigheds Historie. P.
S. Rasmussen: Graverforeningen i København og paa Frederiksberg. 1907—April—1932.
Børge Janssen: De reformerte i Danmark. Historiske Billeder.
Chr. Nielsen: Metodismen i Bjerre Herred. (Hist. Aarskrift f. Metodistkirken i Danmark 1932, 15—60.)

Universitets- og Skolevæsen.

- Adolf Hofmeister:** Die geschichtliche Stellung der Universität Greifswald. (= Greifswalder Universität-Reden 32.)
Henny Glarbo: Danske og Norske Studenter ved Universitetet i Franeker (1592—1803). (Pers. T. 9. R. V, 53—67.)
Henny Glarbo: Danske og norske Studenter ved Universitetet i Utrecht (1640—1856.) (Pers. T. 9. R. V, 146—149.)
Gordon Norrie: Universitetsundervisning paa Holbergs Tid. (Soraner-Bladet XVII, 47—50 og 57—58.)
L. S. Fridericia: Universitetets hygiejniske Institut og Dr. med. Vilh. Budde og Hustrus hygiejniske Laboratorium. (Nordisk hygiejnisk T. XIII, 201—218.)
 Aktstykker angaaende det danske Docentur ved Kiels Universitet 1811—1864. Meddelte af **Harald Skalberg**. (Danske Magazin 6. R. VI, 18—328.)
Harald Skalberg: Undervisningen i Dansk ved Universitetet i Kiel og i Hertugdømmernes lærde Skoler efter 1864. P.
Olaf Carlsen: At »Construere«. Et Blad af Latinundervisningens Metodik. (Vor Ungdom LIV, 119—120.)
William Norvin: Det ridderlige Akademi i København. (Hist. Medd. om Kbh. 2. R. V, 105—235.)
M. Mackeprang: Sorø Skoles Solskive. (Soraner-Bladet XVII, 6—7.)
Hans H. Fussing: Fra rektor Krafts tid. (Odense Katedralskoles Indbydelsesskrift 1932, I—VII.)
Cl. Clausen: Horsens Statsskole 1532—1932. Horsens.
 Anm. af Bjørn Kornerup i Hist. T. 10. R. II, 692—693.

- L. P. Borberg:** Nogle Meddelelser om Randers latinske og lærde Skole (Statsskole) samt om Randers-Studenters gennem Tiderne. III. Tiden 1858 til 1926 (Skolen i Vestergade). (Fra Randers Amt XXVI, 5—55.) Th. Langs Skoler, Silkeborg. 1882—1932. Silkeborg.
- V. Møller:** Eksamen i Gymnastik og Svømning Aar 1809 [ved det gymnastiske Institut]. (Folkeskolen 1932, 167.)
- T. Bundgaard Lassen:** Lyngby Seminarium og Livet der omkring 1860. (Fra Randers Amt XXVI, 56—75.) Vordingborg Seminarium 1882—1932. I—II. Vordingborg.
- Svend Jørgensen:** Vordingborg Seminarium 1882—1932. (Folkeskolen 1932, 411—413.)
- Jørgen Christensen:** Skaarup Statsseminarium gennem 129 Aar. (Folkeskolen 1932, 722—725; Polemik sst. 769 og 786.)
- Hinrich Ewald Hoff:** Aus der Geschichte des alten Kieler Lehrerseminars von 1781. (Der Schleswig-Holsteiner XIII, 245—248.)
- Aage Simonsen:** Almueskolerne under Bygholm Gods ved Aar 1742. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 186—196.)
- H. K. Kristensen:** Et Kaldsbrev fra 1774. (Folkeskolen 1932, 657.)
- Ejnar Poulsen:** Lærerkar i forrige Aarhundrede. (Folkeskolen 1932, 374—375.)
- Ejnar Pedersen:** En Brydningstid. [Skoleforhold i Egaa.] (Fra Randers Amt XXVI, 97—137.)
- Niels Kristensen:** Træk af Grundfør Skoles Historie. (Aarbb. udg. af Hist. Samf. f. Aarhus Stift XXV, 164—177.)
- Johs. Jensen:** Sødinge friskole. — 1857—1932. (Bavnen XXIX, 535—538.) Faarevejle Højskole. 1907—1932. Redig. af C. M. Julin. Holbæk.
- Jørg. Jørgensen Borup:** Særsløv Højskole. 1882—1932. Klaus Berntsen. — Rasmus Nielsen. (Bavnen XXIX, 335—340.)
- Thøger Dissing:** Særsløv Højskole. 1882—1932. (Højskolebladet LVII, 271—275.)
- Povl Hansen:** Hvordan Vesterskerninge (Ollerup) Højskole blev til. (Ollerup Folkehøjskoles Aarsskrift 1932, 52—60.)
- Johs. Petersen-Dalum:** Den teoretiske Landbrugsundervisning. [Landbohøjskolen.] (Vort Landbrug LI, 610—613.)
- O. Olsen:** Haandværker-Undervisningens Historie i Næstved. Næstved. Horsens tekniske Skole gennem 75 Aar. 1857—1932. Horsens.

. Stednavneforskning m. m.

- Fr. Hjort:** Kan den historiske Viden om vore Stednavnes Oprindelse have praktisk Betydning for Landmændene? (Aarb. f. Hist. Samf. f. Odense og Assens Amter Bd. V, Aarg. XX, 156—164.)

- Allen Mawer:** The Scandinavian Settlements in England as reflected in english Place-Names. (Acta Philologica Scandinavica VII, 1—30.)
- Marius Kristensen:** De sydfynske stednavne. (Svendborg Amt XXIV = Det 9. danske Hjemstavns-Stævne, 79—85.)
- Axel Holm:** Fra Egtved Sogn. »Æ Tywsti«. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 208—210.)
- S. C. Sortfeldt:** Himmerlandske Stednavne. [Fortsat.] (Fra Himmerland og Kjær Herred XXI, 567—586.)
- G. Th. Gravesen:** Bidrag til Ljørslev og Ørding Sognes Historie. Stednavne m. m. (Hist. Aarb. f. Mors XIV, 98—118.)
- Niels Regnar Nørgaard:** Nogle Marknavne. (Vendsysselske Aarbb. 1932, 286—304.)
- Sønderjyske Stednavne.** Udg. af Stednavneudvalget. Redig. af Gunnar Knudsen. 3. H.
1.—3. H. anm. af August F. Schmidt i Fortid og Nutid IX, 282—284, af Peter Skautrup i Sprog og Kultur I, 102—115.
- Chr. Matras:** Stednavne paa de færøske Norðuroyar. (= Aarbb. f. nordisk Oldkyndighed og Hist. 3. R. XXII.)
- Isidor Flodström:** Växtnamnet Baldersbrå. (Arkiv f. nordisk filologi 3. R. IV, 174—202 og 265—284.)

Litteraturhistorie.

- Carl S. Petersen og Vilh. Andersen:** Illustr. dansk Litteraturhistorie. 36.—39. H.
- Paul Diderichsen og Holger M. Nielsen:** Fragmenter af gammeldanske Haandskrifter. Udg. for Universitets-Jubilæets danske Samfund (Nr. 292). 1. H.
- Gunnar Knudsen:** Sydrak. Efter Haandskriftet Ny kgl. Saml. 236 4to. Udg. for Universitetsjubilæets danske Samfund. 1.—3. H. 1921—1932.
- Kr. Tårup:** En julesalmes tilblivelse. [»Glæden hun er født i dag«.] (Kirke og Folk VIII, 297—303.)
- Ernst von der Recke:** Danmarks Fornviser. Paa Grundlag af »Danmarks gamle Folkeviser« udg. af Svend Grundtvig og Axel Olrik. [1927—1929.] Anm. af Niels Heltberg i Danske Studier 1932, 171—177.
- Erik Kroman:** Eine adelige Liederhandschrift vom Hofe Friedrichs II. [Ny kgl. Saml. 816, 4to.] (Acta Philologica Scandinavica VI, 215—296.)
- Marius Kristensen:** De gamle folkeviser-haandskrifter i ny belysning. (Højskolebladet LVII, 447—448.)
- Hans E. Kinck:** Forholdet mellem middelalderens balladedigtning og oldtidens mythisk-heroiske digtning i Norden. Utg. af Magnus Olsen. (Edda XXXII, 113—272.)

- Anna Z. Osterman:** Frilleväsendet som motiv i den nordiska folkvisan. (Edda XXXII, 18—45.)
- J. V. Christensen:** Folkevisen og Bonden. (Vort Landbrug LI, 16—19.)
- Carl Petersen:** Deutscher und nordischer Geist. Ihre Wechselwirkungen im Verlaufe der Geschichte. Breslau. (= Veröffentlichungen der Schlesw.-Holst. Universitäts-Gesellschaft XXXVIII.)
- Skrifter af **Paulus Helie**. I. Ved P. Severinsen. II. Ved Marius Kristensen.
- Hans Tausens** Oversættelse af de fem Mosebøger. Udg. af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Med Indledning af Bjørn Kornerup.
- Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede, udg. af †**J. P. Jacobsen**, **Jørgen Olrik** og **R. Paulli**. XII.
- V. Meisen:** Prominent Danish Scientists through the Ages. With facsimiles from their works.
- Anm. af Oluf Thomsen i Hospitalstidende LXXV, 1462—1465.
- O. Helms:** Kort Udsigt over dansk Ornithologi fra de ældste Tider ti omkring Aar 1900. (Dansk ornithologisk Forenings T. XXVI, 81—102.)
- Hans Brix:** Havfruen. (Gads Danske Mag. XXVI, 460—475.)
- Paul Rubow:** Shakespeare paa Dansk.
- Anm. af Vagn Børge i Danske Studier 1932, 57—68.
- Leopold Magon:** Die dänische Carlsberg-Stiftung. (Nordische Rundschau V, 109—120.)
- Kjeld Eifelt:** Klovn og Menneske. [Bl. a. om Sophus Claussen, Helge Rode, Karl Larsen, Ludvig Holstein.]
- Cai M. Woel:** Troubadourer. Literære Tidsbilleder. II. Bd. 1.—3. H.

Kunst.

- Vilhelm Wanscher:** Aperçu sur l'art danois depuis l'époque romane jusqu'à nos jours. (Artes I, 1—16.)
- L. Réau:** Histoire de l'expansion de l'art français. Pays scandinaves-Angleterre-Amérique du Nord. Paris 1931.
- Erik Lundberg:** Lunds domkyrkas långhus. Försök till ny tolkning av dess byggnadshistoria. (T. f. konstvetenskap XVI, 16—35.)
- Hans Wählin:** Lejonkyrkorna och en spetsbågig valvtyp från 1100-talet i Skåne. (Festskrift till Verner Söderberg, 35—51.)
- Paul von Hedemann-Heespen:** Barock im Norden. (Die Heimat XLII, 15—20.)
- Poul Nørlund:** Les plus anciens retables danois. A l'occasion d'une récente découverte. (Acta archaeologica I, 147—164.)
- V. Thorlacius-Ussing:** Altertavlen i Havrebjerg Kirke. (Tilskueren 1932. I, 461—473.)
- Chr. Axel Jensen og Niels Jokum Termansen:** Altertavlen i Landet Kirke. (Lolland-Falsters Hist. Samf. Aarb. XX, 1—15.)

- William Anderson:** Apostlarna från Gammalstorp. (Blekingeboken X, 150—155.)
- Chr. Axel Jensen:** Om Cornelis Floris' Arbejder for Danmark. (Tilskueren 1932, I, 361—371.)
- P. B. C. Westergaard:** Danske Portræter i Kobberstik, Litografi og Træsnit. 20.—25. H.
- V. Thorlacius-Ussing:** Kobberstiksamlingens Erhvervelser (April 1929—November 1932). (Kunstmuseets Aarsskrift XIX, 141—167.) [Heraf S. 154—167: Danske Tegninger og grafiske Blade.]
- Leo Swane:** Den danske Samlings Væxt. (Kunstmuseets Aarsskrift XIX, 77—88.)
- Francis Beckett:** Renæssancens Portrætmaleri. (= Kunst i Danmark, ny Række, VI.)
- Hans Werner:** Kjøbenhavnske Skildrere og Contrafejere under den første Enevælde. (Samleren IX, 75—78.)
- Sophus Jürgensen:** Mellem Slagene. [1801—1807.] (Samleren IX, 20—26.)
- Sophus Jürgensen:** Kanonbaadene. (Samleren IX, 40—46.)
- Sophus Jürgensen:** Den rædselsfulde Nat [4.—5. Sept. 1807]. (Samleren IX, 65—74.)
- Sophus Jürgensen:** Ruinerne efter Bombardementet. (Samleren IX, 105—109.)
- Gerd Dettmann:** Maleren Rudolph Suhrlant. Hans Forbindelse med Thorvaldsen og andre nordiske Kunstnere. (Tilskueren 1932, I, 414—420.)
- Leo Swane:** Billeder og Tegninger skænkede Museet som Arv efter J. Rump. (Kunstmuseets Aarsskrift XIX, 26—38.)
- Chr. Hansen Larsen:** Skagen og Kunsten. (Turistforenings Aarb. 1932, 233—250.)
- Erik Zahle:** Dansk Kunst idag og dens Forudsætninger. (Letterst. T. VIII, 181—202.)
- J. F. V. V. Støckel:** Et Vaabengarniture af Bøssesmeden Valentin Marr. (Tilskueren 1932, II, 347—353.)
- Fred. Dalgas:** Brudstykker af mine Optegnelser. Udviklingen af den moderne Overglasurkunst paa den kongelige Porcelainsfabrik. (Tilskueren 1932, II, 95—110.)
- Torben Krogh:** Danske Teaterbilleder fra det 18de Aarhundrede. En teaterhistorisk Undersøgelse.
Anm. af Haavard Rostrup i Tilskueren 1932, II, 429—440.
- H. Grüner Nielsen:** Nyindsamling af færsk Folkemusik. (Musikhist. Arkiv I, 137—175.)
- Ludvig Thomsen:** Musiklivet i Kolding i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede. (Vejle Amts Aarbb. 1932, 150—170.)
- Peder Gram:** Samfundet til Udgivelse af dansk Musik. (Dansk Musik-T. VII, 97—106.)